

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

ERDAL AYDOĞAN

125586

İTTİHÂT TERÂKKİ FİRKÂSİ'NİN
VİLÂYÂT-I ŞARKİYYE POLİTİKASI
(1908-1918)

125586

DOKTORA TEZİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç.Dr.Yavuz ASLAN

ERZURUM-2003

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VI
BİBLİYOGRAFYA.....	VIII
KISALTMALAR.....	XXXII

I.BÖLÜM:GİRİŞ

VİLÂYÂT-I ŞÂRKİYYE VE BÜYÜK DEVLETLERİN BAKIŞI

A-Vilâyât-1 Şârkiyye'nin Yeri ve Stratejik Önemi.....	1
1-Vilâyât-1 Şârkiyye'de Nüfus Meselesi.....	4
a) Erzurum Vilayeti.....	7
b) Bitlis Vilayeti.....	7
c) Diyarbakır Vilayeti.....	8
d) Sivas Vilayeti.....	9
e) Elazığ Vilayeti.....	10
f) Van Vilayeti.....	10
B-Emperyalist Devletlerin Vilâyât-1 Şârkiyye Politikaları.....	11
1-İngiltere.....	12
2-Rusya	14
3-Almanya.....	18

II. BÖLÜM

VİLÂYÂT-I ŞÂRKİYY'DE İTTİHAT TERAKKÎ FIRKASI'NIN

GENEL POLİTİKALARI

A-İttihat ve Terakki Fırkası'nın Azınlık Politikası.....	22
1-İttihat Terakki 'nin Etnisite Çalışmaları.....	30
2-Vilâyât-1 Şârkiyye Politikası'nın Oluşmasında Türkçülük Fikrinin Yeri ve Ziya Gökalp'in Etkisi.....	37
B. İttihat ve Terakki Fırkası'nın Vilayat-1 Şarkiyye'de İdareyi Kontrol Etme Çabası.....	43
1-Vilâyât-1 Şârkiyye'de Valilere Geniş Yetkiler Verilmesi ve	

Yeni Atamaların Yapılması.....	47
a) Hükümetin Vilayat-1 Şarkiyeye’de Memur Politikası.....	52
2-Vilayat-1 Şarkiyeye’de Yer İsimlerinin Değiştirilmesi.....	55
C-İttihat ve Terakki fırkası'nın Basın Faaliyetleri.....	58
1-Çaldıran Gazetesi.....	58
D- Vilâyât-1 Şarkiyeye’de Teşkilat-1 Mahsusa ve Faaliyetleri.....	61
1-Teşkilat-1 Mahsusa'nın Kurulması.....	61
a) Teşkilat-1 Mahsusa’nın Vilâyât-1 Şarkiyeye Misyonu.....	68
b) Gönüllü Birliklerin Kurulması.....	71
c) Mahkum Gönüllülerin Teşkilat-1 Mahsusa’ya Alınması.....	76
d) Teşkilat-1 Mahsusa’nın Vilayat-1 Şarkiyeye’de Eylemleri.....	80
E- Vilayat-1 Şarkiyeye’de Bayındırlık, Sağlık, Ziraat ve Ticaretle İlgili Bazı Çalışmalar.....	91
1-Vilayat-1 Şarkiyeye Yollarının Yapılması Meselesi.....	91
a) Karayollarının Yapılması.....	92
b) Vilayat-1 Şarkiyeye’de Demiryolları Meselesi.....	95
c) Diğer Bayındırlık Çalışmaları.....	103
d) Erzurum’da Bir Hastahane Açılması ve Yapılan Yardımlar.....	105
2-Vilâyât-1 Şarkiyeye’de Ziraat , Ticaret ve Hayvancılık Alanlarında Yapılan Çalışmalar.....	109
F- İttihat ve Terakki Fırkası’nın Eğitim Anlayışı.....	116
1-Vilayat-1 Şarkiyeye’de Eğitimin Genel Durumu ve İttihat ve Terakki’nin Durumu Önemsemesi.....	126
a) Vilayat-1 Şarkiyeye’de İttihat ve Terakki Mekteblerinin Açılması ve Diğer Uygulamaları.....	133
G- Vilâyât-1 Şarkiyeye’de Askeri Alanda Yapılan Bazı Çalışmalar.....	138
1-Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Yaşanan Süreç.....	138
a) Hamidiye Alaylarının Kurulması ve Amaçları.....	139

b) Aşiret Mekteblerinin Açılması.....	145
2- Amele Taburlarının Kurulması.....	148
3-Vilâyât-1 Şârkiyye’de Jandarma Teşkilatı’nın Durumu ve Alınan Bazı Tedbirler.....	151

III. BÖLÜM

VİLÂYÂT-I ŞARKIYYE’DE KÜRTLER VE İTTİHAT

TERAKKİ FIRKASI

A-Vilâyât-1 Şarkıyye’de Asayiş Meselesi.....	155
B-Vilâyât-1 Şarkıyye’de Kürtler.....	158
1-İttihat Terakki Fırkası’nın Kürt Politikası.....	164
2-İngiltere’nin Kürt Politikası.....	169
3-Rusların Vilâyât-1 Şârkiyye Politikaları Çerçevesinde Kürtlerin Yeri.....	174
a) Vilâyât-1 Şarkıyye’de Rusların Kürtleri Elde Etme Çabaları ve Bazı Kürt Gruplarının Ruslarla İşbirliği Yapması ve Hükümetin Aldığı Bazı Tedbirler.....	180
b) Bedirhanî Abdürrezak’ın Ruslarla İşbirliği Yapması ve Hükümetin Tavrı.....	186
c) Çelik Hadisesi.....	197
d) Dersim Hadiseleri ve Hükümetin Tavrı.....	199
C- Vilâyât-1 Şârkiyye’de Kürtlerin Yaşam Şartlarının İyileştirilmesi İçin Yapılan Bazı Çalışmalar.....	208
1- Nasiha Heyetleri Gönderilmesi	210
2- Bazı Kürt Aşiretlerinin Mecburi İskana Tabi Tutulması.....	212
3- Erzurum’da Kürtler için Bir Medrese Yapılması.....	217
4-Kürt Aşiretlerine Silah Dağıtılması.....	219
D- Bitlis Hadisesinin Ortaya Çıkması.....	222
1- Bitlis Hadisesi’nde Rusya’nın Rolü.....	222
2- Bitlis Hadisesinin Başlaması ve Hükümetin Aldığı Tedbirler.....	223
a) Bitlis Divan-ı Harbi’nin Kurulması ve Sonraki Gelişmeler.....	230

IV.BÖLÜM
VİLÂYÂT-I ŞÂRKİYYE'DE ERMENİLER VE
İTTİHÂT TERÂKKİ FIRKASI

A-Vilayet-i Şarkıyye'de Ermeniler.....	234
B-Emperyalist Devletlerin Ermeni Meselesine Bakışları.....	236
1-İngiltere'nin Ermeni Meselesinin Çıkmasındaki Rolü ve Beklentileri.....	239
2-Fransa'nın Ermeni Meselesinin Çıkmasındaki Rolü ve Beklentileri.....	242
3-Rusya'nın Ermeni Meselesinin Çıkmasındaki Rolü ve Beklentileri.....	243
a) Rusya'nın Ermenileri Elde Etme Çabası.....	248
b) Rus Generali Mayevski'nin Vilâyat-ı Şarkıyye Raporu.....	254
C-Osmanlı Ülkesinde Ermenilerin Örgütlenme Çabaları ve Hükümetlerin	
Duruma Bakışları.....	258
1-Ermenilerin Örgütlenme Süreci.....	261
2-Hınçak Cemiyeti'nin Kuruluşu, Amaç ve Programı.....	263
a) Hınçak Komitesi'nin Vilâyat-ı Şarkıyye'de Örgütlenme Çabaları.....	267
3-Taşnak Komitesinin Kuruluşu, Amaç ve Programı.....	269
a) Taşnak Komitesinin Vilâyat-ı Şarkıyye'de Örgütlenme Çabaları.....	274
4-Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam Cemiyeti.....	277
5-Ermeni Meselesinin Meydana Çıkmasında Mekteb, Kilise ve	
Ermeni Gazetelerinin Rolü.....	279
6-Amerika Birleşik Devletlerinde Ermenilerin Propaganda Çalışmaları.....	285
D-İttihat ve Terakki Fırkası'nın Ermeni Komiteleriyle İşbirliği Yapma	
Çabası.....	289
E-Vilâyat-ı Şarkıyye'de Islahat Meselesi.....	298
1-II.Meşrutiyet Döneminde Vilayat-ı Şarkıyye'de Islahat Meselesinin	
Gündeme Gelmesi.....	298
a) Vilayat-ı Şarkıyye Islahatı Hakkında Osmanlı Devleti'nin	
Görüşleri.....	302
b) Vilayat-ı Şarkıyye Islahatı Hakkında Ermeni Faaliyetleri.....	308
c) Vilayat-ı Şarkıyye Islahatının Gündeme Gelmesinde Rusya'nın	
Rolü.....	314

2-Vilayat-ı Şarkıyye Islahatı İçin Görüşmelerin Başlaması Yeniköy Konferansı'nın Toplanması ve Osmanlı-Rus Antlaşmasının İmzalanması.....	317
3-Kamuoyunun Islahatlara Tepkisi.....	328
4-Müfettiş-i Umumilerin Tespit Edilmesi Türkiye'ye Gelerek Göreve Başlamaları.....	332
a) Osmanlı Hükümeti'nin Müfettiş-i Umumiler İçin Hazırladığı Talimatname.....	339
F-Ermenilerin Kürtlerle İşbirliği Teşebbüsleri.....	348
1-Kürd ve Ermeniler Arasında Yaşanan Arazi Meseleleri.....	352
G-Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Ermenilerin Osmanlı Devleti Aleyhine Çalışmaları.....	358
1-Ermeni ve Rusların Vilayat-ı Şarkıyye'de Yaptıkları Mezalimler.....	364
2-Gelişmeler Karşısında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler.....	368
a) Ermeni ve Diğer Azınlık Memurlarına Memuriyetten El Çektirilmesi...	368
b) Şehirlerde Silah Taşıyanların Tedibi ve Yasaklanması.....	371
3-İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Ermenileri Uyarması.....	373
4-Ermenilerin Güvenli Bölgelere Yerleştirilmesi Kararı ve Sonraki Gelişmeler.....	377
a) Tehcir Kavramı.....	377
b) Hükümetin Tehcir Kanunu Çıkarması (Sevk ve İskân Kanunu).....	378
c) Tehcir Kanunu'nun Uygulanması ve Sonraki Gelişmeler.....	382
d) Tehcir Talimatnameleri.....	386
SONUÇ.....	390
EKLER	

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılın sonlarına doğru temelleri atılmış olan İttihat ve Terakki Fırkası'nın Türk tarihindeki yeri ve önemi tartışılmayacak boyuttadır. Bu fırkanın gerek Osmanlı Devleti'nin çöküşüne yaptığı şahitlik ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki etkileri, konunun önemini artırmaktadır.

Fırkanın görüş ve programları, benzerlerine göre daha kapsamlıydı. Ruhunda gençliğin ateşini barındıran bu fırka sürekli olarak, yenilikçi ve akılcı politikalar üretmekte idi. Fırka; politik bağlamda, dünya siyasi konjonktörünün esaslarına da hakimdi. Amaç, devleti parçalanmaktan ve yıkılmaktan kurtarmak ve çağdaş bir devlet yaratmak olduğuna göre; takip edilecek yol, bu fırkanın ilkelerine bağlılıktan geçmekte idi.

Osmanlı Devleti, felsefesi ve demografik yapısı itibariyle kozmopolit bir özellik göstermekte idi. Bu çeşitliliği bir arada tutmak ve o bölgelerde huzuru sağlamak oldukça güçtü. İttihat Terakki'nin bu dağınık coğrafyada uyguladığı politikaların özünde, devletin yapısını da doğrudan etkileyecek nitelikte idi.

Bu çalışmada İttihat Terakki Fırkası'nın Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'ne bakışı ve yapmak istediği çalışmalar ele alınmıştır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, gerek konunun ehemmiyeti gerekse de çalışma imkanlarının sınırlı olması araştırmanın aksamasına sebebiyet vermiştir. Buna rağmen konunun ekseninden çıkmadan mümkün olan en iyisi yapılmaya çalışılmıştır. Konunun önemi kapsamlı bir araştırmayı gerektirdiğinden; arşiv belgeleri, gazeteler, hatıralar, partinin program ve tüzükleri derinlemesine incelenerek, konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız, bölgede Ermeniler, Kürtler ve İttihat ve Terakki'nin bazı uygulamalarını kapsamaktadır. Bu uygulamalarında muhalif dönem ve iktidar dönemleri bir bütünlük içerisinde ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca bazı önemli konularda kullanılan arşiv belgelerinin bazılarında dosya ve vesika numaraları değiştirilmeden verilirken belge numaraları görülen lüzum üzerine farklı verilmiştir. Bununla bilim hırsızlığının önüne geçilmek istenmiştir. Bu uygulamamız işin özünde bir aksaklık oluşturmamaktadır.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın iyi anlaşılması noktasında Türk demokrasi tarihinde hem denetleme ve tam iktidar sürecinin iyi bilinmesi gerekir hem de devrin siyasi ve sosyal psikolojisinin de iyi tahlil edilmesi gerekir. Aksi halde bu gibi konulara ilgi duyanların sıkça düştüğü hatalara düşmek kaçınılmaz olacaktır. Bunun için çalışma esnasında zaman zaman buna özen gösterilmiştir. Bu yüzden de konuların daha iyi izah

edilmesi için tekrarlar yapılabilmektedir.Devlet de süreklilik esastır ilkesinden hareketle İttihât ve Terâkki hükümetinin de kendilerinden önceki hükümetlerin başlattıkları bazı çalışmaları devam ettirmiştir.Ülke gerçekleriyle örtüşen uygulamalara imza atabilmişlerdir.

İttihat Terakki, günü birlik politikalarla hareket eden bir oluşum olmadığına göre, Vilâyât-ı Şârkiyye’de kapsamlı ve organize bir yapılanma içerisinde olması gerekirdi. Osmanlı’dan günümüze gelen sorunlar da gözönünde bulundurulduğunda konunun önemi bir kat daha artmakta idi.

Bu çalışmanın bitirilmesinde ismini zikretmekle bitiremeyeceğim birçok kişinin katkısı oldu. Prof. Dr. Enver Konukçu, Doç.Dr. S.Esin Dayı, Yrd.Doç.Dr. Cemil Kutlu, Yrd.Doç.Dr İbrahim Ethem Atnur’a yardımlarından ötürü çok teşekkür ederim.

Özellikle çalışmamın sorumluluğunu üstlenerek bilgi ve deneyimi ile bana rehberlik eden ve eserin ortaya çıkmasında en büyük pay danışman hocam, Doç.Dr.Yavuz Aslan Beyefendi’ye aittir. Bunun için kendisine çok şey borçluyum. Şimdiye kadar gösterdiği sabır ve katkılarından ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

ERZURUM-2003

Erdal AYDOĞAN

BİBLİYOGRAFYA**I-KAYNAKLAR****A-Arşivler**

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi

İçişleri Bakanlığı Arşivi, Sicil No: 1222.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi

B-Resmi Yayınlar ve Tutanaklar

Düstur, Birinci Tertib, c.VI, Ankara, 1939, s.1265-1267

Düstur, Tertib-i Sani, c.VI, İstanbul, 1334, s.662.

İttihat ve Terakki'nin Son Yılları, 1916 Kongre Zabıtları, (Haz.) Eşref Yağcıoğlu, İstanbul 1992.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi 2, c.I, Ankara, 1990.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 3, c.III, Ankara, 1989.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre1, İçtima Senesi 2, c.V, Ankara, 1986.

Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekalif-i Kanuniye ve Encümen Mazbataları (1330), c.I, Ankara, 1992.

Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekalif-i Kanuniye ve Encümen Mazbataları (1328-1912), Devre II, İçtima Senesi I, Ankara, 1992.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi 1, c.I, Ankara, 1991.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 2, c.VI, Ankara, 1986.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 2, c.I, Ankara, 1985.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 3, c.V, Ankara, 1990.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 3, c.VI, Ankara, 1991.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 4, c.II, Ankara, 1991.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi I, c.II, Ankara, 1982.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi I, c.II, Ankara, 1982.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi Devre I, İçtima Senesi 2, c.III, Ankara, 1986.

- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre 3, İçtima Senesi 3, c.II, Ankara, 1991.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima Senesi I, c.I, Ankara, 1992.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 2, c.IV, Ankara 1986.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 2, c. I, Ankara, 1985.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi I, c.II, Ankara,1982.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi I, c.III, Ankara, 1982.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi I, c.III, Ankara,1982.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi III, Ankara, 1986.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtimai Senesi I, c.VI, Ankara, 1993.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre III, İçtima Senesi 1, c.,IV, Ankara, 1991.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 4, c.I, Ankara, 1991.

C-Sürelî Yayınlar

1) Gazeteler

Dünya

Mamuretü'laziz

Milliyet

Senin

Tanin

Vakit

2) Dergiler

2003

A.Ü. Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi

Askeri Tarih Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Yolu

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Bellekten

Ermeni Araştırmaları/Armenian Studies

Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

Kaynaklar

Müdafaa-i Hukuk

Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi

Tarih ve Toplum

Toplumsal Tarih

Türk Dünyası Tarih Dergisi

Türk Kültürü

Türk Yurdu

Türkiye Günlüğü

Yeni Hayat

Yeni Türkiye

3) Sözlük ve Ansiklopediler

İslam Ansiklopedisi

Tanzimattan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi

Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat

Grand Dictionnaire Français-Turc

Osmanlı Yer Adları Sözlüğü

II-TELİF ESERLER

A-Kitaplar

20. Yüzyıl Tarihi Devrimler Yüzyılın Devrimci Tarihi, c. I, İstanbul 1970.

A. Bedri Edis, **Notlu Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu Muvakkatı**, İstanbul, 1996.

Ağar, Ömer Kemal, **Tunceli –Dersim Coğrafyası**, İstanbul ,1940

Ahmad, Faroz, **İttihat ve Terakki, 1908-1914**, 4.bs. İstanbul, 1995.

Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin**, (Haz.) Mehmed Çetin Börekçi, c.I, Ankara 1999.

Akbulut, Yılmaz, **Ermeniler ve Bingöl'de Ermen Tehcirleri**, Ankara 1998.

Akçura, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara,1991.

- Akgül, Suat, **Rusya'nın doğu Anadolu Politikası, (1918'e Kadar), (Y.D.T.)**, Ankara, 1995.
- Akgül, Suat, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, İstanbul, 1992.
- Akın, Rıdvan, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi, 1908-1918**, İstanbul, 2002.
- Akkuş, Turgay, **1909 Adana Olayları (Y.L.T)**, İzmir 2002.
- Akkan, Mehmet Ö., **Tanzimattan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim, İstatistikleri, 1839-1924, Tarihli İstatistikler Dizisi, c.VI**, Ankara 2000.
- Akpınar, Alişan, **Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi**, İstanbul, 1997.
- Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, 1989.
- Alakom, Rohat, **Şerif Paşa, Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları**, İstanbul, 1998.
- Ali Emiri, **Osmanlı Vilayet-i Şarkiyesi**, İstanbul, 1334.
- Altay, Fahrettin, **10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)**, İstanbul, 1970.
- Anadol, Cemal, **Tarih Işığında Ermeni Dosyası**, İstanbul, 1982.
- Arif Cemil, **I.Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa**, İstanbul, 1997.
- Armaoğlu, Fahir **Siyasi Tarih Dersleri, 1789-1919**, Ankara, 1961.
- Armaoğlu, Fahir, **19 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara, 1997.
- Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)**, c.I, Ankara 1991.
- Arslan, Ali, **Darülfünun'dan Üniversite'ye**, İstanbul, 1995.
- Arvasî, S.Ahmet, **Doğu Anadolu Gerçeği**, 2.bs. Ankara, 1988.
- Atasü, Remzi, **Büyük Harpte Demiryollarının Askeri Rollerini Ve Yarına Hazırlanışları**, İstanbul, 1939.
- Atnur, İbrahim Ethem, **Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi, (Y.Y.L.T.)**, Erzurum, 1991.
- Avyarov, **Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler (1801-1900)**, (Çev.) Muhammed (Hako) Varlı (Xanî), İstanbul, 1995.
- Aybars, Ergun, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, İstanbul, 1988.
- Ayni, Mehmet Ali, **Ulusçuluk (Milliyetçilik)**, (Der.) Nezi H.Neyzi, İstanbul, 1997.
- Aytar, Osman, **Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna**, İstanbul, 1992.
- Aytekin, Halil, **İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi**, Ankara, 1991.

- Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları, Zivinden Peteriçe**, Ankara, 1934.
- Bademci, Ali, **1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa**, c.I, İstanbul, 1975.
- Bahriye Nazırı ve 4.Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatırat**, (Hz.) Metin Martı, İstanbul, 1996
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, **Ziya Gökalp**, İstanbul, 1996.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet, **Ermeninin Ermeniye Zulmü**, Ankara 1976.
- Başgöz, İlhan, **Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, Ankara, 1995.
- Batıbey, Kemal Şevket, **Batı Trakya Türk Devleti (1919-1920)**, İstanbul.
- Baykal, Bekir Sıtkı, **Tarih Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 1974.
- Baykoç, Hulusi, **Büyük Harpte Kafkas ve Irak Cephesinde Beşinci Kuvve-i Seferiye (52.Tümen)** İstanbul, 1938.
- Bayrak, Mehmet, **Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri**, Ankara, 1994.
- Bayrak, Mehmet, **Alevilik ve Kürtler (İnceleme-Araştırma-Belgeler)**, Ankara, 1997.
- Baysanoğlu, Şevket, **Anıtlar ve Kitabeleri İlk Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlulardan Cumhuriyete Kadar**, c.II, Ankara, 1996.
- Baytok, Taner, **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1970.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi, 1914-1918, Genel Savaşlar**, c.III, Kısım I, Ankara, 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâp Tarihi**, c. II, Kısım IV, 3.bs., Ankara 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâp Tarihi**, c.II, Kısım I, Ankara, 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâp Tarihi**, c.II, Kısım II, Ankara, 1991,
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâp Tarihi**, c.II, Kısım III, Ankara, 1991.
- Bebiroğlu, Murat **Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri**, İstanbul, 2003.
- Bedirman, Prens Süreyya, **Kürt Davası, Haybun**, (Çev.) Dilara Zirek, İstanbul, 1994.
- Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)**, (Haz.) Fahir Armaoğlu, Ankara 1991.
- Beşikçi, İsmail, **Doğu Anadolu'nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller**, Ankara, 1969.

- Beydilli, Kemal, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Görülen Ermeniler**, Ankara, 1988.
- Bıyıklıoğlu, Tefik, **Trakya'da Milli Mücadele**, c.I, Ankara, 1987.
- Binark, İsmet, **Ermenilerin Asılsız Soykırım İddialarına Cevap**, Ankara, 1998.
- Birinci Coğrafya Kongresi (6-21 Haziran 1941), Raporlar Müzakereler, Kararlar**, Ankara.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı**, c.I, Ankara, 1993.
- Bleda, Mithat Şükrü, **İttihat ve Terakki Katibi Umumisi, İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul, 1979.
- Bostan, M.Hanefi, **Said Halim Paşa**, İstanbul, 1992.
- Bruinessen, Mardin, Van, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, (Çev.) Nevzat Kırış, Bülent Peker, Leyla Keskinar, Halil Turansal, Selda Somuncuoğlu, Levent Kafadar, İstanbul, 1992.
- Can, Bilmez Bülent, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi, 1908-1923**, İstanbul, 2000.
- Cartes Graphiques Montrant la Proportion des Differentes Elements en Roumelie et en Anatolia**, Constantinople, 1919.
- Cemiyetler Kanunu**, Dersaadet, 1327.
- Cengiz, Filiz, **Dr.Nazım ve Bahaeddin Şakir'in Kaleminden İttihat ve Terakki Cemiyeti, (1906-1907), (Y.Y.L.T)**, İstanbul, 1997.
- Cevdet Paşa, **Tezâkir, 21-39**, (Haz.). Cavid Baysun, Ankara, 1986.
- Çakır, Fahri, **Elli Yıl Öncesi: Şark Cephesi ve Anadolu**, İstanbul, 1967.
- Çankaya, Ali, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, c.III, Ankara, 1968.
- Çavdar, Tefik **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, İstanbul, 1970.
- Çavdar, Tefik, **Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Ankara, 1995.
- Çay, Abdulhaluk, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, 2.bs. İstanbul, 1994,
- Dawn, C.Enrest, **Osmanlılıktan Arapçılığa**, (Çev.) Bahattin Aydın-Taşkın Temiz, İstanbul, 1998.
- Dayı, Esin, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997.

- Deliorman, Altan, **Türklere Karşı Ermeni Komiteleri**, 3.bs., İstanbul, 1980.
- Demir, Abdullah, **Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler**, İstanbul, 1998
- Demirel, Muammer, **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, Ankara, 1996.
- Dewey, John, **Demokrasi ve Eğitim**, (Çev.) M. Salih Ataran İstanbul, 1996.
- Duru, Kâzım Nami **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, İstanbul, 1957.
- Duru, Kâzım Nami **Ziya Gökalp**, İstanbul, 1949.
- Dündar, Fuat, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)**, İstanbul, 2001.
- Emiroğlu, Kudret, **Anadolu'da Devrim Günleri**, Ankara, 1999.
- Erbil, Pervin, **Anadolu'ya Ağlıyordu, Niobe Tüm Yönleriyle Rum Tehciri ve Tehcirin Tarihsel Kaynakları**, İstanbul, 2001.
- Ercilasun, Bige, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit, I. Türkçü Tenkit**, Ankara, 1995.
- Erdoğan, Fahrettin, **Türk Elllerinde Hatıralarım, Bulgaristan, Romanya, Sibirya Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars**, Ankara, 1998.
- Erer, Tekin, **Kürtçülük Meselesi**, İstanbul, 1994.
- Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, c. III-IV, Ankara, 1977.
- Ergün, Mustafa, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ankara, 1996.
- Eriñç, Sırrı, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, 1953.
- Erkan, Süleyman, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, Trabzon, 1996.
- Ermeni Komiteleri (1891-1895)**, Ankara 2001.
- Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emelleri**, (Haz.) İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1981.
- Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar** Erhan Afyoncu (Haz.) İstanbul, 2001.
- Eroğlu, Mecbure, **Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, Ankara, 1999.
- Eröz, Mehmet, **Doğu Anadolu'nun Türklüğü**, İstanbul, 1975.
- Ertem, Tekin, **Elifbe'den Alfabe**, İstanbul, 1991.

- Ertürk, Hüsametdin, **İki Devrin Perde Arkası** (Yaz.) Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1964.
- Fırat, M.Şerif, **Doğu İleri ve Varto Tarihi, (Etimoloji, Din, Etnografya, Dil ve Ermeni Mezalimi)**, 5.bs., Ankara, 1983.
- Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, 1989.
- Gerede, Rıdvanbeyoğlu Hüsrev, **Siyasi Hatıralarım, I, (İran Ağustos 1930, Haziran 1934)**, İstanbul, 1952.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, **100 Sorunda Tasavvuf**, İstanbul, 1985.
- Göney, Süha, **Siyasi Coğrafya**, İstanbul, 1993.
- Görkem, İsmail, **Baha Said Bey, Türkiye’de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri**, Ankara, 2000.
- Göyünç, Nejat, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul 1983.
- Granville, Edgar, **Çarlık Rusya’nın Türkiye’deki Oyunları**, Ankara, 1967.
- Grokan Fuller and Ian O.Lesser With Paul B. Henze and J.F.Brown **Turkey’s New Geopolitics From the Balkans to Western China**, Oxford, 1984.
- Güler, Ali, **XX.Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye’de Gayri Müslimler**, Ankara, 1996.
- Günay, Selçuk, **Hamidiye Hafif Süvari Alayları (1890-1918)**, (Y.D.T), Erzurum 1983.
- Gürel, Kamil, **Coğrafyanın Siyasal Gücü**, İstanbul, 1994.
- Gürsel, İbrahim Etem, **Kürtçülük Gerçeği**, Ankara, 1977.
- Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983.
- Güven, Veli Fatih, **Türkiye’de Siyasal Kürtçülük Hareketleri (1923-1995)**, (Y.D.T.), Ankara, 1999.
- Halaçoğlu, Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Ankara, 2001.
- Hanioğlu, M.Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul, 1981.
- Hanioğlu, M. Şükrü, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, c.I, İstanbul 1985.
- Hasanaliyev, Neriman, **Rusya’nın Van ve Erzurum’daki Başkonsolosu Mayevski’nin Hatıraları**, (Haz.) Enver Uzun, Trabzon, 2001.

- Haslip, Joan, **Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamid**, Çev.Nusret Kuruoğlu, İstanbul, 1964.
- Heyd, Uriel, **Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri**, (Çev.) Cemil Meriç, İstanbul.
- Hiçyılmaz, Ergun, **Belgelerle Teşkilat-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri**, İstanbul, 1979.
- Hocaoğlu, Mehmet, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul, 1976.
- I.Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptıkları Katliam Fotoğrafları**, Ankara, 2000.
- İlter, Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, 1999.
- İlter, Erdal, **Ermeni Propagandasının Kaynakları**, Ankara, 1994.
- İmbert, Paul, **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri, Türkiye'nin Meseleleri**, (Çev.) Adnan Cemgil, İstanbul.
- Jwaideh, Wadie, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, 2.bs., (Çev.) İsmail Çekam, Alper Duman, (Haz.) Nevzat Kırış, İstanbul, 1999.
- Kaçmazoğlu, H.Bayram, **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, 1999.
- Kadri, Hüseyin Kazım, **Türkiye'nin Çöküşü, II. Meşrutiyetin Perde Arkası** (Haz.) Yılmaz Daşcıoğlu, İstanbul 1992.
- Kantarcı, Şenol, **ABD'de Ermeni Toplumunu ve Türkiye'ye Yönelik Lobi Faaliyetleri**, (Y.D.T.), Erzurum 2003.
- Kara Schemsi, **Turc et Armeniens Devant L'histoire**, Geneve, 1919.
- Karabıyık, Osman, **Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü**, İstanbul, 1984.
- Karacakaya, Recep, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)**, (Y.D.T.), İstanbul, 1999.
- Karal, Enver Ziya, **La Question Armenienne**, Ankara.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, c. VIII., 4.bs., Ankara 1995.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, 1908-1918**, c.IX, Ankara, 1996.

- Karpat, Kemal H., **Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, (Çev.) Recep Baztemur, Ankara, 2001.
- Karpat, Kemal H., **Ottoman Population, 1830-1914, Demographic and Social Charactarestic, Madison**, The University of Wisconsin Presse, 1985.
- Katliam Efsanesi**, Ankara, 1987.
- Keleşyılmaz, Vahdet, **Teşkilatı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)**, Ankara, 1999.
- Kemal Mazhar Ahmed, **1. Dünya Savaşı'nda Kürdistan**, İstanbul, 1996.
- Kılıç, Davut, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara, 2000.
- Kılıç, Selami, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet Türkiye'sine Türk İnkılabının Fikir Temelleri**, Erzurum, 1998.
- Kili, Suna, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, İstanbul, 2000.
- Kili, Suna, **Türk Anayasaları**, İstanbul, 1982.
- Kocabaş, Süleyman, **Tarihte Türkler ve Almanlar**, İstanbul, 1988.
- Kocabaş, Süleyman, **Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, İstanbul.
- Kocabaşoğlu, Uygur, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, İstanbul, 1989.
- Koçaş, Sadi, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1967.
- Kodaman, Bayram, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, 1987.
- Kodaman, Bayram, **Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul, 1983.
- Konukçu, Enver, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara, 1992.
- Köprülü Şerif (İlden), **Sarıkamış**, İstanbul, 1998.
- Köymen, Atilla, **Ermeni Soykırımı İddiaları ve Arşivlerdeki Gerçekler**, Ankara, 1990
- Kundakçı, Hasan, **Emperyalizmin Kullandığı Ermeniler**, Ankara, 2001.
- Kundukh, Aytek, **Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)**, (Haz.) Tarık Cemal Kutlu, İstanbul, 1987.

- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990.
- Kurnaz, Şefika, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, İstanbul, 1997.
- Kurubaş, Erol, **Başlangıcından 1960'a Değın Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu**, Ankara, 1997.
- Kushner, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, (Çev.) Şevket Serdar Türet, Rekin Ertan, Fahri Erdem, İstanbul, 1979.
- Kutay, Cemal, **1913'de Garbi Trakya'da Türk Devleti (1919-1920)**, İstanbul, 1962.
- Kutay, Cemal, **Anavatan'da Son Beş Osmanlı Türk'ü**, İstanbul, 1962.
- Kutay, Cemal, **Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi**, İstanbul, 1962.
- Kutay, Cemal, **Trablusgarp'ta Bir Avuç Kahraman**, İstanbul, 1978.
- Kutay, Cemal, **Üç Paşalar Kavgası**, İstanbul, 1978.
- Kutlay, Naci, **İttihat ve Terakki ve Kürtler**, 3.bs., Ankara, 1992.
- Küçük, Abdurrahman, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara, 1997.
- Küçük, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, İstanbul, 1986.
- Küçük, Yalçın, **Sırlar**, İstanbul, 2001.
- Landau, Jacob M., **Partürkizm**, (Çev.) Mesut Akın, İstanbul, 1999.
- Landau, Jacob M., **Tekinalp, Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)**, İstanbul, 1996.
- Landau, Jacob M., **Pan-İslam Politikaları, İdeoloji ve Örgütlenme**, (Çev.) Nigar Bulut, Ankara, 2001.
- Lazerev, M.S., **Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)**, (Çev.) Mehmet Demir, c.I, Ankara.
- Le Probleme Armenien: Neuf Questions, Neuf Reponses**, Ankara, 1982.
- Leverkuchn, Paul, **Sonsuz Nöbette Görev**, (Çev.) Zekiye Hasançebi, İstanbul, 1998.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev.) Metin Kıratlı, 2.bs., Ankara, 1984.
- M. Kalman, **Batı Ermenistan Kürt İlişkileri ve Janasid**, İstanbul, 1994.
- M. Kalman, **Belge Tanık ve Yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi 1926-1930**, İstanbul, 1997.
- M.Kalman, **Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik**, İstanbul, 1994.
- Mahmut Muhtar, **Maziye Bir Nazar**, (Çev.) Nurcan Fidan, Ankara, 1999.

- Maleville, Georges de, **1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi, Fransız Avukatın Ermeni Tezleri Karşısında Türkiye Savunması**, çev. Necdet Bakkaloğlu, İstanbul, 1998.
- Malmîsanij, **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi** 2.bs., İstanbul, 1999.
- Mandelstam, Andre, **Le Sort De L'Empire Ottoman**, Paris, 1917.
- Mayevsriy V.T., **19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı Kürt Ermeni İlişkileri**, (Çev.) Haydar Varlı, (...) 1997.
- Mazıcı, Nurşen, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni, 1878-1918**, İstanbul, 1987.
- Mc. Dowall, David, **Kürtler**, (Çev.) Zeri İnanç, 7.bs., İstanbul, 1996.
- Melek, Kemal, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası**, İstanbul, 1978.
- Meral, İbrahim, **Mütarekeden Cumhuriyete Azınlıkların, Sosyal, Ekonomik Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri, 30 Ekim 1918-29 Ekim 1923, (Y.D.T.)**, Ankara, 1998.
- Meram, Ali Kemal, **Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi**, İstanbul, 1969.
- Meram, Ali Kemal, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969.
- Mesut Fanî (Bilgili)'ye Göre Kürtler ve Sosyal Gelişmeleri, (Çev.) Azmi Süslü, Ankara, 1993.
- Meşhur Valiler, 50 Ünlü Vali**, (Haz.) Hayri Orhun, Ankara, 1969.
- Metin, Halil, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeni ve Ermeni Olayları**, İstanbul, 1997.
- Minassian, Anaide Ter, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm, 1887-1912**, (Çev.) Mete Tuncay, 2.bs, İstanbul, 1995.
- Mouravieff, Boris, **Deli Petro'nun Vasiyetnamesi**, (Çev.) Refik Özdek, İstanbul, 1966.
- Mustafa Ragıp (Esadlı), **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi**, İstanbul, 1934.
- Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, İstanbul, 1932.
- Nalbandian, Louise, **The Armenian Revolutionary Movement The Devalopment of Armenian Political Partres Though th Nineteenth Century**, Berkeley and Los Angeles, 1963.

- Noel, Edward William Charles, **Kürdistan 1919 Kürdistan'da Özel Görevde Bulunan Binbaşı Noel'in Günlüğü**, (Çev.) Bülent Birer, İstanbul, 1999.
- Norman, C.B., **Ermenilerin Maskesi Düşüyor**, (Haz.) Yavuz Ercan, Ankara, 1993.
- Nögalis, Rafael de, **Hilal Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap**, (Çev.) Kaymakam Hakkı, c....).
- Nuri Dersimi, **Hatıratım**, İstanbul, 1997.
- Nuri Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, İstanbul, 1997.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Ankara, 1994.
- Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909, 1913 ve 1914, Tarihi İstatistikler Dizisi, 3. Cilt**, (Haz.) Tevfik Büran, Ankara, 1997.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1502-1927**, (Haz.) Cem Behar, Ankara, 1996.
- Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler**, (Haz.) George Haupt, Paul Dumont, İstanbul, 1977.
- Öke, M.Kemal, **İngiliz Ajanı, Binbaşı E.W.C. Noel'in Kürdistan Misyonu (1919)**, İstanbul, 1990.
- Öke, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu, 1914-1923, (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)**, Ankara, 1991.
- Öke, Mim Kemal, **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu**, İstanbul, 1996.
- Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri (11-12 Mart 1985)**, Ankara, 1987.
- Özalp, Yalçın, **Millet-i Sadıka Patırtısı ve Maraş (Kahraman Maraş'ta Ermeniler)**, İstanbul.
- Özdemir, Zekeriya, **I. Dünya Savaşı'nda Amele Taburları, (Y.Y.L.T.)**, Ankara, 1994.
- Öztürk, Hıdır, **Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi**, Ankara, 1984.
- Özyüksel, Murat, **Osmanlı -Alman İlişkilerinin Gelişim Süreci Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, İstanbul, 1988.
- Parmaksızoğlu, İsmet, **Tarih Boyunca Kürt Türkleri ve Türkmenler**, Ankara, 1983.

- Pekdemir, Rüştü, **I.Cihan Harbi'nde Bitlis'in Ruslar Tarafından Zaptı** (Daktilo-Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi), Ankara, 1957.
- Poulton, Hugh, **Silindir Şapka Bozkurt ve Hilal, Türk Ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti**, (Çev.) Yavuz Alagan, İstanbul, 1998.
- Price, M.Philips, **Türkiye Tarihi (İmparatorluktan Cumhuriyete Kadar)**, (Çev.) M.Asım Mutludoğan, Ankara, 1969.
- Rambout, Lucien, **Kürdistan (1918-1946)**, İstanbul, 1978.
- Rişvanoğlu, Mahmut, **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, 4.bs., İstanbul, 1992.
- Rişvanoğlu, Mahmut, **Saklanan Gerçek, Kurmançlar ve Zazaların Kimliği**, c.II, Ankara.
- Rogan,-Akpınar, Eugene L.-Alişan **Aşiret Mekteb Devlet, Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi**, (Çev.) Özkan Akpınar, İstanbul, 1996.
- Rohat, **Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)**, 2.bs., İstanbul, 1992.
- Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu, Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki**, (Haz.) Hamit Pehlivanlı, Van, 1997.
- Rusya Devleti'nin Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'ye Karşı Olan Vaziyet-i Siyasiyesi ile Bağdat Şimendüferi ve Almanya Devleti'nin Hafaya-ı Siyaset-i Şarkiyesi** (Çev. Cevdetpaşazade İbrahim Latif), Dersaadet, 1327.
- Sabis, Ali İhsan, **Birinci Dünya Harbi**, c.I, İstanbul, 1991.
- Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi**, c.II, 2.bs., İstanbul, 1992.
- Sagay, Reşat, **XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler**, İstanbul, 1972.
- Sağlam, Tevfik, **Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet** İstanbul, 1941.
- Sakaoğlu, Necdet, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İstanbul, 1996.
- Sakarya, İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, 2.bs., Ankara, 1984.
- Saral, Ahmet Hulki, **Ermeni Meselesi**, Ankara, 1970.
- Sasuni, Garo, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.yy'den Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, (Çev.) Bedros Zartaryan, Memo Yetkin, İstanbul, 1992.
- Seferoğlu-Türközü,, Şükrü Kaya-Halil Kemal, **101 Soruda Türklerin Kürt Boyu** Ankara, 1982.
- Sekban, M.Şükrü, **Kürt Meselesi**, Ankara, 1979.

- Serdi, Hasan Hişyar, **Görüş ve Anılarım (1907-1985)** (Çev.) Hasan Cuni, 2.bs., İstanbul, 1994.
- Sertel, M.Zekeriya, **Hatırladıklarım (1905-1950)**, İstanbul, 1968.
- Sevgen, Nazmi, **Doğu'da Kürt Meselesi**, İstanbul, 1970.
- Sevinç, Necdet, **Ajan Okulları**, 2.bs, İstanbul.
- Shaw, Stanford J-Ege Kural **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c. II, İstanbul, 1983.
- Somakian, Manoug Joseph, **Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920**, New York, 1995.
- Sonyel, Salahi R., **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri**, Ankara, 1995.
- Stoddard, Philip H., **Teşkilat-ı Mahsusa Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918; Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma**, İstanbul, 1993.
- Süleyman Sabri Paşa , **Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler** 3.bs., Ankara, 1982.
- Süslü, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990.
- Şahin, Enis, **İstanbul Basınında Vilayet-i Şarkiye Meselesi (Y.Y.L.T)**, Erzurum, 1991.
- Şapolyo, Enver Behnam, **Ziya Gökalp, İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, 2.bs., İstanbul, 1974.
- Şemseddin Sâmî, **Kâmüsu'l-A'lâm**, c.V, Ankara, 1996.
- Şeref Han, **Şerefname , Kürt Tarihi**, (Çev.) M.Emin Bozarslan, 2.bs., İstanbul 1998,
- T.H.Bois, V.Minorsky, B.N. Mac Kenzie, **Kürtler ve Kürdistan**, (Çev.) Kamuran Fıratlı, İstanbul, 1996.
- Tacemen, Ahmet, **Bulgaristan Türkleri Hayal ve Gerçek Ermeni İğtişaları Üzerine Çağrışımlar**, Adana, 1991.
- Talat Paşa'nın Anıları** (Haz.) Alpay Kabacalı, 3.bs., İstanbul, 1994.
- Taneri, Aydın, **Türkistanlı Bir Türk Boyu Kürtler Kürtlerin Kökeni-Siyasi Sosyal ve Kültürel Hayatları**, 2.bs., Ankara, 1983.
- Tarihin Tanıklığında Ermeniler e Rumlar**, (Haz.) Ali Güler, Ankara 2000.
- Tekin Alp, **Türkleştirme**, (Haz.) Özer Özenkaya, Ankara, 2001.

- Terzioğlu, Arslan, **Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Dr.Bahaeddin Şakir'in Berlin'de Öldürülmesi ve Ermeni Tehciri Meselesi**, İstanbul, 2001.
- Tevetoğlu, Fethi, **Ömer Naci**, İstanbul, 1992.
- Tevetoğlu, Fethi, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910-1960**, Ankara, 1967.
- Topçubaşı, Aslan, **Batı ve Şark Meselesi**, Ankara, 2000.
- Toprak, Zafer, **İttihat-Terakki ve Devletçilik**, İstanbul, 1995.
- Toprak, Zafer, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, İstanbul, 1995.
- Tozlu, Necmettin, **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Ankara, 1991.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, c.I, İstanbul, 1984.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi**, c.III, İstanbul, 1989.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952**, İstanbul, 1952.
- Tunçay, Mete, **Cihat ve Tehcir, 1915-1916 Yazıları**, İstanbul, 1991.
- Tural, Erkan, **1329 (1913), İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu, (Y.Y.L.T.)** İzmir, 2000.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, (1908-1920)**, c.III, Ankara, 1996.
- Türkiye Aleyhindeki Ermeni Propagandası ve Gerçekler**, Ankara.
- Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri**, Ankara, 1996.
- Uçar, Yusuf İzzettin, **Taşnak Komitesinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1890-1922)**, (Y.Y.L.T.), Ankara 1994.
- Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, 4.bs., İstanbul, 1995.
- Ulubelen, Erol, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul, 1967.
- Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987.
- Uzer, Tahsin, **Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Dönemi**, Ankara, 1979.
- Ülken, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 5.bs., İstanbul, 1998.
- Ülken, Hilmi Ziya, **Ziya Gökalp**, İstanbul.
- Ünal, Tahsin, **Fikir Akımları ve Emperyalizm**, Konya, 1976.
- Ünal, Tahsin, **Türk Siyasi Tarihi (1700-1958)**, 5.bs., Ankara, 1978.

- Vahapoğlu, Hidayet, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, 1997.
- Vardar, Galip, **İttihat ve Terakki İçinde Dönerler**, (Yaz.) Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1960.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, **Siyasi Anıları**, (Hz.) Rauf Mutluay, İstanbul, 1976.
- Yavi, Ersal, **1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler**, İzmir 2001.
- Yavuz, Nurcan, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, 1995.
- Yerasimos, Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Dünya Savaşından 1971'e**, Çev. Babür Kuzucu, c.III, 5.bs, İstanbul, 1992.
- Yıldırım, Hüsametdin, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, 2000.
- Yıldız, Ahmet, **Ne Mutlu Türküm Diyebilene**, Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938), İstanbul, 2001
- Yılmazçelik, İbrahim, **XIX.Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı**, Elazığ, 1999.
- Yiğitbaş, M. Sadık, **Kiğı ve Folkloru**, İstanbul, 1969.
- Yüceer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918**, Ankara, 1996.
- Ziya Gökalp Kimdir? Türkçülük Nedir?** İstanbul.
- Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul, 1990.

B-Makaleler ve Bildiriler

- “General Hüsametdin Karaoyvat”, **Canlı Tarihler**, İstanbul 1946, s. 9-10.
- “Koyunluoğlu'nun Anıları, II, Erzurum ve Sonrası”, **Tarih ve Toplum**, 6/36, (Aralık 1986), s.35.
- A.C, “Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakkî”, **Milliyet**, (4 Nisan.-31 Kanun-ı Evvel 1934).
- Abdullah Cevdet, “Türkleştirme”, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları**, (Editör: Ferhat Koca), İstanbul, 2000, s.163.
- Ahmad, Feroz “Jön Türkler Döneminde Savaş ve Toplum, 1908-1918” **Tarih ve Toplum**, 11/64 (Nisan 1989), sh.49.

- Ahmad-Rustow, Faroz-Dankwart A., "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:4-5, İstanbul, 1976, s.252.
- Akgül, Suat, "Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu"; **OTAM**, (Sayı 4), Ankara, 1993, s.10.
- Akgül, Suat, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Kürtler", **Osmanlı** ,(Edi.) Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, c.II, Ankara, 1999, s.540.
- Akgül, Suat, "Rusya'nın Yürüttüğü Doğu Anadolu Politikası İçinde İrşad ve Cihandanî Cemiyetleri'nin Rolü", **Prof.Dr.Abdurrahman Çaycı'ya Armağan**, Ankara, 1995.
- Akgül, Suat, "Rusya'nın Yürütüldüğü Doğu Anadolu Politikası İçinde İrşad ve Cihandanî Cemiyetlerinin Rolü", **Prof.Dr.Abdurrahman Çaycı'ya Armağan**, Ankara, 1995, s.27.
- Akgün, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", **OTAM**, Sayı 3, (Ocak 1992) s.1.
- Akgün, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", **Atatürk Yolu**, 1/1 (Mayıs 1988), s.1-3.
- Akgün, Seçil, "Anahatlarıyla General Moseley Raporu. Türkiye'de Amerikan Mandası" **Bellekten**, 189-190/XI-VIII (Ocak-Nisan 1984) Ankara 1985, s.98.
- Akgün, Seçil, "Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk-Ermeni İlişkilerinde ABD'nin Rolü", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984)**, Erzurum, 1984, s.332.
- Akkan, Mehmet Ö., "Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924", **Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik** ,(Der.) Halil İnalçık, Şevket Pamuk, Ankara 2000, s.127-128.
- Aydın, Hasan, "Evrensel Hukuk Açısından Genocide ve Hukukun Siyasallaşması"; **Yeni Hayat**, 74 (Aralık 2000), s.19.
- Babanzâde İsmail Hakkı, "Anadolu'da Ermeniler", **Tanin** , 23 Haziran 326, No: 663.
- Babanzade İsmail Hakkı, "İslahat Meselesi", **Tanin** (18 Şubat 328), No.1528.
- Balcıoğlu, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu: Şeyh Selim Ayaklanması", **Türk Kültürü**, 30/..... s.4.

- Balcioğlu, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri", **Sayı:4, Ankara, 1993, s.91-97.**
- Balcioğlu, Mustafa, "Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkıye Dairesi"; **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 67 (Temmuz 1992), s.4.
- Bayraktar, Bayram, "1914 Bitlis Ayaklanması", **V. Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, I, Ankara, 1996, s.219.
- Belen, Emre, "Darülfünun" **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.II, İstanbul, 19895, s.476.
- Birdoğan, Nejat, **İttihat ve Terakki'nin Alevi Bektaşılık Araştırması (Baha Said Bey)**, 2.bs., İstanbul, 1995.
- Birinci , Ali, "İttihat ve Terakki'nin İlk Risalesi Vatan Tehlikede" ,**Tarih ve Toplum** 9/54 (Haziran 1988), s.9-14.
- Birinci, Ali, "İttihad ve Terakki'nin İlk Risalesi, Vatan Tehlikede", **Tarih ve Toplum** ,9/54 (Haziran 188), s.9.
- Bodger, Alan, "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğunun Sonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Edit) Marian Kent, (Çev.) Ahmet Fethi, İstanbul 1999, s.88.
- Çeliker, Fahri, "Birinci Dünya Harbinde Türk Savaş Politikası", **Askeri Tarih Dergisi**, Yıl.2, Sayı 4 (Eylül 1977), s.31.
- Çulcu, Murat, "Tarihsel Süreçte Türkiye-Almanya İlişkilerine Yorumsal Bir Bakış", **Tarihten Geleceğe Türk Alman İlişkileri** (Yay.Haz.), Erhan Yazar
- Demirel, Muammer, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Kürtleri Elde Etme Girişimleri" **Beşinci Askeri Tarih Semineri.... ???**
- Diñç-İlkan, Erol Şadi, -Faruk, "Şurayı Ümmetten Seçmeler", **Tarih ve Toplum**, 21/124 (Nisan 1994), s.46.
- Dündar, Fuat, "İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları", **Toplumsal Tarih**, 16/91 (Temmuz 2001), s.43.
- Görkem, İsmail, "Baha Said Bey'in Türkiye'deki Alevi-Bektaşî ve Nusayri Zümreleri Hakkındaki Araştırmaları", **Türkiye Günlüğü**, 51 (Yaz.1998), s.121-124.
- Göyünç, Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", **Osmanlı**, (Edit) Güler Eren, Kemal Çiçek Cem Oğuz, c.2, Ankara ,1999, s.147-151.

Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeleri", s.87.

Güler, Ali, "Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler",
OTAM, Sayı 6, Ankara, 1995.

Halfeoğlu, Hatem, "Rusya'da Ermeni Diasporası Oluşumu ve Faaliyetleri", 2023, 12
(Nisan 2002), s.68.

Halide Edip, "Harb-i Hazırda Türklük Cereyanı", **Tanin** (15 Teşrin-i Sani 330),
No:2132.

Hatemi, Hüseyin, "19.Yüzyıl Medreseleri", **Tanzimattan Cumhuriyete Türk
Ansiklopedisi**, c.II, Ankara, 1985, s.504-505.

Hatipoğlu, Süleyman, "Rusya'nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu Siyaseti",
**Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, 17-21 Haziran
1991**, Ankara 1992.

Hillgruber, Andrea "Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında Almanların Savaş Hedefleri",
Bellekten, C.XXXVI/141-144, Ankara, 1972.

Hüseyin , "Sarkî Anadolu İçin", **Tanin** (9 Tesrin-i Sani 1329), No:1764.

Hüseyin Cahid "Anadolu'da Şimendöferler", **Tanin** (23 Teşrin-i Evvel 326), No: 782.

Hüseyin Cahid, "Ahalinin İyiliği İçin", **Tanin** (24. Kanun-ı Evvel 325) No: 423.

Hüseyin Cahid, "İttihat ve Terakki Politikasına Avdet", **Tanin** (24 Ağustos 1328),
No:1434.

Hüseyin Cahid, "Ahalinin İyiliği İçin" **Tanin** (24 Teşrin-i Evvel 325), No: 423.

Hüseyin Cahid, "Anadolu'da Şimendöferler", **Tanin** (23 Teşrin-i Evvel 1926), No:
782.

Hüseyin Cahid, "Anasır-ı Osmaniye", **Tanin**, (17 Ağustos 1324), No:30.

Hüseyin Cahid, "Çester Meselesi", **Tanin** (13 Teşrin-i Sani 1327) No: 1162.

Hüseyin Cahid, "Devletler ve Şarkî Anadolu", **Tanin**, (14 Teşrin-i Sani 329), No.1769.

Hüseyin Cahid, "Ermeniler İçin", **Tanin** , (26 Teşrin-i Sani 1325), No: 456.

Hüseyin Cahid, "Islahat Meselesinde Bir Nokta", **Tanin**, (4 Tesrin-i Sani 1329),
No:1759.

Hüseyin Cahid, "Islahat-ı Cedideye Doğru", **Tanin** (13 Haziran 328), No:1373.

Hüseyin Cahid, "İttihad-ı Anasır", **Tanin**, (18 Ağustos 1325), No:358.

Hüseyin Cahid, "Maarif İçin", **Tanin** (25 Mart 1326), No: 573.

- Hüseyin Cahid, “Osmanlı Mekteplerinde Ecnebi Muallimler”, **Tanin** (26 Nisan 1326) No: 605.
- Hüseyin Cahid, “Sarkî Anadolu Islahati”, **Tanin** (23 Tesrin-i Evvel 1329), No:1750.
- Hüseyin Cahid, “Şarki Anadolu İçin”, **Tanin** (9 Teşrin-i Sani 329), No:1764.
- Hüseyin Cahid, “Taşraların Şikayetlerinden”, **Tanin** (7 Eylül 1327), No: 1097.
- Hüseyin Cahid, “Türkiye’de Şimendöferler”, **Tanin** (1 Şubat 326), No: 880.
- Hüseyin Cahid, “Unuttuğumuz Vazifelerden”, **Tanin** (10 Teşrin-i Evvel 1326) No: 784.
- Hüseyin Cahid, “Uzak Vilayetler Ahvali”, **Tanin** (7 Şubat 324) No: 200.
- Hüseyin, Cahid, “İttihat ve Terakki Cemiyeti Ne Yaptı?” **Tanin** (22 Şubat 327) No: 1261.
- Hüseyin, Cahid, “Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık”, **Tanin**, 16 Eylül 1325, No:387.
- İlkan, Faruk, “Jön Türklerin 1902 Kongre Öncesinde Ortak Kararları”, **Tarih ve Toplum**, 18/106 (Ekim 1992).
- İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I**, Ankara 2000, sh.324.
- İldeniz, Hüseyin, “Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmaların Dış Destek Bağlantıları”, **5.Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Ankara, 1996, s.644.
- İlter, Erdal “Taşnak Partisi’nin Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1892-1914)”, **Türk-Ermeni İlişkileri, 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış**, Ankara 2000.
- İlter, Erdal, “Ermeni Kilisesi e Terör”, **Yeni Türkiye**, 38 (Mart-Nisan 2001), s.862-vd.
- İlter, Erdal, “Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere’nin Rolü”, **OTAM**, Sayı 6, Ankara 1995, s.162.
- İpek, Nedim, “Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü”, **OTAM**,.....s.269.
- İzbudak, Veled Çelebi, “Hatıralarım”, **Canlı Tarihler**, İstanbul, 1996, s.54-55.
- Karaoyvat, General Hüsamettin, “Hatıralar”, **Canlı Tarihler**, İstanbul 1946, s. 9-10.
- Kaya, İbrahim, “Uluslar arası Hukukta Soykırım”, **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, c.II, Ankara, 2003, s.257.
- Kayabalı, İsmail, Cemender Arslanoğlu, “Kuzey Doğu Anadolu ve Çevresinin Stratejik Önemi”, **Türk Kültürü**, 126/XI, (Nisan 1973).

- Kevorkyan, Dikran, “Uluslar arası, Terör Karşısında Türk Ermenilerinin Düşünceleri”
Türk Tarihinde Ermeniler, İzmir ,1983, s.116.
- Kılıç, Davut, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi”,
1850-1896”, **Yeni Türkiye**, 38 (Mart-Nisan 2001), s.851.
- Kılıç, Davut, “Rusya’nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-
1915)”, **Ermeni Araştırmaları/Armenian Studies**, 2 (Haziran-Temmuz-Ağustos
2001) , s.49,vd.
- Kılıç, Davut, “Rusya’nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-
1915)”, **Ermeni Araştırmaları/Armenian Studies**, 2 (Haziran-Temmuz-
Ağustos 2001) s.55.
- Kirişçioğlu, Fatih, “Türk Milliyetçiliğinin Politik Gelişimine Dair”, **Türk Yurdu (XXI.
Yüzyıla Doğru Türk Milliyetçiliği Özel Sayısı)**, 19/139-141 (Mart-Mayıs 1999),
s.135.
- Koçak, Cemil, “Tanzimattan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, **Tanzimattan
Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi**, c.II, İstanbul, 1985, s.489.
- Kodaman, Bayram, “Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)”, **Tarih
Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim
1984)**, Ankara 1985, s.255-263.
- Kodaman, Bayram, “Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)”, **Tarih
Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim
1984)**, Ankara 1985, s.261.
- Kodaman, Bayram, “Şark Meselesi Emperyalizm ve Ermeniler”, **Kaynaklar**, 2 (Kış-
1984), s..7-vd.
- Koloğlu, Orhan, “Mayıs-Eylül 1908 Belgelerine Göre İttihatçılarda Osmanlı Birliği
Anlayışı-I”, **Toplumsal Tarih**, 55 (Temmuz 1998), s.12.
- Koloğlu, Orhan, “Mayıs-Eylül Belgelerine Göre İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı-
II”, **Toplumsal Tarih**, 56 (Ağustos 1998), s.30.
- Kuran, Ercüment, “Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)”
OTAM, Sayı 5, Ankara 1994, s.227.

- Kurat, Yuluğ Tekin, “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu (1900-1920)”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkilerine Sempozyumu**, Erzurum 1984, s.228.
- Kurtcephe, İsrafil, Mustafa Balcıoğlu, “Türk Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşında Almanya’nın İran Siyaseti”, ...
- Kurtcephe-Balcıoğlu, İsrafil-Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi, Rauf Bey Müfrezesi...
- Mc Carthy, Justin, “The Anatolian Armenians (1919-1922)”, **Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)**, İstanbul, 1984.
- Minorsky, N., “Kürtler” **İslam Ansiklopedisi**, c.VI, İstanbul, 1967, s.1106.
- Minorsky, Viladimir, “XIX.Yüzyılda Türkiye”, TH.Bois, V.Minorsky D.N. Mac Kenzie, **Kürtler ve Kürdistan**, Çev.Kamuran Fıratlı, İstanbul, 1996, s.114-116.
- Monroe, Paul, “Education”, **Modern Turkey, A Political-Economic Interpretation, 1908-1923 Inclusive, With Selected Chapters By Representative Authorities**, (By) Eliot Grinnell Mears, New York, 1924, sh.121.
- Nazım Şakir, “Birinci Cihan Harbinde Erzurum ve Sağlık Organizasyonu Anıları”, **Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi (Hz.) Nusret Karasu, Nihat Özyardımcı**, Erzurum 1968.
- Oktay, Hasan, “Taşnak Partisi Van Şubesinin 5. Kongresi”, **Yeni Türkiye**, 38 (Mart-Nisan 2001), s.822-831.
- Ortaylı, İlber, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I**, Ankara 2000, s.399.
- Ören, Nazım, “İki Paşadan Biri; Vehip Paşa(1)”, **Dünya**, 29 Mayıs 1953, No:451.
- P.Risal, “Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar”, **Türk Yurdu**, 2/28 (29 Teşrin-i Sani 1328), s.69-70.
- Pamukciyan, Kevork, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni Nüfusu”, **Tarih ve Toplum**, 24/142 (Ekim 1995).
- Polat, İlknur, “Osmanlı İmparatorluğunda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, **Belleten**, 111/203 (Ağustos 1988), s.627-628.
- Sabit, Fuad, “Anadolu Duygularından”, **Türk Yurdu**, 2/28 (29 Teşrin-i Sani 1328), s.72.

- Saray, Mehmet, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984)**, Erzurum 1984, s.127.
- Sertoğlu, Mithat, "Türkiye'de Ermeni Meselesi...", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 2 (Kasım 1967), s.46.
- Sertoğlu, Mithat, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 4 (Ocak 1968), s.22-23.
- Sertoğlu, Mithat, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 2 (Kasım 1967), s.47.
- Sevgen, Nazmi, "Kürtler", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, (18 Mart 1969), s.62-73.
- Sezer, Ayten, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", **Osmanlı** (Edit.), Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, C.II, Ankara, 1999.
- Sivrikaya, İbrahim, "Osmanlı İmparatorluğu İdaresindeki Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektebi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, XI/63 (Aralık 1972) s.17.
- Sonyel, Salahi R., "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", **Bellekten**, 141-144/XXXVI, Ankara, 1972, s.37-38.
- Süer, Aydın, "1915 Ermeni Ayaklanmalarında Çarlık Rusyası'nın Rolü" **DTCF Dergisi**, XXXIII/1-2, Ankara, 1990, s.461.
- Şahin- Akyol, Mustafa-Yaşar, "Habil Adem Ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister), Hakkında II", **Toplumsal Tarih**, 2/12 (Aralık 1994), S.17, s.23.
- Şahin-Akyol, Mustafa –Yaşar, "Habil Adem Ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında-I", **Toplumsal Tarih**, 2/11, (Kasım 1994), s.6-12.
- Şenses, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Birinci Dünya Savaşı Sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kültür Politikası ve Uyguladığı Kültür Programı? **5.Askeri Tarih Semineri, Bildiriler**, c.I, Ankara, 1996, s.56.
- Şimşir, Bilal N., "Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler", **Türk Tarihinde Ermeniler**, İzmir, 1983, s.123.
- Şimşir, Bilal, "Ermeni Sorunu Tarihçesi", **Müdafaa-i Hukuk**, 44 (Nisan 2002), s.6.
- Tanyol, Cahit, "Ziya Gökalp'in Kişiliği, Ülkücülüğü, Bilim Adamlığı"; **Ziya Gökalp İçin Yazılanlar, Söylenenler** (Haz.) Şevket Baysanoğlu, c.III, Ankara, 1978, s.136.

- Taşkıran, Cemalettin, "İttihat Terakki Cemiyeti ve İttihatçılar" **Türk Yurdu**, 17/22 (Ekim 1997), sh.121.
- Tekeli, İlhan, "Tanzimattan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Değişmeler", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.II, İstanbul, 1989, s.473.
- Tepeyran, Ebubekir, Hazim, "Hatıralar", **Canlı Tarihler**, İstanbul, 1944, s.316 vd.
- Tevetoğlu, Fethi, "Milli Mücadele Kahramanlarından Baha Said Bey ,Biga 1882-İstanbul 16 Ekim 1939, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, VI/16 (Kasım 1989), s.207-221.
- Tevetoğlu, Fethi, "Türk Milliyetçiliğinin Kurucusu, Ziya Gökalp", **Ziya Gökalp Derneğince Yayınlanır Kültür Dergisi**, 1/3-4 (Ekim 1975-Ocak 1976), s.535.
- Toprak, Zafer, "70.Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi" **Tarih ve Toplum**, 6/33, (Eylül 1986), s.3.
- Tunaya, Tarık Zafer, "Bir İdeolojinin Yapılanması Olayı, Cumhuriyet" (**Ziya Gökalp'in Ölümünün 50.Yılı, Özel Eki**), (27 Ekim 1974).
- Türkdoğan, Orhan, "Doğu Anadolu'nun Sosyal Yapısı", **Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri**, 13-15 Mayıs 1985, Tunceli, 1985, s.50-51.
- Ulvi, İzzet, "Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?", **Türk Yurdu**, 1/16 (Haziran 1328), s.269.

KISALTMALAR

OTAM	Osmanlı Tarihini Araştırma Merkezi
DTCF	Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
B	Belge No
B.O.A	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz	Bakınız
bs.	Baskı
c	Cilt
C.	Cevap
Çev	Çeviren
D	Dosya
Der.	Derleyen
DH- EUM	Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH- HMŞ	Hukuk Müşavirliği
DH- KMS	Dahiliye Kalem-i Mahsus
DH- SYS	Dahiliye Siyasi
DH- ŞFR	Dahiliye Şifre
DH-MB.HPS.H	Mebâni-î Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti
Dlp.	Dolap
Edit	Editör
EUM-EMN	Emniyet Şubesi
F.	Fihrist
G.	Gömlek
Haz	Hazırlayan
İ.U.M	İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti
İrade M.M	İrade Meclis-i Mahsus
K	Klasör
Kt	Kutu
Ks	Kısım
M.U.İ	Muhâberât-ı Umumiye İdaresi

MV	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
OTAM	Osmanlı Tarihini Araştırma Merkezi
S	Sayı
s.	Sayfa
T.İ.T.E	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi
vd.	Ve devamı
vs.	Vesaire
Y.D.T	Yayınlanmamış Doktora Tezi
Y.Y.L.T	Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

I.BÖLÜM:GİRİŞ

VİLÂYÂT-I ŞÂRKİYYE VE BÜYÜK DEVLETLERİN BU BÖLGEYE BAKIŞI

A-Vilâyât-ı Şârkiyye'nin Yeri ve Stratejik Önemi

Bir ülkenin veya bir bölgenin dünya üzerindeki yeri ve konumu jeopolitik ve jeostratejik açıdan dikkate değer bir güç olarak kabul edilmektedir. Şu halde Türkiye'nin dünya üzerinde müstesna bir mevkiinin olduğunu belirtmekle aynı zamanda konumu gereği büyük bir siyasal gücü de elinde bulundurduğu söylenebilir.

Şu halde bu tanım gereğince, bir ülkenin konumu; o ülkenin tarihi süreçte hem dış politikasını, hem iç politikasını hem de uygarlığının şekillenmesini etkileyen çok önemli bir unsur olarak kabul edilebilir bir önem taşır¹.

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi ; iklimi, bitki örtüsü, nüfusu, zirai şartları yer altı ve yerüstü zenginlikleri, akarsuları, yolları ve morfolojik yapısı Osmanlı ülkesinin karakteristik özellikleri arasındadır. Buna göre, "Kuzeyde ve Güneyde iki dağlık kıyı şeridi; Batıda Ege'ye doğru açılan geniş bir cephe sahası, dörtgenin merkezi kısmında bir iç bölge ve nihayet Doğuda Torosların ön ülkesinden sarfınazar, çok arızalı bir yüksek ülke"²olarak Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi tanımlanabilir

Osmanlı ülkesi çeşitli bölgelere ayrılarak, isimlendirilmektedir. Anadolu coğrafyası içinde kalan bölgeler ise "Anadolu" ismi coğrafi yönlere göre veya denize olan konumlarına eklenerek isimlendirilmektedir³. Vilâyât-ı Şârkiyye tanımlaması da Anadolu birliği içinde yönler eklenerek isimlendirilmiş bir bölgemizdir.

Vilâyât-ı Şârkiyye matematik konumu itibariyle 36-45 doğu meridyenleri ile 37-41.5 kuzey paralelleri arasında yaklaşık 164.000 km² bir alanı kapsamaktadır. Özel konumuna göre ise zengin su yatakları, zengin maden yatakları, ulaşım yolları... vs.

¹ Kamil Gürel, *Coğrafyanın Siyasal Gücü*, İstanbul, 1994, s.127.

² Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, s.1. Doğu Anadolu'nun Coğrafyasının tesbiti ve tanımı için bkz. *Birinci Coğrafya Kongresi (6-21 Haziran 1941), Raporlar Müzakereler, Kararlar*, Ankara,(Tarihsiz) s.89-90; Süha Göney, *Siyasi Coğrafya*, İstanbul, 1993, s.6.

³ *Birinci Coğrafya Kongresi...*, s.161.

bakımından fevkalade bir önem taşımaktadır. Bugünkü idarî yapıya göre onsekiz vilayeti kapsayan Vilâyât-ı Şârkiyye'nin, tarihi coğrafya açısından, değişik tarihlerde değişik isimlendirmelere uğradığı görülmektedir. Mesela Ali Emîrî'ye göre Vilâyât-ı Şârkiyye Erzurum, Van, Diyarbakır, Mamûrat'ülaziz ve Sivas vilayetlerini kapsamaktadır⁴. Justin Mc. Carthy ise Doğu Anadolu'nun geleneksel olarak altı vilayet olarak tanımlandığını ancak tarihi coğrafya ve politik gelişmelerin doğal bir sonucu olarak bu altı vilayete ek olarak Kuzeyde Trabzon'un, güneyde de Adana ve Halep'in de bu tanımlamaya eklenebileceğini belirtmektedir⁵. *Ancak ifade edilen altı vilayetin Doğu Anadolu'yu tam anlamıyla örtüşemeyeceği bir gerçektir. Çünkü Osmanlı idare sistemine göre Doğu Anadolu'da 20 kadar sancak bulunduğu göz önüne alınacak olursa⁶ bugün ifade edilen bölgeden daha da büyük bir yüzölçümüne sahip olduğu görülecektir.*

Uluslararası antlaşmalarla Osmanlı Devleti'nin kaybettiği ve Rusların uzun yıllar işgal ettiği Elviye-i Selâse diye bilinen Kars Ardahan Batum Bölgesi de sosyo-etnik ve siyasal gerekçelerle Vilâyât-ı Şârkiyye'ye dahil edilmesi gerekir .Çünkü bölgenin müslüman olması ve stratejik öneminden dolayı Osmanlı hükümetinin özellikle 1913-1918 yılları arasında bu bölge için takip ettiği politikaklarıyla örtüşmektedir .

Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi, birbiriyle eş anlamlı olmak üzere Vilâyât-ı Şârkiyye, Vilâyât-ı Sitte olarak Türk kamuoyunda bilinmesine rağmen⁷, Batılılar , Ermeni istekleri ve propagandası çerçevesinde "Six Vilayet's" tabirini kullanmayı kendi politikalarına uygun olarak görmüşlerdir⁸.

Ayrıca Şârkî Anadolu olarak da ifade edilen bu bölge tarih boyunca birçok medeniyete beşiklik etmiştir. Türklerin Anadolu kapılarına dayanmasından XX.yüzyıla kadar geçen bu tarihi süreçte Doğu Anadolu'nun önemi daha da artmış ve zamanla bölge jeopolitik açıdan dünya devletlerinin dikkatini üzerine çekmiştir.

Gerek stratejik önemi gerekse de sosyal yapısı yüzünden bu bölge tam anlamıyla, Yavuz ve Kanuni'nin şaşalı dönemlerine rağmen; Osmanlı hakimiyetine

⁴ Ali Emîrî, *Osmanlı Vilayet-i Şarkiyesi*, İstanbul, 1334, s.19.

⁵ Justin Mc Carthy, "The Anadolian Armenians (1919-1922)", *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)*, İstanbul, 1984, s.17.

⁶ Enis Şahin, *İstanbul Basınında Vilayet-i Şarkiyeye Meselesi (Y.Y.L.T.)*, Erzurum, 1991, s.IX.

⁷ Şahin, , *İstanbul Basınında Vilâyât-ı Şârkiyye...* s.X.

⁸ Mc Carthy, "The Anadolian Armenians..." s.17.

direnmiş ve muhtar bir idare ile Cumhuriyet devrine kadar bu yapısını korumuştur. Kendine özgü bu yapının başlıca özellikleri 1-Ağalık düzeni 2-Şeyhlik düzeni 3-Eşraf düzeni, 4-Etnik düzen 5-Dini düzenden müteşekkildi.⁹ Yukarıda kısaca zikredilen özelliklere paralel olarak yabancı devletlerin ve ajanlarının da bu bölgede son derece dikkate değer faaliyet içinde oldukları görülmektedir. Bu durumu Bayram Kodaman şöyle izah etmektedir: “Doğu Anadolu’daki konsolosluklarıyla ve dinî-siyasî amaçlarla açmış oldukları okullarıyla bir yandan Hıristiyan azınlıkları tahrik ediyorlar, diğer yandan da mahalli idarelere müdahale ederek merkezi otoritenin kuvvetlenmesini engelliyorlardı. Özellikle İngiliz, Amerikan, Fransız misyoner okulları ve kolejleri Doğu Anadolu’da yıkıcı faaliyetlerde bulunuyorlardı”¹⁰.

Bu özelliklerinden dolayı bölgede merkezi otoriteyi tesis etmek çok zor olmuş ve Osmanlı Devleti’ni çok uzun yıllar hem maddi hem de manevi açıdan yıpratmıştır. Bu maksatla geliştirilen politikalar ise bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısında fazla bir değişiklik yapmamış ancak uzun vadede merkezi otoritenin tesisine zemin hazırlayabilmiştir.

Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi XIX.yy. ikinci yarısından itibaren dünya devletlerinin dikkatini çekmiş olduğunu yukarıda ifade etmiştik. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’yla birlikte yeni bir boyut kazanmış olan bölge problemleri özellikle de Ermeni Meselesi, Osmanlı Devleti’in XX.yüzyılın ilk yarısında en önemli problemlerinden biri haline gelmiştir.

Şu halde Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi’nin önemli problem haline gelmesinin sebebi neydi? Bu sorunun cevabı şüphesiz büyük emperyalist devletlerin menfaat ve politikalarında saklıdır. Bu menfaat ve politikaları ise bu bölgenin jeopolitik ve jeostratejik öneminden kaynaklanmaktadır.

Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi, jeopolitik konumu gereğince Osmanlı Devleti’nin vazgeçemediği bir bölgedir. Bu bölge, duruşu itibariyle Anadolu’nun Kafkasya’ya açılan bir kapısı durumundadır. Bu bölgeden gelebilecek her türlü tehdit karşısında ve Kafkasya gibi çok karışık bir bölgeyi kontrol edebilmek için büyük bir öneme sahiptir. Bu bölge askeri açıdan olduğu kadar siyasi açıdan da önemlidir. Gerek Kafkasya’daki

⁹ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II.Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul, 1983, s.23-24.

¹⁰ Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında ...s.25.*

müslüman ve Türklerin gerekse de Azerbaycan başta olmak üzere Orta Asya Türklüğü'nün geleceği bakımından bu bölgenin elde tutulma mecburiyeti vardı. Yine Osmanlı Devleti'nin İran'a açılan kapısıdır. Tarih boyunca her iki devlet arasında var olan problemlerin en önemli halkasını bu bölge üzerindeki menfaat çatışmaları oluşturmuştur¹¹. Bu iki devlet tarih boyunca Kafkasya'yı elde tutabilmenin yegane şartı olarak Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'nin elde tutulmasının gereğini hep bilmişler ve bu bölge üzerinde de siyasi ve dini bir nüfuz alanı oluşturma gayretine girmişlerdir.

Bu bölgenin öneminin artmasının sebepleri yalnızca askeri ve siyasi değil aynı zamanda Avrupa'nın ve ABD gibi büyük sanayi devletlerinin gittikçe ihtiyaç duydukları çok önemli madenlerin buralarda bulunmasıdır. Gerçekten de özel konumu itibariyle bu bölgede çok zengin petrol, kömür, demir, bakır gibi yatakların bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu özelliğinin yanında Kafkasya'da ve İran'da var olan petrol madenlerinin kontrolü ve işletilmesinin ancak buralara tam hakimiyetten geçtiği bilinmekteydi.

Kısaca vurgulamaya çalıştığımız bu özellikler aynı zamanda emperyalist devletlerin de buralara karşı büyük ilgi uyandırmasına sebep olmuştur. Bu maksatla başta Rusya olmak üzere Almanya, İngiltere, Fransa'nın bu zenginlikler üzerinde en azından söz sahibi olmak gibi bir gaye takip etmelerine sebep olmuştur. Zaten bu bölgelerde uzun yıllar yapılan savaşlar bunun en iyi kanıtı durumundadır.

1-Vilâyât-ı Şârkiyye'de Nüfus Meselesi

Osmanlı Devleti'nde demografik yapı , zaman içinde meydana gelen dönüşümler devlet ve millet hayatında çok önemli değişikliklere sebebiyet verdiği gibi birtakım tartışmalara da zemin hazırlamıştır. Özellikle XIX.yy.dan XX.yy.a geçiş sürecinde toplumsal, siyasi dönüşümler ve yapısal değişiklikler genelde Osmanlı Devleti'nde özel de ise Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'nde; sağlık, sosyal güvenlik, eğitim, hukuk, siyasi vs. bir çok alanda kendini hissettirmiştir.

Bu geçiş sürecinde kendini iyice hissettiren milliyetçi tercihler; hem bu bölgede yaşayan unsurları hem de bunların savunuculuğunu üstlenmiş ve destekçileri olan Batılı

---

¹¹ Graham Fuller and Ian O.Lesser With Paul B. Henze and J.F.Brown **Turkey's New Geopolitics From the Balkans to Western China**, Oxford 1984, s.4.

devletlerin devamlı bir surette ülkeyi ve bu bölgeyi karıştırıcı isteklerinin artmasına sebebiyet vermiştir. Bu isteklerin temelinde, bir takım bölgesel reform istekleri bahane edilerek; gerçekte gizlenen siyasal beklentilerin gerçekleşmesine ortam hazırlama çabası yatmaktadır.

Vilâyet-ı Şârkîyye Bölgesi etnik ve dini kimlik açısından son derece ehemmiyet arzeden bir bölgedir. Özellikle Berlin Antlaşması'yla uluslararası bir boyuta çekilen "Ermeni Meselesi" bu tarihten itibaren devamlı bir surette, bölgede ve Osmanlı Devleti topraklarında gözü olan emperyalist devletlerce kullanılmıştır. Bu müdahalelere gerekçe ise bu bölgede nüfus yoğunluğu itibarıyla Ermenilerin önde olduğu savıdır. Ancak bu gerekçelerle öne sürdükleri nüfus istatistikleri çelişkilerle dolu, abartılı ve bilimsel olmaktan uzaktır¹². Bu duruma karşılık bölge nüfusu hakkında objektif kalarak yerli ve yabancı eserlerden hazırlanmış arşiv malzemesi, haritalar ve araştırma eserlerini inceleyerek Vilâyet-ı Şârkîyye azınlıklarının etnik ve dini oranlarını tesbit etmeye çalışılacaktır. Bunun içinde Osmanlı Devleti'nde yapılmış en kapsamlı 1881/1882-1893, 1906-1907 ve 1914 tarihli Genel Nüfus Sayımları'nın verileri dikkate alınarak, Vilâyet-ı Şârkîyye vilayetleri olan, "Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Elazığ ve Van" da genel sonuçları değerlendirilecektir.

1881/82-1893 tarihli nüfus istatistiklerine göre Osmanlı Devleti'nin genel nüfusu 17.375.225, 1906-1907 tarihli nüfus istatistikleri 20.897.617, 1914 tarihli son nüfus sayımında ise 18.52.016 olarak verilmektedir¹³. Azınlıkların sayısal olarak önemli bir oranda olduğu iddia edilen Vilâyet-ı Şârkîyye Bölgesi'nde ise bu oran V.Cuinete de % 75 müslüman, % 25 azınlıklar¹⁴ Fransızların Sarı Kitabı'nda ise % 77, müslüman % 23 azınlıklar gösterilmiştir¹⁵.

¹² Ermeni Delegasyonu'nun Paris Konferansı'na sundukları raporlara göre, Ermeni 1.403.000, Türk 913.000, Kürd-Türkmen 482.000, Yunan, Rus, Nasturi 447.000 vs. olarak verilmektedir. Kevork Pamukciyan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfusu", *Tarih ve Toplum*, 24/142 (Ekim 1995), s.16-18.

¹³ *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1502-1927*, (Haz).Cem Behar, Ankara, 1996, s.46.

¹⁴ *B.O.A,Harita Kataloğu*, PRO 305.8.561, Harita No:545.

¹⁵ *Cartes Graphiques Montrant la Proportion des Different Elements en Roumelie et en Anatolia*, Constantinople, 1919.

1900'lerde Vilâyât-ı Şârkiyede idari teşkilatlanmaya göre 6 vilayet, 95 kaza, 472 nahiye ve 14.427 köyden oluşmaktadır. Nüfus istatistikleri göstermiştir ki, bu altı vilayette de ülke genelinde olduğu gibi müslümanların oranı azınlıkların oranından üç kat daha fazladır. Bu oran, Osmanlı kaynaklarında müslümanlar % 78.88, azınlıklar 22.12 olarak gösterilmiştir¹⁶.

Ancak şunu hemen belirtmeliyiz ki; bugünkü Vilâyât-ı Şârkiyye'nin bir parçası olan Elviye-i Selâse diye bildiğimiz Kars-Ardahan ve Batum bu oranlara dahil değildir. Çünkü buralar Rus idaresinde idi.

Kemal Karpat'ın Osmanlı ve yabancı kaynaklardan karşılaştırmalı olarak hazırlamış olduğu nüfus istatistiklerinde de 1881/82-1893 tarihli genel nüfus sayımında Vilâyât-ı Şârkiyye nüfusu 2.808.830 olarak verilmiştir. Bunun 2.025.351'nin % 72.1'lik oranıyla müslümanları, 783.479'u % 27.9'luk oranı da azınlıklar oluşturmaktaydı. 1906-1907 nüfus sayımında; Vilâyât-ı Şârkiyye nüfusu 3.147.880 olarak gösterilmiştir. Bunun 2.483.135'i % 78.88'lik oranı müslümanları, 664.745'i % 21.12'lik oranı da azınlıkları göstermiştir. 1914 tarihli nüfus istatistiklerinde de bölgenin nüfusu 3.839.547 olarak tesbit edilmiştir. Bu sayının 3.040.891'i % 79.19'luk oranı müslümanları, 798.656'sı % 20.21'lik oranıyla da azınlıklar gösterilmiştir.

Bu bilgilere bakıldığı zaman Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'nde verilen ilk sayım ve son sayım arasında bir milyonun üzerinde bir artış vardır. Bu artış müslüman ve azınlıklar arasındaki oranlarda da bir doğru orantı olduğunu göstermişti. Şu halde bu bölgede nüfus hareketlerini etkileyen belli başlı unsurlar şunlardır:

- 1- Müslümanlar arasındaki doğurganlık oranının yükselmesi,
- 2- Azınlıkların zaman zaman bölge ve ülke dışına gönüllü göç etmesi,
- 3- Az da olsa nüfus sayım yöntemlerindeki eksiklikler ve imkansızlıklar,
- 4- Rumeli'den ve Kafkasya'dan gelen müslüman göçmenlerin az da olsa bu bölgelere iskanı,

¹⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu..., s.55-57. Doğu Anadolu Bölgesi için B.O.A, Harita Kataloğu, DİF 3058, Harita No:550 nolu belgede % 81 müslüman, % 19 azınlıklar, T.İ.T.E. Arşivi Kutu No (Kt.):98, Gömlek No (G.):3, Belge No(B):3'de %81.38 müslümanlar, % 16.39 Ermeniler, % 2.22'lik oranıyla da Grekler gösterilmiştir. Ayrıca şu belgelere de bakınız. B.O.A, DH:SNM, 42/11; B.O.A, Harita Kataloğu, ASY 305.8.561, Harita No:551; T.İ.T.E., Kt.72, G.14, B.14.

- 5- Bu bölgenin uzun yıllar savaş bölgesi olmasının dezavantajları,
- 6- Hem müslüman hem de azınlıkların bölgenin sosyo- ekonomik şartlarından dolayı diğer yerlere göç etmeleri,
- 7- Bölgede meydana gelen asayişsizlikler... vs.

Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'ndeki vilayetlerin nüfus yapısı ise şöyledir:

a) Erzurum Vilâyeti

Erzurum Vilayeti ; 1881/82-1893 tarihli genel nüfus sayımına göre toplam nüfusu 2.898.830, 1906-1907 sayımına göre 3.147.880, 1914 tarihli sayıma göre de 3.839.547 olan Vilâyât-ı Şârkiyye Vilayetleri içinde ortalama % 21'lik oranıyla ikinci büyük vilayet konumundadır. Burada nüfus yoğunluğu itibariyle müslümanların azınlıkların dört katından fazla olduğu gözlenmektedir. 1881/1882-1893 sayımına göre müslümanların dışında yoğunluk itibariyle Ermeniler, Grekler etnik olarak, Katolik, Gregoryan, Protestan, Yahudi gibi dini cemaatlerin olduğu görülür. 1906-1907 sayımına göre müslümanların oranı yükselirken, Ermenilerin oranı düşmüştür. Ermeni ve Greklerin dışında sayıları azda olsa, Süryani, Keldani ve Kıptilerin de yaşadığı bir yerdir¹⁷. 1914 sayımına göre de müslümanlar yoğunluk itibariyle azınlıklara olan çokluğu görülmüştür. Hatta Ermeni nüfusunda bir azalma olmuştur. Bunun sebebi ise I. Dünya Savaşı öncesi bu bölgeden gönüllü olarak Kafkasya'ya ve Rusya'ya yapılan göçlerin ve müslümanlar arasındaki doğurganlık oranının artmış olduğunu bağlayabiliriz.

b) Bitlis Vilâyeti

Bu vilayet 1900'larda 13 kaza, 30 nahiye, 2107 köye sahip, Doğu Anadolu'da nüfus yoğunluğu itibariyle beşinci büyük vilayettir. 1881/82-1893 sayımında 276.998 ve % 9.86, 1906-1907 sayımında 297.660 ve % 9.45, 1914 sayımında da 437.479 ve % 11.39'luk bir nüfus yoğunluğuna sahiptir. Vilayette Grek nüfus yoktur. Buna karşılık Ermeni, Süryani Keldani nüfus mevcuttur. Bölgede müslüman nüfus her üç sayımda da

¹⁷ Kemal H.Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914, Demographic and Social Charactarestic, Madison, The University of Wisconsin Presse, 1985, s.124-188.*

azınlıklardan fazladır. 1881/82-93 sayımında 167.054 ve % 79.7 olan müslüman nüfusa karşılık 101.138 ve % 18.09'luk oranıyla Ermeni azınlık bulunmaktadır. 1906-1907 sayımında 197.906 ve % 66.48 olan müslüman nüfusa karşılık 90.219 ve % 30.41'lik oranıyla da Ermeni azınlık, 1914 sayımında da 309.999 ve % 70.86 arasında müslümana karşılık 114.704 ve % 26.21'lik oranıyla da Ermeni bulunmakta ve % 3 oranında diğer etnik ve dini cemaatler vardır¹⁸. İstatistiklere göre Ermeni unsur ilk sayım ve son sayım arasında % 10.38 arasında bir nüfus kaybına uğradığı gözükmektedir. Bu durumu Ali Güler şöyle izah etmiştir: "Bu müslüman nüfus arasındaki artışla ilgilidir... Ermenilerin bu tarihlerde bölgede çıkarttıkları isyanlarda nüfus kaybına uğradıkları söylenebilir"¹⁹. Bu duruma karşılıkta müslüman nüfus 167.054'ten 309.909'a yükselmiş yani % 10.56'lık bir fark ortaya çıkmıştır.

c) Diyarbakır Vilâyeti

Diyarbakır Vilayeti 1900'lerde 14 kaza, 57 nahiye ve 3.177 köyü ile Doğu vilayetleri arasında dördüncü büyüklükte bir şehirdir²⁰. 1881/1882-1893 nüfus sayımında 368.964 ve % 13.13; 1906-1907 nüfus sayımında 392.705 ve % 12.47; 1914 nüfus sayımında da 619.825 ve % 16.14'lük nüfusa sahiptir. Müslüman nüfus dışında az sayıda Grek'in dışında Ermeni, Süryani, Asurî, Keldani, Yezidi bulunmaktadır. müslüman nüfus Erzurum'dan olduğu gibi Diyarbakır'da da azınlıkların dört katıdır. Her üç sayıma göre sırasıyla % 78.48, % 80.35, % 79.39'luk oranlarıyla müslüman nüfusa karşılık % 12.69, % 11.10 ve % 9.01'lik oranlarıyla Ermeniler vilayette ikinci çoğunluğa sahiptir.

Diğer vilayetlerin aksine Yahudilerin en yoğun yaşadıkları yerlerden birisi de Diyarbakır Vilayeti'dir²¹. İlk sayımda % 0.28'lik bir orana sahipken 1914 sayımında % 0.33'e yükselmiştir. Yine diğer vilayetlerden ayrı olarak Süryani, Keldani ve Asurilerin en yoğun yaşadığı vilayettir. Bunların oranı; 1906-1907 sayımında 37.967 (% 6.12)

¹⁸ Karpat, *Ottoman Population*, s.130.

¹⁹ Ali Güler *XX.Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'de Gayri Müslimler*, Ankara, 1996, s.94-95.

²⁰ Karpat, *Ottoman Population*, s.210.

²¹ Güler, *XX. Yüzyıl Başlarının...*, s.95.

yükselmiştir. Asuriler 4.133 (% 0.66), Keldaniler 5.994 (% 0.96), Yezidiler 2.375 (% 0.38) olarak tespit edilmiştir²². Görüleceği üzere Ermeniler dışında diğer etnik ve dini cemaatlerin en yoğun yaşadığı yer Diyarbakır'dır ve bu unsurlar % 11.31 bir nüfus yoğunluğuna sahiptirler.

d) Sivas Vilâyeti

Sivas Vilayeti 1900'lerde 21 kaza, 227 nahiye ve 3042 köyden oluşmaktadır²³. Vilayet 1881/82-93 tarihli genel nüfus sayımına göre 926.671 ve % 35.19; 1906-1907 tarihli genel nüfus sayımında 1.194.372 (%37.94) 1914 tarihli nüfus sayımında ise 1.169.443 ve % 30.45'lik oranıyla Vilâyât-ı Şârkîyye vilayetleri arasında en büyük olan vilayettir. İstatistik sonuçlarından da görüleceği üzere müslüman nüfusun en yoğun yaşadığı yerdir. Müslümanlar azınlıkların 5 katından daha fazla bir nüfusa sahiptir. 1881/82-93 nolu sayımda müslüman nüfus 766.558 (% 82.75), Grekler 37.813 (%4.08) ve Ermeniler 116.545 (% 12.57)'dir. 1906-1907 nüfus sayımında 972.788 (%81.44), Grekler 67.374 (%5.6) ve Ermeniler 144.056 (%12.06)'dir. 1914 nüfus sayımında ise müslümanlar 939.735 (%80.35), Grekler 75.324 (%6.44) ve Ermeniler 143.406 (%12.26) nüfusa sahiptirler. Ancak ilk sayımda 766.558 (%82.72) olan müslüman nüfus 1906-1907 sayımında 972.788 (%81.44)'e yükselmiş 1914'te de 939.735 (%80.35) gerilemiştir. Buna karşılık Grek ve Ermeni nüfusunda bir yükselme olmuştur. Bunun sebebi ise bölgede yaşanan asayişsizlik ve bunun sonucunda diğer bölgelere yapılan göçlerdir.

Görüleceği üzere Sivas bütün Şârkî vilâyetler arasında en fazla Rum nüfusun yaşadığı bir bölgedir. 1914 tarihli sayıma göre sayılar 75.324 (%6.44) olarak tespit edilmiştir. Yine Ermeni nüfusunun da sayısal olarak en çok buldukları bölgedir ki, sayıları, 1914 sayımına göre 143.406 (%12.26)'dır. Sivas vilayetinde dikkati çeken bir başka unsur da Kiptilerdir. İlk sayımda herhangi bir rakam verilmezken 1906-1907 sayımında sayıları 2.336 (%0.19)'dir. 1914 sayımında ise Sivas'ta bunların oranı ve

²² Karpat, *Ottoman Population*, s.124-188.

²³ Karpat, *Ottoman Population*, s.210.

sayısı yoktur. Bunun sebebi de bölgede asayişsizlik ve onların yaşam tarzı gereği konar göçer olmalarıdır. Ayrıca Sivas'da az da olsa Yahudi ve Yezidi yaşamaktadır²⁴.

e) Elazığ Vilâyeti

Elazığ sırasıyla her üç genel nüfus sayımında 381.346 (%14.48) 473.324 (%15.03), 583.227 (%14.01) oranı ve 14 kaza, 70 nahiye ve 1890 köyü ile Vilâyât-ı Şârkiyye vilayetleri arasında dördüncü büyük şehirdir. Nüfus yoğunluğu itibariyle müslümanların diğer şehirlerde olduğu gibi azınlıkların dört katı olduğu görülür. Azınlıklar arasında ise Ermeniler, sırasıyla her üç sayımda 73.178 (%19.18); 59.382 (%12.54), 76.070 (%14.13) çoğunluğa sahiptirler. Diğer unsurlardan Rumlar, Süryaniler, Keldanîler, Kıptî vs. oranı ise % 1.11'dir²⁵.

f) Van Vilâyeti

Vilâyât-ı Şârkiyye vilayetleri içinde nüfus yoğunluğu itibariyle en küçük olanı Van Vilayeti'dir. 1900'lerde 13 kaza, 9 nahiye ve 1594 köyden oluşmaktadır.²⁶ 1881/82-93 tarihli nüfus sayımında 119.860 ve % 4.55; 1906-1907 tarihli nüfus sayımında 113.964 ve % 3.62, son sayım olan 1914 tarihli olanında ise 259.141 ve %6.74'lük oranıyla Doğu vilayetleri arasında en küçük olanıdır.

İlk iki nüfus sayımında Ermenilerin dışında herhangi bir azınlık sayısal olarak ifade edilmemişken, 1914 sayımında Keldani % 0.43, Yezidi %0.52 olarak verilmiştir. Yine bu sayımda diğer vilayetlerde olmayan Nasturilerin ilk kez 8.891 (%3.43) oranlarıyla tespit edildiği gözükmektedir.

Van Vilayeti istatistiklerinde dikkati çeken bir başka özellik ise Ermeni nüfusun; 1881/82-93 sayımında 60.448 ve %50.44'lük oranıyla; 1906-1907 sayımında 59.382 ve %52.10'lük oranıyla müslüman nüfustan fazla gözüktüğü; 1914 sayımında ise müslümanlar 179.380 ve % 69.22, Ermeniler 67.792 ve %26.16 diğer unsurlar ise % 4.62 olarak tespit edilmiştir.

²⁴ Karpat, *Ottoman Population*, s.124-188.

²⁵ Karpat, *Ottoman Population*, s.124-188.

²⁶ Karpat, *Ottoman Population*, s.210.

Ermenilerin, Van Vilayeti'nde bu kadar çok olmasının sebebi, Ermeni Ruhani Kilisesi, Akdamar Kilisesi'nin bu vilayette olmasından kaynaklanmaktadır. 1914 sayımlarında Ermeni nüfusun düşmesinin sebepleri ise; Ermenilerin uzun yıllar bu bölgelerde ayaklanmalar çıkarması ve bölgede aşiretlerle olan anlaşmazlıkları sonucu nüfus kayıpları, müslüman nüfus oranının yükselmiş olması ve Ermenilerin gönüllü göçleri buna karşılık Kafkasya'dan ve diğer bölgelerden gelen müslüman nüfusun bu bölgeye iskanın etkili olmasıdır²⁷.

B-Emperyalist Devletlerin Vilâyât-ı Şârkiyye Politikaları

Yakın dönem Türk tarihinde emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti'yle olan ilişkilerinin temelinde Türkiye'nin jeopolitik, jeostratejik konumundan kaynaklanan farklı çıkar ve beklentilerinin olduğu söylenebilir.

Genelde Türkiye'nin, özelde ise, Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'nin bu devletler açısından önemli olmasının sebebi, bu ülkelerin iklim şartları, yer altı ve yerüstü zenginlikleri, ulaşım yolları, tarım imkanlarının vs. uzun vadede yeterli görülmesi yatmaktadır. Bu gerçeklik Rusya açısından ne ise İngiltere ve Almanya açısından da odur.

Dünya ticaret yollarının ellerinde olmaması veya elde etme arzuları, zamanla sanayi ve teknolojik alanlarda kat ettikleri mesafelerin sonucu olarak hammadde ve zengin enerji kaynaklarına olan ihtiyaçları, dahası askeri ve siyasi anlamda birbirlerine olan yakınlık ve uzaklıkları doğal olarak uzun yıllar dünyayı altüst edecek sıcak ve soğuk savaşların doğmasına zemin hazırlamıştır.

Osmanlı Devleti ve Almanya arasında var olduğu söylenen dostluk ve müttefiklik ilişkisi şüphesiz Almanya ile İngiltere, Rusya ve Fransa arasındaki dostluk ve düşmanlık ilişkisinin pek farklı olmadığı kanaati hasıl olmaktadır. Şöyleki; Almanya'nın sıcak denizlere, enerji kaynaklarına ulaşma arzusu ile İngiltere, Fransa ve Rusya'nın arzuları esasta örtüşmekte ve bu güçler aynı alan üzerinde nüfuz mücadelesi vermektedirler.

²⁷ Güler, , XX. Yüzyıl Başlarının... s.96.

Bu nüfuz alanları; Balkanlar, Ortadoğu, Afrika ve Vilâyât-ı Şârkiyye'dir. Özellikle Vilâyât-ı Şârkiyye'nin ,Kafkasya, İran ve Ortadoğu üçgeni arasında kalmasından kaynaklanan Jeopolitik ve jeostratejik önemi bir anlamda bu bölgelere girmek isteyen ülkelerin öncelikli olarak almak isteği yer olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu bölge elde edilmeden istenilen bu üç bölgede nüfuz sahibi olunamayacağı çok iyi bilinmektedir.

Şu halde emperyalist devletlerin elde etme mecburiyeti olarak gördükleri esas bölgelerden biri Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi olduğu söylenebilir.

1) İngiltere

Eski diplomasiye göre XIX.yüzyıl ve XX.yüzyılın başlarında İngiltere'nin temel amacı Kafkasya'yı, Ortadoğu'yu ve Boğazları Rusya'ya karşı korumaktı. Ancak, Almanya'nın Avrupa'da büyük bir güç olmasıyla eski diplomasi de değişmeye başladı²⁸. 3B diye formülize edilen Bağdat Demiryolu²⁹ ayrıcalığıyla Almanya'nın Basra Körfezi'ne inerek İngiliz ticaret ve çıkarlarını tehdit etmesi, İngiltere açısından Almanya'nın büyük bir tehdit olarak kabul edilmesi sonucunu doğurdu.

Şurası bir gerçekki, bu politik değişimin temelinde Osmanlı- Alman yakınlaşması yatmaktadır. Çünkü Almanya'nın beklentileriyle İngiliz beklentileri bu ortamda çatışmaktaydı. Bu yüzden İngiliz yönetimi bir an evvel Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan petrol bölgelerini güç kullanarak kontrolleri altına almayı istemekteydi.

Birinci Dünya Savaşı'na giden bu süreçte bloklaşmalar çerçevesinde kendini Rusya'ya yakın gören İngiltere, Kafkasya üzerindeki emellerini Rusya'yı kullanarak elde etmeyi düşünmekteydi. Zira bir ada ülkesinin bu bölgelerde işgalci yöntemlerle uzun vadede kalamayacağını çok iyi biliyordu³⁰. Böylece Kafkas petrolünün Almanya'nın eline geçmesine engel olunabilecekti. Ortadoğu'daki çıkarlarını kendi gücü ve Arap milliyetçiliğini kullanarak elde etmeyi amaçlayan İngiltere, İran'daki durumunu ise Rusya ile yapmış olduğu bir antlaşmayla(1907) kuvvetlendirecekti. Bu antlaşmaya göre İran üç bölgeye ayrılacak kuzeyi Rusya'nın, ortada kalan kısmı

²⁸ Kemal Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası**, İstanbul, 1978, s.8.

²⁹ 3B formülü: Berlin, Bosphorus, Bağdat Hattı'dır,

³⁰ Çulcu, "Tarihsel Süreçte Türkiye-Almanya İlişkilerine..." s.16.

bağımsız İran'ın güneyde kalan kısmı ise İngiltere'nin olacaktı. Bu şekilde İngiltere hem İran petrolünü hem de Hindistan yolunu kontrolüne alabilecekti³¹.

Ayrıca İngiltere yönetimi bahsedilen bu politikalarını gerçekleştirmek için Ermeni Meselesi'ni de politik bir araç olarak kullanma peşindeydi. Bu meseleyi bir koz olarak kullanabileceği saha ise Vilâyât-ı Şârkîyye idi. Daha Berlin Antlaşması'na "Vilâyât-ı Şârkîyye'de Hıristiyanların bulunduğu eyaletler" ifadesini koydurmak istemesi hep bundandı. Artık Ermeni davası İngiliz davası haline gelmiş, Enver Ziya Karal'ın ifadesiyle; İngiltere bir taşla bir çok kuş vurmuş oluyordu³².

Ermeni Meselesi İngiltere için Osmanlı Devleti'ne karşı kullanabileceği önemli bir silahtı. Ortaya konulan bu politika ile kısa vadede kendilerine bağlı ve güdümlü bir Ermenistan Devleti, uzun vadede de Rusya'da Ortadoğu'da ve Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenileri kapsayacak Büyük Ermenistan hülyasını gerçekleştirecekti³³. Bununla da hem Osmanlı Devleti'nin savaş gücünü ve Almanlarla olan ittifakını vuracak hem de Rusya'nın sıcak denize inme politikalarına engel olmayı gerçekleştirecekti.

İngiltere Hükümeti'nin Vilâyât-ı Şârkîyye'ye yönelik ikinci önemli politikası; bölücülüğü siyasi bir mesele haline getirerek teşvik etmesiydi. Siyasi ve ırkçılığa dayanan bu politikanın malzemesi ise Kürtlerdi. Bu meselede zaman zaman Rusya ile ittifak yapmış ise de kendi çıkarlarına göre bu doğrultuda kendi başına hareket etmiş maddi ve manevi çabalardan kaçmıştır.

Bu bölgeye gönderdiği siyasi Şârkîyatçılarıyla buraların sosyo-ekonomik ve etnik haritasını çıkaran İngiltere, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve iktisadi kuvvetinin zayıflamış olduğu bu ortamlarda devreye girerek Vilâyât-ı Şârkîyye'de Kürtleri kullanarak bir çok ayaklanmanın çıkmasına sebebiyet verecektir³⁴.

Yine bu çerçevede hem Rusya'nın hem de İngiltere'nin işini kolaylaştıracak olan üçüncü bir politika devreye sokuldu. Bu Kürt ve Ermeniler arasında bir anlaşmanın

³¹ İsrail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, "Türk Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İran Siyaseti", .. s.271.

³² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, c.VIII**, Ankara, 1995, s.130.

³³ "Rusya, Ermeni davasını İngiltere'nin benimsemesi ve bağımsız bir Ermenistan'ın da kendisi için uygun olmaması üzerine İngiltere'ye cephe aldı". Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, c.VIII...s.19-20**

³⁴ Mahmut Rışvanoğlu, **Saklanan Gerçek, Kurmançlar ve Zazaların Kimliği, c.II**, Ankara 1994 s.640-644.

sağlanması idi. Böylece bu gerçekleştiğinde İngiliz yetkililerinin emri altındaki bu ittifak Türklere karşı birlikte ve daha etkili olarak kullanılabilirdi. Şüphesiz bu politikanın gerçekleşmesi Osmanlı Devleti'ni çok zor durumda bırakırdı. Bunun bilincinde olan Osmanlı Hükümeti ise doğal hakkı olan karşı politikalarını geliştirmiştir.

Böylece İngiltere , bu politik manevralarla Osmanlı ülkesinin köleleştirilmesinde en büyük rolü oynayacak devlet olma yolunda hayli mesafe kat etmiş oldu. İngiltere'nin kurmuş olduğu egemenlik, diğer emperyalist devletleri de endişelendirmişti. Çünkü elde ettiği alan çok zengin petrol yataklarına sahipti, elde ettiği bu imtiyazlı durum da İngiltere'ye tekel olma imkanı veriyordu³⁵. İşte bölgede yaşanacak sıkıntıların savaşların temelindeki gerçek de budur.

Geleneksel İngiliz emperyalizmi, buralarda tutunabilmek için çok önemli iki kozu eline geçirmişti. Gerekli altyapıyı oluşturan İngiltere'nin vardığı nokta; gerektiğı zaman bu iki kozu oynayarak emellerine kavuşmayı beklemektir.

2) Rusya

Tarihte Osmanlı-Rusya ilişkisi diğer devletlerle olan ilişkilerden bambaşka özellikleriyle ayrılmaktadır. Avrupa'ya , Asya'ya ve Sibirya bölgelerine yerleşmiş Rus İmparatorluğu'nu bu kazanımları hiçbir zaman tatmin etmemiştir. Çünkü siyasi ve iktisadi hedefleri arasında bulunan sıcak denizlere ulaşma arzusu henüz gerçekleşmemişti. Bu durum Rusya'nın tarihi emellerine ters ve onların politikalarının olmazsa olmaz bir şartıydı.

Şu halde Rusya'nın bu politikası ve hedefleri, Rusya'nın Osmanlı Devleti'yle karşı karşıya gelmesini doğurmuştur. Çünkü Rusya bu hedefini Balkanlar, Boğazlar ve Vilâyât-ı Şârkiyye'ye hakim olması durumunda gerçekleştirebilirdi. Bunun için de "Kırım ve Kafkasya'nın işgali ve ilhakından sonra Osmanlı İmparatorluğu'na karşı aralıklarla aşağı yukarı 200 yıl süren bir savaş politikası takip etmişti"³⁶.

Rusya, Osmanlı topraklarında ekonomik kapitülasyonlara sahip olmamasına rağmen, adli birtakım imtiyazlara sahipti. Bu durum Rus Çarı'nın Osmanlı ülkesinde

³⁵ Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi, (Çev.) A. Hasanoğlu, İstanbul 1978, s.29.

³⁶ İsmail Kayabalı, Cenender Arslanoğlu, "Kuzey Doğu Anadolu ve Çevresinin Stratejik Önemi", Türk Kültürü, 126/XI, (Nisan 1973), s.324-425.

nüfuzunu kuvvetlendirmiş ve devamlı bir suretle Osmanlı içişlerine karışma fırsatı vermişti. Rusya'nın böylesi gayretleri Osmanlı Devleti'nin dış politikasını diğer büyük devletlerle sürekli askeri ittifaklar kurması şeklinde etkiledi³⁷.

Bu faal politikalar Rusya'yı yalnızca Osmanlı Devleti'ne komşu yapmayacak, aynı zamanda Urmiye Gölü'ne kadar olan bölgeleri nüfuz alanı kapsamına alacaktır. Devletler arasında değişmez bir kural olan “menfaat nokta-i nazarından bakılacak olursa komşu devletin kuvvetli olmasından ziyade zayıf olması tercih edilir. Bu duruma Osmanlı Devleti'nin kayıtsız kalması beklenemezdi³⁸. Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu politikalarını bilmekte ve Rusya'nın bu yaklaşımlarına karşı bir takım diplomatik girişimler içine girmişti. Öncelikle bu manada dikkat çekici olan, Mart 1914 yılında Osmanlı-Rus Cemiyeti'nin kurulmasını sağlamıştı. Türk ve Ruslarla “fikri, iktisadi ve siyasi yakınlık oluşturmak Türk ve Rus üyelerinin birlikte kurdukları” cemiyetin temel amaçlarındandı³⁹.

Yine bu girişimlere paralel olarak Rusya ile ilişkileri geliştirmek maksadıyla Dahiliye Nazırı Talat Bey başkanlığında bir Türk Heyeti 9 Mayıs 1914'te Rus Çarı'nı ziyaret maksadıyla Rusya'ya gitmişti.⁴⁰ Ancak Osmanlı Devleti'nin savaş arefesindeki bu girişimleri dahi Rusya'nın meşhur politikalarından vazgeçirmeye yetmeyecekti. Böylece bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Almanya ile olan yakınlaşması başladı. Alman nüfuzunun demiryolu projeleriyle güçlenmesi Rusya'yı ciddi anlamda endişelendirmişti. Çünkü Almanya'nın yardımıyla güçlenecek bir Türkiye Rusya'nın işine gelmeyecekti.

Oysa ki Vilâyât-ı Şârkiyye'nin ele geçirilmesi sıcak denizlere Rusların ulaşmasını temin edecekti. Ruslar 3 B projesine karşı koyacak durumda değildi. Ancak bu işten en az zararlı kurtulmayı istiyorlardı. 1899'da Rus Zinovyef, Rus isteklerinin yerine getirilmemesi halinde Berlin Antlaşması gereği Rusya'ya ödenmesi gereken tazminatların faizleriyle ödenmesi kozunu kullanmaya başladı. Sonunda da 1900 yılında iki ülke arasında Karadeniz Antlaşması imzalandı. Buna göre Bağdat Demiryolu

³⁷ Melek, *Doğu Sorunu...* s.9-10.

³⁸ “Asya-yı Osmani'nin Hudud-ı Şarkiyesi”, *Tanin*, 20 Haziran 1329/ 3 Temmuz 1913, No:300.

³⁹ Sebahattin Özel, *Arasındaki Dönemde Osmanlı Devleti Rusya İlişkileri*”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (1982-1998)*, Sayı:12, İstanbul, 1998, s.240.

⁴⁰ Özel, “Balkan ve Birinci Dünya Savaşları ...”s.246. Ayrıca Osmanlı Heyeti'nin bu ziyareti hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Les Annees Fatales, Souvenirs De S.Sazanof*, Paris, 1927.

Ankara Kayseri-Diyarbakır üzerinden değil, Konya-Adana-Halep yönüne çevrildi ve Kuzey ve Vilâyât-ı Şârkiyye demiryolun imtiyazı Rusya'ya verildi. Bu mücadele siyasi ve ekonomikti. İşte Vilâyât-ı Şârkiyye demiryolunu hayata geçirilememesinin sebebi burada saklıydı. Çünkü Ruslar kendi yaptıkları yolun Türkler ve Almanların eline geçebileceği ihtimali üzerinde ciddi olarak endişe taşıyorlardı⁴¹.

Özetle vermeye çalıştığımız tarihî Rus emelleri, ilk zamanlardan şimdiye kadar değişmez olduğundan daha kuvvetli bir şekilde gerçekleştirilmesi için hep fırsatlar beklenmiştir⁴².

Vilâyât-ı Şârkiyye, tarihi Rus politikaları için vazgeçilemeyecek bir bölge idi. Almanlar ve İngilizler açısından bölgenin önemi ne mana ifade ediyorsa Ruslar için de daha başka bir önem taşımaktadır. Nihayetinde Almanya ve İngiltere'nin bu bölgeyi işgal ile uzun yıllar buralarda kalınamayacağı bilinmektedir. Ancak Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne sınır olması bu tarihi politikaların olabilirlik ihtimalinin Rus idarecilerine yakın görülmesine sebebiyet vermiştir.

Gerek askerî vaziyeti gerekse zirai ve iktisadî açıdan Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi Rusya için büyük bir önem taşır. Özellikle Erzurum'un işgaliyle Rus Ordularının, Kafkasya, İran ve Vilâyât-ı Şârkiyye üçgeninde yolların kontrolünün sağlanmasıyla, hareket alanı genişleyecekti. Çünkü Erzurum gibi bir şehrin Doğu Anadolu'nun anahtarı mesabesinde olduğu biliniyordu. Bunun için önce bu bölgelerin işgali sağlanırsa güneye doğru yönelme daha da kolay olacaktı⁴³.

O halde şuda iddia edilebilir; Rusya Devleti bu bölgeyi işgal etme fikrinde ve buralarda mümkünse uzun yıllar kalabilmeyi düşünmektedir⁴⁴. Bunun için de buralarda iskan bölgeleri oluşturma gayreti içinde olmuştur. Rusya Ziraat Nazırı A. Krivoşein

⁴¹ Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul, 1989, s.357-358; Karal, s.468 vd.

⁴² "Rus Harici Siyasetinin Makası", *Tanin*, 26 Şubat 329/ 11 Mart 1914, No:1872.

⁴³ **Rusya Devleti'nin Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'ye Karşı Olan Vaziyet-i Siyasiyesi ile Bağdat Şimendüferi ve Almanya Devleti'nin Hafaya-ı Siyaset-i Şarkiyesi (Çev. Cevdetpaşazade İbrahim Latif)**, Dersaadet 1327, s.9.

⁴⁴ Hüseyin Cahid, *Tanin Gazetesi'nde yazmış olduğu bir makalesinde*, "Rusya Hükümeti Şarkî Anadolu istilasını hazırlamak fikrinde değil ise -ki böyle bir fikri olmadığına inanırız- ne isteyebilir? İsteyeceği yegane şey oralarda sükun ve asayişin temin edilmesidir. Çünkü komşu bir memlekette hududa civar olan yerlerde karışıklık bulunursa ve oralarda sakin olan ahali ile "amm-ı ırk bulunan kimselerde bu bittabi öteki memlekette de birtakım aks-i tesirat peyda olur..." demektedir. Ancak bu ifade daha çok politika icabı söylenmiş sözler gibi değerlendirilmelidir. Hüseyin Cahid, "Devletler ve Şarkî Anadolu", *Tanin*, 14 Teşrin-i Sani 1329/ 27 Kasım 1913, No:1769.

Hariciye Nazırı Sazanof'a gönderdiği bir mektubunda bu gerçeği şöyle ifade etmektedir: "Birinci bölgenin güney-doğusunda olup Aras ve Fırat Nehirlerinin yukarı havzasını teşkil etmektedir. Buraya öteden beri alışla geldiği üzere Ermenistan adı verilmiştir. Bu bögenin büyük kısmı deniz seviyesiden pek yüksek olup, insan sağlığına faydalı bir iklime sahiptir. Buralar da Rus göçmenlerinin yerleştirilmesi için çok elverişlidir."⁴⁵ Ancak politik gelişmeler dikkate alınırca Rusya, bu bölgeleri işgalin yanında sürekli olarak kullanabileceği uydu bir Ermenistan ve yine aynı bölgede uydu bir Kürdistan gibi devletçiklerin kurulmasını en azından amacına ulaşmak için birer yol olarak görmektedir.

Ancak bu politik hedefler düşmanı olan Almanya'yı olduğu kadar müttefiki olan İngiltere'yi de endişelendirmişti. Rus askeri hareket ettiği zaman, Rusya ve İngiltere'nin menfaatinin çatıştığı hemen ortaya çıkmaktaydı. Bu durum iki ülke arasında "bir düello gibi görünür!"⁴⁶ İngiltere Hükümeti, Rusların Doğu Anadolu'da Fırat Nehri ve havzasını işgal ile, Irak'a da tecavüz edebileceği; Trabzon, Erzurum, Eleşkirt ve Bayezid'in işgaliyle de İngiliz ticaretine büyük darbeler indirebileceği endişesini hep taşımaktaydı.

Yukarıda özetle vermeye çalıştığımız Rus tarihi emellerinin gerçekleşmesi şüphesiz Rusların uygulayacakları metodlara bağlıydı. Önce şu belirtmelidir, Rusya sömürgeci bir devlet konumunda ve sömürgecilik politikası da işgale dayalıdır. "İşgal ve kültürel siyasi ve dini faaliyetlerle desteklenmezse uzun vadede olamaz. Rusya'nın özellikle Sovyetler dönemi işgallerinde bu durum açık şekilde görülmektedir"⁴⁷. Böylesine önemli bir bölgede Rusların uzun vadede tutunabilmesi için başvurdukları metodlardan birisi de bölgedeki unsurları menfaatleri ölçüsünde kullanmaktır. Özellikle de Kürtler ve Ermenilerin aynı soydan geldiği tezi işlenmeye çalışılmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu ele geçirmek için Ermenileri ve Kürt aşiretlerini kandırarak,

⁴⁵ "Hasılı gerek arazi sulaması ,gerekse tatlı su balıkçılığını geliştirmek amacıyla Aras Nehri' nin yukarı k.larına da sahip olmamızın pek büyük önemi vardır." E.E.Adamof, **Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı** , İstanbul 1972,s.548.

⁴⁶ "Şark Meselesinin Tekâmül-ü Ahiri" **Tanin** ,7 Eylül 1324/ 20 Eylül 1908, No:51.

⁴⁷ "Ruslar Sömürgecilik Politikalarını Batılı ülkelerden almışlardır. Ancak kendilerine uydurarak kaba, hantal, zorba bir sömürgecilik haline getirmişlerdir". Abdullah Demir, **Tarihten Günümüze Rus yayılcılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler**, İstanbul, 1998, s.39.

parasal destekler vererek isyanlar çıkarmaları için teşvik etmiştir⁴⁸. Zira Şîr Yezdan İsyanı, Şeyhî Abdüsselam Olayı, Bitlis Olayı, bu kabil bölücü fikirlerin neticesinde meydana gelmiştir.

Ruslar yalnızca Ermeni ve Kürtleri kışkırtmakla kalmamıştır. Aynı zamanda Keldanî, Süryani ve Nasturilere de bu yolda destek vermişlerdir. Bu politikalarının başarıya ulaşması için de bu bölgeye elçilik mensublarını özel akademik ajanlarını ve azınlıklar arasında seçtikleri ajanların kullanma yoluna gitmişlerdi.

Yine Ruslar Kürtler üzerindeki etkileri artırmak için Petersburg ve Tiflis'te kurdukları eğitim merkezleri vasıtasıyla ajan yetiştirme yoluna gitmişlerdir. Burada eğittikleri ajanları sayesinde de Doğu Anadolu'daki Kürtlerin Osmanlı'ya karşı kullanılması için önemli Kürt Cemiyetleri'nin kurulmasını teşvik etmiş ve desteklemiştir⁴⁹.

Ruslar bölgeye yönelik “*karıştır, böl, işgal et*” politikalarının yanında bu bölgelere Kafkasya'dan iskan maksadlı göçü teşvik etmiş ve müslüman Türk halkına karşı kültür emperyalizmi uygulamaktan geri kalmamıştır.

Görüleceği üzere özetle vermeye çalışılan Rus politikası ve uygulamaları kısa ve uzun vadede Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'ni ele geçirmek ve buralarda nüfuz alanları oluşturmak suretiyle tarihi emellerini gerçekleştirmek için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır.

3) Almanya

Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı Türkiyesi için geliştirmiş oldukları iki ana politikaları vardır... Bunlardan birisi; “Müdahale politikası, diğeri de menfaat

⁴⁸ “Bu sırada Musul'daki bir Fransız Misyoneri, Paris'teki yetkililere şu ilginç durumu bildirir: Çarlığın, Anadolu'da işgalci emellerine hizmet için bu Rus Ajanları, Türk yetkililerinden korkmadan ellerini kollarını sallayarak dolaşmakta ve Tiflis ve Urmiye Gölü civarındaki bölgede Doğu Anadolu'ya Rus Müdahalesi'nin hazırlıkları yapılmaktadır”. Rişvanoğlu, **Saklanan Gerçek Kurmançlar,c.II...** s.652-653

⁴⁹ Kürt ajanlarının kurdukları bu cemiyetlerden biri İrşad, diğeri Cihandanî'dir. Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız. Suat Akgül, “Rusya'nın Yürüttüğü Doğu Anadolu Politikası İçinde İrşad ve Cihandanî Cemiyetleri'nin Rolü”, **Prof.Dr.Abdurrahman Çaycı'ya Armağan**, Ankara, 1995, s.25-32.

politikasıdır”⁵⁰. Avrupalı devletler her iki politikayı da zaman ve şartlara göre uygulamaktan geri durmamışlardır.

Avrupa’da birliğini geç kurmuş olan Almanya, Türkiye’nin hem askeri noktadan hem de sair noktadan kuvvetli olmasını, istiklalini her tür tehlikeden korunmasını dahası “düvel-i muazzama” arasındaki mevkiini koruması hususunda öteden beri Türkiye’ye destek vermiştir. Yani Türkiye’nin kuvvetli olması, Alman politikasının esasını teşkil etmiştir. Daha doğru bir ifade ile Türklerin ilerlemesi Almanların menfaatlerine hizmet edecektir⁵¹.

Almanya, Türkiye’de nüfuz alanı oluşturabilmek için büyük devletlerin mevcut düşmanlıklarını kendi lehine değerlendirerek daha çok askeri ve iktisadi metodları kullanmış, bu süreçte de kendi sosyal ve siyasal görüşlerini Osmanlı ülkesine taşımak istemiştir. Dünyayı sömürgeleştirme yarışında deniz yolları yerine demiryollarıyla Anadolu ve Asya’ya yayılmayı tercih etmiştir. Bu maksatla “1883’de Alman Askeri Heyeti, 1888’de Almanlara demiryolu imtiyazı, 1890 Türk-Alman Ticaret Antlaşması ve 1903 Bağdat Demiryolu Projesi” bu tarihi sürecin dönüm noktaları olmuştur⁵².

XX.yüzyıl başında Almanya, Fransa, İngiltere ve Rusya’nın menfaatlerinin çatışması esasında, bu devletlerin Kafkasya, Orta Doğu ve İran politikalarının benzerliğinden kaynaklanmaktaydı. Bu üç bölge de Osmanlı Devleti’nin organik bağının olması doğal olarak bu çatışmanın merkezine Osmanlı Devleti’ni oturtuyordu⁵³. Bu üç bölgenin ortak özelliği şüphesiz zengin petrol ve maden yatakları ve ticaret yollarına tesadüf etmesiydi. Söz konusu bu üçgen alanın merkezinde ise Osmanlı Devleti’nin Vilâyât-ı Şârkîyye Bölgesi bulunmaktaydı.

Bu jeopolitik konum bir kez daha Doğu Anadolu’nun önemini artırmıştır. Çünkü söz konusu her üç bölgeye de nüfuz etmek önemli derece güçlüklerin ortadan kaldırılmasına bağlıydı. Nitekim I. Dünya Savaşı öncesi bu devletler aynı bölgelerde benzer politikalar takip etmesine rağmen uygulamada büyük farklılıklar göstermiştir⁵⁴.

⁵⁰ “Şark Meselesinin Tekâmül-i Ahiri” **Tanin**, 3 Eylül 1324/ 16 Eylül 1908, No:47.

⁵¹ Hüseyin Cahid, “Almanya’nın Şark Politikası”, **Tanin**, 3 Teşrin-i Evvel 1324/ 16 Ekim 1908, No:76.

⁵² Süleyman Kocabaş, **Tarihte Türkler ve Almanlar**, İstanbul, 1988, s.118-119.

⁵³ Murat Çulcu, “Tarihsel Süreçte Türkiye-Almanya İlişkilerine Yorumsal Bir Bakış”, **Tarihten Geleceğe Türk Alman İlişkileri (Haz.)**, Erhan Yarar, Ankara 1999, s.15.

⁵⁴ Çulcu, “Tarihsel Süreçte Türkiye-Almanya İlişkilerine...” s.15-16.

Çulcu, Almanların bu hedefini şöyle izah etmiştir: “Almanya öncelikle savaş öncesinde ve başlangıcında Osmanlı İmparatorluğu’nu eşit durumdaki bir müttefik olarak görüyordu. Alman yönetimi davranışlarını bu zemine göre ayarlıyordu. Zira Alman İmparatorluğu’nun geleceğinin petrol bölgelerine ulaşmakla eş değerli olduğunu bilen yöneticiler, bunu ancak Osmanlı İmparatorluğu ile eşit şartlarda işbirliği yaparak gerçekleştirebileceklerini idrak ediyordu”⁵⁵.

Bunun için Almanlar, Ruslar gibi bu bölgelerin elde edilmesinde işgalci bir politikadan daha çok⁵⁶ akılcı olan politikalar takip etmiştir. Şu halde Almanlar diğer devletlerin aksine Vilâyât-ı Şârkiyye’yi hareket üssü olarak kabul etmişlerdir. Bu bölgelerin sosyal ve etnik yapısı gereği kendi müdahalesi yerine Osmanlı Devleti’nin nüfuzunu kullanmıştır. Yani savaş öncesi olduğu gibi savaş içinde de bölgedeki aşiret reislerini kazanmayı tercih etmiştir. Almanlar bunu da para düşkünü aşiret reislerini ve devlet adamlarını elde ederek İngiliz ve Ruslara karşı kullanmayı denemişlerdi⁵⁷. Yine Almanlar Doğu Anadolu’da yerini kuvvetlendirebilmek için devletin gizli birimlerini harekete geçirmişlerdi. Bu birim Teşkilat-ı Mahsusa’dır.

Almanların bu çerçevede İran politikalarını uygulamaya koymaları için Vilâyât-ı Şârkiyye’de olmaları kaçınılmazdı. Bu stratejik bölgelere nüfuz etmeleri yine Azerbaycan’da İran’da yaşayan müslüman Türklerin etkin hale getirilmesiyle çok ilgiliydi. Bu maksatla Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin bu bölgelere girmeleri bir anlamda Vilâyât-ı Şârkiyye’nin Osmanlı kontrolünde olmasına bağlıydı. Bu çerçevede Osmanlı Devleti’nin Ermeni politikası Almanlardan destek görmüştür. Almanların bu tarihi politikalarının gerçekleşmesi siyasi çabaların yanında kültürel etkinliklerin olmasına da bağlıydı. XIX.yy.dan itibaren Osmanlı topraklarına gelen misyonerler, Almanların çıkarlarını korumak maksadıyla ihtiyaç duydukları kadroların da yetiştirilmesine büyük önem vermiştir. İstanbul ve İzmir’de olduğu gibi Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi’nde de okullar, hastaneler açmışlardır. Mesela Elazığ’da Ermeni

⁵⁵ Çulcu, “Tarihsel Süreçte Türkiye-Almanya İlişkilerine ...”s.17.

⁵⁶ Andrea Hillgruber “Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında Almanların Savaş Hedefleri”, *Bellefen*, c.XXXVI/141-144, Ankara, 1972, s.86.

⁵⁷ İsrail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, “Türk Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşında Almanya’nın İran Siyaseti”, ...s.272.

çocukları için bir ortaokul açmışlardır⁵⁸. Ayrıca Alman stratejisinin önemli bir parçası da “Cihad” fikriydi. Çünkü söz konusu bu üçgende şiddetli ayaklanmalarla İslami unsurları İngiliz ve Ruslara karşı kullanma fikrini çok önemsemiş ve bunu da kendi misyonerlerinin doğu gözlemlerine dayandırmışlardır.

Şu halde özetlemek gerekirse Almanlar, söz konusu politik ve ekonomik çıkarların elde edilmesi hususunda Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'nin stratejik önemini bilerek, buraların elde tutulmasını istemişler ve bunun için de çok büyük fedakârlıklar göstermişlerdir.

---

⁵⁸ Ayten Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, **Osmanlı** (Editör), Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, c.II, Ankara, 1999, s.185.

II. BÖLÜM

VİLÂYÂT-I ŞÂRKİYYE'DE İTTİHAT TERAKKÎ FIRKASI'NIN GENEL POLİTİKALARI

A- İttihat ve Terakki Fırkası'nın Azınlık Politikası

Osmanlı Devlet anlayışında azınlık kavramı; müslüman olmayan zümreyi ifade ederdi. Aslı unsurun Türk olmasına rağmen Hristiyan Türkler dahi azınlık olarak görülmüş, Türk olmayan müslümanlar ise aslı unsur olarak tanımlanabilmiştir. Bu ayrıma tabi tutulanlar daha sonra ya mezheplerine göre ya da milliyetlerine göre ifade edilmişlerdir¹. İşte Osmanlı Devleti'nin bu kadar çok unsurla asırlarca yaşayabilmesinin sırrı burada aranmalıdır. Buna rağmen Tanzimatla başlayan reform hareketleriyle birlikte gelişen edebî, fikrî, siyasî yaşamın bir sonucu olan vatandaşlık bilincinin özellikle azınlıklar arasında gelişmesi, ülkede büyük inkılabların yaşanacağını habercisi olmuştur.

Bu manada Osmanlı Devleti'nde ikinci bir dönüm noktası olan I.Meşrutiyet ile gelen büyük sıkıntıları fırsat telakki eden Osmanlı azınlıkları, bu süreçte çok değişik arayışlara tevessül etmeye başlayacaklardır. Bu unsurlardan bir kısmı ayrılıkçı ve ulusçu akımlara tevessül ederken, bir kısmı da Osmanlılık düşüncesini bir çıkış olarak görmüşlerdir.

Azınlıklar, Osmanlı Kanun-ı Esasi'sinde ; Osmanlı tabiiyetinde bulunan her fert, hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı olarak tanımlanmış ve bir hukukî mana yüklenmiştir². Yukarıda bahsedilen ikinci görüşü yalnızca Jön Türkler değil, aynı zamanda azınlıklardan de savunanların sayısı az değildir. Tanzimatçılarla başlayarak, Yeni Osmanlıcı ve İttihatçılarla devam eden fikri zincirlemenin temelini "İttihat-ı Anasır" veya "Anasır-ı Osmaniye" düşüncesi oluşturmuştur. Bunun etkisiyle İttihat ve Terakki'nin başlangıçta İttihad-ı Osmanî adıyla kurulmuş olduğu unutulmamalıdır³.

¹ Mithat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlık Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, s. 25 (Ekim 1969),s.44.

² Suna Kili, **Türk Anayasaları**, İstanbul, 1982, s.10.

³ Orhan Koloğlu, "Mayıs-Eylül 1908 Belgelerine Göre İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı-I", **Toplumsal Tarih**, 55 (Temmuz 1998), s.12.

Osmanlılık, bu dönemin en kuvvetli akımı olarak ortaya çıkmış ve azınlıkları Osmanlı namı altında bir arada tutmayı amaç edinmiştir. Osmanlı Devlet'nin bir parçası olan azınlıkların her birinin muhtelif emelleri olabileceğinden ve bunların kendi menfaatleri için diğerlerinin aleyhlerine çalışacakları endişesiyle devlet erkanından da büyük bir itibar görmüş⁴ ve herkese adalet ilkesiyle devletin ve milletin geleceğini bu unsurların aynı maksada hizmet eder hale getirilmesini hayati bir mesele olarak kabul etmişlerdir. Bu göreve talib olan en güçlü teşkilat ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Cemiyet, bu manada düşüncelerini "İttihad-ı Umumî-i Anasır"⁵ projesiyle esaslı ve sağlam temeller üzerine senelerce verilen emek ve gayretlerin sayesinde gerçekleştirebileceğini düşünmekteydi.

Bu maksad ile 28 Mayıs 1908 tarihinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti yabancı elçilik ve konsolosluklara verdiği notada bu konudaki düşüncelerini şöyle anlatmıştır: "Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi adı altında birleşmiş olan bu millet, kutsal milli çıkarlarına her türlü yabancı müdahalesini uzaklaştırmakta kararlıdır ve hali hazır rejimin despotluğundan yararlanan birkaç hainin dışında Osmanlı vatanının bütün evlatlarıyla anlaşmış olarak, bireysel ve politik özgürlüğünü yeniden elde etmeye kararlıdır". Osmanlı olarak telakki edilen bu görüşlerin din ve milliyet farkının kimsenin ıstıraplarını azaltmadığı medeni, insanî ve siyasî özgürlüklerin tam olarak verilmediği bir ülkede despotluğun acımasızlığın ülkeye ve unsurlara huzur ve mutluluk getiremeyeceği ısrarla vurgulanmış⁶, komite asıl hedefini de Osmanlı milliyeti altında yaşayan vatandaşların eşitlik ve özgürlüğü için oluşturulacak hükümetle mevcut rejimi değiştirerek millete, mahrum edildiği insan haklarını kazandırmak olarak belirtmiştir⁷. İttihatçı gazeteci Hüseyin Cahit Bey ise İttihat ve Terakki Fırkası'nın programına dayanarak azınlık anlayışını: "Evvela hükümeti teşkil eden milliyetlerin Osmanlılık yani müşterek gayr-i kabil-i taksim ve kuvvetli bir vatan fikri etrafında

⁴ Hüseyin Cahid, "Anasır-ı Osmaniye", *Tanin*, 17 Ağustos 1324/ 30 Ağustos 1908, No:30.

⁵ Hüseyin Cahid, "Türklük, müslümanlık, Osmanlılık", *Tanin*, 16 Eylül 1325/ 29 Eylül 1908, No:387.

⁶ Koloğlu, , "Mayıs-Eylül 1908 Belgelerine ..." s.16-17. "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti memlekette bila tefrik-i cins ve mezhep bütün Osmanlıların toplanabilecekleri bir merkez-i istinat teşkil ettiği cihetle vatan-ı müşterekenin hazır ve selametini arzu eden müslim ve gayr-i müslim bilcümle vatandaşların böyle ittihat etmelerini mekasıd-ı mahsusaları ile gayr-i kabil-i telif olan taraflarca hüsn-ü telakkiye uğramayacağı tabiidir". *Tanin*, 7 Şubat 1326/ 20 Şubat 1910, No:886.

⁷ Orhan Koloğlu, "Mayıs-Eylül Belgelerine Göre İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı-II", *Toplumsal Tarih*, 56 (Ağustos 1998), s.30.

iştirakleri sonra ezmine-i haziranın memleketinin en ücra köşelerine bile refah ve adalet getirecek maddi ve manevi terakkiyatını temine tatbik”⁸diyerek ifade eder ve bu manada yapılan çalışmaları da bazı çevrelerin Türkleştirme olarak değerlendirilmesini yanlış olduğunu söyler.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin azınlık politikalarının belirginleşmesi daha cemiyetin adının Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak kabul edilmesi aşamasında gündeme gelmiştir. Cemiyetin adı ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin Osmanlıların siyasi birliktelik kurarak hürriyete, meşrutiyete... vs⁹ doğru ilerlenmesi manasıyla hayat bulması bu görüşlerin saflaşmasında ifade edilmesinde önemli ve anlamlı bir başlangıçtır. Bu çerçevede Osmanlılık ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti buna yüklediği mana Landau'nun ifadesiyle iç politikada çok farklı grupların bu mana etrafında toplanabilmesini ifade etmekteydi¹⁰.

Cemiyetin bu ideolojik söylemi Jön Türklerin 1902 yılında topladıkları kongrede tarafların üzerinde anlaşmış oldukları bir mevzu idi. Bu görüşe göre farklı unsurlar, Padişah iradesi uluslararası antlaşmalarla elde ettikleri hakları kapsar¹¹ çerçevesinde kullanabilecekti.

Bu tarihten II. Meşrutiyetin ilanına kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti, ideolojik söylemlerini ve cemiyetin kazandığı prestiji ülkede yaşayan birçok azınlık grubunun Osmanlılık fikri etrafında biraraya gelerek istedikleri reformları gerçekleştirmek için iyi bir fırsat yakalamış olduklarını düşünmekteydi. Bu maksatla İttihatçıların programlarını benimseyerek onlara destek vermekteydiler. Bu yaklaşımın bu dönemde henüz muhalefet partisinin olmamasıyla da bir bağlantısı olmuştur. 1908'den sonra kurulan Osmanlı Ahrar Fırkası ülkede iki ayrı ideolojik kümelenmeyi doğurmuştu. Bu

⁸ Hüseyin Cahit, "İttihat ve Terakki Politikasına Avdet", *Tanin*, 24 Ağustos 1328/ 6 Kasım 1912, No: 1434.

⁹ Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul, 1957, s.8.

¹⁰ Jacop M. Landau, *Pan-İslam Politikaları, İdeoloji ve Örgütlenme* (Çev. Nigar Bulut), Ankara, 2001, s.116.

¹¹ Faruk İllikan "Jön Türklerin 1902 Kongre Öncesinde Ortak Kararları", *Tarih ve Toplum*, 18/106 (Ekim 1992), s.18-19. Bu ortak kararın 2. maddesi şöyle idi. "İmparatorluğun farklı ırkları ve halkları arasında uluslar arası anlaşmalarla verilmiş ve imparatorluğun hatları ile tanınmış haklardan ayırimsız herkesin tam yararlanmasını sağlayacak bir birliği yerleştirmeyi istiyoruz".

durumda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Osmanlılık fikrinin, Ahrar Fırkası'yla da liberalizmin savunulduğu partiler oldu¹².

II. Meşrutiyet döneminde siyasal ortamın bu ideolojik yaklaşımlarla doldurulması aslında Osmanlı Devleti ve toplumunun içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve siyasal birçok problemin varlığından kaynaklanmaktaydı. Feroz Ahmad, bu problemlerin çözümünün bir sorun olarak görmekte ve şu analizi yapmaktadır; “bu her iki grubun nüvesini de Türkler teşkil ediyordu. Fakat, Türk olmayan gruplar da aşağı yukarı aynı Türkler gibi içten bölünmüş olduklarından siyasi bağları Türklerinkinden pek farklı değildi. Bununla beraber daha sonraki yıllarda Osmanlı toplumundaki ırk ayrılıklarının, bir azınlık ırk toplumunun içindeki sosyo-ekonomik ayrılıklardan daha kuvvetli olduğu meydana çıktı. Çok geçmeden Türk olmayan mebusların çoğu cemiyeti desteklemekten vazgeçip liberallere katıldılar”¹³.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin farklı azınlıklar tarafından desteklenmesinde cemiyetin programı etkili olmuştur. Yani bu politikaların birer laftan ibaret olmadığı gösterilmiştir. Bu düşünceler cemiyetin kongrelerinde de ifade edilmiş ve programa konulmuştur¹⁴. Cemiyet, hemen hemen her kongresinde bu hassasiyetini korumuş ve muhtelif unsurların diline ve etnik kökenine hürmetli olacağı, unsurları birbirine bağlayan tarihi bağları güçlendirmek ve Osmanlılığı bütün unsurlar için bir gaye kabul ettiğini vurgulamıştır. Bu mesele, Meşrutiyetin ilanıyla zihinlerde çok başka telakki edildiği görülmektedir. Bazıları Osmanlılığı federatif* bir devlet olarak yorumlamış, bazıları da cemiyetlerin Osmanlılık fikrinde eriyip yok olması olarak kabul etmişlerdir. Oysaki Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti bu iki yorumu da reddetmekteydi. Cemiyet

¹² Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918”, **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:4-5, İstanbul, 1976, s.252.

¹³ Feroz Ahmad, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler..” s.252.

¹⁴ Mesela İttihat ve Terakki Cemiyeti 1327 tarihli kongresinde kabul edilen siyasi programın siyasi kısmının 4. maddesinde şöyle denilmektedir:

“Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkesin müsavat ve hürriyet-i tammeye malik ve aynı mükellefiyete tabidir. Bircümle Osmanlılar kanunda ve memleketin hukuk ve vezâifinde müsavi olub umum tebaanın ehliyet ve kabiliyetine göre münasip olan memuriyetlere kabulünde itina ettirilecektir”. **Tanin**, 10 Teşrin-i Evvel 1327/ 23 Ekim 1911, No.1128; **Tanin**, 28 Ağustos 1327/ 10 Eylül 1911, No.1087.

* Eyalet, kanton ve benzeri devletlerin bir tek devlet halinde birleşerek örgütlenmeleriyle oluşan idarî birimi, egemenlikleri yeni merkezi bir hükümetle paylaşmış yönetimlerden oluşmuş siyasal topluluk federasyonu oluşturan devletlerden her birine federe devlet ortak devlete de federal devlet denmektedir.

bu kavramı iki türlü tanımlamaktadır. “Birincisi siyasi Osmanlılıktır ki hukuk-ı siyasiyeye malik fertlerden mürekkeptir. İkincisi içtimai Osmanlılıktır ki, hukuk-ı siyasiyeden mahrum fakat içtimai müesseselere malik cemaatlerden mürekkeptir”¹⁵.

Buna düşüncelere rağmen İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin yeni yönetiminde Türklerin çoğunluk da olmasına da dikkat edildiği görülmektedir. Çünkü her ne kadar Osmanlıcılık fikrine riayet edilse de azınlıklar arasında gittikçe belirginleşen milliyetçi akımların etkinliğini¹⁶ koruması karşısında yönetimin bu gruplara bırakılması hem devlet düzenine hem de parti disiplinine ters gelebilirdi. Mesela Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir imzasıyla cemiyetin Kızanlık Şubesi Müdürlüğü’ne gönderilen bir yazıda bu gerçeklik şöyle ifade edilmiştir:

“Meşveret gazetesi değil, cemiyetin hiçbir ehemmiyetli işi Türk düşmanı olan ne bir Ermeni’ye ne de bir başkasına terk edilemez. Bir Ermeni gelir de: Yahu ben Osmanlıyım, Osmanlılığı severim. Sizin programınız dahilinde Osmanlılığa hizmet etmek isterim, derse İslamiyet’in ve Türklüğün hasaisinden olan misafirperverlik ve alicenaplık iktizasınca o Ermeni’ye vatandaş, hoş geldin! Bizimle beraber Osmanlılığın i’lasına çalışmak istersen işte tutulacak yol budur, der onu iktizaya çalışırız. Biz gayr-i müslim bir Osmanlıyı cemiyetimize alırsak, ancak bu şartlar dahilinde alabiliriz. Cemiyetimiz halis bir Türk cemiyetidir. İslamlığa ve Türklüğe düşman olanların hiçbir vakit fikrim tebaiyyet etmeyecektir”¹⁷. Yine cemiyetin, Bulgar Nikola Manolof Efendi’ye gönderdiği bir tamiminde de şu ifadeyi görmekteyiz. “Bu memleket ne Türk’ün ne Bulgarın ne Arab’ındır. Osmanlı namını taşıyan her ferdin malı ve mülküdür. Bu hakikati kabul ve tasdik eden ve buna nedenle her vatandaş cinsi ve mezhebi her ne olursa olsun bir hamiyetperverdir. Bunun aksini düşünen yani memleketi parça parça ve kavim kavim ayırmaya çalışan kimseler Türk dahi olsalar bizim muhalifimiz, düşmanımızdır”¹⁸.

Cemiyetin ortaya koyduğu ve alenen kamuoyu ile paylaştığı bu gibi düşüncelerin azınlıklar nezdinde yeterince anlaşıldığı pek söylenemez. Bunda zamanla ortaya çıkan

¹⁵ **Tanin**, 30 Eylül 1327/ 13 Ekim 1911, No.1118; **Tanin**, 29 Eylül 1327/ 12 Ekim 1911, No.1117.

¹⁶ Tefik Çavdar, **Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Ankara, 1995, s.60

¹⁷ Filiz Cengiz, **Dr.Nazım ve Bahaeddin Şakir’in Kaleminden İttihat ve Terakki Cemiyeti, (1906-1907)**, (Y.L.T.), İstanbul, 1997, s.39-40.

¹⁸ Cengiz, **Dr.Nazım ve Bahaeddin Şakir’in Kaleminden İttihat ve Terakki Cemiyeti**, s.248.

ideolojik açılımların ve partileşmelerin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Buna rağmen bu kesimlerden de taraftar da bulabilmiştir.

Gerek hürriyetin ilanı gerekse de meşrutî idareye geçişte maksat bütün anasırın Osmanlılık fikriyle bütünleşmesiydi. Yani hürriyet ve meşrutiyeti bir maksat olarak değil unsurların mutluluğu için bir vasıta olarak görülmekteydi¹⁹. Ancak cemiyetin formüle ettiği Osmanlılaştırmak kimi kesimlerin propagandasıyla Türkleştirmek olarak daha evvel tenkid edilmiştir. Oysaki bu kavram lafın gelişi olarak ortaya atılmış, yani ideolojik bir tarafı bulunmamaktaydı.

Osmanlılaştırmak kavramından maksad azınlıkları Türk yapmak mı? Acaba, İttihat ve Terakki Cemiyeti bunu böyle mi anlamıştır? Bu kavram üzerinde yapılan tartışmalara katılan cemiyetin ideologlarından ve Tanin Gazetesi yazarı Babanzâde İsmail Hakkı, bu manada en gerçekçi değerlendirmeyi yapanlardan birisidir. Ona göre Cemiyet , Osmanlılaştırmayı Türkleştirme olarak görüyorsa bu “granit taşıyı iğne ile delmeye çalışmak gibi olur.” Çünkü bu iddianın imkansız olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı zamanlarında bile böyle bir tecrübe denenmemiştir. Bunu menfaatine de uygun görmemiştir. Yine ona göre Osmanlılaştırmaktan maksad birçok cemaate verilen imtiyazları ortadan kaldırmak da değildir. Tam tersine Kanun-ı Esasi'de onlara verilen imtiyazlara dokunulmadığı gibi pek çok kere kanun onların lehine çalıştırılmıştır. Babanzade'ye göre Osmanlılaştırmak; Osmanlı Devleti'nin bütün fertlerine bir Osmanlı kalbi vermek, ortak bir vatan üzerinde aynı şekilde vatana karşı olan borcun gerektiği gibi fedakarlıklarla ödemek ve dış dünyaya karşı bu birlikteliği korumaktır. “

Bu görüşlerden hareketle Osmanlılaştırmak fikrini ifade etmek ve ona canlılık, hayat kazandırmak için de ortak bir dile ihtiyaç vardır. Bu dil ne olursa olsun Türkçe

¹⁹ **Tanin** ,15 Temmuz 326/ 28 Temmuz 1910, No.684. İttihat ve Terakki Cemiyet-i Merkez-i Umumisi Meşrutiyetin ilanının ikinci yıldönümünde mühim bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyanname Osmanlılığın maksadı şöyle izah edilmiştir: “Bir milletin kaffe-i efradı vatanın alarıyla mütellim, ikbaliyle de mütebessim olmadıkça şahrah-ı terakkide mevzun ve seri adımlarla yürümek imkanı bulunmadığını takdir eden Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Hidayet-i inkılâpta anasır-ı muhtelifle ile husul-ı ittihad çarelerini aramış bulunduğunu müessir ve kafi olduğunu zannettiği birtakım çarelere tevessül ederek ağısunu hulus ve safiyat ile dahi olduğu halde bilumum anasıra açmıştı. Elan hulus ve safiyetindeki eski kuvvet ile küşade bulunan bu ağışa aynı his ile atılanlar maatteessüf pek az oldu. İhtimal ki buna, tesrî-i ittihad için birinci sene-i meşrutiyette cemiyetin izhar ettiği fert-i inhimak sebep olmuştur” **Tanin**, 14 Temmuz 326/ 27 Temmuz 1910, No.683.

olmalıydı. Yani devletin resmi dili Türkçe olmak zorundaydı. Babanzâde bu mecburiyeti şöyle izah etmektedir:

“Zaten başka türlü olmasına da imkan yoktur. Zira Türkçe’yi kaldırsak hangi unsur vardır ki diğer unsurun lisanını lisan-ı resmî olmak üzere telakki etsin. Müstakil devletler bile tehalüf-i elsine de (diğer lisanlar) bizar olarak Fransızca’yı tamim yada Vulapan Vasberantu gibi elsine ihdas etmek ihtiyacında bulunurlarken devlet-i Osmaniye’de yanyana yaşayan akvamın bu ihtiyaçtan müstağni olmaları mutasavver değildir”²⁰.

Ayrıca Osmanlılık fikri çerçevesinde çok önemsenen bir noktada okullarda Türkçe’nin mecburi olarak okutulmasıdır. Doğal olarak dilin etki alanı dikkate alınırca Osmanlı’ya karşı düşman fikirlerin ortaya çıkmasına müsaade edilemeyeceği söylenebilir. “Dahası Türkçe’yi bilmeyen bir unsur nasıl olur da Osmanlı’ya ısınabilir, güven verebilir? Bu yüzden de Türkçe’nin mecburi olması kaçınılmazdır”²¹.

Ancak şunu hemen belirtelim ki İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin fikri temellerini yalnız “Anasır-ı Osmaniye” oluşturmamaktaydı. Yusuf Akçura’nın sistemleştirdiği “Üç Tarz-ı Siyaset”in güçlü temsilcilerinin cemiyet içinde bulunması da dikkate alınacak olursa cemiyetin fikri yapısı şu şekilde özetlenebilir; Bir Osmanlı ulusu meydana getirmek İslamcılığa dayanan bir devlet yapısı kurmak, Türk siyasal ulusçuluğu meydana getirmektir²². Bir ideolog olarak Yusuf Akçura’ya göre Osmanlı Devleti’nin menfaatine olan bütün müslüman ve Türklerin de menfaatinedir. Bu üç fikrin de herbirinin nitelik, gelişme ve yararları farklılık arz eder. Bir Osmanlı milleti yaratmanın yararlarına rağmen uzun vadede yaşamasının imkanı yok gibidir. İslamcılık ve Türkçülük siyasetinde cemiyetin zaman ve şartlara göre geliştirerek benimsediği aynı derecede fayda ve sakıncaları taşıdığını söyleyebilir²³. Ancak eylem yönünden uzun vadede hangi fikrin esas olarak görüldüğü yine cemiyetin gidişatına göre yapısal işlev kazandığı ortaya çıkar.

²⁰ “Devlet-i Osmaniye’de Osmanlılaştırmak lisan-ı resminin memuriyetler için bilinmesi lüzumu manasında tefsir olunacaksa mesleğini bu surette telakki ediyor. Kimseyi behemehal Türkçe öğrensini diye icbar etmiyor. Fakat memur olacak kimseler için bu asgari teminatı takib etmek mecburiyetinden azade olamıyor...” **Tanin**, 10 Şubat 327/ 23 Şubat 1911, No.1249.

²¹ **Tanin**, 12 Eylül 1324/ 25 Eylül 1908, No.56.

²² Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara, 1991, s.6.

²³ Üç Tarz-ı siyaset hakkında ileri sürülen fikir tartışmaları için bkz. Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri (11-12 Mart 1985), Ankara, 1987.

II.Meşrutiyet öncesi ve sonrası Osmanlı Devleti'ni oluşturan anasırın hem politik hem de etnik çerçevede birliktelikler kurma süreci yavaş yavaş İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni düşüncelerinde bir değişime zorladığı bir gerçektir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar yaşanan ulusal dönüşümler bu dönemde milliyetçiliğin güçlenerek Osmanlı toprakları üzerinde siyasal ve toprak taleplerinin artmasına sebep olmuştur²⁴. Bu süreç İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni anasır politikasını yeniden gözden geçirmeye mecbur etti. 1911 ve 1913 genel kongresinde bu değişim programlarına yansdı. Balkan Savaşları sonunda Rumeli'nin büyük oranda elden çıkmasıyla imparatorluğun görünürde Türk-Arap İmparatorluğu'na kayar olması İttihat ve Terakki Partisi'nin düşüncelerinde Araplardaki bu yükselişi engellemek için İslamcılık düşüncesinin eyleme geçirildiğini görmekteyiz²⁵. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlarla kurulan İttifak İslamcılık politikasını öne çıkarmışsa da yaşanan olaylar cemiyetin İslamcılığı da bir araç olarak kullandığını ortaya çıkarmıştır²⁶.

Birinci Dünya Savaşı sürecinde İmparatorluk içinde yaşanan gelişmelere bakarak, ittihat ve Terakki Cemiyeti Türkçülük politikasına yöneldiği söylemek doğru bir ifade olur. Ancak Ahmet Yıldız gibi bazı yazarlar, Cemiyetin iktidara gelmesiyle etnik azınlıkları zora dayalı olarak asimile etme politikası takip ettiğini bunun kökeninin de Ahmet Rıza'nın temsil ettiği pozitivist eğilimlerin sonucu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak Yıldız'ın ileri sürdüğü Türkçülük fikrine katılmak mümkünse de zorla asimile etme politikası takip edildiği söylenemez²⁷. Bu konuda takip edilen politik değişim bir arayış ve bu arayışın doğal bir sonucu olarak görülebilir. Çünkü zorla asimilasyonun Türk tarihinde yaşanmadığı bilmektedir. Bu iddialar Birinci Dünya Savaşı sürecinde hem İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olanlarca hem de anasır temsilcileri tarafından dünya kamuoyunu etkilemek amacıyla kara propaganda olarak sıkça ifade

²⁴ Kemal H.Kaprat, *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev.Recep Baztemur, Ankara, 2001, s.52.

²⁵ Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene, Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İstanbul, 2001, s.75. Osmanlılar Osmanlı Devleti'nin tebaasını teşkil eden farklı etnik unsurları bir milliyet altında toplamaya teşebbüs etmişlerdi. Arap milliyetçileri ise tek bir milleti, Arapları üstün bir konuma yükseltme derdindeydiler. Ama neticede her ikisinin de amacı Doğu'nun savunuculuğunu yapmak ve Batı karşısında İslam'ın ihtişamını ve gücünü yeniden tesis etmektir". C.Enrest Dawn, *Osmanlılıktan Arapçılığa*, Çev.Bahattin Aydın-Taşkın Temiz, İstanbul, 1998, s.162-163.

²⁶ Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene...* s.78.

²⁷ Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene...* s.75.

edilmiştir. Bu tartışmalara Hüseyin Cahid'in Tanin Gazetesi'nden verdiği cevap son derece dikkat çekicidir. Cahid "Genç Türkler unsuları Türkleştirmek istiyorlar, hatta dinimize saldırıyorlar" gibi iddiaları akıl ve mantık dairesinde görmemektedir. Hatta böyle bir düşüncenin yaşayabilme şansı olmadığı belirtilerek; Anasırın dilini, milliyetini, dinini unutarak Türk olmasının mümkün olmadığını kılıç kuvvetiyle yapılmamış bir şeyin şu asırda meşrutiyet idaresi altında olamayacağını vurgulamaktadır²⁸.

Görüleceği üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gerek iktidar öncesi görüş ve eylemleri gerekse iktidar döneminde görüş ve eylemleri tarihi sürecin doğal bir sonucu gibi görünmekte, politikalarında günün ve şartların gereği olarak realist olmaya gayret etmişlerdir.

1-İttihat ve Terakki 'nin Etnisite Çalışmaları

Osmanlı Devleti için Trablusgarp ve Balkan Savaşları bir dönüm noktası mesabesinde. Çünkü bu savaşlarla yaşanan sıkıntılar ve savaşın öğrettikleri bu döneme kadar takip edilen politikalarda bir revizyona gidilmesinin gerekliliğini mecbur kılıyordu. Artık düşünceler kadar devletin dolayısıyla Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de bu değişimin içinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla hem devletin hem de cemiyetin milli hedefleri de yeniden gözden geçirilmesi gündeme gelmiştir.

Fahri Çeliker'e göre bu hedefler genel olarak şunlardı.

"-200 yıldan beri devam eden toprak kaybına artık son vermek ve imparatorluğun eski itibarını iade etmek;

-Doğuda Türk birliğini gerçekleştirmek suretiyle Batı'daki gerilemeyi telafi etmek;

-İslam birliğini kuvvetlendirmek ve İslam aleminin liderliğini sürdürmek... hem de ulusçuluk akımının Arap yarımadasında yapılmasına engel olmak,

-Kapitülasyonlardan kurtularak imparatorluğun çok kötü olan ekonomik durumunu düzeltmek ve kalkınma olanakları sağlamak"²⁹.

²⁸ Hüseyin Cahid, "İttihad-ı Anasır", **Tanin**, 18 Ağustos 1325/ 31 Ağustos 1909, No:358.

²⁹ Fahri Çeliker; "Birinci Dünya Harbinde Türk Savaş Politikası", **Askeri Tarih Dergisi**, 2/4 (Eylül 1977), s.31.

Yeni politikaların tespitinde takip edilecek sosyolojik yöntemler çok önemliydi. Hele Ziya Gökalp gibi bir sosyoloğun İttihat Terakki Cemiyeti içinde bulunması bu çalışmaların daha gerçekçi yapılmasını da kolaylaştıracaktı.

Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'nde yapılacak sosyolojik çalışmalarda öncelik bölgenin sosyo-kültürel ve etnik dokusunun tespit edilerek, ona göre çözüm yolları bulunabilecekti. Bunun için bölge genelinde yapılması düşünülen kalkınma hamlelerinde yörenin sosyolojik yapısı dikkate alınmadan gerçekçi bir çözüm yolu bulunamazdı³⁰. Bu hassasiyetler Tanin Gazetesi'nde şöyle ifade edilmektedir.

“İstanbul'da hepimiz, bir politika illetine uğradık. İşimiz gücümüz, konumuz, konuşmamız, hep siyasetle ilgili. Halbuki, biz birtakım iktisadî, malî, toplumsal ve tarımımızı ilgilendiren meseleler karşısında bulunuyoruz. Taşralar ne durumdadır? Köylüler ne yapıyor? Ne istiyor? Memleket neye muhtaç?”³¹ İşte İttihat Terakki Cemiyetinin fırkalaşma sürecinde yaşanan bu atılımların başında Vilâyât-ı Şârkiyye'de öncelikle etnisite çalışmalarının başlatılmasıydı. Elbette İttihat Terakki Cemiyeti böyle bir önceliği etnisite alanında yapılacak çalışmalara vermesinde fırkalaşma süreci kadar, Birinci Dünya Savaşı sürecine girilmesinin de etkisi olmuştur. Bu bir anlamda Türkleşme diyebileceğimiz yeni bir politikaya yönelmekti. Ancak bu yöneliş ırkçılık manasına gelmemekte, kültürel, ekonomik ve siyasi olarak Türkiye'nin kalkınma hamlesi olarak ele alınmaktaydı.

İttihat Terakki Cemiyeti'nin bu çerçevede yaptırmak istediği araştırmalar için birtakım güvenilir ve becerikli sayılabilecek kişileri görevlendirmiş olduğunu görmekteyiz³². Bu politik dönüşümde Ziya Gökalp'ten aktarılan aşağıdaki anekdot dikkat çekicidir: “İttihat ve Terakki Partisi'nin lideri merhum Talat Paşa Sadrazam olduğu ilk günlerde parti umumi meclisini topluyor. Bu mecliste diyor ki:

³⁰ Orhan Türkdoğan, “Doğu Anadolu'nun Sosyal Yapısı”, *Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, 13-15 Mayıs 1985*, Tunceli, 1985, s.50-51.

³¹ *Tanin*, 28 Haziran 1325/ 11 Temmuz 1909, No.308.

³² “Erzurum'dayım 10 Temmuz Bayramı. Bir yapıda çalışan usta ile konuşuyorum. Bir münasebet getirerek babacığım, dedim, sen Türk müsün? Zavallı ihtiyar yapılan şakaya canı sıkılmış gibi ricakâr bir tavır ile:

-Gözünü seveyim öyle deme. Ben müslümanım.

-Bu milletin başına geçtik. Fakat Anadolu bizim için kapalı bir kutudur. Önce, bunun içini tanımamız, sonra bu millete layık hizmetlerde bulunmamız lazım geldiğine inanıyorum.

Bunun üzerine Merkez-i Umumî'nin hocası Ziya Gökalp,

-Biz siyasi inkılâp yaptık. Yani meşrutî bir idare vücuda getirmekle kalıp değiştirdik. Halbuki en büyük inkılâp içtimaî inkılâptır. İçtimaî bünyemizde, kültür sahasında yapabileceğimiz inkılâplar en büyüğü ve en verimli olacaktır. Bu da ancak Türk cemiyetinin morfolojik ve fizyolojik yapısını tanımakla olur. Bunların başında Anadolu'nun muhtelif dinsel inançları, tarikatlar, sektler ve Türkmen aşiretleri gelir. Bu kurumları incelemek üzere bilim gücü tam olan arkadaşları, bu kutuyu açmaları için gönderelim demiştir. Bunun üzerine Parti Umumi Merkezi, Kızılbaz ve Bektaşîleri incelemek üzere Baha Said Bey'i, Ahîleri incelemek üzere Bursalı Mehmet Tahir (Olgun) ve Hasan Hoca'yı, Ermenileri incelemek üzere de Esat Bey'i göndermeye karar vermiştir³³.

İttihat ve Terakki bu manada yapılacak çalışmalarında üç kaynaktan istifade etmeyi düşünmüştür. Bunlar; devletin kendi kurumları, yabancı kaynaklar ve yukarıda bahsedilen teşkilat mensubu becerikli ve bilgili kişilerinden müteşekkildi³⁴. Devletin kendi kurumlarının başında ; Sicill-i Nüfus İdaresi ile Aşair ve Muhacirin Müdiriyet-i Umumiyesi gelmekteydi. Birinci Dünya Savaşı arifesinde başlayan nüfus politikalarında ve muhacirlerin iskani meselelerinde takip edilecek politik yaklaşımların belirlenmesi için devamlı surette mülkî yetkililerinden kendi bölgelerinin nüfus dağılımları hakkında raporlar istemekteydi. Fuat Dünder'in 20 Temmuz 1915 tarihinde Talat Paşa tarafından tüm vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderdiğini belirttiği arşiv belgesi bu çalışmalara ışık tutmaktadır. Buna göre "köylere varıncaya kadar mülkî teşkilatı gösterir bir harita

---

-Babacığım, Türkler müslüman değil mi? Hem şimdiye kadar müslümanlığı koruyan ve yaşatan Türkler değil mi?

-Efendi, bizler Türk deyince Kızılbaz anlarız, gözünü seveyin öyle deme... Fuad Sabit, "Anadolu Duygularından", *Türk Yurdu*, 2/28 (29 Teşrin-i Sanî 1328/ 11 Aralık 1912), s.72.

³³ Nejat Birdoğan, *İttihat ve Terakkî'nin Alevî Bektaşîlik Araştırması (Baha Said Bey)*, 2.bs., İstanbul, 1995, s.7-8.

³⁴ Fuat Dünder, "İttihat ve Terakkî'nin Etnisite Araştırmaları", *Toplumsal Tarih*, 16/91 (Temmuz 2001), s.43.

ile köy ve kasabalardaki ahalinin milliyet esasına göre evvelce ve elyevm mevcut olan miktarlarını içeren cetvellerin bir an önce gönderilmesi” istenmiştir. Bu gibi emirler üzerine bahsedilen kurumların çalışmalarına başladığı görülür. Mesela, birinci kaynak olarak Aşair ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyesi kendi bünyesinde daha çok etnik konulardaki araştırmaları planlıyor ve burası bilgi toplama merkezi gibi kabul edilerek belirlenecek politikaların hayata geçirildiği yer olarak işlev görüyordu³⁵.

Yine bu teşkilat, Türkleştirme politikasının ve uygulamalarının belirlendiği bir merkezdi. Ayrıca Ziya Gökalp başkanlığında bir ilm-i heyet de bu manada yapılacak çalışmalar için yönlendirici ve planlayıcı görevler üstlenmişti³⁶.

Diğer taraftan hükümet, ikinci kaynaktan farklı ülkelerde yapılan sosyo-etnik alanlardaki benzer çalışmaların Türkçe’ye çevrilmesinden istifade etmeyi düşünmüştü. Üçüncü kaynaktan ise saha çalışmaları yapılması tarzında istifade etmeyi düşünmüştür. Bunun için görevli kişiler Anadolu’yu baştan başa dolaşarak hazırlayacakları raporları hükümete sunacaklardı³⁷.

Merkez-i Umumî, ülkeyi daha iyi tanımak adına yaptırdığı çalışmalar son derece dikkat çekici ve sosyolojik gerçekliği ifade ettiği düşünülebilir. Bu çerçevede Kızılbaş ve Bektaşîleri incelemek üzere Baha Said Bey’i görevlendirdi. Baha Said Bey, yaptığı saha çalışmalarının sonucunda çok önemli eserler meydana getirmiştir. Bu manada yaptığı çalışmalardan bazıları şunlardı:

- Memleketin İç Yüzü: Anadolu’da Gizli Mabetler
- Anadolu’daki İctimaî Zümreler ve Anadolu İctimaîyatı
- Türkiye’de Alevî Zümreleri/ Tekke Alevîliği-İctimai Alevîlik,
- SûfiyânSüreği/ Kızılbaş Meydanı,
- Sufiyân Süreği/ Kızılbaş Meydanında Düşkünlük,

³⁵ Dündar, “İttihat ve Terakki’nin Etnisite Araştırmaları” ...s.44;Ayrıca bkz. **B.O.A, DH-ŞFR, 54/51.**

³⁶ “Aşiretlerin iskan biçimiyle temdini hakkında yapılacakları belirlemek için kurulan Encümen-i İlmiye Heyeti mülkî ve askerî bazı üyelerin katılımı ile çalışmalarına başladı, aşiret ve muhacirlerin iskanı ile ilgili kanun ve nizam taslaklarını hazırladı. Bu taslaklardan İskan-ı Aşair Kanunu’na Aid Talimatname, İskan-ı Aşair Kanunu ve Aşair-i Muhacirin Kanunu sayılabilir”. Dündar, “İttihat ve Terakki’nin Etnisite Araştırmaları”... s.45.

³⁷ “Aşiretlerin iskanı için Şerefattin ve Haşim Beylere tercüme kitap ücreti örtülü ödemekten karşılandı”.Dündar, “İttihat ve Terakki’nin Etnisite Araştırmaları...” s.50.

-Gizli Mabetlerden: Bektaşiler... vs³⁸.

Aşiretler, tarikatlar ve Alevîleri incelemek üzere Zekeriya Sertel'e görev verilmişti. Kendisi de o dönemlerde bir İttihatçı olduğu için bu görevi kabul etmiş ve hatıralarında bu görevin kendisine verilmesini şöyle anlatmıştır; "Muhacirin Umum Müdürü Şükrü Kaya idi. Paris'teki öğrenimini tamamlamış ve yurda yeni dönmüştü. Zeki ve bilgili bir gençti. İşin başına onu getirmişlerdi. Ben de Aşayir Şubesi Müdürlüğü'ne atandım. Şükrü Kaya, bana aşiretler hakkında önce bilimsel bir araştırma yapmak gerektiğini söyledi. Memlekette aşiretlerin sayısı neydi? Bunlar nerelerde ve nasıl yaşıyorlardı? Adetleri, gelenekleri nelerdi? vb. Önce bunları bilmek ve ona göre işe girişmek gerekti.

Bu kuruluşta kaldığım iki yıl içinde biri aşiretler biri de tarikatlar konusunda iki etraflı dosya hazırladım. Aşiretlerin çoğu Alevî idi. Bu bakımdan Alevîliği ve tarikatleri öğrenmek gerekti. Böylece iki koldan araştırmalar yaptım. Fakat sonra bu araştırmaların ortaya getirdiği eserler ne oldu bilmiyorum: Oysa yayımlanabilselerdi, ortaya değerli iki eser çıkabilirdi"³⁹.

Merkez-i Umumî, Kürtleri ve Türkmenleri incelemek üzere cemiyetin önde gelen teorisyenlerinden⁴⁰ Habil Adem'i görevlendirilmişti. Habil Adem, 1913 yılından itibaren Dahiliye'ye bağlı Aşair ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyesi'nde Aşiretler masasında Türkmenler bölümünde çalışmıştı. Türk kamuoyu ve ilim aleminde yeterince

³⁸ "Anadolu'da yaşayan Alevi Bektaşî cemaati mensuplarıyla sağlıklı bir iletişim kurabilmek için, "Bahaüddin Eyyid ismini kullanmış ve Alevi-Bektaşiler arasında bu isimle tanınmıştır". (İsmail Görkem, "Baha Said Bey'in Türkiye'deki Alevi-Bektaşî ve Nusayri Zümreleri Hakkındaki Araştırmaları", *Türkiye Günlüğü*, 51 (Yaz.1998), s.121-124; Baha Said Bey'in kişiliği, aile hayatı, eğitimi ve aldığı görevleri ve yaptığı çalışmalara ayrıca daha geniş bilgi için bkz. İsmail Görkem, *Baha Said Bey, Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri*, Ankara, 2000; Fehti Tevetoğlu, "Milli Mücadele Kahramanlarından Baha Said Bey (Biga 1882-İstanbul 16 Ekim 1939)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI/16 (Kasım 1989), s.207-221). Baha Said bey'in bu çalışmaları hakkında malumatı olan Hilmi Ziya Ülken ise şunları bildirmekte: "1914-15'de bu meraka kapılanlardan Baha Sait hükümet tarafından Bektaşîliği tetkik etmek üzere Anadolu'ya gönderilmişti. Bu tetkiklerin mühim bir kısmını Türk Yurdu dergisinde yayınlamıştır (1926). Bir kısmı bizde yayınlanmamış halde durmaktadır" Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 5.bs., İstanbul, 1998, s.257; Birdoğan, s.8.

³⁹ M.Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım (1905-1950)*, İstanbul, 1968, s.63-64.

⁴⁰ Dündar, "İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları ..."s.46.

tanınamayan ancak bu dönemlerde yaptığı çalışmalarla dikkatleri üzerine çekmeyi başaran Habil Adem (Naci İsmail Pelister) bir kısmı ilmi, bir kısmı propaganda maksatlı bir çok çalışmaya imza atmıştı⁴¹. Habil Adem'in bu çalışmalarından bazıları şunlardır:

-Kürtler Tarihi ve İctimaî Tedkik, Muharriri: Dr.Frig, İstanbul, 1334⁴².

-Muharebeden Sonra: Hilafet Siyaseti ve Türklük Siyaseti, Muharriri. Prof Vayt, Mütercimi: Habil Adem, İstanbul, 1331.

-Rusya'nın Şârk Siyaseti ve Vilâyât-i Şârkiyye Meselesi, Muharriri: Niglered Krayblis, Mütercimi: Habil Adem, İstanbul, 1332.

-İskân-ı Muharririn (Beynelmilel Usul-ü Temsil), Muharriri: Van P.Goç, Mütercimi: Habil Adem, İstanbul, 1334.

-Türkiye Ne İçin Harb Ediyor? Muharriri: Prof Libah, Mütercimi: Habil Adem, İstanbul (t.y).

-Kürd Aşiretlerinin Usul-ü İskânları

-Ermenistan Tarihi ve Ermeniler

Dr.Fraylia ve Mühendis Ravlig: Türkmen Aşiretleri, İstanbul, 1334.... vs⁴³.

Ayrıca Merkez-i Umumî, Osmanlı Devleti'nin geleceği için son derece önemli olan Ermeniler hakkında da araştırma yaptırmak istemiş ve bu görevi de Esat Uras'a vermiştir. Esat Uras bu çalışmasını büyük bir başarıyla tamamlamış bu konuda en ciddi çalışmayı meydana getirmişti. Ermeniler hususunda ufuk açan bu çalışmanın ortaya çıkmasında, Gökalp'in yönlendirici yardımlarının da payı büyük olmuştur. Bu konuda Şapolyo şunları söylemektedir: "Gökalp, Genel Merkeze, Ulusal eğitim için önemli bir rapor verdi, daha sonra azınlıklar sorununu, özellikle Ermeni Sorunu'nu incelettirdi. Bu inceleme sonunda da Ermeniler arasında göçler görüldü"⁴⁴.

⁴¹ Mustafa Şahin-Yaşar Akyol, "Habil Adem Ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında-I", **Toplumsal Tarih**, 2/11, (Kasım 1994), s.6-12.

⁴² Dündar, "İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları ..." s.48.

⁴³ Habil Adem'in yaptığı bu çalışmalar için bkz. Mustafa Şahin-Yaşar Akyol, "Habil Adem Ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister). Hakkında II", **Toplumsal Tarih**, 2/12 (Aralık 1994), s.17, s.23.

⁴⁴ Enver Behnam Şapolyo, **Ziya Gökalp, İttihadi Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, 2.bs. İstanbul, 1974, s.149.

Merkez-i Umumi'nin sosyo-etnik çalışmalarının böylesi ehemmiyetli görülmesi yine İttihat Terakki Cemiyeti'nin bir yayın organı olan Türk Yurdu'nda "Aşiretler Hakkında İlmi Tetkikler" başlığıyla haber yapılmış çalışmalar şöyle değerlendirilmiştir.

"Bu teşebbüs, bir cihetten hükümetin icraatından kendisine ilmi rehber yapmak hususundaki azmini göstermek itibariyle, diğer cihetten hususi meraklarla başarılabilmesi pek güç olan böyle geniş sahalardaki ilmi tetebbularda yine çok geniş olan resmi kuvvetin yardımıyla mebzul neticeler elde edilebilmesi muhtemel olması itibariyle cidden tebrik edilecek bir mahiyettedir. Encümen yalnız resmi memurlardan mürekkep olmayıp tetkikatın muhtelif şubeleri için memlekette ihtisası tanınmış zevatı da toplamıştır"⁴⁵.

Netice itibariyle İttihat ve Terakki'nin yaptırmaya çalıştığı bu araştırmalar, yeni bir devlet kurmak amacından uzak bir dizi performans olarak değerlendirilebilir. Benliğini kaybetme noktasında bulunan Osmanlı Devleti'ni milli bir kimliğe kavuşturmak amaçlanmış olmalı⁴⁶. Bu gaye içinde daha önceki takip ettikleri Osmanlıcılığın bir sonuç vermeyeceği anlaşılınca, bundan yavaş yavaş uzaklaşarak Türkçülük fikri etrafında toplanma eğilimleri güçlenmeye başlamıştır. Ayrıca oluşan bu havadan özellikle Alevî-Bektaşîliğe yönelik bir eğilimin de olduğu gözlenmektedir⁴⁷. Bu Türkçü eğilim elbetteki yeni bir resmi görüş oluşturmayı da kapsamaktaydı. Kızılbaşlık, Rafizilik vs. bunların diğer türevlerini Alevilik ve Bektaşîlik ile bütünleştirerek yeni bir bakışla yani Türk-İslamcılığı fikri etrafında⁴⁸ Osmanlı Devleti'nin Türkleştirilmesinde bu kesimlere de görev düştüğü ve Alevî Bektaşî ve Kürtleri de Türklüğün ayrılmaz bir parçası olarak iç ve dış politikalarının oluşturulmasında değerlendirmek istemişlerdir.

⁴⁵ "Aşiretler Hakkında İlmi Tetkikler", *Türk Yurdu*, 193 (Şubat 1334/Şubat 1918), s.87.

⁴⁶ Mehmet Şenses, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Birinci Dünya Savaşı Sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kültür Politikası ve Uyguladığı Kültür Programı? *5. Askeri Tarih Semineri, Bildiriler*, c1, Ankara, 1996, s.56.

⁴⁷ Abdülbaki Gölpınarlı, *100 Sorunda Tasavvuf*, İstanbul, 1985, s.155.

⁴⁸ Mehmet Bayrak, *Alevilik ve Kürtler (İnceleme-Araştırma-Belgeler)*, Ankara, 1997, s.103.

2- Vilâyat-ı Şârkiyye Politikası'nın Oluşmasında Türkçülük Fikrinin Yeri ve Ziya Gökalp'in Etkisi

İttihat-Terakki Cemiyeti'nin ideolojik manada takip ettiği fikirler 1913 yılına kadar Osmanlılık ve İslamcılık olarak kabul görmüşken 1913 yılından itibaren Türkçülük fikri etrafında politikalar ortaya konulmaya başlanmıştır. Özellikle 1913 yılında cemiyet kongresinde firkalaşma kararının alınmasıyla cemiyetin artık fikirlerinin değiştiğini, dolayısıyla da ülke meselelerine karşı olan duyarlılıklarında bir takım köklü değişimler vücut bulmaya başlamıştı. Bu yaklaşımlar 1916 Kongresi'yle de iyice netleştirilmeye çalışılmıştır⁴⁹.

O halde İttihat ve Terakki Fırkası'nın böyle bir fikirsel değişime sürüklenmesinin sebepleri neydi? Paul Risal'e göre bu "Türklerin Ruh-ı Milli" arayışıydı. Risal, bu konuda şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Türkler nihayet milli bir ruh buldular. Onların tetkik ve tecrübelerinin sahası darlaşarak gitmiştir. Bidayette, din, ırk ve dil farkı gözetmeksizin bütün unsurları Osmanlılıkla hata ettikten sonra İslam İttihatçılığı ile kuvvetlenen müslüman Osmanlılıkla yalnız müslüman ahaliyi ihata etmiştir ve nihayet daha ziyade küçülerek Türk Yurdu'nun Türk ittihatçılığına (panturquisme) dayanarak Türkçülükte karar kılmaya mecbur olmuştur" Bu gelişmeleri yeni hayat olarak değerlendiren Risal, bundan sonra Türkçülük kasırgası, bütün Osmanlı Türklerini sürükleyip götürecektir ve "memleketin Türk olmayan unsurları nasıl düşünürlerse düşünsünler Türkçülük hissi meşrudur"⁵⁰ diyerek Türklerin ruh arayışında vardıkları noktayı işaret etmekteydi.

Yine resmi söylemlerde Osmanlıcılığa vurgu yapılması devlet politikalarındaki esasların buna göre belirlenmesi, doğal olarak devletin gerçek sahipleri Türklerin, azınlıklar önünde boğulmama çabalarının Türkçülük fikrine yönelişin bir diğer sebebi

⁴⁹ Zafer Toprak, "70.Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi" **Tarih ve Toplum**, 6/33, (Eylül 1986), s.3.

⁵⁰ "Atalarımızın zaferli tarihlerinden mülhem olacağız, eski kavmimizin bütün azametini bütün haşmetini ihya edeceğiz. Ve Türkün değerinden bir şey zayi etmediğini hala bir ruhu, milli bir gururu olduğunu aleme ispat edeceğiz. Irkımız, faziletleri ve şerefiyle yaşayacaktır ve eğer biz muvaffak olamazsak, hedeflerimiz mefkuremizi vücuda getirebileceklerdir. Biz geçici ve dermansızız. Lakin ırk ebedi ve kadirdir" P.Risal, "Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar", **Türk Yurdu**, 2/28 (29 Teşrin-i Sani 1328/11 Şubat 1913), s.69-70.

olmuştur. Türkçülüğün parti politikası haline gelmesiyle kamuoyunda tartışılması, kabul görmesi Türkleştirme siyasetinin uygulanmaya girmesine yardımcı olmuştur⁵¹. Bir başka önemli sebep de Türklerin içinde bulunduğu sosyo-kültürel ve ekonomik çıkmazları karşısında devletin resmi söylemlerine mecburen bir eleştirel boyut getirilmesi⁵².

Bu dönemde ülke gündemine oturan Türkçülük fikri ve ülküsü nedir? Milliyetçilik fikrinin depreştiği ve Türkler arasında büyük oranda taraftar bulduğu bu süreçte “Türkçülüğün yaşamak azmi, ölüme karşı isyan arzusuyla”⁵³ başlamış olması büyük bir önem arzemiş ve bu düşüncelerin hayata geçirilmesi noktasında kuvvetli kamuoyu ve hükümetin desteğine ihtiyaç hasıl olmuştur. Ancak şunu belirtmeliyiz ki, 1913 yılına kadar iktidara hazır olma sürecinde mevcut fikir akımlarının hemen hepsini savunulmuş, denenmiş olmasına rağmen bu çalışmalar bir anlamda iktidara hazırlanma olgunlaşma dönemi olarak kabul edilmelidir. Bu geçiş döneminde üzerinde en çok durulan nokta ülke yönetimine talip İkinci Jön Türk kuşağı'nın hareketine yön veren gerçek düşünce de Türkçülük fikriydi. Şu halde Türkçülük,

-Anadolu ve Orta Asya Türklerinin birleşmesi midir?

-Orta Asya, Balkanlar; Ortadoğu, Türkleriyle birleşmek midir?

-Milli sınırlar içinde milli şuurdan yoksun olarak, bu çerçevede Türk birliği fikri vermektir?

-Yoksa Devletin, milli ve bağımsız dış siyaset takip etmesi midir⁵⁴?

Yaygın kanaate göre Türkçülük, Türk milliyetçiliğinin adıdır ve Türk milletinin din, dil, ahlak, sanat ve aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep ve bölünmez bütünlüğü inanma arzu ve ülküsüdür⁵⁵.

⁵¹ Rıdvan Akın, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi, 1908-1918**, İstanbul, 2002, s.48-49.

⁵² Akın, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri...** s.50.

⁵³ Halide Edip, “Harb-i Hazırda Türklük Cereyanı”, **Tanin**, 15 Teşrin-i Sani 330/ 28 Kasım 1914, No:2132.

⁵⁴ Tahsin Ünal, **Fikir Akımları ve Emperyalizm**, Konya, 1976, s.74.

⁵⁵ Fethi Tevetoğlu, “Türk Milliyetçiliğinin Kurucusu, Ziya Gökalp”, **Ziya Gökalp Derneğince Yayınlanır Kültür Dergisi**, 1/3-4 (Ekim 1975-Ocak 1976), s.535.

Ancak bu dönemde bir takım şüpheler ve tartışmalarda vuku bulmuştu. Tartışmaların özünde Türklük duygusunun Osmanlılık duygusuna mani olup olmayacağıydı. İzzet Ulvi'ye göre Türkler, Osmanlıları birbirine bağlayan büyük bir bağıdır. Söylenenlerin aksine Türklüğe çalışmak Osmanlılığın mühim bir uzvunun kuvvetlenmesi aynı zamanda Osmanlılığa büyük hizmet olacaktır⁵⁶. Yine bu bağlamda en çok tartışma konularından birisi de Türklerde milliyet fikrinin, hissinin uyanmasında fayda mı yoksa zarar mı meydana gelecektir? Bu şüpheye rağmen zararını ortaya koyan pek az fikir ortaya atılmış⁵⁷ onu da devletin parçalanacağı esasına dayandıran İslamcı ve İttihat Terakki Cemiyeti muhaliflerinin siyaseten söylenmiş iddiadan öteye geçmemiştir.

Bu düşünceler etrafında şunu belirtmeliyiz ki, Türk milletinin II.Meşrutiyet dönemindeki milli ülküsü ırk esasıyla tanımlanamaz⁵⁸ çünkü bunun ütöpik bir yaklaşım olacağı bilinmektedir. Dolayısıyla Türklerin birliği ülküsü sadece, ortak bir ruh, şuur ve yeni bir medeniyet ülküsü gibi anlaşılabilir.

Türkçülüğün en büyük ideoloğu olan Ziya Gökalp'e göre ise Türkçülük "Türk Milletini Yükseltmek demektir"⁵⁹. Ona göre Türkçü, Türk-müslüman kalmak şartıyla, Batı medeniyetine tam ve kat'i bir surette girmek isteyenlerdir⁶⁰.

Bu görüşlerin uygulama alanında ifadesi olan Türkleştirme ise Abdullah Cevdet'e göre "bizzat Türk'ün yüksek bir kültüre ulaşmasıdır"⁶¹. Tekin Alp'e göre de "cins, zümre ya da soy bakımından Türk olmayan, ona birer üretim ögesi olmaya yetenekli yurttaşları asalak durumundan çıkararak toplumsal yapımızın bütünleyici birer parçası durumuna getirmekten başka bir şey değildir"⁶². Kanaatimize göre de Osmanlı Devleti'nin aslî unsuru Türkleri devlete, siyasete, kültüre, sanata, terbiyeye hakim

⁵⁶ İzzet Ulvi, "Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?", *Türk Yurdu*, 1/16 (Haziran 1328/ Haziran 1912), s.269.

⁵⁷ **Ziya Gökalp Kimdir? Türkçülük Nedir?** İstanbul, s.32.

⁵⁸ Jacob M.Landau, **Tekinalp, Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)**, İstanbul, 1996, s.220.

⁵⁹ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul, 1990, s.16; Fatih Kirişçioglu, "Türk Milliyetçiliğinin Politik Gelişimine Dair", *Türk Yurdu (XXI. Yüzyıla Doğru Türk Milliyetçiliği Özel Sayısı)*, 19/139-141 (Mart-Mayıs 1999), s.135.

⁶⁰ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları...** s.45.

⁶¹ Abdullah Cevdet, "Türkleştirme", **Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları**, (Edit.) Ferhat Koca, İstanbul, 2000, s.163.

⁶² Tekin Alp, **Türkleştirme**, (Haz.)Özer Özenkaya, Ankara, 2001, s.18-19.

kılmak, Türkçe'yi mecburi ve resmi dil olarak kabul etmek, Türk milletinin ve diğer azınlıkların huzur ve barış içinde çağın gereğine hitap edecek düzeyde tutmanın ve egemen bir Türk devleti olma yolunda gerekeni yapmak mücadelesinden ibarettir.

Bu fikir dönencesi içerisinde ülkenin idaresinin 1913'ten itibaren başına geçen İttihat Terakki Fırkası ve Ziya Gökalp'in rolü de çalışma alanımızın bir diğer yönünü işaret etmektedir.

Rumeli'nin elden çıkmasına kadar İttihat Terakki Cemiyeti, Osmanlıcılığın kabulü, cemiyetin firkalaşması, merkezini İstanbul'a taşıması aşamaları artık yeni bir dönemin de başlangıcıydı. Buradan hareketin başlangıç noktasının Türkçülük olması gerçekçi bir adımdı⁶³. Ülkenin içinde bulunduğu problemlerin aciliyet arz edenlerinin çoğu siyasal içerikliydi. Can çekişen devletin kurtuluş reçetesi de Türkçülük ideolojisinde aranmaktaydı. İktidara geçen İttihat ve Terakki Fırkası, sahip olduğu Türkçülük ideolojisi doğrultusunda hazırladığı programında da yapacağı işleri bu doğrultuda gerçekleştirebileceğini düşünmekteydi⁶⁴.

Bu döneme kadar içerde ve dışarda yaşanan büyük tecrübeler Türklerin devletin önemli bir ögesi olmasını, milliyetçiliğin daha da önemsenmesi mecburiyetini doğurdu. Bu durum iç siyasette 1908, 1912, 1914 meclis aritmetiğinde de kendini göstermekteydi⁶⁵.

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası ülke topraklarının kaybedilmesi bu fikirlerin daha cesurane savunulması fırsatını verdi. O vakit, İttihat ve Terakki Fırkası'nın en nüfuzlu ideoloğu Ziya Gökalp Merkez-i Umumî üyesi olmuştu. İttihat Terakki'nin düşüncelerine bilimsel olarak bir yapı kazandıracak⁶⁶ olan Gökalp'in gördüğü en önemli ve acil problem azınlıkların bağımsızlık savaşı içinde olmalarıydı.

⁶³ Tarık Zafer Tunaya, "Bir İdeolojinin Yapılanması Olayı, Cumhuriyet (Ziya Gökalp'in Ölümünün 50.Yılı, Özel Eki), (27 Ekim 1974); Akın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri...s.75; Kâzım Nami Duru, Ziya Gökalp, İstanbul, 1949, s.59.

⁶⁴ Bilge Ercilasun. İkinci Meşrutiyet Devrinde Tevkid, Ankara, 1995, s.69. "Bizim burada Ermeni, Rum, Bulgarlar nezdindeki tahkikatımız neticesi olarak kanaat ettik ki bir cemiyetin maksada vusuli için muhtaç olduğu şeylerin en ehemmiyetlisi para ve fedakarlıktır" Erol Şadi, Dinç-Faruk İlkan, "Şurayı Ümmetten Seçmeler", Tarih ve Toplum, 21/124 (Nisan 1994), s.46.

⁶⁵ Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, 1908-1914, 4.bs. İstanbul, 1995, s.187-188.

⁶⁶ Sertel, Hatırladıklarım... s.11.

Kendisinin de Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'nde yaşaması en önemli hayati tecrübelerini adeta saha üzerinde yaşayarak görmesi ve öğrenmesi kendisinin de bir Kürt ailesinden gelmesi Gökalp'in çalışmalarına yön veren saiklerin başında geliyordu⁶⁷.

Ekalliyetlerin farklı siyasi görüş ve beklentileri kendi aralarında uzlaştırılmayacak kadar derindi. Türklere karşı ise geleneksel olan düşmanlıklarını yaşatmaktaydılar. Bunların yanında Türkler takip edilen politikalar yüzünden adeta kenara itilmişti. Türküm deme cesaretini gösterecek kimse yok gibiydi⁶⁸. Hilmi Ziya Ülken gelinen bu durumu şöyle dramatize etmiştir:

“İstanbulular, kendilerine şehri namını veriyor, taşralılar ise coğrafi karabete göre, Arnavut, Arap, Kürt, Laz diyorlardı. Rumeli ahalisi, umumiyetle Arnavuttu, Karadeniz sahili yalnız Lazlarla, Şârkî Anadolu yalnız Kürtlerle meskundu. Böyle bir coğrafi kavmiyet unvanı bulamayanlar da, mefahirini parlak gördüğü kavimlerden birine gönüllü yazılıyordu. Bu suretle aslen Türk olan birçok gençler Arnavutluk'la, yahut Kürtlükle iftihar ediyorlardı. Türklükle mübahat eden tek bir fert yoktu. Türk kelimesini ayıplı gibi kimse üzerine almıyordu. Türk, Şârkî Anadolu'da (Kızılbaş) İstanbul'da kaba ve köylü manalarında idi”⁶⁹.

İttihat ve Terakki Fırkası, gelinen bu noktada bir takım reformlar yapmayı düşünmekteydi. Meşrutiyetin ilanı sonrası Hristiyan azınlıklar ve bir kısım müslüman milletler bu özgürlükçü ortamdan elde ettikleri fırsatları iyi değerlendirme çabası içindeydiler. Bunun için şımarık ve aşırı isteklerini durmadan hükümetin gerçekleştirmesini bekliyorlardı⁷⁰.

Görüleceği üzere gelinen noktada İttihat Terakki Fırkası'nın işi zor görünüyordu. Anadolu'da ekalliyetlerin adeta meydan okuması karşısında⁷¹ İttihat Terakki Fırkası'nı hükümeti Anadolu'da özellikle de ayrılıkçı hareketlerin ağırlığını hissettirdiği Vilâyât-ı

⁶⁷ Hugh Poulton, *Silindir Şapka Bozkurt ve Hilal, Türk Ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti*, Çev. Yavuz Alagan, İstanbul, 1998, s.89.

⁶⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, 2.bs. Ankara, 1984, s.1 vd.

⁶⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, İstanbul, (Tarihsiz), s.88-89.

⁷⁰ Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp, İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, 2.bs. İstanbul, 1974, s.129.

⁷¹ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, Çev.Şevket Serdar Türet, Rekin Ertan, Fahri Erdem. İstanbul, 1979, s.82.

Şârkiyye’de buraların Türk olduğunu ispata yönelik çalışmalarının başlamasına yönelmişti. Bu çerçevede İttihat ve Terakki Fırkası etnisite alanında çalışmalar başlatması bu gibi kaygıların sonunda ortaya çıkmıştır.

Gökalp’in tesiri altındaki siyasi Türkçülük programı ve İttihad Terakki Hükümeti Vilâyât-ı Şârkiyye’de yaşayan Ermeni, Rum, Nasturi vs. ekaliyetlere belli bir harsî muhtariyet verilmesinden yana olmakla beraber Osmanlı Millet sisteminde devamını imkansız ve gereksiz görüyorlardı. Vilâyât-ı Şârkiyye’de yaşayan Kürtlere karşı da Gökalp’in tutumu diğerlerinden farklıydı⁷². Çünkü kendisi de bir zamanlar siyasi Türkçülük fikirleri savunduğunu ancak derinlemesine incelemeleri sonucunda Kürtlerin de Turanî oldukları kanaatine varması ve çalışmalarını bu yöne kaydırmasıyla Kürtlere azınlık gözüyle bakılmaması yönünde telkinleri etkili olmuştu⁷³.

Ermeni isyanları, Kürt isyanları, Arap isyanları gibi ayrılıkçı, bölücü terör eylemleri karşısında Gökalp’in ırk ve milli şuur yönünde yapmış olduğu çalışmalara hız verdiği görülmektedir⁷⁴. 1911 yılında senelik kongresinde alınan bu çerçevede kararların 1913 yılında toplanan kongrede de benimsenmesi özellikle kültürel ve ekonomik Türkleştirme politikalarının belirginleşmesinde önemli rolü olmuştur⁷⁵.

İttihat ve Terakki Fırkası’nın⁷⁶ Vilâyât-ı Şârkiyye politikasını belirlemesinde Gökalp’in siyasal ve kültürel düşünceleri son derece etkili olmuştur. Öyleki bazı yazarlar , 1915 Ermeni Tehcirini, bu yönde atılmış adımların bir sonucu olduğu şeklinde değerlendirme içinde olmuşlardır.⁷⁷ Birinci Dünya Savaşı sonunda İttihat Terakki

⁷² Uriel Heyd, **Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri**, (Çev.) Cemil Meriç, İstanbul 1980, s.97.

⁷³ “Gökalp Diyarbakırlıdır. Kürtçeyi Türkçe gibi biliyordu. Bu sebeptendir ki gençliğinde bir ulusluk bunalımı geçirmiştir. Ben Türk müyüm, Kürt müyüm? Sorusunu kendisine sormuş, bu işin içinden çıkmak için konuştuğu Kürtçe’nin kelimelerine bakmıştır. Bu kelimelerin arasında erkeklik, dişilik ayrılığının olmadığını görünce, kendisinin Kürt olmayıp Türk oluşuna o anda inanmıştır” İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Ziya Gökalp**, İstanbul, 1996, s.123.

⁷⁴ Ali Kemal Meram, **Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi**, İstanbul, 1969, s.175.

⁷⁵ Jacob M.Landau, **Partürkizm**, (Çev.) Mesut Akın, İstanbul, 1999, s.74. “1908 Devrimi’nden sonra Jön Türkler, Osmanlıcılığa olan sözde bağlılıklarına rağmen bir Türkleştirme gündemine sahiptiler” ,Paulton, **Silindir Şapka Bozkurt...** s.92.

⁷⁶ Akın,**Osmanlı İmparatorluğu’nun Dağılma Devri...**s.76.

⁷⁷ Paulton, **Silindir Şapka Bozkurt...** s.93.

Fırkası mensuplarının Divan-ı Harp de yargılanmaları aşamasında Vilâyât-ı Şârkiyye’de uygulanan sosyo-kültürel ve politik arayışların tek müsebbibi olarak Ziya Gökalp göstermiş olmaları bu açıdan anlamlıdır. Bu mahkemeler sırasında:

Divan-ı Harp Reisi Nazım Paşa;

“-Ermeni katliamına siz fetva vermişsiniz buna ne diyeceksiniz?” sorusuna ağır, sakin ve hayatının bütün hesabını bir tek cümlede vermek istiyormuş gibi başını kaldırdı ve;

-Milliyetinize iftira etmeyiniz, Türkiye’de bir Ermeni katliamı değil bir Türk-Ermeni mukatelesi vardır. Bizi arkadan vurdular biz de vurduk diye kükredi”⁷⁸.

Vilâyât-ı Şârkiyye’nin içinde bulunduğu problemler karşısında İttihat Terakki Hükümeti’nin uygulama gereği duyduğu politik çalışmaları Gökalp’in bilimsel verileri ve örgütlerinin altında şekillendiği ve bugünden düne bakıldığında Türkleştirme çabalarının yerinde zamanında olduğu kanaati ortaya çıkmaktadır.

B-İttihat ve Terakki Fırkası’nın Vilâyât-ı Şârkiyye’de İdareyi Kontrol Etme Çabası

II. Meşrutiyet’in ilanı ile bütün ülkede büyük taraftar bulan İttihat ve Terakki kendisine büyük ümitlerle bağlanan halkın beklentilerine karşılık olarak yapmayı düşündüğü sosyo-ekonomik ve siyasal inkılabları hem muhalefette hem de iktidar döneminde gerçekleştirme gayreti içinde olmuştur. Bu inkılablardan birisi de genelde bütün ülkede özelde de Vilâyât-ı Şârkiyye’de merkez ve taşra yönetimlerine el koyulmasıydı.

İttihat ve Terakki’nin bu gayreti iktidara hazırlanma süreciyle birlikte, Birinci Dünya Savaşı sürecinde daha da bir anlam kazanmış oluyordu. Partinin ideologları devamlı surette taşranın idaresini, bunun önemini işlemekte ve gelecek açısından bu yaklaşımların önemi üzerinde vurgu yapmaktaydılar. Mesela Hüseyin Cahid, mevcut yaklaşımları eleştirenlerin başında gelmekteydi. Ona göre; “taşralardan bahsetmemiz için mutlaka ya bir saibe-i hariciye olmalıdır ya bir mesel-i mühime-i dahiliye. Bunlardan başka taşralarda sanki bizi alakadar edecek hiçbir şey yoktur. Ya umumi

⁷⁸ Cahit Tanyol, “Ziya Gökalp’in Kişiliği, Ülkücülüğü, Bilim Adamlığı”; **Ziya Gökalp İçin Yazılanlar, Söylenenler** (Haz.)Şevket Baysanoğlu, c.III, Ankara, 1978, s.136.

laflar, ya kabine dedikoduları...”⁷⁹ yapmaktan başka ciddi bir icraat kazanılmaması gelecek adına endişe verici bir durumdu.

Taşra ahaliyi vilayet memurlarının insafına bırakılmış bir zavallılar topluluğu halindeydi. Bölgelerde zuhur etmiş bazı aileler, zenginler de halkı ezmekten, kendilerine menfaatler elde etmekten geri durmamakta, adeta derebeylik mantığıyla hareket edilmekteydi. Vilâyât-ı Şârkiyye’de asayişsizlikler devam etmekte, köy halkı efendilerine vergi vermekte, devletlin resmi görevlileri ise bu olup bitenlere seyirci kalabilmekteydi.

Vilâyât-ı Şârkiyye’de halk arasında sosyo-ekonomik problemlerden kaynaklanan sıkıntıların yanında en çok şikayet edilen konuların başında, bölge idarecilerinin problemlere karşı duyarsızlıklarının vurgulanması gelmekteydi. Gerçekten de Hükümete sunulan raporlarda bölgede görevli başta valiler olmak üzere mutasarrıf, kaymakam, muhasebe müdürleri... vs. hakkında söylenenler önemli yer tutmaktaydı. Bu raporlarda altı çizilen konular şöyle ifade edilmişti. Evvela, Vilâyât-ı Şârkiyye vilayetlerinde kötü niyetli olan bir çok defa yanlış iş yapan memurların vilayet dahilinde bir kazadan bir kazaya tayiniyle yetinildiği. Mesela Siirt Sancağı’nın Nüfus Başkatibi, rüşvetçi bir memur olmasına rağmen buradan alınıp Genç Sancağına tayini yapılır. Bu gibi memurların nüfus idaresine tayin olunması nüfus kayıtlarını bozmaktan başka bir işe yaramamaktaydı ki, bu durum Gevaş, Erciş, Adilcevaz, Şirvan, Muş gibi yerlerde de aynıydı.

İdare memurları olan sancak mutasarrıfları, kaza kaymakamları, daireleri dolaşarak, meşrutiyetin önemini ahaliye anlatmak, fakir fukaranın halini öğrenmek ve çözümler sunmak gibi görevleri olduğu halde bunların hiçbirini yapmamakla memuriyetlerine ne kadar yabancı ve ilgisiz olduklarını göstermekteydi. Bunların bir çoğunu rüşvet aldıkları dahi hakkın bildiği gerçekler arasındaydı. Mesela, donanma için toplanan yardımda Şirvan Kaymakamı Mustafa Bey, halktan toplattığı paranın dörtte birini göndermiş gerisini beraberindekilerle birlikte paylaşmıştır.

Bölgeye tayin olunan idarecilerin büyük kısmı da memuriyette olması gereken hiyerarşiyi takip etmekten, bilgiden, görgüden yoksun kişilerden oluşmaktaydı. Ayrıca kimlikleri hakkın da yeterince ön soruşturma yapılmadan tayin olunmaları yüzünden kimi

⁷⁹ Hüseyin Cahid, “Taşraların Şikayetlerinden”. **Tanin**, 7 Eylül 1327/ 20 Eylül 1911, No: 1097.

zaman da bölücü komiteci kimlikleri tesbit edilemeyenler de tayin olunabiliyordu. Mesela Muş Mutasarrıflığına atanan Esad Rauf Bey, bu hiyerarşi ve soruşturmaları yeterince yapılmamış ajan idarecilerindendi. Kendisi Muş gibi ehemmiyet arzeden bir yere tayin olunması yüzünden “idareden gayri haber olmasıyla Taşnaksutyun Cemiyetinden Karmen Efendi icra-yı hükümet ediyor. Ashab-ı müracaat Karmen Efendi’yi tanıyor, Mutasarrıf Bey, solda sıfır”⁸⁰ kahyordu.

Bu konuya ehemmiyet gösterilmeyip bölgeye atanacak memurların seçimine eğer dikkat edilmezse Vilâyât-ı Şârkîyye’de gelecek adına çok önemli sıkıntılar olacağı hatta gelecekte siyasi değişikliklerin olmasının istenebileceği hususunda Babıali’nin devamlı surette dikkatleri çekilmekteydi. Bu yüzden de Van, Bitlis, Erzurum vilayetlerine tayin olunacak memurların gayet tecrübeli⁸¹ olgun, bilgili, siyasi kültür sahibi, milli meseleler karşısında duyarlı kişilerden olmasına büyük özen gösterilmesi gerektiği hususlarında Babıali’nin dikkatleri çekilmiştir.

İşte bu durum karşısında ittihat ve Terakki önceliği Vilayet-ı Şârkîyye’ye vermiş ve burada yaşananların yerinde tespit edilerek ona göre gerçekçi çözümlerin bulunmasını temin için tetkik heyetlerinin gönderilmesiyle işe başlamıştı.⁸²

İttihat ve Terakki’nin yaklaşımlarına göre taşraların beş on sene içinde çehresinin değişmesi için onlara yol göstermek, en akılcı yol olacaktı. İdarenin ıslahata ihtiyacı var olduğu kadar bölge insanının birlik ve beraberliği için bunların organizasyonuna da ihtiyaç vardı. Bunun için bölge halkına ön ayak olmak hayati

⁸⁰ B.O.A, DH-M.U.İ, 86-2/14, Belge No: 3.

⁸¹ “Ahali o zaman memurlara inanırlar ve en ücra yerlerdeki köylülerin kulaklarına bile sirayet ettirecek surette gayet mücerreb fikri memurlar takarri etmelidir. Yoksa şimdiki memurin idare vazifelerine pek bigane buldukları bir misal göstermekle iktifa olunur. Şöyle ki vilayetin taksimat-ı mülkiyetleri ile taksimat-ı askeriyesi yek diğerine tevkif-i muamelat-ı nas ve umur-ı askeriyesi teşkil etmek için vilayetlerde teşekkül eden komisyondan Bitlis vilayetindeki komisyon heyeti nüfus müdürünün odasında içtima ediyorlar, komisyonu teşkil eden memurlar mahbus.ane müdürü nüfus müdürü, meclis idare azasından bir zat, mekteb-i harbiyeden neşet etmiş iki mülazımdan mürekkebtir. Riyaset orada gaibtir. Bunların yapacakları teşkilatın teb’a-i Osmaniye ne müstefid olabilir. Halbuki maksad-ı yegane muamelatı nasıl tahsil etmek istiyor. Komisyon ise fikr-i amalinde aciz olduğu gibi ahval-i araziye, mevakiin yekdiğerine olan münasebetine dair bir güna malumatları olmadığı Vali Vekili Salim Bey ise asla işi mühimsemeyerek vazife-i asliyesini komisyona terk etmesi şayan-ı istiğrabdır. İşte her işi buna kıyasen yapıp gidiyorlar...” B.O.A, DH-M.U.İ, 86-1/14, Belge No: 4.

⁸² “Hükümetin şu vazife-i mühimmeyi ifa edebilecek surette... bir heyet-i tedkikiye göndermesi fikrine taraftarız. Yine bu mülahazaya mebnidir ki, Dersaadet gazetelerinin de önümüzdeki mevsim-i müsaid de muharrirlerinden mürekkebt bir heyet-i seyyahiye tertib ederek refaketlerine ecnebi muharrirler de olarak bütün o havali-i beide de dolaşmaları pek nafi neticeler vereceğine kaniyiz.” Hüseyin Cahid, “Uzak Vilayetler Ahvali”, Tanin, 7 Şubat 324 20 Şubat 1909, No: 200.

mesele idi. Bu yaklaşımlar arasında İttihat ve Terakki'nin de Vilâyât-i Şârkiyye'de teşkilatlanmasına hız verdiği görülmektedir. Çünkü onlara göre iktidar ve gelecek taşralardaki güçlerine yani teşkilatlarına bağlı olacaktı.

Bu düşünceden hareket eden cemiyet, başta Erzurum olmak üzere Vilâyât-ı Şârkiyye'de teşkilatlanma atağı başlatmış ve halkın ihtiyaçları doğrultusunda çalışmalara yönelmişti. Cemiyetin Erzurum Şubesi Erzurum'da esnaf arasında bir yardım şirketinin kurulmasını sağlamıştı. Erzurum'da, paraya muhtaç oldukları zaman tefeci, vurguncuların pençesine düşmekten kurtulamayan esnaf arasında vücut bulan şirketleşmeyle para ihtiyacı olanların temin edebileceği güvenilir bir yardımlaşma sandığı bu manada önemli bir eksiği tamamlamıştı. Bunun yanında bir de köylüler arasında da yardımlaşma esasına dayalı bir sandık teşekkül ettirilmiş, adına da İhtiyat-ı Zahire Sandığı denilmişti. Her köylü senelik olarak mahsulatının bir miktarını sandığa bırakıyor, toplanan zahire satılarak, köylere su, mekteb fukaraya yardım ....vs. olarak kullanılıyordu.⁸³

Cemiyet, bu gibi çalışmalarını yanında senelerce yapılamayan çevre yollarının, köprülerin, ticari hayatın zenginleştirilmesi adına devamlı surette idarecileri uyarmakta ve taşraya bir kimlik kazandırmaya büyük önem vermektedir.⁸⁴

Bir taraftan Hükümet, diğer taraftan İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun Vilâyât-ı Şârkiyye şubeleri vasıtasıyla II. Meşrutiyetle hayat bulan sosyal barışı yaşatmak,⁸⁵ bölgenin sosyo-ekonomik manada kalkındırılmasını sağlamak, daha da önemlisi ahalinin her şeyi hükümetten, devletten bekleme adetinden kurtarılarak devlet millet işbirliğini tesis ederek, meseleleri halka mal etmeye büyük önem verilmekteydi. İşte bu çabalar, cemiyetin büyük sempati toplamasına ve bunun cemiyetin iktidara gelmesinde büyük katkıları olmuştu.

⁸³ “Erzurum İli Pasinler havalisinde bir hayli köy var. Şimdiki halde dört koldan sekiz sahib-i hayr buralarını dolaşıyorlar. Esası kurulan şu teşebbüs-i hayra bütün o köylerin iştirakını temine çalışıyorlar. Her tarafta tesadüf ettikleri eğer hüsn-ü kabule bakılırsa az vakit içinde kuvvetli bir teşkilat vücuda getirecekleri şüphesizdir”. Hüseyin Cahid, “Ahalinin İyiliği İçin” **Tanin**, 24 Teşrin-i Evvel 325/ 6 Kasım 1909, No: 423.

⁸⁴ “Erzurum-Tutak”, **Tanin**, 16 Eylül 326/ 29 Eylül 1910, No: 747.

⁸⁵ “Sivas’tan avdet eden Mebus-ı Muhterem Dağavaryan Efendiye, müslümanlarla Hristiyanların nasıl geçindiklerine dair irad ettiğimiz suale: -Bunlar ahali değil, kuzudurlar. Birbirleriyle kardeş gibi geçiniyorlar.” Hüseyin Cahid, “Ahalinin İyiliği İçin”, **Tanin** (24. Kanun-ı Evvel 325) No: 423.

İttihat ve Terakki'nin Vilâyât-ı Şârkiyye'ye bakışı ve buraları kazanma noktasında gösterdiği çabalar aynı zamanda devlet bürokrasisinde de bir takım reformları gerekli kılmaktaydı. Çünkü yapılacak işlerin olabirliği buna bağılıydı. Bu çerçevede bölgeye gerçek anlamıyla nüfuz edebilmek ve gelecek adına halkın güvenlik içinde, sosyal barışın tesisinde ve oluşan bu ortamların yaşatılmasında vilayet ve kasaba yöneticilerinin de aynı oranda yetenekli, azimli, halkla iç içe olabilecek, milli meselelere karşı duyarlı ve bunlarla donanımlı yöneticilerin seçilmesine özen gösterilmesi de elzemdi.

Netice itibariyle bölgenin her alanda kalkındırılması hususu vilayetlerdeki idarecilerin halka inmeleriyle aynı oranda olacağından yöneticilerin değiştirilmesi, gerekirse azledilmesinde yeterince kararlı hükümetlere ihtiyaç vardı. İşte İttihat ve Terakki hükümetleri bunları gerçekleştirme iradesini göstermek durumundaydı.

1. Vilâyât-ı Şârkiyye'de Valilere Geniş Yetkiler Verilmesi ve Yeni Atamaların Yapılması

II. Meşrutiyet döneminde öne çıkarak ülke yönetimine hazırlanan İttihat ve Terakki'nin en dikkat çekici çalışmalarından birisi de büyük sıkıntıların yaşandığı Vilâyât-ı Şârkiyye'de idareye el koymasındı. Bölgede yaşanan problemler ortada iken bölgede merkezi otoriteyi, asayişini temin ederek bir takım projeleri hayata geçirmek için kararlılığın icraata dökülmesi noktasında en önemli uygulama, bölgeyi ciddi anlamda yönetebilecek vali, mutasarrıf ve diğer mülkî ve askerî erkanı iş başına getirmektir.

Bu proje iki aşamalıydı. Birisi, valilerin yetkisini artırmak diğeri de bu önemli görevlere İttihat ve Terakki'ye yakın tecrübeli, bilgili ve milli meselelere karşı duyarlı olan yöneticileri tayin etmektir.

Ülke yönetimine talib olan İttihat ve Terakki'nin bir anlamda kadrolaşma çalışması yapması hususunda Dahiliye Nazırı Talat Bey'in dikkatlerini çeken Van Valisi Tahsin Bey'in 19 Mart 1914 tarihli telgrafı bu manada önemli ip uçları vermektedir. Telgrafta şöyle denilmektedir:

“Mustafa Abdülhalık Bey istikbalin ümidvar bulunduğu cesur ve genç bir vali olabilir. Buralarda vekalet geçici manasındadır. Zaten birkaç vali yetiştirmek selamet-i

vatan icabıdır...”⁸⁶ Gerçekten de ülke idaresinde söz sahibi olabilmenin en önemli mesabesi bu çerçevede iyi kadroları ülke idaresine getirmekte geçiyordu.

Vilâyât-ı Şârkiyye’de düşünülen büyük çaplı ıslahat çalışmalarına zaman zaman Ermeni temsilcilerin de müdahalelerde bulduklarını görmekteyiz.⁸⁷ Özellikle Vilâyât-ı Şârkiyye’de Ermeni mebusların hükümete muhtıralar verdiği vakidir. Bu muhtıralarda da valilerin yetki ve tayinleri ile Ermenilerin bazı görevlere hatta vali olarak tayin olunması gündeme gelmiştir.

Hükümetin alacağı kararları etkilemek isteyenler bu gibi müdahalelerden geri kalmıyordu. Buna rağmen hükümetin 28 Ocak 1912 tarihinde önemli kararlar almıştır. Bu kararları özetleyecek olursak, görülecektir ki valiler meselesinde ve idare hususundaki görüşler ileriye dönük karakter taşımaktadır. Şöyle:

1-Bitlis ve Mamuratü’laziz Vilayetlerine vazifesinde muktedir valilerin tayinleri ve mezkur vilayetlere valilerin serian tayin ve izamı,
2-Memurların azli...vs. hususlarda Van, Bitlis, Mamuratülaziz, Erzurum Valilerine geniş yetkiler verilmesi, ancak irade-i seniyyeye ile tayin olunanların Babıali’ye bildirilmesi. Bunun dışında görülecek lüzum üzerine memurların derhal işten el çektirilmesi ve yerine münasiblerinin tayini.⁸⁸

Bu karardan sonra Babıali bölgede valilerin yetkilerini artıran çalışmalarına hız vermiş⁸⁹ ve bunun için irade-i seniyyeye alınarak vilayetlere duyurulmuştu.⁹⁰ Bu konuda alınan irade-i seniyye ile onanan bu kararlarda valilere şu yetkileri verilmekteydi:

⁸⁶ **B.O.A, DH-KMS, 16/30, Belge No: 4.**

⁸⁷ Muhtıralarda imzası olan mebuslardan bazıları şunlardı: İstanbul mebus-ı sabısı Zöhrab, Erzurum Mebus-ı Sabıkı Vartekes, Van Mebus-ı Sabıkı Papaysan, Sivas Mebus-ı Sabıkı Dağavaryan, Erzurum Mebus-ı Sabıkı Pastırmacıyan, Muş Mebus-ı Sabıkı Kiğam... vs. **B.O.A, M.V, 161/22-1, Belge No: 22/1.**

⁸⁸ Zöhrab Efendinin muhtırasında dermayan olurun valilerle ilgili taleplerine karşılık şu karar alınmıştır. “Vilayat-ı mezkureye bir iki Ermeni vali tayini ve diğer memurin-i mülkiye ve adliyeden bir kısmının da Ermenilerden intihab maddesidir. Kanun-ı Esasi icabınca Osmanlıların kaffesi huzur-ı kanunda ve ahval-i diniyye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve vezaifinde mütesavi ve ehliyet ve kabiliyete göz münasib olan memuriyetlere bilatefrik cins ve mezheb tayinleri tabiidir.” **B.O.A, M.V. 161/22-1 Belge No: 22/2.**

⁸⁹ Meclis-i Vükelâ kararıyla tanzim olunan İrade-i Seniyye layihası imza-yı hümayun-ı cenab-ı padişahi ise tastik buyurulduğundan layiha-i mezkurenin ve bu babdaki Meclis-i Vükelâ mazbatasının musaddak ...” **B.O.A, DH-SYS; 23/5, Belge No: 4.**

⁹⁰ “Vilayetçe tebdilleri daire-i selahiyet-i behiyyeleri dahilinde bulunan ve ehliyetsizliği ve suikal görülecek olan mekrinin derhal azilleriyle yerlerine münasiblerinin tayini için zat-ı valalarına mezuniyet itası ve vs....” **B.O.A, DH-SYS, 25/5, Belge No: 1/1.**

“Erzurum, Van, Bitlis ve Mamûratülaziz vilayetlerine tebdillere vülatın daire-i selahiyetlerini dahilinde ve ehliyetsizliği ve su’ihali görülecek olan memurunin derhal azilleriyle yerlerine münasiblerinin tayini için vilayat-ı mezkure valilerine mezuniyet itası ve irade-i seniyye ile mansub-ı memurunin ve irade-i seniyye ile mansub olmayan memurin-i adliyenin tebdillerine lüzum görüldüğü takdirde işarat-ı vak’a ve dairece nazar-ı itibara alınarak takziyatı serian ifa olunmak üzere keyfiyetin devair-i mûtaallikâsına mevzihen bildirilmesi...”⁹¹

Valilerin idarî yetkilerinin artırılmasının bir çok yararı vardı. Bunların başında merkezi otoritenin tesisinde alınması gereken kararların çabukluğu gelmekteydi. Bunun dışında vilayette görevli memurların ehil ve işlerine sadık olmalarının sağlanması yanında, ahaliye de bir güven verilmiş olacaktı.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda Vilâyât-ı Şârkiyye’de görevlendirilecek başta valiler olmak üzere diğer memurların tayininde dikkate alınan bir başka husus da Birinci Dünya Savaşı’nın çıkmasıyla bölgede bu koordinasyonu sağlayacak iradede, yetenekte ve liyakatte idarecilerin tercih olunmalarına özen gösterilmesidir. Ayrıca bu süreçte yapılacak tayinlerde bölgelerin problemleri ve stratejik konumları tercihleri etkilemiştir.

Bu bağlamda bölge vilayetlerine ve kaza merkezlerine bir çok tayinin yapıldığını görülmektedir. Mesela Van Vilayeti’ne Tahsin Bey tayin olunmuştu. Kendisi hem İttihat ve Terakki’nin ideologları arasında hem de uzun yıllar yöneticilik yapmış son derece muktedir bir kişilik sahibiydi. Van bölgesinde Ermenilerin başlatmış olduğu ayaklanmalara karşı kendisinden büyük faydalar beklenmekteydi.⁹² Tahsin Bey hatıralarında atanmasıyla ilgili şu bilgiyi aktarmaktadır: “Van’da iki yıl mütemadiyen yine talihim eseri olacak hep çetelerle ve azılı eşkiya ile uğraşmaya ve müsademeler yapmaya mecbur kaldım... Bütün şekavet yuvalarını temizledim. Bu itibarla çalışmalarım boşa gitmedi. Van’da mutlak bir asayiş sağlandı...”⁹³ Dahiliye Nazırı Talat Bey’de Tahsin Bey’e olan ihtiyacı şöyle ifade etmiştir.

⁹¹ **B.O.A,İrade M.M.** (1330, S.2) Hususi: 1, Genel 2834. “Vülatın haiz oldukları selahiyetin istismali Meclis-i Vükela” **B.O.A,DH-SYS;** 23/5, Belge No: 2; **B.O.A,DH-SYS,** 23/5, Belge No: 3.

⁹² **İçişleri Bakanlığı Arşivi,** Sicil No: 1222.

⁹³ Tahsin Uzer, **Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Dönemi,** Ankara 1979, s.335.

“... Sevdiğiniz ve hizmet ettiğiniz Van Vilayeti muhtac-ı hizmet olduğu müddetçe orada kalacaksınız.”⁹⁴ Ancak bir müddet sonra Erzurum’da işlerin kötü gitmesiyle Tahsin Bey’in oraya tayini uygun görülmüş, yerine de Hakkari Mutasarrıfı Cevdet Bey’in atanması kararlaştırılmıştı.⁹⁵ Bu valiler aynı zamanda vilayetlerin koordinasyon valileriydi. Cevdet Bey ve Tahsin Bey’in de benzer görevleri vardı. Ayrıca diğer vilayetlere tayin yapılana kadar vilayetlere vekaleten de valilik yapmaktaydılar. Mesela Cevdet Bey, Bitlis Valisi Mustafa Abdülmalik Bey’in bir başka yere tayini sonrası Bitlis Vilayetinde vekaleten de olsa işleri yürütebilmiştir.⁹⁶

Ülkede yaşanan problemler karşısında bu tayinlerin çok sıkça yapılmasına devam edilmekteydi. Görülen lüzum üzerine Van Valisi Cevdet Bey Adana Valiliğine, Adana valisi Mithat Bey de Van Valiliğine tayin olunmuş,⁹⁷ daha sonra savaşın ilerleyen günlerinde Tahsin Bey’in Suriye’ye tayin olunmasıyla birlikte,⁹⁸ Van Valisi Mithat Bey de Erzurum’a tayin olunmuştur.⁹⁹

Vilâyât-i Şârkîyye’de valilerin dışında kazalara kaymakam polis müdürlüğü gibi bir çok göreve de İttihat ve Terakki’ye yakın görülen bir çok isimin tayin olunduğu görülmektedir.¹⁰⁰ Bu hususta Dahiliye Nazırı Talat Bey’in Erzurum Vilayetine, 14 Eylül 1914 tarihli telgrafı dikkat çekicidir. Şöyle:

⁹⁴ **B.O.A, DH-ŞFR, 39/10.** “C. 10/11 Eylül 330, şimdilik oradan müfârekatinizin zamanı gelmemiştir.” (**B.O.A, DH-ŞFR, 45/122.**)

⁹⁵ Cevdet Bey, aynı zamanda Enver Paşanın eniştesidir. “Hakkari Mutasarrıfı Cevdet Bey tarafından ifa-yı vekalet idilmek üzere zat-ı valalarının 1.sınıftan Erzurum Valiliğine tayininiz ...” **B.O.A, DH-ŞFR, 45/170** “Eşyamız kısmen düşman elinde kaldı. Para da meyanımda beraber getirdiğim arkadaşlarımda hem haldir...” **B.O.A, İ.U.M, E-1/6.**

⁹⁶ “Haleb’de Van Valisi Cevdet Beyefendiye Bitlis Vilayeti umurunun tarafınızdan vekaleten ifası lüzumuna binaen kumandanlık ile şerian bilmuhabere tayin olunacak merkeze bila ifate-i vakit hareket idilmesi ve nezarete de malumat ifası...”

“Siirt’te Mutasarrıf Vekili Bitlis Jandarma kumandanı Rıfat Bey’e Vali vekaletinden Haleb’de bulunan Van Valisi Cevdet Bey tarafından deruhde idilmesi kendüsüne teblig kılınmıştır. Muvasalatına kadar vilayet umurunun tarafınızdan rü’yeti zaruri’dir. Diyarbakır ve Sivas bankalarından iki üçbin liranın hemen irsali yazılmıştır. 22 Şubat 331. Nazır Talat **B.O.A, DH-ŞFR, 61/197; B.O.A, DH-ŞFR, 62/197**

⁹⁷ “Şam’da Van Valisi Cevdet Beyefendiye, Zat-ı Valalarının maaşınızla Adana Valiliğine naklinize ve Van Valiliğine 3.sınıf maaşla Adana Valisi Midhat Bey’in tayinine 27 Şubat 331 tarihinde iradesine şerefsudur buyurulmuştur...” **B.O.A, DH-ŞFR, 61-2/286.**

⁹⁸ **Meşhur Valiler, 50 Ünlü Vali,** (Haz.) Hayri Orhun, Ankara 1969, s.516; Uzer, s.338.

⁹⁹ “Erzurum Valiliğine tayininiz istizan olundu. Şimdiden Sivas’a hareket olunması ve Van’a vali tayinine lüzum var mıdır? Mütalaanızın bildirilmesi...” **B.O.A, DH-ŞFR, 66/85.** “Erzurum Valiliğine Van Valisi Mithat Beyefendinin nakline 19 Temmuz 332 tarihinde irade-i seniyye-i cezah-ı Padişahi şerefsudur buyurulmuş olduğu beyanıyla...” **B.O.A, DH-İ.U.M, E-18/22,**

¹⁰⁰ “Hakkari Mutasarrıfı vekili de bulunmuş olan Binbaşı Hafız İsmail Bey hakkındaki fikir ve mütalaanızın işarı...” **B.O.A, DH-ŞFR: 39-116.** “Adilcevaz Kaymakamı Firuzan Bey sülüs

“Trabzon’a nakledilen mektubcunun yerine mülkiye müfettişlerinden Hakkı Behiç Bey’in vekaletçi izamı münasib görülerek kendisine tebligat ifa ettirildi. Sivas Muhacirin memuru Bahaddin Bey’in vilayetinizde belediye riyaseti ve kaymakamlık gibi hizmette istihdamından istifade me’mul olduğundan vilayet belediye riyasesine tayini yahut münasib görülecek kaza kaymakamlığına tayin edilmek üzere iş’arı...”¹⁰¹

İttihat ve Terakki’nin Vilâyât-i Şârkiyye’de yapmaya çalıştığı idarî reformlara paralel olarak bir de mevcut vilayet teşkilatının değiştirilerek komün teşkilatının Hükümet programına alınmasıyla onurlu ve etkin yönetime ivme kazandırılmak istenmişti.

İki yıllık bir aradan sonra Ekim 1916 toplanan fırka kongresinde alınan bu karara göre; “dairelerini küçülterek, sayılarını çoğaltmak aradan mutasarrıflıkları çıkarmakla birlikte bütün medeni memleketlerde yürürlükte bulunan komün teşkilatını bize de olmak üzere yeni bir teşkilat yapılması...” şu halde düşünülen teşkilat yapısını iki nokta da özetlemek gerekir. “Mutasarrıflıkların lağvı ve vilayet sınırlarının daraltılması suretiyle sayılarının çoğaltılması, aynı zamanda idari bünyenin temelini oluşturan nahiyelerde komün esasının kabul edilmesi...”¹⁰²

Görüleceği üzere alınan bu kararlarla mevcut teşkilatlarda yaşanan bürokratik zorlukların azaltılacağı, getirilen komün sistemiyle, mülki idarenin temelini oluşturan nahiyelere daha geniş haklar verilerek, buralara bir canlılık kazandırılmak istenmiş, köylerin içinde bulunduğu atıl durumun kaldırılacağı, ayrıca vilayetlere daha çok para gönderilebileceğinden bölgelerin sosyo-ekonomik manada kalkınmasına yardım olunacağı gibi bir çok fayda beklenmekteydi.¹⁰³

Netice itibariyle İttihat ve Terakki’nin hem denetleme hem de iktidar döneminde yapmayı düşündüğü bu çalışmalarla idari manada büyük olan eksikliklerin

---

maaşla Siirt Mutasarrıflığı vekaletine tayin kılındığına **B.O.A, DH-ŞFR, 39/74**. “C. 11 Mart 330, Firuzan Bey Kaymakamlık uhdesinde kalmak üzere sülüs maaşla Siirt Mutasarrıflığına vekaleten tayin kılındığının tesri-i azimetini, ...” **B.O.A, DH-ŞFR, 39-73**. “Vilayet Polis Müdüriyeti ve Van Polis Müdürü olup mezun Dersaadette bulunan Muhiddin Bey’in tayini muamelesi derdust icradır...”**B.O.A, DH-ŞFR; 48-327**

¹⁰¹ **B.O.A, DH-ŞFR; 45/5**.

¹⁰² **İttihat ve Terakki’nin Son Yılları ,1916 Kongre Zabıtları, (Haz.) Eşref Yağcıoğlu, İstanbul. 1992, s.52-53.**

¹⁰³ **İttihat ve Terakki’nin Son Yılları ,1916 Kongre Zabıtları..... s.53-54.**

giderilmesine çalışılmış ve savaş sürecinde dahi özellikle Vilâyât-ı Şârkiyye’de devletin nüfuzunu artırmak adına her türlü çalışmayı hayata geçirmekten geri kalmamışlardı.

a) Hükümetin Vilayat-ı Şârkiyye’de Memur Politikası

II. Meşrutiyet hükümetlerinin en fazla uğraşmak zorunda kaldıkları konulardan bir diğeri de bölgede görev yapmakta olan memurlarının durumu ile ilgiliydi. Bölgede memurlar müslüman kesimden olduğu kadar Ermeniler gibi azınlıklar arasından da atanabilmekteydi. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte Kanun-ı Esasi gereğince bütün Osmanlı Devleti vatandaşlarının din ve mezheb farkı gözetilmeksizin hem kanun hükmünce memuriyette de eşitlik, ehliyet ve kabiliyetine göre uygun olan memuriyete tayin olunabilmekteydi.¹⁰⁴

Bu fırsatları iyi değerlendirmek için yoğun gayret içinde olan Ermeni temsilciler devamlı surette Babiali’yi manevi ve siyasi baskı altına almak suretiyle devlet dairelerinde daha çok Ermeni memurun iş başına getirilmesi uğraşı içinde olmuşlardı.

Bölgede Ermenilerin siyasi maksatlı talepleri dışında bir de müslüman ahali arasında da bir takım rahatsızlıkların var olduğu bilinmektedir. Özellikle aşiretlerin birbirine üstünlük unsuru olarak gördüğü memuriyetin, aynı zamanda devlet mekanizmalarına olan yakınlığını da ifade eden bir yanı vardı. Bundan dolayı memur atamaları hususunda hep liyakad ve kabiliyet ölçüsünün olması gereği üzerinde durulmuştu. Mesela; Van Vilayeti’nden bu çerçevede itirazlar gelmiş ve bu konuda Babiali’ye bir çok telgraf çekilmiştir, bunlardan birisinde bu duyarlılıklar şöyle ifade edilmiştir: “Vilâyât-ı Şârkiyye” ahalisinden Ermeniler de şikayet etmektedirler. Islah-ı idare esbabının bi’letraf inhası ve ehliyetleri gayr-i kafi yahud ehil olup da ihmal ya suistimal ile me’luf olan memurin-i mülkiye bulunduğu halde tebdilleriyle yerlerine muktedir ve münasiblerinin intihabı...”¹⁰⁵

Memur atamaları hususunda var olan bu gibi siyasi önceliklerin yanında, asıl devleti temsil edecek donanım ve politik liyakat de memurlarla çalışmak büyük önem

¹⁰⁴ “Vilayet-i mezkureye bir-iki Ermeni vali tayini ve diğer memurin-i mülkiye ve adliyeden bir kısmının da Ermenilerden intihabı...” B.O.A, M.V, 161:22-3, Belge No: 22/2.

¹⁰⁵ “Van Vilayetinin ahvalinde ve memurinin sui-i daresinden bahs ile calib-i nazar-ı dikkat ve haiz-i ehemmiyet bazı ifadat-ı havi...” B.O.A, DH-SYS; 23 1, Belge No: 41: B.O.A, DH-SYS, 23/1, Belge No: 40-1

taşıymaktaydı. Çünkü ülkenin içinde bulunduğu genel gidişat bu gibi hassasiyetleri öne çıkarıyordu. Bu politikaların hayata geçirilmesinde özellikle savaş şartlarının bütün şiddetiyle hüküm sürdüğü Vilâyât-ı Şârkîyye’de hükümetin işlerini bîhakkın yerine getirebilecek hem üst düzeyde hem de normal memurları iş başına getirmekle uygulamaya geçmişlerdir. Hükümetlerin memur politikalarında bu beklentilerinin yanında halkın meşrutiyetî idarenin yanına çekilmesi ve yeni rejimin sağlam temellere oturtulması yönünde bir beklenti içinde olmuştur. Mesela, Erzurum Valisi’nin bölgeye atanacak vaizler hususundaki raporu memur politikalarının en iyi örneklerinden birisidir. Bu raporda özetle şu ifadeler yer almıştır; camilerde verilmekte olan vaazların cahil ve mutaassıb ahalinin maneviyatı üzerinde çok büyük tesirler bıraktığından bunları veren vaizlerin ilim erbabı olmamasından dolayı faide beklenen yerden çok büyük zararlar görülebilmektedir. Bunun önüne geçilebilmesi için her kazaya kadı, müftü gibi gerçekten dini tahsilini yapmış vaizlerin tayiniyle hem İslamiyetin hem de Meşrutiyetin muayyen bir programla efkar-ı umumiyenin aydınlatılarak onların kazanılmasının teminin mümkün olduğunun önemi vurgulanmıştır.¹⁰⁶

Bunların dışında bölgeye tayin olunan üst kademedeki memurların vazifelerini bîhakkın yapabilmeleri için bölgede ihtiyaç duydukları düzeydeki memurların tayininin en kısa sürede yapılmasının Vilâyât-ı Şârkîyye için hayati mesele olarak değerlendirilmekte ve vatanın selametini adeta bu atamalarda görmekteydiler.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Erzurum Valisinin bu raporunda dikkat edilen hususları belirtmek gerekirse;
a) Her şeyden evvel bu sınıfı din ve dünya için faydeli olabilecek bir hale ifrağ eylemek lazım gelir.
b) Vaiz , nüfuz ve kudretini hüsn-i idare ve istimale muktedir olur ise netice vatan ve memleket için hayırlı ve muktedir olmuş veya muktedir olduğu halde maksat başka surette idare-i lisan edilirse muzır olur.
c) Başına iki arşın bez saran her şahsın halka din dersi vermesinin engellenmesi.
d) Hocalar Darülfünun’un Ulum-ı Aliyye-i Diniye şubesinden mezun olanların tercih edilmesi.
e) Köylere seyyar ve muvazzaf vaizlerin gönderilmesi
f) Servet sahibi ağa, eşref, reis, bey, ağa gibi ünvanlara sığınarak halkı sömürenlerin mutlaka engellenmesi,
g) Her ne isim ile anılırsalar anılınsalar eşraf ve müteğellibe sınıfı evvel ve ahir millet için zarar verecektir.
h) Toprak reformlarının en kısa sürede yapılması. **B.O.A, DH-M.U.İ, 63/36, Belge No: 12/1.**
¹⁰⁷ “Bir çok meshudatım varsa da teferruat kabilinden olmağla bu kadarlıkla iktifa ve iş bu maruzatı selamet-i vatan namına arz-ı ictişar...”. **B.O.A, M.U.İ., 86-1/14.** “Başkale’nin sükutuyla Çölemerk ve Gevaş ve Şemdinan Kazalarının rabt-ı idaresi kesilmiş oluyor. Bu kazaların kendi başlarına kalmaları gece fena neticeler vireceğinden inşallah Van, Başkale işirdad oluncaya kadar bu kazaların idaresini mevcutan deruhte itmekliğim münasib olacağı arz ile...” **B.O.A, İ.U.M., 92/7-8,**

Memuriyet konusunda hükümetin bu arayışları ve yapmak istediklerine rağmen özellikle savaş şartlarında ve de aşiretlerin emperyalist devletlerle giriştikleri ortaklıklar iyice aleniyet kazanınca ve idareyi ve orduyu zora soktuğu anlaşılınca bu sefer hükümet daha etkili olmak adına bazı uygulama girmekten kaçınmamıştır.

Bunların başında Taşnakların ve Rusların hesabına casusluk eden memurların takip edilerek işten el çektirilip cezalandırılmaları gelmekteydi.¹⁰⁸ Ayrıca savaş sürecinde devlet dairelerinde olsun yabancı kurumlarda olsun görevli memurların Ermenileri destekler tavırlar alması siyasi ve askeri manada büyük zararları olacağından gerekirse bunların sürgün edilmelerinin dahi düşünüldüğüne dair bir çok örnek verilebilir.¹⁰⁹ Mesela Dahiliye Nazırı Talat Bey'in 3 Ağustos 1914 tarihli talimatnamesinde idarecilerin dikkatlerini çekmiştir. Bu belgede istenilenler şöyle ifade edilmiştir:

“Ahval-i harbiye dolayısıyla düşman tarafından taarruz ve işgal olunması muhtemel bulunan mevakideki memurîn-i hükümetin cihet-i askeriyece lüzum ve icab-ı kat'i gösterilmedikçe vazifeleri başında infikaf itmeleri ve böyle bir zarurete müstenid kendülüklerinden buldukları yerleri terk iden memurînin badema katiyen hizmet-i devlette kullanılmamaları mukarrer...”¹¹⁰

Bu gibi tedbirlere paralel olarak ayrıca bölgede zor şartlarda görev yapmakta olan memurların yanlış adımlar atmamaları için onları ödüllendirmek ve bazı vaadlerle devlete sadakatlerini artırma yoluna da gidilmiştir.

Görüleceği üzere II. Meşrutiyet döneminde Vilâyât-ı Şârkiyye'de devletin nüfuzunu ve etkinliğini artırmanın aşağı yukarı en önemli adımları atılmak suretiyle hem asayiş ve güvenliği hem de sosyal barışın sağlanması noktasında gayretlerini sürdürmüşlerdir.

¹⁰⁸ “Aleyhinde asar-ı tefrik ve şikayet tezayüd itmekde olduğundan şerian azli lazımdır...” B.O.A, DH-SYS, 103-2/2-7.

¹⁰⁹ B.O.A, DH-ŞFR; 46/119.

¹¹⁰ B.O.A, DH-ŞFR, 46/152.

2-Vilâyât-ı Şârkiyye’de Yer İsimlerinin Değiştirilmesi

Emperyalist Rusya Devleti’nin Vilâyât-ı Şârkiyye politikaları çerçevesinde uygulamaya koyduğu faaliyetlerden birisi de işgal etmiş olduğu yerlerde kültür emperyalizmi yapmaktı. Rusya güdümündeki Ermeniler de bu manada üzerine düşeni yapmaktaydı. Rusya bu bölgelerde kalıcı olduğunu düşünmekteydi. Bu yüzden de buralara kendi mührünü vurmaya çalışıyordu ki, Vilâyât-i Şârkiyye’de ve Evliye-i Selâse’de Türklerin yaşadığı köy ve kasabaların isimlerini değiştirme gayreti için de oldukları bilinen bir gerçektir.¹¹¹

Osmanlı ülkesinde yaşanan idari zafiyetler bu gibi politikaları engelleyebilecek iradeden uzaktı. Buna karşın Osmanlı İttihad ve Terakkî Hükümeti’nin iş başına geçmesi Türkçü politikaların da hayata geçirilme sürecini başlatabilmişti. İşte hükümetin bu maksatla uygulamaya koyduğu faaliyetlerinden birisi de köy ve kasabalarda Rusların başlattığı isim değiştirme fiillerini ortadan kaldırarak yerine Osmanlılık ve Türklüğü ifade eden isimlerle değiştirme çabasıydı.

Hükümetin özellikle savaş sürecinde bu meseleye yaklaşımı son derece dikkat çekicidir. Ülke genelinde bu hususta uygulanmasını istediği çalışmalar vilayetlere şu talimatla bildirilmiştir:

“Şehir kasaba ve karyelerden bazıları Osmanlılıkla hiçbir münasebet ve tealluku olmayan isimlerle yad ve tevsim edilmekte bulunmuş ve bunların tebdil-i namları muvafık görülmüş olduğundan bahisle bazı talimat-ı havî vekâlet-i celilerinde IV. Kolordu Kumandanlığından mevdu 5 Ocak 1916 tarihli emirnamesi üzerine olunacak muamele İstanbul vilayeti vekalet-i aliyyesinden istizan edilmektedir. Bu kabil esaminin tebdil-li veraste-i izah ise de seferberlik esnasında icra edilecek tebeddülât-ı muamelat-ı askeriyyenin teşebbüsünde ahz-ı asker şubelerince kuyudatın ona göre tazmimini...”. Hükümetin bu talebi içinde vilayetlere bağlı bütün köy kasaba ve nahiyelerin mevcut isimlerinin tetkikiyle bunların cetvellerinin tutularak¹¹²

¹¹¹ Mesela, Evliye-i Selase sınırları içinde olan Oltu bölgesinde değiştirilen köy isimlerinden bazıları şunlardır: Terpink, Havdos, Piktir, Dagir, Tecirek... vs.

¹¹² “İsimlerin tebdili hakkında şimdiden tetkikat ifası muvafık görülerek...” B.O.A. DH-İ.U.M., 48/17, Belge No: 16/1; B.O.A. DH-İ.U.M., 48/17, Belge NO: 16/2; B.O.A. DH-İ.U.M., 48/17, Belge No: 17; B.O.A. DH-İ.U.M., 48/17, Belge No: 12.

değiştirilecek yeni isimlerin de belirlenmesi hususunda ön çalışması yapılması istenmekteydi.

Bunun üzerine bütün ülke genelinde başlatılan ön çalışmalar yavaş yavaş sonuçlandırılarak Babıali'ye bildirilmekteydi.¹¹³ Hükümet Vilâyât-ı Şârkiyye'de bu işin önemsenmesini istemekteydi. Bu maksatla Elazığ Vilayeti'ne 12 Ocak 1916 tarihinde şu telgraf çekilmişti: “, 4 Teşrin-i Evvel 331(17 Ekim 1915) tarihiyle iş'ar kılındığı vechile Osmanlılıkla taalluku olmayan şehir kasaba ve karye isimleriyle mürsel cetvelde muharrer müşabih isimler tebdil edilmek üzere keyfiyetin inbası...”¹¹⁴ Hükümetin bu talebi üzerine Elazığ Vilayeti Meclis-i Umumisi'nin aldığı karar doğrultusunda yer isimlerinin değiştirilmesini savaşın sonunda yapılacağı şeklinde ifade edilmişti.¹¹⁵

Böylece vilayetlerden gelen çalışma raporları Babıali'de bir değerlendirmeye tabi tutulmuş ve gerekenin yapılması için de ilgili kurumlara bilgiler aktarılmıştı. Dahili yerde toplanan bu raporlar Başkumandan Vekâleti'ne bu ulaştırılmaktaydı. 30 Ocak 1916 vatarihli bir yazıda; “bugün tab ittirilen bilumum vilayet ve elviye ile kaza ve nahiyelerin esamisini havî risaleden bir nüshası leffen savb-ı alilerine irsal kılınan...”¹¹⁶

Bu bağlamda başlatılan çalışmalar sonunda Dahiliye Nezareti'nin Başkumandanlık Vekâleti'ne sunduğu raporda Vilâyât-ı Şârkiyye'de isim değişikliği yapılan vilayet ve yerleşim yerleri ise şöyle ifade edilmiştir:

Erzurum Valiliği:

Ovacık Nahiyesi

Edverek Nahiyesi

İlice Nahiyesi

¹¹³ Vilayetlerden gelen cevaplarda kimisi çalışmaların bittiğini kimisi hala devam ettiği şeklindeydi. Mesela Musul Vilayeti'nden gelen cevapta, '18 Mart 331 kasaba ve kura isimleri hakkında tetkikat neticeleri 15 Şubat 331 tarih ve 342 numaralı tahriratla arz olundu...”**B.O.A, İ.U.M, 48/29, Belge No: 6.** Biga'da gelen cevapta da “C.4. Kanun-i Sani 331 Kasaba ve karyelerin tebdill-i namları hususunda memurin-i askeriye ile istişare edilmekte olup blir haftaya kadar netice-i hasılanan arzına...” **B.O.A, İ.U.M, 48/29, Belge No: 2, B.O.A, İ.U.M, 48/29, Belge No: 3, B.O.A, İ.U.M, 48/29, Belge No: 4.**

¹¹⁴ **B.O.A, İ.U.M, 48/28, Belge No: 1/1.**

¹¹⁵ **B.O.A, İ.U.M, 48/28, Belge No: 37.**

¹¹⁶ **B.O.A, İ.U.M, 48/24, Belge No: 1/8..** “326 senesinden itibaren bugüne kadar isimleri değiştirilen ilçümler kasaba ve köyleri gösterir cetvelin gönderilmesi mütemennadır. Olbabda emr-ü ferman menkhü'lemrindir.” **B.O.A, İ.U.M, 48/24, Belge No: 2.**

Bitlis Vilayeti:

Pervari Kazası

Şirvan kazası

Diyarbakır Vilayeti:

Bucak Nahiyesi

Kocadağ Nahiyesi

Koçhisar Nahiyesi

Viranşehir Kazası.

Sivas Vilayeti:

İğdır (?) Nahiyesi

Reşadiye Kazası

Aziziye (?) Kazası

İmraniye Nahiyesi

Karaağaç Nahiyesi

Karacaviran Nahiyesi

Karahalil Nahiyesi

Kızılca Nahiyesi

Kavak Nahiyesi

Ladik Kazası

Ladik Nahiyesi

Kisha (?) Nahiyesi

Viranşehir Nahiyesi

Trabzon Vilayeti:

Akköy Nahiyesi

Edildik (?) Nahiyesi

Giresun Kazası¹¹⁷**Mamüratü'laziz Vilayeti:**

Ovacık Kazası

Pervari Nahiye

Kal'a Nahiye

---

¹¹⁷ B.O.A, İ.U.M, 48/24 Belge No: 4; B.O.A, İ.U.M, 48/24. Belge No:7

Kapucak (?) Nahiye
 Keferdiz Nahiye
 Merdis (?) Nahiye¹¹⁸

Van Vilayeti:

Edverek Nahiyesi
 Reşadiye Kazası
 Şatak Kazası
 Karasu Nahiyesi

Görülebileceği üzere Hükümetin bütün ülke genelinde yapmayı düşündüğü yer isimlerinin değiştirilmesi projesi İttihâd ve Terakkî'nin Türkçü dünya görüşlerinin bir sonucu gibi görünmektedir. Hükümet, bununla emperyalist devletlerin işgal ettikleri yerlerde ki izlerini silmeyi ve bütün ülkede ilhamını Türklükten alan ve yeni bir kimlik kazandırması amaçlamış gözükmektedir.

C-İttihat ve Terakki Fırkası'nın Basın Faaliyetleri

1-Çaldıran Gazetesi

Ermeniler Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi için gerek yurt içinde gerek yurt dışında basın yoluyla Osmanlı Devleti aleyhinde yapmış olduğu yoğun propagandalar taraftar toplamış özellikle de yurt dışında Osmanlı Devleti aleyhinde kamuoyu oluşturmayı başarmışlardı.

Bu durum Vilâyât-ı Şârkiyye'nin ıslahatı meselesini gündeme getirmiş ve umumi müfettişlikler kurulmasına sebep olmuştu. İşte bu gelişmelerin yaşandığı günlerde Vilâyât-ı Şârkiyye'de aklı başında ve sorumluluk bilir yöneticilerin, oluşturulmak istenen bu cepheye karşı tepkileri de gecikmedi Yapılacak işlerin başında Ermeni gazetelerine alternatif olarak yazılı, yerel ve milli basına imkan tanınması geliyordu. Bir taraftan mevcut gazeteler desteklenirken diğer taraftan da yeni gazetelerin çıkarılması hususu ele alınmıştı.

İşte bu amaçla çıkarılmak istenen gazetelerden birisi de; Van'da çıkarılan "Çaldıran" isimli gazeteydi¹¹⁹. Bu gazetenin Van'da çıkarılmasının sebebi, Umumi Müfettişlik merkezlerinden birinin de Van olmasıydı. Gazetenin "Çaldıran" ismiyle

¹¹⁸ B.O.A, İ.U.M, 48/24 Belge No: 5, B.O.A, İ.U.M, 48/24, Belge No: 6.

¹¹⁹ Bütün araştırmalarımıza rağmen gazetenin mevcut nüshalarına ulaşamadı. Ancak arşiv belgelerinden böyle bir gazetenin çıktığı kesinlik kazanmıştır.

çıkarılması ise son derece anlamlıydı. Şöyle ki, 1514 yılında Yavuz Sultan Selim zamanında da Vilâyât-ı Şârkiyye'nin kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldığı Çaldıran zaferine nisbetle, bu bölgelerin ilelebet Türk Yurdu olacağı mesajının verilmesinde saklıydı.

Gazetenin çıkmasında, o günkü Van Valisi Tahsin Bey'in (Uzer) büyük katkıları olmuştu. Gazete bir anlamda yarı resmi bir nitelik taşıyacaktı. Çünkü gazetenin yayın hayatına girmesinde hazineden ve tahsisat-ı mestureden (örtülü ödenekten) parasal yardımlar yapılıyordu. Gazetenin yayın hayatına girmesi için kaybedilecek zaman yoktu. Bu maksatla Van Valisi Tahsin Bey, 20 Mayıs 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta şunları yazmaktaydı: "6 Mayıs sene 330(19 Mayıs 1914), Çaldıran; hakkındaki hüsn-ü nazar ve takdir-i sanilerine teşekkür ider ve şimdilik şehri (aylık) 2500 guruş tahsis buyurulduğu takdirde muharrer ve mürettibler maaşının temin idileceği masarîf-ı sairesinde satışdan (?) temini mümkün olduğunu arz eylerim. Bu suretle muavenet buyurulursa haftada iki, üç defa neşriyatı imkanı da hasıl olacaktır ki ecnebi müfettişlerin işe başladıkları bir zamanda Çaldıran; hukuk-ı İslamiye namına pek mühim faide temin idilecektir"¹²⁰. Tahsin Bey'in bu talebi yerinde bulunmuş olacak ki Dahiliye Nezareti 20 Mayıs 1914 tarihinde şu cevabî yazısını göndermiştir:

"Çaldıran Gazetesi'ne atlas üzerine matbu nüshası manzur-ı alî buyurulmuş ve masarîf-ı zaruriyesine medar olmak üzere ihsan buyurulan 25 lira posta ile gönderilmiştir.¹²¹" Yine bir başka belgede de şunlar ifade edilmekteydi: "Vilâyât-ı Şârkiyye'deki teb'a-ı İslamiyenin hukuk-ı diniye ve milliyelerini müdafaa maksadıyla ve muavenet-i hususiye ile tesis ve neşrine ibtidar olunan Çaldıran unvanlı ceridenin Van vilayetinden takdim kılınan atlas üzerine matbu bir nüshası manzur-ı alî buyurularak mezkur ceridenin masarîf-ı zaruriyesine medar-ı hakk üzere ihsan buyurulan 25 aded lira-yı Osmanî canib-i vilayete lecli'lisal Nezaret-i Celile-i dâvelerine is'al olunmağla olbabda emrûferman Hazreti menlehül emrindir"¹²². Belgelerden de anlaşılacağına göre parasal yardım yalnızca hazineden değil, aynı

¹²⁰ B.O.A, DH-KMS, 23/54-3.

¹²¹ B.O.A, DH-KMS, 23/54-3/1.

¹²² B.O.A, DH-KMS, 23/54-4. "25 Mayıs 330 tarihli müzakere-i aliyeleri cevabıdır. Van Valisi Beğefendiye vermek üzere irsal buyurulan balığ postaya teslim mukabiline alınan 105/222 varak numaralı ve defter numarası ve 26 Mayıs 330 tarihli makbuz leffen irsal kılındığı beyanla iş burada kalem-i mahsus müdiriyet-i umumiyesine takdim kılındı". B.O.A, DH-KMS, 23/54-5.

zamanda tahsisat-ı mestureden (örtülü ödenek) de sağlanmışır. 20 Mayıs 1914 tarihli bir belgede “Çaldıran için 2.000 guruşluk havalename derdest kılındı”¹²³ denilmektedir.

Yukarıdaki belgelerden de anlaşılacağı üzere İstanbul Hükümeti, Van’da bu gazetenin çıkması için her türlü desteği vermiştir. Hükümetin bu desteği bir defalık da olmamıştır. Değişik zamanlarda teknik ve parasal yardımlar yapmaya devam etmiştir. Mesela 26 Ekim 1914 tarihli bir telgrafta bu gerçeğin altı çizilmiştir: “Çaldıran Gazetesi’nin devam-ı intişari için Tahsisat-ı Mesture’den bu kere 1000 guruş gönderildiği gibi her ay da mikdar-ı mezkur irsal kılınacaktır”¹²⁴.

Yine Çaldıran Gazetesi’nin çıkması önemsenmiş olmalı ki Van’daki İngiliz Konsolos Yardımcısı “Yerel katların ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin sesi” olarak nitelendirdiği Çaldıran Gazetesi’nde yayınlanan bir haberi rapor etmiştir. Bu habere göre; “Hoy’da Kürt aşiret önderleri, oradaki Rus konsolos M.Charikoff başkanlığı altında bir toplantı yapıyor; toplantıda Kürtleri kışkırtmak için bildiriler basılarak dağıtılması, çeteler kurulması ve onlara son günlerde dış ülkelerden getirilmiş olan 500 silahın dağıtılması kararları alınıyordu. O sırada Rusların, Türkiye’nin Doğu illerinde Kürtlerle bir çok düzenler çevirmekte olduklarını gösteren yeterli kanıtlar vardı. İngiliz Büyükelçi Mallet, bu bilgiyi 2 Temmuz’da Dışişleri Bakanlığı’na iletir...”¹²⁵

Rus ajanı Abdurrezak Bedirhan da gazete ile ilgili şu bilgiyi vermektedir:İttihad ve Terakki Komitesi, propagandalarının önünü almak için Van’da bir gazete çıkarmaya başladı.Komite Sultan Selim’in başarması ve Azerbaycan’ı egemenliğine almasında Şah İsmail ile yapılan savaşın adı Çaldıran idi. Gazeteye de aynı adı vermişlerdi. Bu gazetenin bir kaç sayısını Sayın Cirkov’a verdim. Gazetede aleyhimize

¹²³ “Van Vilayeti’ne
C.. 7 Mayıs 330 Çaldıran için mestureden ikibin guruşluk havalename derdest irsaldir.Nazır”
B.O.A, DH-KMS, 23/54, 1/1.
B.O.A, DH-ŞFR, 41/197.

¹²⁴ **B.O.A, DH-ŞFR, 46/286.**
“Van’da Erzurum Valisi’ne
C.11. Teşrin-i evvel 330, Çaldıran Gazetesi’nin devam-ı intişari için istenilen meblağ derdest muamele bulunan Tahsisat-ı Mesturenin istihsaline gönderilecektir. 13 Teşrin-i Evvel 330
Nazır Namına”İsmail Hakkı” **B.O.A, DH-ŞFR, 46/82.**

¹²⁵ “Bu haberler üzerine İngiltere Dışişleri Yetkilisi Eyre Crowe 13 Temmuz’da şu yorumu yapıyordu: Olağan Rus usulleri. Bu düzenlerden amacın, Ermenilerin hoşnutsuzluklarını artırmak aynı zamanda, Türk yetkisini azaltmak olduğu sanılır...” Salahi R.Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları, (1908-1918)”, **Belleten, LXI/231** (Ağustos 1997), Ankara, 1997, s.410-411.

yazılar yazılmıştı ve Serdar'ın Rusları ülkelerinden kovmaları için giriştikleri eylemi sempati ile karşıladıklarını vurguluyordu.¹²⁶

Görüleceği üzere gazetenin çıkması, çıkış amacına doğru ve beklenen etkiyi göstermiş ve hükümetin bu çalışmasının yerinde olduğunu bir kez daha ispatlanmış oluyordu.

İstanbul'da İttihad ve Terakki yönetiminin Vilâyet-i Şârkiyye'de başlatmış olduğu bu desteği şüphesiz amacına ulaşmış, hem halkın gür sesi olmuş hem de gerçeklerin Türk-Batı kamuoyu ve temsilcilerine doğru bir şekilde aktarılması sağlanmış oluyordu.

D- Vilâyet-i Şârkiyye'de Teşkilat-ı Mahsusa ve Faaliyetleri

1) Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kurulması

Osmanlı Devleti'nin son yılları, baş döndürecek kadar hızlı ve hareketli bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Yaşanan sıkıntılar karşısında çözüm önerileri tartışılmış ve kimi öneriler hayata geçirilmişti. Bu önerilerden biri de devletin güçlü ve modern bir istihbarat ağının hayata geçirilmesiyle ilgili olanaydı.

Gerçi II.Abdülhamid döneminde hayata geçirilmiş bir istihbarat teşkilatı vardı. Ancak bu teşkilat daha çok iç politikaya yönelik haber getiren bir yapı arz etmekteydi. Teşkilat, bu yapısıyla ülkenin içinde bulunduğu problemler için çözüm yolları sunmaktan uzak gözüküyordu. Oysaki bu çerçevede yapılacak çalışmalar, hem siyasi hem askeri içerik taşımalıydı. Dahası haber kadar, problemlere yerinde müdahale edebilecek bir güç olmalıydı.

Trablusgarp¹²⁷ ve Balkan Savaşları¹²⁸ böyle bir teşkilata olan ihtiyacı iyice kamçulamış ve bu oluşumları hızlandırmıştı. Özellikle askeri birliklerin yetersiz kaldığı

¹²⁶ Abdurrezak Bedirhan, *Otobiyografi*, (Çev.) Hasan Cuni, İstanbul, 2000, s.40.

¹²⁷ Trablusgarp'ta verilen mücadele için bakınız. Cemal Kutay, *Trablusgarp'ta Bir Avuç Kahraman*, İstanbul, 1978.

¹²⁸ II.Balkan Savaşı sürecinde bizzat Enver Paşa tarafından görevlendirilen gönüllüler "Garbi Trakya Hükümeti Muvakkatesi" adıyla bir cumhuriyet kurulmasında çok büyük hizmetleri olmuştur. Bkz. Cemal Kutay, *1913'de Garbi Trakya'da Türk Devleti (1919-1920)*, İstanbul, 1962; Kemal Şevket Batıbey, *Batı Trakya Türk Devleti (1919-1920)*, İstanbul (.....) ; Tefik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, c.I; Ankara, 1987; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, İstanbul, 1978; Yalçın Küçük, *Sırlar*, İstanbul, 2001, s.99.

bu savaşlarda, buralardaki halkı ve çeteleri örgütleyerek yerinde müdahale çabaları özel bir teşkilatın ortaya çıkmasında önemli deneyimler olmuştur.

Bu süreçle beraber Teşkilat-ı Mahsusa¹²⁹ adıyla maruf batılı manada milli istihbarat teşkilatı, Birinci Dünya Savaşı arifesinde 17 Kasım 1913 tarihinde Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın direktifleri doğrultusunda İstanbul'da kurulmuş oldu.

Teşkilat-ı Mahsusa doğrudan Başkumandanlık'a bağlı gizli çalışan bir devlet kurumu idi. Hatta teşkilatın varlığından birçok nazır dahi habersiz idi. Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulma sürecinde Enver Bey'e, düşmana karşı ülkenin birçok yerinde verilen mücadelenin şahsi bir hareket olmasından çıkarılarak ordu ve sivil kadrolara mal edilmesi tavsiyesini veren Albay Rasim Bey idi. Enver Paşa da Harbiye Nazırı olunca kendisi de bir zamanlar içinde bulunduğu bu harekete bir resmiyet kazandırmış oldu. II. Meşrutiyet'in ilanı ile rejim değişmişti ama devlet aynı devlet idi. Dolayısıyla dost ve düşmanların da aynıları¹³⁰ olması böyle bir teşkilatın varlığına olan ihtiyacı artırmıştı.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kendine özgü bir genel idare kurulu, hiyerarşisi, bütçesi, merkez yöneticileri ve bölge yöneticiler dahası kendilerine has çalışma yöntemleri olan bir kurumsal yapısı vardı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın ortaya çıkmasında Enver Paşa'nın mevcut sisteme getirdiği eleştirinin rolüne dikkatleri çeken Philip H. Stoddard'a göre yeni kurumun gerçekçi ve belirli amaçları vardı. Bu görüşe göre "iç güvenliği sağlamak, devletin varlığı için hayati önemi olduğu düşünülen Türkçe konuşan azınlığın süregelen hakimiyetini korumak ve Osmanlı Devleti'nin daha fazla toprak kaybetmesini engellemek". Yine Stoddard'a göre bu amaçları gerçekleştirmek için şu yöntemler kullanılmıştır; "Teşkilat, Osmanlı Devleti'ni savunmak için kullanılacak her türlü aracı kullandı. müslüman dayanışmasını güçlendirmek için İslam birliği propagandası, Osmanlı sistemini hangi gurupların ve ideolojilerin tehdit ettiğini açığa çıkarmak için casusluk, düzenli ordu birliklerine yardımcı olmak veya onların yerini almak için çete savaşı, I. Dünya Savaşı sırasında teşkilatın görevi düşmana karşı askeri ve para-militer

¹²⁹ "Teşkilat-ı Mahsusa'nın isim babası Veteriner Miralay Rasim Bey, İttihat ve Terakki'nin yönetimi ele alışından sonra örgütün resmen kuruluşu Sultan Reşat tarafından onaylandı". Ergun Hiçyılmaz, **Belgelerle Teşkilat-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri**, İstanbul, 1979. s.47

¹³⁰ Cemal Kutay, **Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi**, İstanbul, 1962, s.14.

harekâtlar gerçekleştirmek, imparatorlukta asayişî korumak, müslümanların çok sayıda bulunduğu İtilaf Devletleri sömürgelerinde ayrılık tohumları ekmektir”¹³¹.

Gerçekte de İslamcılık politikası İttihat ve Terakki Partisi'nin savaş sürecindeki özgün politikalarından olmasına rağmen Hükümetin savaş boyunca kullandığı iyi bir propaganda malzemesiydi¹³². Bu gerçeklik Teşkilatın kendi belgelerinde şöyle işlenmiştir: “Bu heyet-i ittifakiyeyi vücuda getirmek için Harb-i Umumi'nin bidayetinden itibaren Fas, Cezayir, Somali, Malay Adaları, Afganistan, Çin, Hive, Şimali Kafkas, Azerbaycan, Arnavutluk vs. gibi menatikda ruhları uyandırmak, İslamın parçalanmış, dağıtılan ruhunu, yavaş yavaş canlandırmak, hükümetimizin Avrupa'daki ehemmiyet-i siyasiyesini artırmak, Harb-i Umumi'den önceki planlarını akamete düşürmek, Harb-i Umumi esnasında imhaya müteallık ittifaklarının izalesini temin için Nezaret-i Celile'ye merbut Umur-u Şârkiye Dairesi teşekkül etti”¹³³.

Enver Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa'yı hayata geçirebilmek yolunda Trablusgarp'ta Batı Trakya'da, Arap dünyasında gönüllü olarak çalışmış vatanperver ve gerillacılığı çok iyi bilen güvenilir insanları işin başına getirmiştir. Hüsamettin Ertürk'ün verdiği listeye göre; Üsküdar'lı Yüzbaşı Muhtar Bey, Piyade Zabiti Rüşuhi, Haseki Tarlalı Fuad, Piyade Zabiti Şevket Mümtaz, Kolağası Trabzonlu Rıza, Piyade Zabiti Dağıstanlı Nuri, Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Şerif, Eyüplü Hüsamettin vs. kişiler teşkilatın ilk faal olan üyeleriydi.

Daha sonraki dönemlerde, faaliyet alanını iyice genişletmek isteyen teşkilat gerek Osmanlı ülkesinde gerekse Türk ve müslüman diğer diyarlara güvenilir insanları göndererek amaçlar doğrultusunda çalışmalar yaptırmıştır. Bu çerçevede Doğu Anadolu'ya, Kara Kemal, Yenibahçeli Nail, Topçu Binbaşı Trabzonlu Rıza, Trabzon Valisi Cemal, Erzurum Valisi Tahsin, Dr.Bahaeddin Şakir ve Dr.Fuat Sabit vs.¹³⁴ Türkistan'a; Kuşçubaşı Selim Sami, Emrullah Bey, Hüseyin Bey, Bursalı İbrahim Bey,

¹³¹ Philip H.Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918; Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma**, İstanbul, 1993, s.8-9.

¹³² Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa ...s.9.**

¹³³ Mustafa Balcıoğlu, “Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkiyeye Dairesi”; **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 67 (Temmuz 1992), s.4.

¹³⁴ Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası** (Yazan) Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1964, s.111.

Adil Bey¹³⁵, Suriye Cephesi'ne, Süleyman Askeri Bey, Mısır'a Kuşçubaşı Eşref Bey Balkanlarda, Ohrili Eyüp Sabri Bey¹³⁶ ayrıca Hindistan¹³⁷ gibi müslüman toplulukların olduğu yerlere de birçok görevliler gönderilmişti.

Bunların dışında gerektiği taktirde faydalı olabileceğine inanılan kuvvetli şahsiyetler de çeşitli bölgelere gönderilmiştir. Mesela devrin önemli şair ve yazarlarından Mehmet Akif Ersoy, Teşkilat-ı Mahsusa'dan iki önemli vazife almıştır. Birincisi, Almanya'ya gitmesidir. Görevi Almanya'da İngilizlerden alınan savaş esirlerinin bulunduğu kampları gezerek müslüman esirlere harbin gerçeklerini anlatmak. İkinci görevi, Arabistan'da Arap kabilelerini Osmanlı Devleti tarafına çekmek, İngilizlerin gerçek niyetlerini anlatarak, onları kazanmak, İttihat ve Terakki Partisi'nin güçlü hatibi Ömer Naci ise İran'a gitmiş, burada gizli ihtilal hareketleri organize ederek Osmanlı, İran ve Afganistan arasında gerekli irtibatı ve birlikteliği kurma çabası içinde olmuştur.¹³⁸

1913-1918 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin savaş sürecinde kendisine görev verdiği Teşkilat-ı Mahsusa'nın merkezinde , kuruluşdan itibaren görev alanları ve teşkilat yapısını gösterir bir belge ATASE arşivinde bulunmaktadır. Bu belgeye göre;

- Teşkilat-ı Mahsusa Dairesi'nin ilk teşkili, 17 Teşrin-i sani 329/ 30 Ekim 1913.
- Süleyman Askeri Bey'in Irak'a azimeti, Teşrin-i evel 330/ Ekim 1914. (nihayesi)
- Halil Bey'in Yanya Kuvve-i Seyyaresi emrine hareketi, 2 Kanun-i evvel 330/ 15 Ocak 1915.
- Cevad Bey'in İnfikakî, Mayıs 331/ Mayıs 1915.
- Ali Bey'in kassam olması, Mayıs 331/ Mayıs 1915.
- Ali Bey'in hastalanması, 24 Teşrin-i evel 34.
- Ali Bey'in vefatı, 31 Teşrin-i evvel 34.
- Miralay Hasan Tursun Bey'in memuriyeti, 31 Teşrin-i evvel 34.
- Dairenin İlgası ,15 Teşrin-i sani 34.

¹³⁵ Ali Bademci, **1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa**, c. I., İstanbul, 1975, s.68-69; Ayrıca bkz. Cemal Kutay, **Anavatan'da Son Beş Osmanlı Türk'ü**, İstanbul, 1962.

¹³⁶ Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası ...s.113.**

¹³⁷ Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu için bkz. Vahdet Keleşyılmaz, **Teşkilatı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)**, Ankara, 1999.

¹³⁸ Bige Ercilasun, **İkinci Meşretiyet Devrinde Tenkit, I, Türkçü Tenkit**, Ankara 1995.s.59.

-Dairenin takib-i muamelatına memur Kaimakam Hüsameddin Bey'in memuriyeti, 5 Kanun-i evvel 34¹³⁹.

Tercüme ve Telif Şubesi

Müdür:

Piyade Binbaşı Ali Rıza Bey; mevkuten Sir Hazretleri mihmandarlığındadır.

Urduca, Afgan, Beluc, Hind lisanları sahası; Sivil Abdurrab Bey, bu kere emr-ü paye.

Arabca lisanı sahası; Sivil Şeyh Hızır Efendi, bu kere emr-ü paye.

Arabca, Türkçe lisanları sahası ; Sivil Şeyh Mehmet Efendi.

Türkçe, Arabça, İngilizce, Fransızca lisanları; Süvari Mülazım-ı Evvel Yusuf Efendi, bu kere emr-ü paye.

Türkçe, Fransızca lisanları sahası; Levazım Zabıt namzedi Hami Efendi, muvakkaten Bahriye Nazırı hizmetine.

Almanca lisanı sahası; Nefer Ziya Efendi.

Türkçe, Fransızca, İngilizce lisanları sahası; Nefer Ferid Efendi.

Hind, Mısır, Afgan, Arabistan Şubesi

Müdür;

Doktor Fuad Bey, bu kere emr-ü paye.

Afgan, Hindistan sahası ;Sivil Abdurrab Bey, bu kere emr-ü paye.

Mısır sahası ;Süvari Mülazım-ı evvel Yusuf Efendi, bu kere emr-ü paye¹⁴⁰

Şârk Şubesi

Müdür;

Piyade Yüzbaşı Mehmed Nuri Efendi.

Fahri Müdür ;Köprülüzade Fuad Bey.

İran sahası ;Jandarma Yüzbaşı Süheyl Efendi.

Kafkas sahası; Süvari Mülazım-ı Evvel Adnan Efendi.

Kırım sahası ;Süvari Mülazım-ı evvel Rıfat Efendi.

Türkistan, Şimal Türkleri sahası ;Piyade Yüzbaşı Süleyman Efendi.

Neşriyat ve matbuat tevzi sahası; Süvari Mülazım-ı sani Sabri Efendi.

Daire Mihmandarı; Piyade Yüzbaşı Sadeddin Efendi.

¹³⁹ Genelkurmay ,ATASE, Klasör(K):1846,Dosya No(D):79,Dolap(Dlp) No:140,Fihrist(F) :13-4.
¹⁴⁰ ATASE, K:1846,D:79,Dlp:140, F: 13-5.

Daire Mihmandarı; Kemal Efendi (Yemen'e gidecek heyete dahildir).

Daire Mihmandarı ve Tercüman; Salim Efendi (Zabit Vekili).

Afrika-yı Şârkî, Afrika-yı Garbî, Sevkiyat, Umur-ı Takibiye, Muamelat-ı Zatiye, Kurye Şubesi

Müdür;

Süvari Kaimakamı Hüsameddin Bey.

Afrika-yı Şârkîye Sahası; İhtiyat Hesab Memuru Vekili Nuri Efendi.

Afrika-yı Garbî Sahası;Bu dahi.

Sevkiyat Sahası; Serçavuş Muavini İlhami Efendi.(Hastanede)

Kurye Sahası ;Sivil Tayyib Efendi ve Nefer Dürri Efendi.

Umur-ı Takibiye Sahası ;Serçavuş Muavini İhsan Efendi ve Takımbaşı Salih Efendi.

Muamelat-ı zatiye Sahası; Nefer Hidayet Efendi (hastadır)¹⁴¹.

Evrak ve Dosya Şubesi

Müdür;

Piyade Kıdemli Yüzbaşı Muhtar Efendi.

Rumeli Şubesi

Piyade Yüzbaşı Fuad Efendi.

Muhasebe Şubesi

Müdür;

Piyade Kıdemli Yüzbaşı Ali Rıza Efendi.

Muhasebe Katibi; Nefer Celal Efendi¹⁴².

Odacı ;Sivil Talib Ağa.

Kapucu ;Nefer Ahmedoğlu İsmail (Şam).

Emir Neferi; Nefer Ahmedoğlu Salih Mehmed (Drama).

Emir Neferi ;Nefer Celaloğlu Bahaddin (Manastır).

Emir Neferi; Nefer Ahmedoğlu Cemal (Dersaadet,hastadır).

Emir Neferi ;Nefer Yusufoğlu Abdulhak (Priştine).

Posta Neferi ;Nefer İbrahimoğlu Hakkı (Koçhisar).

Posta Neferi ;Nefer Alioğlu Süleyban (Selle).

¹⁴¹ ATASE, K:1846,D:79,Dİp:140,F :13-6.

¹⁴² ATASE, K:1846,D:79,Dİp:140,F :13-7.

- Posta Neferi** ;Nefer İsmailoğlu Ahmet (Tirebolu).
Posta Neferi; Nefer Hasanoğlu Sadık (Afyonkarahisar.)
Posta Neferi ;Nefer Mustafaoğlu Ahmed (Beyşehir, hastahanededir).
Sevkiyat Neferi ;Nefer Mehmedoğlu Elmas (Trablusgarb).
Sevkiyat Neferi ;Nefer Abdullahoğlu Hacı Abdullah (Trablusgarb).
Sevkiyat Neferi ;Nefer Selimoğlu Tebuni (Trablusgarb).
Ahçı Çavuşu ,Tabur Çavuşu; Yusuf oğlu Ahmed (Tavas).¹⁴³

Teşkilat-ı Mahsusa yaklaşık beş senelik süre içinde oldukça ciddi ve kayda değer bir çok faaliyet gerçekleştirmiştir.Kendine özgü yöntemleri ve imkanları kullanarak gerek yurt içinde gerekse yurt dışında devletin bekası için yaptığı çalışmalar,zaman zaman tartışılmışsa da günün şartlarını dikkate aldığımız takdirde önemli işler yaptığı görülür.

Mondoros Mütarekesi'nin imza edilmesiyle birlikte fiilen sona eren İttihat ve Terakki Hükümeti yerine ;Müşir Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kurulmuştu.Mütareke şartları çerçevesinde ve işgalci devletlerin sömürgelerinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyet gösterdiğinin öğrenilmesi üzerine İstanbul Hükümeti'ne baskılarını artırmışlar ve teşkilatın bir an evvel lağv edilerek silah ve cephanesinin işgalci devletlerinin temsilcilerine teslim edilmesini bizzat Sadrazam Ahmet İzzet Paşa 'nın emriyle yerine getirilmesi istenmişti¹⁴⁴.

Teşkilatın tasfiyesi için Erkanıharp Miralayı Hasan Tosun Bey görevlendirilmişti.Ancak bu işin hiç de kolay olmayacağı aşıkardı.Bir müddet sonra Hasan Tosun Bey'in işin altından kalkamayacağı anlaşılınca bu işle ilgili olarak son Reis Hüsamettin Bey tekrar göreve getirilmiş ve gerekli hazırlıklar yapılarak prosödür tamamlanmış , işgalci devletlere verilmesi gereken silah ve cephanenin bir kısmı teslim edilmiş ,büyük bir kısmı ise çeşitli yollarla Anadolu'ya kaçırılmış ve evraklar da yakılarak imha edilmiştir. Çalışanların bir kısmı Avrupa'ya gönderilmiş¹⁴⁵, bir kısmı da

¹⁴³ ATASE, K:1846,D:79,Dlp:140,F :13-8.

¹⁴⁴ Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası** ...s.214.

¹⁴⁵ Teşkilat-ı Mahsusa'da çalışanlardan;Abdurrab Bey, Süvari Mülazım-ı Evvel Yusuf Efendi,Doktor Fuat Beyler Avrupa'ya gönderilenlerdendi.Balcıoğlu, "Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkiye Dairesi", Türk Dünyası Tarih Dergisi, 67(.....s.8.)

Milli Mücadele taraftarı olarak farklı isimler altında kurulan teşkilatlarla İstanbul – Ankara arasında çalışmalara katılmışlardı.¹⁴⁶

a) Teşkilat-ı Mahsusa'nın Vilâyât-ı Şârkiyye Misyonu

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi gerçekte sonun bir başlangıcıydı. Bu durum büyük devletlerce de böyle kabul edildiğinden Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını beklemeden kendi aralarında topraklarının paylaşılması için birtakım görüşme ve anlaşmalar yapmışlardı. Ayrıca siyasi ve ekonomik manada bu bölüşülme çabaları kendi aralarında da sorun olmaya devam etmişti.

Bu çerçevede 1913-1914 yılları arasında yapılan anlaşmalarla Osmanlı Devleti paylaşılmış ve her devlete düşen toprak ve imtiyazlar belirlenmişti. Bu bölüşümde Rusya'nın elde ettiği topraklar ve haklar tarihi Rus politikalarına uygundu. Özellikle Vilâyât-ı Şârkiyye ve Karadeniz Bölgeleri Rusya'nın vazgeçmek istemediği yerlerdi ve oraları da nüfuzu altına almıştı¹⁴⁷. Öyleki Rusya, savaş öncesi bu tutumunu savaş boyunca da göstermişti. Hatta İstanbul ve Doğu Anadolu'nun kendilerine verilmediği takdirde savaştan çekilebileceği tehditlerini dahi söylemekten geri kalmışlardı.

I.Dünya Savaşı sürecinde Doğu Anadolu'ya Türk Ermenistan'ı gibi yaklaşılması ve böyle adlandırılması çok kötü olayların yaşanacağını habercisi gibiydi¹⁴⁸. Anadolu'nun hiçbir yerinde % 30'u geçmeyen Ermenilere bu şekilde yaklaşımlar, Ermenileri tahrik etmiş ve Rus Ordusu ile anlaşacak kadar ileri gitmelerine zemin hazırlamıştı.

Gelinen bu noktada Osmanlı Hükümeti, birtakım tedbirler alma mecburiyetinde kalmıştır. İşte bu tedbirlerin bir tanesi de; Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'nde, daha önce kuruluşu gerçekleşen Teşkilat-ı Mahsusa'ya da görev vermek olmuştur.

¹⁴⁶ “Bir gün Harbiye Nezareti Meydan'ındaki kulenin dibinde Müsteşar Erkan-ı harp Miralay İsmet Bey'e rast geldim. Bana eliyle işaret ederek :

- Hüsamettin Bey ,dedi nasıl verdiğimiz talimata göre hareket ediyor musunuz?

Kulağına eğilerek:

Evet Miralayım, emirlerinizi yerine getiriyorum,yalnız bir eksigi ile silah ve cephaneyi Anadolu için elde tutuyorum.Yüzüme baktı ,güldü ve yürüdü...” Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası ...s.216.**

¹⁴⁷ “Rusya'ya şu illerde özel bir durum tanınmıştı. Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Amasya, Tokat, Gümüşhane, Sivas, Erzincan, Erzurum, Ağrı, Van, Hakkari, Siirt, Bitlis, Muş, Elazığ, Malatya, Diyarbakir ve Mardin .Eski Osmanlı illeri olarak, Erzurum, Trabzon, Sivas, Bitlis, V an, Elazığ, Diyarbakır”. Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih 1789-1924**, 4.bs., İstanbul, 1995, s.458.

¹⁴⁸ M.Philips Price, **Türkiye Tarihi ,mparatorluktan Cumhuriyete Kadar**, (Çev). M.Asım Mutludoğan, Ankara, 1969, s.99.

Bu teşkilatın bir misyonu vardı. Bu misyon Osmanlı Ordusu'nun düşman topraklarındaki muhtemel hareketlerine zemin hazırlamaktı. Ancak şimdiki görev yeri Vilâyât-ı Şârkiyye ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ydi. İlk bakışta tezat gibi görünen bu yeni misyonun teşkilata tevdi edilmesinde bölgenin sosyo-etnik özelliklerinin ve bu bölgelerde işgalci devletlerin stratejik faydalar beklentisi içinde olmalarının rolü büyük olmuştur.

Bu bölgelerde Teşkilat-ı Mahsusa'nın örgütleyeceği gönüllü birlikler silahlandırılarak gerilla savaşına hazırlanacak, bölgede düşman mevzilerine öncü olarak saldırarak onlara zarar vererek savaş düzenlerini bozacak, müslüman ahalinin desteği ile varlığını idame edecek, düşman birlikleri hakkında gerekli olan istihbaratı sağlayacak, dahası müslüman ahaliye moral güç olacak, ordu birlikleriyle devamlı irtibatla olacak ve onlarla koordineli çalışmalar yapacaktı.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu misyonuna uygun düzenli ve disiplinli hareketini sağlayarak amacına ulaşabilmesi için İttihat ve Terakki Partisi Merkez-i Umumîsi; merkez azalarını ve katib-i mesulleri harbe iştirak kararı çerçevesinde Vilâyât-ı Şârkiyye'ye görevlendirmiştir. Bu misyonda görev alan yöneticiler rastgele seçilmiş beceriksiz, bilgisiz insanlar değildi. Görevlendirilen zevatın çoğu İttihatçı komitelerde görev almış, becerikli, tecrübeli ve bilgili kişilerden oluşmaktaydı. Görevlendirilen şahısların bazıları şunlardır: “Doktor Bahaeddin Şakir Bey'in Şimâl-i Kafkasya'ya Ömer Naci ve Ruşenî Beylerin İran mıntukasına, Süleyman Şefik Paşa, Rauf Bey ve Ubeydullah Efendiler Afganistan'a hareketleriyle¹⁴⁹ İbrahim, İskeceli Ali Rıza ve Bulgar mebuslarından Celal Beyler Rumeli'deki teşkilatlanmalar için görevlendirilmiştir. Süleyman Askeri Bey'in başkanlığı altına giren Teşkilat-ı Mahsusa'da, gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra evvela katib-i mesuller İstanbul'dan kara tarihiyle Erzincan'a seferiyle başlamıştı¹⁵⁰.”

¹⁴⁹ Rauf Bey Müfrezesi için bakınız. İsrâfil Kurtcephe Mustafa Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi, Rauf Bey Müfrezesi”, OTAM, 3(Ocak 1992), s....

¹⁵⁰ Arif Cemil, **I.Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa**, İstanbul, 1997, s.13. “Katib-i mesullerin Erzincan'a hareket etmeleri hakkında İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi'nin verdiği karardan sonra o zaman Dahiliye Nazırı olan Talat Paşa da bir gün Doktor Bahaettin Şakir Bey'i nezdine çağırarak ona Erzurum'a gitmesini teklif etmiş ve demişti ki: -Umumi harbe belki- bizde iştirak edeceğiz. Erzurum bir serhattır. Sen Edirne'de muhasara gördün, tecrüben vardır. Harbe girersen sen Erzurum Valiliği'ni deruhte edeceksin. O vakte kadar da Erzurum'da Teşkilat-ı Mahsusa vezaifini tanzimle meşgul olursun”. Arif Cemil, **I.Dünya Savaşı'nda** ...s.18.

Bu görevliler gerekli hazırlıkları yaptıktan¹⁵¹ sonra bir kısmı demiryoluyla önce Ankara, oradan da karayoluyla Erzincan ve Erzurum'a gidecekler, bir kısmı da deniz yoluyla Trabzon, Rize ve Elviye-i Selâse'ye gidecekti. Ve kimliklerini son derece gizli tutacaklardı¹⁵².

Ayrıca Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne açılan Kafkasya kapısı, hem Vilâyât-ı Şârkiyye hem de Karadeniz'e açılmaktaydı. 93 Harbi'nden sonra imza edilen antlaşmalar çerçevesinde Elviye-i Selâse'nin (Kars, Ardahan, Batum) Rus egemenliğine geçmesi, Osmanlı Hükümeti'nin içine sindiremediği bir durum arz ediyordu.

De facto durum karşısında Osmanlı Hükümeti, Elviye-i Selâse'yi Vilayat-ı Şârkiyye'nin bir parçası olarak gördüğünden buraları anavatanın bir parçasıymış gibi gizli teşkilatlandırma gayreti içinde olduğunu görülür¹⁵³. Bu çerçevede Hükümetin Kafkasya'ya yönelik politikalar geliştirmesinde şu etmenler dikkate alınmış olmalı:

- 1-Osmanlı Devleti'nin Osmanlılık ve İslamiyet gibi görüşme prensiplerinin çözülmesi ve yerini Türk milliyetçiliği ülküsüne bırakması.
- 2-Panslavizme karşı duyulan tepkiyle Türkler arasında Türkçülük cereyanının gelişmesi.
- 3-İşgal altındaki Türklerin kendi aralarında gizli teşkilatlar kurmaları
- 4-Rusya'ya karşı tampon devletçikler kurulması,
- 5-Ermenilerin bu bölgelerde de Türkleri katliamdan geçirmeye başlaması karşısında buralarda yaşayan Türklerin Osmanlı'dan yardım talepleri.
- 6-Osmanlı Devleti'nin savaşta kaybettiği prestiji buralarda araması¹⁵⁴.

Osmanlı Hükümeti gerek Vilâyât-ı Şârkiyye'de gerekse de Kafkasya'da beklentilerini elde edebilmek için Teşkilat-ı Mahsusa gibi örgüte ihtiyacı vardı. Ve bunu

¹⁵¹ “Çetecilik için vilayetlerden vaki olan müracaatlar mikdar-ı matlubu pek ziyade tecavüz eylemektedir. Kafkasya ahalisinden ve evvelce yapılan şeraiti haiz olanların muayene-i tibbiyeleri bilicra ve elbise hususundaki noksanları ikmal edilerek yola çıkarılarak...” **B.O.A, DH-ŞFR, 48/28**

¹⁵² “Bitlis Vilayeti'ne C.25 Nisan 330 bu namda o taraflarda gönderilmiş memurunuz vardır. Kendisinin münasebetle hüviyetini bildirdiğinin işarı 26 Nisan 330. Nazır Namına Ali”. **B.O.A, DH-ŞFR, 40/176.**

¹⁵³ Elviye-i Selâse hakkında daha geniş bilgi için bkz. Esin Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997.

¹⁵⁴ Nasır YÜCEER, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918**, Ankara, 19996, s.39-42.

da zaman kaybetmeden hayata geçirme çabası içinde oldular. İşte Merkez-i Umumi'nin Vilâyât-ı Şârkiyye gönderdiği şahısların esas vazifeleri bunlar olacaktı.

Elviye-i Selâse ve Kafkasya'ya yönelik bu politikaların düzenli olarak yürütmesi için de Erzurum hareket üssü olarak seçilmiş sorumlu olarak da Dr.Bahaeddin Şakir Bey görevlendirilmişti. Trabzon mıntıkasına da Rıza ve Nail Beyler atanmıştı¹⁵⁵. Ayrıca Ömer Naci Bey'in sorumluluğunda İran'a yönelik politikaların gerçekleştirilmesinde de Van hareket üssü olarak seçilmişti. Buradan da İran'da İngiliz ve Almanların petrol mücadeleleri takip edilerek gerekli tedbirler alınacak bölgedeki bölücü ve işbirlikçi Kürtlerin tedibi ve en önemlisi de müslüman ve Türk unsurları örgütleyerek Osmanlı taraftarı bir ittifak meydana getirmektir.

Kısaca şunu söyleyebiliriz ki; Vilâyât-ı Şârkiyye'de konuşlandırılan Teşkilat-ı Mahsusa, her ne pahasına olursa olsun, Osmanlı Devleti'nin savaşı kazanması ve uzak yakın hedeflerin elde edilmesi çabası içinde olunmaktı.

b) Gönüllü Birliklerin Kurulması

Türk ordu tarihinde askere alma sistemleri genel anlamıyla ikiye ayrılır. Bu sistemde tercih edilen yöntem; askerliği bir mecburî yükümlülük olarak görüldür. Ancak şartlara göre o anki ihtiyaca binaen paralı ve gönüllü birliklerin oluşturulmasıyla da ordu desteklenmiştir.

II.Meşrutiyet döneminde de öncelik mecburi yükümlülük esasına göre düzenlenmiştir. Ancak halkın istekleri de dikkate alınmıştır. Mesela Trablusgarp Savaşı'nda gönüllülerin vermiş olduğu mücadelelerin kamuoyunda bıraktığı olumlu havanın da tesiriyle Balkan Savaşları'nda da gönüllüler tarafından muvakkat bir hükümetin kurulmasına giden kahramanlıkların bir sonucu olarak, Bulgarlarla yapılan antlaşmaların oluşmasında fevkalade olumlu tesirler bırakmıştır.

Özellikle I.Dünya Savaşı'nda gönüllülerden oluşan müfrezelerin yaptıkları şayan-ı dikkattir. Bu müfrezelerin oluşturulması ve bunların eğitimleri, sevkleri ve organizasyonları gönüllü olarak Teşkilat-ı Mahsusa'nın subayları tarafından yapılmaktaydı. Bu müfrezelere halktan katılım şeklinde olduğu gibi tarikatlar ve cemiyetlerin organizasyonu da gerçekleşmiştir. Bu şekilde oluşan müfrezelere

¹⁵⁵ Arif Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda ...* s.20.

Mevlevî ve Kadirî ve Bektaşî Tarikatlarının katkısı büyük olmuştur¹⁵⁶. Tarikatların bu istekleri hükümet tarafından birkaç sebeple desteklenmiştir.

1-Halkın maneviyatına destek olmak ve bu yönüyle gerekli olan desteği almak,

2-İç ve dışa dönük propaganda yapmak

3-Ordunun maneviyatını yükseltmek ve zinde tutmak.

4-Gerilla savaşlarında kullanmak,

5-Şeyhlerin nüfuzunu kullanmak suretiyle ayrılıkçı ve bölücü grupların önüne geçmek ve onları kazanmak.

Mevlevî Tarikatı Şeyhi Veled Çelebi İzbudak'ın hatıralarında bu oluşum şöyle anlatılır: “Sultan Reşat Mevlevî olduğundan bir (Mücahidin-i Mevlevîye Alayı) teşkilini arzu etti. Mevlevîlere bir alay bayrağı ile bir kılıç gönderdi. Ben bu alayın kumandanı oldum. Konya’da toplandık. Bektaşîler de Kafkas Cephesi’ne gittiler. Alayın bayraktarı Ankara Mevkî Şeyhi Mustafa Nuri Dede idi. Mevlevîlere silah verildi. Mevlevî Alayı, trenle Şam’a geldi. Karargahımız Cebel-i Lübnan’da idi. Burada talimlere devam etti. Fakat harbe iştirak etmedik. Cemal Paşa’da bizim alayla meşgul idi. Üç sene Şam’da kaldık. Fakat Suriye bozgunu başlayınca, Konya’ya döndük. Bu tarihi Mevlevî Alayı dağılarak dergahlarına gittiler”¹⁵⁷.

Yine Bursa Merkezi havalisi Şeyhi Mahmut Şemsettin Efendi riyasetinde 67 kişiden oluşan Mevlevîler, İstanbul’a giderek orada Padişah tarafından kabul edilmişler ve sefer için hazırlıklar tamamlandıktan sonra düşmanla savaşmak için cepheye hareket etmeleri sağlanmış¹⁵⁸.

¹⁵⁶ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, (1908-1920)**, c.III, Ankara, 1996, s.121.

¹⁵⁷ Veled Çelebi İzbudak, “Hatıralarım”, **Canlı Tarihler**, İstanbul, 1996, s.54-55.

“Konya Gönüllülerinin Darü'lharbe Azimeti,

Konya’da münteşir “Babalık” gazetesinde okuduğumuza göre icra iden teşvikat-ı vatanperverane neticesi olarak Konya’da 260 gönüllüden mürekkep olarak teşkil edilen gönüllü kafilesi meydan-ı harbe müteveccihen azimet eylemiş ve vali-i hilafet ile Müdafaa-i Milliye Cemiyeti şubesi bir cemm-i gafir tarafından teşyi’ olunmuştur. **Tanin**, 24 Kanun-ı Sani 330/ 6 Şubat 1915, No.2202.

Konya’da Çelebi Efendi Hazretlerine,

Mevki-i Gönüllü Taburuna Harbiye Nezareti’nce silah verilmesi tekrarrüt etmiş ve işbu tabura Şam’da veya Haleb’de endahat talimi verilmesi de Şam’da IV.Ordu Kumandanlığı Vekâletine emr olunmuştur. 22 Kanun-ı Sani 330”

Harbiye Nazırı

(**B.O.A, DH-ŞFR**, 49/209.)

¹⁵⁸ “Zat-ı Hazret-i Padişahi Camî-i Şerife hin-i muvasalatında müşahede buyurarak zerdun-u hümayunlarını bittevfik şeyhleri Mehmet Şemseddin Efendi Hazretlerini huzur-u mülükanelerine kabul ve taltif ile beraber maiyetinde bulunan dedeganî selam-ı hümayunlarıyla tebrir buyurmuşlardır” **Tanin**, 24 Kanun-ı Sani 330/ 6 Şubat 1915, No.2202.

Mevlevî alaylarının yanında Bektaşîlerden oluşan alayların da teşekkül ettiğini görmekteyiz. Özellikle Mevlevî alayı Suriye Cephesi'ne gidince Bektaşîlerde siyaseten bir alay çıkardı. Hacı Bektaş Çelebi kumandasında oluşan bu alaya Galip Bey de askeri müşavir olarak katılmıştı. Bu alay bir müddet sonra Erzurum'a gelmiş ve gerekli hazırlıklar için eğitime tabi tutulmuşlardı. Bektaşîlerin bu alayı hakkında da Aziz Samih şu bilgileri aktarmaktadır: “Çelebi Efendi artık Galip Efendi'yi istemiyordu. Bunu Bektaşî Sabri Bey'le değiştirdik. Efrada en ziyade muhtaç olduğumuz zamanda gelen bu alayı hemen talimgaha göndererek talimlere başlattık. Zaten hepsi bakaya, firari ve esnan erbabından olduğundan ordunun malı demekti. Bunları Çelebi Efendi'ye anlattık. Ordu Komutanı bir muharebe madalyası verdi. Çelebi Efendi de muharebenin fazileti, amirlere itaatin farzı hakkında bir nasihatname yazdı. Tekrar böyle asker toplayıp getirmek vaadiyle geri döndü. Bu nasihatname bastırılarak askere dağıtıldı. Zaten evvelce de Enver Paşa matbu kurşun geçmez maskeler göndermişti”¹⁵⁹.

İttihat Terakki Hükümeti gönüllü birlikleri önemsemiş olacak ki Anadolu'dan birçok vilayette bu manada hazırlıklar yapılmaktaydı. Dahiliye Nazırı Talat imzasıyla vilayetlere çekilen 26 Kasım 1914 tarihli telgraf bunu ispat etmektedir. Bu telgafta şöyle denilmekteydi:

“Kafkasya'da çetecilikte istihdam olunmak üzere bir haftaya kadar 200 kadar adama lüzum var. Oralarda bulunan laz ve çerkeslerden çeteciliğe elverişli ne kadar eşhas tedariki kabil olabilirse bunların mahkumeyn ve şekavetle me'luf eşhasdan olması da caizdir”¹⁶⁰.

Edirne, Hüdavendigar, Ankara, Bolu, İzmit, Trabzon, Bitlis, Siirt, Erzurum, Diyarbakır Anadolu'nun birçok yerinden Dahiliye Nazırı'nın çağrısına cevap verilmişti. Bu cevaplar hemen hepsi olumluydu. Bu işler İttihatçı mülki amirlerce de

¹⁵⁹ “Bu alayın yürüyüşünü Galip Bey'in şikayet telgrafları öğretiyordu. Galip Bey, Çelebi Efendi'nin yolda bütün köylülerin mallarını aldığını yayıp duruyordu. Alay Erzurum'a geldi. Çelebi Efendi'ye bir hane tahsis ve erzak gönderilerek istirahati temin edildi. Galip Efendi'yi dinledik. Çelebi Efendi geçerken bütün köylüler yollara çıkarak koyunlarını, sığırlarını, mallarını, Çelebi efendi'nin hakipayına takdim ediyorlarmış, o zat da alıp diğer yerlere satarak nakte tahvil ediyormuş Meselede bir cebir ve tazyik olmayarak hediye olduğuna hükmolunarak mesele kapandı”. Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları, Zivinden Peteriçe**, Ankara, 1934. s.83.

¹⁶⁰ B.O.A, DH-ŞFR, 47/196.

desteklenmekteydi.¹⁶¹ Mesela, Bitlis Valisi Memduh Bey, Bitlis Cephesi'nde görevli fırka kumandanının gönüllü birlikler oluşturmak maksadıyla Siirt'e gideceğini Mutasarrıfı'na tebliğ etmekteydi¹⁶².

Gönüllü birliklerin teşkilinde İttihat ve Terakki'nin paramiliter kuruluşlarından olan Müdafaa-i Milliye'nin çok büyük katkısı vardır. Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin en dikkate değer çalışmalarının başında Gönül Heyetlerin yaptığı faaliyetler gelmekteydi. Cemiyet kurulur kurulmaz gönüllülerin kaydı için çalışma başlatmıştır. Bunun için basında gönüllü toplanması için çağrılar tekrarlanmış ve bölgelerde nüfuzlu kişilerin desteklerini almaya özen göstermişlerdir. Mesela, Vilâyât-ı Şârkiyye'de "Bedirhanî Aşireti reislerinden Bedirhanî Azpezi, Bedirhanpaşazâde Abdurrahman, Bedirhanpaşazâde Murad, Remzi ile Mahmud Sıddık ve Ayan azasından Seyyid Abdülkadir, evlad-ı ekrâd (Kürtlere) seslenirken, Rize eşrafından Kumbasarzâde Hoca Süleyman Sırrı ve yine Karadenizli olan Nemlizâde Tahsin Paşa... vs."¹⁶³ Müdafaa-i Milliye Cemiyeti için yaptıkları maddî ve manevî yardımlarıyla destek olmuşlardı. Hemen hemen Anadolu'nun neresinde örgütlenmişse oralarda gönüllü teşkilatlar çabucak hayat bulmuştur. Bunların organize edilmesi, lojistik ve parasal ihtiyaçları yine bu cemiyet şubelerince büyük bir hevesle yapılmıştır. Bu cemiyetin Ege'de, Marmara'da, Karadeniz başta olmak üzere diğer bölgelerde de örgütlenmesi bu işlerin çabucak yola girmesini sağlamaktaydı. Mesela Gonen'de Müdafaa-i Milliye Cemiyeti; Teşkilat-ı Mahsusa'ya 60 eleman göndermiş¹⁶⁴ Kütahya'da ihtiyaç duyulan elbiseyle birlikte 30 kişi¹⁶⁵ Ordu¹⁶⁶ ve Ünye¹⁶⁷ müfrezeler hazırlandığı İnebolu'da 20 kişilik bir müfrezenin hazırlandığı¹⁶⁸ Konya'da Mevlevîlerin dışında 27 kişilik vasıflı gönüllü hazırlandığı¹⁶⁹ Samsun'da Çürüksulu Ahmet Bey'in riyasetinde 500 kişilik gönüllü ile

¹⁶¹ "O günlerde Erzurum'da bir gönüllü teşkilatı yapıyordu, benimde bu teşkilatta Vali Tahsin Uzer'in önerisiyle vazifem vardı" "Koyunluoğlu'nun Anıları, II, Erzurum ve Sonrası", **Tarih ve Toplum**, 6/36, (Aralık 1986), s.35.

¹⁶² **B.O.A.,DH-İ.U.M. E.16/34.**

¹⁶³ Nazım Hikmet Polat, **Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti**, Ankara 1991, s.56.

¹⁶⁴ **ATASE**, K.1828, D.185, Dlp.140, F.1-21.

¹⁶⁵ **ATASE**, K.1828, D.185, Dlp.140, F.1-23.

¹⁶⁶ **ATASE**, K.1828, D.185, Dlp.140, F.1-25.

¹⁶⁷ **ATASE**, K.1828, D.185, Dlp.140, F.1-24.

¹⁶⁸ **ATASE**, K.1828, D.185, Dlp.140, F.1-31.

¹⁶⁹ **ATASE**, K.1828, D.185, Dlp.140, F.1-27; **ATASE**, K.1828, D.185, Dlp.140, F.1-15.

savaşa hazır oldukları¹⁷⁰ .... vs. Anadolu'nun hemen her tarafında çalışmalar başlatılmış ve İstanbul'da Dr.Nazım riyasetinde bunlar hazırlanarak ,ihtiyaç duyulan cephelerde birliklere gönderilmekteydi. Özellikle Kafkas Cephesi'ne Müdafaa-i Milliye'nin örgütlediği gönüllülerin yanında bir de Anadolu dışındaki Türklerden de isteklilerin olduğunu görmekteyiz. Mesela Kafkasyalı bir Türk olduğunu söyleyen bir gönüllü şöyle bir müracaatta bulunur: "...Arzettiğim veçhile tahsilimi Rusya'da gördüğüm cihetle Rus lisanına, edebiyatına vakıfım. Binaenaleyh ordu da tercümanlık yahud etibbaya muavenet idebilirim. Bana görmesi men edilmiş olan vatanıma halasker asker kardeşlerimle geride benim için ebedi bir saadettir. Bu babda bendenize hatt-ı harbe göndErmenizi tekrar tekrar istid'a ve istirham eylerim¹⁷¹.

Yine İranlı bir başka Türk'te Teşkilat-ı Mahsusa'ya girmekle bir vatan borcunu yerine getireceğini bunun için kabul edilmesini istemekteydi¹⁷².

Bir kısım ard niyetli çevreler Teşkilat-ı Mahsusa gönüllülerinin özellikle Çerkes, Dağıstanlı, Laz vs. unsurlar oluşturulmasında bir kasıt aramaktadırlar. Halbuki elimizde birçok belgelerde bu görüşlerin temelsiz olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü gönüllü müfrezeler yalnız Çerkes ve Lazlardan meydana gelmemiştir. Bunların yanında Türk ve Kürtlerden oluşturulmuş bir çok müfreze bulunmaktadır. Mesela;Diyarbakır Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin İrşad Heyeti Reisi Müftü Hacı İbrahim savaş mahalline gitmek üzere bir gönüllü mücahidin toplamaya başlamış ve bu hususta bir de cihad beyannamesi yayınlamıştır. Bu beyannamede şunlar yazılıydı:

"İşte ben zayıf, omuzlarım da yarım asırlık bir bar (ağırlık) hayatı taşımakla beraber ilk adımı atıyor ve onbeş güne kadar levazım-ı seferiyemi ikmal ile mütehayyi-i hareket bulunuyorum. Bu müddet zarfında binlerce ihvan-ı dinin bana, teşkil ettiğim gönüllü alayına iltihak edeceklerini kaviyen ümid ediyorum. Haydi kahraman kardeşlerim! Haydi Müdafaa-i din ve namus uğrunda meydan-ı gazaya El-cennet-i taht-ı zilâl'üssüyuf"¹⁷³.

¹⁷⁰ ATASE, K.1828, D.185, Dlp.140, F.1-6.

¹⁷¹ "C.Sıhhiye olarak: Muma'ileyh müracaatında istidasıyla beraber seferberliğe gönderilmesi". ATASE, K.1828, D.185, Dlp.140, F.1-3.

¹⁷² ATASE, K.1828, D.185, Dlp.140, F.48.

¹⁷³ "Diyarbakır Gönüllü Mücahidini" Tanin, 22 Kanun-i Evvel 330/ 4 Ocak 1915. No.2169.

İrşad Heyeti Reisi Müftü İbrahim Efendi'nin çağrısı makes bulmuş, 500 kişilik gönüllü ile Erzurum'a hareket etmiştir. Bu yolculuk esnasında Ergani ve Maden'de de birçok iltihak ile bu sayı 1000'e yükselmiş ve lojistik ikmalin ardından Midyat gönüllüleri de kısa sürede Van bölgesine avdet ideceği bildirilmektedir¹⁷⁴.

Yine Dahiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayeti'ne çekilen şifrede Erzurum bölgesinde oluşturulan Kürd Gönüllü Taburlarına kumandanlık eden Şeyh Sadık'ın Bitlis'e ulaşmasından sonra kendisinin ve taburunun iyi ağırlanması gerektiği bildirilmesi, böylece bunlardan bir kazanım elde edilmek istenmiştir¹⁷⁵.

Birinci Dünya Savaşı sürecinde ihtiyaca binaen oluşturulan bu birlikler Osmanlı Devleti'nde bir arayışın ifadesi olarak gündeme gelmiştir. Bunun için halka başvurmuş hatta halkın bu yöndeki talebelerini değerlendirmiştir. Böylece de zaman zaman tartışılan müfrezelerin vücuda getirilmesine çalışılmıştır. Bu yöndeki politikaların bir maksadında meseleleri gerçek sahiplerine ,yani halka , teslim edilmek istenmiştir.

c) Mahkum Gönüllülerin Teşkilat-ı Mahsusa'ya Alınması

Teşkilat-ı Mahsusa'nın gönüllü müfrezelerinin oluşturulmasında aşiret ve göçmen topluluklarının yanında önemli bir kaynak ta mahkumlardı. O halde Osmanlı Hükümeti ve Merkez-i Umumî niçin böyle bir kaynağı kullanma ihtiyacı duymuştur?

Kanaatimizce Osmanlı Devleti'nin savaşa yeterince hazırlık yapamaması, elinde savaştan yeni çıkmış yorgun, bitkin askerlerin olması, askerî manada gerilla harbine büyük ihtiyaç olunacağına olan düşünceleri, bölgeyi iyi tanıyan, göçmen gruplarını Rus ve Ermenilere karşı kullanmak, mahkumların bölgeye ait dil ve lehçelerini bilenlerinden istifade etme isteği, bunların çoğunun çete mensubu olmalarından dolayı çete savaşlarında kullanma istekleri ayrıca mahkumların bir çoğunun bölge insanıyla olan organik bağlarının olması böyle bir karar almalarında etkili olmuştur.

Mahkumlardan istifade edilmesi hiç şüphesiz kanuni yollardan olacaktı. Bu manada Dahiliye Nazırı Talat Bey'in 12 Eylül 1914 tarihinde Van, Bitlis, Musul;

¹⁷⁴ ATASE, K.1828, D.185, Dlp.140, F.1-35.

"Teşkilat-ı Mahsusa Komisyonu Riyaset-i Vâlâsı'na"

Diyarbakır Müdafaa-i Milliye Şubesinden Vürud iden 30 Kanun-i Evvel 330 tarihli telgrafname münderecatına husul-ı islah zımında suret-i melfufen tesyar kılınmıştır. Efendim" ATASE, K.1828, D.185, Dlp.140, F.1-34.

¹⁷⁵ B.O.A, DH-ŞFR, 39/172.

Erzurum, Diyarbakır Vilayetleri'ne gönderdiği tamimde (?) mahkumlarla ilgili bilgi almak istenmişti. Bu tamimde:

“Ceraim-i sabıkalarına mebnî elyevm habishanelerde mevkuf olan veya mahkum olubda vâdî-i firarda bulunan ve kendilerinden hareket-i askeriye için istifade me'mul olan aşair-i rüesasıyla sahib-i nüfuz eşhasın afv-ı aliye mazhar idilerek kendülerinin riyaseti tahtında çeteler teşkiliyle inde'licab düşman arazisine saldırılması, atiyen memleketi eşkıya vürudundan kurtarmak itibariyle de muvafık olacağı ve bu işi yapabilecek olanların kumandanlarla bi'lmuharebe tayini muvafık olacağı Ordu-yı Hümayun Başkumandanlığı Vekâleti'nden bildirilmiş olmağla teşebbüsün ehemmiyeti nazar-ı dikkate alınarak buraca bilahere bir karar ittihaz olunmak üzere şimdilik afv suretiyle kendilerinden istifade olunabilecek eşhas var ise esamisinin temin ve işarı”¹⁷⁶.

Hükümetin bu tür çalışmalarının olabileceğini düşünen emperyalist devlet konsolosları, Vilayat-i Şârkiyye'de mahkumun afvlarını önceden sezinlemiş olacaklar ki Dahiliye Nazırı da onlara karşı tedbirler almış ve konsolosların kendi bölgelerinde haphaneleri gezmelerine katiyyen müsaade edilmemesi hususunda yetkilileri uyarmıştır¹⁷⁷.

Tamimden de görüleceği üzere sadece tecrübeli, nüfuz sahibi ve aşiret liderlerinin kazanılması düşünülmektedir. Talat Bey, 31 Ağustos'ta da alınan bu kararı Van'da Ömer Naci, Erzurum'da Bahaeddin Şakir, Trabzon'da da Rıza Bey'e de bildirilerek bu konuda dikkatlerini çekmiş ve mahkumlardan istifade edilmesi noktasında gerekli hazırlıkların yapılmasını bildirmişti¹⁷⁸.

Yine Hükümet, bu politikalarını hukuka göre yapmak maksadıyla 11 Ocak 1917 “Darü'lharbe gidecek Eşhas Hakkındaki Takibat ve Mücazatın Teciline Dair kanun” Meclis-i Mebusan'da görüşülerek kabul edilmiş ve 18 Ocak 1917 tarihinde de Takvim-i Vekâyi'de yayınlanarak resmiyete kavuşmuştu. Hükümetin fayda göreceğine inandığı Kanunun birinci maddesinde bu durumu şöyle izah edilmiştir: “Sinn-i mükellefiyete dahil olubda bir sene veya daha ziyade habs ve nefy-i muvakkat (geçici sürgün)

¹⁷⁶ B.O.A, DH-ŞFR, 44/224.

¹⁷⁷ “Erzurum Vilayetine: C.2 Temmuz 330. Konsolosun hapis.aneleri gezmesine katiyyen müsaade edilmemesi. 3 Temmuz 330” Nazır. B.O.A, DH-ŞFR, 43/40.

¹⁷⁸ “Vilayete: 30 Ağustos 330 tarihinde il eride mahkum veya mevkufundan istifade edilmesi hakkında keşide idilen şifre me'li ile de işğal ediniz”. B.O.A, DH-ŞFR, 44/228.

cezasıyla veya mücazat-ı terhibiyle ile keza sinn-i mükelleffiyet haricinde bulunubta gerek cünha gerek cinayetten dolayı mahkum bulunanlardan ve sinn-i mükelleffiyet dahilinde olsun ale'lıtlak olanlardan darü'lharbe sevk ve izamlarını talep ve istid'idenler ahlaken ve cismen evsaf-ı lazimeyi haiz oldukları halde kıtaat-ı askeriyyeye sevk ve haklarındaki takibat-ı kanuniyenin icrası veya hükümlerin infazı zaman-ı avdetlerine kadar tecil idilebilir. Ancak hetk-i ırz (ırza geçme) ve fiil-i şen'iden dolayı mahkum (utanç verici) ve maznun-ı olaylı olanlar dandan müstefid olamazlar"¹⁷⁹.

Vilayetlerin bu tamim karşısında yapacağı işler belli olunca her vilayet kendi bölgesindeki mahkumların isim ve suçlarını Babıaliye bildirmeye başlamıştı. Dahiliye Nezareti bu cevapları inceleyerek cevabî yazısını göndererek gerekli işlemlerin zaman kaybedilmeden yapılması istenmiştir. Mesela; Bitlis Vilayeti'ne verilen cevapta, Mahbus Çerkes Eşref'in cezasının Padişah iradesiyle afv edildiği¹⁸⁰, Trabzon'da Kundak Karyeli Mustafa oğulları ve rüfekasının Teşkilat-ı Mahsusa ile savaşa gitmesinin uygun olduğundan cezasının tecil edildiği¹⁸¹, Vilâyât-ı Şârkiyye Vilayetleri'ndeki bütün hapishanelerde istihdamları uygun görülenlerin afv edildiği¹⁸² bildirilmişti.

Mahkum gönüllüler yalnız Vilâyât-ı Şârkiyye hapishanelerindekileri kapsamıyordu. Aşağı yukarı bütün vilayetler için bu kararlar geçerliydi. Özellikle göçmenlerin yoğun olduğu vilayetlerin bu konuda dikkatleri çekilmiştir. Mesela İzmit Mutasarrıflığı'na yazılan tamimde tutuklu ve hükümlülerin çetecilik hizmetlerinde gösterecekleri hizmet ve faaliyetleri üzerine afv iradesinin çıkacağını şimdilik takip ve cezalarının tecillerinin münasib görüldüğü belirtiliyordu ki¹⁸³, bu tamim diğerlerinden daha bir başka anlam taşımaktaydı.

¹⁷⁹ **Düstûr, Tertib-i Sani**, c.9, İstanbul, 1928, s.94-97. Bu kanun hakkında Tarık Zafer Tunaya görüşleri belirtirken kanunun çıkış tarihi olarak 1913'ü zikretmektedir. Oysaki kanun Takvim-i Vekâyi'de 5 Kanun-i Sani 1332 tarihinde yayınlanmıştır. Tunaya yine bu konuda tarih hatası yapmakta akabinde de şunları söylemektedir. "Geçici bir kanunla, parlamentosuz bir dönemde yasalaştırılan bu durum İttihatçılara yararlı görünmüş ve Balkan Savaşları'nda denenmiştir. Ve işin ilginç yönü bu birliklere Teşkilat-ı Mahsusa kıtaları denilmiştir. Sabıkâlılar ve ıslah edilemeyecek olanlardan da Amele Taburları kurulduğuna değinilmiştir". Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi**, c.III, İstanbul, 1989, s.285.

¹⁸⁰ **B.O.A, DH-ŞFR**, 46/251.

¹⁸¹ **B.O.A, DH-ŞFR**, 60/88.

¹⁸² **B.O.A, DH-ŞFR**, 46/134.

¹⁸³ **B.O.A, DH-ŞFR**, 47/245.

Bu tamim üzerine İzmit Mutasarrıfı ,sancaktaki mahkumların elverişli olanlarının isim cetvellerini göndermiş¹⁸⁴ cevabî yazı beklenmeden de mahkumlardan 285 kişi derhal İstanbul'a gönderilmişti¹⁸⁵.

Numro	Esamisi	Memleketi	Nevm-i Cürmü	Müddet-i Mahkumiyeti	Mülâhazat
1	Yusuf bin Süleyman	Dire (?)	Katl	15 Sene	-
2	Hüseyin Bin M.Ali	Trabzon	Katl	13 Sene	-
3	Mehmet bin Zekeriya	Gönen	Katl	15 sene	Sivas Kayadibi Nahiyesi Hastahanesine sevk 14 Kanun-i Evvel 331
Toplam: 163					

(Mahkum ve Hükümlü Defterinden Örnek)¹⁸⁶

Mahkumların salıverilmesi ile ilgili olarak yapılan muameleler zaman zaman da birtakım sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Bu yüzden Dahiliye Nazırı Talat Bey ilgili görevlilerden daha dikkatli olunması hususunda gerekli uyarılarda bulunmuştur¹⁸⁷.

Mahkumlar ve hükümlüler İstanbul'da ya da mahallinde kısa dönemlerde eğitildikten sonra savaşa sürülmekteydi. Zaten geneli çete faaliyetlerini bildiğinden başarılı ve uyumlu bir süreç geçiriyordu. Bunlar savaş meydanlarında da önemli başarılarla katkıda bulunmuşlar. Talat Bey'in 13 Ocak 1915 tarihli Erzurum Vilayeti'ne çektiği şifre son derece dikkat çekicidir. Şöyle: "Vilayet hapisanelerinde mevkuf iken bittahliye çete halinde mücahedeye sevk olunan afv-ı faide temin edildiği anlaşılmaktadır. Bu suretle Kafkasya'da işe yarar lâakall... gönüllü tedarik ve sevki mümkün olacağından Hafız Hakkı Paşa'ya bu cihetin izahıyla muvafakat olduğu surette hemen vilayetlerden yola çıkarılmak üzere inbası"¹⁸⁸.

Ancak gönüllülerin bu başarılarına rağmen zaman zaman olumsuz davranışları da görülmüştür. Bu yüzden komutanlar tarafından İstanbul'a şikayetler gitmiştir.

¹⁸⁴ ATASE, K.1828, D.4, Dlp.109, F.1-19.

¹⁸⁵ ATASE, K.1828, D.4, Dlp.109, F.1-21.

¹⁸⁶ ATASE, K.1829, D.9, Dlp.128, F.1-9.

¹⁸⁷ B.O.A, DH-ŞFR, 49/61.

¹⁸⁸ B.O.A, DH-ŞFR, 48/344.

Netice itibariyle Şu söylenebilir. Hükümet kısa vadede amacına ulaşmıştır. Ama uzun vadede büyük baŐarılardan kazanılmasında yetersiz kalmışlardır.

d) Teşkilat-ı Mahsusa'nın Vilâyat-ı Şârkiyye'de Eylemleri

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu ve teşkilatlanması ile ilgili yukarıda verilen bilgiler özetle gönüllü birlikleri organize etmek ve mahkumlardan da istifade ederek bunlardan oluşan bu müfrezeleri savaş bölgelerine göndermekten ibarettir.

Teşkilatın amaçları ve sahibi olduğu ideolojisini hayata geçirmek için son derece ciddi eylemlere giriŐtiĐi görülmektedir. Bu eylemler Tunaya'ya göre kiŐisel ve toplu nitelik taŐırlar. "KiŐisel eylemler dışında, toplu hareketler müfrezeler ve çeteler tarafından gerçekleştirilmiştir"¹⁸⁹. KiŐisel eylemler ise daha çok casusluk, suikast ve propaganda maksatlı olanıdır.

Yine Tunaya'ya göre Teşkilat-ı Mahsusa'nın Birinci Dünya Savaşı'nda giriŐtiĐi eylemler; ideolojik olduğu kadar Alman Genelkurmayı'nın isteklerine uygun stratejik birçok alanda gerekleŐmiŐtir¹⁹⁰. Bu erevede Vilâyat-ı Şârkiyye, Kafkasya, İnan ve Ortadoğu Teşkilat-ı Mahsusa'nın eylemlerinin jeopolitik kapsamı alanında yer almışlardır. Ayrıca Vilâyat-ı Şârkiyye'ye Kafkasya ve İnan geni Teşkilat-ı Mahsusa'nın ideolojik alanıyla da örtüşmektedir.

İttihat ve Terakki Partisi'nin paramilitaire özellikler taşıyan bu kuruluşu; Merkez-i Umumî'nin ideolojik, stratejik gerekliliği dikkate alarak bu üçgen bölgeye işin ehli ve cesur katib-i mesuleri görevlendirmesi bu manada büyük önem taşımaktadır. Buna göre, Vilâyat-ı Şârkiyye ve Elviye-i Selâse Bölgesi'nde işleri yürütme vazifesini idare merkezi Erzurum olmak üzere Doktor Bahaeddin Şakir Bey'e, Batı Kafkasya ve Elviye-i Selâse'nin Batum Bölgesi'nde işleri yürütme vazifesini idare merkezi Trabzon olmak üzere Rıza ve Nail Beylere, Azerbaycan ve İnan Bölgesi'nde işleri yürütme vazifesini idare merkezi Van Vilayeti olmak üzere mer Naci Bey'e görev verilmiŐtir¹⁹¹.

¹⁸⁹ "Bir bakıŐa göre çete ile müfreze aynı anlamdadır. Bunların yönetici heyetine de komite denmiŐtir". Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.III, s.282.

¹⁹⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.III...s.286.

¹⁹¹ Arif Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda ...* s.20.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu bölgelerde görevlerini başarıyla tamamlaması bu bölgelerin birbiriyle irtibatıyla yakinen ilgilidir. Görev sahası itibarıyla merkez Erzurum ve Doktor Bahaeddin Şakir Bey bir üst amir konumundadır. Merkezi Umumi'de de Doktor Nazım bu işlerin sorumlusu olarak görev yapmaktadır.

Doktor Bahaeddin Şakir Bey, Erzurum'a geldiği andan itibaren burada Teşkilat-ı Mahsusa'nın ihtiyacı olan hazırlıklarını tamamlamış, Ermeni terör örgütlerinin elebaşı ve üyelerinin ve Ruslar lehine casusluk yapanları tespit ederek bunların sınır dışı edilmesini sağlamış yine burada görevli, casusluk yapan emniyet mensuplarının tayinlerini başka bölgeye aldırıştır¹⁹². Bunlara karşılık güvendiği adamlarını Rusya'nın içlerine kadar göndererek buralar hakkında raporlar hazırlatmış, bu raporları da İstanbul'a İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî'sine bildirmişti. Bu bölgeleden gelen ilk haberlerde özetle şu bilgiler veriliyordu. Ruslar, kendilerine iltica edecek Rum ve Ermenilere her türlü yardım ve kolaylığın sağlanacağını, Ermenilerin Kafkas müslümanlarına çok zulüm ettiğini bu bölgelerde önde gelen Türk aydınların bir kısmının tutuklanarak sürgün edildiği bir kısmının da öldürüldüğü, müslüman ahalinin can, mal ve ırzlarına geçildiği ayrıca Rusların bu bölgelerdeki savaş hazırlıklarına devam ettiği anlaşılıyordu¹⁹³.

Dr.Bahaeddin Şakir Bey, Rusların bu eylemlerine karşılık olarak bir hükümet politikası olarak bütün ülkede savaş amacıyla toplanan gönüllüler gibi Erzurum ve civarındanda gönüllülerin toplanmasına çalışmaktaydı. Bu maksatla Erzincan, Bayburt, Tercan, Kiği vs mülkî amirlerine birer telgraf çekerek askerlik problemi olmayan, dinç, becerikli olanlardan İslam milis fırkasına katılmaları istenmiştir. Bu işleri organize edecek olan ahalinin önde gelenlerinin de isimleri verilerek onların nüfuzlarını kullanmak istenmişti¹⁹⁴. Buna benzer talimatlarla büyük oranda gönüllü toplanmış

¹⁹² Arslan Terzioğlu, *Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Dr.Bahaeddin Şakir'in Berlin'de Öldürülmesi ve Ermeni Tehciri Meselesi*, İstanbul, 2001, s.4.

¹⁹³ "Gene bu gizli haberlere nazaran Ruslar Kars'da Pşalk Köprüsü'nden itibaren mühim tahkimat yapıyorlardı. Bizim Horum havalisinde mühim tahşidatımız var diye Rusların çok korktukları söyleniyordu". Arif Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda ...* s.44;

¹⁹⁴ "Üçüncü Ordu Kumandanı Paşa'nın tasvibiyle Doktor Bahaeddin Şakir Bey'in riyasetinde esnasa dahil olmayan gençlerle esnanı mütecaviz fakat zinde olan ihtiyarlardan bir islam Milis Fırkası teşkil ediliyor. Teşkilatta memur olan zevat Erzincan Mebusu Halet Bey'le, Jandarma Tabur Kumandanı Mehmet Efendi ve Tercan'dan Çadırcızade Ali Bey, Bayburt'tan tüccar Mehmet Efendi, Kiği'dan Mithat Efendi ile Karakilise'den Şamil Efendi ve Doktor Fuad Bey'dir. Muavenet

sonra bunlara Erzurum'da gerekli eğitimi verip, lojistik ihtiyaçlarını temiden sonra 15-20 kişilik gruplar halinde cepheye gönderilmeye başlanmıştır.

İttihat ve Terakki Partisi'nin Teşkilat-ı Mahsusa'sı için "bu tür örgütler zararlı ve anlamsız" olduğunu söyleyen Köprülü Şerif Bey, Vilâyât-ı Şârkiyye'de gönüllü birliklerin organizesi hakkında şu bilgiyi aktarmaktadır: "Erzurum'da Bahaeddin Şakir Bey'in oluşturduğu çetelere Hasan İzzet Paşa'nın emriyle IX. Kolordu birliklerinden en seçkin subay ve Erzurum'un en babayiğit erleri verilmiştir" Bunan yanında Köprülü Şerif Bey, bu hususta bir de eleştiri yaparak; "Ben daha sonra bu çetelerin bizim ilerimizde değil, gerimizde dolaştıklarını ve köyleri yağma etmekle uğraştıklarını gördüm. Bu atlı erler süvari tümenimizde ve bu seçkin subaylar kendi bölüklerinde görev yaparlardı. Elbette daha verimli ve daha soylu bir iş görürlerdi" demektedir¹⁹⁵.

Gönüllü birliklerin içinde Köprülü Şerif Bey'i haklı gösteren ferdi bazda yanlışlıkların olduğuna şahid olmaktayız. Elbette bu durumlar gönüllü birliklerin ideolojik ve eylemlerinin jeopolitiğini değiştirmemektedir. Birlikler içinde bu tür yanlışları yapanların hemen adalet önüne çıkarılıp hak ettikleri cezaya çarptırıldığı söylenebilir. Mesela Artvin'de çete kumandanı Halil Bey'in Artvin ahalisinden topladığı 65 bin kuruşluk altınları posta ile Bayramiç'e pederine gönderdiği Doktor Bahaeddin Şakir Bey tarafından tespit edilmiş ve hemen divan-ı harbe verilmişti¹⁹⁶.

Dr.Bahaeddin Şakir Bey'in müfrezeler için yaptığı çalışmaları devamlı İstanbul'a rapor etmiştir. Bu raporlarında zaman zaman da kendi bölgelerini ilgilendiren hususlarda şikayetlerde de bulunmuştur. Bunların başında Merkez-i Umumî'nin Van ve Trabzon'a silah, cephane ve mühimmat göndermesine rağmen en önemli mıntıkaı ihmal ettikleri hususunda sitem etmiştir. Birçok kez para istediğini ancak cevap alamadığını, paranın mutlaka gönderilmesi gerektiğini¹⁹⁷, ayrıca müfrezeler için gerekli olan lojistik ihtiyaçlarının da bir an evvel karşılanması bildirmekteydi.

---

eyleyecek olanlara dahi Velizâde Dursun ve Sabık Belediye Reisi Şükrü Efendi ile Hamdi ve Reşid Beyler, Hacı Mustafa ve İbrahim Efendilerdir". Arif Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda ...* s.45.

¹⁹⁵ Köprülü Şerif (İlden), *Sarıkamış*, İstanbul, 1998, s.158-159.

¹⁹⁶ "Halil Bey'in Artvin ahalisinden epeyce bir meblağ toplandığı ve kadınların boynundan koparılmış 65 bin guruş kıymetinde ziynet altınlarını posta ile Bayramiç'de pederi Döngelzâde Ali Ağa namına gönderildiği..." *B.O.A, DH-ŞFR*; 49/91.

¹⁹⁷ Arif Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda ...* s.49.

Bu çerçevede Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri Teşkilat-ı Mahsusa'nın ihtiyacı olan herşeyi karşılamaya çalışmaktaydı. Dahiliye Nazırı Talat Bey'in verdiği cevapta, cemiyetlerin reisleriyle görüşüğünü istenilen yardımın ulaştırılacağını, ancak nakil problemlerinin olabileceğini, bunun yerine Trabzon'da istenilenlerden çok bulunduğunu ve buradan hemen isteyebileceğini bildirmekteydi¹⁹⁸. Belirtilen bu ihtiyaçlar yalnız İstanbul'da karşılanmıyordu. Verilen talimatlara uygun olarak Anadolu'nun birçok yerden cemiyetlerin yardımlarını ve yöre halkının destekleriyle de temin edildiğini görmekteyiz. Erzurum mıntokasında görevli Gönüllü Tabur Kumandanı Bekir Sıdkı, Teşkilat-ı Mahsusa merkezine gönderdiği telgrafta şu dikkat çekici bilgileri aktarmaktadır: “Dün Kemaha muvasalat olundu. Erzincan Mebus-ı muhtarca ve fedakâri Halit ve Kaimakam Rıfat ve her reis ve eşraftan Celal ve Sadık Beylerin istikbal ve efradın iaşe ve iskan, çarık itasıyla beraber ihtiyacat-ı vesairenin temini hususunda gösterdikleri lütf ve hamiyet mucib-i şükran ve iftihar...”¹⁹⁹ Yine Canik Mutasarrıflığı Erzurum'da Teşkilat-ı Mahsusa için tekalif-i harbiyeden 200 takım zibka (potur), yufka, kavurma, yulaf ve Erzurum hastahaneleri için 396 top fipus bezi ve yatak çarşafı ve 1350 çift çorabın gönderildiği bildirilmiştir²⁰⁰. İhtiyaç duyulan para ise Harbiye bütçesinden olduğu kadar daha çok Tahsisat-ı Mesture ve cemiyet şubelerinin yardımlarından da karşılandığını görmekteyiz²⁰¹.

Yine müfrezelerin ihtiyacı olan silah ve cephanenin de karşılanması hususunda da İstanbul'dan gönderilenlerin dışında, Ruslardan elde edilenlerin dağıtılması usulünden de istifade edilmiştir. III.Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın gönderdiği bir telgrafta;

¹⁹⁸ “Şu halde bunların Trabzon'dan celbi daha kolay ve çabuk olacaktır. Hemen celb itdiriniz ve bana yazınız Efendim”. **B.O.A, DH-ŞFR, 49/262.**

¹⁹⁹ **ATASE, K.1828, D.4, Dlp.140, F.1.**

²⁰⁰ **B.O.A, DH-İUM, E.5/99.**

²⁰¹ Teşkilatı Mahsusa için toplanan paralarda zaman zaman yolsuzlukların olduğunu görmekteyiz: “Karesi Mutasarrıflığına Teşkilat-ı Mahsusa için toplanan iane paralarının dokuz aydan beri kendülerine virmediği anlaşıldığından bu paranın ne olduğunun serian işarı Nazır Talat” **B.O.A, DH-ŞFR, 57/417, B.O.A, DH-KMS, 35/22; No.2; B.O.A, DH-KMS, 35/22, No.3/1** “Musul Vilayetine ;C.20 Mart 330 mestureden 300 liralık havale name derdest irsali ...Fi.22 Mart 330.Nazır Talat” **B.O.A,DH-ŞFR. 39/150.**

“Ruslardan alunub kabil-i istimal 120 aded tüfekte Teşkilat-ı Mahsusa efradına virilmek üzere burada bulunan Bahaeddin Şakir Bey’e teslim edildi” denilmektedir²⁰².

Daha sonraki dönemlerde de şartlar el verdiği ölçüde müfrezelerin ihtiyaçları temin edilmiştir. Özellikle Tehcir Kanunu sürecinde kullanılmak üzere istenilen tahsisat gönderilmiştir²⁰³.

Görüldüğü üzere Dr.Bahaeddin Şakir Bey müfrezelerin alt yapılarını tamamlamak suretiyle büyük bir inkişaf örneği göstermiştir. Bizzat kendi görevlendirdiği arkadaşları da buldukları yerlerde benzer çalışmalar yapmıştır. Bu kişiler daha sonra Rusya ve İran’a görevlendirdiği casuslar vasıtasıyla Rusların faaliyetlerini öğrenmeye çalışmışlardır. Bayezit mıntıkasında çalışan Necati Bey ise tamamen Kürtlerden oluşan çeteler kurmuş²⁰⁴ ve düşman topraklarına taarruzlar etmiştir.

Teşkilat-ı Mahsusa’nın önemli ikinci hareket üssü Van Vilayeti ve sorumlusu da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ünlü hatibi Ömer Naci Bey idi. Ömer Naci Bey’in böyle bir sorumluluk almasında onun idealistliği kadar bu bölgeleri çok yakinen bilmesi de etkili olmuştur.

II. Meşrutiyetin ilanından önce Paris’ten Rusya yolu ile önce İran’a sonra Van’a gelmişti. Merkez-i Umumî’nin görevlendirdiği Ömer Naci Bey’in bu yolculuğu; Osmanlı Hükümeti’nin ve cemiyetin büyük önem verdiği Kafkas mıntıkasında ,Çarlık Rusya’nın büyük mağduru olan unsurları Ruslara karşı ayaklandırma... vs. görevlerle ilgiliydi. Yine aynı maksatla Dr.Bahaeddin Şakir Bey, Ruşenî Beyler de Erzurum’a gönderilmiştir²⁰⁵. İşte Ömer Naci Bey’in bu göreve gelmesinde bu bölgedeki daha önceki benzer çalışmaların etkili olduğunu söylemekle abartmış olmayız.

Ömer Naci Bey’in daha savaş kararı alınmadan bu bölgeye hükümet tarafından görevlendirildiği görülür. 6 Ağustos 1914 tarihinde Van Vilayeti’ne çekilen bir

²⁰² “Başkumandan Vekâleti’nin emriyle mevki-i müstahkeme mürettib maadel marinilerden 3.000 adedi tüfenk başına 500 fişeng ile Trabzon vilayetine teslim edildiği”. **ATASE**, K.1828, D.4, Dlp.140, F.1-8;

²⁰³ **B.O.A, DH-ŞFR**, 51/215.

²⁰⁴ “En ziyade Celalî rüesasından olup elebaşları Bayezit’e tabi Gürbulak karyesinden Özbekzade Eyüp Ağa Karabulak’ta Kotanlı Ahmet Ağa ve biraderi Yanlıha... Celali Aşiret Binbaşısı Şeyh İbrahim Efendi’yle Yüzbaşı Mustafa Behçet Efendi ve akrabalarından Ömer Celil Ağa idiler. Arif Cemil, **I.Dünya Savaşı’nda ...** s.55.

²⁰⁵ Mustafa Ragıp (Esadlı), **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi**, İstanbul, 1934, s.235.

telgrafta bu misyonla ilgili şu bilgiye rastlamaktayız. “Ömer Naci ve Ruşenî Beyler bazı refikleriyle oraya tevcihen hareket ettiler. Bilahare verilecek talimat dairesinde hareket idebilmek üzere aşair için şimdiden lazım gelen istihzarat da bulunulması lüzumunun Abdülkadir Bey’e tebliği”²⁰⁶.

Van’a gelir gelmez teşkilatlanmasını süratle yapmaya koyulan Ömer Naci Bey Ağustos ayında yapmış olduğu tahkikatı bir rapor olarak İstanbul’a bildirdi. Bu raporunda çetelerle olan irtibatı kurduğunu ancak silah ve cephanenin yetersiz olduğunu İran bölgesinde yapılan çalışmalarla bölge halkının Ruslara karşı harekete geçirildiğini bildirdi²⁰⁷.

Savaş arifesinde oluşturulan kimi gönüllü birliklerin bu bölgede yaptıkları eylemler hükümetçe şayan-ı dikkat olarak görülmüştür²⁰⁸. Bu çalışmaların savaş içinde de Ermeni ve Ruslara karşı başarıyla sürdürülebilmesi için gerekli silah, cephane gönderilmiş ve parasal yardım ise Tahsisat-ı Mestureden gönderilmiştir. Özellikle Ömer Naci Bey’in bu yönde talepleri, başarı getirir ümidiyle, devamlı olumlu karşılanmıştır. Mesela 2 Kasım 1915 tarihli telgrafnamede Nazır Talat Bey şu ifadeleri kullanmıştı: “Ömer Naci Bey için istenilen 500 liranın tahsisat-ı askeriyeden tesviyesi Harbiye Nezareti’ne yazılmıştır”²⁰⁹.

Başkomutan Vekili Enver Paşa, 28 Ekim 1914 tarihinde Merkez Komutanı Halil Bey’e şu talimatı vermişti: “Vazifeniz tümeninizle İran’da Tebriz üzerinden Dağıstan’a yürüyerek orada geri umumi bir isyana esas olmak ve Rusları Bahr-i Hazar ve garbine geri sürmek, yürüyüş esnasında Rus şimendöfer ve telgraf hatlarını hassaten Bakü-Tiflis hattını tahrip eylemek ve esna-yı hareketinizde yoldaki aşairi Ruslar aleyhine muharebeye teşvik ve sevk eylemektir.” Görüleceği üzere, bu emir Sarıkamış

²⁰⁶ “4 Eylül 330; 491: Pazartesi akşamı talimat-ı mekteziye virilecektir. “Nazır”. **B.O.A, DH-ŞFR**, 43/192.

²⁰⁷ Arif Cemil, **I.Dünya Savaşı’nda ...** s.58. Nazır Talat Bey bu telgrafa karşılık şu cevabı vermiştir. Silah varsa bunları o makule mezkur mıntikalara sevk mümkün ve faydalıdır. Ayrıca silah tedarik edildikçe o mıntikalara için gönderilecektir: Ancak gönüllü fırkası mahalli olarak ve Erzurum mevkiine tahsise teşkil edilirse bu caizdir. Arif Cemil, **I.Dünya Savaşı’nda ...** s.59.

²⁰⁸ “Van Vilayetine ; C.16 Şubat sene 330 ve 813. Gönüllülerin taarruzu hakikaten vakî ise şayan-ı dikkattir...” **B.O.A, DH-ŞFR**, 50/168.

²⁰⁹ **B.O.A, DH-ŞFR**, 57/40. “Bitlis Vilayetine; C.14.Teşrin-i Evvel 331. Ömer Naci Bey’e virilmek üzere istenilen 700 liranın muvassal emvalinden gönderilecek havalenameden mahsubi icra kılınmak üzere bebtehir mumaleyleha tesviyesi hususunun muvassal defterdarlığa tebliğine Maliye Nezareti’ne işar ve havalenamesi mahalline irsal kılınmış olduğu Harbiye Nezareti’nden bildirilmiştir. Nazır Talat, “**B.O.A, DH-ŞFR**, 57/262.

taarruzundan önce verilmiş bir karar olup bu bölgede yapılacak taarruz için bir hazırlıktı.²¹⁰ İşte Ömer Naci Bey ve diğerlerinin asıl misyonu bu çerçevede ele alınmalıdır Bu misyon genel anlamda Azerbaycan'ı ayaklandırma olarak da tanımlanabilir²¹¹.

Yusuf Hikmet Bayur, bu süreçte Ömer Naci Bey komutasındaki gönüllülerinin eylemleri hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Sarıkaş vuruşmaları baylayınca Ruslar İran Azerbaycan'ındaki kuvvetlerinin çoğunu çekerler. Bunun üzerine Ömer Naci Bey'in komutasındaki gönüllüler 4 Ocak 1915'te Rumiye'yi alır. Van Jandarma Tümeni de 14 Ocak'ta Dilmen'i alır. Ancak Hoy'u alamaz. Musul ve Süleymaniye'den gelen asker ve gönüllü karışık birlikler de Ömer Fevzi Bey idaresinde olarak Savuçbulak dolaylarında Rus Kazaklarıyla İran'ın Azerbaycan Valisi Şüca'üd-devle kuvvetlerini yenip 12 Ocak 1915'te Tebriz'i alırlar: Ruslar, Sarıkaş alaylarından sonra ise oralardan aldıkları kuvvetleri geri gönderdiklerinden İran'da elde edilen bu başarılar sonuçsuz kalacak, onların yerine yenilgiler görülecek, kazanılan yerler kaybedilecek ve İran yönünden Vilâyât-ı Şârkiyye istilaya uğrayacaktır.”²¹².

1916 yılında Erzurum'da Alman Konsolos Scheubner ile birlikte Ömer Naci Bey Musul'a geçmiş ve orada çalışmalarını sürdürmüştü. Ancak bu dönemde tifüs hastalığına yakalanmış²¹³ ve bundan kurtulamayarak 29 Temmuz 1916 Kerkük'te Hastahanedede ölmüştü²¹⁴.

²¹⁰ Hulusi Baykoç, **Büyük Harpte Kafkas ve Irak Cephesinde Beşinci Kuvve-i Seferiye (52.Tümen)** İstanbul, 1938, s.5.

²¹¹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, c.III...**s.289.

²¹² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, 1914-1918, Genel Savaşlar**, c.III, ks. I, Ankara, 1991, s.386. Fethi Tevetoğlu, **Ömer Naci**, İstanbul, 1992, s.194-195.

²¹³ “Ömer Naci Bey'in sıhhatte olduğunun pederine tebliğ ettirilmesi müsterhamdır, Vali Haydar”. (**B.O.A, DH-ŞFR**, 63/318). “Türk vatanperveri hatib, şair Ömer Naci Bepy, İran'daki Ruslara galebe çalan Türk bayrağı alıtında mücadelesine devam ettiği bir sırada tûfûs hastalığına dūçar olarak bera-yı tedavi nakledildiği Kerkük şehrinde tair menzil şüheda olmuştur”. “Büyük Naci'nin Vefatı Münasebetiyle”, Tanin (6 Ağustos 332), No.2760.

²¹⁴ Tevetoğlu, **Ömer Naci...** s.195. Ömer Naci'nin ölümü üzerine ünlü Kürkekli Şair Rasih'in yazdığı mersiyesinde şu mısralar pek manidardır:

“Hele ol tatlı tebessümler o şirin hareket

Yada geldikçe gider sabr-ı kararım Naci

Dolu dizgin gidilir mi akabet-i ecele

Nur-i nişarım, Naci” (Tevetoğlu, **Ömer Naci...**s.196).

Büyük Türk düşünürü Ziya Gökalp'te Ömer Naci için şu şiirini yazar:

“O, yalnız bir hatip, bir mert değildi.

Ömer Naci'nin beklenmedik bu ölüm haberi herkesi şaşırtmış ve üzmüştü. Kendisiyle uzun süre birlikte çalışan Alman misyonunda görevli Paul Leverkuehn'un hatıralarında Ömer Naci'nin ölümü hakkında duyguları şöyle ifade etmiştir:

“Süleymaniye’de bulunan çok sayıda Kürt bizim faaliyetlerimizi minnetle anıyor, Scheubner’in geri dönmesini arzu ediyorlardı. Ömer Naci Bey ölmüştü. Bir çok yabancı ve tiksindirici etkiler bile bizim gönlümüzde daima aydınlık bir tablo çizen bir adamın acısını duyuyordu”²¹⁵.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın üçüncü hareket üssü Trabzon idi. Trabzon'daki müfreze eylemlerinin jeopolitiğini Elviye-i Selâse'nin Ardahan, Batum ve Yukarı Kafkasya Bölgeleri oluşturmaktaydı. Burada sorumlu Rıza Bey idi. Rıza Bey bir an evel teşkilatlanmayı tamamlamak için kendi bölgesindeki mülki idarecilerden çalışkan ve gönüllü olanların tayinlerini istemiş ve birtakım Türk çetelerinin organizasyonu ile uğraşmıştı²¹⁶. Bu arada Cemal Azmi Bey de Trabzon'a vali tayin edilmişti.

Doktor Bahaeddin Şakir Bey'le yapılan görüşmeler sonunda bu bölgede oluşturulan stratejiye göre; Trabzon'da bulunan Gürcüler ve Rusya'ya gidip gelen tüccarlardan casusluk işinde yararlanmak, Rusya'ya karşı Gürcüleri tarafımıza çekerek destek vermek ve Trabzon habishanelerinde bulunan ünlü çete reislerini kazanmak olacaktı²¹⁷.

Bu bölgelerde Almanların ekonomik ve stratejik beklentileri çerçevesinde Teşkilat-ı Mahsusa ile birlikte çalışma yaptıkları görülmektedir. Özellikle de

O, yalnız millete hemdert değildi.

Fert olsa yanmazdım bir ferd değildi.

Milletin şahlanmış imanı yolu o” Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c.III., s.289.

Ömer Naci'nin vefatı Türk basınında da büyük bir üzüntü ile karşılanmıştır. Bu beklenmeyen haber Türk Yurdu'nda okuyucusuna şöyle aktarılmaktadır. “Türklerin ateşli ve imanlı hatibi büyük emelli siyasisi Ömer Naci Bey büyük emeline ermek için hayatı boyunca cihat sahası olarak intihab ettiği Kafkas ve Azerbaycan civarında kahraman Osmanlı Ordusu içinde Tanrı'ya ulaşmıştır. Allah gani gani rahmet eylesin. Türk Yurdu'nun teessüsünde yardımı dokunan merhum şahsiyetinden, hizmetlerinden ileride uzun uzun bahsedeceğiz. Şimdilik yalnız bu elemli haberi verip ailesine taziyelerimizi bildirmek vazifesini ifa ediyoruz”. “Vefeyât: Ömer Naci'nin Vefeyâtı”, **Türk Yurdu**, Sayı, 116 (18 Ağustos 1332/ 31 Ağustos 1916), c.5, s.179.

²¹⁵ Paul Leverkuehn, **Sonsuz Nöbette Görev**, Çev.Zekiye Hasançebi, İstanbul, 1998, s.140.

²¹⁶ Arif Cemil, **I.Dünya Savaşı'nda ...** s.20. Karadeniz Bölgesinde Pontusçulara karşı faaliyetleri asker destekli sivil güçlere verilmişti. Buralarda bu çetelerin en gözde olanlarından birisi İttihat ve Terakki Mensubu Topal Osman çetesi idi. I.Dünya Savaşı'nın başlamasıyla etrafına topladığı gönüllülerle Teşkilat-ı Mahsusa alaylarına katılmıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız. Mustafa Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz’de Rum Faaliyetleri”, **OTAM**, s.4, **Ankara**, 1993, s.91-97.

²¹⁷ Arif Cemil, **I.Dünya Savaşı'nda ...** s.21.

Almanların Batum'dan Tiflis'e kadar Kurafkuse Vadisine gerçekleştirilecek ayaklanma fikri Doğu Kafkas hesaplarına uygun düşmekteydi. Gürcü lejyonu ile temas 1915 baharında Trabzon'da gerçekleştirildi. Gürcüler Türklerden yardım beklemesine karşı bunların bir diyeti olacağı şüphesini de taşımaktaydılar. Yani bu yardım bağımsız Gürcistan'a bir zarar verir miydi: Yahut bir Türk işgali söz konusu olur muydu? Ancak bu endişelere rağmen Gürcüler, Rus politik ve askeri çıkarlarının önüne geçilmesi gerektiği fikrini taşıyan Türk ve Almanlarla hemfikirdiler. Bu çerçevede oluşan endişelerin giderilmesi için de görüşmeler devam etmekteydi²¹⁸. Trabzon grubu bir taraftan Alman ve Gürcülerle temaslarına devam ederken öte taraftan Dr.Bahaeddin Şakir Bey'le temas kurarak ortak hareket noktalarını tespit için çaba gösteriyordu. Bu temas sonunda her iki grup Bayburt'ta buluşmaya karar vermiş ve ne suretle hareket edileceğini bir nizamname ile tamamlamışlardı. Buna göre Teşkilat-ı Mahsusa, Şârk Cephesi ,Kafkasya İhtilal Cemiyeti namı altında hareket edecekti. Şârk Cephesi; biri Erzurum birisi de Trabzon olmak üzere iki koldan idare edilecekti²¹⁹. Böylece her üç grupta Kafkas Cephesi'nde faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı.İlk iş olarak Kafkasya, İran'daki Türklere ve Gürcülere Kafkas İhtilal Cemiyeti namına birtakım propaganda içerikli beyannameler hazırlanarak dağıtılmaya başlanmıştı²²⁰. Bu hazırlıkların tamamlanması için de Tahsisat-ı Mesture'den gerektiği kadar parasal destek de hükümet tarafından verilmekteydi²²¹. Ayrıca müfrezelerin ihtiyacı olan gönüllü silah ve cephaneleri de gerek Müdafaa-i Milliye ve Hilal-i Ahmer'ce gerekse de hükümetçe karşılanmaktaydı. Mesela 23 Aralık 1915 tarihinde Canik Sancağı'na çekilen telgraf bu yoldaki çalışmalara örnek teşkil etmektedir. Telgrafta deniliyor ki; “Esliha buradan Trabzon'a sevk olunacaktır. Beşyüz kişilik kuvvetin Yüzbaşı Ahmed Bey kumandasında Trabzon'a sevkiyle malumat itası”²²².

²¹⁸ Paul Luverkuehn'un Anıları, s.24-25.

²¹⁹ Kafkas İhtilal Cemiyeti hakkında daha geniş bilgi için bkz. Arif Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda ...* s.28-34.

²²⁰ Bu beyannelerinin birinde deniliyordu ki: “...dünyada ancak hakim olmak için yarattığı müslümanların ortak düşman esaretinden kurtulacağı zaman geldi... Allahımıza sarılalım, peygamberimizden istimdat edelim. Köpeklerden daha korkak olan mel'un Rus Hükümeti'ni Kafkasya dağlarının ötelere kadar kovalım...” Arif Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda ...* s.32-33.

²²¹ “Trabzon Vilayeti'ne şifre C.27 Mart 330., 10 bin guruşluk havalename derdest irsaldir” 30 Mart 330 Nazır. *B.O.A, DH-ŞFR*, 39/216.

²²² *B.O.A, DH-ŞFR*. 48/147.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Trabzon'da teşkilatlanması tamamlandıktan sonra Rıza Bey eylemlere başlama zamanının geldiğini düşünerek karargahını Elviye-i Selâse'ye çok yakın Arhavi Kasabası'na nakletti²²³. Ali İhsan Sabis'e göre bu hareketin manası Ardahan ile Batum arasındaki Çoruh Vadisi'nde çete savaşları yaparak Rus Ordusu'nun aşağı tarafına darbeler indirmektir. Zaten Enver Paşa'nın Trabzon'a gelmesi eylemleri tektiklemişti. Şüphesiz bu durum Sarıkamış taarruzunun hazırlığıydı²²⁴.

Bu bölgede gönüllü birlikler kurma çalışmaları devam etmekteydi. Özellikle Sopalı Mutasarrıf olan namlanan Cemal Azmi Bey'in Trabzon Valiliği'ne atanması bu çalışmalar ivme kazandırmıştı. Cemal Azmi Bey, dağdaki eşkiyaya haberler göndermiş vatan tehlikedeysen dağlarda kalmanın yanlış olduğu, bu dönemin vatana hizmet etmek için iyi bir fırsat olduğunu ayrıca yaptıkları hizmete karşılık afv edilecekleri de duyurulmuştu. Bu haberler üzerine çete reisleri birer birer dağdan inmiş ve Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine katılmışlardı²²⁵.

Rıza Bey, müfrezelerini savaş başlamadan önce ve sonra çok rahat yönlendirebiliyordu. Çünkü buralar Rusların işgalinden uzak bölgelerdi. Bu sebeple gönüllüler çok kısa sürede hudutu geçerek hedefler vurulabiliyordu²²⁶. Enver Paşa'nın emriyle bu çeteler harekete geçmiş, sol cenahtan Batum'daki Ruslara karşı savaşan Alman Ştange Müfrezesi yine bu emir doğrultusunda Dr.Bahaeddin Şakir Bey'in emrine verilmişti. Ayrıca Yakup Cemil müfrezesi de bunlara katılmış²²⁷ ve 3 Aralık'ta Ardanuç alınmış ve Ardahan'a doğru hareket edilmişti²²⁸.

Şârk Bölgesinde Türk Rus Savaşı başladığında Karadeniz'de Rus hareketi olmamıştı. Ancak Batum; Rusların müstahkem mevkiydi. Dolayısıyla Rus birliklerinin asıl görevi bu mevkiyi koruyarak Çoruh mıntikasını kontrol edebilmektir. Bu durum Sarıkamış taarruzu düşüncesiyle de çelişmekteydi. Bu maksatla Türk gönüllü birlikleri 1

²²³ Arif Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda ...* s.75;

“Trabzon Vilayetine

Teşkilat-ı Mahsusa Heyet Reisi Rıza Bey tarafından Arhavi merkezinde kaza şifresiyle keşide olunan... Teşrin-i Sani 330... telgrafnamenin Vilayet şifresiyle bittertib hemen işarı” Fi. 5 Teşrin-i Sani 330, Nazır namına” **B.O.A, DH-ŞFR, 47/73.**

²²⁴ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi*, c.II, 2.Baskı, İstanbul, 1992, s.247.

²²⁵ Arif Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda ...* s.84-85. “Teşkilat-ı Mahsusa'ya vaz olarak Dersaadetten gitmiş zabitanaya seferberlik münasebetiyle oraca bir nefer zam tayini virülüb virülmediğine dair bir kati defterin irsali 11 Mart 331” Dersaadet Merkez Kumandanı Cemal” **B.O.A, DH-ŞFR, 51/123.**

²²⁶ Arif Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda ...* s.104.

²²⁷ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım* s.277.

²²⁸ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.III, ks. I, s.357.

Kasım 1914'ten itibaren baskınlar yapmaya başlamış²²⁹ Artvin, Murgul, Borçka, Ruslardan temizlenmişti. Gönüllülerin bu ilerleyişi netice vermiş ve Batum büyük oranda ele geçirilmişti²³⁰. Kısaca Batum'u almak III. Ordu hareketini kolaylaştıracaktı²³¹. Bu yüzden büyük önem taşımaktadır.

Batum'da bu başarının elde edilmesinde Yakup Cemil Bey'in büyük katkısı olmuştu. Bu sebeple şehrin fatihliği sıfatını kimseye bırakmamış ve bununla hep övünmüştür²³².

Yine verilen emirler doğrultusunda Dr.Bhaeddin Şakir Bey'in müfrezeleri Elviye-i Selâse'de çok önemli kavşak noktası olan Oltu'ya gidecek ve bu müfrezelerden de Kars ve Ardahan'a giden telgrafları kesip Kars-Sarıkamış demiryolunun tahrip edilmesi istenmişti²³³. Bu ilerleyiş sonunda 29 Aralık 1914'te müfrezeler Ardahan'ı ele geçirmişlerdi²³⁴.

Ancak Ruslar Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu başarıları karşısına zaman zaman karşı saldırılarda bulunmuş ancak hep zayıf vermiştir. Mesela, Rus donanması Teşkilat-ı Mahsusa'nın sahil müfrezelerine taarruz etmiş ancak düşman 600 ölü bırakarak geri çekilmişti²³⁵.

Vilâyât-i Şârkiyye ve Kafkas Cephesi'nde bir taraftan düzenli ordu diğer tarafında Teşkilat-ı Mahsusa Müfrezeleri ideolojik eylem mantığına uygun hareketlerine devam etmelerine rağmen bir türlü kalıcı olan darbeyi vuramıyorlardı. Özellikle Sarıkamış taarruzunun maalesef acıyla sonuçlanması bu manada ordunun ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin maneviyatını sarsmaya başlamıştı.

Bir taraftan İstanbul'da Troyka'nın nüfuz mücadelesi için verdikleri çabalarla başarısızlıklara zemin hazırlarken diğer taraftan da bu öne çıkma çabaları, kısaca iyi yönetilememesi Cephede Teşkilat-ı Mahsusa'nın örgüt yapısını ve eylemlerine büyük zararlar vermeye başladığı görülmekteydi.

²²⁹ B.O.A, DH-ŞFR, 51/44.

²³⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı, c.I, Ankara, 1993, s.599-600.

²³¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi..., s.618.

²³² Galip Vardar, İttihat ve Terakki İçinde Dönemler, (Yaz. Samih Nafiz Tansu), İstanbul, 1960, s.284.

²³³ Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım ...s.291.

²³⁴ Köprülü Şerif (İlden), Sarıkamış... s.168.

²³⁵ ATASE; D.60, Dlp.104, K.129, F.21.

Özellikle Sarıkamış taarruzu ve bozgunu bu kötü gidişi adeta tetiklemiş ve Birinci Dünya Savaşı sürecinde yaşanan sosyo-ekonomik ve stratejik olumsuzluklar bu birliklerden beklentileri boşa çıkarmaya başlamıştı. Bunun üzerine örgütteki bozulmaların daha büyük olumsuzluklar yaşatmasına izin vermemek için İstanbul'dan Hükümet kararıyla Trabzon ve havalisinde Teşkilat-ı Mahsusa kumandanlığı lağvedildi ve Dr.Bahaeddin Şakir Bey'in de idaresi altındaki müfrezelerle birlikte bu üslerin idaresi Avni Paşa'ya devredilmişti²³⁶.

Netice itibariyle Teşkilat-ı Mahsusa'nın misyonu, savaşın akışına uygun olarak tam bir başarı ve başarısızlık ikilemi arasında kalmış, düşmana zarar vermiş ama öldürücü darbeler vuramamıştır. Zaten misyonu ve örgüt yapısı da buna bu kadar izin verebilmişti.

E. Vilâyât-ı Şârkiyye'de Bayındırlık, Sağlık, Ziraat ve Ticaretle İlgili Bazı Çalışmalar

1-Vilâyât-ı Şârkiyye Yollarının Yapılması Meselesi

İttihat ve Terakki'nin bütün memlekette hayata geçirmeyi düşündüğü en gerçekçi politikalarından birisi de bayındırlık alanında reformlar yapma teşebbüsüydü. Bu alanda yapılacak hamlelerle ülkenin geleceği adına neşter vurulmuş olacaktı.

Bu bağlamda ele aldığı işlerden birisi demiryolları bir diğeri de karayollarının yapılmasıdır. Geleceğin garantisi olarak gördüğü bu yollar meselesi, hem ordunun ihtiyaçlarını hem de memleketin bayındırlık alanındaki ihtiyaçlarını karşılamaya matuf özellikler taşımaktadır.²³⁷

Ancak şu ifade edilmelidir ki küçük bir evin bile inşası birkaç ayda ancak tamamlanırken bütün ülkede demiryolları, limanlar, bataklıkların kurutulması ve karayollarının bunlarla bağlantılarının temini gerçekten çok zor bir iştir. Ayrıca devletin içinde bulunduğu ekonomik darboğazlara bir de Vilâyât-ı Şârkiyye'nin coğrafi ve iklim illiyetleri de eklendiğinde bu işlerin hiçte kolay olmayacağı gerçeğini teslim etmek gerekir.

²³⁶ Arif Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda ...* s.252.

²³⁷ İttihat ve Terakki'nin ne yaptı ne yapmadı? Tarzında vuku bulan tartışmalara en iyi cevabı Hüseyin Cahid Bey vermiştir. Bu konuda bakınız. Hüseyin Cahid, "İttihat ve Terakki Cemiyeti Ne Yaptı?" *Tanin*, 22 Şubat 327/ 11 Mart 1912, No: 1261.

Buna rağmen İttihat ve Terakki'nin bu gibi amilleri bir bahane ederek işi zamana bırakarak savsaklama politikası takib etmediğini söylemek mümkündür.

a) Karayollarının Yapılması

Vilâyât-ı Şârkiyye'de yolların genel durumu ve bundan dolayı da vilayetlerin tarım, ticaret, sanayi gibi alanlarda neler kaybettiği izah etmesi bakımından yine vilayet raporlarının birinci derece önem arzettiğini söylenebilir. Mesela Trabzon'dan İstanbul'daki gazetelere gönderilen bir mektupta hükümetin dikkatleri bu gerçeğe çekilmek istenmiştir. Bu mektupta şu ifadeler önemlidir: “Şehrimizin dahil ile müvaredatı yine eski haldedir. Kağrı arabaları şamata-i malumeleriyle nakl-i eşyaya hizmet ediyorlar. Yaz mevsiminin en iyi zamanlarında bile Erzurum-Trabzon arasında arabalar yirmi-yirmiiki günde nakl-i eşya edebiliyorlar. Develerle naklolunan eşya ancak kırk, kırk dört günde Erzurum'dan buraya, buradan Erzurum'a gönderilebiliyor... Trabzon'dan Erzurum tarıkıyla vuku bulan nakliyat-ı seneviyenin miktarı 120.000 tonilâtodur.* Bu malın beher tonilatosuna isabet eden masarîf-ı nakliye 10, 12 liradır. Masarîf-ı nakliyenin bu derecesi gerek Erzurum'da ve gerek civarındaki beldelerde her cins eşyanın yüksek fiyat ile satılmasını mucib oluyor. Bundan dolayı fakru zaruret içinde bulunuyor. Otomobil işletilmesi imkan dairesine girecek olursa nakliyat fevkalade kesb-i suhulet edecek ahali bu halden istifade ederek mahzar-ı refahat olacaktır.”²³⁸ Yine Sivas'tan da benzer talepler ve şikayetler gelmektedir. Burada da, bu gerçek şöyle izah edilmiştir:

“Yegane mahsulatı hükmünde olan hububat bereketli senelerde kıymetinin iki misli masrafla yalnız Samsun'a kadar naklonulabilir...”²³⁹

İşte bu gibi sebeplerden dolayı halkın içinde bulunduğu durum gerçekten zor şartlarda yaşamaya mecbur kılıyordu. Elbette karayollarının demiryolları ile eş zamanlı olarak yapılma düşüncesi aynı gerekçelerle örtüşmektedir. Bu durum karşısında Meclis-i Mebusan'da yoğun bir faaliyet görülmektedir. Öncelikle her vilayetin mebusları kendi

* **Tonilata:** Gemilerin alabileceği yükü belirtmekte kullanılan bir tona eşit birim.
²³⁸ Şu hususu nazar-ı dikkate alan bazı erbab-ı servet ahiren hükümete müracaat ederek Erzurum ile Trabzon arasında otomobil işletmek üzere imtiyaz verilmesini talep ediyorlar...” Trabzon-Erzurum Tarikî” **Tanin**, 21 Kanun-ı Evvel 1325/ 3 Şubat 1910, No: 481.
²³⁹ “Sivas Vilayetinde Vesait-i Nakliyenin Ehemmiyeti”, **Tanin**, 16 Teşrin-i Sani 1325/ 29 Kasım 1909, No: 446.

yollarının yapılması ve bu yolların tûrûk-ı umumiye yani devlet yolları kapsamına alınmasını istemekteydi.

Meselenin daha iyi anlaşılması için yollar hakkında kısa bir bilgi vermek gerekir. Şöyleki , Osmanlı Devleti'nde yollar iki kısma ayrılır birisi, genel yollar, birisi de vilayet yollarıdır. Osmanlı mali sistemine göre hükümet ,malî yılın başında hazırladığı genel bütçeden her nezaretin bütçesini de hazırlardı.İlgili nezaret de vilayetlerin ihtiyaçlarına göre vilayet bütçelerine belirli oranda tahsisat ayırırdı. Bundan sonra vilayetin öncelikli ihtiyaçları Vilayet Genel Meclislerinde tespit edilerek buna göre bir vilayet bütçesi cedveli tertip ederdi. Bu cedvellerde tahsisat dairesi hangi yolların yapılacağını kendileri belirler böylece çalışmalara başlanırdı. Genel yollar yani devlet yolları diye bilinen transit yollar ise genel bütçeden tahsisat ayrıldığı takdide inşasına başlanabilirdi.²⁴⁰ Vilayet yollarının yapılmasında vilayetlerin diğer yatırım ihtiyaçları da göz önüne alınarak bütçe dağılımı yapıldığından dolayı vilayet yollarının tamamlanması uzun senelere yayılabilmektedir.Ayrıca vilayet meclisi üyeleri de kendi inisiyatiflerini kendi livaları için kullanabildiklerinden dolayı işlerin yürümesi zaman zaman karışık haller alabiliyordu. Bundan dolayı her mebus kendi bölgesinin yollarının genel yollar meyanında ele alınmasını istemekteydi. Mesela Gümüşhane-Erzincan yolunun genel yollar meyanında kabul edilmesi için bölge mebusları bir takrir vermiş ve²⁴¹ yine Erzurum-Rize²⁴² yolunun, Diyarbakır-Bitlis ile Erzurum-Kığı yollarının genel yollara alınması için de çalışmalar yapılmış ve bu gibi yolların önemine binaen genel yollara dahil edilmeleri sağlanmıştır.²⁴³ Ancak mebusların bu çalışmaları sırasında her

²⁴⁰ Mesela Erzurum Vilayeti Meclis-i Umuminin yaptığı cetvellere göre Erzurum-Beyazıt yolu için 94218 kuruş, Erzurum-Tortum yolu için 18500 kuruş sonra bazı köprüler ve bazı yollar için de ödenekler ayrılmıştır. **Meclis-i Mebusan Zabıt Caridesi, Devre I, İçtima Senesi 4,c.2**, Ankara 1991, s..262.

²⁴¹ “Her iki vilayetin bedehat-ı nakdiyyesi işbu tarikîn ikmal-i inşaatına gayr-i kafi bulunduğundan mezkur tarikîn turuk-u umumiyyeye cedveline idhal ve o meyanda teşri-i inşası encümenimizce de muvafik görülmüş...” **Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekalif-i Kanuniye ve Encümen Mazbataları (1328-1912), Devre II, İçtima Senesi I**, Ankara, 1992, s.408.

²⁴² Bu yolun genel yollar meyanında kabulü için verilen takrirden şöyle denilmiştir: “Madde I, Trabzon Vilayeti dahilindeki kısmı turuk-u umumiyyeye meyanında bulunan Rize-Erzurum yolunun Erzurum Vilayeti dahilindeki kısmı dahi turuku umumiyyeye meyanında ithal edilmiştir...” **Meclis-i Mebusan Zabıt Caridesi, Devre 3, İçtima Senesi I, c. I**, Ankara 1991, s.81.

²⁴³ **Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekalif-i Kanuniye ve Encümen Mazbataları (1330), c. I**, Ankara 1992, s.85. “Nafia Nezaretinin melfufuyla meclis-i acizanemizde kıraat olunan tezkiresinde dermeyan olduğu vechile Diyarbakır-Bitlis tarikiyle Erzurum-Kığı tarik-i umumisinin Erzurum Vilayeti hududundan Harput'a kadar olan kısmının turuk-u umumiyyeye meyanen ithaline dair

teklifin de kabul edildiğini söylemek de doğru değildir. Mesela, Erzurum -Bayezid yolunun bütçenin müsaid olmadığı gerekçesiyle kabul edilmediği görülmüştür.²⁴⁴

Bölge yolları, yalnızca ticaret ve bayındırlık gerekçesiyle de yapılmıyordu. Aynı zamanda savaş şartlarında askeri nakliyat maksadına uygunluk arandığı bilinmektedir. İşte bu gibi durumlar karşısında Meclis-i Vükela'da bazı kararlar alınmıştır. Bu yolların verimliliği yanında Harbiye Nezareti'nde ihtiyaç belirtmesi durumunda bölgede gerekli tahkikat ve proje çalışmaları başlatılmıştır. Mesela, Harbiye Nezaretinin 4 Nisan 328 tarihinde Vilâyât-ı Şârkiyye'nin ihtiyaç duyduğu yolların yapımı için 250.000 liralık bir tahsisatın ayrılmasını istediği vakidir.²⁴⁵ Bu şu demektir ; günün şartlarında 1 km yolun maliyetinin asgari 40 liraya mal olduğu düşünülürse, toplam 6.250 km'lik yol yapılacağı ortaya çıkar.

Ayrıca, vilayetler arasında yolların yetersizliğinden dolayı dışarıdan gelen postaların kısa zamanda yerlerine ulaşmamasından dolayı da hem idari hem de askeri manada hazinenin de büyük fayda sağlayacağı da bu yolların yapılma gerekçeleri arasında kabul edilebilir.²⁴⁶

İşte karayollarının yapılma gerekçeleri ne olursa olsun Vilâyât-ı Şârkiyye'de yapılan yolların hemen hepsinin askeri, ticari ve bayındırlık gibi alanlarda hizmet edeceği düşünüldüğünden başlatılan çalışmalara böylece bir fırsat verilebilmiştir. Bu manada başlatılan çalışmalarda gelinen aşamalarda da raporlar tutulmuş²⁴⁷ ve ilgili makamlara bildirilmiştir. Mesela, 1331-1915 senesinde Diyarbakır vilayetinden gelen raporda gelinen nokta şöyle ifade edilmiştir:

1.“329 senesinde inşaatına başlanılan Mardin tariki için ahval-i hazıra dolayısıyla ücretli amele tedariki gayrimümkün olduğu gibi amele taburu da istihdam olunamadığından inşaat atide zikredilen miktardan ibaret kalmıştır. Şöyle ki, Mardin tarihinin 34 km'siyle 47 ve 60 km ile 1070 km arasında 7800 m tül üzerinde 15570 m³ tesviye-i türabiye 2220 m tul üzerinde 6304 m² kaba hafri 5135 m tül üzerinde 1930 m³ kırma taş farşı, 341 m kırmataş ve 1059 m³ kum ihzârı ameliyatı icra edilmiştir...”

---

tanzim ve irsal olunan madde-i muvakkate-i kanuniyenin meclis-i umuminin küşadında kanuniyeti teklif olunmak üzere şimdiden mevkii meriyete ve...” **B.O.A, M.V, 229/46.**

²⁴⁴ **B.O.A, DH-SYS, 90/1-5, Belge No: 10.**

²⁴⁵ **B.O.A, M.V, 163/85, Belge No: 85.**

²⁴⁶ **Meclis-i Mebusan Zabıt Caridesi, Devre I, İçtima Senesi I, c. I, Ankara 1982, s.771.**

²⁴⁷ **B.O.A, DH-M.U.İ, 77-2/18.**

2. Tamirat-ı mütemadiye olarak mezkur tarikin mebde'yle 34 km arasında 41400 m tülünde hendek ve banket tamiratu yapılmıştır.
3. Bu sene zarfında ahşab ve kargir köprüler yapılmamıştır...
4. Göl ve bataklıklar hakkında bu sene tedabir-i ıslahiye ve telbiyesi yapılmamıştır..."²⁴⁸

Bu bağlamda başlayan çalışmalar, yine savaş yine ekonomik sıkıntılar...vs. yüzünden zaman zaman işlerin düzgün yürütmesine engel olmuşsa da, yolların hayati önemine binaen çalışmalar devam etmiş, inşaatlar büyük oranlarda tamamlanabilmiştir.

b) Vilâyât-ı Şârkiyye'de Demiryolları Meselesi

Osmanlı Devleti'nde hükümetlerin değişmesine rağmen devlet politikası olarak yaşanan ve üzerinde en çok tartışmanın yapıldığı önemli konu demiryolları meselesiydi. II. Abdülhamit'den İttihat ve Terakki'ye uzanan süreçte örtüşen en ciddi projelerin de başında gelmekteydi.

Demiryollarının iktisadi, askeri ve siyasi manada ülke yararına getirisinin büyüklüğü aynı zamanda emperyalizmin de politik yaklaşımlarına yön vermekteydi. Ayrıca XX.yüzyılın en önemli değerleri, arasında bulunan petrol, aynı zamanda uluslararası bir öneme kavuşmuştu. Petrol konusunda emperyalist devletlerin bildiği en önemli gerçek, bilinen en zengin petrol yataklarının Osmanlı Devleti topraklarında bulunmasıydı. İşte, uluslararası savaşları tetikleyen de böylesi muazzam zenginlikti.

Demiryolu imtiyazları konusunda verilen savaşın da özünde Osmanlı ülkesinden tavizler koparmak vardı. İlk önce Almanların çeşitli sebeplerle aldığı büyük hakların karşısında diğer emperyalist devletlerin de dış politikalarında bazı değişikliklere zorlanmış ,olması da büyük savaşın en büyük sebebini teşkil ediyordu.

1888'de Anadolu demiryollarının imtiyazının Almanlara verilmesinden sonra ilk tren 1892 yılında Ankara'ya gelmiş, Eskişehir-Konya arasında tamamlanmıştı. Osmanlı ülkesinin demiryolu hatlarıyla birbirine bağlanması projesinin tamamlanabilmesi için sıra Ankara, Sivas, Samsun hattı ve Sivas, Diyarbakır, Musul hattının yapılması için de mukavelenamerler imzalanmıştı. Bu aşamada Rusların şiddetli engellemeleriyle bu çalışmalar durma noktasına gelmişti. Bu yolda devam eden entrikalar sonucunda Rusların Vilayet-ı Şârkiyye'deki imtiyazı aldığı görülmüştür. Ancak Ruslar açısından

²⁴⁸ B.O.A, DH-İ.U.M, E-11/127.

bu imtiyazın amacı bu bölgede demiryolu yapmaktan ziyade diğer devletlerin bu tavizi almalarına engel olmak ve tarihi emelleri için buralarda Osmanlı Devleti'nin otoritenin tesisini engelleyerek amaçlarına ulaşmada bir fırsat yakalamak istemiştir. Oysaki Rusların bu yaklaşımlarına rağmen, Kafkas demiryollarını Sarıkamış'a kadar uzatmaları yönündeki çalışmaları da bir taraftan diğer emperyalist devletlere birer mesaj olduğu kadar bu bölgeyi istila ederek kalıcı olmak istedikleri yolunda anlamlı çalışmalar olarak görülebilir.²⁴⁹ Ayrıca Ruslar bu düşüncelerinin bir parçası olarak Culfa'dan Hoy'a uzanan demiryolu hattı yapmak için de zaman zaman çalışmalar yapmışlardır.²⁵⁰

Rusların bu tutumu karşısında Osmanlı Devleti de bazı arayışlara girmiştir. Bunlardan birisi de Ankara-Erzurum hattının da Hicaz hattı gibi tamamen yerli sermaye ve işçisiyle inşa etme projesiydi. Bunun için de 1905 tarihinde bölgeye bir inceleme heyeti göndermiş, bazı çalışmaları desteklemiştir.²⁵¹

Bu aşamada devreye giren bir başka ülkede Fransa'dır. Bu maksadla Fransa'nın diplomatik ataklarının olması aynı zamanda bir çok sıkıntıya sebebiyet vermekteydi. Osmanlı Devleti açısından Rusya-Fransa ittifakını bozmak gelecek adına önemli bir taktiktir. Yapılacak hatların o günkü şartlar dahilinde daha çok askeri maksada şamil olması en çokta Rusya'yı rahatsız etmiş gibi görünmektir. Rusya açısından bu proje gerçekleşirse kendi güvenliği tehlikeye girer endişesinin taşıyor olmasından dolayı Osmanlı Devleti'nin takip ettiği politikalara taban tabana zıt bir durum arz etmekteydi..²⁵²

Vilâyât-ı Şârkiyye demiryollarının inşası hususunda var olan teklifler, taraflar demiryolu yapmaktan ziyade diplomatik huzursuzlukların ortaya çıkması için çaba gösteriyor olmalarını Yusuf Hikmet Bayur da şöyle değerlendirmektedir:

“Rusya: Bu hakkı elinden kaçırmamak, onun bir parçasını geri vererek bir yandan 20-25 yıldır elinde bulunmuş ve bir çokları kendi amaçlarına yarayacak biçimde

²⁴⁹ A. Remzi Atasü, *Büyük Harpte Demiryollarının Askeri Roller ve Yarına Hazırlanışları*, İstanbul, 1939 s.43.

²⁵⁰ B.O.A, DH-ŞFR, 39/195.

²⁵¹ Ankara-Erzurum hattının inşası için bölgeye gönderilen inceleme heyeti şu isimlerden oluşturulmuştur: “Albay Hüsamettin, Albay Ahmet Fevzi, Anadolu-Bağdat Şimendöfer hattının baş mühendisi Mösyö Daundrix (Fransız tabiiyetinde), yine aynı müesseseye bağlı mühendis Mösyö Sonya (İtalya tabiiyetinde)...” General Hüsamettin Karaoyvat, “Hatıralar”, *Canlı Tarihler*, İstanbul 1946, s. 9-10.

²⁵² Hüseyin Cahid, “Türkiye’de Şimendöferler”, *Tanin*, 1 Şubat 326/ 14 Şubat 1911, No: 880. “Fransa ve Türk Şimendöferlere” *Tanin*, 1 Şubat 326/14 Şubat 1911, No: 880.

yetiştirilmiş Ermenileri Doğu Anadolu'ya yerleştirmek ve onlar yolu ile orada yeni yeni dolaplar çevirmek...

Fransızlar: Almanların Bağdat demiryolu ile boy ölçüşebilecek önemde bir demiryolu ağı bırakması almak, Osmanlı Asya'yı paylaşılacak olursa, onun Türk kısmında da bir hak ileri sürebilecekleri büyük bir bölge elde etmek; Karadeniz ve boğazlar işlerine karışmak hakkını kazanmak kendi ülkelerindeki kömürleri kendilerine yetmediği için Türk kömür bölgesini daha sağlam olarak elde tutmak ve belki biraz da bağlaşıkları Rusya ile daha sıkı bir yakınlık kurmak istedikleri sanılabilir. Fransızlar bir yandan Rus'a: bu işte aşırı güçlük çıkarma, çünkü eğer Türkler bu işi bize vermezlerse Amerika'da onun veresiye yapacak üstenci bulabilirler ve iş daha kötü olur; Osmanlı'ya da bu işin yapılmasına Rusları ancak biz araştırabiliriz, dolayısıyla bize karşı uysal ol demektedirler.²⁵³

Bu şartların hüküm sürdüğü bir ortamda devletler arasında devam eden mücadeleler sürerken Vilâyât-ı Şârkîyye'de demiryolu imtiyazı için mücadele eden iki devlet daha vardı. Bunlar Amerika ve İngiltere idi. Bu iki devletin mücadelesi ise şöyle cereyan etmiştir: İngiltere'nin Çiçvan namındaki bir kumpanyanın röprezantanı olan Glaskow namında bir zat Şârkî Anadolu'da teminatsız dar hatlı demiryolu inşasının kendi şirketlerince yapılması için bir proje sunar. Bunun içinde güzergahtaki madenlerden istifade edebilmek suretiyle işe girişebileceklerini beyan etmişti.²⁵⁴

Glaskow'un projesi Meclis-i Mebusan'da tetkik edilir.²⁵⁵ Bu sırada Çester namında bir başka Amerikalı, bir Amerikan şirketi adına meclise müracaat eder. Bunun teklifi ise demiryolunun geniş hatlı olacağını beyan ediyordu. Çester'in teklifi Glaskow'un kine nazaran son derece iyi şartları kapsıyordu. Öyle ki bu teklif karşısında Nafia Nazırı (Noradonkiyan) dahi "böyle bir teklifte bulunan kimseyi çıldırmaş addederek sözlerini ciddiye alamayacağını beyan edecek kadar ileriye vardı."

Bu gelişmeler üzerine Meclis-i Mebusan, bir esas üzerinde mutabık olur. Bu hattın her iki tarafında 10'ar km mesafede madenlerin imtiyazı verilmek ve bu

²⁵³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi, 1911 Balkan Savaşına Kadar*, c.II, ks.I, Ankara 1991, s.498-499.

²⁵⁴ Meclis-i Mebusan'da bu teklifler hakkında uzun uzadıya tartışmalar vuku bulmuştur. Bunun için bakınız: *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 4*, c.I, Ankara 1991, s.519-vd.

²⁵⁵ *B.O.A, M.V*, 129/73, Belge No: 1,2.

madenlerden vergi ve amortisman vermeyi kabul edecek tarafa ihalenin verileceğini ilan eder.

Görüleceği üzere Osmanlı Devleti de bu işte istediğini alabilmek için yeni kombinezonlar geliştirme gayreti içinde olur. Osmanlı Hükümetiyle Çester grubunun arasında devam eden uzun görüşmelerde bu projenin ihaleyi kazandığı şeklinde bir kanaat hasıl olurken, Meclis'te Alman yanlısı mebusların sert muhalefeti artmış, özellikle Türk Maden Kanunu'nun, imtiyazın şartnamesiyle çeliştiği hususu uzun tartışmalara yol açmıştı. Görüşmelerde sona gelindiği düşünülürken ABD Dışişleri Bakanlığı ümidini yitirmiş olacak ki Aralık 1911 yılında projesini geri çekmek zorunda kalmış, Tevfik Çavdar ifadesiyle Çester Projesi "Mecliste oylamaya fırsat kalmadan öldü."²⁵⁶

Hüseyin Cahid'e göre bu projenin reddedilmesine temel neden hatt üzerindenki madenlerin işletme hakkının Çester'e verilmesinden duyulan endişedir. Bu durumu bir çelişki olarak gören Hüseyin Cahid, madenleri Çester'e vermekle hükümet onları elinden çıkarmıyor tam aksine kazanıyor, yani maden sahibi oluyor, ayrıca da bu madenlerin işletilmesinden de önemli miktarlarda gelir elde edileceğinden geline nokta meclisin büyük hata yaptığını söylemektedir.²⁵⁷

Vilâyât-ı Şârkiyye demiryollarının bir an evvel hayata geçirilmesi noktasında hükümetleri en çok teşvik edenlerin başında bölge mebusları gelmekteydi. Bu şahıslar hükümeti teşvik etmeleri yanında hatların kendi vilayet veya livalarından geçmesini sağlamak için de yoğun çabalar içinde olmuşlardır. Mesela Diyarbakır Mebusu Feyzi ve arkadaşları demiryolu hattı projesinin bir an evvel tamamlanması yönünde bir çok kez tahrir vermişlerdir.²⁵⁸ Yine Erzincan Mebusu Osman Fevzi Efendi de Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Mamûratülaziz ve Diyarbakır vilayetlerini Karadeniz'e bağlayacak

²⁵⁶ Tevfik Çavdar, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, İstanbul, 1970, s.152.

²⁵⁷ Hüseyin Cahid, "Çester Meselesi", **Tanin**, 13 Teşrin-i Sani 1327/ 26 Kasım 1911, No: 1162, Hüseyin Cahid, "Anadolu'da Şimendöferler", **Tanin**, 23 Teşrin-i Evvel 1326/ 5 Kasım 1910, No: 782; "Samsun Sivas Hattı", **Tanin**, 3 Teşrin-i Evvel 1326/ 16 Ekim 1910, No: 762.

²⁵⁸ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi 3, 5. c., Ankara 1990. s.547.**

demiryolu hattının hayata geçirilmesi için büyük çabalar içinde oldukları görülmüştür.²⁵⁹

Bu gelişmelerin akabinde yaşanan kısa bir durgunluk 1912 yılına kadar devam etmişti. Bu tarihten sonra Mezopotamya'dan imtiyaz alma yarışı iyice hızlanmış, Çester'da muhalif cephelere, rağmen yeni düzenlemelerle yeniden bu yarışa katılmıştı.

Rusya, demiryolu ve yer altı zenginliklerinde rakiplerini bu zamana kadar yaptığı gibi görüşme ve anlaşma yoluyla Karadeniz ve Vilâyât-ı Şârkiyye'den uzak tutma politikasıyla daha da kararlı bir halde yeniden bu mücadeleye katılmakta gecikmedi. Fransızlar ise bu imtiyazları Ruslarla hareket ederek elde edebileceği inancını hala yaşatmaktaydı. Ruslar bir taraftan Osmanlı Devleti'nin diğer güçlerle bir anlaşma yapma ihtimallerini engellemeye çalışırken bir taraftan da Osmanlı Devleti'yle ikili anlaşma yolları aramaktaydı. Demiryolları hususunda yapılan bu gibi görüşmelerde önemli ilerlemeler sağlanabilmişti. Rusya, Fransa ve İngiltere de artık uzlaşmaya daha yakın durmaktaydılar. Demiryollarının inşasının yeniden başlamasında Almanların hatların hemen hepsini diğerlerine rağmen yapmanın imkansızlığını görmesi kadar, diğerlerinin de gelinen noktadan geriye bir dönüşün olmayacağını anlamaları bu uzlaşmayı getirmişti.²⁶⁰

Bu süreçte Cavid Bey ile Rus Elçisi Giers'in arasında yapılan görüşmeler yeni bir yakınlaşmayı da beraberinde getirmişti.²⁶¹ Gelinen bu aşamada, Rus hükümeti 1900'lerde imza edilen anlaşmadan vazgeçmeye dahi çok yakındı. Rusya, bu anlaşma ile elde ettiği tavizleri yeni bir anlaşmaya da sokma gayreti içindeydi. Bu görüşmelerle artık son aşamaya gelinmiş ve 1913-1914 yıllarında demiryolu anlaşma projeleri yeniden hazırlanmış oluyordu. Sonunda 14 Eylül 1913 yılında Fransızlarla Osmanlı hükümeti arasında Samsun-Sivas-Erzincan-Aşkale hattı ve bağlantılı hatlar için sözleşme imzalanmış oldu. Pichon ve Cavid Bey'in imza ettiği bu anlaşmadan sonra 15 Şubat 1914'te de bir Alman-Fransız sözleşmesiyle Bağdat demiryolu ağı için sözleşme imzalandı. "Osmanlı hükümetinin finans sorununun çözümündeki ortağı BIO (Banque

²⁵⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi I, 2. c., Ankara, 1982, s.225; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi 3, 6. c., Ankara 1991, s.489 ; Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi 3, 3. c., Ankara 1989, s.365.

²⁶⁰ Murat Özyüksel, Osmanlı -Alman İlişkilerinin Gelişim Süreci Anadolu ve Bağdat Demiryolları, İstanbul ,1988, s.235.

²⁶¹ Bilmez Bülent Can, Demiryolundan Petrole Çester Projesi, 1908-1923, İstanbul, 2000, s.156.

Internationale Ottomane-Osmanlı Bankası), Banque Russo-Asiatique ve Banque International de Commerce de St. Petersburg idi. Bu iki birlikte Societe Otoman du Reseau de la Mer Noire'ı oluşturuyordu. İnşaat ve İşletme işi Regie Generale'e kalmıştı.²⁶²

Varılan bu noktadan sonra Vilâyât-ı Şârkiyye demiryollarının inşasına başlanmıştı. Ancak bu çalışmaların başlanmasından çok kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı çıkmış, böylece de inşasına başlanan demiryolları da savaşa birlikte askıya alınmış oldu.

Ancak bu karışıklık bitmek bilmedi. Çünkü savaşa kadar birçok şirketin Osmanlı Devleti'yle bazı sözleşmeler imzalamasına rağmen bu anlaşmaların hiçbirisi meclisten onay alamadığı için Can'ın ifadesiyle "herkes ancak hak sahibi olduğunu iddia ederek ortalıkta dolaşmaktaydı."

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte savaşan tarafların şirketlerinin bu imtiyaz yarışına katılmaları hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'nin de kendi çıkarları çerçevesinde gelinen aşamaları tek taraflı olarak askıya alması da Osmanlı Devleti'nin doğal hakkıydı. Ancak bu durumun diğer taraflarca da kabul edildiği düşünülemezdi. Çünkü petrol ve diğer madenlerin elde edilmesine dönmüşen bu yarış emperyalizmin savaş beklentisiyle örtüşmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin savaşa taraf olarak itilaf devletlerine savaş ilan etmesiyle birlikte demiryollarına olan ihtiyacı iyice artmıştır. Savaşın seyrinde demiryollarının askeri amaçlı kullanılmasının savaşa katkısının ne büyük bir aşamalar katettiği gerçeği karşısında İttihat ve Terakki hükümeti de yeni yeni arayışlar içinde olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin savaşta en önemli cephelerinden birisi Şark Cephesi'ydi. II. ve III. Ordu muntıkası olan bu cephede ordunun lojistik ve mühimmatı denizden Trabzon yolu ile yapılmaktaydı. Ancak Rus donanmasının Karadeniz'de hakimiyet kurması denizden nakliyatı imkansız hale getirmişti. Karayoluyla da kısa sürede bu ihtiyaçlar giderilemeyeceği anlaşılmıştı. Çünkü hem nakil araçları yetersizdi hem de karayolları bakımsızdı.

Bölgede demiryolunun yetersizliğinin savaşa yansımaları Remzi Atasü şöyle bir örnekle dramatize etmektedir: "Bilhassa Sarıkamış muharebesi sırasında Erzurum

²⁶² Can, Demiryolundan Petrole Chester Projesi ..., s.157.

civarında yiyecek bulunduğu halde, kıtaların çoğu aç kalmıştır.Kıtaatı beslemek için Erzurum'dan Hasankale ambarına sırtlarında yiyecek taşımış olan Erzurum halkının hizmetini ve fedakarlığını burada anmak bir vecibedir..."²⁶³

Osmanlı İttihat ve Terakki Hükümeti, bu gibi durumların sıkça yaşanacağını bildikleri için savaş sürecinde çok önemli ve cesur kararlar almışlardır. Bu kararların başında da bu zamana kadar yapılan sözleşmeleri fesh ederek inisiyatifi ele alıp ihtiyaç duyduğu demiryollarını kendi imkanlarıyla yapmak üzere harekete geçmişlerdir.

Hüseyin Cahid Bey'in, "geniş yol yapacağız diye bekleyip bir şey yapamamaktansa derhal dar hatlı yollar yapmak bin kere hayırlıdır"²⁶⁴ diye ifade ettiği aşama Vilâyât-ı Şârkiyye'de dar hatlı yani dekovil hattı diye bilinen demiryollarının inşasının başlatılması, en akıllıca çözümlerdendi. Bu hatların inşasında temel hedef askeri ihtiyaçların en uygun şekilde tamamlanmasına yardımcı olmaktı.

Bu maksadla 11 Kasım 1915 tarihinde "cihet-i askeriyece inşa olunacak demiryolları için 1330/1914 senesi harbiye bütçesine 150.000.000 kuruşun tahsisat-ı fevkalade olarak ilavesine dair" bir kanun layihası Meclis-i Ayan'da görüşülür. Bu kanun layihasında gerekçe şöyle ifade edilmiştir: "Ankara'dan Erzurum'a ve Erzurum'dan Karadeniz sahilindeki bir noktaya ve Muratlı'dan Tekfur Dağı'na ve Ankara ve Erzurum güzergahından Karadeniz'e kadar cihet-i askeriyece inşa olunacak ve işlettirilecek demiryolları ile şubatının ve bu şubelerin müntehasında yapılacak liman ve rıhtımlarla teferruatının işletme umurunun müstelzim olacağı masarîf için Harbiye Nezaretinin 1330/1914senesi bütçesine fasl-ı mahsus olarak 150.000.000 kuruşun tahsilat-ı fevkalade olmak üzere ilavesi hakkında..."

Bu kanun teklifinin görüşülmesinde çok önemli tartışmalar yaşanmıştır. Tartışmaların özünde, bu demiryollarının yapılması işini Nafia Nezareti değil de Harbiye Nezareti uhdesine almak istemesi yatmaktadır.²⁶⁵

Bu konunun görüşülmesinde itiraz sesleri de bu noktaya olmuştur. Bunun üzerine Dahiliye Nazırı Mehmet Talat Bey de bu kanun teklifinin gerekçelerini şu

²⁶³ Atasü, **Büyük Harpte Demiryollarının...** s.59.

²⁶⁴ Hüseyin Cahid "Anadolu'da Şimendöferler", **Tanin**, 23 Teşrin-i Evvel 326/ 5 Kasım 1910, No: 782.

²⁶⁵ Bilindiği üzere daha önceki yıllarda da genel temayüllerde şarki Anadolu demiryollarının inşasını işletmesini Ticaret ve Nafia Nezaretince yapılacağı Meclis-i Vükelada da kabul edilmiştir. **B.O.A, M.V, 152/59, Belge No: 51; B.O.A, DH-E.Ü.M-VRK, 14/73.**

ifadelerle izah etmeye çalışmıştır: “Bu kanunun icrası doğrudan doğruya Nafia’ya aittir. Fakat bu kanunla inşası teklif olunan şimendöferler, Mahmut Paşa Hazretlerinin takrirlerinde beyan buyurdıkları veçhile, hutut-u iktisadiyeden değildir. Bunlar doğrudan doğruya hutut-u askeriyeden maduttur. Malum olduğu üzere memleketimizde şimdiye kadar tesis ve inşa edilen şimendöferler ya şirketler veyahut askerler tarafından yapılmıştır. Nafia Nezareti bugüne kadar hiçbir yerde şimendöfer yapmamıştır...”²⁶⁶

Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan’da vuku bulan bu gibi tartışmaların esastan ziyade şekilde olması İttihat ve Terakki hükümetinin bu meselede kararlı ve tutarlı davranmasıyla aşılmış ve demiryolları inşasına başlanılmıştır. İnşaatin hızlı yapılması içinde bazı önlemler almışlardır. Mesela demiryolları için kullanılacak alet ve edevatın gümrük vergisinden muaf tutulması için hükümet bir kararname çıkarmış,²⁶⁷ demiryolu hattının istasyon binalarının inşaatı için gerekli olan tuğlaların imalatı için makinaların alınmasında... gibi bir çok konuda yardımcı olunmuştur.²⁶⁸

Netice itibariyle II. Meşrutiyet devrinde emperyalist devletlerin Osmanlı’yı yarı sömürge etme yarışlarının devam ettiği görülmüştür. Glaskow, Çester gibi birçok projenin sunulduğu Vilâyât-ı Şârkiyye demiryollarının ehemmiyetinin esbab-ı mucibesinin hükümetlerce iyi anlaşılması karşısında denge politikalarıyla durulamayacağı iyice anlaşılınca İttihat ve Terakki’nin iktidar sürecinde hayat geçirilmek istenen millileşme politikalarının²⁶⁹ ve bunların iktisadi, siyasi ve askeri manada yakın ve uzak hedeflerin oluşmasına dair yansıması olarak kabul edilebilir nitelikte olmasıdır.

Hükümetin millileşme politikasında Vilâyât-ı Şârkiyye’de demiryollarının yapılması aşamalarında bölgenin jeopolitik ve jeostratejik öneminden büyük etkisi olmuştur. İşte Vilâyât-ı Şârkiyye demiryollarının da savaşa rağmen uygulamaya konulması, büyük oranda tamamlanamamış olmasına rağmen önem arzetmiş olması bu politik duyarlılıktandır.

²⁶⁶ “Gerek inşaat ve gerek işletme umurunu Harbiye Nezaretine tevdiinde Nafia Nezaretiyle itilaf ve ittifak hasıl olmuştur. Nafia Nazırı da bu fikirdedir.” **Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi 2, c.1, Ankara 1990, s.28.**

²⁶⁷ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi 3, c.2, Ankara 1991, s.339-340.**

²⁶⁸ **B.O.A., DH-İ.U.M; E-17-73.**

²⁶⁹ Paul İmbert, **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri, Türkiye’nin Meseleleri, Çev. Adnan Cemgil, İstanbul, s.48.**

c) Diğer Bayındırlık Çalışmaları

İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyet sürecinde ülke idaresine talib olmasıyla başlayan çalışmalarının esasında devlet ve millet hayatını çağdaş bir yapıya kavuşturma düşüncesi vardır. Bundan dolayı İttihat ve Terakki'yi iktidara taşıyan düşüncesinin bu olduğunu söylemek doğru bir ifade olur.

İktidara hazırlama ve iktidar döneminde devlet ve millet menfaatine olacak bir çok proje hazırlanmıştır. Merkezden taşraya uzanan bu yapıda bölge farkı gözötilmeksizin devletin bütün imkanlarının adilane bir şekilde paylaşılması için de büyük özen gösterilmiştir.

Hazırlanan birçok projenin arasında çağdaş standartlarda bir şehircilik anlayışının uygulamaya geçirilmesi yönündeki gayretlerin de takdire şayan bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Şehirciliği bir hayat tarzı olarak gören bu anlayışın bugünden yarına sosyo-kültürel, ekonomik ve bayındırlık gibi faktörlere dayanan bir ahenkli bütünün inşasına çalışıldığının birçok örneğini görmek de mümkündür. İşte Vilâyât-ı Şârkiyye'de modern bir şehircilik yönündeki çalışmalarda bu bağlamda görülmelidir.

Bu bağlamda Vilâyât-ı Şârkiyye vilayetlerine çağdaş imkanları kullandırma hususunda ilk etapta vurgusu yapılanlar alt yapı hizmetleridir. Bunlar; şehirleri sağlıklı içme sularına kavuşturma, haberleşme maksadıyla telefon hatlarının döşenmesi, ulaşım maksadıyla da şehir içinde elektrikli tranvayların yapılması ve şehrin elektrikle aydınlatılması gibi çalışmalardır. Bunun için de projeler hazırlanmış ve çalışmalar başlatılmıştır.

Şehirlerde bu işleri yapmak üzere birer Osmanlı Anonim şirketi tesisiyle yetki belediyelere bırakılmıştır. Şura-yı Devletin bu konuda aldığı karara göre, belediyeler bu gibi bayındırlık işlerini yapmak için lazım gelen sermayeye malik buldukları takdirde bunun için hükümetin bu işleri yapması beklenmeden yapabileceklerdir. Ancak proje ve fenni şartlar hakkında ilgili nezaretin görüşleri alındıktan sonra doğrudan doğruya bu şirketlerin kurulmasını sağlayabilecekler, ama ülkenin içinde bulunduğu şartlardan dolayı hiçbir belediye bu güçte olmadığından bu konuda bir imtiyaz talep edebilecek, bir müddet sonra da bu imtiyazları bir şirkete devredebileceklerdir. Bunun için de şart

belediyelerin bundan fayda sağlayabileceği hususunda kanaat hasıl olmasındır. Bu şartlar oluştuğunda da projelerin başlatılması mümkün olabilecekti.²⁷⁰

Bu uygulamalar için birkaç vilayette başlatılan çalışmalarını örnek olarak verilebilir:

Sivas Vilayeti'nden 2 Mart 1915 tarihinde Nafia Nezaretine yazılan cevabi yazıda Sivas'ın ihtiyaç duyduğu su mahzenlerinin bitirildiğini gerekli mühendislik raporlarının alındığını bildirir bir rapor hazırlanmıştır. Bu yazı şöyle devam etmektedir: "Sivas'da inşa edilen su mahzeni hakkında işar-ı ali nezaretpenahileri veçhiyle su mühendisi tarafından tanzim olunan rapor ve rayiç defteri ve müteharrik kabul istiasıyla bu babdaki mukavelename suretleri talep buyuruluyorsa vaktiyle müteahhidle mukavele teati idildiğinden buna mukabil kısmen şerait ve müddet-i inşaiyeyi gösterir menafi-i faidesinin bir sureti leffen takdim kılındı..."²⁷¹

Yine Sivas'ta şehrin elektrikle aydınlatılması ve elektrikli tranvaylarının inşası için çalışmalar yapılmıştır.²⁷² Bu işleri yapmak üzere kurulan şirketle de hükümet arasında bir sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşmenin I.maddesinde; "İşbu mukavelenamenin tarih-i imzasından itibaren nihayet beş ay müddet zarfında Sivas Vilayeti mülhakatından Tokat Sancağı, dahilinde icra-yı keşfiyat ettirilerek hususat-ı atiyeyi havi bir program tanzimi hükümet-i Osmaniye'ye karşı şirket tarafından taahhüd ve hükümet-i müşarünileyha canibinden kabul olunur. Mezkur program evvela Kazovasında irva ve iskasını (sulama) ve mezkur ovadan mürur eden enharın (nehirler) sedler inşası suretiyle muhafazasını temin için icra kılınacak..."²⁷³ denilerek ileriki yıllarda yapılması planlanan projelerin hayata geçirileceği de ifade edilmektedir.

Alt yapı çalışmalarının yapıldığı bir başka vilayet de Diyarbakır'dır. Burada da elektrik üretim istasyonları kurularak sokakların, caddelerin elektrik ile aydınlatılması hususunda çalışmalar başlatılmıştır. Bunun için belediye ve vilayet meclisinin de bu hususta hem fikir olduğu bildirilmiştir.²⁷⁴

²⁷⁰ B.O.A, Bayındırlık Bakanlığı Kataloğu, 230/145.31.1.

²⁷¹ B.O.A, Bayındırlık Bakanlığı Kataloğu, 230/144-27-3.

²⁷² "Elektrikli tranvay ve tenvirat-ı elektrik tesisi hakkında irsal buyurulan cedvelin sütun-ı mahsusasına izahat ve ecvibe-i lazime derc ve imla olunarak su mühendislik ifadesiyle leffen takdiren ve iade kılınmış..." B.O.A, Bayındırlık Bakanlığı Kataloğu, 230/84-3.8.

²⁷³ B.O.A, Bayındırlık Bakanlığı Kataloğu, 230 / 144.27.2.

²⁷⁴ B.O.A, Bayındırlık Bakanlığı Kataloğu, 230/84.39.1.

Bu çalışmaların yanında dikkat çekici bir başka proje de Diyarbakır'da elektrikli tramvayın yapılması hakkındaydı. Vilâyât-ı Şârkiyye için son derece önemli bu talebin yerine getirilmesi için imtiyazların belirlenmesiyle hazırlanan plan ve projelerin de yapılarak nezarete bildirildiği görülmektedir.²⁷⁵ Şehirde yapılacak bu tranvay hattı hususunda hazırlanan raporda da son derece ayrıntılara girilmiş ve şehrin ihtiyacı olduğu vurgulanmıştır.

d) Erzurum'da Bir Hastahane Açılması ve Yapılan Yardımlar

Vilâyât-ı Şârkiyye'de Erzurum'un, jeopolitik ve jeostratejik konumu nedeniyle çok özel bir yeri vardır. Osmanlı Devleti, büyük savaş öncesi ve sonrası hem Kafkasya'yı hem de Vilâyât-ı Şârkiyye'yi kontrol edebilmek ve buralarda merkezi otoritesini kurabilmek için Erzurum'a çok büyük önem vermiştir. Buna paralel olarak da imkanlar dairesinde vilayetin her alanda kalkındırılması için gerekli önlemler alınmak istenmiştir. Bu nokta-i nazardan hareketle halkın ve askeri birliklerin ihtiyaç duyduğu sağlık hizmetleri de hükümetlerin en çok önemseydiği öncelikler arasındaydı. Özellikle III. Ordu'nun bu bölgede olması, dolayısıyla savaşın siklet merkezinin de Erzurum'da olması gerçeği hükümetin buralarda sağlık hizmetlerine de önem vermesinin bir başka sebebidir.

Savaş arifesinde hem ahalinin hem de ordunun savaşa hazırlanması sürecinde Erzurum'da sağlık hizmeti veren kuruluşlar; merkez ve şehir hastahaneleri grubu, Kars Kapısında Süvari ve Firdevsoğlu Kışlaları grubu, şehirde Morkof Kışlası ve birkaç bina, Amerikan ve Ermeni mektep ve hastahaneleri grubundan ibaretti.²⁷⁶

²⁷⁵ Diyarbakır'da yapılması istenilen tranvaylar için hazırlanan raporun birkaç maddesini vermek gerekirse:

-Hat üzerinde kaç yolcu katarı ve kaç muhtelit katar hareket etmelidir ve kaç vagonun mürekkebi olmalıdır; ikişer vagonlu iki katar yolcu arabasına lüzum vardır.

-Güzergah üzerinde inşa edilecek genişletilecek veya tahkim olunacak köprüler mevcut olup olmadığına beyanı; Güzergahta köprü olmadığı cihetle bu babda malumat itasına lüzum görülmemiştir. Tenvirat-ı elektrikiye ve kuvve-i muharrike-i elektrikiye için;

-Dahl-i şehirde umuma mahsus vesait-i tenviriyeye var mıdır, varsa ne nevidir. Vesait-i tenviriyeye petrol lambasından ibarettir.

-Tenvirat-ı umumiye vasatı olarak kaç saat imtidad etmelidir. Vasatı olarak 8 saat imtidad edebilir. **B.O.A, Bayındırlık Bakanlığı Kataloğu, 230/84.39.2., B.O.A, Bayındırlık Bakanlığı Kataloğu, 230/ 84. 39. 3.**

²⁷⁶ Nazım Şakir, "Birinci Cihan Harbinde Erzurum ve Sağlık Organizasyonu Anıları", **Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi** (Haz.) Nusret Karasu, Nihat Özyardımcı, Erzurum 1968, s..41.

Savaşa hazırlanma sürecinde bu işlerin organizasyonu İttihat ve Terakki'nin paramiliter bir kuruluşu olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile Hilâl-i Ahmer ilgilenmekle beraber gönüllü halkın, İttihat ve Terakki şubeleri ve azınlık cemaatlerinin de katkıları büyük olmuştur.

Cephede ve siyaset sahasında mutlak bir zafer için kuvvetlerin muntazam ve dinç olma mecburiyetini ilke olarak kabul eden bu gibi sivil kuruluşlar esasta organizasyonların temini için büyük gayretler göstermekteydi.²⁷⁷ Zaten Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin ana görevi savaş durumlarında, istifade edilebilecek her yolu denemek suretiyle, orduya maddi ve manevi destek temin edebilmektir. Ayrıca, İttihat ve Terakki'nin programlarına uygun ve savaş yeteneği olan kuruluşlarının başında gelmekteydi.²⁷⁸

İşte Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin ve diğer sivil örgütlerin işbirliği ile ifade edilen amaçlar doğrultusunda hayat verilmek istenen işlerden birisi de Erzurum'da sağlık organizasyonlarını yapmaktır. Sivil ve askerlere hizmet etmek üzere başlatılan çalışmaların çok kısa bir sürede ortaya çıkması da bir o kadar anlamlıydı.

Erzurum'da başlatılan bu yöndeki çalışmaların dikkat çekici bir tarafı da savaş sürecinde olunmasına rağmen bölgede yaşayan azınlıkların da organizasyonu ile birlikte hem maddi hem de manevi olarak onların kazanılmasıydı. Mesela Erzurum Vilayeti'nde yaşayan Ermeniler, burada yüzelli yataklı bir hastahane yapımına yardımcı oldukları gibi, cephede savaşan Türk askerlerine de onbeşbin pamuklu mintan olarak hediye etmişlerdi.²⁷⁹ Osmanlı Devleti'nin savaş müttefiki olan Almanların Salib-i Ahmer'i ve Vilâyât-ı Şârkîye vilayetlerinde bulunan cemiyet şubelerinin de Erzurum'da sağlık alanında yapılması gerekli işlere büyük katkıları olmuştu. Mesela

²⁷⁷ "Milletten doğan, komşulardan, kardeşlerden, babalardan mürekkep olan bu teşkilat her yerde, herkesin kudretini bilerek tetkik ederek..." Müdafaa-i Milliye'nin Faaliyeti", **Tanin**, 7 Teşrin-i Evvel 330/ 20 Ekim 1914, No: 2093

²⁷⁸ Feroz Ahmad, "Jön Türkler Döneminde Savaş ve Toplum, 1908-1918" **Tarih ve Toplum**, 11/64 (Nisan 1989), s..49.

²⁷⁹ **B.O.A,DH-İ.U.M.**, 89-1/1-3, Belge No: 1/1. "Bu tehâlik vatanperveriyeyi maattakdir. Zat-ı sami-i nezaret penahilerine arzederim. Ol babda emr-ü ferman hazret-i melehülemdir." **B.O.A,DH-İ.U.M.**, 89-1/1-3, Behge No: 2.

Mamuretü'laziz Vilayeti'nin desteğiyle Erzurum'da "El-Aziz Hilal-i Ahmer Hastahanesi" hayata geçirilebilmişti.²⁸⁰

Hükümet şehrin sivil asker sağlık işlerini beraber yürütmek üzere Dr. Tevfik Sağlam'ı görevlendirmişti. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa ve Erzurum Valisi Tahsin Bey de büyük gayretlerle bu işlerin yoluna konulması adına büyük çabalar içinde olmuşlardır.²⁸¹ Burada yapılan işbirliği sonucunda kısa sürede sağlık teşkilatlarının kuvvetlendirilmesi sağlanmıştı. Bölgenin iklim şartları da dikkate alınarak bir çok proje hayata geçirilebilmişti. Mesela, alınan kararlar arasında; Erzurum'da yatak sayısının 10.000'e çıkarılması, cephede seyyar hastahanelerin takviyesi ile yatak sayılarının artırılması ve levazım ihtiyaçlarının artırılması önemli hazırlıklardandır.²⁸²

Resmi faaliyetlere paralel olarak yapılan diğer çalışmalar da Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından organize edilmekteydi. Ordu-millet kaynaşmasının en güzel örneklerinin sunulduğu bu süreçte, Konya Vilayeti'nin büyük destekleriyle Erzurum'da yaptırılması düşünülen hastahane için başlatılan çalışmalar hakikaten çok dikkat çekici ve anlamlıdır.

Ulusal basına yansıyan haberlere göre Konya Valisi Azmi Bey'in de büyük destek verdiği çalışmalara halkın katılımının sağlanması için büyük çabalar içinde olunmuş ve ihtiyaç duyulan parasal destek çok kısa sürede temin edilebilmişti. Tanin Gazetesi bu konuyla ilgili olarak şu haberi vermiştir: "Vali Azmi Bey'in irşadati neticesinde toplanılan binlerce lira iane ile Erzurum'a gönderilmek üzere vilayetimiz namına son sistem yüz yataklık bir seyyar hastahane tesis ve mezkur hastahanenin yüz lirayı müteceviz maaşatından başka mesarif-i daime ve kaffe-i levazım ve ispenciyariyesi Konya'ca ihzar ve tertib olunmuş ve heyet-i idare ve sıhhiyesi tayin

²⁸⁰ Bu işlerin organizasyonunda görev yapanlara da Hükümetin madalyalar verdiğini görebilmekteyiz. "Alman Salib-i Ahmeri Kulay Heyeti'nin tercümanlığında ibraz-ı gayret eden 49. Fırka Sertabibi muavini Yüzbaşı Ali Rıza Efendiye bir kıta gümüş madalyalar ita olunmuştur..." (B.O.A, M.V, 241/218). "Erzurum Hilal-i Ahmer Kadınlar Hastahanesinde asakir-i şahanem mecruhunun emri tedavilerinde hidamet-ı hüsneri müşahik olan Almanya devlet-i fahrîsi konsoloslarından Mösyö Karl Albert Verf ile Mösyö Lökont fon Derşölönborg'a ve birinci sınıf hasta bakıcılarından Mis Mari Graham'a birer kıt'a tunç Hilal-i Ahmer madalyası itası..." (B.O.A, M.V, 245/47).

²⁸¹ Nazım, Şakir, "Birinci Cihan Harbinde...", s.43.

²⁸² "Her yatak için 1 minder kılıfı, 2 yorgan veya battaniye, 2 çarşaf, 1 yastık, 2 yastık kılıfı, 2 yorgan kılıfı, 3 çamaşır, 2 entari, 1 elbise torbası... vs. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Sağlam, s.22-23. Tevfik Sağlam, **Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet**, İstanbul 1941, s.21.

edilmiştir. Mezkur hastahannede sertebabet kabul eden Dr. Server Kamil Bey idaresinde olarak on güne kadar yola çıkacaktır...²⁸³ Gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra 21 Şubat 1915 tarihinde resmi erkanın ve halkın büyük tezahüratları arasında heyet Erzurum'a uğurlanmıştı.²⁸⁴

Ancak iş bununla da bitmiyordu. Kurulan hastahanenin bundan sonraki faaliyetlerine devam edebilmesi ihtiyaç duyacağı lojistik ve mühimmatın sağlanması için daha çok parasal desteğe de ihtiyacı vardı. İşte bunun temini için de Müdafaa-i Milliye, Hilal-i Ahmer ve Donanma Cemiyetlerinin ortaklaşa bütün ülkede başlattıkları yardım kampanyalarından büyük destek sağlanmıştı. Bunlardan elde edilen paraların bir kısmı ihtiyaçların satın alınmasında bir kısmı da nakdi olarak Erzurum'a gönderilmişti.²⁸⁵ Bu bağlamda düzenlenen kampanyaya gösterilen ilgi büyük olmuştu. Mesela Malatya Mutasarrıflığı da kendi bölgesinde çalışmalar başlatmıştı. 27 Kasım 1915 tarihinde Mutasarrıfın bütün köy heyetlerine yazdığı bir tezkerede şunları ifade etmiştir: “Herkesin bildiği veçhile mezkur hastahannede vatanımızın müdafaası için düşmana göğüs viren asker kardaşlarımızdan mecruh düşenlerin tedaisiyle iade-i afiyet inhalarına çalışılıyor. Bu kahraman askerlerimizin böyle fedakarane çalışmalarına ve hayatlarını vatan ve memleket uğrunda feda itmelerine karşı siz muhterem ahalimizin de onların afiyeti için fedakarlıkta bulunacağınız tabiidir...²⁸⁶

“Bir başka örnek de Maraş Mutasarrıflığı'nın başlattığı çalışmadır. Burada da Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin talep ettiği hayvan veya nakdi para toplanarak Erzurum'a gönderilmişti.²⁸⁷

²⁸³ “Erzurum'da Konya Hastahanesi”, **Tanin**, 16 Kanun-ı Sani 330/ 29 Aralık 1914, No: 2194. “Hastahane Müdüriyetine Necib, Sertebabetine Dr. Server Kamil Beyler tayin edilmiş ve tabib-i muavenetleri, operatörler vs. müstahdemisi tefrik ve intihab olunmuştur. Mezkur hastahane namına Konya Vilayeti varidat-ı hususiyesinden 1000 lira iane ita edilmiştir...” “Erzurum'da Konya Hastahanesi”, **Tanin** (24 Kanun-ı Sani 330), No: 2202.

²⁸⁴ **Tanin**, 9 Şubat, 1330/ 22 Şubat 1915, No: 2218.

²⁸⁵ “... Ayniyat ile nakden otuzsekizbin kuruşa baliğ olduğu ve toplanacak ianatın Müdafaa-i Milliye ve Hilal-i Ahmer ve Donanma Cemiyetlerine ve Erzurum'da tesis ettirilen hastahaneye...” **B.O.A, DH-İ.U.M**, 91/5, Belge No: 3; **B.O.A, DH-İ.U.M**, 91/5, Belge No: 4.

²⁸⁶ “İstedikleri parayı göndermek için virdiğiniz öşrün dörtte biri nisbetinde köyünüze içne tarh ve tertib itdim, isterseniz nakden para veriniz, yahud köyünüze isabet eden zefairi gönderiniz..” **B.O.A, DH-İ.U.M**, 91/5, Belge No: 8.

²⁸⁷ **B.O.A, DH-İ.U.M**, E-12/53. “Livanın Müdafaa-i Milliye şubesi tarafından tekalif-i harbiye komisyonuna virilmiş olan yüziki res hayvan ile bunların Malatya'ya kadar sevk ve işe masarfi...” **B.O.A, DH-İ.U.M**, 93-1/1-37.

Erzurum Vilayeti bölgesinde bu çalışmaların yanında ihtiyaç duyulan lojistik destek de bir taraftan cemiyet depolarından gönderilmiş²⁸⁸ diğer taraftan da yine fedakar halk tarafından temin yoluna devam edilmişti.²⁸⁹

Bu çalışmalar bütün yurttan devam ederken Erzurum'da sivil ve askerlerin ihtiyacı olan hastahanelerin ihtiyaca binaen sayıları artırılırken²⁹⁰ bir kısmının da duruma göre birleştirildiği de çalışmalar arasındaydı. Mesela Erzurum Gureba Hastahanesi ihtiyaçtan dolayı askeriye tahsis edilmişti.²⁹¹

Büyük savaş öncesi ve sonrası ülke genelinde başlatılan çalışmaların önemi savaş şartlarında daha da iyi anlaşılmalı olmalıdır. Vilâyât-ı Şârkiyye, diğer bölgelere nisbeten daha uzun seneler savaş alanı olmuş ve ekonomik açıdan da daha zayıf duruma düşmesine rağmen düşmana karşı topyekun kıyam edebilmişti. İşte böylesi zor şartlara rağmen ordu-millet bütünleşmesinin bir sonucu olarak düşmana karşı durulabilmişti. Bu gerçeğin en güzel örnekleri de Erzurum'da oluşturulmak istenen bu havayla daha da bir önemsenmiş oluyordu.

2-Vilâyât-ı Şârkiyye'de Ziraat, Ticaret ve Hayvancılık Alanlarında Yapılan Çalışmalar

Vilâyât-ı Şârkiyye; uzun süren savaşlar, asayişsizlik, istikrarsız ekonomik dengeler gibi daha bir çok sebep yüzünden devletin ihmal edilmiş en fakir bölgesi olarak da kabul edilebilecek bir durum arz etmekte idi.

Bölgede altı vilayetin toplam arazisi 32.257.000 hektardı. Bu arazinin 1058672 hektarında tarım yapılabilmektedir. Yani bölge arazisinin % 4.9'undan istifade edilmektedir.²⁹² Arazinin bu kadar az kullanılmasında da yukarıda verilen sebepler

²⁸⁸ “Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti reisleriyle görüştüm. İstenilen sabun ve şekeri maa iftihar vermeyi taahhüd ediyorlar.” **B.O.A, DH-SYS**, 123-5/5-6.

²⁸⁹ Mesela Erzincanlılar bu manada şu yardımları yapmıştı: “Erzurum mıntıka-i askeriyesine azimet iden asker kardaşlarımıza 1000 yorgan 14 773 çift çorap, 2634 takım çamaşır, 432 mintan, 238 çift eldiven ve hastahanelerde 2690 çift çorap, 2847 don, 2547 gömlek, 271 entari, 626 mintan, 334 serpuş, 172 çarşaf, 200 havlu, kazgan, çamaşır tenekesi ve musluk gibi daha sair...” “Erzincanlıların Eser-i Hamiyeti”, **Tanin**, 1 Şubat 330/ 14 Şubat 1915, No: 2210.

²⁹⁰ Mesela Erzurum'da Hilal-i Ahmer'de 500 yataklı bir başka hastahane tesis etmek için İstanbul'dan yola çıkarılmıştı. **B.O.A, DH-ŞFR**, 47/123.

²⁹¹ **B.O.A, DH-E.U.M-EMN**, 90-15.

²⁹² **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909, 1913 ve 1914, Tarihi İstatistikler Dizisi, c. III, (Haz), Tevfik Güran, Ankara 1997, s.28-29.**

geçerlidir. Ayrıca da tarım alanında makinalaşmaya gidilememesi de bu oranları etkilemiş olmalıdır.

Halkın belli başlı geçim kaynaklarını; tarım işletmeciliği, meyvecilik, sanayi bitkisi üretimi, bağcılık, ipek böcekçiliği, arıcılık, büyük ve küçük baş hayvancılık, ormancılık az da olsa madencilik gibi alanlar oluşturmaktadır. Tarım ürünleri arasında; buğday, arpa, yulaf, çavdar, kaplıca, darı, burçak, pirinç, mısır, baklagillerden; nohut, fasulye, bakla, mercimek, meyve üretiminde; ceviz, erik, elma, armut, incir, kayısı, badem, sanayi bitkisi üretiminde; pamuk, keten, susam, tütün, zeytin, patates, hayvancılıkta da; sığır, manda, koyun, keçi vs.²⁹³ bölge halkının en çok ürettiği ve yetiştirdiği unsurların başında gelmektedir. Bölgede sanayi ise yok denecek seviyededir. Bunların birkaç değirmen, birkaç küçük atelyeden ibaret olduğu söylenebilir.

II. Meşrutiyetin ilanı ile beraber ülkeye kazandırılan yeni bir dinanizm ve kalkınma projeleriyle bu gibi alanlarda ciddi anlamlarda hareketlenmeler gözlenmektedir. Özellikle İttihat ve Terakki'nin en önemli projelerinden olan milli iktisad, milli burjuvazi ve savaş şartlarıyla birlikte doğan devletçilik²⁹⁴ gibi yeni yaklaşımların sayesinde bütün ülkede görülen hareketlilik Vilâyât-ı Şârkîyye'de de varlığını hissettirebilmiştir.

Hükümetin bölgeye yönelik çalışmaları bir taraftan programlar dahilinde olurken, diğer taraftan da bu çalışmaların vilayetlerden gelen isteklerle şekillendirildiğini söylemek yerinde olacaktır.

Büyük savaşa kadar bölge insanının bu bağlamda yaptığı üretim bir katma değer vermekten ziyade daha çok kendi ihtiyaçlarını karşılayacak düzeydedir. Buna rağmen üretimden elde edilen ürünlerin bir kısmının da iç pazara sürülerek buradan gelir elde edildiği görülür.

Ülkenin içinde bulunduğu zor şartlarda bölge halkının daha iyi şartlarda yaşamını devam ettirebilmesi için bölge idarecilerinden gelen raporlarda halkın sosyo-ekonomik durumunun düzeltilmesi istenmekteydi. Bu konuda en dikkat çekici raporlardan birisi Sivas vilayetinden gelmiştir. Sivas Valisi Muammer Bey, savaşın başlamasıyla ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere vilayet dahilindeki çift

²⁹³ Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri... s.16 vd.

²⁹⁴ Bu konularda daha geniş bilgi için bakınız, Zafer Toprak, İttihat-Terakki ve Devletçilik, İstanbul, 1995; Zafer Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, İstanbul, 1995.

hayvanlarından istifade edilmesi sonucu geçen senelere nisbetle tarlaların sürülüp ekilemediği hususunda hükümetin dikkatlerini çekmiştir. Muammer Bey, bu yüzden hükümetin bazı tedbirleri almasını istemiştir. Bu istekler şöyle ifade edilmiştir: “Hayvanattan bir kısmı sakat ve bazıları telef ve mütebakisi de duçar-ı zaaf olarak işe yaramayacak bir hale gelmiştir. Bu hayvanat için esasen ashabına... hazineden bu babda tahsisat verilerek bununla iktiza eden hayvanat mübayaaya ve celb olunarak ahaliye tevzii edilmek lazımeden görülmüştür. Muvazene-i Umumiyyeden bu hususta ifraz edilecek tahsisat ile vilayetçe cins hayvanat mübayaaya ve celb olunarak her karyeye ihtiyacı nisbetinde tevzi edilecek olursa bu hayvanlar köylerde damızlık olacağından hem dahil-i vilayetteki hayvanat-ı bakariye ıslah ve hem de zürranın muhtaç olduğu hayvanat vaktiyle kendisine verilerek ihtiyaç temin edilmiş olur. Mezkur hayvanatın otuz bin lira ile mübayaası kabil olacağı bittefrik anlaşılmıştır.

Saniyen tarlaların bu sene tamamen sürülüp ekilememesi esbabına gelince yevm-i hasadın fevkalade olarak bu sene hemen daimi denilecek bir surette yağmurlu geçmesi ve çift hayvanatın kısmen askeri nakliyatta kullanılması ve zürranın kısm-ı küllisinin de silah altında bulunmaları cihetle bu hususta yapılan takibat ve mesaiye rağmen umumiyet itibariyle tarlaların ancak % 60 sürülüp ekilebilmiştir. Müşterek amele-i mükellefe usulüyle zeriyyatın temini hakkında talimatın...tatbiki hususunda...”²⁹⁵

Bu rapor, gerekli tedbir alınmak üzere Ticaret ve Ziraat Nezareti’ne²⁹⁶ ve Harbiye Nezareti’ne bildirilmiştir. Mesela Harbiye Nezareti’ne gereğinin yapılması için gönderilen yazıda Sivas’ın tarımsal olarak önemi vurgulanmış, mümkün olduğu taktir de vilayetteki amele taburlarının da ziraatin zamanında ve düzenli yapılabilmesi için değerlendirilmeye alınmasının yerinde olacağı belirtilmiştir.²⁹⁷

²⁹⁵ B.O.A, DH-SYS; 123-9/21-5, Belge No: 9.

²⁹⁶ B.O.A, DH-SYS, 123-9/21-5, Belge No: 8/1.

²⁹⁷ “Fukara-yı zürradan alınan hayvanatın miktar ve esmanını dahi henüz yazmadınız. Zer’iyatın mevsim mürur etmeksizin ikmaline ve talimattan azami derecede istifadeye çalışılması lüzum tekid ve cevaba intizar olunur.” B.O.A, DH-SYS, 123/9/21-5, Belge No: 8/2.

Bunun üzerine Başkumandanlık Vekaleti de amele taburlarının istihdamı için III. Ordu Kumandanlığıyla temas edilmek suretiyle icab eden tedbirlerin alınmasını uygun görmüştür.²⁹⁸

Ziraatin ve hayvancılığın gelişmesini temin için vilayetlerin hasıl olan ihtiyaçlarının gerçek boyutuyla ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bu yüzden vilayetlerden fizibilite çalışmalarının yapılması da istenmiştir.²⁹⁹

Bunun üzerine Erzurum Valisi Tahsin Bey, vilayetin ihtiyaçlarını şu şekilde tesbit ederek bildirmiştir: “Bu havalice tohumun miktar-ı küllisinden baharda zer edilmekte olmasına binaen Şubat içinde tevziata başlanılmak ve Mart’ta hitam verilmek üzere... Maliye Nezaretinden bunun için alınan 86.500 liralık havalenin irsal buyurulması.”³⁰⁰

Vilayetlerin tarımın gelişmesi için en çok talep ettikleri konulardan bir diğeri de ihtiyaç sahibi çiftçilere dağıtılmak üzere tohumluk tahsisi yapılmasıydı.³⁰¹ Bunun için ihtiyaç sahibi çiftçilerin bu haktan istifade edebilmesi için bir karşılık gösterilmesi gerekiyordu. Yani çiftçinin ihtiyacı olan tohumu alabilmesi için buna tekabül edecek değerinde arazisini karşılık olarak gösterme mecburiyeti vardı.³⁰² Şüphesiz bununla istismarın önüne geçilmesi bekleniyordu.

Tohum dağıtılması hususu çiftçi kadar orduyu da ilgilendirdiği için bu çalışmaların yapılmasında askeri yetkililerle birlikte hareket edilmesi de istenmiştir.³⁰³

Çiftçinin hem parasal ihtiyacını hem de tohumluk gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere hükümetin yaptığı çalışmalardan bir diğeri de vilayetlerdeki Ziraat Bankası şubelerinden kredi verilmesidir. Özellikle savaş şartlarından dolayı çiftçinin içinde bulunduğu sıkıntılarını aşabilmesi için yardımcı olunmak istenmiştir. Bunun için ihtiyaç sahibi çiftçiye kredi verilmiştir. Verilecek bu krediyi çiftçinin alabilmesi için

²⁹⁸ **B.O.A, DH-SYS,123/9/21-5, Belge No: 10/1.** “Sivas Valisinin X. Kolordu Kumandan Vekâleti’yle görüşerek icab eden tedabiri ittihaz eylemesi maruzdur. Ol babda emrûferman... Başkumandan Vekili, Liman Van Sanders..” **B.O.A, DH-SYS, 123-9/21-5, Belge No: 11.**

²⁹⁹ **B.O.A, DH-M.U.İ, 69-1/22.**

³⁰⁰ **B.O.A, DH-SYS,123-9/21-2, Belge No: 5.**

³⁰¹ **B.O.A, DH-SYS,123-9/21-5, Belge No: 17.**

³⁰² **B.O.A, DH-SYS, 123-2/21-5, Belge No: 1/1.**

³⁰³ **B.O.A, DH-SYS, 123-9/21-2, Belge No: 1/1; B.O.A, DH-SYS, 123-9/21-2, Belge No: 4/1.**

“Pasinler ve Narman Kazaları karyelerinde dahil olduğu halde Erzurum Vilayeti’nin her cihetinde tohum zer’ine cihet-i askeriye ve mülkiyede müdahale idilmemesi tekrâr itmiştir.” **Tanin, 28 Mart 331/ 10 Nisan 1915, No: 2265); B.O.A, DH-İ.U.M., E-5/60.**

bulacağı kefillerle ilgililere müracaat etmesi yeterliydi. Daha sonraki prosedürü de vilayet takib etmekteydi.³⁰⁴

Bu bağlamda vilayetlerden kredi için bir çok müracaatın yapıldığı görülür. Mesela, Van Vilayeti'nde Adilcevas gibi bir çok kasabadan ilkbahar ekimlerinin yapılabilmesi ve ihtiyaç duyulan tohumların temininde Ziraat Bankası'ndan 72 bin kuruş kredi istenmiştir.³⁰⁵ Ancak bunun karşılığı olan nakit bankada olmadığı için Maliye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunulmuş³⁰⁶ ve yapılan görüşmeler sonunda ihtiyaç hasıl olan para Van Ziraat Bankasına gönderilmiş ve para ihtiyaç sahiplerine verilmiştir.³⁰⁷

Çiftçinin bir başka sıkıntısı da Osmanlı Devletinin dış borçlarından dolayı teşekkül etmiş olan Reji idaresinin özellikle sanayi ürünlerine kota koymasıydı. Bu durum geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan ahalinin büyük sıkıntı çekmesine sebebiyet vermekteydi. Bu gibi durumlarda da hükümet gelen şikayetleri değerlendirmiş ve problemlerin çözümüne çalışmıştır.

Böyle bir hadise Erzurum Vilayeti'nde yaşanmıştır. Vilayetin Eleşkirt ve diğer bazı mahallerinde tütün üretimiyle geçimini temin eden ahalinin Reji idaresinden rahatsız olduğu bildirilince³⁰⁸, hükümet derhal gerekli girişimlerde bulunmuş ve halkın bu gibi engellerle karşılaşmasını önleyebilmiştir.³⁰⁹

Bunların yanında tarım arazilerinden daha iyi verim alabilmek amacıyla ihtiyaç hasıl olan suyun getirilmesiyle sulu tarıma geçilmesine çalışılmış³¹⁰, zaman zaman da doğal afetlerden dolayı zarar gören bölgelere gerekli olan yardımların yapılmasıyla yaralar sarılmak istenmiştir.³¹¹

Hükümet, Vilâyât-ı Şârkiyye'de tarımı geliştirmek ve üreticiye yardımcı olmak maksadıyla, savaş şartlarına rağmen çok önemli tedbirler almaktan geri kalmamıştır. Bu

³⁰⁴ "Ahali-i merkumenin ihtiyacatı muktezi olmasına mebni bermuceb-i iş'ar mevsim-i hasadda alınmak üzere emsali veçhile..." **B.O.A., M.V**, 118/55, Belge No:1.

³⁰⁵ **B.O.A., DH-SYS**, 123-9/21-1, Belge No: 1/1.

³⁰⁶ **B.O.A., DH-SYS**, 123-9/21-1, Belge No: 2.

³⁰⁷ **B.O.A., DH-SYS**,123-9/21-1, Belge No: 5/1; **B.O.A., DH-SYS**, 123-9/21-1, Belge No: 6; **B.O.A., DH-SYS**, 123-9/21-1, Belge No: 8; **B.O.A., DH-SYS**, 123-9/21-1, Belge No: 10.

³⁰⁸ **B.O.A., DH-İ.U.M**, E-3/120, Belge No: 1/2.

³⁰⁹ **B.O.A., DH-İ.U.M**, E-3/120, Belge No: 1.

³¹⁰ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre1,İçtima Senesi 2**, c. 5,Ankara 1986, s. 318.

³¹¹ **Tanin** (15 Temmuz 326). No.684.

tedbirler arasında en dikkat çekici olanı nüfusu çoğaltmak ve ziraatin zamanında yapılmasını sağlamak için askerde olanlara belirli dönemlerde izin verilmesiydi.

Mesela; Sivas gibi Erzurum Vilayeti'nden de bu bağlamda taleplerin artması üzerine valilik, Dahiliye Nezareti'ne şu raporu iletmisti: "Seksensekizden üçyüzdokuza kadar tevellüdlülerin umumen silah altında bulunmaları dolayısıyla mevsimi geçirmeden güzlük tohumunun zirai muhtac-ı teemmül bulunmuş ve gerçi silah altına girmeyen efrad vasıtasıyla zeriyaatın kamilen ifa ettirilmesi lüzumu mülhakata tacilen tebliğ edilmiş ise de bu da temin-i maksada kafî görülmemiş olduğundan bu babda bir çare ittihaz ve icrasına inayet buyurulması..."³¹²

Bölgeden bu bağlamda gelen taleplerin artması üzerine Harbiye Nezaretiyle temasa geçilmiş ve bu taleplerin yerinde olduğu kanaati hasıl olunca Nezaret bu konuda ilgililere gerekli olan emri vermiştir. "Teksir-i nüfus veya ziraat maksadıyla mezunu terhis olunacak efradın yerine verilecek sevk muhtıralarıyla izin tezkirelerine ne maksadla terhis olunduklarının behemahal tasri' edilmesi..."³¹³ şeklinde ifade edilen bu kararın uygulanması için de şu şartların dikkate alınması istenmiştir: "Teksir-i nüfus hesabıyla ve bir ay müddetle terhis edilecek olan efradın duhul-ı askerisinin altı ayı geçmiş olması ve müteehhil ve çiftçi bulunması ve bu duhulleri henüz altı ay olmayanlar müstesna olmak üzere diğer mevcudun % 20'nin terhisi evamir-i mübelliğ iktizasındandır. Bu sefer kıtaatdan gelen izin defterlerine göre tezkireler imla ve ilave edilmiş ise de listesini muhafaza iderek terhis itmek alay kumandanlığının vazifesidir..."³¹⁴

³¹² B.O.A, DH-SYS,123-9/21-2, Belge No: 2. "Nihayet bir mah kadar ruhsat verilmediği takdirde sene-i atıye mahsulatı ancak korkulmak tabii bulunduğu izbar olunmakla mevsimin darlığına mebni..." B.O.A, DH-SYS,123-9/21-2, Belge No: 3.

³¹³ ATASE, K. 5215, D.6, Dlp.220, F.1.

³¹⁴ ATASE, K. 5215, D.6, Dlp. 220, F.2.

Bunun üzerine birliklerden gönderilecek askerlerin hakkında yapılan yazışmalardan bazıları şunlardır: "Mezuniyetden avdet iden efrada aid mezuniyet vesikalarının merbuten takdim kılındığı .." ATASE, K. 5215, D.6, Dlp.220, F.4. "Mezunen memlekete gidüb 8 Mayıs 332 tarihinde avdet iden balada künyesi muharrer neferin tezkiresi rabten takdim..." ATASE, K.5215, D.6, Dlp.220, F.8; ATASE, K.5215, D.6, Dlp.226, F.9; ATASE; K.5215, D.6, Dlp.220, F.10; ATASE, K.5215, D.6, Dlp.220, F.11, ATASE, K.5215, D.6, Dlp.220, F.12; ATASE, K.5215, D.6, Dlp.220, F.13. "Bera-yı müddetle mezunu memleketlerine gönderilecek olan 43 neferin künyeleri merbutan arz ve takdim kılınır..." ATASE, K.5215, D.6, Dlp.220, F.29; ATASE, K.5215, D.6, Dlp.220, F.30, ATASE, K.5215, D.6, Dlp.220, F.26.

Tarımın yanında bölge halkının en önemli geçim kaynağı hayvancılık sektörüdür. Hükümet, bu konuda da halkın çektiği sıkıntılara vakıftır. Bölge mebusları da bu sıkıntıları Meclis-i Mebusan'a taşımış ve gerekli olan desteği ve tedbirlerin alınmasını takib etmişlerdi.³¹⁵

Vilayetlerde, özellikle bir takım bulaşıcı hayvan hastalıklarının zuhur etmesi yüzünden çift hayvanlarının önemli miktarlarda azalmasından dolayı bu zararın giderilmesi noktasında yine hükümet bazı tedbirler almıştı.³¹⁶ Bunlar; hayvanların ıslahı için damızlık hayvanların köylere dağıtılması, hastalıklarla mücadele ve en önemlisi de ihtiyaç hasıl olan hayvanın tedariği için Ziraat Bankasından kredi kolaylıkları sağlamak gibi tedbirlerden ibarettir.³¹⁷

Yukarıda verilmeye çalışılan sorunlar ve bunlara karşılık alınan tedbirlere paralel olarak hükümetin bir başka desteği de Vilâyât-ı Şârkiyye'de ticaretin canlandırılması ve tüccarın kendini kurtararak bölgeye bir katma değer kazandırması için de bir takım tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerden dikkat çekici olanlarından biri; tüccarın ithalatında ödemek zorunda olduğu gümrük vergisinin Vilâyât-ı Şârkiyye'de sınır vilayetlerin muaf tutulmasıdır.³¹⁸ Hayvan tüccarlarının daha rahat ticaret yapabilmeleri için de bunlardan alınan vergilerin sınırlandırılması ve her vilayetin vergi almasının engellenmesi için de bir takım tedbirler alınmıştır.³¹⁹ Mesela Vilâyât-ı Şârkiyye'den İstanbul veya diğer yerlere sevk olunacak koyunlar için % 50'ye karşılık olmak üzere izin tezkerelerinin verilmesi uygun görülmüştür.³²⁰ Bu bağlamda alınan bir başka tedbir de yerli tüccarın korunması, haksız rekabetin engellenmesi ve resmi vergilerin artırılması için kaçakçılığın yasaklanması ve bu işleri yapanlara karşılık sert tedbirler alınması hususudur.³²¹

İttihat ve Tarakki hükümeti, bölge halkının yaşam standartlarını iyileştirme konusundaki yaptığı çalışmalar ve aldığı ciddi tedbirlerle kısa zaman içinde belirgin

³¹⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi III, Ankara 1986, s..41.

³¹⁶ "Veba-i bakari şiddetle hükümferma olmasına mebni yüz çift öküzün mübayaası..." B.O.A, DH-SYS, 123-9/21-1, Belge No: 4.

³¹⁷ B.O.A, DH-SYS, 123-9/21-1, Belge No: 3/1.

³¹⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre III, İçtima Senesi I, Ankara 1991, s..87.

³¹⁹ B.O.A., DH-İ.U.M, E-4/37, Belge No: 1, B.O.A., DH-İ.U.M, E-4/37, Belge No: 1/2.

³²⁰ B.O.A., DH-İ.U.M, E-4/40, Belge No: 1/2.

³²¹ "İttihaz edilecek tedabir ne kadar şedid ve kat'i olursa o nisbette kat'i neticeler istihsal edileceği derkar bulunduğundan gerek kaçakçılık ve gerekse pasaportsuz gelenler hakkında aynı usulün hududun bu taraflarında tatbiki..." B.O.A, DH-E.U.M-EMN, 61/21.

bir ilerleme gösterebilmiştir. Bunun en iyi göstergesi de yıllara göre tutulan istatistiklere yansımalarıdır. Bu tedbirler alına kadar bölgede yapılan üretimin sadece halkın kendi kendisini idare etmesine yettiği halde , alınan ciddi tedbirlerle üretimin önemli boyutlarda artması sağlanabilmiştir. Mesela, büyük savaşa arifesinde olunmasına rağmen şöyle bir artış yaşanmıştır: üretilen tahılın üretim bölgesi dışına satılanı Diyarbakır'da; 183 ton buğday, 66 ton arpa, 38 ton pirinç, baklagillerden; 192 ton nohut, köklü bitkilerden, 103 ton soğan sanayi bitkilerinden 109 ton pamuk lifi, 2 ton tütün... Elazığ'da; 567 ton buğday, 1211 ton arpa; sanayi bitkilerinden 8 ton pamuk lifi, 1 ton haşhaş, hayvan ürünlerinden 13 ton yün, 2000 adet keçi... vs.³²² başka bölgelere satılmış, böylece bu gibi üretimden bir katma değer elde edilmiştir.

F- İttihat ve Terakki Fırkası'nın Eğitim Anlayışı

John Dewey, "Toplumun varlığı, biyolojik yaşamda olduğu gibi geçiş süreci ile devam eder" diyerek eğitimi en geniş anlamıyla "sosyal yaşamın sürdürülme aracı olarak" tarif etmiştir.³²³ Batı dünyası eğitim alanında kazandığı birikimini her asırda daha da geliştirerek onun gücüne pratik hayatta uygulamaya geçirebilmiştir. Batı dünyasının bu alanda geçirdiği evrime rağmen çağdaşı Osmanlı Devleti de bu tarz gelişmelere Tanzimatla başlayabilmiştir.

Yaklaşık bir asırlık bir birikim, Osmanlı Devleti'nin içinde bocaladığı kaderini ne ölçüde değiştirebilirdi? Bu süreç II. Meşrutiyetin ilanı ile yeni bir boyut kazanmıştır. Tabir-i caizse ülkenin birikimi olan İttihat ve Terakkinin iktidara yürüyüş aşamalarında geliştirerek ortaya koyduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi politikalar, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan köprünün kurulmasında çok önemli katkılarda bulunmuştur.

II. Meşrutiyet Devri'nde fikri ve siyasi alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da son derece ciddi tartışmalar vuku bulmuştur. İttihatçıların üzerinde durdukları her konuda olduğu gibi "eğitim" konusuna da "Türkçü" anlayış çerçevesinden bakmışlardır.³²⁴ Zaten İttihat ve Terakki Partisi'nin siyasal programınının 42. maddesinde

³²² Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri... s.169 vd.

³²³ John Dewey, **Demokrasi ve Eğitim**, (Çev.) M. Salih Ataran İstanbul, 1996, s.4-10.

³²⁴ Cemalettin Taşkıran. "İttihat Terakki Cemiyeti ve İttihatçılar" **Türk Yurdu**, 17/22 (Ekim 1997), s..121.

de bu anlayışın altı çizilmiştir. Buna göre; “Kanun-i Esasi’de açıklandığı gibi, Osmanlı ulusunun eğitim ve olgunluğunun bir ülkü ile sağlanması, bu amaçla özel ve cemaat okulları üzerinde ve denetim kurulması esastır. Bununla birlikte hiçbir unsurun anadili ile inancına ve dinine müdahale etmemek görüşü de bir ilke olarak benimsenmiştir. İlköğretim zorunlu ve genel okullar parasızdır. Bu okullarda Türkçe eğitim ve öğretimi zorunlu ders olmakla birlikte her yörenin yerel ana dili de öğretilecektir. İlköğretim programları, ileri memleketlerdeki gibi ortaokul öğrenimini de kapsayacak biçimde düzenlenecek, yörenin ihtiyaçlarına göre bu programlara, ziraat, ticaret, sanat, bilgi ve beceri dersleri de kazanacaktır³²⁵ denilmiştir. Bu dönemde her konuda olduğu gibi eğitim konusunda da önemli tartışmaların vuku bulduğunu görülmektedir. İlk tartışma, yürürlükte olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hakkında olmuştur. Bu aynen uygulansın mı, yoksa yeni Maarif-i Umumiye Kanunu çıkarılsın mı? Bu tartışmalar devam ederken ilk kez bir eğitimci 1909’da iş başına gelmiştir. Bu kişi İttihatçı Emrullah Efendi’ydi.³²⁶

Emrullah Efendi, eğitimin her alanında görev almıştır. Nazır olunca yayınladığı genelgesinde, “ahlak ve zihin” eğitiminden bahsetmiştir. “Tuba Ağacı Nazariyesi” de onundur. Eğitimi Tuba ağacına benzetmiş; yeniliğin Darülfünun’dan başlamasını önermiştir. Emrullah Efendi, Feridun Vecdi ile birlikte II. Meşrutiyet Devri’nde “Seçkinler Eğitimi” akımının en güçlü iki temsilcisidir. Bu akımın amacı, toplum içerisinde belirli kriterlere göre seçilmiş kişilerin eğitimine özellikle önem vermesidir. Eğitilecek kişileri seçme ölçütleri ülkelere ve devirlere göre her zaman değişiklik göstermiştir.³²⁷

II. Meşrutiyetin ilanıyla ülke genelinde yaşanmaya başlanan canlılık eğitim hususunda da kendini göstermeye başlamıştır. Eğitime ilişkin strateji sorunları ve eğitim felsefesi, siyasal gündeme rağmen tartışılan konuların başındaydı. Örneğin, Emrullah Efendi’nin Tuba Ağacı Nazariyesi, Satı Bey’le Ziya Gökalp arasında çocuğun bir birey

³²⁵ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İstanbul 1996, s..126.

³²⁶ Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim ...s..126.**

³²⁷ Mustafa Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ankara, 1996. s..41-vd. M. Ergün, s.70-89; H.Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, 1999, s.236.

olarak mı, yoksa toplumun bir ögesi olarak mı eğitilmesi gerektiği konusundaki tartışmalar, o sıkıntılı günlerde dahi ilgi toplamıştır.

Merkezde bu tartışmalar olurken, Anadolu'nun içinde bulunduğu sıkıntılara bir de eğitim çıkmazı eklenmişti. Uzun savaş dönemlerinde ihmal edilmiş Anadolu köylüsü, kasabalısı, çaresiz kendilerine uzanacak devlet babanın elini bekliyordu. Anadolu'nun içinde bulunduğu bu çıkmaz hususunda Tanin Gazetesi'nden Ahmet Şerif Bey Anadolu'ya yaptığı gezilerinde şu tespitlerde bulunmuştur, (Feke, 16 Mart 1910);

“Onsekiz bin kadar tahmin edilen genel nüfusun oturduğu köylerde okul adına bir şey yoktur, bir köy ayrı ayrı ikişer üçer ev olmak üzere iki üç saatlik bir mesafeye dağılmış olduğundan uygun yerlerde okul yapılması da pek güçtür. Cehalet bütün ağırlığıyla kalplere, ruhlara hakimdir. Bir yerde ise cehalet bu kadar genel, tabii bir durumda buldukça orada hayatı sefil yapan sebepler var demektir. Feke'de biri İslam biri Ermenilere, diğeri Protestan mezhebine girenlere mahsus üç okul olduğunu söylediler. Evvela en yakın olan İslam okulu denilen yere gittim. Ufak bir oda, içinde erkek, kız otuz kadar çocuk. Bu çocuklar ile hoca yerin darlığı sebebiyle o kadar sıkışmışlar ki, adeta bir vücut haline gelmiştir. Okul bilgi yerine pis bir koku yayıyor. Okulun durumunu, hocanın cahilce durumları, öğrencilerin maddi ve manevi acınacak bir yerde olduğunu açıkça anlattığından odadan içeri girmeye çocuklarla görüşmeye lüzum görmedim...³²⁸

İttihat ve Terakki'nin eğitim meselesine bakışını etkileyen en önemli düşünce, “unutulmuş vazifelerin” hatırlanarak ülkenin ve devletin gerçek problemlerine çağdaş bir devlet anlayışıyla bakmakta saklıydı.

Hüseyin Cahid'e göre bir milletin, bir devletin eğer istikbalinden bahsedilecekse bu ancak akli selim, hamiyetli, okumuş pek çok insanın yetişmesini temin etmekle sağlanabilecektir. Bu yüzden de eskiden kalan problemlerin bir çoğunun iyi insan azlığından kaynaklandığının altını çizen Hüseyin Cahid, bunun çözümünün de bütün ülkede okullaşarak ve öğretmen yetiştirmekte olduğunu vurgulamıştır.³²⁹

³²⁸ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, (Haz) Mehmed Çetin Börekçi, c.I, Ankara 1999, s..180.

³²⁹ “Fakat acaba istikbal nasıl temin edilir? İstikbal diye bir vücut-ı maddi yoktur. İstikbalde bugün ki gibi bir haldir. Bugünün iyi olması mevcut adamların iyi, münevverü'l fikir, malumatlı ve ahlaklı olmalarına...” Hüseyin Cahid, “Maarif İçin”, *Tanin*, 25 Mart 1326/ 7 Nisan 1910, No: 573.

Ülkede yaşanan bu durum Anadolu'dan da gelen bir çok haberle doğrulanmaktaydı. Devletin en önemli vazifelerinden biri olan eğitimin, Anadolu'dan gelen taleplerle ülkeyi yönetenlere bu vazifenin hatırlatılması dikkat çekici bir durumdur. Mesela Sivas'ın Karlı Köyü'nden Hasan imzalı bir mektubta Anadolu insanının duyguları ve ülke geçekleri şöyle anlatılmıştır: “Biz, Sivaslıyız vilayetimizde Kızılbaş denilen bir çok halk vardır. Kızılbaşlarla Sünniler arasında öteden beri münaferet mevcuttur. Halbuki cehalet izale edilecek olursa böyle bir takım batıl itikadlar kalmaz, münaferet ortadan kalkar bunun için ne yapmak lazımsa yapınız...”³³⁰

İşte “ne yapmak lazımsa yapınız”, tarzında Anadolu'nun dört bir yanında gelen ihtarlar karşısında duyarlılık gösterilmeli ve bunlardan istifade edilmeliydi. Aksi halde bütün ülkeyi yeniden inşa etmek söylemleri birer laf-ı güzaftan öteye geçmeyecekti. Dolayısıyla bir çok vaadle ülkenin ve devletin geleceğine talib İttihat ve Terakki de inandırıcılığını kaybetmiş olabilirdi.

Genç Türkiye, gerçekten yaşamak ve yaşatılmak isteniyorsa kendi bünyesine uygun bir eğitim politikası geliştirme mecburiyetindeydi. Çünkü başka bir çıkar yol da yoktu.

İttihat ve Terakki'nin ülke gerçekleri karşısındaki bilinen duyarlılığı gerek denetleme gerekse de iktidar sürecinde bir çok meselede olduğu gibi eğitim meselesinde de ciddi hazırlıklar yapmasında etkili olmuştur. Anadolu'dan gelen bu gibi talepler karşısında II. Meşrutiyet hükümetleri de büyük hazırlıklar için çalışmalar başlatmış özellikle de bölge mebuslarının meclisteki çalışmalarına ivme kazandırmıştı.

Balkan Savaşları faciası, devlet hayatının birçok kolunda olduğu gibi maarif sahasında da yeni bir devrin başlangıcı oldu. Bu savaş Meşrutiyet'ten bu yana takip edilen maarif politikasının yanlışlığını kesin hatlarıyla ortaya çıkarmıştı. Tatbik edilen maarif politikasının değiştirilmesinden başka çıkar yol kalmadığı ve Meclisten çıkacak kanunları beklemenin bir fayda vermeyeceği anlaşılmıştır.³³¹

II. Meşrutiyet idarecileri eğitimi bu çıkmazdan kurtaramadıkları için dört yıl yeni bir “Maarif-i Umumiye Kanunu” çıkarabilmek için uğraşmışlardır. Sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nde de uzun zaman bazı değişikliklerle yürürlükte kalmış olan

³³⁰ Hüseyin Cahid, “Unuttuğumuz Vazifelerden”, *Tanin*, 10 Teşrin-i Evvel 1326/ 23 Ekim 1910 No: 784.

³³¹ Halil Aytekin, *İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Ankara, 1991, s.145.

muvakkat bir kararname yayınlanabilmiş ve yürürlüğe konmuştur.³³² Çıkan “Tahsil-i İptidai Kanun-u Muvakkatı”nda özetle; ilköğretim zorunlu ve ücretsiz olacak, ilköğretime ait okullar, anaokulu ve sıbyan okulu, ilkokul, el işleri ve zenaat okullarını kapsayacak, her karye ve mahallenin bir ilkokulu olacak her il merkezinde bir öğrenim meclisi kurulacak vs...

Bu kanun ilkokullar için esaslı yenilikler içermektedir. Yeni ilköğretim programı, kıraat ve hat, lisan-ı Osmanî, hesap ve hendese, tarih, coğrafya, dürus-ı eşya, malumat-ı tabiiye ve tatbikatı, hıfzısihha, malumat-ı medeniye ve ahlakiye, elişleri ve resim, terbiye-i bedeniye ve mektep oyunları, talim-i askerî (erkeklerle), idare-i beytiye ve düşük (kızlara), Kuran-ı Kerim (müslümanlara), malumat-ı diniye (gayri müslimlere) derslerini kapsayacak biçimde yine bir yasayla düzenlendi.³³³

Yine bu çerçevede öğretim programlarının köy ve şehir mekteplerine göre, 1,2,3 sınıflı okul ölçeklerinde hazırlanması, öğretmenlerin atama ve nakil işlemlerinin düzene konması, ders kitaplarındaki yanlışlıkların düzeltilmesi, terim farklılıklarının giderilmesi, idadilerle sultanilerin, eşitlenip hepsine sultani denmesi, her sultaninin 5 iptidai, 7 tali sınıflardan 12 yıllık olması, Samsun, Antep ve İnebolu’da yeni Ticaret Mekteplerinin açılması bu dönemde olmuştur.³³⁴

Yine Meşrutiyet devrinde maarif bütçesi, sözü geçen kanunla özel ve düzenli bir gelir kaynağına kavuşturulmuştur. Maarif bütçeleri daha önceleri 180-200 bin lira arasında iken 1909-1914 arasında giderler yükselmiş 600 bin liraya kadar çıkmıştır. Ama Birinci Dünya Savaşı başlayınca ilk bütçe tırpanını maarif yedi. 1914’te İdare-i Vilayet Kanunu yürürlüğe konunca da bazı birimler ve harcamalar özel idarelere aktarıldı.³³⁵

Meşrutiyet döneminde okul öncesi eğitimde de bir takım adımlar atılmıştı. 1908’den önce bazı vilayetlerde özel ana mektepleri açılmış ancak resmi ana mektepleri Balkan Savaşları’ndan sonra açıldı ve yaygınlaşmaya başladı. Fakat ana mekteplerine öğretmen yetiştirilememiş olduğundan Türk okullarına Ermeni Yahudi öğretmenler

³³² A. Bedri Edis, **Notlu Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı**, İstanbul, 1946.

³³³ Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim...** s.13.

³³⁴ Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim ...**s.137.

³³⁵ Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim...** s.137-138.

getirildi ve okulların her işi onlara bırakıldı.³³⁶ Bu problemler de bu sahada öğretmen yetiştirilmesiyle aşılmaya çalışılmıştır.

Meşrutiyet başlarında da İdadilerin, rüşdiyeleri de kapsar biçimde buldukları ve bunların taşradaki ortaöğretimi oluşturdukları anlaşılıyor. 1908'de 5 veya 7 yıllık idâdiler, rüşdiye sınıfını da kapsıyordu, bunların iptidaiye sınıfı yoktu.

1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu'nda rüşdiyeler ilk mekteplerle birleştirilip orta öğretim seviyesine katılmıştır. Bu okullar o tarihte ortadan kalkmış sayılmaktadır. Fakat numune rüşdiyeleri adıyla bazıları Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar devam etmiştir.

Bu dönemde orta öğretim alanında yenilik ve değişiklikler özellikle idâdilerde görülmüştür. 1896 Maarif Nizamnamesi'nin açılmasını hükme bağladığı Sultaniyeler açılmamıştır. 1908'den sonra önce oniki vilayet merkezindeki idâdilerin adı sultanîye çevrildi. I. Dünya Savaşı yıllarında böylece oluşan sultanîlerin sayısı 500 oldu. Yine Nafi Atıf Kansu'nun belirttiğine göre, "1913 Tedrisat Kararnamesi"ne göre sultaniler, 6 senelik kız iptidailerine tahvil edilerek kaza merkezlerine kadar kurulması karara bağlanmıştı. Bazı vilayet merkezlerinde bu kararname hükümlerine göre 5 senelik kız muallim mektepleri açılıyordu. Kızlar için bir lise açılması da 1913 senesine tesadüf etmişti."³³⁷

1908 sonrasında İttihat ve Terakki ile birlikte gelen siyasal ve ideolojik tutumlar, yükseköğretime hemen yansımıştır. 1909 yılında Hendese-i Mülkiye, askeri yönetimden ayrılarak Nafia Nezareti'ne bağlı Mühendis Mekteb-i Alisi haline geldi. İlk talebe cemiyeti bu okulda kuruldu. II. Meşrutiyet'in milli burjuva yetiştirme eğilimleri, Mühendis Mekteb-i Alisi'ndeki öğrencilerin yönelimlerine de yansımaya başlamıştır. Önceleri Nafia Nezareti'nde görev almak için yetiştirilen öğrencilere yeni müdürleri Refik Bey şahsi teşebbüs fikrini aşılamaktaydı.³³⁸

İttihat ve Terakki döneminde tüm yükseköğretim müesseselerine benzer gelişmeler oldu. Bu gelişmelerden en çok etkilenen de Darülfünun oldu. II. Meşrutiyetin hürriyet ortamında öğrencilerin siyasi faaliyetlerde yoğun bir şekilde yer almalarına

³³⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 1989, s.296.

³³⁷ Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul, 1932, s.82.

³³⁸ İlhan Tekeli, "Tanzimattan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. c. II. İstanbul, 1989, s.473.

engel olmak ve disiplin bozukluğunun önüne geçmek için Darülfünun ve şubelerinin nizamnamesi 1912'de Emrullah Efendi'nin gayretleriyle hazırlanmıştı. Burada ilk defa şube yerine fakülte tabiri kullanıldı. Ayrıca 1912'de basında ilk defa Darülfünun'un özerkliği meselesi gündeme getirilerek tartışılmaya başlanmıştır.

Darülfünun 1911'de beş şubeye ayrılmıştı. Bunlar, Ulum-ı Şeriye, Ulum-i Hukukiye, Ulum-ı Tıbbiye, Fünun, Ulum-ı Edebiye. Ayrıca Eczacılık ve Dişçilik Mektepleri, Tıp Şubesine³³⁹ bağlandığı gibi vilayetlerdeki Tıbbiye ve Hukuk Mektepleri de Darülfünun'a bağlanmıştı.

1912'de yürürlüğe giren İstanbul Darülfünun'u Talimatnamesi 1919'a kadar yürürlükte kaldı. 1913-1915 öğretim yılında Darülfünun'a bağlı olan Ulum-ı Şeriye Fakültesi lağvedilerek bu fakültenin öğrencileri Darülhilafet'ül Aliye adıyla reforme edilen medreselerin yüksek kısmına devredildi. I. Dünya Savaşı'nın getirdiği ağır şartlar ve gençlerin pek çoğunun askere gitmeleri dolayısıyla Darülfünun'a talebe kayıt kabulünde hafifletici tedbirlere başvurulmuştur.³⁴⁰

Darülfünun'da esas canlanma Balkan Savaşı sonrasında Türkçülük ideolojisinin benimsenmesinden sonra görüldü. Yeni kürsülerin kurulması, genç ve kabiliyetli elemanların alınması, Avrupa ve Amerika'ya öğrenciler gönderilmesi, Darülfünun'un ilmi özerkliğe kavuşturulması, ilmi araştırmalara kolaylık sağlanarak laboratuvar ve kütüphanelerin güçlendirilmesi yeni enstitülerin kurulması hep bu döneme rastlar.³⁴¹

Yine bu dönemde en dikkat çekici işlerin başında Alman öğretim üyelerinin Darülfünun'a davet olunmasıydı. I. Dünya Savaşı'nda Almanlarla girilen siyasi ve askeri alandaki işbirliği eğitim-öğretim alanında da kendini göstermiştir. Darülfünun gelişirken en fazla ihtiyaç duyulan konu yeterli sayı ve seviyede öğretim üyesinin bulunmamasıydı. Bu problemi çözmek için de hükümet Almanya'dan yardım istemişti. Almanya'dan gönderilen 20 öğretim üyesi böylece değişik bölümlerde görevlendirilmiş

³³⁹ 1912'de gerçekleşen bir hadise Darülfünun'un dünya üniversiteleri arasındaki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Beyrut'ta bulunan Amerikan Tıp Mektebi, imtihanlarda görevlendirmek için Hariciye kanalıyla Darülfünun hocalarından bir heyet istemiş, bir istek Darülfünun Meclisi'nde kabul edilmiş, imtihan heyeti Beyrut'a gönderilmiştir. Ali Arslan, **Darülfünun'dan Üniversite'ye**, İstanbul, 1995, s.56-57.

³⁴⁰ Arslan, **Darülfünun'dan...**, s.64.

³⁴¹ Emre Belen, "Darülfünun" **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.II, İstanbul, 19895, s.476.

oldu.³⁴² Ancak bu misafir öğretim üyelerinin Türkçe bilmemeleri ve ihtiyaçlarının yeterli seviyede karşılanamaması sonucu bu çabalar hedefine tam ulaşamamıştır.

Tanzimattan önce Sıbyan Mekteplerine pek az kızın, erkeklerle birlikte okudukları; Tanzimat devrinde ve 1858'de kız rüşdiyelerinin ve 1870'lerde darülmualimat ve kız sanayi mekteplerinin açıldığı bilinmektedir. II. Meşrutiyet devrinde ise bir adım daha atılarak kızların orta ve lise tahsili, sonra da yüksek öğretim imkanı verilmiştir.

Bundan evvelki devirlerde kadınlar önce ebe, sonra hasta bakıcı ve öğretmen olabilmişken, bu dönemde kızların memuriyet hayatına da atılmaları sağlanmış ve savaşta askere giden erkeklerin yerlerini almışlardır.

Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey, savaş içinde PTT Nazır Vekili iken çok sayıda kadının Posta ve Telgraf Dairesine, Maliye Nazırı Cavit Bey ise Maliye memurluklarına atanmalarını sağladılar.³⁴³

Bu dönemde Türk kadını yükseköğretim imkanına ilk defa kavuşmuştur. Kadınlar için İnas Darülfünunu adı ile bir üniversitenin çekirdeği atılmış,³⁴⁴ (1915) yine ilk defa bu dönemde kızlar Darülelhan'a devam etme hakkını elde etmişlerdi.

Türk kadınının Meşrutiyet'de ilk kez yükseköğretime kavuşması sayesinde hem kadının kültür seviyesi yükselmiş, hem de bir çok alanda çalışma imkanına kavuşmuştur.

Yine bu dönemde kadınların mesleki eğitimine imkan tanınmıştır. Mesela hemşirelik eğitimi ilk defa Meşrutiyet döneminde başlamıştır. Kadınların öğretmen olmasına imkan verilmiş olmasına rağmen, Darülmualimat'ın bir düzene sokulması yönünde çalışmalar olmuştur. 1909'da başlayan bu çabalar, 1914'te Darülmualimat bünyesinde ana okullarına öğretmen yetiştirmek üzere Ana Muallime Mektebi açılmış ve öğrenime devam etmiştir.³⁴⁵

Bu gelişmelerden başka Darülmualimat'la ilgili en önemli çalışmalardan biri, bu okula öğretmen yetiştirmek gayesiyle 1913'de bir Darülmualimat-ı Aliyye'nin

³⁴² Andre Mandelstam, *Le Sort De L'Empire Otoman*, Paris, 1917, s.173.

³⁴³ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. III-IV, Ankara, 1977, s.1289.

³⁴⁴ İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Ankara, 1995, s.45.

³⁴⁵ Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*. İstanbul. 1997, s.83 vd.

açılmasıdır. Bu okulda aynı zamanda İdadi ve Sultanilere de bayan öğretmen yetiştirilecekti.

1908’de ilan edilen Meşrutiyet’ten sonra 1909’da Maarif-i Umumiye Kanunu adı ile bir tasarı hazırlanmıştır. Bu tasarıda özel eğitim konusunda geniş hükümlere yer verilmişse de, tasarının Meclis-i Mebusan’da yasalaşması mümkün olmamıştı. Gayri Müslimler tasarındaki özel okullarla ilişkili hükümlerin, bu okullardaki serbestliği ihlal ettiğini ileri sürmüşlerdir. Maarif Nezareti’nin söz konusu okulları ve öğretim programlarını denetlemek, öğretmenlerin seçimine müdahale etmek ve bu okullardaki Türkçe öğretimi yaygın ve zorunlu kılmak yolundaki girişimlere de karşı çıkmışlardı.³⁴⁶

Meşrutiyet döneminin özgürlükçü havasından da yararlanarak, ülkenin geleceği için ciddi siyasi faaliyetleri iyice su yüzüne çıkan bu yabancı okullar, I. Dünya Savaşı’nın patlamasıyla faaliyetlerini alenen yapma cesaretine kavuşmuşlardı. Savaşın devam ettiği o günlerde Osmanlı Devleti ülkede bulunan azınlık okullarının öğretimini düzenlemek için 1914 tarihli talimatnamesini çıkarabilmişti.³⁴⁷

Zaten Birinci Dünya Savaşı’nın patlamasının ardından Osmanlı Devleti savaşa girdiği ülkelerin himayesinde bulunan birçok okulun faaliyetlerine son vermişti ve yabancı okulların malvarlıklarına el konulmuştu.³⁴⁸ 1914’te kapütülasyonların tek taraflı olarak kaldırılmasıyla da bu amaçlara ivme kazandırılmıştı. El konulan okulların binalarına resmi devlet okulları taşınmış, Osmanlı’nın müttefiği olan devletlerin okulları ise devam ettirilmişti. Ancak bu durum Mondros Mütarekesi’ne kadar devam etmiş, kapatılan bu okullar yeniden faaliyetlerine devam etmişlerdi.

Meşrutiyet devrinde eğitimle alakalı bir teşebbüste Arap harflerinin değiştirilmesi ve ıslahı meselesi idi. Bu minval üzerine yapılan tartışmalar Tanzimat’a kadar gider. Meşrutiyet devrinde ise münakaşalar daha da şiddetlenmiş hatta icraata geçirilmişti. Bazı aydınlar; Arap harflerinin Latin Alfabesinde olduğu gibi yan yana getirilerek yazılmasını ileri sürerken, bazıları da tam anlamıyla Latin alfabesine geçilmesi gerektiğini gazetelerde, mecmua ve broşürlerde savunmuşlardı.

³⁴⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi...* s.1446-1447.

³⁴⁷ Mekatib-i Hususiye Talimatnamesinin 1.maddesine Mekatib-i Hususiye “masarifi efrad tarafından ve hükümetçe tanınmış Türkiyeli cemaat, cemiyet ve şirketler canibinden temin olunarak açılan mektepler” biçiminde tanımlanmıştır. Cemil Koçak, “Tanzimattan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi*, c.II, İstanbul, 1985, s.489.

³⁴⁸ A.Mandelstam, , *Le Sort De L’Empire Otoman* ..s.174.

Harflerin değiştirilmesi hususunda hükümet ilgisiz kalmasına rağmen Harbiye Nazırı Enver Paşa'da bu tartışmalara katılmış ve Enverî denilen alfabeyi orduya kabul ettirmiş ve bir müddet uygulanmıştı. Ancak uygulamada bir takım güçlükleri dolayısıyla bundan da vazgeçilmişti. Buna karşın Latin harflerinin kabulü temüyülü ve buna ait münakaşalar kuvvetlenmişti.³⁴⁹

Yine bu devrin önemli faaliyetlerinden birisi de *ilmi encümenlerin* teşkilidir. Bunlar Türk dilini ve imlasını ıslah, gramerin yeniden düzenlenmesi, ıstılahları tespit etmek, kelimeleri toplamak, bir sözlük meydana getirmek maksadıyla oluşturulmuştu.³⁵⁰

Yine müslüman ve Türk eserlerinin tespiti ile onların kataloglanması ve incelenmesi için bir komisyon kurulmuştur. Ayrıca kütüphanelerin zenginleştirilmesi ve yaygınlaştırılması için büyük gayretler sarfedilmiştir.³⁵¹

Eğitim faaliyetleri arasında dikkate değer faaliyetlerden birisi de medreselerin ıslahı meselesi olmuştur. Bu minval üzerine yapılan tartışmaların da II. Meşrutiyet devrinde daha bir ciddiye alındığını görmekteyiz. Bazı kişiler medreselerin ıslahını savunmuşlar³⁵² bazıları medresenin hiçbir şekilde ıslah edilemeyeceğini ,medreselerin tamamen ortadan kaldırılması gerektiğini savunmuşlardır.

Bu dönemde yapılan uygulamalar ise şunlardır: 1910'da Medaris-i İlmiye Nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu nizamnamede tüm medreseler 12 yıla çıkarılmış, programda matematik, coğrafya, tarih, geometri, fizik, kimya, Farsça vs. gibi dersler yer almıştır. 1914'te Şeyhülislam Hayri Efendi'nin çabalarıyla İslah-ı Medaris Nizamnamesi çıkarılarak, İstanbul Medreseleri Darül Hilafet-il Aliye Medresesi adıyla yeniden düzenlenmiş; 1914'te Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi, meslek derslerini daha düzenli okutmayı, müsbet bilim derslerine de yer vererek, Maarif mekteplerine bir düzen verme çabası içinde olmuştur. Mesela, Farsça, batı dilleri, tarih, coğrafya, heyet, mekanik, hikmet-i tabiiye, kimya, resim, hıfzısıhha, usul-ı defteri gibi dersler konmuştur. 1917'de Şeyhülislam Musa Kazım Efendi de bir nizamname çıkartarak,

³⁴⁹ Türkiye'de alfabe üzerine yapılan tartışmalar hakkında bakınız. Tekin Ertem, **Elifba'den Alfabe**, İstanbul, 1991, Selami Kılıç, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet Türkiye'sine Türk İnkılabının Fikir Temelleri**, Erzurum, 1998.

³⁵⁰ Ergin, **Türk Maarif Tarihi...** s.1291.

³⁵¹ A.Mandelstam, , **Le Sort De L'Empire Otoman..** s.174.

³⁵² Medresenin İslahını savunanlar arasında, Ziya Gökalp, Eşref Efendizade Şevketi, Celal Nuri, Mehmed Fuat vs. Ergün, **Türk Maarif Tarihi...** s.3227.

Darül Hilafet-ül Aliyye Medresesi'nin üzerinde Medrese-i Süleymaniye adıyla bir kurum oluşturmuştur.³⁵³

1- Vilâyât-ı Şârkiyye'de Eğitimin Genel Durumu ve İttihat ve Terakki'nin Durumu Önemsemesi

Bir çok ülkede olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de eğitim devletin siyasal anlamda birliği, kanunlara ve düzene uyumu sağlamayı ve sosyal barışın tesisinde ideolojik bir mekanizmanın yaşatılması noktasında bir araç olarak kabul edilmiştir. Devletin çağdaşlaşma sürecinde de önemli bir yer tutan eğitimin, dinî ve dünyevî manada karakterize edilmesinde yine en önemli yeri tutar. “Öte yandan eğitim, imparatorluklar içindeki hakim unsurun ulusçuluk bilincini teşvik ederken, öte yandan dinsel cemaatler içinde benzer bir etki yapmıştır. Böylece geleneksel toplumun cemaat yapısını dünyevileşme yönünde değişime uğratmakta, ulusçuluk hareketlerini teşvik etmekte ve imparatorlukların dağılışı hızlandırmaktadır.”³⁵⁴

Bu gerçekler ışığında Osmanlı Devleti'nin en problemleri yerlerinden olan Vilâyât-ı Şârkiyye'ye de bu bakışın hakim olduğu söylenebilir. Sosyo-etnik ve dini yapısı gereğince çok önemli problemlerin yaşandığı bu bölgede emperyalist yaklaşımların dış dünyada büyük ilgi çekmesi karşısında, Osmanlı Hükümetlerinin de bu problemlere ciddiyetle yaklaşmasında büyük etkisi olmuştur. Hükümetlerin de problemlerin kaynağında bölgedeki eğitimsizliği görmesi ve çözümünü de yine burada aramaları gerçekten anlamlı yaklaşımlar olarak kabul edilebilir.

Şu halde Vilâyât-ı Şârkiyye'de eğitim meselesi hükümetler açısından üç aşamalı bir problem olarak kabul edildiği görülür. Buna göre,

1. Bölgede müslüman okullarının durumu,
2. Bölgede azınlık okullarının durumu,
3. Bölgede yabancı okulların durumu,

³⁵³ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi...** s.313-314; Hüseyin Hatemi, “19.Yüzyıl Medreseleri”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi**, c.II, Ankara, 1985, s.504-505 vd.

³⁵⁴ Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924”, **Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik** (Der.) Halil İnalçık. Şevket Pamuk, Ankara 2000, s.127-128.

II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası Vilâyât-ı Şârkiyye’de mevcut okullaşmanın durumu şöyle idi:

Vilayetlerin çoğunda resmi okullar faaliyetlerini sürdürmekteydi. Altı vilayette 897 iptidai okul mevcuttu. Bu okulların bir kısmı müslüman öğrencilere tahsis edilmişken, büyük bir kısmında da azınlıkların öğrencileri okumaktaydı. Bu okulların bir kısmı erkek, bir kısmı kız, bir kısmı da karma sistemle eğitim yapmaktaydı. Oran itibariyle azınlıkların okul sayısı, her vilayette, müslümanların okulundan çok fazla idi. Bu oran aşağı yukarı % 95’e tekabül etmiştir. müslümanların okullarında daha çok erkek öğrencilerin okuduğu göze çarparken, azınlık ve cemaat okullarında her üç kategoride de okulların öğrenci kabul ettiği görülür. İstatistiklere göre altı vilayette de resmi ve özel okul sayı 1376’dır.³⁵⁵

Vilâyât-ı Şârkiyye’nin XX.yy. başında nüfusunun 3.529.152 ve altı vilayette toplam öğrenci sayı 149821 olduğu düşünülürse bölgede nüfusa oranla öğrenci sayısı % 4.24 gibi rakam elde edilir. Bu rakamlarda okuma yazma oranının çok düşük olduğu ortaya çıkar. Vilayetler bazında % 7.6’lık oranıyla Sivas, okuma yazma oranı en fazla vilayet iken, % 0.94’lük oranıyla da Van Vilayeti en düşük orana sahiptir. Diğer dört vilayetinde ortalama oranı % 3’lerde olduğu görülür.³⁵⁶

Vilayet	Nüfus	Öğrenci	Oran
Erzurum	647010	19592	% 3
Bitlis	318911	11093	% 3.4
Diyarbakır	471462	9970	% 2.1
Sivas	1086455	82713	% 7.6
Mamuratülaziz	575314	22411	% 3.8
Van	430000	4042	% 0.90

Birinci Dünya Savaşı arifesine gelindiğinde Vilâyât-ı Şârkiyye’de eğitim alanında var olan yapının yavaş yavaş bozulduğu görülür. Hemen hemen her vilayette

³⁵⁵ Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimattan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim, İstatistikleri, 1839-1924, Tarihli İstatistikler Dizisi, c.VI*, Ankara 2000, s..121 vd.

³⁵⁶ Alkan, *Tanzimattan Cumhuriyete Modernleşme...* s..115.

var olan okul ve öğrenci sayısının azaldığı hemen dikkati çekmektedir. Mesela Diyarbakır vilayetinde daha önce 179 İptidai okul var iken bu sayı 1914'te 60'a düşmüştür. Bölgede en çok okulun olduğu Sivas'ta daha önce 345 olan iptidaî okullar bu tarihlerde 167'ye düşmüştür. Bu düşüşün, bu okullarda okuyan öğrenci sayısında da % 70 oranında olduğu gözlenmektedir. Ancak hemen şunu da ifade etmeliyiz, buralarda gözlenen düşüşler yabancı ve cemaat okullarında da vardır. Ancak resmi ve müslüman kategorisinde var olan düşüşten daha az olduğunu söylenebilir.³⁵⁷

Yukarıda verilen istatistik bilgilerin bu kadar büyük oranda değişmesinin bir çok sebebi vardır. Bunlardan önemli olanları şunlardır:

1. Vilâyât-ı Şârkiyye sosyo-kültürel yapısının özellikle müslümanların tercihlerini etkilemesi,
2. Bölgenin uzun yıllar asayişsizliğe maruz kalması,
3. Bölgenin uzun yıllar savaş alanı olması,
4. Emperyalist devletlerin zaman zaman müdahalelerde bulunarak azınlıkları etkilemek istemesi
5. Ekonomik yapının zaafiyet içinde olması.

İtihat ve Terakki'nin hem denetleme hem de iktidar dönemlerinde eğitim sistemine eleştirel anlamda yaklaşım içinde bulunduğu ve ülke gerçeklerine en uygun olan sistemin arayışı içinde olduğu görülür. Mesela, Maarif Nazırı Emrullah Efendinin Tuğba Ağacı nazariyesinin uygulama alanına konulmak istenmesi karşısında, 1325 yılında Satı Bey'in "Umur-ı Maarif" hakkında Emrullah Efendiye sunduğu layihası eğitim alanında ciddi tartışmalara zemin hazırlamıştı.³⁵⁸

"Maarif temelden başlar"³⁵⁹ diyen Satı Bey'e göre yeni sistem de esas şu olmalıdır: "Maarifin bütün aksam ve şubaları arasında şedid bir irtibat vardır. Hiçbir şube-i maarifin hiçbir derece-i tahsilin diğerlerinden müstakil ıslah ve tensik-i kabil değildir..."³⁶⁰

³⁵⁷ Alkan, *Tanzimattan Cumhuriyete Modernleşme...* s.165-vd.

³⁵⁸ Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde..* s..46.

³⁵⁹ Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde*, s.47.

³⁶⁰ "Ezcümle mekatib-i aliyyenin terakkisi onların talebesini ihzar etmekte olan mekatib-i ibtidaiye ve taliyenin terakkisine, bu mekteblerin terakkisi de onlara muallim ve muharrir yetiştirmekte olan mekatib-i aliyyenin terakkisine mutavakkıftır..." Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. "Islahat-ı Mübremeden", *Tanin*, 29 Kanun-ı Sani 1325/ 11 Nisan 1909, No: 518.

Sistem arayışlarına paralel olarak İttihat ve Terakki'nin Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesine yönelik çok büyük kaygı ve endişe içinde olduğu görülür.³⁶¹ Özellikle azınlıkların ve yabancıların bu bölgedeki okullaşma oranlarındaki artış ve bu okullarda verilen eğitimin kaliteli oluşu hükümetlerin de dikkatini çekmekte ve aynı zamanda da kaygı ve endişelerini artırmaktaydı. Doğaldır ki, hiçbir devlet, vatandaşının eğitimini başka bir devlete veya azınlıklara terk edemez. Ancak Osmanlı Devleti'nde eğitimi karakterize eden bir takım şartlar bu yapıyı şekillendirmiştir. Bu şartların başında millet sistemi, kapitülasyonlar, dini yapının nüfuzu, kanunların uygulanmasındaki güçlükler gibi şartlardan dolayı da eğitim konusunda hep bir belirsizlik olmuştur. Ve uygun sistem arayışı uzun seneler devam etmiştir.³⁶²

Millet sistemi, azınlıklara kendi cemaatlerinin kontrolü altında politik güce sahip topluluklar olma hakkı veren ilginç bir siyasi kurumdur. Bu sistem içinde azınlıklar kendi okullarını yönetmekte böylece Osmanlı eğitiminden çok az etkilenmekteydi. Kapitülasyonlar da yabancılar imparatorlukta büyük eğitim kurumları kurma fırsatı vermiştir. Fransızlar, İngilizler, Amerikalılar bu fırsatları çok iyi değerlendirmiştir. Bu okulların çoğu azınlıkların arasında entellektüel ve dini şartları iyileştirmek gibi amaçlar taşıyan motiflerin de sahibiydi.³⁶³

Bu haklara sahip olan yabancı devletler Osmanlı Devleti'nde yönetim ve toprakları üzerinde nüfuz sahibi olmaya çalışmaktaydı. Bu güce erişebilmek için de kendilerine yakın bir azınlığı, cemaati parasal güçle kendi yanlarına çekme eylemini seçmişlerdir. Cemaatlerde bunların yardımıyla bir çok imtiyazdan istifade edebilmek için yabancı devletlerin himayesine girmeyi bir fırsat olarak görmüşlerdir. Zamanla da karşılıklı bu istekler amacına ulaşmakta gecikmedi.³⁶⁴ “İsa ve ticaret adına dünyanın yeşil kalmış son parçasının ırzına geçtiler” sözünün muhatabı olan misyoner örgütleri

³⁶¹ Akın, **Osmanlı İmparatorluğunun...** s..200.

³⁶² Paul Monroe, “Education”, **Modern Turkey, A Political-Economic Interpretation, 1908-1923 Inclusive, With Selected Chapters By Representative Authorities**, (By) Eliot Grinnell Mears, New York 1924, s..121.

³⁶³ Paul Monroe, “Education”, **Modern Turkey, A Political-Economic Interpretation...**, s..122.

³⁶⁴ İlknur Polat, “Osmanlı İmparatorluğunda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, **Bellekten**, LII/203 (Ağustos 1988), s.627-628.

devreye sokulmuş³⁶⁵, son derece profesyonel yöntemler ve parasal destekle Osmanlı Devleti'nde eğitim sömürsünde etkin rol oynamaları beklenmiştir.³⁶⁶

Bu oluşumlara en çarpıcı örnekler Vilâyât-ı Şârkiyye'de verilmiştir. İlber Ortaylı, Amerikan misyonerlerinin faaliyet alanı içine Vilayat-ı Şârkiyye'nin girdiğine dikkat çekmekte ve şu ilginç bilgiyi vermektedir. “Şârkte ise bunun tersine bazen küçük kasabalar ve kimsenin ayak basmadığı vilayetlerde Amerikan misyonerlerinin yoğun bir şekilde bulunduğu görülür. Amerika, Ermeniler ve Şârk Katoliklerini kendine hedef olarak seçmiş onlar arasında faaliyet göstermeyi yeğlemiştir. Ermeni cemaati bazı hallerde Amerikan misyonerlerine karşı olumlu tutum takınmış, hatta yardımcı olmuştur.”³⁶⁷

Eğitim, misyonerler açısından bir araçtır. Amaçları itibariyle dinsel motifler kullanılmasına rağmen “dinsel boyutları çok aşan , ekonomik- sosyal-kültürel boyutları olan bir tür nüfuz etme aracıdır.”³⁶⁸ Bu manada misyoner okullarının bölgede üç amacı gerçekleştirme gayreti içinde olduğu görülür; eğitim yapmak, dini ve mezhep mücadelesi vermek ve en önemlisi de siyasal faaliyetlerini devam ettirmektir.³⁶⁹ Bu üç amacın en dikkat çekici olanı siyasal faaliyetleriydi. Emperyalizmin hedefleri arasında bulunan Vilâyât-ı Şârkiyye'de etnik unsurlar da en iyi malzeme mesabesindeydi. Özellikle Ermeniler ve Süryanilerin bu kıskacın içinde olması bazı siyasal beklentilere işaret etmekteydi. Bunun için de bölgede bir çok okulun açılması esasta bu amacı kapsamaktaydı. Yabancı okulların siyasal düzeyde yakaladığı mesafeyi ve sonuçları izah etmesi açısından ,Van olayları da bir başka önem arz etmektedir.

Mesela Rusların Ermeniler üzerindeki oyunlarının amacına ulaşması için dünyaca ünlü Rus yazarı Tolstoy'un kızı Alexandra Tolstoy, Rus ordusunda gönüllü

³⁶⁵ Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika,19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, İstanbul, 1989, s.13-vd.

³⁶⁶ “BİRER silahsız orduya sahip bulunan Amerikan, İngiliz, Fransız, Alman hükümetleri, yerleşip sömürmek istedikleri ülkelere silahlı kuvvetlerden önce misyoner örgütlerini yollamış...” Necdet Sevinç, **Ajan Okulları**, 2.bs, İstanbul, s..20. Azınlık ve yabancı okulların oluşumları ve tarihsel süreci için ayrıca bakınız. Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul 1997.

³⁶⁷ “Örneğin misyoner David Brawer Eddy, 1910'larda Van'daki faaliyetlerini anlatırken, Van'da 1872'de kurulan okul gelişiyor. 1905'de erkek okulunda 120 öğrenci varken 1910'da bu sayı 325'e ulaştı...” İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I**, Ankara 2000, s..324.

³⁶⁸ Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika... s.24**

³⁶⁹ Polat, “Osmanlı İmparatorluğunda...” s. 648-vd.

olarak savaşa katılmış ve Van'a kadar gelebilmişti. Bunun yanında Van'da da bir çok misyoner teşkilatı aktif olarak görev yapmış, misyoner okulları açılmış, dispanser, hastahane ve kiliseler bu misyonlar aracılığıyla organize edilmişti. "Bu yüzden Doğu'daki Ermeni ayaklanması sadece bir işaret beklemektedir. O işaret de Rusların Birinci Dünya Savaşı'nda tüm Doğu Anadolu'yu işgalleriyle verir. Böylece Ermeniler kıyama kalkarlar. Bu hareket yüzünden binlerce, onbinlerce masum ve günahsız insan katledilir. Yerlerinden sürülür ve perişan olur. Bu gerçeği görmek istemeyen Batılı misyonerlerin hazırlayıp, propaganda ettikleri bir Ermeni soykırımından bahseder. Halbuki, bütün bu hareketlerden sorumlu olanlar misyonerlerdir."³⁷⁰

Vilâyât-ı Şârkiyye'de bu okullaşmalar o kadar büyük boyutlara ulaşır ki, İttihat ve Terakki Hükümetinin çok ciddi tedbirler almasına sebebiyet vermiştir. Hükümet, özellikle III. Ordu mıntikasındaki misyoner faaliyetlerini gözetim altına almak için harekete geçmiş ve bütün bölgede bunlar hakkında rapor istemiştir. Bu girişimde şu bilgiler istenmiştir:

- “1. Oradaki Amerikan mektebindeki Amerikalı misyonlar ve muallimlerin ahvali hakkında hemen malumat verilsin,
2. Bir de III. Ordu kumandanlığına telgraf yazsın. Amerikan milleti ve misyonları bulunan menatıktan sorsun bunların ahvali hakkında buraya malumat versin.”³⁷¹

Bunun üzerine Vilâyât-ı Şârkiyye'de başlatılan çalışmaların hızlandığı görülür.³⁷² Vilayet ve livalardan misyonların hakkında çok önemli raporlar tutulur ve hükümete bildirilir. Mesela 19 Temmuz 1915 tarihinde Diyarbakır vilayetinden Başkumandanlık Vekaletine gönderilen raporda çok önemli bilgiler aktarılmıştır. Bu raporda şu bilgiler dikkat çekicidir:

“Diyarbakır'da bulunan iki leylî mekteble bir hastahaneyi idare eden Mister Azes (?) ve Doktor nam ve madam Fenige (?) namlarında üç Amerikalının müslim ve gayrimüslim herkesi hükümet aleyhine çevirmek için propaganda yapmakta Ermeni

³⁷⁰ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara 1991, s.125.

³⁷¹ ATASE, K. 385, D. 1530, Dlp. 110, F.16-2.

³⁷² “Merzifon'da Amerikan mektebinde muallimlik iden Arzuyan nam şahsın Ermenilerin tabiyeleri hakkındaki emirden evvel komite ile...” (ATASE; K. 385, D. 1530, Dlp. 110, F.16-4.) “Trabzon Vilayetinde Trabzon'un Boztepe mevkiinde Farud Liydo (?) isminde bir Amerikalı bir müdür ile bir muallimesi vardır. Vilayetin başka yerinde Amerikan müessesatı vardır.” (ATASE, K. 385, D. 1530, Dlp. 110, F. 18.)

komitecilerin bazılarını hastahanelerde saklamakta ve bir kısmının kıymet-i eşya ve nüfuzunu muhafaza itmeleri dahilte teb'id idilmiş Ermeni ailelerine fotoğraflarını alarak Amerika'ya göndermek üzere eski hükümet-i mahalliyece icra edilen takibat-ı siyaside muvaffak olamayarak canlarını imha itdikleri Midyat Hristiyanların mülk-i şahsi ile Haziran ayında hanelerinde misafir iderek malum olan Midyat isyanını ifsar ve tertib ittikleri Diyarbakır Vilayeti'nce icra edilen taharriyat ve tahkikat neticesinde anlaşıldığından ve bu gibilerin samimiyetine de jandarmalarca muvafik olduğundan bunların mahali dahilinde başka vilayetlere yoksa memleket haricinde tebyir idileceklerini ışar buyurulması maruzdur.³⁷³

Yine bu manada hükümete verilen raporlardan birisi de Erzurum vilayeti hakkındadır. Bu raporda da şu bilgiler mevcuttur: "Erzurum vilayetinde, Erzurum şehrinde bir kız, bir erkek Amerikan mektebi bir hastahane vardır. Erkek mektebinde biri Amerikalı dördü Ermeni muallim ve seksen talebe ve kız mektebinde bir Amerikalı muallime ve dört Ermeni muallime doksan talebesi mevcut idi. Ermeni muallimlerin ikisi mezun olmuş, birisi gitmiş ve birisi askerdir. Muallimler buradadır..."³⁷⁴

Görüldüğü gibi bu raporlar hükümetin endişelerinin ne kadar yerinde olduğu göstermeye yetecek bir boyuta ulaşmıştı. Bu gibi durum karşısında hükümet de bazı tedbirler almak durumunda kalmıştır. Özellikle misyonerlerden bu gibi bölücü çalışmalara katılanların tesbit edilerek sınır dışına gönderilmesi ve bunların divan-ı harblere verilmesi suretiyle çalışmalar yapıldığı vakidir. Bu işlere karışan azınlık memurlarının da memuriyetlerine son verildiği de görülmüştür.³⁷⁵ Bu tedbirler arasında dahada önemlisi elde ettikleri ayrıcalıklara dayanarak açılan azınlık ve yabancı okulların faaliyetlerine son vermek de alınan en etkili tedbirler arasındaydı. Savaş sürecinde

³⁷³ **ATASE**; K. 385, D. 1530, Dlp. 110, F. 18-5. "Mardin'de iki mekteb ve hastahaneyi idare eden iki Ermeni ile kadının derhal çıkarılması..." (**ATASE**, K. 385, D.1530, Dlp. 110, Fihrist: 18-1.) "Mardin'deki iki leyli idadi mektebi ve hastahaneyi idare eden bedhah iki Ermeni... tard ittiriniz..." (**ATASE**, K. 385, D. 1530, Dlp. 110, F.18-2.) "Mardin'de bulunduğu arz olunan iki erkek ve bir kadın Amerikalıdır. Bunlar tard ve tebeyyün edilmiştir..." (**ATASE**; K. 385, D. 1530, Dlp. 110, F.18-3.) "Diyarbakır vilayeti dahilinde Bank-ı Osmanî, Rejî, Duyun-ı Umumiye idaresinde müstahdem memurların iradesinden efkar-ı muzırta alakası bulunan eşhasın..." (**ATASE**; K. 385, D. 1530, Dlp. 110, F. 18-4).

³⁷⁴ **ATASE**; K. 385, D. 1530, Dlp. 110, F. 18-8.

³⁷⁵ "Aslen Maraşlı olub Dersaatde mahsus mektebinde ikmal-i tahsil iderek Ankara-Sivas hattında istihdam olunduğu istihbar olan Nezaret Şeritciyan'ın Taşnaksutyun komitesine mensubiyetinden olduğu gibi Dersaadet de müddet-i ikameti esnasında komitenin en faal azası idi ki bu cihetle memuriyetine hitam verilerek..." **ATASE**; K. 385, D. 1530, Dlp. 110, F. 32.

İttihat ve Terakki'nin milli bağımsızlık ve ekonomik bakımdan son derece önemli bir adım sayılan kapitülasyonların kaldırılmasıyla da buna dayanılarak açılan okulların da kapatılmasına zemin hazırlanmış oldu.

II. Meşrutiyetle birlikte ülkenin geri kalmışlığının aşılabilmesi eğitim alanında bir seferberlik olması noktasındaki inanç ve teşvik kısa sürede Meclis-i Mebusan'da bir hareketliliğe sebebiyet vermiştir. Özellikle Vilâyât-ı Şârkiyye mebuslarının çalışmaları son derece dikkat çekicidir. Mesela Genç Mebusu Muhiddin Efendinin Maarif Nezareti'den yapılmasını talep ettiği bölge ihtiyaçları bildirir tavrı önemlidir. Bu tavrı şöyle denilmiştir: "Nüfusun yarısından ziyadesi mektumdur. Saniyen maarif lambaları demek olan o havalinin medaris ve mekatibi, yağsız fitilsiz bir halde bulunan lambalar gibi nur yerine zulmet saçıyorlar. Binaenaleyh gönül ister ki bu tahsisat-ı munzama ehil tevzi olunsun..."³⁷⁶

Daha birçok bölge mebusu kendi vilayeti, livası için gerekli olan bir çok okulun açılması için bir çok tavrı vermiştir.

İttihat ve Terakki'nin siyasi ve idari alanlarda yaptığı büyük reformlarla aynı zamanda da eğitime bir çeki düzen ve bir millilik bir kimlik kazandırılmak istenmiştir.³⁷⁷

a) Vilâyât-ı Şârkiyye'de İttihat ve Terakki Mekteplerinin Açılması ve Diğer Uygulamaları

İttihat ve Terakki'nin fikri tekamülüne paralel olarak ortaya konulan en önemli çalışmalar; okullaşma alanında olmuştur. Henüz Osmanlılık fikrinin savunulduğu dönemlerde Osmanlılık fikri etrafında bir birlik vücuda getirmek yolunda tek çare

³⁷⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 2, c. VI, Ankara 1986, s.1-2.

³⁷⁷ Mesela Diyarbakır Mebusu Feyzi Efendi'nin takip hareketi dolayısıyla 7'nci sınıfı ilga ve tamamı nehariye çevrilen Diyarbakır Mekteb-i İdadi-i mülkisinin yeniden eski hale getirilmesine dair tavrı..." Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 2, c.I, Ankara 1985, s.526. Muş Mebusu İlyas Sami ve Keygam Efendilerin Muşta leyli ve nehari bir idadi mektebinin tesisi için ,Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 2, c. I, Ankara 1985, s.227. Diyarbakır Mebusu Fevzi Efendinin Diyarbakır'da Ziraat Mektebi ile numune tarlasının tesisi... Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi Devre I, İçtima Senesi 2, c.III, Ankara 1986, s.299. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi 2, c.IV, Ankara 1986, s.92.

okullar görülmüştür. Böylece ülkede yaşayan her azınlık grubunun Osmanlılık fikrine ancak bu okullar sayesinde kazandırılacağı ümit edilmiştir.³⁷⁸

Ancak emperyalizmin Osmanlı Devleti'ne nüfuz etmesiyle birlikte ülkede özellikle de azınlıklar arasında vuku bulan gelişmeler karşısında doğal bir refleksin İttihat ve Terakki tarafından da geliştirildiği görülür. Bu aşamada millileşme ve Türkleştirme politikaları ekseninde bu bölgede de uygulama alanları olarak okullarda görülmüştür.

İttihat ve Terakki'nin denetleme döneminde hayata geçirilen çalışmalar arasından Van'da İttihat ve Terakki Medresesi'nin açılması yönündeki gayretler önem arz etmektedir. Zaman zaman devrin hükümetleri bazı engellemeler de bulunmuşlar da medresenin hayata geçirildiği görülür. Bu medresenin inşasında vilayette İttihat ve Terakki'nin Van şubesinin ahaliden yardımlar toplamak suretiyle bir bina ikmalî yoluna gidilmiştir. Buna rağmen zaman zaman hükümetlerin bu yöndeki çalışmalara endişeyle baktıkları görülür. Bu bakış daha çok siyasi endişelerden kaynaklanmaktadır. Bu endişeler Vali Ahmet İzzet Bey'in telkinleriyle giderilmiştir.³⁷⁹

İttihat ve Terakki Medresesinin fizibilite çalışmalarından sonra törenlerle medresenin temelleri atılmıştır. Tanin Gazetesi özel muhabirlerinden edindiği bilgiye göre temel atma töreni şöyle olmuştur: "İttihat ve Terakki Cemiyeti Van Klübünün Van'da inşasını tasmin ettiği İttihat ve Terakki Medresesinin vaz-ı esas resmi teyemmünen cülus-ı hazret-i Padişahiye müsadif yevm-i bihinde icra edilmiştir. Yevm-i mezkurda vali ve kumandan paşalarla eşraf ve muteberan Rüşdiye-yi askeriye salonunda içtima edip saat sekiz buçuk raddelerinde önlerinde bir bando mızıka ve bir cem-i gafir ile mekteb arsasına gitmiştir. Alay müftüsü tarafından kıraat edilen duanın hitamında kurban zebh ve ilk temel taşı Vali Nazım Beyefendi ile Kolordu Kumandanı Muhlis Paşa hazretleri tarafından hafredilen temele vaz olunmuş ... Badehu Klüp Reisi Dr. Ahmet Mithat Bey, cemiyetin amal-i mukaddesi ile bugüne kadar ibraz ettiği

³⁷⁸ Hüseyin Cahid, "Osmanlı Mekteplerinde Ecnebi Muallimler", *Tanin*, 26 Nisan 1326/ 9 Mayıs 1910, No: 605.

³⁷⁹ "Bizzat müşahede ve tecriye buyurulmuş hakayıkdan ve halet-i ruhiyyeden olmasına binaen taşra halkını bir takım ifsanelerle ve eksik olmayan telgrafla tereddüattan ve teşebbüsât-ı muhakemeden kurtarmak için badi-i tesir ve intibah olacak asar-ı fülüyenin daha ziyade geciktirilmeyerek evvel be evvel oraca tertib ve icrası..." *B.O.A, DH-SYS*, 65/8 No: 92. "Van'da klübe mahsus dairenin bir komisyon-ı mahsusla taht itdirilmeye eşyayla beraber taht-ı tahtime alındığına..." *B.O.A, DH-SYS*, 65/8, No: 92/2.

fedakarlık ve hıdemat-ı vataniye-i mütenevviyasıyla muhaliflere karşı birer cevab-ı müskit hamiyetten olarak cemiyete hibe ve müessislik şerefine kesb-i liyakat eden Şehzade Cemaleddin Efendi... yüz lira vermekle ibraz-ı semahat ve hamiyet eyleyen Şemdinan Kazası'nda Şeyata Efendi Hazretlerine beyan-ı teşekkür ederek... alkışlanmışlardır. Müteakiben Hınçak, Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam komiteleri reisleri tarafından İttihat ile kuvvet hasıl alacağından teali-i vatan hususunda çalışan cemiyetin yaptırdığı şu müesses-i hayriyye bütün Osmanlıların muavenete medyun oldukları bir lisan-ı samimi ile zikredilmiş ve alkışlanmıştır...³⁸⁰

Bu sırada hükümet değişikliği olmuş ve İttihat Terakki iş başına geçmiştir. Medresenin bir an evvel bitirilmesi için yeni hükümetin desteği de alınarak maddi destek temin edilmiştir. Meclis-i Vükelâ'da bu konuda şu karar alınmıştır:

“Van Vilayetinin işarına nazaran medres-i mezkurenin bir an evvel inşasına mübaşeret olunması muktezi bulunduğundan hazine-i maliyece tesviye olunacak ilk taksitte 2000 liranın masarîf-ı mebhûsın an'haya mahsuben canib-i vilayete hemen irsal olunduğunun nezaret-i müşarû'li leyhaya cevaben tebliği...³⁸¹

Van'da yaptırılan bu medrese çok önemli mesajları ihtiva eder. Her şeyden önce bölge halkının halet-i ruhiyyesine uygunluk gösterir. Sonra da Van Bölgesi'nin Ermeni ve Rusların faaliyet alanında olmasıdır. Çünkü bu şehirde hem Ermeni nüfus yoğun olarak yaşamaktaydı hem de Ermeniler için kutsal bir şehirdi. Bu yüzden ülkenin geleceğine talib İttihaçların dikkatini çekmiş olmalı ve bu yüzden de buralara nüfuz etmeyi düşünmüş olmalıydılar.

Van'da başlatılan çalışmaların Erzurum³⁸² ve Bitlis'te de sürdürüldüğü görülmektedir. Mesela Bitlis'te büyük savaşın arifesinde çalışmaların başlatıldığı görülür. Ancak bu medrese için hazineden yardım yapılamamış daha çok davalı binaların, vakıf arsaların değiştirilerek nakde çevrilmesi suretiyle elde edilecek para ve bağışların yardımıyla yapılması öngörülmüştür.³⁸³

³⁸⁰ “İttihat ve Terakki Medresesi” **Senin**, 4 Mayıs 329/ 17 Mayıs 1913, No: 972.

³⁸¹ **B.O.A, M.V.**, 179/73, Belge No: 73.

³⁸² **B.O.A, DH-SYS**, 90/1-5, Belge No: 12.

³⁸³ “C. 25 Nisan 330, hazinenin hal-i hazırına nazaran tesisine lüzum gösterilen medaris için para irsali kabil olmayub...” **B.O.A, DH-ŞFR**, 41/27.

Vilâyât-ı Şârkiyye’de İttihat ve Terakki’nin teşkilatlanma çabalarıyla paralel yürüdüğünü söyleyebileceğimiz bu gibi faaliyetlerin bir başka önemli örneği bu bölgede İttihat ve Terakki Mekteplerinin açılmasıyla görülebilir. Bu uygulamaya da Erzurum’da açılan İttihat ve Terakki Mektebi örnek gösterilebilir. Meclis-i Vükelâ’da görüşülerek karara bağlanan bu teklifte şu karar alınmıştır: “Erzurum’daki İttihat ve Terakki Mektebi için bir bina yaptırılmak üzere Merkez-i Umumîce 8000 lira ita kılınmış ve Meclisce de 800 lira kadar bir meblağ tedarik edilmiş ise de mezkur mektebin ber muceb-i keşf 3500 lira ile vücuda geleceği anlaşıldığından ve mebalîğ-i mukteziyenin temini için İzmir Sanai Mektebi’nde olduğu gibi bir piyango tertibine müsaade itası...”³⁸⁴

Vilâyât-ı Şârkiyye’de eğitim meselesi hususunda yine en dikkat çekici görüşleri Van Valisi Tahsin Bey dile getirmektedir.

Tahsin Bey’in Van Vilayeti’nin ihtiyacı olan hususlarda Babıali’den yapılmasını istediği olmazsa olmazları şöyle ifade edilmiştir; özellikle cehalet içinde yaşadıklarını vurguladığı Kürtlerin eğitimin nimetlerinden faydalanabilmesi için Van’da Sadık ve namuslu ailelerin çocuklarından 20 kadarının eğitim öğretimin başında Mekteb-i Sultaniye’ye alınmasını istemiştir. Tahsin Bey bölgede okulların açılması için de şu teklifini sunar: “Vilayet dahilinde ya evkaftan yahud maariften üç-dört muhtelif mevkide ve medrese-i ibtidaiye namı altında leylî ve ellîşer kişilik üç veya dört mekteb-i ibtidai küşadıyla evlad-ı ektradın oralarda tahsil ettirilmesi elzem bulunduğundan.”³⁸⁵

Tahsin Bey’in bu yöndeki çabası siyasi konularda olduğu gibi isabetli ve yerinde olduğu bilindiğinden teklifleri dikkate alınmıştır. İsteddiği dört mekteb-i ibtidai’nin tesisi için hazine-i evkafça ödenek verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁸⁶ Kürt çocuklarından yirmisinin İstanbul’da yatılı okutulması için Maarif Nezareti imkanları seferber etmiştir.³⁸⁷ Ayrıca zaman kaybetmeden bu sene iki mektebin inşasına karar verilmiş

³⁸⁴ Meclis-i Umumi delaletince istid’a olunduğundan bahs ile ifa-yı muktezası dermiyan olunmuş ve suret-i işarı münasib görünmüş...” **B.O.A, M.V, 152/32, Belge No: 32.**

³⁸⁵ **B.O.A, DH-KMS, 20/49, Belge No: 1/2**

³⁸⁶ **B.O.A, DH-KMS, 20/49, Belge No: 2/1.** “Maarif bütçesinin hal-i hazırı buna müsaid olmadığına mebnî teşebbüsât-ı vakıanın neticelendirilemediği ve fi’lhâl hazine-i evkaf veyahud hazine-i maliyeden tahsisât-ı kafîye verildiği halde mekatibin teşkil veya teessüsüne ait muamelenin hemen ifa edileceği dermiyan edilmiştir.”

³⁸⁷ “Evlad-ı Ektrad’ın sin-i nizamide bulunan yirmi kadarının sene-i dersiyeye-i atîye ibtidasında mekatib-i sultaniyeye yerleştirilmeleri kabil olacağından...” **B.O.A, DH-KMS, 20/49, Belge No: 2.**

bunun içinde Van Vilayeti'nden bu okulların nerede yapılacağına dair yer tayini keşif ve planlarının tertib edilerek en kısa sürede Evkaf-ı Hümayun'a ulaştırılması istenmiştir.³⁸⁸

İttihat ve Terakki'nin Vilâyât-ı Şârkiyye'de eğitime yönelik çalışmaları arasında yatılı okulların açılması çok önemli yer tutmaktadır. Hükümetin bu yönde çalışmalar başlatmasında en önemli etken bölgede yabancı ve azınlık okullarının varlığıydı. Bu okulların bölücü ve yıkıcı eylemlere karışması sonucu hükümetin de bu okulların yapısında yatılı okullar açma teşebbüsünü etkilemiştir. Bununla hem yabancı okullara yönelik bir mesaj vermek istenmiş hem de halkın bu okullara yönelik ilgisini etkilemek için alternatifler sunmak istemiştir.

Mesela; Van'ın Hakkari Sancağında hükümetin emirlerine karşı gelen Tayyarî Aşireti arasına girerek buralarda mektebler açmak vesilesiyle İngilizler nüfuz etmiş bu yüzden de uzak olmayan bir gelecekte buralarda büyük sıkıntıların yaşanmasının kaçınılmaz olduğu raporlarda sıkça işlenmişti³⁸⁹. Bölgede bu gibi durumlar karşısında yatılı okulların açılması daha bir anlamlı ve önem kazanmıştır.

Bu okulların açılması için Meclis-i Vükelâ'da alınan kararlardan birisinde şu ifadeler yer almaktaydı: "Vilâyet-i Şârkiyye'nin münasib bir mevkiinde sunuf-u ibtidaîyeyi dahi havî olmak üzere beş senelik idadi derecesinde leylî bir mekteb küşadına lüzum görünmesine binaen".³⁹⁰

Azınlık okulların son dönemlerde terörün içinde olmasına rağmen, İttihat ve Terakki'nin iktidar döneminde devletin her safhasında temel fikir Türk milliyetçiliği olmasına rağmen büyük savaş arifesinde dahi bu bölgede ne etnik ne kültürel bir asimilasyon söz konusu olmamıştır .Aksine Osmanlı Devleti'nin büyük hoş görüşü bu gibi örneklerle yaşatılmak istenmiştir. Bunun en iyi örneklerinden birisi de Erzurum'da yaşanmıştır . Erzurum'un Refahiye Kazasında Ermenilerin meskun olduğu mahallede Tuncioğlu Vahan'ın arsası üzerinde Ermeni çocukları için bir mektep yaptırılmak istenmiştir. Okul için müracaat edilmesiyle bu talep incelenmiş ve şu karar alınmıştır: "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129.maddesi ahkâmına riayet olunmak üzere

³⁸⁸ B.O.A, DH-KMS, 20/49, Belge No: 4/1. "Bu sene iki mekteb inşası icabına bakılmak üzere evvel emirde mevkilerini tayini ve keşifnameleriyle planlarının tertib ve irsali..." B.O.A, DH-KMS, 20/49, Belge No: 5.

³⁸⁹ B.O.A, DH-ŞFR, 42/12.

³⁹⁰ "Tahsisatın hakkında beyan-ı mütaba olunmak üzere zikrolunan tezkire ve melfufun Maliye Nezareti'ne irsali ".B.O.A, MV, 178/87.

Ermeni etfaline mahsus bir mekteb inşasına Şura-yı Devlet kararıyla ruhsat verilmiştir.”³⁹¹

Bölgede açılan okulların alt yapısının oluşturulması için bir takım yollara başvurulduğu görülmektedir. Okul ihtiyacı olan mahallerde yeni okulların yapılmasında hazineden büyük destek alındığı gibi halkın yardımlarının da önemli yer tuttuğunu söylemek doğru bir ifade olur. Bazen de şartlara göre imkanlar değerlendirilmiştir. Mesela:1915 Ermeni Tehciri ile boş kalan binaların uygun olanlarının geçici süreler için müslüman çocukların eğitimi için tahsis edildiği de görülmüştür.³⁹²Dikkat çekici bir başka çalışma da bu okullarda yabancı öğretmenlerin eğitimin dışına itilmesi olmuştur.Bu yabancı öğretmenleri hiç kabul etmemek manasında değildir.³⁹³Oluşturulmak istenen yeni sistemin karakterinden kaynaklanmaktaydı.

Netice itibariyle Vilâyât-ı Şârkiyye’de İttihat ve Terakkinin siyasi ve idari çalışmalarına paralel olarak yürütülen eğitim çalışmaları da bir o kadar önem arz etmektedir. Gelecek adına atılmış temeller bir çok vatan evladının yetişmesi için birer fırsat olmuş ve buralardan çok kıymetli insanlar yetişmiştir.

İttihat ve Terakki’nin savaş sürecine rağmen ortaya koyduğu bu performansı da takdire değer bir nitelik taşır. Aynı zamanda da parti olarak bölge halkının desteği ve sempatisini kazanmalarında da çok önemli etken olduğu söylenebilir.

G- Vilâyât-ı Şârkiyye’de Askeri Alanda Yapılan Bazı Çalışmalar

1-Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Yaşanan Süreç

Vilâyât-ı Şârkiyye üzerinde emperyalist eğilimlerin iyice belirginleştiği XIX. yüzyılın son çeyreğine Osmanlı Devleti II.Abdülhamit ile girmiş ve bu dönemde gerek iç politikada gerekse de dış politikada denge politikaları hayata geçirilmeye çalışılmıştı.

Bu dönemde yaşanan büyük sıkıntılara paralel olarak Osmanlı ülkesi için yepyeni adımların da atılmış olması ülkeye bir canlılık kazandırmıştı.Bir taraftan yeni rejim üzerine başlayan fikri tartışmalara diğer taraftan da emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahale etme çabaları Padişah II.Abdülhamit’in dış politikada

³⁹¹ “280 arşın miktarındaki mahalde tülen 16 ve arzen 13 ve irtifaen 9 arşın ebadında ve altı kapı ile onüç pencere ve dört oda ve iki salonun işgal edeceği arsaya ....” **B.O.A, MV, 235/160.**

³⁹² **B.O.A., DH-HMŞ,12/25.**

³⁹³ **Tanin** ,26 Nisan 326/ 9 Temmuz 1910. No:605.

Makedonya, Girit, Yemen ve Ermenistan'daki gelişmelerden huzuru kaçmıştı. Bu durum Padişah'ı yeni arayışlara itmekteydi.

Özellikle Ermenilerin bölücü ve ayrılıkçı istekleri tam anlamıyla büyük problemlerin yaşanacağına ilk işaretleriydi. Bu dönemde Ermeniler Rus ajanlarının tahriki ve Amerikalı misyonerlerin verdiği demokrasi içerikli bilgileriyle bağımsızlık istemekteydi³⁹⁴. Abdülhamit bu misyonerlere hiçbir zaman iyi niyet beslememişti. Ermeni grupların Avrupa'nın desteğini ve müdahalesi alma çabalarını olan kaygıyla karşılamıştı. Ermeni teşekküllerin gizli emeller için silahlı çetelerle Vilâyât-ı Şârkiyye'de teşkilatlanma çabaları bu bölgede Türk, Ermeni, Kürt çatışmalarını çıkaracağından şüphe edilemezdi. Zamanla bu şüphe ve endişelerin bölgede vuku bulması ve gittikçe artması mülki amirlerin bölge üzerindeki otoritesinin zayıflamasına sebep olmuştu³⁹⁵.

Bu gelişmeler üzerine Padişah, genelde bütün Osmanlı ülkesine özelde de Vilâyât-ı Şârkiyye'de sarsılan devlet otoritesinin yeniden tesisi için tam anlamıyla merkezîyetçi bir yaklaşımla bölgede birtakım çözüm yolları aranmıştı. İşte böyle bir endişe ve arayış sonunda "Hamidiye Alayları ilerleyen dönemlerde de "Aşiret Alayları" adıyla birliklerin kurulması gündeme gelmiş oldu.

a) Hamidiye Alaylarının Kurulması ve Amaçları

II.Abdülhamid, Vilâyât-ı Şârkiyye'de merkezi otoriteyi yeniden tesis maksadıyla kurulmasına büyük katkısı ve ismine nisbetle de Hamidiye Alayları ismiyle maruf birliklerin kurulmasına büyük önem vermiştir.

Emperyalist Devletlerin bölgeye yönelik çalışmalarının büyük tehlikeler arzemesi üzerine Müşir Zeki Paşa, aşiretlerden istifade edilmesi yönünde Padişaha telkinlerde

³⁹⁴ Joan Haslip, **Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamid**, (Çev.)Nusret Kuruoğlu, İstanbul, 1964, s.222.

³⁹⁵ "Her ne kadar Ermenistan'daki ayaklanmalara karşı ilgisiz kalmaya dikkat gösterilmiş ise de İngiliz ajanlarının Kuzey Anadolu'da faaliyette bulunduğundan hiç şüphe edilmemektedir". Haslip, **Bilinmeyen Tarafları...** s.225-226.

bulunmuştu. Bu görüşler hususunda Padişah ikna olmuş ve 14-15 Nisan 1891 tarihlerinde kuruluşu için çalışmalar başlatılmıştı³⁹⁶.

Alayların kuruluş amacı kanunnamenin birinci maddesinde şöyle ifade edilmiştir: “Memleketin teaddiyat ve tecavüzatı “canibten muhafazasında tertibi muktezi olan heyet-i askeriyenin terkibi olub memleket ahalisinin nüfus-u umumiyesine aid mükellefiyet cümlesinden olub bu mükellefiyetten ahalinin bir kısmının istisnası kuvve-i umumiyenin noksanını icab edeceği derker bulunduğu ve bu kaide-i meşruanın memalik-i mahruse-i şahanelerinde bihakkın mer’i tutulması ile kuvve-i umumiye-i Osmaniye’nin tezyid ve teksir olunması maksadı meşruuna binaen hususiyet-i halleri hasebile şimdiye kadar tamamile intizanı askerî altında olarak hizmet-i askeriyede bulunmayan ve cendilik ile meşhur ve meluf oldukları halde haymenişin olan efrad-ı aşairden müceddeden (asakir-i Hamidiye) nam-ı celili ile süvari aşair olayları teşkili muktezayı irade-i seniye-i hilafetpenahidendir”³⁹⁷.

Rus Kazakları örnek alınarak kurulan alaylar bölgenin stratejik yerleri ve aşiretlerin yapısını da dikkate alınarak iki grup halinde düzenlenmişti. Birisi Erzurum-Van arasındaki aşiretlerden, ikincisi Mardin-Urfa arasındaki aşiretlerden oluşturulmuştu³⁹⁸. Alayların kuruluş amaçları birçok kaynakta farklı ifade edilmektedir. Bunların bir kısmı Ermeni hareketlerinin tenkilinde, bir kısmı Rusya’nın bölge üzerindeki etkisini yok etmekte, bir kısmı İslam dünyasına bir mesaj ve aşiretlerin bu çerçevede ele alınması, bir kısmı göçebelerin kontrol edilmesi gibi gerekçeleri öne sürmüşler³⁹⁹.

Bir kısmı da Vilâyât-ı Şârkiyye’de Ermenilerin Ermenistan kurma girişimlerinin Kürtler tarafından da örnek alabileceklerinden korkarak bunu engelleme maksadıyla

³⁹⁶ Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, 1987, s.33.

³⁹⁷ Hamidiye Süvari Alaylarına dair kanun 53 madde ve hatîmeden oluşmaktadır. Kanun; Alayların suret-i terki ve teşkili, Efrad, içtima, heyet ve kıyafet eslihalı, zabitan intihabı, istihkak, terfii meratib, umur-u inzibatiye, idare usuhî teftiş, topçu ve hatime gibi bölümlerden mürekkebtî. “Hamidiye Süvari Alaylarına Dair Kanunname”, **Düstur, Birinci Tertib**, c.6, Ankara, 1939, s.990-999.

³⁹⁸ Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)**, İstanbul, 1970, s.54-55; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, c.III, s.85.

³⁹⁹ Osman Aytar, **Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna**, İstanbul, 1992, s.63.

alayların kurulması için büyük önem verildiği ileri sürülmektedir⁴⁰⁰. Görüleceği üzere bu tür yaklaşımlar daha çok ideolojik yaklaşımlardır. Elbette bunların hepsi gerçekte olabilir iddialardır. Ancak tek başına bir anlam taşımazlar Bu durum da bilimsel ve gerçekçi de olmaz. Bunun için Selçuk Günay'ın yaklaşımı daha bilimsel ve gerçekçidir.

Alayların kuruluş amaçlarını Selçuk Günay şu başlıklar altında ele almıştır:

- 1 Doğu Anadolu'da devlet otoritesini sağlamlaştırmak,
- 2 Aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak
- 3 Aşiretleri düzene sokarak onları yerleşik hayata alıştırmak,
- 4 Doğu Anadolu'da Ermeni faaliyetlerini önlemek
- 5 Muhtemel bir Rus hücumuna karşılık elde hazır bir kuvvet bulundurmamak.
- 6 Dış devletlerin tahrikine karşı Doğu Anadolu'yu elde tutmak
- 7 İslamcılık politikasının Doğu Anadolu'da yürütmek⁴⁰¹.

Yukarıda belirtilen amaçlar çerçevesinde kurulan alayların birkaç özelliği dikkat çekicidir. Birincisi; alayların teşkilinde Kürtlerden büyük oranda istifade edilmiştir: Ancak bu alaylar sadece Kürtlerle değil, Türk ve Araplardan da oluşan alaylar kurulmuştur⁴⁰². İkincisi; alay kumandanlarının hepsi aşiret reisiydi ve aşiretlerin büyük kısmı sünni olduğu için⁴⁰³ alayların da büyük kısmı merkezi politikalara daha yakın durmuşlardır. Ayrıca disiplinsiz yaşantılarına da bir devlet disipliniyle yeni bir yaşam tarzı getirilmiştir.

⁴⁰⁰ İsmail Başıkçı, *Doğu Anadolu'nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, Ankara, 1969, s.175.

⁴⁰¹ Selçuk Günay, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları (1890-1918), (Y.D.T)*, Erzurum 1983, s.11-15. "Sultan Abdülhamid, merkezi otoriteyi tesis etmek, Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak..., gibi bazı sebeplerle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun altı ilinde Hamidiye Hafif Süvari Alayları kurduğunu" Şevket Baysanoğlu, *Anıtlar ve Kitabeleri İlk Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlulardan Cumhuriyete Kadar*, c.II, Ankara, 1996, s.738. "Sultan Hamid, istibdadını yürütmek için artık temelli olarak aşiretlere Kürt ve doğu illerine de Kürdistan ve kendisine de Kürtlerin babası demekteydi": M.Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi, (Etimoloji, Din, Etnografya, Dil ve Ermeni Mezalimi)*, 5.bs, Ankara, 1983, s.123.

⁴⁰² Günay, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları...* s.21.

⁴⁰³ Beşikçi'ye göre aşiretlerin hepsinin sünni mezhepli Kürtlerden oluşması ilerde sünni ve Alevi kökenli aşiretler arasında çatışmaların çıkmasına sebep olmuştur Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni...* s.175). Günay ise bu ölçülerin zamanla dikkate alınmadığını bütün aşiretlerden alayların kurulduğunu söylemektedir (Günay, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları...* s.23).

Bunlara rağmen zaman zaman istenmeyen huzursuzluklara da yine alaylar sebebiyet vermiş ve amaçları dışında durumların da yaşanmasına sebebiyet vermişlerdir. Özellikle aşiret reisleri, alayların başında olmasını siyasi bir üstünlük, soylulukları için unsur gibi kullanmışlardır⁴⁰⁴.

Hatta alaylar hakkında yapılması düşünülen ıslahatlarda dahi statükonun korunmak istendiği ve bu maksatla bölgede bazı problemlerin çıkmasına kadar , vardıği bilinmektedir. Bu gelişmeler yaşandığı zamanlar da mülkiye müfettişleri görevlendirilmiş ve çözümler aranmıştır⁴⁰⁵. Özellikle Kürtlerin bazı şeyhlerin tesirinde kalarak irticai faaliyetlere karıştıkları ve meşrutiyetin meşruluğunu tartıştıkları şayiası çıkmıştı. Bu tür şayialara Adamanlı Aşireti Reisi'nin tepkisi oldukça ilginçtir. Verdiği cevabında; Kürtlerin millet ve devlet hakkında sadakatlarını koruduklarını, gerçekte Kürtlerin büyük kısmının cahil olduğunu bundan dolayı kimi cahillerin bu tür eğilimleri olabileceği ancak aşiretlerin büyük kısmının aşiret alaylarının teşkilindeki hizmetlerinin küçümsenemeyeceğini bu iddiaların Ermenilerin oyunları olduğunu kendilerinin de aşiret alaylarına olan sadakatini ifade etmiştir⁴⁰⁶.

Bu tür şayiaların büyük problemler doğurabileceği endişesiyle hükümet, zamanında çalışmalar başlatmış ve olub bitenler hakkında raporlar hazırlatmıştır. Mesela Harbiye Nezareti'nin Aşiret Süvari Alayları hakkındaki raporunda özetle şöyle denilmiştir: Son zamanlarda Aşiret Alaylarının irticaya karıştığı, fesad çıkardığı yolundaki iddiaların dedikodu olduğu, Abdürrezak gibi hainlerin fesadı olduğu bu bağlamda olabileceklerin önünü ancak bölgedeki Kürtlerin eğitim yoluyla önünün alınacağı belirtilmiştir⁴⁰⁷. Sadaret ise bu tespitleri yerinde bulmuş, çözüm olarak Alaylı Kürt kabilelerinin eğitiminin yükseltilmesi için mekteplerin açılmasını ve o havalide iyi becerikli memurların istihdamının yerinde olacağını ilgililere gereğinin yapılmasını emretmişti⁴⁰⁸. Dahiliye Nezareti de Vilâyât-ı Şârkiyye'de valilerden bu

⁴⁰⁴ Ebubekir, Hazim Tepeyran, "Hatırları", **Canlı Tarihler**, İstanbul, 1944, s.316 vd.

⁴⁰⁵ **B.O.A, MV**, 138/21.

⁴⁰⁶ **B.O.A, DH-SYS**, 90/1-6, Belge No:14/2.

⁴⁰⁷ **B.O.A, DH-SYS**, 90/1-6, Belge No:17.

⁴⁰⁸ "Mezkur Alayları teşkil eden kabail-i Ekrad'ın terakkî-i halleri için şimdye kadar hiçbir teşebbüste bulunulmamakta beraber köylerden sarf-ı nazar kasabalıların bazılarında bile mekteb tesisi ve

yolda neler yapılması hususunda raporlar hazırlanmasını, özellikle de mekteb ve yollar hakkında gerekenin yapılması için gerekli talimatlar ilgililere verilmiştir⁴⁰⁹.

Hamidiye Alayları zaman içinde şartların nazikliğine göre bir takım düzenlemelere tabi tutulmuştur. Özellikle II.Meşrutiyet'in ilanıyla orta çıkan yeni anlayışlar çerçevesinde bu alayları tamamen ortadan kaldırmaktansa yeni reformlara gidildiği görülmektedir. Öncelikle bu işleri yapmak üzere iki komisyon kurulmuş, ve bu komisyonlar bizzat aşiretlerin içine girerek defterleri kontrol ederek ,ölenleri silmiş ve yerlerine yeni kayıtları yapmış, teçhizat ve diğer ihtiyaçları yenilemiş, reislerine de bir takım rütbeler vererek teşkilatlanmaları tamamlanmıştır⁴¹⁰

UMUMİ AŞİRET SÜVARİ MÜFETTİŞLİĞİ MERKEZİ
ERZURUM I.AŞİRET SÜVARİ FIRKASI MERKEZİ ERZURUM

Cedid Numrosu	Alay	Alay Merkezi	Hangi Aşiretlerden Müteşekkil olduğu	Kaç Bölükten Mürekkebi Olduğu	Atık Alaydan İldildiği	Hangi Teşkil	Mülahazat
1		Erzurum	Zerikanlı	4	34 Alay		-
2		Uğnut	Cibranlı	4	31 Alay 33 Alay Kısmen 32 Alay		-
3		Varto (Gümgüm)	Cibranlı	4	32 Alay 33. Alay Kısmen		-
4		Hıms	Zeriki	4	35. Alay 61. Alay Kısmen		-
5		Hasankale	Şadılı Kaskanlı	4	57. Alay 61. Alay		-
6		Hasankale	Badıllı Cemadanlı	4	8. Alay 62. Alay		-
Müstakil Bölük		Sivas	Karapapak	1	40. Alay		Ahz-ı asker ve idare cihetiyle mevkuten Sivas Redif Taburuna merbut olacaktır

küşad edilememiş... cümle işardan bulunmasına nazaran vilayete ve Maarif Nezaret-i Celilesiyle bilmuhabere icab iden..." (B.O.A.,DH-SYS, 90/1-6, Belge No:16).

⁴⁰⁹ B.O.A, DH-SYS, 90/1-6, Belge No:12/2.

⁴¹⁰ Kodaman Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu, s.62; Günay, Hamidiye Hafif Süvari Alayları... s.67, Altay, 10 Yıl Savaş ve Sonrası ...s.57; Aytar. Hamidiye Alaylarından Köy... s.58 vd.

“Bu arada alayların adı Mahmud Şevket Paşa tarafından değiştirilerek Aşiret Alayları denilmesi karar altına alınmıştır”⁴¹¹. Böyle bir değişiklik yapılmasında II: Abdülhamit’in tahtan indirilmesinden sonra⁴¹² başlayan II.Jön Türk yaklaşımlarının ve İttihat Terakki Cemiyeti’nin telkinlerinin etkili olması kuvvetle muhtemeldir. Bu çalışmanın ardından da “Aşiret Süvari Efradına Mahsus Terbiye-i Münferide Talimatnamesi” yürürlüğe konulmuştur⁴¹³.

1911 tarihinde de Hamidiye Hafif Süvari Alayları, Aşiret Hafif Süvari Alaylarının Nizamiye Hafif Süvari Alayları namıyla değiştirilerek, Nizamiye Ordusuna bağlanmış⁴¹⁴ Harbiye Nezareti, Aşiret Alaylarının yeni nizamnamesi çerçevesinde yapılacak değişiklikler için bir tezkere hazırlamıştı. Yeni nizamnamede şu değişiklikler önerilmişti: “Aşiret Süvari Alaylarının cedid Nizamnameye nazaran yoklamalarının icrasıyla mevcut-ı hakikiyelerine göre tensikleri için mahallerine izan kılınan komisyonlar ikmal-i vazife iderek evrak-ı tensikayı irsal eylemişlerdir. Komisyonların icra ettikleri muayeneye nazaran mezkur alaylardan bazılarının ilgasıyla yerlerine birer Redif Taburlarının teşkili ve misakının yek diğerine meczıyla müceddeden XXIV. Süvari Alayı ve bir müstakil süvari bölüğü halinde tensik ve teşkili tekarrür eylemiştir.Aşiret Süvari Nizamnamesi’ndeki muntaka müfettişliği tabirinin Fırka Kumandanlığı’na tebdiliyle mezkur Alayların IV. Aşiret Süvari Fırkası’na taksimi ve fırkaların da Redif Müfettişlikleri misüllü bir Aşiret Süvari Müfettişliği ihdas olunarak oraya rabt-ı muktezi görülmüş ve hangi fırka ve alayların atik hangi alaylardan teşkil edildiği hakkında dört kıta hülasa cedveli ifa edilecek ve alayların numroları müşir (?) diğer bir cedvel ile ol bābdaki beyanname leffen takdim kılınmış...”⁴¹⁵ Hükümet bu

⁴¹¹ “Hatta bir ara Oğuz Alayları adı verilmek istenmişse de sonradan vazgeçilmiştir”: Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu...** s.62.

⁴¹² Günay, **Hamidiye Hafif Süvari Alayları...** s.67.

⁴¹³ Günay, **Hamidiye Hafif Süvari Alayları...**s.72.

⁴¹⁴ **B.O.A, MV, 130/39; Günay, Hamidiye Hafif Süvari Alayları...** s.72; Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu...** s.63..

⁴¹⁵ “Aşiret Süvari Alayları teşkilatı hakkında Harbiye Nezaret-i Celilesi’nin tezkiresi üzerine Meclis-i Vükelâ’dan kaleme alınan mazbata-i melfufiyetle arz ve takdim olunmakla İrade-i Seniyye’ icabat-

tezkereyi Meclis-i Vükela'da kabul ederek İrade-i Seniyye'nin icabları için Padişah makamına göndermiş ve gereken İrade-i Seniyye alınarak bu bağlamda yapılan değişiklikler tamamlanmıştır⁴¹⁶. 1913 tarihinden itibaren de alayların "İhtiyat Süvari Alayları" adıyla yeni bir düzenlemeye tabi tutuldukları Vilâyât-ı Şârkiyye'deki aşiret süvari fırkalarının Erzurum'daki III. Ordu emrine verildiği görülmektedir⁴¹⁷.

Ayrıca savaş arifesinde bu alayların efradından müteşekkül ihtiyaca binaen ve titiz seçilmek şartıyla hudud bölüklerinin teşkiline de gidildiği, özellikle de asayişin temininde Jandarma ile birlikte karakollarda irtibatlı çalışılması noktasında azami hassasiyetlerin gösterildiği de görülmektedir⁴¹⁸.

Netice itibariyle bu bağlamda yapılan bütün çalışmalarda Hamidiye Alayları'na yeni kimlikler kazandırılmak suretiyle bunlardan ihtiyaca binaen azami olarak yararlanılması yoluna gidilmiştir.

b) Aşiret Mekteblerinin Açılması

Osmanlı Devleti, yapısı ve sistematığı gereği devlet dinamiklerini ayakta tutabilmek için zaman içinde bir takım reformlara yöneltmiştir. Bunların başında eğitim alanında yapılanlar gelmekteydi. Özellikle ulus olamamış ve kabile yaşam tarzının hüküm sürdüğü kimi bölgelerde devletin varlığını koruyabilmesi için aynı birtakım uygulamalar göze çarpmaktadır. İşte bu çerçevede ortaya konan uygulamalardan birisi de Aşiret Mektepleri projesidir.

Başlangıçta Arap aşiretleri için düşünülen bu projenin amacını aşiretlerin zaman zaman baş gösterdikleri ayaklanmaların önlenmesi ve onlara yeni bir yaşam tarzı

ı Padişahî'ye vechile şerefsudur buyuruluyor ise...", **B.O.A. İrade, M.M. (16.Nisan 1329)** Hususi, 22, Genel, 1648; **B.O.A. İrade, M.M. (1330 Ra 29)**, Hususi 71, Genel 46

⁴¹⁶ **B.O.A, DH-SYS, 23/1, Belge No:45; B.O.A, DH-SYS, 23/1, Belge No:44/1.**

⁴¹⁷ "Anadolu-i Şarki'deki aşiret (ihtiyat) Süvari Fırkaları Erzurum'daki III.Ordu Kumandanı'nın emrine mevdu' olup suret ve mahal-i istihdamları mezkur kumandanlıkta tayin edileceğinden bi'lmuhabere tekerrür sürut-i dairesinde hareket buyurulması", **B.O.A, DH-ŞFR, 44/24; Günay, Hamidiye Hafif Süvari Alayları... s.73**

⁴¹⁸ **B.O.A, DH-ŞFR, 41/49.**

kazandırma olarak belirlenmişti⁴¹⁹. Bu durum ayrıca II.Abdülhamid'in İslamcılık politikalarının da bir yansıması olarak ortaya konulmuştur. "II.Abdülhamid ve danışmanları, şehirli eşrafın İstanbul'da eğitilib resmî makamlarda görevlendirilen erkek çocuklarının sonuçta Osmanlı'ya sadık kişiler haline gelmesi örneğinden yola çıkarak, bu okul sayısında devlet ve aşiretler arasında aracı görevi görecektir benzer bir yapı oluşturması amaçlamışlardır. 15 yıl süren Aşiret Mektebi tecrübesi okulun kapanışıyla 1907'de sona erdiğinde bir çok mezun kuşağı yetişmiş, askeri ve sivil yüksek okulların belirli bölümlerine ve taşradaki devlet dairelerine görev alma imkanına kavuşmuşlardır. Osmanlı yönetiminin, aşiret topluluklarını devletin siyasal yaşamı ile bütünleştirmeyi amaçlayan en iddialı girişimlerinden biri olduğu görülebilir.⁴²⁰"

Bu proje tıpkı Hamidiye Alayları ve Aşiret Alayları gibi aynı mantıkla kabul görmüş iyi birer toplum mühendisliği⁴²¹ deneyimi olarak kabul edilebilir. İlk etapta Vilâyet-ı Şârkîyye bölgesinde sadece Diyarbakır hariç, aşiret mekteplerinin kapsamına alınması elbette dikkat çekicidir. Yine ilk açıldığında mekteplerin uygulama bölgesi olarak İstanbul olması, doğal olarak kontenjanlarının sınırlı olması bu çerçevede özellikle Hamidiye ve Aşiret Alaylarına mensup aşiretlerin çocuklarının da alınması yönündeki taleplerinin artmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır⁴²².

Bu yüzden 1907 yılından itibaren İstanbul'da Aşiret Mektebi'nin kapatılmasında bir çok gerekçe ileri sürülmüştür. Mesela Akpınar, bunun sebebini şöyle yorumlamaktadır: "Bize göre kapatılma kararının en büyük sebebi, mektebin açılıştaki düşünülen amaçları yerine getirmekle yetersiz kalması olmuştur"⁴²³: Görüleceği üzere

⁴¹⁹ Aşair-i Urban etfalinin talim ve terbiyesine mahsus olmak üzere Dersaadet'de Aşiret Mektebi namile leylî bir mekteb tesis olunmuştur". "Aşiret Mektebi Nizamnamesi"; **Düstur, Birinci Tertib**, c.6, Ankara, 1939, s.1265-1267. "Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde oturan Arab aşiretleri arasında yer yer meydana gelen terketmeler ve aşiretlerin tabi oldukları meşru ve mukaddes hükümetlerinden soğutulma, nefret ettirilme gizli maksadına dayalı olup..." İbrahim Sivrikaya, "Osmanlı İmparatorluğu İdaresindeki Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektebi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, XI/63 (Aralık 1972) s.17.

⁴²⁰ Eugene L.Rogan, Alişan Akpınar, **Aşiret Mekteb Devlet, Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi**, (Çev.)Özkan Akpınar, İstanbul, 1996, s.13-14.

⁴²¹ Rogan, **Aşiret Mekteb Devlet ...**s.13.

⁴²² Alişan Akpınar, **Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi**, İstanbul, 1997, s.38.

⁴²³ Akpınar, **Osmanlı Devlet...** s.77.

bu görüşte mektebin kapatılmasına bir gerekçe olabilir. Ancak tek başına izahı mümkün kılmaz. Bizim kanaatimiz ise bu gerekçeleri de içine alacak şekilde şudur: II. Meşrutiyet sürecinde yaşanan hızlı sosyo-politik problemler karşısında hükümetlerin bu okulların daha çok iç dinamikleri besleyecek, boyutlandıracağını yani aşiret mekteplerinin kuruluş amacı genişleterek bunun bu alayların mensublarının da intibakının daha da yerinde olacağı ve gelecek açısından da bir garanti olarak görülmesi bu çalışmalara ivme kazandırmıştı. Bu isteklerin artması üzerine hükümetlerin bu okulların İstanbul'dan ziyade Vilâyât-ı Şârkiyye'de yani yerinde açılmasının daha uygun olacağı yönünde politikalar takip etmeye başlamışlardır. Bunun için bölgede gerekli olan fizibilite çalışmalarının yapılması istenmiştir.

Bu bağlamda Dahiliye Nezareti, Vilâyât-ı Şârkiyye valilerine şu emri vermiştir: "...Aşiret Süvari Alaylarının sakin buldukları mahallerde yapılacak mektebler ve bunların hakkındaki isticlam-ı cevabının sürat-i itası"⁴²⁴.

Babialinin çalışmalarında da birçok sıkıntının yaşanmasında bu bölgede eğitimin geri kalmasının payının büyük olduğu tespitleri yer almış,⁴²⁵ bu sırada da Vilayetler hazırlıklarını hızlandırmış ve cevap vermeye başlamışlardı. Mesela Bitlis Vilayeti'nin hazırladığı raporda bu konu şöyle izah edilmiştir: "...Muş Mutasarrıflığı'ndan alınan cevapta Muş ve Bulanık ve Varto Kazalarında birerden üç ve Malazgirt Kazası'nda üç ki dahil-i livada cem'an altı Aşiret Alayı mevcut ve bütün mevcudiyetleriyle Meşrutiyete sadık ve merbut olduklarından ve bunların buldukları kazalarda iyi memurlar istihdamı ve maarifin temin-i terakkisi ve hususi yolların inşası vücutbetden bahisle aşair ve kabail içerüsünde Darü'l mualliminden neşet edecek efendilerden her 25 talebe için bir muallim bulundurulmak şartıyla lazım gelen mekatib-i ibtidaiyenin tedricen küşadı ve mukarreratın tezayüdü halinde her 20 mektebe bir müfettiş tayinle beraber mezkur kazalar merakizinde birer rüşdiye mektebinin tesisi ve mekatib-i ibtidaiyeden çıkacak talebeden birinci, ikinci ve üçüncü derecede olanların meccanen rüşdiyelere kayd ve kabulleri..."⁴²⁶

⁴²⁴ B.O.A, DH-SYS; 90/1-5, Belge No:1/1.

⁴²⁵ B.O.A, DH-SYS; 90/1-6, Belge No: 16; B.O.A, DH-SYS; 90/1-6, Belge No: 12/2.

⁴²⁶ B.O.A, DH-SYS; 90/1-5, Belge No:2; B.O.A, DH-SYS; 90/1-5, Belge No:3.

Böylece hükümetler bu çalışmaları toplayarak değerlendirmiş ve okulların açılması yolunda çalışmaların başlatılmasını hızlandırmışlardır.

Bu okulların varlığı bir paradoksmuş gibi görülebilir. Aslında farklı dönemlerde aynı politikaların daha da geliştirilerek devlette devamlılık esastır görüşünde çok önemli birer uygulama olarak görülebilir. Arap kabileleri arasındaki uygulamaların çok başarılı olmaması Vilâyât-ı Şârkiyye aşiretlerinde de başarısız olacak anlamına gelmez. Çünkü Birinci Dünya Savaşı'nda bu okullardan yetişenlerin büyük hizmetlerine şahit olunmaktadır. İstisnaları olmasına rağmen bu birliktelik kurma projesinin birçok yönüyle başarılı olduğu görülmektedir.

2- Amele Taburlarının Kurulması

“1914 yılından itibaren oluşturulan ve ölüm taburları da denilen Amele Taburları gayr-i müslim nüfusu azaltacak bir diğer tuzağıdır. Taş kırmak, tünel kazmak, yol yapmak gibi görevler yüklenen bu insanlara sunulan yaşam koşullarının bir insanı hayatta tutmaya yetebilecek en alt düzeyde dahi bulunmayacağı tahmin edilebilir. Verilen yiyecek asgari düzeydedir. Açlığın pençesinde inlerken taş kırmak, tünel kazmak ve yol yapmak için günde on sekiz saat çalışmaları istenir. İş verimliliğini düşürmenin cezası sırtlarında patlayan öküz kuyruğu kırbaçlardır...”⁴²⁷

Yukarıda verilen metinden de anlaşılacağı üzere bir kısım art niyetli ve maksatlı çevreler, Osmanlı Hükümeti'nin savaş sürecinde uygulanmaya koyduğu bazı uygulamalarını sürekli bir şekilde istismar etmek gibi ajitasyona dayalı propaganda yollarına tevessül etmektedirler. Bunlardan birisi de savaş şartları gereği uygulanmaya konan “Amele Taburları” meselesidir. Meselenin aslı şudur:

II. Meşrutiyet döneminde azınlıkların sürekli elde etmek istedikleri haklardan olan askerlik için 14 Temmuz 1909 yılında din mezhep ayrımı gözetmeksizin bütün vatandaşların askerlik için yükümlülük veren bir kanun çıkarılmıştı⁴²⁸. Bu tarihten itibaren uygulamada bazı ihmaller olduysa da bunun asıl sebebi ordunun o günkü yapısıyla ilgiliydi. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasıyla birlikte Türk Silahlı Kuvvetler tarihinde fevkalade bir yenilik sayılacak bir uygulama başlanmış oldu. Bu da

⁴²⁷ Pervin Erbil, *Anadolu'ya Ağlıyordu, Niobe Tüm Yönleriyle Rum Tehciri ve Tehcirin Tarihsel Kaynakları*, İstanbul, 2001, s.36-37.

⁴²⁸ Suna Kili, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri...*, s.

gayrimüslim vatandaşların kendi istedikleri için müslümanlar gibi silah altına alınmasından başka bir şey değildi⁴²⁹. Bu ana kadar hiçbir çelişki yoktur. İşte burada birtakım paradokslar yaratanlar art niyetli çevrelerdir.

Osmanlı Devleti, seferberlik ilan edince “Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu” gereğince gayri müslimlerde de tıpkı Türk ve diğer azınlıklar gibi savaşa davet edilmişti. Silah altına alınacak olan bu grupların bir kısmı silahlı, bir kısmı da silahsız askeri sınıflara ayrılmıştı⁴³⁰. Ancak II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte başta Ermeni ve Rumlar olmak üzere bu dönemin özgürlükçü havasının onlara verdiği hakları istismar etmiş; Osmanlı Devleti’nin düşmanı olan devletlerle ciddi anlamda işbirliği yapmaktan geri durmamışlardı. Bu gerçeği göz önüne alan hükümet bu çağrıyı yaparken de biraz ihtiyatlı davranmış bu azınlık gruplarını silahsız geri hizmetlerde istihdamları ali menfaatlerine uygun görmüştü. Bu maksatla 3 Ağustos 1914 tarihinde Harbiye Nezareti yayınladığı bir tamimle “Amele Taburlarının mümkün mertebe en çok gayrimüslimlerden teşkil edileceği” direktifini vermişti⁴³¹.

Ancak verilen bu emre nisbeten bu taburların tamamen azınlıklardan oluşturulduğunu söylemek büyük bir hata olur. Rum, Ermeni, Yahudi, Süryani gibi Hıristiyanlar mürekkebe taburlarda aynı zamanda Türk, Kürt, Arap gibi müslümanlardan da karışık bulunmaktaydı. Hatta bazı taburlarda çoğunluk müslümanlardan oluşmaktaydı⁴³². Tunaya, Taburların bu yapısı için şu bilgi vermektedir: “Kıtalar, sayıları beş bine varan mahkumlardan ve sabıkalılardan oluşturulmuştur. Bunlar arasında işe yaramayanlar Amele Taburları olarak yol ve yapı işlerinde çalıştırılmışlardır.⁴³³”

Oluşturulan bu taburlardan Hükümet, “Cephe ile cepheyi besleyen iç kesimlerdeki merkezlerle olan her türlü bağlantıyı sağlayan ve kolaylaştıran karayolları ve demiryollarının yapım ve onarımıyla, bazı müstahkem mevkiilerin yapımı gibi askeri

⁴²⁹ **Düstur, Tertib-i Sani**, c.6, İstanbul, 1334, s.662.

⁴³⁰ Zekeriyâ Özdemir, **I. Dünya Savaşı’nda Amele Taburları**, (Y.Y.L.T.), Ankara, 1994, s.30.

⁴³¹ Özdemir, **I. Dünya Savaşı’nda...** s.31. “Bu taburlar ilk kez bu seferberlikte teşkil edilmiş değildi. Balkan Savaşlarında da “Hizmet Taburları” adıyla bunlara rastlamaktayız. Aynı şekilde Kurtuluş Savaşımızda da Amele Taburları istihdam edilmiştir”. Özdemir, **I. Dünya Savaşı’nda ...**s.32.

⁴³² Özdemir, **I. Dünya Savaşı’nda ...**s.56-59.

⁴³³ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c.III., s.275-276. “Sabıkalılar ve Islah edilemeyecek olanlardan da Amele Taburları kurulduğuna değinilmiştir” Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c.III., s.285.

gayelerin yanısıra zirai faaliyetlere yardım gibi birtakım sivil hayata yönelik faaliyetlerinin de gerçekleştirilmesi gibi faydalarını beklemekteydi⁴³⁴. Mesela Üçüncü Ordu Kumandanı 5 Nisan 1918 tarihli yazısında Kafkas Kolordu mıntıkasındaki köylerin ahalisinin tohumluk bulamadığından, toprağı ekemediğini belirterek ahalinin tohumluk ihtiyacının giderilmesini istemektedir⁴³⁵.

Savaş şartlarının dayanılmaz durumu ve uzun sürmesi Amele Taburları için yeni takviyeler olmuştur. Terhis, firari vs. sebeplerden dolayı azalan sayı karşısında ya taburların birleştirilmesi istenmiş ya da yeni mükelleflerin çağırılması yoluna gidilmişti. Mesela bu ihtiyaca binaen sadece Kürtlerden oluşan Amele Taburlarının da teşkili yoluna gidilmiştir⁴³⁶. Mesela 1 Nisan 1915 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne çekilen telgrafta şu cevap verilmiştir. "Diyarbakır'da teşkil olunacak 4 bin kişilik Amele Taburu için III. Ordu'yu teşkil eden III. Kolordu mıntıkasındaki efraddan lüzumu miktar tefrik olunarak taburların teşri-i ikmal mevcudu Harbiye Nezareti'ne mezkur ordu kumandanlığına tebliğ edilmiştir.⁴³⁷"

Savaş sürecinde gerek silahlı ve gerekse de silahsız hizmete tabi tutulan bu azınlıklar özellikle Ermeni ve Rumların işgalci devletlerle işbirliği çabaları karşısında Osmanlı Hükümeti'nde 1915 yılından itibaren bazı tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden birisi de askere alınmış bütün gayrimüslimlerin Amele Taburları'na alınmasıdır⁴³⁸. Bir diğeri de bazı taşkınlıkları görülenlerin disiplinsizlik vs. sebeplerden dolayı tehcir edilmişlerdi. Ancak bir kısmının da sevkleri yaptıkları işlerin bitmesine kadar ertelenmişlerdi.

Görüleceği üzere kurulmaları tamamen askeri maksatla ve savaş şartları gereği insan kaynaklarının en iyi şekilde değerlendirilmesi gibi alanda mecburiyetler çerçevesinde düşünülen bu faaliyetler zaman zaman istismarlara yol açmışsa da birtakım faydalı çalışmalarla da orduya ve sivil halka büyük katkıları olmuştur. Ama asla "ölüm taburları" mantığıyla hareket edilmemiştir.

⁴³⁴ Özdemir, *I. Dünya Savaşı'nda...* s.62.

⁴³⁵ Özdemir, *I. Dünya Savaşı'nda...* s.165.

⁴³⁶ Özdemir, *I. Dünya Savaşı'nda ...*s.68.

⁴³⁷ **B.O.A, DH-ŞFR, 51/186.**

⁴³⁸ Özdemir, *I. Dünya Savaşı'nda ...*s.93. "Erzurum Amele Taburlarındaki Ermenilerin firarlarına meydan verilmeden 4. Orduya sevki emredilirken 4. Sivas Amele Taburu'ndaki Ermenilerin halen çeşitli inşaatlarda çalışmakta olduğundan söz konusu inşaatlar bitene kadar sevklerinin ertelenmesinin uygun olduğu bildirilmektedir". Özdemir, *I. Dünya Savaşı'nda ...*s.112.

3- Vilâyat-ı Şârkiyye'de Jandarma Teşkilatı'nın Durumu ve Alınan Bazı Tedbirler

Jandarma teşkilatı, Osmanlı Devleti'nde zabtiye teşkilatının yerine 1903 yılında kurulmuştu. Jandarma teşkilatı kendi içinde de piyade ve süvari yani seyyar jandarma olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bu teşkilat Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarında memleketin iç güvenlik ve savunmasında büyük hizmetleri olmuştu. II. Meşrutiyet'le birlikte Harbiye Nezareti'ne bağlanmış bütün ihtiyaçları ordu tarafından desteklenmişti⁴³⁹.

Vilâyat-ı Şârkiyye'de başlatılan ıslahatlar çerçevesinde en çok üzerinde durulan konuların başında, bölgede vuku bulan asayişsizlik ve eşkıya hareketlerinin meydana getirdiği huzursuzluk gelmekteydi. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin büyük devletlerle yaptığı ıslahat görüşmelerinde bölgede jandarma ve adliye teşkilatının yetersizliği işlenmiş ve gerekli tedbirlerin alınması için öneriler yapılmış ve bölgede gerekli çalışmaları yapmak üzere Umumi Müfettişlerin görevlendirileceği belirtilmiştir⁴⁴⁰.

Asayiş ve adaletin tesisinde başlıca görev jandarma ve adliyenindi. Bu maksatla hükümetler de bu konuda gelecek şikayetlerin önünü almak için birtakım girişimlerde bulunmaktan geri kalmamışlardı. Mesela Van Vilayeti'nde 1265 olan jandarma efradı 1345, Diyarbakır'da 1180'dan 1260, Erzurum'da 1.115'den, 1485, Bitlis'te 1190'dan 1490, Elazığ'da 980'den 1330'a, Sivas'ta 1235'ten 1555'e Trabzon'da 855'ten 1084'e çıkarılmış daha sonrada bu sayılar zamanla artırılmıştı. Yine adliye teşkilatının sıkıntı çekilen kazalara tesis edildiği ve jandarma ile aralarındaki bağ kuvvetlendirilmiş, buralara savcılar, yardımcıları, icra memurları ve hakimlerin tayini yapılmıştı. Bu çerçevede adliye teşkilatı kurulan yerlerden bazıları Bitlis; Ahlas, Hizan, Şirvan, Van; Adilcevaz, Gevaş, Şatak, Erzurum; İspir, Tercan, Refahiye, Eleşkirt, Sivas; Mecidözü, Hofik, Yıldızeli, Reşadiye⁴⁴¹ vs. idi.

⁴³⁹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi...** s.148-149.

⁴⁴⁰ "Bu müfettişler, illerinin sivil idare, adliye, polis ve jandarmasını kontrol edeceklerdir. Güvenliği koruyacak olan kuvvetlerin yetmemesi halinde, müfettişin isteğiyle yetkileri hududu dairesinde hazırlayacakları tedbirlerin uygulanması için askeri kuvvetler, genel müfettişin emrine verilecektir. Urus, **Tarihte Ermeniler...** s.399

⁴⁴¹ Bu teşkilatlar vilayetlerine göre,
"Bitlis: Ahlat, Mutki, Hizon, Arva, Şirvan, Garzan, Sason, Pervari, Çapakçor, Kulb ve Eruh.
Van: Adilcevaz, Gevaş, Şatak, Mahmudi, Gervari, Hoşab, Erciş, Şumuyab, Cövelek, Reşadiye, Muradiye.

Hükümet, asayişsizlik yüzünden ortaya çıkacak durumlara fırsat vermemek için, Vilâyât-ı Şârkiyye’de ehemmiyet arz eden yerlere gerekli talimatlar verilmişti. Birinci Dünya Savaşı arefesinde her türlü zor şartlara rağmen bölgede asayişin tamamen tesisi için hangi mevkide ne kadar asker bulundurulacağı, gerekli olan keyfiyetin dikkate alınarak en kısa sürede hükümete bildirilmesi istenmiş bunun üzerine gelen cevaba nisbette asayişin temini için ilk etapta jandarmanın sayısını artırmıştı⁴⁴².

Bu bağlamda bölge vali ve mutasarrıflıklarının da görüşleri alınmış onların yerinden yaptıkları tespitleri önemsemişlerdir. Mesela Van Valisi, Tahsin Bey şu tesbitlerde bulunmuştur: “Van vilayetinin umum karyelerinin yeraltında karanlık evlerden mürekkebe olan karakol olmak üzere isticar edilecek bir bina mevcut olmamasına ve jandarma teşkilatının hüsn-ü tatbiki karakol inşasıyla kabil olacağına binaen emniyet ve asayiş-i mahallinin temin ve takriri zımında jandarmaya mahsus karakol binalarının inşası ve telefonla yekdiğerine rabtı derece-i vücub görüldüğünden bahisle bu babda tahsiyatın bir an evvel itası...”⁴⁴³. Benzer bir tespitte Maraş Mutasarrıflığından gelmiştir: şöyle: “Zeytun Kazası’nın bihakkin hüsn-ü insibat ve asayiş-i dahil-i kazadaki jandarma karakollarının merkez kazaya telefonla rabtına vabeste olduğundan bahisle bunun temin edeceği muhassenat oraya ve istirahat-ı umumiyeye nazaran...”⁴⁴⁴ Bunlar gibi benzer görüşlerde de jandarmanın bölgede rahat hareket etmesinin sağlanmasının hayati önem taşıdığı sıkça vurgulanmış. Bunun için karakolların yeniden tesisi ve teçhizatlarının modernleştirilmesi istenmiş ve hükümetlerin çalışmaları bu yönlere kaydırılmıştı.

Bu çalışmalar yalnızca Hükümetin şu veya bu devletin tepkisini dindirmek için yapılmamaktadır. Elbette ahalinin refahının da temini isteniyordu. Yoksa Kürtler için

---

Erzurum; İspir, Tercan, Pülümür, Kemah, Diyadin, Ayıntab, Eleşkirt, Refahiye, Narman, Keskim; Tortum, Kuruçay.

Sivas; Mecidözü, Darende, Kerun, Tenos, Hofik, Yıldızeli, Ladik, Gümüşhacıköy, Koyulhisar, Elvicre, Niksar, Erbaa, Havza, Bünyan, Hamid; Reşadiye, Mesudiye” **Tanin**, 18 Haziran 329/ 1 Temmuz 1913, No:1648).

⁴⁴² “Vilayat-ı Şarki ahvalinin kesb-i nezaket ve ehemmiyet edildiği şu sırada oralarda muhill-i inzibat ve asayiş vukuat zuhuruna katiyyen meydan bırakılmaması hükümetçe pek mültezem olmasına ve gerçi jandarma mevcudiyeti...” (B.O.A, DH-SYS, 118/2).

⁴⁴³ B.O.A, DH- E.U.M-EMN, 38/4, Belge No:1/2. “Şemdinan kazasına ait tekebbüsat-ı inzibatiye vs. temin edilerek bugün Gevar Kazası’na muvasalat olunduğu arz ve vilayetin emniyet ve asayiş-i için farz-ı ayn hükmünde görünen jandarma karakollarının inşası ve telefonla rabtı için lazım gelen tahsisatın bir an evvel itası...” B.O.A, E.U.M-EMN, 38/4, Belge No:7.

⁴⁴⁴ B.O.A, E.U.M-EMN, 61/22.

ayrı, Ermeniler için ayrı Türkler için ayrı düşünmekle bir ilgi kurulamazdı. Hele hele savaş halinde bulunan bir devletin ıslahatı düşünmesi, nizamnameler hazırlanması, memurlar göndermesi başka türlü izah olunamazdı. Ve bu işlerin daha iyi yapılması için zamana ihtiyaç vardı. Geline bu noktayı Tanin gazetesi şöyle değerlendirmiştir.

“Jandarma kuvveti bazı yerlerde rub’ bazı yerlerde sülûs nisbetinde tertib edilmiş. Bu netice acaba şayan-ı şükran değil mi? Jandarma tensikatı elbette kağıt üzerinde birkaç rakam çizmekle olub bitmez. Elbette biraz zaman geçmek lazım... İşte bu maddi bir ıslah ki semeresi de eşkiyanın peyderpey teşkil edilesi suretiyle iktifat oluşmaya bile başlamıştır. Adliye teşkilatı da aynı surette terakki ediyor”⁴⁴⁵.

Hükümet büyük bir sorumluluk ve ciddiyetle Vilâyat-ı Şârkiyye’de yapılması gereken bütün işleri bölge valileri ve mutasarrıfları vasıtasıyla irtibata geçmek suretiyle yerinde zamanında ve doğru bir biçimde müdahaleler etmekten geri durmamıştır⁴⁴⁶.

Bu çerçevede yapılan işleri teftiş, yapılan şikayetleri yerinde görmek maksadıyla Vilâyât-ı Şârkiyye’de Jandarma Müfettişi Havker Paşa’nın yaptığı çalışmalar önem arz etmektedir. Tanin muhabiriyle yaptığı röportajda Havker Paşa bu konuda alınan mesafeyi şöyle ifade etmiştir:

“-Paşa Hazretleri Jandarmamızı nasıl buldunuz”

-Eskiye nisbet kabul etmeyecek derecede iyi buldum, ileri de daha ziyade terakki edeceği ve şimdiki gördüğüm tekammülün tezauf edeceği şüphesizdir.

-Ahali ile jandarmaların münesabatı ne haldedir?

-İyidir. Zabitanın gayret ve faaliyeti büyük bir terakki temin etmiştir. Bu terakki ileri de daha büyük bir dereceye varacaktır...

-Vilayat-ı Şârkiye’ye Jandarma Teşkilatı hakkındaki fikrinizi sorabilir miyim?

-Teşkilat vakıa hal-i hazırda temin-i asayiş için kafidir. Daha yarım saat evvel Vali Paşa Hazretleriyle ahval-i vilayeti ariz ve amik tetkik ettikten sonra vilayet için yeni bir kadro tertib ile hükümet-i merkeziye arz ettik. Asayiş-i memleket hususunda

⁴⁴⁵ “Devlet-i Osmaniye muharebe-i ahireden küçülmüş, kesilmiş, kırılmış, perişan ve viran bir halde çıktığını müteakib daha doğrusu bi’aman düşmanlarıyla hala perçinleştiği sıralarda bile bu vazifesini tamamıyla takdir etti ve Memalik-i Osmaniye’ye verilecek şekli-i idareyi tayin ile uğraştı...” **Tanin**, 19 Haziran 1329/2 Temmuz 1913, No:1649.

⁴⁴⁶ “Hin-i hacetde zabıtaya kuvvetü’lzuhur olarak mahall-i inzibat ve asayiş ahval ve hadisat vukuunda kuvve-i nizamiyeye müracaatla hadisat-ı vak’anın sürat ve suhuletle men’i için livanın...” **B.O.A,DH-ŞFR**, 41/10.

fevaid ve muhsinatı derkar olan bu kadronun merkez hükümetçe derhal tatbik ve icrası emr-i kat'i verileceğinden eminim"⁴⁴⁷.

Müfettiş Havker, bu maksatlarla çıktığı gezisine bütün Vilâyât-ı Şârkiyye'de devam edecektir: Görüleceği üzere gerek ıslahtalar çerçevesinde değerlendirilmiş olsun gerekse hükümetin samimiyetinden hareketle buralarda huzur ve barış ortamı oluşturulması çabası için büyük bir titizlikle üzerine gidilmiştir.

---

⁴⁴⁷ Özellikle Ermeni gazeteleri bu bölgede asayişsizlik adına kopardıkları yaygaraya **Tanin** Muhabirinin Müfettişe bunlar hakkındaki görüşlerini sorduğunda, Bunların kamu görevi yapan ve dünyanın her tarafında görülebilecek fevri hadiseler olarak değerlendirmiştir. Mesela Erzurum'un Köprüköy'de şöyle bir vaka meydana gelmiştir. "Köprüköy Pasinlere tabidir. Burada da jandarma ile balık tutan üç Ermeni arasında bir vak'a tehadüs etmiştir." "Vilayat-ı Şarkiyye'de Jandarma Teşkilatı", **Tanin**, 3 Mayıs 330/ 16 Mayıs 1914. No.1938).

III. BÖLÜM

VİLÂYÂT-I ŞÂRKİYYE'DE KÜRTLER VE İTTİHAT TERAKKİ FIRKASI

A-Vilâyât-ı Şârkiyye'de Asayiş Meselesi

Vilâyât-ı Şârkiyye bölgesinde en çok istismar edilen konuların başında buralarda yaşanan asayişsizlik ve güvensizlik gelmektedir. Durum bu boyutuyla da emperyalist devletlerin ve Ermenilerin sürekli bir şekilde Osmanlı Devleti ve hükümeti aleyhine kullanmaktan çekinmedikleri bir problem mesabesindeydi.

Asayişsizliğin en büyük sebebi Kürtler ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlıklardı. Özellikle arazi meseleleri uzun tartışmalara sebebiyet veren konuların basında gelmekteydi. Bu konuda Ermeni Patrikhanesinin de tartışmalara katılarak hükümet nezdinde girişimlerde bulunarak, devamlı surette Kürtlerin eşkiyalıklarını anlatan tavriller vermesi de dikkat çekicidir. Bu yüzden Vilâyât-ı Şârkiyye ıslahatı hakkında yapılan toplantılar sürecinde Patrik Arşorati Efendi, Kürtleri tamamen cahil adamlar olarak ifade etmiş ve vilayetlerdeki rahiplerden edindiği bilgilere göre Ermenilerin sürekli Kürtlerin tacizine maruz kaldığı ve mezalime düşer olduğu ve hükümetin de buna ses çıkarmadığı yönünde suçlayıcı ifadeler kullanmıştı¹. Rusya Devleti Ermenilerin hamisi sıfatıyla Kürtlerin yaptığı haksız davranışların Müfettiş-i Umumilerce çözülmesini önermiş, ancak hükümet meselelerin haline mahkemelerin karar vereceğini ifade ederek Rus önerilerini reddetmişti².

Elbette bu manada yapılan şikayetlerin çoğu abartılı ve propaganda maksatlıydı. Bu yüzden inandırıcılıktan uzak en azından problemi tanımlamaya yetmeyecek bir durum arz etmektedir, buna rağmen yine de bölgede bir asayişsizlik meselesinin olduğu kabul edilmelidir³. Ancak problemlerin müsebbibi olarak yalnız Kürtleri göstermenin doğru bir yaklaşım olamayacağı aşikardır. Şu halde bölgede asayişsizliğin sebepleri şöyle izah edilebilir :

---

¹ Ermeni Patriğinin Beyanati", **Tanin**, 27 Nisan 329/ 10 Mayıs 1913, No.1596.

² "Mesele-ı Islahat", **Tanin**, 14 Kanun-ı Sani 329/ 27 Ocak 1914, No:1816; **Tanin**, 24 Haziran 329/ 6 Eylül 1913, No:1654.

³ **ATASE**, D.601, K.129, F.76/10.

- Kürtler tarafından işlenen adı suçlar: hırsızlık, yol kesme. adam öldürme,”
- Kürtlerin tertip ettiği siyasi maksatlı ayaklanmalar,
- Ermeniler tarafından gerçekleştirilen siyasi maksatlı suçlar ve propagandaların fiiliyata geçirilmesi,
- Rus ajanların kışkırtma ve tertipleri,
- İngiliz ajanlarının kışkırtma ve tertipleri,
- Aşiretler arasındaki anlaşmazlıklar,
- Hükümetin yeterinde tedbir alamaması,
- Diğer azınlıkların tertipleri, çalışmaları,
- Sosyo ekonomik sıkıntıların sebebiyet verdiği sosyal olaylar vs.

Asayişsizliğin ve güvensizliğin sebepleri açılırsa; Vilayetlerden gelen raporlarda Kürtler tarafından işlenen adî ve siyasi maksatlı suçların önemsendiği görülmektedir. Mesela Elazığ vilayet raporunda Ayasî ve Uşakî Aşireti üzerine silahlı adamlarıyla saldıran Korişan Aşireti üç kişiyi katletmiş ve üç yüz kadar koyunun gasp edildiği bildirilmişti. Bu yüzden de saldırıların bir karşılık bulacağı ihtimaline karşı da askeri tedbir alınması istenmişti⁴. Ancak hükümet savaş şartları dolayısıyla zaman zaman bu tür istekleri cevapsız bırakmış ve istenilen birliklerin olay mahalline gönderilmesi mümkün olamamıştı.⁵ Özellikle Dersim bölgesinde vuku bulan olayların çıkışında yabancı ajanların kışkırtmalarının büyük rol oynadığı edinilen istihbaratlarla tespit edilmiş, bu yüzden yerel idarecilerden bu işin ciddiye alınması hususunda dikkatleri çekilmişti⁶.

Vilayetlerde meşhur çete reislerinin de büyük güçleri olduğu bunların da adam kaçırmaya, öldürme ve yağma gibi adî suçlar işlediği rapor edilmekteydi. Mesela

⁴ “Bilahare Vilayat-ı mütecavireye sirayet ederse önünün alınması pek müşkil olacağından iki bölük süvarinin acilen Erzincan’dan izamı” **B.O.A, DH-SYS, 118/7**, “IX. ve XI. Kolordular süvari ve piyadelerinden öteye beriye müfrezeler tertip edildiği cihetle bazı mevakiin süvari kıtaatıyla işgali ve piyadelerden bir tabur ihzarıyla Dersim’e sevki gayrimümkün bulunduğu...” **B.O.A, DH-SYS, 118/7, Belge No:7/2**.

⁵ **B.O.A,DH-SYS, 118/7. Belge No:17/2**. “Vilayat-ı Şarkıyye de bir fenalık zuhuruna meydan verilmemisi için tebligat-ı mesbuka vechile hükümet-i mahalliye ile muhabere ne gibi tedabir ittihazı lazım gelirse ifası.. **B.O.A, DH-SYS. 118.7. Belge No:27**.

⁶ **B.O.A,DH-SYS, 118/7. Belge No:32**.

Diyarbakir Vilayetinde Reşo Namoy, Şırnaklılar gibi çetelerin varlığı bu bölgede suç oranını yükseltmişti⁷. Daha bunlar gibi yüzlerce aşiret ve çetelerin bölgeye korku saldığını ve ahalinin huzur ve güvenliğinin sarsılmasına sebebiyet verdiklerini görülmektedir. Öyleki Vilâyât-ı Şârkîyye'de bu drurumlara sebebiyet veren çete ve aşiretlerin yaptıkları zamanında önlenemediği takdirde de benzer davranışların diğer aşiretlerce de sergilenebileceği endişesinin taşındığını, hatta bir çok olayların aşiretlerin şumarıklıklarından kaynaklandığı ifade edilmekteydi⁸.

Bölgede yaşanan diğer bir sıkıntı da müslümanlarla diğer Hıristiyan etnik unsurlar arasında meydana gelen anlaşmazlıklardı ki, emperyalist devletlerce en çok istimrar edilen konuların başında gelmekteydi⁹. Bunun dışında bölgede yaşanan en önemli sıkıntılardan birisi de aşiretlerin birtakım siyasi taleplerle problemler çıkarmasıydı. Mesela, "Diyarbakir ve Bitlis Kürtleri arasında bir müddetten beri hükümet-i Osmaniye aleyhinde mahsus olan (hissolunan) hareketin şu son günlerde Midyat ve Cizre Kazalarında bir şekl-i hakiki iktibas ettiği ve Kürtlerin ilan-ı istiklal ederek düvel-i muazzamadan bazılarının himayesini talep etmek mesailini müzakere etmek üzere alenen akd-i içtima etmekte oldukları"¹⁰ hakkında birtakım gelişmelere dikkatler çekilmişti. Rus ajanlarının kışkırtmalarıyla meydana gelen Bitlis hadisesi de bu bağlamda kabul edilebilir bir özellik taşır.

Yukarıda örneklere çalışılan asayiş meselesi hakkında daha birçok örnek verilebilir. Yaşanan bu olaylara karşılık hükümette birtakım tedbirler almaya mecbur kalmıştı. Bunların başında askeri tedbirler gelmekteydi. Bunun için ihtiyaç duyulan yerlere gerekli asker sevki ve lojistik destek verilmişti¹¹. Özellikle de belirli yerlerde tampon bölgeler oluşturularak askeri birlikler konuşlandırılmış¹², bir çok yerde

⁷ B.O.A, DH-SYS, 71-1/3-3 ; "Şakî Mendani Said'in takib ve derdesti hakkında Van vilayetice ifasına lüzum gösterilen müzaharet-i askeriyenin ..." B.O.A, DH-SYS, 7/2-1 Belge No:76/1; B.O.A, DH-ŞFR, 36/6.

⁸ B.O.A, DH-SYS, 118/7, Belge No.32.

⁹ B.O.A, DH-M.U.İ., 77-2/18, "Şu sırada Hıristiyanlarla müslümanlar arasında bazı mertebe-i asar-ı münafarat hissedilmekte olduğu ihbarat-ı mütevaliyeden anlaşılmaktadır..."

¹⁰ B.O.A, DH-SYS, 118/13; B.O.A, DH-SYS, 118/13, Belge No:2672.

¹¹ B.O.A, DH-SYS, 118/2, Belge No:19.

¹² B.O.A, DH-SYS, 118/2, Belge No:47;

jandarma ve mülki idarenin yetersiz kalmasından dolayı kazaların, köylerin tek çatı altında toplanmasıyla asayişsizliğin önlenebileceği düşünülmüştü. Ayrıca kazalarda uzun süreli görev yapan kaymakam ve jandarma kumandanlarının yetersizliği yüzünden oluşan olumsuz havayı gidermek için bunların yerleri değiştirilerek yetenekli, tecrübeli idarecilerin atanması için hükümetin çalışmalar yaptırtması¹³ bu bağlamdaki en önemli tedbir olarak kabul edilebilir.

Ancak hükümetin aldığı bunca tedbire rağmen bölgede sıkıntılar devam etmiş ve sorunlar kökten halladilememişti. Çünkü alınan tedbirlere paralel olarak bölgede sosyo, ekonomik, eğitim, sağlık...vs. alanlarda yatırımlarda geç kalınmıştı. Hükümet, bunlar için çalışmalar başlatmış olmasına rağmen savaş yüzünden tam anlamıyla hedefine ulaşamamıştı.

B-Vilâyât-ı Şârkiyye’de Kürtler

Osmanlı Devleti’nin sahip olduğu toprakların önemli bir kesimini teşkil eden Vilâyât-ı Şârkiyye, tarihte siyaseten en çok istismar edilmiş bölgeydi. Vilâyât-ı Şârkiyye’nin istismara maruz kalmasındaki en önemli etken de sosyo-etnik yapısıdır.

Osmanlı Devlet anlayışında teba öncelikle müslim-gayrimüslim olarak tanımlanmıştı. Bu ayrıma göre Vilâyât-ı Şârkiyyede yaşayan Ermeni, Asurî, Süryani, Nasturiler vs. etnik unsurların gayrimüslim ve kendi kavimlerine izafeten

---

Mesela; “Diyarbakır; Bir kısmı Viranşehir’de bir kısm-ı diğeri Nusabyinde ikame olunmak üzere mevcut tam bir alay Nizamiye alayının izamı...

Mamüraltül’aziz; Dersim Livası merkezinde topluca bir tabur nizamiye askeri ikamesi...

Bitlis; Eruh, Siirt taburları mevcudunun toplu bir surette mahallerinde bulunmak ve indelicab irraeten satvet etmek üzere beşer yüz iblağıyla mezkur taburların müttehiden hareket etmelerinin... bir alay kumandanının tayini ve zabitan kadrosunun ikmali ve Muş’tan Siird’e gidecek cebel bataryasının yolların küşadında hemen izamı...

Erzurum; Bayezid Sancağı’nın nefsi merkez kazasıyla Eleşkirt Kazasında bulunan nizamiye taburlarıyla Karakilise Kazasında mevcut süvari alayının oralardan kaldırılmak teşebbüsünde sarf-ı nazarla bunların kemakan mahallerinde ibkası...

Van; Hududdaki kıtaat-ı askeriyyenin takviyesi Ermenilerle meskun bulunan Gevaş, Şatak, Erçek gibi mevakiye bir müfreze-i askeriye karnesi ve mühim geçitlerde seyyar müfrezeler dolaştırılması.” **B.O.A, DH-SYS, 118/2.**

¹³ **B.O.A, DH-SYS, 71-1/3-3, Belge No:48/2.**

isimlendirilmesinde bir sıkıntı olmamasına rağmen , müslümanlar arasında etnik ayrım kabul edilmediğinden dolayı isimleri zikr edilmemiştir Osmanlı resmi kaynaklarında ve istatistiklerinde de bu ayrıma dikkat edildiğini söylenebilir. Bunlar ise Türkler; Araplar, Kürtler, Lazlar, Çerkes.. vs.dir.

Vilâyât-ı Şârkiyyede yaşayan ve müslüman grup arasında yer alan Kürtler, bölgenin tarihinde zaman zaman büyük problemlerin yaşanmasına sebebiyet vererek devleti zor durumda bıraktıkları, gibi zaman zamanda Türk ordusunun yanında düşmana karşı savaşmışlardır. Etnik kökeni hakkında birtakım farklı görüşlere rağmen tarihi gerçekçilik ve bilim Kürtlerin Turanî bir halk olduğunu doğrulamaktadır¹⁴. Mehmet Eröz, Kürt kelimesinin anlamını açıklarken en eski Türk yazılı kaynaklarından Göktürk yazıtlarında bu kelimeye rastlandığını söylemekte ve Elegeş yazıtlarını da buna kaynak olarak göstermektedir. Eröz'ün kaynak olarak gösterdiği Elegeş yazıtlarında şu ifade yer almaktadır:"Kürt elinin hanı Alp Urungu altunlu okluğumu bağladım belde, ülkem..."¹⁵ En önemli Kürt kaynaklarından Şeref Han'da ise Kürt adının anlamı şöyle ifade edilir; "Kürtlerin bu adla adlandırılmalarının tek nedeni aşırı cesaretleri ve savaşçılıklarıdır. O kadar ki, kavga alanlarında savaş meydanlarında ve diğer çetin durumlarda tehevür ve pervasızlıkla nitelendirilmişlerdir"¹⁶.Görüleceği üzere tarihi kaynaklarda Kürt adıyla bir milletin varlığından bahsedilmez.Asur kitabelerinde dahi iddia edilenlerin aksine Kürt adı geçmez.Bu kavram daha ziyade dağlı, vahşi anlamlarda kullanılmıştır¹⁷

Kürt kelimesine izafeten Kürtlerin oturduğu ülke anlamında Kürdistan kelimesi de tarihsel dönemlerde Vilâyât-ı Şârkiyye için kullanılmış ifadelerdendir. Ancak tarihi ve coğrafi bağlamda Kürdistan tabiri Kürtlerin ülkesi, Kürtlerin anavatanı gibi anlamları taşımaktan uzaktır. Bu kavram Şemseddin Sami'nin Kamus'ul Alam'ında şöyle açıklanmıştır: "Asya-yı Garbî'de kısm-ı azamı memalik-i Osmaniye'de ve bir kısmı İran'a tabi büyük bir memleket olub ekseriyet üzere ahalisi bulunan kavminin ismiyle

¹⁴ Aydın Taneri, **Türkistanlı Bir Türk Boyu Kürtler Kürtlerin Kökeni-Siyasi Sosyal ve Kültürel Hayatları**, 2.bs. Ankara, 1983, s.1-20.

¹⁵ Mehmet Eröz, **Doğu Anadolu'nun Türklüğü**, İstanbul, 1975, s.4.

¹⁶ Şeref Han, **Şerefname , Kürt Tarihi**, (Çev.) M.Emin Bozarslan .2.bs..İstanbul 1998, s.19.

¹⁷ Süleyman Sabri Paşa , **Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler** 3.bs..Ankara 1982, s.79.

tesmiye olunmuştur. Bu isim taksimat-ı mülkiye ve siyasiyeye hasıl olmayub vakiyle bizde Kürdistan Valiliği ve şimdi İran'da Kürdistan Eyaleti bu isimle müsemma memleketin bölümünü ihata etmediği gibi Kürtler dahi dağınık vs. akvamla karışık bulduklarından Kürdistan'ın hududunu tamamıyla tayin etmek müşkildir.”¹⁸.

Gerçekten de Kürdistan teriminin taşıdığı anlamı ifade etmek için birçok farklı görüş birçok bölge haritaları çizilmiş , Kürdistan değişik isimlerle ifade edilmiş ve değişik yerler gösterilmiştir. Bu yaklaşımların özünde ideolojik ve Türk düşmanlığının esas alındığını ve bu meselelerin saptırılmak istendiğine şahit olmaktadır. Mesud Fanî'ye göre Kürdistan teriminden daha çok Türkiye'nin Doğu vilayetlerinde bir Kürt ülkesi meydana getirme çabası vardır. Fanî, bu kavramın kullanılmasını daha çok Türk düşmanı çevrelerinin istediğini belirterek şu ilginç görüşü ileri sürer: “Türk düşmanı eğilimler, Kürt-Ermeni cemaatlerinin milli hislerini tahrik ederek Türkiye'nin batısında olduğu kadar doğusunda da diğer bir Balkan Meselesi, siyasi bir yangın yaratmak istenmektedir”¹⁹.

Seyyah, misyoner ve ajanları vasıtasıyla Osmanlı Devletinin zayıf dönemlerinde, cahil, fakir, milli duygularının ve yurt sevgisi verilememiş, Vilâyat-ı Şârkiyye halkının bu zafiyetini iyi değerlendiren emperyalist devletler, bu bölgede hem Kürdistan hem de Ermenistan'ın kurulacağını sistematik olarak işlemiş ve tahriplere devam etmişti²⁰.

Bu kavram, Osmanlı Devletinin hiçbir döneminde siyasi ve idari teşkilatının adı olmamasına rağmen²¹, II. Meşrutiyetin özgürlükçü havasının ülkede yansımaları, Kürt milliyetçiliğinin yavaş yavaş taraftar bulması bu yönde yeni istekleri de beraber getirmiştir. Bu tür gelişmelere paralel II. Jöntürk kuşağının ülke genelinde birlik beraberlik noktasındaki çalışmalarına paralel olarak Meclis-i Mebusan'da da çalışmalar

¹⁸ “Kürdistan'ın medar-ı tefriki ahalisinin cinsiyeti olduğu halde Kürtler yalnız bu memlekete münhasır olmayub Cezire'nin kısm-ı şimalinde Şam ve Haleb cihetlerinde Anadolu'nun her tarafında Rusya'ya tabi Maveraya Kafkas eyaletlerinde İran'ın her tarafından hatta Horasan ve Afganistan'da Belucistan'da birçok Kürt aşireti bulunuyor”. Şemseddin Sâmî, *Kâmüsu'l-A'lâm*, c.V, Ankara, 1996, s.3840.

¹⁹ **Mesut Fanî (Bilgili)'ye Göre Kürtler ve Sosyal Gelişmeleri**, Çev.Azmi Süslü, Ankara, 1993, s.58.

²⁰ Rıdvانبeyoğlu Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım, I*, İran Ağustos 1930, Haziran 1934, İstanbul, 1952, s.151; **Mesut Fanî (Bilgili)'ye Göre Kürtler...** s.58-59.

²¹ **Mesut Fanî (Bilgili)'ye Göre Kürtler ...**s.59.

yapıldığı görülür . Mesela Vilâyat-ı Şârkiyyede bazı suçlar için afv çıkarılması bu bağlamda önemli çalışmalardandı²².

Vilâyat-ı Şârkiyye’de yaşayan Kürtlerin, bütün ülkede olduğu gibi, zaman zaman yapılan nüfus sayımlarına rağmen nüfus oranlarını tespit etme şansı çok azdır. Bunun sebebi daha önce de vurguladığı gibi Kürtlerin de müslüman kategorisinde değerlendirilmesidir. Buna rağmen bazı yabancı araştırmacıların tam anlamıyla güvenli olmamasına rağmen verdikleri rakamlar şöyledir; B.Nikiti’ne göre bütün ülkede 4.500.000, S.I. Bronk’a göre 2.500.000 A. Kassemou’ya göre 4.900.000 C.J Edmonds ise 3.200.000 Kürt nüfusu vardır²³.

Bu bölgede Kürtler arasında din yani İslamiyet bir üst kimlik olarak kabul gördüğü gibi üretim güçleri ve ilişkilerini de belirleyen en önemli unsurdur. Bu haliyle statükonun korunmasında rolü olduğu gibi yapısal değişimlere hep karşı çıkış noktası olmuştur. Bu yapıdan dolayı bölgede mezhep ve tarikatların bu ilişkide belirleyici rolü vardır. Özellikle Kadirî ve Nakşibendî Tarikatları Kürtler arasında büyük taraftar bulmuştur. Ayrıca Kürtler arasında hem Sünnî hem Şîî hem de Yezidîlik gibi mezhepler de bölgelere göre yaygın olarak görülebilmektedir.²⁴ Büyük çoğunluğu sünnî olduğu içinde Osmanlı Devleti’nin politikaları ve çağrılarına daha yakın durmuşlardır.

Burada şeyhlik, aşiret reisliği ağalık aynı zamanda siyasi ve ekonomik kurumlarla bütünleşmiş ve adeta feodaliteye dönüşebilmiştir²⁵. Bu yüzden de bu güçler adeta birer güç merkezi olabilmiş ve şartlara göre Osmanlı Devleti’nin bazen yanında bazen karşısında olarak büyük problemlerin kaynağını oluşturmuşlardır .

Kürtlerin büyük çoğunluğu göçebe ve yarı göçebe olarak yaşamaktaydı. Toprak ve hayvan daha çok ağanın malıydı. Aşiret mensubları çiftçilik, çobanlık ve bazı zanaat işlerini yaparlardı. Yerleşik hayat sürenler vergi vererek askerlik yaparken göçebeler ise

²² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtimai Senesi I. c.6, Ankara, 1993. s.396. Ayrılıkçı Kürt hareketlerine karşı Kürtlerin büyük kısmı sağduyulu hareket etmektedirler. Mesela Şerif Paşa’nın Bogos Nubar Paşa ile yaptığı işbirlikleri bir çok vilayetten telgraflarla protesto edilmiştir. (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima Senesi I. c.I, Ankara, 1992. s.208.)

²³ TH.Bois, V.Minorsky, B.N. Mac Kenzie, Kürtler ve Kürdistan. (Çev.) Kamuran Fıratlı, İstanbul, 1996. s.18.

²⁴ Beşikçi, Doğu Anadolu’nun Düzeni... s.186.

²⁵ Beşikçi, Doğu Anadolu’nun Düzeni... s.188.

nüfusa kayıtlı olmadığından vergi vermez, askerlik yapmazdı²⁶. Bu yaşam tarzından dolayı da aralarında kavga ve kan davaları eksik olmazdı.

Yine II. Meşrutiyet'in geniş halk kitlelerine kazandırdığı en önemli kazanım düşünce ve örgütlenme hakkıydı. Özellikle bu zamana kadar gizli çalışmalar içinde bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti , bu süreci iyi değerlendirmek istemişti.Çünkü, Vilâyat-ı Şârkîyyede de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeterince örgütlenmesi yoktu. Bu dönemde kadar daha çok bölgeye sürgüne gönderilen cemiyet taraftarlarının çabaları söz konusu olabilmşti. Mesela cemiyetin Elazığ, Erzurumda nüfuz alanı oluşturabilmesi, sürgünler arasında oluşan grupların çalışmalarıyla olmuştu. Diyarbakır'da da Ziya Gökalp ve Abdullah Cevdet'in büyük katkılarıyla teşkilatlanma sağlanmıştı. İşte kendini ifade etme özgürlüğü şeklinde başlayan bu süreç aynı zamanda bölgede Kürt aydınları arasında da etkili olmuş ve 1890 lardan itibaren Kürtçe kitap ve gazete vs. çıkarma eğilimi tarzında yeni boyut kazanmıştı²⁷.

Kültürel anlamda başlayan bu çalışmaların ileride siyasal talepler doğuracağı gerçeğinden hareketle Kürtlerin, Ermenilere verilecek hakların ve ıslahatların benzerini talep etmeye başladıkları görülmektedir. Mesela o dönemlerde Kürtçü bir aydın olarak bu cemiyetler içinde çok önemli görevler üstlenen Mehmet Şükrü Sekban'ın anlattıklarına göre o gün Kürtler Vilâyât-ı Şârkîyye için öncelikli olan şu isteklerin hükümetin yerine getirmesini istemişlerdi: "Hepimiz"altı doğu vilayetinde bir reform yapılması hususunda mutabık idik. İşte istedikleri reform. Muktedir ve namuslu valiler tayin edilmesi, birkaç ana yol inşası, adaletin iyi bir şekilde uygulanması için, mahkemelerin yeniden ele alınması"²⁸. Ancak şu da ifade edilmelidir ki, Vilâyât-ı Şârkîyyede bu bağlamda yapılan isteklerin entelektüel zemini yoktu. Ancak İstanbul'daki Kürt aydınların başlattıkları çalışmalar kısa sürede Vilâyât-i Şârkîyye'de de taraftar bulmaktaydı. Mesela Meşrutiyetçi çizgiyi savunarak 1908'de kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti kısa sürede teşkilatlanmasını tamamlamıştı. Cemiyet, Vilâyât-i Şârkîyye'de olup bitenleri yakından takip ederek, gerekli hallerde hükümet

²⁶ M.Kalman, *Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik*, İstanbul, 1994. s.161.

²⁷ Malmîsanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi* .2.bs. İstanbul, 1999. s.14-15.

²⁸ M.Şükrü Sekban, *Kürt Meselesi*. Ankara, 1979, s.28.

nezdinde girişimlerde bulunmuş yerine göre de Kürtleri sağduyuya davet etmişti²⁹. Bu na rağmen cemiyet üyeleri daha sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti'ne başkaldırarak emperyalistlerle işbirliğinden çekinmemişlerdi. Mesela Bitlis'te bu cemiyetin şubesi, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Ruslarla işbirliği ederek Osmanlı Devletini zor durumda bırakan hadiselerin müsebbibi ,Molla Selim ve Ali Ağa'nın gayretleriyle açılmıştı. Ayrıca, Diyarbakır, Musul, Erzurum, Hınıs gibi yerlerde de şubelerinin açıldığı bilinmektedir³⁰

İşte II. Meşrutiyetin yarattığı bu ortamı iyi değerlendirmek isteyen Kürtçü aydınların bu çalışmaları bir müddet sonra bir Kürt kimliği ve sunî Kürt meselesinin ortaya çıkma sürecini etkileyecektir³¹.

Rus ajanı Nikitin de Kürtler arasında vuku bulan bu gibi yaklaşımları oluşum sürecini şöyle yorumlar: "Dünya Savaşı onu izleyerek Kürdistan'ın bazı kesimlerinde meydana gelen topraksal ve yönetim değişiklikleri, Kürt komitelerinin bağrından kopar ve modern bir ülkünün canlandığı bir elitin doğuşu Kürt hareketinin hali hazırdaki karakterini belirlerler"³².

Bu bağlamda Vilâyât-ı Şârkiyye'de başlatılan çalışmalar problem olduğu veya olacağı hissedildiği zaman İttihat Terakki hükümetinin yerinde ve zamanındaki müdahaleleriyle durdurulmaya çalışılmış, bunlara karşı daha itidalli ve hayati çözümler içeren politikalar hayata geçirilmek istenmişti. Ancak İttihat ve Terakki Hükümeti'nin bu yöndeki çalışmalarının temelinde Kürtleri, Ermeni, Süryani gibi bir azınlık değil, Türk milletinin bir kolu, Türklerle birlikte ülkenin sahipleri gibi kabul etme fikri vardır. Dolayısıyla bu kriterin dışında görüş ileri sürenler de ayrılıkçı ve işbirlikçi olarak kabul edilmişler ve ona göre tedbirler alınmıştı.

Vilâyât-i Şârkiyye'de Kürtlerin yaşam tarzları , karakterleri ve toplumsal yapıları gereğince , şeyhlerin düşünce ve tutumları da Kürt eylemleri için bir adres

²⁹ Malmîsanij, **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti** ...s.45.

³⁰ Malmîsanij, **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti** s.49-52.

³¹ "Ocak 1909'da Muş'ta da Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin bir şubesi açıldığını görmekteyiz. Sıraczade Nadir, Genç eski tahrirat müdürü Hilmi, alimlerden Arabzade eski müftü Muhammed şeyhlerden Osman. ileri gelenlerden Müftizade Fethullah, eşraftan Niyazi bunlardan Hilmi ve Arabzade yeni açılan bu şubenin üyesiydi". Malmîsanij, **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti** s.53.

³² Lucien Rambout, **Kürdistan (1918-1946)**, İstanbul, 1978, s.28.

mesabesinde . Özellikle XIX.yüzyıl ve XX.yüzyılın ilk çeyreğinde sıkça örnekleri görülen, Rusya ve İngiltere gibi emperyalist devletlerle işbirliği yaparak Osmanlı Devletine baş kaldırma gibi eylemlerden ekonomik ,sosyal ve siyasal çıkarlar elde etme beklentisi içinde olmuşlardır³³. Bu yüzden de Vilâyat-ı Şârkiyye’de sık sık asayişin ve huzurun zayıflamasına sebebiyetler vermişlerdir.

1-İttihat Terakki Fırkası’nın Kürt Politikası

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin politik görüşleri ekseninde ülkede yaşayan müslim ve gayrimüslim toplulukları bir çatı altında tutma gayretleri vardı. müslüman taraf arasında Türkler, Araplar, Arnavutlar, Kürtler gibi gruplar bulunmaktaydı. Ve bunların hepsinin farklı farklı çatışan çıkarları ve beklentileri vardı. Mevcut şartlar içinde bu grupların bir kısmı statükocu bir kısmı da yenilikçi olarak tanımlanabilir bir yapı içindeydi. Konumuz itibariyle Kürtlerin apayrı bir yeri vardır. Çünkü Kürtler Vilâyat-ı Şârkiyyede devletin geleceği için hem Padişahların hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin vazgeçemediği bir denge vazifesi mesabesindeydi.

IX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti’nin yaptığı çok önemli siyasi, askeri ve sosyal reformların bir sonucu olarak da düşünülebilecek Kürtçülük hareketlerine rağmen, Kürt grupları padişah iradesine bağlı ve padişah meşruiyetini hiçbir zaman tartışma konusu dahi yapmamıştı³⁴. Öyleki, bu dönemde birçok Osmanlı aydınının Avrupa’da mevcut statükoya muhalif çalışmalarına Kürtlerden de birçok aydın iştirak etmiş, bir Osmanlı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde çalışmışlardı³⁵. Hatta cemiyetin kurucuları arasında Dr.Abdullah Cevdet³⁶, Dr.İshak Sukuti gibi çok önemli fikir adamları dahi görev almış ve aktif olarak çalışmışlardı.

³³ M.Kalman, **Osmanlı-Kürt İlişkileri ...s.163.**

³⁴ “Halifelğin Kürtler için çok büyük bir önemi vardı ve müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki artan çelişkiler büyük bir olasılıkla halife padişaha karşı varolan bağlılık duygularını daha da güçlendirmiştir”: Martin Van Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, Çev.Nevzat Kırac, Bülent Peker, Leyla Keskinar, Halil Turansal, Selda Somuncuoğlu, Levent Kafadar, İstanbul, 1992, s.132.

³⁵ Erol Kurubaş, **Başlangıcından 1960’a Değın Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu**, Ankara, 1997, s.24.

³⁶ “Siyasal faaliyet açısından Abdullah Cevdet’in Meşrutiyet öncesinde Adem-i Merkeziyet grubunun Mısır’daki şubesiyle ilişki kurduğunu ve kısa zamanda bu grubun en önemli üyelerinden biri haline

Bunlar gibi Kürt temsilciler daha çok şehirli , iyi yetişmiş ve kendilerine özgü kimliklere sahipti. Vilâyât-ı Şârkiyye ve Kürtlerin yaşadığı diğer yerlerde halkın duygu ve düşüncelerini paylaşmadıkları gerekçesiyle kitlelerin temsilcileri sıfatını taşıyamayacakları tarzında itirazlar da olmuştur. Bu bölgelerde Kürtlerin toplumsal yapıları ve kimliklerinin aşiret yapısında olması da aynı zamanda bu yapıdaki halkın düşüncelerinin tam anlamıyla yansıtıldığını gerçek manada temsil etmeyecektir. Hele Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanıyla yeniden anayasal düzene geçilmesi, Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle bölgede oynadıkları rollerini yitirme tehlikesi yaşayan aşiret reisleri ve Hamidiye Alaylarının mensupları³⁷ ve dini liderlerin bu gidişten hiç de memnun olmayacağı aşikardı. Diğer taraftan da Sonyel'in ifadesiyle "Kürt önderlerin genel olarak Kürt halka karşı tutumları bir gösterişi. Çünkü Kürt halkın çoğunluğunun yaşadığı söylenen Doğu illeriyle ciddi herhangi bir ilişkileri yoktu"³⁸.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "hürriyet, eşitlik, kardeşlik" üçlemesinin Osmanlı Devleti'nin bölünmesi anlamına gelmeyeceğinin bilinmesine rağmen, Ermeniler, Bulgarlar gibi, kimi Kürt grup ve aydınları da bunu bir fırsatmış gibi değerlendirerek, gizli örgütlenme gayretlerine girmiş gazete ve dergi çıkarmaya başlamış ve fiziksel ayrılık nedeniyle de diğer parti ve cemiyetlere katılmaya başlamışlardı³⁹.

Bu süreçte 1908 yılında İngiliz Kralı ve Rus Çarı'nın Reval'de bir araya gelerek Osmanlı ülkesinin paylaşımı için bir karara varmaları üzerine Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti de harekete geçmiş⁴⁰ mevcut düşünce ve politikalarını yeniden gözden geçirmişti. Bir müddet sonra da ülkede yaşanan heyecan ve coşkunun dağılmaya başlaması, yeni anlayışa düşman güçlerin niyetlerini ve boş durmadıklarını ortaya

---

geldiğini..." M.Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul, 1981, s.287.

³⁷ "Aşiretleriyle beraber Hamidiye Alaylarını kurmak için seçilen aşiret reisleri daha az şanslı komşularına göre güç kazandıklarından emin olabilirlerdi .M .Van Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar...** s.134.

³⁸ S.R.Sonyel, **Osmanlı İmparatorluğunun...**, s.390.

³⁹ S.R.Sonyel, **Osmanlı İmparatorluğunun...** s.391; M.Van Bruinessen. s.141.

⁴⁰ Tahsin Ünal, **Türk Siyasi Tarihi (1700-1958)**, 5.bs., Ankara, 1978. s. 358.

çıkardı. Diğer taraftan da siyasal çalışmalarını alenen yapmaya başlayan bölücü gruplar da aykırı seslerini iyice yükseltmişti⁴¹. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Merkez-i Umumî gittikçe güçlenen bu muhalefete karşı derin endişe duymaya başlamıştı. Çünkü bu güçler kontrol edilemediği takdirde otonomi ve bağımsızlık taleplerinin peşpeşe geleceğini iyi biliyorlardı⁴². Bu yüzden de bu gibi taleplerin Birinci Dünya Savaşı sürecinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni fikinsel anlamda değişimlere sürüklemişti.

1914 tarihli Ermeni Islahatı dolayısıyla Ermenilere tanınan bazı hakların Kürt gruplarını ve aydınlarını rahatsız ettiği bir gerçektir. Dolayısıyla benzer hakların Vilâyât-ı Şârkîyye'de yaşayan Kürtlerin de doğal hakkı olacağı tezini işlemeye ve bundan hareketle Batı kamuoyunun desteğini almak için büyük çaba harcamaya başlamışlardı.

Diğer taraftan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı tam anlamıyla ele geçirmesiyle Vilâyât-ı Şârkîyye'de var olan teşkilatlarının sayısının artması ve siyasi güçlerini hissettirmeleri sonucu daha önce var olan İttihat ve Terakki klüpleriyle Kürt klüplerinin arasında az da olsa yaşanan çatışmalar iyice artırmıştı. Cemiyet , içinde Türkçü fikirlerin ağırlık kazanmasıyla ayrılıkçı faaliyetlerini iyice artıran Kürt klüplerinin bu süreçte kapatılmaları her iki taraf arasında problemleri artırmışsa da bazı Kürtçü yazarların abartılı olarak verdiği gibi Kürtleri bağımsızlığa götürece kadar ileri boyutlara ulaşmamıştı⁴³.

Ancak Kürtler arasında bazı grupların Ruslarla ve İngilizlerle işbirliği yaparak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma çıkartma, kışkırtma gayreti içinde olmaları bu ilişkileri oldukça germişti. Mesela İttihat ve Terakki'nin Erzurum Şubesi'nden Nazım Bey, Kürtlerin bu tür eğilimlerini Rus polis yetkililerinin görevlendirdiği ajanlardan kaynaklandığını, benzer çalışmaların Bitlis'te de tertip edildiğini ve bu ajanların

⁴¹ Bu çerçevede Kürt aydını Abdullah Cevdet de Kürtlere yazdığı yazılarıyla tavsiyeler vermekteydi, "Vaktiyle yönetimin en çok karşı olduğu bir düşünceye Arnavutların Latin harfleri kabul etmesine taraftar oluşu gibi Arap harflerini terketme ve kültürel açıdan gelişme şeklindeki noktalarda toplanıyordu. Bu tavsiyelerin amacı ise uzun vadede imparatorluktan ayrılmak olduğu kuşkusuzdur" (Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ...s.317-318.**)

⁴² Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, 2.bs, (Çev.) İsmail Çekam, Alper Duman, (Haz) Nevzat Kırac, İstanbul, 1999, s.198.

⁴³ Naci Kutlay, **İttihat ve Terakki ve Kürtler**, 3.bs. Ankara, 1992, s.138.

bölgenin Rus işgaline hazır hale gelmesini temin edebilmek için uğraş verdiklerini Merkez-i Umumî'ye bildirmekteydi⁴⁴.

Bu dönemde Türk-Kürt ilişkilerini etkileyen sebepler sıralanacak olursa :

- 1 İttihatçıların İslama bakışları nedeniyle Kürtlerin kutsal saydıkları miti yıkmış bu da Kürtler ve hükümet arasındaki problemleri artırmıştır,
- 2 İttihatçıların sosyal-politik fikirlerinin Vilâyât-ı Şârkiyye'de bir merkezileştirme ve Türkleştirme çabalarının, Kürtlerin yaşam tarzı ve temel değerleriyle çatışması⁴⁵,
- 3 İttihatçıların iktidara geçmesiyle diplomatik ve askeri manada zaaf gösterilmesi, olumsuz sonuçlar doğurması karşısında Osmanlı Devleti'nin otoritesinin zayıfladığı şeklinde algılanmış, bu durum Kürtlerin bir kısmını bağımsızlık için çalışmaya yöneltebilmişti,
- 4 Hükümetin zaman zaman içinde bazı anlamsız uygulamaları ve çalışmalarıyla bölgede kötü yönetimler bu beklentileri artırmıştır,
- 5 Kürt milliyetçiliği fikrinin gittikçe taraftar bulması⁴⁶
- 6 Rus ve İngilizlerin Vilâyât-ı Şârkiyye'de misyoner ve ajanları vasıtasıyla kara propaganda yapmaları,
- 7 Ayrıca aşiret reislerinin cahil ve para düşkünlükleri,
- 8 Kürt toplumunun sosyo-kültürel anlamda oldukça yetersizliği,

Yukarıda verilen sebepler arasında Rus ve İngilizlerin Kürtleri ele geçirme, onları kullanma politikaları, İttihat ve Terakki Partisi'nin Kürt politikalarını yeniden gözden geçirmelerinde en önemli etken olduğu kanaatini vermektedir. 1912'ye kadar Çar yönetimlerinin Kürtleri kazanma çabalarıyla Vilâyât-ı Şârkiyye'yi işgal düşüncesi bazı Kürt aşiretlerini yanlarına çekme istemi Rusya'nın en etkili yöntemi⁴⁷.

⁴⁴ Somakian, *Empires in Conflict...*, s.51-52.

⁴⁵ Bazı Kürt aydınları, özellikle ayrılıkçı Kürtçü olanları, bu uygulamaları o kadar abarttılar ki, İttihat ve Terakki politikalarını müslüman Kürtleri asimile etmek ve Ermenileri yok etmek için bir taktik olduğunu ileri sürmekten geri kalmamışlardır.Bkz., Prens Süreyya Bedirman, *Kürt Davası, Haybun*, Çev.Dilara Zirek, İstanbul, 1994, s.36.

⁴⁶ W.Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi...* s.205-206.

⁴⁷ Kurubaş, *Başlangıcından 1960'a Değın Kürt Sorununun...* s.29. "Doğudan gelen birçok konsolosluk raporlarından sonra İstanbul'daki ardarda gelen iki İngiliz Elsiçi Lowther ve Malet,

Rusların bu çabalarına karşı Osmanlı hükümeti pasif ve duyarsız kalmamış, bu bölücü ve ayrılıkçı Kürtlere karşı daha etkin mücadele yöntemleri uygulamaktan çekinmemişti. Mesela, Hüseyin Paşa'nın XVI.Hafif Aşiret Süvari Alayı'nın başına geçirilmesi bu tedbirlerden birisiydi. Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına geçiş bunlara mensub Kürtleri rahatsız etmişse de, Hükümet bu aşiretlere bir çeki düzen vermekte kararlıydı. Hüseyin Paşa'nın tayini hem Kürtler hem de Ermeniler üzerinde şok etkisi yapmıştır. Çünkü Ermenilerle uzun yıllar etkin mücadelesiyle ün salmıştı. "İngiliz askeri ataşesi Binbaşı W.Tynell, bu olağanüstü atamanın sebebinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yetkililerine sorduğunda; "Bu siz yabancıların hatasıdır. Bizi niçin kendi başımıza bırakmıyorsunuz. Ruslar Kürt şeflerini satın alıyorlar ve biz Kürtleri Ruslardan uzak tutmak için Hüseyin Paşa gibi adamlara rüşvet vermek zorundayız"⁴⁸ demiştir. Somakian'ın aktardığı bu diyalog doğru mudur bilinmez ama savaş sürecinde Osmanlı Hükümeti'nin menfaatlerine de uygun görünmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nda hükümetin yayınladığı cihat fetvası da Kürtlerin üzerinde etkili olmuş, en azından hükümetin yanında yer almaları hususunda beklenen etkiyi vermişti. Özellikle aşiretlerin bu çağrıyla müslüman - hıristiyan savaşı olarak algılamış olmaları onların gayri nizami güçlerinden yararlanılmasına sebebiyet vermiştir⁴⁹.

İttihat ve Terakki yönetiminin Kürtlere yönelik politikalarının yalnızca askeri olduğunu söylemek doğru bir yaklaşım değildir⁵⁰. Mesela 1913 yılında yapılan cemiyet kongresinde alınan bir kararda "aşairin suret-i iskanı ve aşair ile meskun olan mahallerin suret-i idaresi..."⁵¹ tarzında bir başka politik görüş ortaya konulmuştur. Bununla da

---

Abdürrezak'ın Rusya'nın yardımıyla Van, Bitlis, Musul arasında bir Kürt devrim hazırlığında olduğu konusunda ikna oldular" Somakian, *Empires in Conflict...*,s.56, Sonyel ,*Osmanlı İmparatorluğu...*, s.397.

⁴⁸ Somakian, *Empires in Conflict...*, s.54. "I.Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordularının yanında Rusya'ya karşı savaştılar..." Kutlay, *İttihat ve Terakki...* s.147.

⁴⁹ David Mc. Dowall, *Kürtler*,(Çev.) Zeri İnanç, 7.bs. İstanbul,1996, s.49.

⁵⁰ Kutlay, *İttihat ve Terakki ...*s.151-156.

⁵¹ Tarık Zafer Tunaya,*Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi, c.I*, İstanbul 1984, s.109; Kutlay, *İttihat ve Terakki ...*s.157.

Vilâyât-ı Şârkiyye’de merkezi otoritenin kurulmasını ve asayişsizliklerin önüne geçme hedeflenmişti.

Yine sorumlu bir hükümet olarak Vilâyât-ı Şârkiyye’nin asayiş ve güvenliğinin teminine paralel olarak Kürt-Ermeni anlaşmazlıklarına çözüm yolları aranmış⁵² jandarma ve adliye teşkilatlarının bölgede organizasyonuna çalışılmış, özellikle de bölgede problemlerin temel kaynağı olacak eğitimsizlik için bir eğitim seferberliği tarzında milli okulların açılmasına önem verilmiş, yollar, köprüler ve şehirlerin imarına yeni bir tarz getirilmeye çalışılmıştır. Bütün bu konulardaki çalışmalar araştırmamızın ileriki konularında daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır .

Savaş boyunca hükümetin sosyo-ekonomik ve askeri manada almış olduğu tedbirler etkili olmuş olacak ki , Lazarev gibi Rus araştırmacılar bu gayretleri Jöntürk kışkırtıcılığı olarak değerlendirmiş ve bu politikalarda başarılı olduğunu itiraf etmişlerdir⁵³.

Netice itibariyle İttihat ve Terakki Partisi’nin Kürtlere bakışı, Ermeni, Arnavut, Arap gibi azınlıklara bakışıyla aynı değildi. Çünkü İttihat ve Terakkî Kürtleri, tıpkı Alevîlerde olduğu gibi büyük Türk ailesinin bir kolu olarak görmüş, bu yüzden de onları azınlık değil Osmanlı ülkesinin birinci sınıf vatandaşı ve sahibi olarak kabul etmişti. Yoksa Lazarev’in iddia ettiği gibi zorlama, kışkırtmadan öte Kürtlerin sağduyulu davranması, aldatılmış olanların da bütün Kürtleri temsil etmeyeceği gerçeği bunların çok küçük gruplar olması gibi etkenler Kürtlerin kazanımında başarıyı getiren en önemli etkenler olmuştur.

2-İngiltere’nin Kürt Politikası

İngiliz Avam Kamarası’ndan W.Guinness I. Dünya Savaşı sürecinde Rusya’nın Kürt politikasının konusunda kat ettiği mesafeyi şöyle izah etmiştir:

⁵² “Dahiliye Nazırı’nı çağırttım. Ermeni meselesini açtım. Ermeniler Doğu Anadolu’da bilhassa Kürtlerle anlaşamıyorlar ve onlardan çok korkuyorlardı. Fakat son zamanlarda Ermenilere karşı Türk umumi efkarında da tam bir hoşnutsuzluk vardı” .Mahmut Şevket Paşa’nın Günlüğü..., s.135; Kutlay, İttihat ve Terakki... s.158.

⁵³ M.S.Lazarev, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, Çev.Mehmet Demir. c.I, Ankara, s.17.

“Rusların Kürtlere gösterdikleri sevgi çok dikkat çekicidir. Kürtler, Türklerin işlerine karışmamasına ve askerlik zorunluluğunun Kürtlere tam uygulanmamasına rağmen, Türklere karşı kışkırtılıyordu. Aldatılmış olanlar, Rus silahları ile donatılmıştı. Hatta bir defada ulaşılmaması çok güç bir köyde Kürt gibi giyinmiş ve Kürtlerin yaşantısını paylaşan bir Rus gördüm. Kardeşinin subay olduğunu bunun yardımı ile para temin ettiğini öğrendim”⁵⁴. Bu ifadeler son derece dikkat çekicidir. İngiliz ajanın bu tesbitleri elbette çok önemli ve gelinen noktayı izah etmesi açısından dikkate değer bir ifadedir.. Ancak hemen şu sorunun da W.Guinness* gibilere sorulması gerekir. Rus ajanlarının cirit attığı bu bölgelerde siz ne arıyordunuz? Amacınız ne idi?

Rusya'nın Şârk Meselesi diye özetlediği ,Osmanlı Devleti'nin yok edilmesi ve yağmalanması fikrine İngiltere'nin de katılması böylece yeniden başlar. Ruslar gibi İngilizler de hem Ermenileri hem de Kürtleri diplomatik bir malzeme olarak amaçlarına uygun kullanmaya hız verir⁵⁵. Tıpkı Ermeni Meselesi gibi suni bir Kürt meselesinin yaratılarak uluslararası alana getirilmek istenmesi de ⁵⁶ Osmanlı Devleti'ni yok etmeyi amaçlamıştı.

İngiltere , benzer amaç ve yöntemler uygulamalarına rağmen Rusya'dan daha farklı yöntemler de denemişlerdir. İngiltere, Rusya gibi bölgeyi işgal etmek suretiyle sömürgeleştirmektense her zamanki gibi yöresel unsurları kullanmak suretiyle bölgeye nüfuz etmeyi tercih etmiştir. Özellikle de Rusya'nın Vilâyât-ı Şârkiyye bölgesini işgal ederek Güneye yani zengin petrol yataklarına doğru inmesi İngiltere'yi bu yarışın içine çekmiştir. İngiltere daha çok Rusya'nın ilerleyişine engel olmak için Kürtler üzerinde nüfuzunu kuvvetlendirmeyi düşünmekteydi.

⁵⁴ Rişvanoğlu, **Doğu Aşiretleri** ...s.216.

* Avam Kamarası üyesi Walter Guinness; 1913 yılından itibaren Vilayat-ı Şarkıyye'de Ermeni ve Kürtler arasında gözlemlerde bulunmuş, bu gözlemlerini bir rapor halinde sunmuştur. Yani İngiltere lehine çalışan önemli bir ajan olarak bilinmektedir.

⁵⁵ Ergun Aybars, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, İstanbul, 1988, s.7. Bu konuda İngilizlerde aynı mantıkla hareket etmişlerdir.Mesela; İngiliz Harbiye Nazırı Lord Kitchener “Türkleri dünya haritasından silinceye kadar harbe devam etmeliyiz”; Lyod George , 1914 yılında “Türkler bir insanlık kanseri , kötü yönettikleri toplumların etine işlenmiş bir yara “ demk suretiyle Şark Meselesini kendi perspektifleri açısından değerlendirmişlerdir. Aslan Topçubaşı, **Batı ve Şark Meselesi** ,Ankara 2000, s.152-153.

⁵⁶ Lucien Rambout, **Kürdistan (1918-1946)**, İstanbul, 1978, s.28.

İngiltere'nin Ruslarla benzer politikalar ve ortaklıklar takip etmesine rağmen aynı zamanda da Rusya'ya karşı bir hareket sahasının meydana getirilmesi hedef alınmıştır⁵⁷. Bu politik görüşlerinin uygulanmasında bazı zorluklar vardı. Hem Ermeniler hem Kürtler Vilâyet-ı Şârkiyye'ye sahip olma mücadelesi vermektedir. Sonyel'in ifadesiyle "İngilizler her iki azınlığı da zorluk çekmeden alet olarak kullanmayı tasarlıyorlardı"⁵⁸. Bu hassas durum karşısında İngiltere, iyi yetişmiş ajanları vasıtasıyla Kürt toplulukları içine sızarak bunları elde etmeye çalışmıştır.

Bölgede politik dengeler değişince İngilizlerin Kürt ve Ermeni politikaları da değişmiştir. Buna rağmen politik yaklaşımlarının temelinde Orta Doğu'daki Irak petrolüne sahip olma ve bu bölgeleri sömürge edinme maksadı gizlidir. Bu yüzden de Irak'ın kuzeyindeki bölgelerde stratejik üstler kurmak⁵⁹ ve Kürtleri de organize bir şekilde kendilerine bağlamak çıkarlarına uygundu. Bu işi başarmak için de her türlü yöntemi uygulamaktan geri kalmamışlardır. Mesela güç kullanma, rüşvet ve parasal destek verme daha da önemlisi İngiliz misyonerlerinin çalışmaları en dikkat çekici olanlarıdır.

Uluslararası boyutta bir Kürt Meselesi çıkarma gayretleri daha çok İngiliz ve Rus politikalarıyla örtüşmekteydi⁶⁰. Bunun için de özel eğitilmiş İngiliz ajanları Kürt toplulukları içine girerek onları kazanmak için çalışmışlardır. Daha 1800'lerden itibaren Vilâyet-ı Şârkiyye'ye araştırmacı kisvesi altında bölücülük faaliyetlerine çalışılmış⁶¹ ve olayları saptırmak suretiyle bölgeye nüfuz etmeye gayret etmişlerdir. "İngiliz ajanlarını biz bazen bir diplomat, bazen bir arkeolog veya bazen da bir tarih uzmanı olarak görürüz. Bunların dışında bir subay veya Orta Doğu'da faaliyet gösteren bir şirketin

⁵⁷ Mehmet Bayrak, *Açık-Gizli/Resmî-Gayriresmî Kürdoloji Belgeleri*, Ankara, 1994, s.355.

⁵⁸ Salahi R.Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara, 1995, s.6.

⁵⁹ Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1970, s.32.

⁶⁰ Tekin Erer, *Kürtçülük Meselesi*, İstanbul, 1994, s.45.

⁶¹ S.Ahmet Arvasî, *Doğu Anadolu Gerçeği*, 2.bs. Ankara, 1988, s.81. "Misyoner kelimesinin İslam düşmanı manasına alışının ve bunların bu ünvanla müslümanların karşısına çıkamayacak hale geldiklerini bunun neticesi olarak misyonerler, unvanı değiştirmek ve kendilerine bambaşka bir çeki düzen vermek lüzumunu hissettikleri... misyoner olmak iddialarını bırakmışlar ve din ilimlerinde ihtisas sahibi birer ilim adamı sıfatıyla ortaya çıkmayı tercih etmişlerdir..." (Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara, 1996, s.44.)

müdürü veya temsilcisi olarak da vazifelerinin başındadırlar. Hemen bütün fırsatlar ve çeşitli yollar ile Kürt toplulukları arasında bulunmak ve bunları etki altına alabilmek diğer emperyalist merkezler kadar İngilizlerin de isteği olarak ortaya çıkar”⁶².

İngiltere Kürt meselesinde uzmanlaşmış elemanlarını Anadolu’ya göndermiş ve bunlardan sürekli raporlar istemiştir. İstanbul’daki İngiliz Büyükelçiliği de bu raporları İngiltere’de Hariciye’ye göndermiştir. Mesela bir raporda şu ifadeler dikkat çekicidir: “Hükümetimizin niyeti Türkleri ne olursa olsun zayıf düşürmek ise Kürtleri onlardan ayırmak hiç d+e fena fikir değildir. Bu da mümkündür”⁶³ Yine başka bir İngiliz belgesinde durum tespitleri yaparak gelineen noktaları izah etmişlerdir. Bu belgede şöyle deniyor: “Bu zengin memleket Almanların göz diktikleri olgun bir meyve gibidir. Sanıyorum ki İstanbul’a karışıklıklar ümit ediyorlar ve bu karışıklıkların ardından Kürtlerin Ermenileri ya da Ermenilerin Kürtleri kesmesini bekliyorlar. Bu durumda da Rusların karışacağını umuyorlar. Böyle bir vaziyette Almanlar da derhal kendi çıkar bölgelerine gireceklerdir”⁶⁴.

Bu bağlamda İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı arifesinde irtibata geçtiği aşiret reislerinden birisi Seyyit Taha’dır. 1910’lardan itibaren Kürtçülük hareketi içinde önemli çalışmalar yapmış olan Şeyh Abdülkadir de İngiltere’nin büyük desteğini alanlardır⁶⁵.

Mim Kemal Öke’ye göre İngilizlerin Kürtlere duydukları ilgi zamanla diplomatik ve askeri müdahalelere dönüşmüştür. Bunda İngiltere’nin Ermenilere duyduğu ilginin de Kürtler tarafından İngiltere’ye bir mesafeli duruşa sebebiyet verdiği muhakkaktır. 1912 tarihinde İngiltere’nin İstanbul’daki Büyükelçisi gelişen bu hareketlerin ileride kendileri için bir tehlike doğurabileceği endişesini rapor etmiş ancak İngiliz hükümeti

⁶² İbrahim Etem Gürsel, **Kürtçülük Gerçeği**, Ankara, 1977, s.125. “Villiams, General Bikker, Tirotir ve Wilson isimleri akıla ilk gelenlerdir. Bunlardan General Bikker Aras-Fırat bölgesinin komutanının yanında bulunmuş ve önemli vazifeler yüklenmiştir. Tirotir ise İsmail Hakkı Paşa’nın müşaviri olarak vazife görmüştür. Gürsel, **Kürtçülük Gerçeği** ...s.129.

⁶³ Gürsel, **Kürtçülük Gerçeği** ...s.132.

⁶⁴ Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul, 1967, s.163. “Ruslar Türkiye sınırında bir anarşiye katlanamayacaklarını bildirdiler. Majestenin hükümeti Türk sınırında yaşayan Kürtler arasında da huzursuzluk çıkartıyorlar. Zayıf Türk otoriteleri bunu bastıramaz ve biz buna katlanamayız dediler” .Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye...** s.168.

⁶⁵ Gürsel, **Kürtçülük Gerçeği** ...s.130-131.

Kürtlerin henüz bu olgunluğa erişmediğini, bu yüzden ciddiye alınabilecek bir karşıt Kürt hareketinin olacağına inanmamıştı. Zaman zaman Kürt liderlerin ayaklanma için İngiltere'den destek istediklerinde de başarısız olabileceklerinden emin oldukları bu isteklerine red cevapları verilmişti⁶⁶.

Ancak İngiliz politikası bölgede meydana gelen gelişmelere ve Rusya'nın almış olduğu mesafe ve tavirlara göre tutum ve davranışlarını politikalarına da yansıtmakta gecikmemişlerdir. Mesela Birinci Dünya Savaşı'nda Kürtlerin birlikteliği sağlanıp da bir devletçik kurulması gündeme gelirse duruma göre Kürtlerin idaresinin değil ama himayelerinin de Ruslara bırakılabileceği düşünülmüşken bir başka görüşte de "Kürdistan'ın geleceği ileride ciddi bir mesele olacaktır. Oranın ikinci bir Rus Türkistan'ı olmayacağı ümid"⁶⁷ edilmiş ve Kürtlerin bağımsızlığının daha büyük sıkıntılar doğuracağı düşünülmüştür.

Bu politik döngü savaş sürecinde yeni boyutlar kazanmıştır. Özellikle Ermeniler mi? Yoksa Kürtler mi? Soruları karşısında Rusların tavirlarına göre ve bölgenin stratejik önemine binaen daha akılcı ve kalıcı olanı yani Kürtlerin desteklenmesi gündeme gelmişti. Hatta Osmanlı Devleti'nin 1915 yılındaki mecburi iskan politikalarında ölüm ve sıkıntıların müsebbi olarak Kürtlerin gösterilemeyeceği tezi savunulmuştur. Bu tezi iki sebebe bağlamışlardır. Birincisi, söylenildiğinin aksine bir Ermeni katliamından daha çok Ermenilerin Kürtleri katlettikleri, ikincisi de tehirden dolayısıyla soykırımdan Kürtleri değil, Türk tarafının ve hükümetin sorumlu olduğu, bunda da hükümetin propagandalarının etkili olduğu, Ermeni ve Kürtlerin tarihi dostlukları olduğu⁶⁸ şeklinde ifade etmişlerdir.

İngilizlerin bu politik döngülerinin vardığı noktayı bir İngiliz ajanı olan Noel hatıralarında şöyle özetlemiştir;

⁶⁶ M.Kemal Öke, *İngiliz Ajanı, Binbaşı E.W.C. Noel'in Kürdistan Misyonu (1919)*, İstanbul, 1990, s.14-15.

⁶⁷ "İngiliz otoritelerinin konu üzerinde ne kadar farklı düşündükleri belli olmuştu. Çözüm için savaşın bitmesinin beklenmesi yerinde bir karar olacaktı..." Öke, *İngiliz Ajanı, Binbaşı E.W.C. Noel'in Kürdistan Misyonu..* s.16.

⁶⁸ Edward William Charles Noel, *Kürdistan 1919 Kürdistan'da Özel Görevde Bulunan Binbaşı Noel'in Günlüğü*, Çev.Bülent Birer, İstanbul, 1999, s.153-154.

“Ortadoğudaki çıkarlarımızdan ötürü bölgedeki Ermeni ve Kürt sorununa tarafsız kalmamız mümkün değil. Ayrıca Amerikalı misyonerlerin çözümlerinin etkisinde kalmamamız gerekir”⁶⁹.

Netice itibariyle Osmanlı Devleti'nin Vilâyât-ı Şârkiyye bölgesinde İngiltere hükümeti ,Ermenilerin Büyük Ermenistan'dan vazgeçerek buraların Doğu vilayetleri, Ermenistan veya Kürdistan adıyla isimlendirilmesi sınırlar ayrılmadan diğer problemlerin daha ileri ki tarihe bırakılmasını önermektedir⁷⁰. Gerçekten de İngilizler bu bölgeye yönelik kalıcı çözümü savaş sonrasına bırakmakla geleneksel İngiliz diplomasisine sahip çıkmakta ve bundan da kendi lehlerine sonuçlar çıkarmayı düşünmekteydiler.

3-Rusların Vilâyât-ı Şârkiyye Politikaları Çerçevesinde Kürtlerin Yeri

Rusya , yönetim ve rejimlerin değişmesine rağmen asla vazgeçmediği bir plan ve programın sahibi devlettir. Bu plan ve programın siklet merkezinde jeopolitik ve jeostrategjik açıdan vazgeçemediği Osmanlı Devleti bulunmaktadır. Çar I. Petro'nun amiyane tabiriyle Şârk Meselesi önünde en büyük engel olarak da Osmanlı Devleti yani Türkler bulunmaktaydı. Dolayısıyla buraları elde etmek için ne gerekirse yapılmalıydı⁷¹.

Tarihi süreç içinde Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanı olmayı başaran Rusya, bir çok kez savaş meydanlarında diplomatik toplantılarda kozlarını oynamışlardı. Rusya, her defasında Boğazları ve Vilâyât-ı Şârkiyye'yi elde etme mücadelesinden vaz geçmedi. Her iki bölge stratejik öneminden dolayı emperyalist devletlerin vazgeçmediği önemseddiği yerlerdi ve bu yüzden asırlar boyunca her türlü taktik ve mücadeleye sahne olmuştu.

Rusya'nın Vilâyât-ı Şârkiyye üzerinde oynamaya çalıştığı oyunlarda, bölgenin sosyo-etnik yapısının belirleyici olduğu görülmektedir. Rusya'nın amaçlarına ulaşmada kullanabileceği iki taraf Ermeniler ve Kürtler idi. Vilâyât-ı Şârkiyye'yi ele geçirmek

⁶⁹ “Dr.User Ermenileri çok seviyor, çünkü Ermeniler Hıristiyandır ve Kürtlerden üstün görüyor, Çünkü Kürtler müslümandır”, (E.W.C. Noel, *Kürdistan*, s.155).

⁷⁰ E.W.C., Noel, *Kürdistan...*, s.158.

⁷¹ Boris Mouravieff, *Deli Petro'nun Vasiyetnamesi*. (Çev.) Refik Özdek, İstanbul, 1966, s.52.

için tabir-i caizze kale içten fethedilmek istenmekteydi. Bunun için ilk önce Ermenilerin bölgede bir devlet kurma hayallerinin gerçekleştirilmesine destek olmuşlardı. Bu meselede de epeyce yol almışlardı. Özellikle Ermeni meselesinin uluslararası bir probleme dönüşmesinden rahatsız olan Rusya, Ermenilerin kontrolden çıkabileceği endişesiyle yeni arayışlar içinde oldu⁷². Aynı maksada hizmet etmesi beklenen diğer tarafta ise Kürtler bulunmaktaydı.

Rusların Kürtlerle teması 1804-1805 yıllarına tesadüf eder. Rusların bu gayretleri yüzyıl boyunca devam eden Türk-Rus Savaşlarında da tesirini göstermiş ve Kürtleri yeni bir politik malzeme olarak her defasında kullanma gayreti içinde olmuşlardı. 1800'lerden itibaren temeli atılan bu ilgi sonuç vermiş Kürtler, 1829 Türk-Rus savaşlarında Rusların yanında savaşabilmişti. Bu savaşların Kürtlerin geniş coğrafyalara göç yoluyla ve Ruslar lehine tampon bölgeler oluşturulmasında ziyadesiyle etkili olduğu söylenebilir⁷³.

Kürtlerin bu yayılmalarına karşı Osmanlı kuvvetlerinin harekete geçmesi karşısında Yezdan Şer Bohtan'da ayaklanmıştı. 93 Harbiyle Bahdinan ve Bohtan'da Hakkari Kürtleri, bir müddet sonra Şeyh Ubedyullah Ayaklanmaları vuku bulmuştu. Bu ayaklanmaların hemen hemen hepsinin karakteristik özelliği Hıristiyanlara karşı olmaktan uzak daha çok Rusya'nın emellerine göre hazırlanmış tertipler görünümündeydi⁷⁴.

Rusya , Vilâyat-ı Şârkîyye'de yaşayan Ermeni, Kürt, Asuri.. vs. gibi gurupların kendi hesaplarına çalışmalarını temin etmek için bir taraftan bu gurupları kışkırtarak birbirine düşürmek istemiş, bir taraftan da bunlar arasında elde ettiği ajanları parasal

⁷² “Çünkü bölgenin nüfusunun yüzde seksenbeşi müslümandı. Yüzde onbeşlik bir Ermeni nüfusla Osmanlı ordusuna büyük bir darbe indirmek mümkün değildi...” Muammer Demirel, “Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Kürtleri Elde Etme Girişimleri” **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri ,II, 23-25 Ekim 1995 İstanbul**, Ankara 1997,s1.

⁷³ N.Minorsky, “Kürtler” **İslam Ansiklopedisi**, c.VI, İstanbul, 1967, s.1106.

⁷⁴ Viladimir Minorsky, “XIX.Yüzyılda Türkiye” , TH.Bois, V.Minorsky D.N. Mac Kenzie. **Kürtler ve Kürdistan**, (Çev.) Kamuran Fıratlı. İstanbul, 1996, s.114-116.

olarak desteklemiş onları Rusya'da eğitmiş ve silahlandırmıştı. Bu işleri de kendi ajanları vasıtasıyla yapmıştı⁷⁵.

Rusya, bölgeyi elde etmek için yalnız askeri tedbirlere başvurmamıştır. Aslında Ruslar bölgeyi tamamen işgal edip ve kalıcı olduklarını düşündükleri için başvurdukları tedbirler arasında en etkili olanı diyebileceğimiz ,aşiretler üzerinde başlatmış oldukları kültürel çalışmaları daha çok önemsemişlerdi. Özellikle 93 Harbi akabinde Rusların Kürtler konusundaki eğilimlerinde yeni yöntemlere, paralel olarak kültürel çalışmaların etkili olduğunu söyleyebiliriz. Akgül'e göre de "Bu savaş Rusya'da Kürt aşiretleri ve Doğu Anadolu'daki diğer gruplar üzerinde yeni fikirlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır."⁷⁶ Geline bu süreci Rohat ise şöyle izah etmektedir: "Kürdoloji bir bilim olarak Rusya'da doğup, gelişmeye başladı. Böylece Kürdoloji'nin ana vatanı Çarlık Rusyası oldu. IX. yüzyılda bölgede başlayan savaşlar sonucunda Ruslar Kürtler ile olan kontaklarını daha da geliştirerek, Kürtler ile yakından ilgilenmeye başladılar... Ruslar ve Kürtler arasında bu dönemde oluşan ilişkiler, yalnız askeri ve siyasi alanda değil, aynı şekilde bu iki halk arasında oluşan bir takım ekonomik, kültürel, dini ve komşuluk ilişkileri de olmuştur"⁷⁷. Bu yakınlaşma sürecine Rus Kürdolojisi, yaptığı çalışmalarla büyük ivme kazanmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalardan bazı örnekler vermek gerekirse:

- M.Lixutin'in 1854 ve 1856 Yıllarında Türkiye'nin Asya Kesiminde Ruslar,
- Y.M.Çetoev, Rus-Kürt İlişkileri Tarihinden,
- P.S:Pallas, Tüm Diller ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlüğü,
- F.Justi, Kürtçe Gramer,
- A.Jaba, Kürt Halk Türküleri,

⁷⁵ "Bu Rus görevlileri arasında; Diyarbekir Konsolosu Yakimonisky, Tebriz Konsolosu Bonafiyd, General Loris, Melikof, General Babatov, Erzurum Konsolosu A.Jaba, General Korganof, General Paskeviç, General Avrianov, Dışişleri Bakanı Sazanof, Kafkasya Genel Valisi Voronsov-Daşkov, İstanbul Büyükelçisi Giers, Şam Büyükelçisi Şahovski ve gizli ajan Klemn..." Suat Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Kürtler", **Osmanlı** ,(Edit.) Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, c.II, Ankara, 1999, s.540.

⁷⁶ Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ..."s.541.

⁷⁷ Rohat, **Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)**, 2.bs. İstanbul, 1992, s.95.

-Abovyan, Kürtler, Yezidiler...⁷⁸

Rusların böylesi tutkulu çalışmalarının amacına ulaşması için yalnız bu çalışmalar da yetmezdi. Bunun için bir taraftan da Gürcistan Kuban Irmağı arasındaki yerlerde yaşayan müslüman Türkleri öldürmek sürgün etmek gibi yıldırma gayretleriyle beraber, bu bölgelere Rus mujiklerini(köylüsü) yerleştirme politikası takip etmekteydi⁷⁹. Ruslar, kuzeyden güneye inerek Vilayat-i Şârkiyye'yi ele geçirmek için Ermenilerin yanında Kürtleri de yanlarına almaları gerektiğini iyi biliyorlardı. Özellikle bölgede Ermenilerin her an katliama uğrayacakları korkusu içinde yaşamaları Rus politikasına uygundu. Bu durum Rusya'nın işgal planlarına iyi bir diplomatik yol olabilecekti. Kürt ve Ermenilerin Osmanlı Hükümetine karşı olmaları ve güvensizlik durumları da Rus propagandasının etkili olduğunu göstermekteydi. Van Konsolosluğu'ndan Büyükelçi Giers'e gönderilen raporda bu gerçek şöyle ifade edilmiştir; "Başarılı Rus politikasından dolayı, sadece Ermeniler değil, Kürtler de iki yıl öncesine kadar Osmanlı Hükümeti'ne güven duymaktayken şimdi Türk Hükümeti'ne karşı hasmane bir tavır içine girmişlerdir"⁸⁰.

Rus-Kürt ilişkilerinde geline bu noktada Rus ajanlarının yaptığı kısa ve uzun vadeli planların etkisi pek büyük olmuştu. Mesela Rus Generali ve ajanı Avyarov'un bu politikaların oluşmasında önemli yeri olmuştur⁸¹. Avyarov'un bu çalışması bu ilişkilerin ana hatlarını belirlemiştir. Bu raporu özetleyecek olursak; önce gelecekte çıkabilecek Türk-Rus savaşlarında Kürtlerin alacakları pozisyonu belirlemek için üç önemli tespitte bulunuyor:

- “1 Kürtlerde açık bir milli hissiyat olmadığı gibi onlarda vatanperverlik de yoktur. Bunlarda yalnızca hürriyet, kendi aşiretine ve bazen de kendi aşiret başkanı tarafından yerleşilen yere bağlılık vardır...”
- 2 Şimdilik Kürtlerin dini taassupları dahi yoktur...

⁷⁸ Rohat, **Kürdoloji Biliminin 200 ...**s.85-104.

⁷⁹ Mahmut Rişvanoğlu, **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, 4.bs. İstanbul, 1992, s.214-215.

⁸⁰ Somukian, **Empires in Conflict...**, s.51.

⁸¹ “Rusya bu çalışmalar sayesinde denizlere ve Ortadoğu'ya açılma yolunun üzerindeki engellerin nasıl kaldırılacağına hesabı içindeydi”. Akgül, “Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ...” s.542.

3 Genel bir dini bağıllık dışında Kürtlerle Türkler arasında herhangi bir olgu yoktur...”⁸²

Avyarov, bu tespitler üzerine olması gereken Rus-Kürt ilişkilerin ana çerçevesini de şöyle izah etmektedir,

- Rusların her zaman Osmanlı’ya karşı güçlü olduğu hissini uyandırılması gereklidir.
- Ruslarla işbirliği yapan bazı şahısların Türkiye’ye kaçmaları görülmüştür. Bu durum Kürtlere Rus idaresinin çok kötü olduğu izlenimi vermekte, bu hususlara dikkat edilmesi gerekir,
- İslam dininin Türkler ve Kürtler arasında bağı güçlendirmesini temin için Osmanlı Hükümetlerinin buna önem verdiği, bu yüzden bu ilişkinin izlenmesi gerekir,
- Bölgede açılan Türk okullarının gelecekte büyük bir misyonu olacağı,
- Hamidiye Alayları Rus politikalarına karşı büyük bir engeldir. Bu yüzden aşiret reislerini rüşvet, hediye ve entrikalarla kazanmalıyız⁸³,
- Kürtleri kazanmak için para unsuru önemlidir ,bunun için çok dikkatli davranmak gerekir. Aksi halde Rusya’nın güçsüz olduğuna inanırlar,
- Kürtlerin özellikle Hamidiye Kürtlerine karşı Rusya’nın güçlü silahlarının da en gelişmiş silahlar olduğunu öğretmeliyiz⁸⁴,
- Savaş başlamadan önce Kürt taarruzlarına sed çekmek için ya bizimle işbirliği yapacak ya da hepsinin yeryüzünden silineceği imajı ve propagandasını yapmak, Kürtlerde vatanperverlik hissi zayıf olduğundan birinciyi tercih edeceklerdir. Çünkü şahsi ve maddi çıkarlar onlar için öncelikli olanıdır⁸⁵,
- Kürtlere karşı silah kullandığımızda en acımasız ve gaddarca olmalıdır,
- İşgal edilecek yerlerde Kürt milisleri teşkilatı kurulmalıdır⁸⁶,
- Kürtler arasında büyük kargaşa yaratılacak yollardan birisi de Kürtlerin sünî ve şifî olanları arasına nifak sokmak. Çünkü Kızılbaşlar hiçbir zaman Osmanlı’yı desteklemezler. Bunun çok iyi kullanılması gerekir. İşgal zamanı Kızılbaşlardan çok

⁸² Avyarov, *Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler (1801-1900)*, (Çev.) Muhammed (Hako) Varlı (Xanî), İstanbul, 1995, s.147.

⁸³ Avyarov, *Osmanlı-Rus ve İran ...* s.148.

⁸⁴ Avyarov, *Osmanlı-Rus ve İran ...* s.149.

⁸⁵ Avyarov, *Osmanlı-Rus ve İran ...* s.150.

⁸⁶ Avyarov, *Osmanlı-Rus ve İran ...*, s.151.

istifade edilebileceği⁸⁷ muhakkaktır. Özellikle hayvanlar için yem temininde yardımcı olabileceklerdir,

-Kürtlerin ekonomik durumlarının düzeltilmesi için önlemler almak⁸⁸.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan Avyarov'un raporu, Çarlık Rusyası'ndan Sovyet Rusyası'na uzanan süreçte Rusların Kürt Politikalarının oluşmasında en önemli plan ve program olmuştur⁸⁹. Bu çalışmalar sonucunda 1904 Sason, Muş, Van İsyancıları, 1907 Dersim İsyancıları.. vs. gibi huzursuzlukların hazırlayıcısı yine bu gibi çalışmalar olmuştur⁹⁰. Rus ajanlarının Kürtler arasında yaptıkları çalışmalarında da adeta Kürtleri elde etme el kitabı gibi bir işlev görmüştür. Mesela bu çalışmalar sonucunda elde ettikleri Kürt reislerden Simko, Abdürrezak, Ağa Petros gibi şahıslar⁹¹ Rus politikaların Vilâyât-ı Şârkîyye'de ve diğer Kürt bölgelerinde hayat bulmasında çok etkin olmuştur. Mesela "1914'ün Haziran ayının sonlarında Yusuf Kamil Bey, İstanbul'daki Rus Elçisi Yakuşev ile bir görüşme yaptı. Yusuf Kamil Bey, bütün Doğu Anadolu'nun Rusya hakimiyetine girmesini açık olarak ifade etmekteydi. Yusuf Kamil Bey, Rus elçisine İstanbul'daki irtibat kurabileceği bazı Kürt ileri gelenlerin de adreslerini verdi"⁹². Bunlar Birinci Dünya Savaşı sürecinde devamlı surette Osmanlı Devleti'nin uğraşmak zorunda kaldığı önemli iç hadiseler meydana getirmiş, Rusların başarı elde etmelerine katkı sağlamışlardı.

⁸⁷ Avyarov, **Osmanlı-Rus ve İran ...** s.152.

⁸⁸ Avyarov, **Osmanlı-Rus ve İran ...** s.169.

⁸⁹ Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ..." s.546.

⁹⁰ Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ..." s.546-547.

⁹¹ Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ..." s.547. "İran'da görülen ayaklanmaların en önemli olanı Şikak, Aşireti lideri İsmail Ağa tarafından (Simko) başlatılmış olanıdır. Simko'nun hareketi I. Dünya Savaşı ve onu izleyen yıllarda İran Azerbaycan'ın da çeşitli güçlerin (Rusya, İran, Fransa, İngiltere) çatıştığı bir döneme rastlar. Sekban, **Kürt Meselesi...**s.139. "Maceracı Simko İsmail ise bir Kürdistan kurma teşebüsü sırasında kâh Türk hükümetinin himayesine sığınarak İran'a kâh Rusya'ya geçerek orada Türkiye'ye karşı hareket ve faaliyetlerde bulunmuştur. Nihayet 1927'de Türkiye'ye sığınarak Hakkari'nin Bacurge Nahiyesi'ne yerleştirilmiştir" Nazmi Sevgen, **Doğu'da Kürt Meselesi**, İstanbul, 1970, s.17.

⁹² Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ..." s.548.

a) Vilâyât-ı Şârkiyye’de Rusların Kürtleri Elde Etme Çabaları, Bazı Kürt Gruplarının Ruslarla İşbirliği Yapması ve Hükümetin Aldığı Bazı Tedbirler

Vilâyât-ı Şârkiyye’de Osmanlı egemenliğine son vermek maksadıyla beslenen emelleri ve beklentileri malum olan devletlerin politikaları 1908 Meşrutiyet hareketi sonrası bazı değişikliklere uğramıştı. Bu bölgede Büyük Ermenistan’ı gerçekleştirme stratejileri yaşanan politik gelişmeler üzerine değişmiş, bu kez de Osmanlı’dan ayrı bir Kürt devleti kurma projelerini diplomasi ve siyasi arenaya koymuşlardı. Bu proje üzerinde Kürtler ve Ermenilerin uzlaşması ilk etapta sağlanamamış, ancak 1914’de Rusya’nın Paris Sefiri Sazanof’un Ermeni temsilcileri Dr.Zavrieff ve Nubar Paşa ile görüşmeleri üzerine Rusya, Fransa ve İngiltere’nin himayesinde bir Ermenistan ve Ermenistan’a bağlı muhtar bir Kürt devletçisine ikna edildiler⁹³

Vilâyât-ı Şârkiyye’de gelinen bu noktada Rusların bölgeyle ilgilenmeleri ve buralarda nüfuzlarını kuvvetlendirmek için başlattıkları çalışmalar birinci derecede önem arzeder. Rusların daha önceleri Ermenilerle bu amaçlarını gerçekleştirme çabalarının boşa çıkabileceği endişesiyle Kürtlerin de iyi birer politik malzeme olabileceği düşüncesi Rusları gerçek anlamda Kürtler üzerinde yoğunlaştırmıştı. Bu ilgi daha IX. yüzyılda başlamış bu ilgi Rusya’nın bir ajanı olan Avyarov’un raporlarıyla da iyice netlik kazanmıştı⁹⁴. Bu önerilerden hareketle de istenilenler birer birer uygulamaya konulmaktaydı.Zaman zaman Rusların Osmanlı Devleti nezdinde yaptığı destek girişimlerini de değerlendiren hükümet⁹⁵ buna rağmen Rusların düşünce ve stratejilerine vakıf olduğundan Vilâyât-ı Şârkiyye idarecilerinin görüşlerine sık sık başvurmakta idi. Bu bağlamda değerlendirilebilecek olan Erzurum Vilayeti’nin 6 Mayıs 1914 tarihli raporu dikkat çekicidir. Bu raporda şu tespitlere yer verilmiştir: “Kafkasya Vali-i Umumisi tarafından gönderilen Türkçe ve Kürtçeye aşina bazı Rus memurlarının Eleşkird Karakilisesi’ne civar Mecingerd mıntıkası karşısında Rus mevkiine ,Kakanlı vs. aşair-i mensubinden icra-yı ticaret ve tesviye-i hususat vesilesiyle Rusya tarafından geçmekte olan ile temas ve ihtilat ve müşaverede buldukları gibi aşair-i mezkure

⁹³ İsmet Parmaksızoğlu, **Tarih Boyunca Kürt Türkleri ve Türkmenler**; Ankara. 1983, s.65.

⁹⁴ Avyarov, **Osmanlı-Rus ve İran ...** s.147 vd.

⁹⁵ **B.O.A, DH-ŞFR, 42/228.**

efradından olup Ruslar tarafından casusluk hizmetinde istihdam edilmekte olan bazı Ekrad ile Sarıkamış'daki Rumlardan birtakım fesadcıların birer vesileyle mezkur kazalardaki aşair için ise sevk ve izam kılındıkları ve Bedirhanî Abdürrezak'ın Hoy konsoloshanesinde ikamet ile Kafkasya Vali-i Umumîsini mütemadiyen ziyaret etmekte olduğu misüllu şu yakınlarda yine Vali-i Mümaileyhle görüşmek üzere Tiflis'e azimet itmiş ve bu aralık merkumun Hoy civarındaki hudutlarımızda çapulculuk ve fesadcılık itmek bizim tarafa silah kaçırmak üzere Rusya Hükümeti tarafından Van ve Bitlis Vilayetlerinden firar itmiş Ekrad ile mahalli Kürdlerinden Jandarma Hudud-ı İraniye Süvarisi ve orman bekçisi olarak suret-i mahsusa ve Rusya'da teşkil edilmiş olan çetenin sergerdelik hizmetini deruhte itmiş olduğu Kars Şehbenderliği'nin istihbara matuf 13 Nisan 330/ 26 Nisan 1914 tarihli işar-ı temdidinden anlaşılması...⁹⁶

Rus Hükümeti savaş arefesinde Kürtleri yanlarına alabilmek için her türlü yolu denemekteydi⁹⁷. Vilâyât-ı Şârkiyye'de büyük Ermeni katliamı olacağı gibi propaganda içerikli haberler yaymakta bir taraftan da Kürt aşiretlerinin kendileriyle birlik olarak bölgede karışıklık çıkarılması için yönlendirme çabası içine girmektedir⁹⁸. Özellikle nüfuzlu aşiret reislerini elde etmek için maddi bütün imkanlarını seferber eden Rusya'nın bu çalışmalarına karşı hükümet de yine yetkililerin dikkatlerini çekmekteydi. Mesela Hayderanlı Aşireti Reisi Hüseyin Paşa ile Takurî Aşiret Reisi Hüseyin Bey'in Rusya Konsolosuyla muhabere de buldukları bundan dolayı aşiretlerin Rusların eline düşmesinin ileride büyük tehlikeler doğurabileceği hususunun bilinmesi istenmiştir⁹⁹.

⁹⁶ B.O.A, DH-ŞFR, 40/174.

⁹⁷ Kurubaş, *Başlangıcından 1960'a Değın Kürt Sorununun ...*s.31.

⁹⁸ Rişvanoğlu, *Doğu Aşiretleri...* s.216. "Çarlık politikası adına hareket eden elebaşların Türk ve adaletinden korkmadan ellerini kollarını sallayarak dolaşabildikleri, Tiflis ve Urmiye Gölü arasındaki bölgede bir Rus müdahalesinin hazırlıkları için devamlı gidiş gelişler olmaktadır".

⁹⁹ B.O.A, DH-ŞR, 40/151. "İran'a firar iderek Hoy'daki Rus Konsolosu ile mütehayyiç müzakeratta bulunduğu Hoy ve Selmas Şehbenderliğinden bildirilen Hayderanlı Aşiretinden Mehmed Efendi mahdumu Hasan Bey'le yine firaren şakî Said nezdine giden Takurî Aşireti Reisi Hüseyin Efendi'nin... oralarca ne dereceye kadar ehemmiyet ve nüfuzları olduğunun iş'arı." (B.O.A, DH-ŞFR, 42/82). "Barzan şeyhinin efrenci Ağustos 19'da Hoy'da Rus Konsolosu kumandanı ile görüşerek Dilhan'a gittiği Rusların şeyh ve şakî Simko tavassutuyla hudud üzerinde aşair arasında tahkikat ile temin-i maksada çalıştıkları Hariciye Nezaretinden bildirilmiştir. Hudud civarındaki

Rusların İran üzerinden Vilâyât-ı Şârkiyye'ye gönderdikleri aşiretler ve casusların hem siyasi maksada hem de diğer azınlıklar üzerinde de emsal gösterilebileceği ve bundan dolayı silahlanabilecekleri hususunda hudud birlikleri ve jandarmanın hazır olmasının da yerinde olacağı bir başka uyarıydı¹⁰⁰

Kürtler arasında milliyetçilik duygularının yaygınlaşmasıyla Ruslar bunu bir fırsat olarak telakki etmiştir, kışkırtıcı ve destekçileri arasına katılmakta gecikmişti. Ayrıca hükümetin icraatlarından memnun kalmayan aşiretler de Rusların bu çağrılarına uzak durmadılar. Mesela, Bedirhanî Abdürrezak'ın net bir şekilde 1909'da Petersburg'a bağımsız Kürt devleti projesi için gittiği bilinmektedir¹⁰¹. Rusların bu çerçevede Kürtlere yaklaşımlarını kendi çıkarları adına düşündürücü bulan İngiliz ve Alman çevreler de bu politik arayışlardan nasiplenmek adına her fırsatı değerlendirmekteydi. Mesela Almanlar Rusların yaklaşımlarına karşı kendi propagandalarını yapmakta, Silvan, Cizre, Bismil'e kadar adamlarını göndererek Bedirhanîlerle temas kurmuş, toprak satın alma yolları denemiş böylece Rusların işgal ve kontrol suretiyle nüfuz alanları oluşturmasını engelleme çabaları içinde olmuşlardır¹⁰².

Rusların, Türk ve İranlı yöneticilere karşı ayaklandırarak, asayişsizlik yaratma, kışkırtma, para ve vaatlerle sıkça kullandıkları Şikak Aşireti Reisi Simko Ağa'nın Vilâyât-ı Şârkiyye'de eşkıya faaliyetleri o kadar ileri boyutlar kazanmış ki¹⁰³ Van Vali Vekili Nazım Bey çaresizliğini Dahiliye Nezareti'ne şöyle izah etmekteydi: "Hükümete karşı çıkışın bütün haşerat taraf taraf canlanmaya başladı. Hal bendenizi ciddi düşündürüyor. Babîâli şuna kani olsun ki, Van'da kumandanlıkla valilik birleşmezse burada idare kabil olmayacaktır. Babîâli, Van için kumandanlıkla valiliği birleştirmek fikrinde bulunacak ise vatan ve millet namına istirham ederim... Bulunmayacaksa bu hale kat'i bir nihayet verilerek memlekette bendenizde şu keşmekeşten muhafaza

---

aşair hakkında icab eden tedabirin istikmalî ile Rus teşebbüsâtı derecesiyle aşairin vaziyeti hakkında istihsal olunacak malumatın işarı..." (B.O. A,DH-ŞFR, 44/127).

¹⁰⁰ B.O.A,DH-EUM- E.M.N., 37/23.

¹⁰¹ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi...* s.233.

¹⁰² "Kaza-yı mezkur ağalarından Hacı Reşid Ağa'nın arazisini almaktan ibaret olduğunu ve bu arazinin mümbayaasında hükümetçe bir mümanaat gösterilip..." (B.O.A, DH-SYS, 23/15, Belge No:4).

¹⁰³ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi...* s.232.

buyurulsun. Tekrar arzederim ki hal ihmal olunacak gibi değildir, gerek Simko gerek Said bu vilayette de azim vukuat ihdas edeceklerdir. Çünkü işin içinde Rus entrikası muhakkaktır”¹⁰⁴.

Bu çerçevede Rus hükümeti, Revan ve Kars Eyaletleri dahilinde yaşayan Kürt aşiretlerini o günlerde milis askeri rütbeleriyle taltif ederek bu guruplar vasıtasıyla Revan’da bulunan Miralay rütbeli Ali Eşref Şemseddinof ve akrabalarının Erzurum, Van ve Bitlis de Hafif Süvari Alaylarını tekil eden Osmanlı Kürt aşiretlerinin Rusya’ya göç etmelerini teşvik ettikleri takdirde de kendilerine çok büyük vaatlerle kandırabilmişti. Ayrıca Rus casuslarını kullanmak suretiyle Osmanlı Devleti’nin birliğini bozarak alayları teşkil eden Kürtler arasına fesad çıkarmak da vardı.

Çarlık Rusya’nın Kürtleri elde etmek için denemediği metod kalmamıştır denilmesiyle konu abartılmış olmaz. Yine Rusların en dikkat çekici metodlarından birisi de Birinci Dünya Savaşı’nın bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada 1915-1918 yıllarında akademik ajanları vasıtasıyla Kürtleri Osmanlı Devleti’ne karşı kullanmaya çalışmasıydı. Vilayât-ı Şârkîyye’nin Ruslar tarafından işgal edilen yerlerine Rus mujiklerini beraberinde getirerek Sarıkamış, Erzurum-Erzincan’a, Aras boyundan Nahçıvan’daki Şah Tahtı’ndan Bakü-Beyazıd-Karaköse’ye döşenen Dekovil yolunu Van’ın Erciş kazasına ulaştırmakla bütün bu bölgelere iskan ettirmeye çalıştığı bilinmektedir ¹⁰⁵. Çünkü Ruslar buraları kalmak üzere işgal ettiklerinden aynı zamanda nüfus oranları ve Rus yerleşim yerleri oluşturmayı önemsemiş görünmektedirler. Ayrıca Rusya Kafkasya’ya ve Vilâyât-i Şârkîyye’de müslüman ahalinin elinde bulunan ve

¹⁰⁴ “Said’in dağa kaldırıldığını vilayette de haber vermiş olan kaza kaymakamı vekili Yüzbaşı Rıfat Efendi’yi merci-i tecavüz etti bahanesiyle hapsedmek üzeredir...” Görüleceği üzere hükümetin başarısızlığından askeri ve idari erkanın da birbiriyle çekişmesi bu başarısızlıklara davetiye çıkarmıştır.(**B.O.A, DH-SYS, 7/2-1, Belge No.3.**) “Hudud tarafı aşairi yekdiğerinin akrabasıdır. Bunlara emniyet caiz değildir. Mesela meşhur Simko, Saray ve Meblan Aşireti Reisi Osman Ağa’nın kayınbiraderinden techiz edilecek kura ahâlisinin behemahal fırsat buldukça İran’a tecavüz edecekleri gibi bu halin Ruslar ile mezahim-i siyasiyeye sebebiyet vereceği muhakak olduktan başka...”(**B.O.A, DH-E.U.M- E:M.N., 37/16.**)

¹⁰⁵ “1917 Komünist İhtilali’ne kadar Petersburg İlimler Akademisi’nin ileri gelenlerinden Wladimir Minorsky, Güney Azerbaycan’ın şimdiki Rizaiye denilen Urmiye şehrinde, aynı amaçları gerçekleştirmek için konsolos olarak tayin olmuştur”. Rişvanoğlu, **Saklanan Gerçek, Kurmanciler ,c.II,...** s.653.

kendileri savunmak için bulundukları silahların toplattırılması ve diğer azınlıklar arasında da Osmanlı Devleti aleyhine kara propagandasına devam etmiştir¹⁰⁶.

Rusya'nın bu minval üzerine devam eden çalışmalarının olumlu sonuçlar verdiği söylenebilir. Bütün bunların sonucunda Kürtlerin arasında bazı örgütlenmeler de meydana gelmiştir. "Rusya'nın desteğiyle genel bir isyan hareketine girişmeyi düşünen Kürt grupları ve çeşitli isyan komiteleri bu organizasyonu sağlamak maksadıyla İrşad Cemiyeti'nin kurulmasını sağladılar... Tamamen Rus yanlısı bir çizgi izleyen İrşad'ın kuruluşunu sağlayan Abdürrezak Bedirhan'dı¹⁰⁷. Ancak cemiyetin faaliyetlerinden zamanında haberdar olan Osmanlı Hükümeti almış olduğu tedbirler sayesinde cemiyet faaliyetlerine son vererek feshedilmiştir. Buna rağmen bu süre içinde meydana gelen gelişmeler bu bağlamda bir alt yapı oluşturduğu için İrşad'ın dağılmasına rağmen değişik yöntemlerle faaliyetlerini sürdürmüş bir müddet sonra da yine Abdürrezak yönetiminde Cihandanî Cemiyeti oluşturulmuştur. Rus destekli bu cemiyetin de Kürtler arasında okullar, gazeteler, dergiler çıkarmak, yeni Kürt alfabesi oluşturmak, Rusya'ya öğrenciler göndermek amaçları arasındaydı¹⁰⁸.

Vilâyât-ı Şârkiyye'de bütün bu olup bitenlerden haberdar olan Osmanlı Devleti acaba ne gibi tedbirler almayı düşünmekteydi? Alınan tedbirler daha ziyade Rusların yaptıklarına bir karşılık mahiyetinde olduğu söylenebilir. Rusların Kürtler lehine yaptıkları fedakarlıkları neticesiz bırakmak ümidiyle Ermenilerin ve Kürtlerin gurur ve izzet-i nefislerini okşamak ve aşiret reislerini para ve unvanlarla taltif etmek ve Ruslarla uzun zaman işbirliği içinde olduğu bilinen Seyyid Taha ve Abdülkadir gibi büyük aşiretlerin reislerini kazanmak için özel afvlar çıkarmak suretiyle hükümete karşı sadakatlerini artıracak şekilde¹⁰⁹ onları Ruslardan koparmak yoluna gidilmiştir.

¹⁰⁶ T.İ.T.E., Kt.89, G.6, Belge. 6.

¹⁰⁷ Suat Akgül, "Rusya'nın Yürütüldüğü Doğu Anadolu Politikası İçinde İrşad ve Cihandanî Cemiyetlerinin Rolü", Prof.Dr.Abdurrahman Çaycı'ya Armağan, Ankara, 1995, s.27.

¹⁰⁸ Akgül, "Rusya'nın Yürütüldüğü Doğu Anadolu Politikası ..."s.30.

¹⁰⁹ B.O.A,DH-SYS, 23/1, Belge No:113; B.O.A,DH-SYS, 23/1, Belge No:111/1 ;"27 Teşrin-i Evvel 328 tarihli ve 2822 numrolu tezkire-i aciziyeye zeyildir.Seyyid Taha afv-ı aliye mazhariyetlerinin tehirinden ve nevahi-i şarkiiyenin vaziyet-i hazırası kendüsüne menfaat ve masuniyet temin eylemiş olmasından naşi bu tarafa sarkıntılık etmek ..." B.O.A,İrade M.M., (1331-M.16), Hususi 2, Genel 2451.

Kürt milliyetçiliği yapmaktan veya diğer sebeplerden dolayı değişik zamanlarda yurt dışına kaçmış veya hapisanelerden kaçarak Vilâyât-ı Şârkiyye'ye geçerek buralarda çeteler kurmak suretiyle ihtilal çıkarma gayreti içinde olabilecek şahısların isimlerini ilgililere bildirerek dikkatli olunması ve bunların derhal tutuklanmasının gerekliliğini hususunda dikkatler çekilmiştir¹¹⁰.

Osmanlı Hükümeti'nin Rusya'nın işgal ettiği yerlerde yaptıklarını engellemek üzere sürekli olarak parasal desteğini de esirgenmediği görülmektedir. Mesela 10 Ağustos 330/1914 tarihinde Başkumandanlıktan Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda şu ilginç bilgiler vardır, "Rus kıtaatının harekâtına ve ahval-i vekayi mahalliyyeye dair malumat tedariği ve İran cihetindeki bazı aşairin hükümet-i Osmaniye'ye celb ve imalesi için sarf edilmek üzere Van Vilayeti tahsisat-ı mesturesinden vs. bir tertibden şimdilik 100 liranın acilen Rusya Şehbenderine irsal ve isali hakkında lazım gelenlere emr-i müetteziyesinin itası ...vs"¹¹¹.

Ayrıca Kürt aşiretlerinden güvenilirliklerini ispatlamış olanları kazanmak için onların bir kısmını Teşkilat-ı Mahsusa'da görevlendirilmek üzere gönüllü birliklere bunlardan efrad kaydedilmiş ve onların Osmanlı Devleti yanında savaşa girmelerinin temini sağlanabilmişti¹¹².

Şu halde İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Kürtlere yönelik bu bağlamda kabul edilebilir çalışmalarının özünü Kürtleri, Osmanlı Devleti saflarına alabilmek, kendi meselesine sahip çıkmasını sağlamaktan ibaret olduğu söylenebilir. Bu çalışmaların çoğunun amacına ulaştığı söylenebilir. Kürtlerin çoğunun savaşa Osmanlı'nın yanında girmesini sağlamanın yanında daha önce Rusların safında olan Kürt gruplarının da bu çağrılara olumlu cevaplar vermiştir. Mesela Tanin Gazetesi'nde yer alan bir haberde şunlar yazılmaktaydı: "Şimdiye kadar Ruslarla beraber bulunan rüesa-yı aşair-i 'Ekrad'dan Ömer Han ahiren kalbinde sönmeyen nur-ı iman saikasıyla Ruslardan

¹¹⁰ "Salih Süreyya bin Rıfat, Bekir Sıddık bin Hasan, Ahmed Dedevidi bin Mehmed Nuri, Nuri bin Fehmi, Lütfi ve Avrupa'da bulunan eşhas-ı malume..." **B.O.A, DH-ŞFR**, 41/218.

¹¹¹ **B.O.A, DH-KMS**, 2-2/5, Belge No:90.

¹¹² "Kürtler geliyor, fakat kendi gönlüyle gönüllü yazılmıyor. Ben adedim olmadığı halde yine söylemekte ve teşvik etmekten geçemiyorum. Çünkü Kürd'ün harbe iştirakini istiyorum".

ayrılarak 250 süvari ile hükümete dehalet itmiş ve askerimize iltihak ile Ruslara karşı harekete başlamıştır”¹¹³:

Daha böyle birçok katılımın zaman zaman olması savaşa katılma¹¹⁴ kararı alan Osmanlı Hükümeti ve orduları ve müslüman halka büyük maneviyat katmakta, askerini moralini artırmıştır. Netice itibariyle Rusların kalmak ümidiyle yaptığı çalışmalarına karşılık Osmanlı Hükümeti de Kürtleri kazanmak karşılık vermiş ve önemli bir başarı elde edebilmiştir.

b) Bedirhanî Abdürrezak’ın Ruslarla İşbirliği Yapması ve Hükümetin Tavrı

Rusların, Vilâyat-ı Şârkiyye’yi ele geçirme planları çerçevesinde fiiliyata koyduğu en önemli çalışması birtakım Kürt gruplarını elde ederek bunlar vasıtasıyla bölgede kalıcı olma denemesiydi. Kürt milliyetçiliği duygusunun yükselişe geçmesi Rusların beklediği fırsatı sunmuştu. Ruslar bu fırsatları son derece akıllıca kullanmasını bilmiştir. Jwaideh’in de ifade ettiği gibi “Kürt milliyetçiliği bazı Kürt liderinin Rusya yanlısı faaliyetlerini örtmek için uygun bir zemin sundu. Önceki dönemlerde ihanetle eş tutulan benzer faaliyetler, bu dönemde Kürtlerin gözünde belirli bir kahramanlık ve kutsallık tanımaya başladı”¹¹⁵. Rusya ,bu gibi fırsatların yanında İran bölgesini işgal etmesiyle burada elde ettikleri bazı Kürt grupları vasıtasıyla Vilâyât-ı Şârkiyye’yi Osmanlı Devleti’nden daha rahat bir şekilde koparabilecekleri düşüncesine kapılmıştı. Bu gruplar ise sözde milliyetçilik düşüncesiyle hareket ettikleri zannetmekte gerçekte ise Rusya’nın emellerine hizmet etmekteydi.

İşte bu sürecin gerçekleşmesi noktasında kayıtsız şartsız Rus politikalarının savunuculuğunu üstlenen ve bir Rus ajanı olarak çalışmaların başında Bedirhanî Abdürrezak gelmektedir¹¹⁶. Özellikle onun Kürtler arasında büyük nüfuzu olan Bedirhanîlerden olması önemini artırmaktaydı.

¹¹³ “Ömer Han’ın Maiyetiyle Birlikte Ordumuza İltihakı”, *Tanin*, 21 Kanun-i Evvel 330/ 3 Ocak 1915, No:2173.

¹¹⁴ “Merkezi askerlere iltihak itmek üzere hareket iden Beritanlı Aşireti efradından bazılarının önüne çıkarak taarruz...” (B.O.A, DH-ŞFR, 44/238).

¹¹⁵ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi...*s.233.

¹¹⁶ Abdürrezak Bedirhan, Necip Paşa’nın oğlu ve Bedirhan’ın torunudur. 1864 doğumlu olan Abdürrezak Fransızca eğitim almış sonra Hariciye’de tercümanlık yapmış daha sonra Türkiye’nin

Abdürrezak'ın siyasi gelişmelere göre Ruslara yakın durması aralarında yakın temaslar oluşturmuştu. Oysaki, bu yakınlaşmalar, Van'da İngiliz Konsoloslugu'nun raporlarına da yansdığı gibi "Doğu Anadolu'da özerk bir Kürdistan kurmak için"¹¹⁷ yapılan çalışmalardan istifade etmek o günkü Rus politikalarına da uygundu. Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine girdiği tarzında propaganda maksatlı çalışmalar da yapan Rusya, hükümetlerin başarısız politikalarının estirdiği durumdan yararlanma zamanının geldiğine inanıyordu. Bu politikalar açısından Abdürrezak, Rusya'nın istediği donanımda bir kişilikti. Özellikle de Hükümetin Ermeni Islahatı projesiyle Ermenilere

---

Petersburg Konsoloslugu'nda iki yıl boyunca üçüncü sekreter olarak çalıştıktan sonra bu kez Tahran Konsoloslugu'nda ikinci sekreter olarak görev verilmiş bu göreve gitmek üzereyken Samsun'dan İstanbul'a geri çağrılmış ancak emre uymayarak Tiflis'e gitmişti. Bu aşamada en büyük gayem olarak Erivan'a yerleşerek Kürdistan'a yakın durmak ve yaşamak idii diyen Abdürrezak Tiflis'e geldiğinde buradaki komutanlar Rusya, İran ve Türkiye'de yaşayamayacağını söylemişler ardından da Batum'a gönderilmiş, ancak Sultan Hamid'in adamları burada da onu rahat bırakmamış, İstanbul'a geri getirtmek için ailesini devreye koymuş neticede İstanbul'a geri dönmesi sağlanmıştı. Burada da kendisine Hariciye'de bir iş vermişlerdi. Bu sırada İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa'nın öldürülmesinden sorumlu tutulmuş ve bütün Bedirhan ailesiyle birlikte Tripol'e sürgün edilmiştir. 26 ay burada hapis yattıktan sonra II. Meşrutiyet'in ilanı ile genel afftan yararlanarak tekrar İstanbul'a dönmüştü. Abdürrezak bundan sonra vardığı noktayı hatıralarında şöyle ifade etmiştir: "İnancıma göre, bizim için Kürt Mirleri ve çocuklarına Türkiye gerçek vatan olamaz. Bizi öldürmek için içerde tutuklu tutulmamız için ya da mal-mülkümüzü talan etmek üzere görevliler gönderildi. Büyük Voltaire'in belirttiği üzere benim özgür yaşayabildiğim yer benim ülkemdir... İstiyorum ki kendim ve çocuklarım için Rusya'yı vatanım gibi algılayarak Erivan'da olayım ve ticaretle meşgul olayım.

İnanıyorum ki İstanbul'daki Rusya Konsoloslugu benim öz yaşamım hakkında bilgi sahibidir. Bu nedenle büyük Rus İmparatorluğu'nun bana yardımcı olacağından ümitliyim..." (Abdürrezak Bedirhan, *Otobiografya...*, s.14-19). Nazmi Sevgen, Abdürrezak Bedirhan'ın Padişah'la arasının açılmasına sebep olan İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa'nın öldürülmesiyle ilgili olarak çıkarılan tutuklama kararıyla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir:

"Ali Şamil Paşa Şehremini bulunan Rıdvan Paşa'nın öldürülmesi olayına karışmıştır. Şişli'de oturan Bedirhan oğullarından Mabeyn mütercimlerinden Abdürrezak Bey'in evinin önündeki sokağın tamiri meselesinden Rıdvan Paşa ile aralarında çıkan birçok Kürt hamalın da katılması neticesinde büyük ve tehlikeli mahiyet alan hadisenin devamı olarak telakkisi icap eden Rıdvan Paşa'nın öldürülmesi olayı, Bedirhan Paşa ailesinin felaket ve perişanlığa maruz kalmasına sebep olmuştur..." Bu hadise hakkında daha çok bilgi için bakınız. Nazmi Sevgen, "Kürtler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (18 Mart 1969), s.62-73.

¹¹⁷ Sonyel, *Osmanlı İmparatorluğu'nun...*, s.399.

özerklik vereceği, Kürtlerin de bundan olumsuz manada etkileneceği tezini işlemekteydi. Bundan dolayı Kürtlerin de özerklik için bütün güçleriyle Osmanlı'ya karşı Rusya'nın yanında yer alması gerektiği tarzında çalışmalarını Abdürrezak gibi ajanların yardımıyla işlemekte ve Kürtler sürekli bir şekilde kışkırtılmaktaydı.¹¹⁸ Bitlis'te Rus Konsolosu Shurkov'a göre de Diyarbakır ve çevresinde Kürtlerin bu havayı yakalandığını, Abdürrezak'ın da nüfuzunun iyi kullanılarak Rusya'nın bu fırsatı iyi değerlendirmesi gerektiği hususunda raporlar vermektedir.¹¹⁹

Abdürrezak, Meşrutiyetin özgürlükçü havasını da kullanarak ticarî faaliyetlerde bulunma bahanesiyle İstanbul'dan ayrılarak Tiflis'e geçmiş, orada Rus yetkililerin yönlendirmesiyle Makü'ye gitmişti. Amaç Osmanlı sınırına yakın Kürt aşiretleriyle temas geçmekti. Daha sonra Hoy'a ve Kotûr'a gitmiş orada Şikak Aşireti'nden Simko İsmail ile temas kurmuş sonra Van'a giderek Rus Konsolosu S.P. Alferyev ile birlikte Kürt sorunu ve planlarının hayata nasıl geçirilebileceğini ve ondan nasıl yararlanabileceği hususunda fikir teatisinde bulunmuştu. Buralarda yaptığı çalışmalar İttihat ve Terakki klüplerinin dikkatini çekmiş ve tutuklanması yönünde çalışmalardan kaçarak kurtulmuştu. Buradan Urmiye'ye gelmiş aynı şekilde Ruslarla temas ederek Kürt aşiret reisleriyle toplantılar tertip etmişti¹²⁰.

Bölgede bu çalışmalardan haberdar olan hükümet, Rusların Kürtleri kışkırtmaya devam ettiğini, Simko ve Abdürrezak'ın Tiflis'te Rus yetkililerden hediyeler, nişanlar ve paralar aldıklarını biliyordu. Bunun için de bazı tedbirler alınması amacıyla Meclis-i Vükela'da bir takım görüşmeler dahi yapmışlardı. Bu görüşmelerden birinde şöyle bir karar alınmıştı. "Suret-i işarata nazaran mumaileyh Abdürrezak Bey'in o havalide mütemadiyen geşt-ü güzar eylemesi ve sevabık-ı ahvali kendisinin bir sui maksad takib eylediğini göstermekte olub.. bir vilayet merkezine celbiyle kendüsüne havali-i mezkureye geşt-i güzardan feragat itmesi hususunun suret-i katiyyede tebliği ve

¹¹⁸ Sonyel, **Osmanlı İmparatorluğu'nun...** s.403-404.

¹¹⁹ Somakian, **Empires in Conflict...**,s.55.

¹²⁰ "...İttihat ve Terakki Komitesi benim öldürülmem için Tiflis'e fedailer göndermiş olduklarını Tiflis Komutanlığı bana iletmış oldu..." (Abdürrezak Bedirhan, **Otobiyografya**, s.21-231.)

ihтары...”¹²¹ Bu bağlamda yapılan istihbarat çalışmalarında da Abdürrezak'ın Bayezid'e kadar geldiği burada Zilan Aşiretinden Eyüp Paşa'nın kardeşleriyle temas kurduğu ve bu çalışmalarının aşiretler üzerinde herhangi bir tesir bırakmadığı ancak Kafkasya Umumi Valisi'nden büyük destek gördüğü¹²² hususlarında ayrıntılı bilgiler alan Hükümet, ziyaret edilen aşiretlerin bu propagandaların tesirinde kalmaması için aralarında var olan arazi meselelerinin halli çalışmalarını başlatmış¹²³, özellikle de Rusların çalışmaları hususunda halkı aydınlatmak için İrşad Heyetleri oluşturularak gerekli olan yerlere gönderilmesi işine büyük bir önem verilmiştir¹²⁴.

Kürt gruplarının Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği bir sırada Ruslarla işbirliği yapma çabalarına devam etmesinin diğer gayrimüslim gruplara da cesaret vereceği endişesi taşıyan Hükümet¹²⁵ özellikle Kürtler ve Ermeniler arasında var olan kin ve husumetin¹²⁶ Hıristiyanların mallarını yağma ile katliamları tahrik edebileceği endişesiyle yaşanacak asayişsizliğin Rusya için bir zafer, Osmanlı Devleti için de bir felaket olacağı gerçeğinden hareketle , var olan problemlerin oluşturulacak komisyonlar¹²⁷ vasıtasıyla bir an evvel hallinin ülkenin geleceği adına çok büyük önem arzettiğinden bir taraftan bu komisyonlar bir taraftan da nasiha heyetleriyle kısa sürede bu işlerin yoluna girmesini sağlamayı hedeflemişti. Ayrıca Abdürrezak'ın da bu işler başarılı olduğu takdirde Kürtler arasındaki misyonunun da zarar görebileceği hesap edilmişti¹²⁸.

¹²¹ “...Seyahati esnasındaki hareket-ı vakıasını tahkikiyle ledel icabın hakkında tahkikat-ı lazime-yi kanuniyenin icrası...”(**B.O.A, M.V.**, 152/78.)

¹²² **B.O.A, DH-SYS**, 90/1-6, Belge No.12.

¹²³ “Rüesa-yı aşair hakkında icra edilen tensikatın faide-i müddet ve maksadı ıslahane muvaffak bir surette vuku bulduğu cihetle...” **B.O.A ,DH-SYS**, 90/1-6, Belge No:1/2; **B.O.A, DH-SYS**, 90/1-6, Belge No:2.

¹²⁴ “Bunların masarı-ı zaruriyesi için ne miktar para lazım ise işarı ve en ziyade maruz-ı tesvilat olan Zilan Aşiretiyle meskun ve Rusya ile hem hudud olmasından dolayı nezaket ve ehemmiyet-i mevkiiyesi...” **B.O.A, DH-SYS**, 90/1-6, Belge No:1/1.

¹²⁵ **B.O.A, DH-SYS**, 90/1-6, Belge No.3.

¹²⁶ **B.O.A, DH-SYS**, 90/1-6, Belge No.4.

¹²⁷ **B.O.A, DH-SYS**, 90/1-6, Belge No.5.

¹²⁸ **B.O.A, DH-SYS**, 90/1-6, Belge No.6.

1911'den itibaren Rusya desteğinde Vilâyât-ı Şârkiyye'de başlatılan propaganda çalışmaları ülkede var olan savaş kaosundan yararlanmayı amaç edinmişti. Özellikle Bitlis'te bildiriler dağıtılmakta, gösteriler yapılmaktaydı. "Rus Dışişleri görevlisi Orfelyev bu olaylara dikkat çekerek bölgede bir karışıklığın çıkabileceğini belirtiyordu. Rusya dağınık görünen bu hareketleri organize etmek ve daha etkili hale getirebilmek için Rus ajanı Abdürrezzak'ı bu hareketleri birleştirmekle görevlendirdi"¹²⁹. Bu maksatla 1912 yılında Erzurum'da Kürt aşiret reisleriyle bir toplantı tertip edilmiş, ancak ortak bir karar alınamamıştı. Buna rağmen bölgede yaşayan Yezidilerin¹³⁰ Rusların yanında Osmanlı'ya karşı savaşılabileceği hususunda gelişmeler yaşanmıştı.

Rusların bu girişimleri istenilen sonuçları vermeye başlamıştı. Kürt gruplarının bazıları Rusya'dan alacakları destekle ayaklanabileceklerinin işaretlerini vermekteydi. Bedirhanîlerden Hasan ve Hüseyin Beyler bağımsız bir Kürt devletçiliği için kolları sıvazlayanlardandı¹³¹. Yine bu kışkırtmalar sonucunda Rusya'nın güdümünde ayaklanma fikri taşıyan Kürtlerin organizasyonunu sağlamak için *İrşad Cemiyeti'nin* kuruluşu gerçekleşti. Cemiyetin Kurucu Başkanı Abdürrezak Bedirhan idi¹³². Cemiyet, zaman kaybetmeden çalışmalarına komiteler kurmak suretiyle başlamıştı. İrşad'ın elemanlarından Hayreddin Berazî kurduğu komitesinin faaliyetleri hakkında Rus konsolosuna: "Komiteye yeterli maddi desteğin sağlanması halinde 15 gün içinde bir isyan hareketini organize edebilecekleri vaadinde bulunmaktan kaçınmamıştır"¹³³. Cemiyet 1913 yılında da Siirt'te bir toplantı düzenlemiş. Ruslarla ilişkilerin daha da

¹²⁹ Suat Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası, (1918'e Kadar), (Y.D.T.)*, Ankara, 1995, s.72.

¹³⁰ "Bunların çoğunun Rusça konuştuğu, evlerine Rus Çarı'nın resimlerini astıkları, Ruslarla beraber Türklere karşı savaşmak istediklerini ve Rus Çarı'nın emrinde olduklarını yazmaktaydı".Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası ...s.73.*)

¹³¹ Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası... s.75.*

¹³² Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası...s.76*; Cemiyetin kurucuları arasında, "Sıbki Aziz Bey, Zirki Akid Efendi Bekir Efendi, Eleşkirtli Osman Efendi ve Bitlis'li Molla Selim Efendi bulunuyordu." ,(Akgül, "*Rusya'nın Yürüttüğü...*", s.27) .

¹³³ Abdulhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, 2.bs. İstanbul, 1994, s.371.

iyileştirilmesi için Abdüsselam Barzani'yi Tiflis'e göndermiş ve isyan için lazım silah ve para yardımıyla gerekli Rus desteğini alarak bölgesine geri dönmüştü¹³⁴.

Bu maksatla çalışmalar yapan bir çok komitenin ortaya çıkması karşısında Osmanlı Devleti de işin ciddi boyutlara varacağını düşünerek bir takım tedbirler almış, böylece *İrşad Cemiyet* kendini feshetmek zorunda kalmıştı¹³⁵.

İrşad Cemiyeti'nin feshedilmesinden sonra Abdürrezak bu sefer de *Cihandanî* adıyla yeni bir cemiyet kurdu. Kurucuları yine *İrşad'*ın kurucularıydı. Cemiyetin amaçlarına ulaşması yine Rusların yardımlarına bağlıydı. Cemiyetin kuruluş amaçları arasında Kürt bölgelerinde okular açmak gazete, dergi çıkarmak, Kürt alfabesi oluşturmak aynı zamanda da Kürt Rus kültür bağı kurmak da vardı¹³⁶.

Akgül'e göre bu çalışmaların maksadı, "Rusya'nın himayesine girmek için alt yapının oluşmasını sağlamaya" yönelikti¹³⁷. Vilâyât-ı Şârkiyye ve İran'ın Osmanlı Devleti sınırlarına yakın bölgelerde meydana gelen bu hareketlere karşı Osmanlı Hükümeti etkili karşı tedbirler alamıyordu. Çünkü bu hareketlere karşı askeri güç kullanmak savaş arifesinde Rusların tepkisini çekebilecekti¹³⁸. Hükümet, Balkan Savaşları'nın sıkıntılarıyla uğraşmaktayken bir de Doğu'da Kürtlerle uğraşmak o günkü konjunktüre uygun görmüyordu. Bu yüzden daha çok Kürt gruplarını dengelemek için birbirlerine karşı kullanma politikasını tercih etmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde bu manada ülkede yaşanan sıkıntılar iç politikada olduğu kadar dış politikada da ülkeyi ve devleti küçük ve güçsüz gösterdiği bilinen bir gerçektir. Bundan dolayı bir anlamda Vilâyât-ı Şârkiyye'de sosyal barışı tesis edebilmek maksadıyla hükümet , bazı adımları da atmaktan geri durmamıştır.

¹³⁴ Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası...* s.371; Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası* s.78; Akgül, *Rusya'nın Yürüttüğü...*; s.29.

¹³⁵ Akgül, *"Rusya'nın Yürüttüğü..."*, s.29. Hükümetin aldığı tedbirlerin başında kanun takibatı gelmekteydi. Hükümet bu çerçevede şöyle bir karar almıştır. "Van havalisinde geçen sene ki vukuat-ı cinaiye de zimedhal olmalarının naşî firar iderek haklarında takibat-ı kanuniye icrası hale ve havalice mahal-i emn-ü sükun hadisat ika' edebilmelerine mahal kalmamak ve hukuk-ı şahsiye baki olmak üzere..." B.O.A, *İrade M.M.*, (1331-M.16), Hususi 2, Genel 2451.

¹³⁶ Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu...*, s.81; Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası...* s.370; Veli Fatih Güven, *Türkiye'de Siyasi Kürtçülük Hareketleri (1923-1995)*, (Y.D.T.), Ankara, 1999, s.63.

¹³⁷ Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu...*, s.82.

¹³⁸ Somakian, *Empires in Conflict...*,s.56.

Bunlardan birisi de bu işlere karışmış olanların bir afv yoluyla yeniden kazanılmasıydı. Gerçi bölgeden gelen kimi raporlar da bunların afv edilmeleri kamu vicdanında çok büyük yaralar açabileceği nokta-i nazarından uyarılarda bulunulmuşsa da¹³⁹ yine de Abdürrezak'ın ve üç adamının afv edildiği görülmektedir. Bu karar tebliğ için Van Vilayeti'ne gönderilmiş oradan da Rumiye Şehbenderliği'ne tebliğ edilmiştir. Gelen cevapta şunlar ifade edilmiştir: “Merkum, Rusların taht-ı tarassudunda bulunduğu kemal-i müşkilatla tebligat-ı lazime icra olunduğu ve kendisinin avdet hususunda tereddüd eylemekte ve bizzat Dahiliye Nazırı Talat Beyefendi Hazretlerinden teminat verilmesini talep etmekte olduğu ve maru'z-zikr hizmetkarlarından Osman'ın birkaç sene mükaddem memalik-i şahaneye gittiği vekil numaileyhten batahırat bildirilmiş olmakla...”¹⁴⁰ Bu gelişmeler o anda Hoy'da bulunan Abdürrezak'a bildirilmiş O da bu teklifi Ruslarla müzakere ettikten sonra cevap vereceğini bildirmiş¹⁴¹ ancak Osmanlı Hükümeti'nin verdiği her türlü teminata rağmen çağrıya, Rusların olur vermemesi üzerine olumlu bir cevap vermemiş, düşmanca faaliyetlerine devam etmiştir¹⁴².

Bu afv meselesini Abdürrezak hatıralarında şöyle anlatmaktadır: “O dönemde Van Vilayeti'nde Kürtler arasında 18 silahlı grup oluşmuştu. Osmanlı Devleti bu nedenle çekiniyor ve benim sınıra yakın olmam nedeniyle Tahran ve Petrograt'a haberler yollayarak şikayette bulunuyordu. Van Valisi , Sultan'ın isteğiyle bana bir mektup yolladı ve beni Türkiye'ye davet etti. Bana dair bu isteklerini yerine

¹³⁹ “ Bu adamın (Abdürrezak) afv-ı aliye mazhariyete ve vatana avdeti esbabına tevessül ikdam ve icbarından olsa gerektir. Hükümetin acz ve zaafına daha ziyade delalet eden dahil erbab-ı şekavetin affı hususu şimdiye kadar vazi miyasta cari olduğu halde merkumun şu lütuftan istifade ettirilmemesi ve kendisi gibi Rusya Hükümeti elinde cidden tehlikeli bir aletin ibkası tedbir-i mülk nokta-i nazarından elbette ulya-yı umum nezdinde cây-ı kabul göremez...” **B.O.A, DH-SYS, 90/1-6, Belge No.17.**

¹⁴⁰ “...İstanbul'a gelmek üzere tarafınızdan teminat-ı lazime itası hususunun nezarete cevaben işar buyurulması...” **B.O.A, DH-KMS, 8/20, Belge No:3**

¹⁴¹ “Abdürrezak , Hoy sahası tarafındadır. Mumaileyh ile görüşmek ve vatan haini Seyyit Taha ile Rusların hareket-ı mefsedetkâranesini anlamak için üç gün evvel Hoy'a adam gönderdim...” **B.O.A, DH-KMS, 8/20, Belge No:4.**

¹⁴² **B.O.A, DH-KMS, 8/20, Belge No:1/1; B.O.A, DH-KMS, 8/20, Belge No:6.**

getiremeyince Tahsin ve Cevdet Beyler, Hakkari Valisi'nin talimatıyla beni yardımcılarım ile birlikte imha edilmem için görevlendirildi"¹⁴³.

Osmanlı Devleti'nin bütün iyi niyet çağrısına rağmen Abdürrezak Ruslarla birlikte çalışmaya devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Rusya, Kürtlere daha çok ihtiyaç duymaya başlamıştı. Çünkü eğer Vilâyât-ı Şârkiyye savaş alanı olursa ki, kuvvetle muhtemeldir, Kürtlerden destek almak mecburiyetindeydi. Rusya bütün ihtimalleri değerlendirirken Kürtlerin yeniden derlenip toparlanması için Hoy'da Kürt aşiret reislerinin katıldığı büyük bir kongre toplama kararı aldı. Bu konuda Osmanlı istihbarat elemanlarının edindiği bilgi şudur:

“Abdürrezak'a Ruslar tarafından umum aşair-i İraniyat reisi olarak kendüsüne senevi 16 bin ruble tahsis edilmiş, Abdürrezak'ın riyaseti altında Hoy'da rüesa-yı Ekrad'dan mürekkeb olarak akd edilen kongrede umumi bir Kürdistan İhtilâli'nin ihzârı Bitlis vak'a-i malumesine medhaldar olduklarından idam edilenlerin intikamlarının alınması... O havalide zînüfuzlarının idam edildiklerinden bahisle Avrupa kabinelerine müracaat edilmesi hususâtı tekerrür itmişdir. Ruslar Orman ve köy bekçisi hudud-ı İraniye süvarileri namı altında İran aşairini teblih itmekdedirler. Abdürrezak ve Simko vasıtasıyla hemen ekseriyeti celb edilmişlerdir...”¹⁴⁴

Toplanan Kürt kongresinde alınan kararlar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü aleyhinde çok önemli mesajları kapsamaktadır. Hoy'da Rus Konsolosu Çirkov'un başkanlığı altında toplanan kongre ve burada alınan kararlar hakkında Van Valisi Tahsin Bey, Babıali'ye bir rapor sunmuştur. Bu raporu önemine binaen aynen vermeyi uygun buluyoruz;

- 1 Bitlis vak'ası Kürd'de fikr-i ihtilâlî gösterdiğinden şeyhlerin idamı Kürd efkarında intikam uyandırdığından bu vak'adan umumî bir hareket icrasına tevessül edilmesi,

¹⁴³ Burada olaylar doğru ancak Hakkari Valisi'nin talimatıyla Tahsin ve Cevdet Beylerin tetikçi gibi anlatılması yanlıştır. Çünkü Hakkari'de vilayet yok, buraların en yetkilisi ise Tahsin Bey'dir. Tam tersi bir durum söz konusudur. (Abdürrezak Bedirhan, *Otobiyografya...*, s.34-35; Fahrettin Erdoğan, *Türk Elleri Hatıralarım, Bulgaristan, Romanya, Sibiryâ Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars*, Ankara, 1998, s.43-44).

¹⁴⁴ B.O.A, DH-EUM-EMN, 74/21, Belge No:12.

- 2 Bu maksad için Ruslardan tedarik edilmiş 500 mükerrer ateşli eslihanın Said Simko, Cihangir Hacı Kuluhan nam rüesa-yı eşkiyaya bittevzi' inde'licab birleşmek üzere müteaddid çeteler teşkili ve dahle sevki,
- 3 Hükümet-i se'niyyeye taraftar görünen rüesa-yı ın itlafı,
- 4 Bitlis, vak'asının esbab-ı tekevvünü şeyhlerin idamını ve ıslahatın kabul ve suret-i eşkalini mübeyyin matbu' resimler neşri vesaid vasıtasıyla daire-i hükümete tamimi,
- 5 Hudud bölüklerinin ve bilhassa müfreze karagollarının basılarak eslihanın gasbı ve askerın kuvve-i maneviyesinin de kesriyle Kürdlük de cereyan uyandırılması ve tedricen dahile doğru tavsii daire-i şekavet edilmesi.
- 6 Ermenilere, Nasturilere katiyyen ilişilmemesi hükümetin doğrudan hedef ittihazı"¹⁴⁵.

Bu gelişmeler üzerine Van Valisi Tahsin Bey, zaman kaybetmeden mülki yetkisini kullanarak bazı tedbirler almıştır. Kürt eşkiyasının takibi için jandarma ve hükümete sadık aşiretlerden istifade olunması, muzır neşriyatın yasaklanması, yeni hudud karakolları yapılarak techiz edilmesi kaymakam ve nahiye müdürlerinin emri altındaki jandarmaların hazır hale getirilmesinin temini yoluna gitmişti¹⁴⁶. Ayrıca Enver Paşa da kendi yetkisi çerçevesinde yapılması gerekenleri ilgililere bildirmiştir¹⁴⁷.

Osmanlı Devleti'nin de savaşa katılmasıyla yeni boyut kazanan bu gelişmeleri bertaraf etmek ve Abdürrezak'ın Osmanlı'ya iltica veya teslim olması yönünde de çalışmaların sürdüğünü görmekteyiz. Dahiliye Nezareti'nden Van Vilayeti'ne çekilen şifre telgraf bu arayışı ifade etmektedir. Bu şifrede şunlar yazılmıştır: "İran ve Kafkasya'da Rus amaline hizmet iden Abdürrezak'ın şu sırada Rusların elinden

¹⁴⁵ "Hoy'da Rusya Konsolosu Çirkov riyaseti altında Şakî Simko Said Bey, Arusanlı Hasan Ağa, Seyyid Taha'nın Vekili Mecid va'den mürekkebdî..." **B.O.A, DH-EUM-EMN, 74/21, Belge No:13.**

¹⁴⁶ **B.O.A, DH-EUM-EMN, 74/21, Belge No:14.**

¹⁴⁷ "Muti ve sadık bulunan aşaire silah tevzi itasıyla indeliktiza bu suretle elde bir kuvve-i zaide bulundurulması..." **B.O.A, DH-EUM-EMN, 74/21, Belge No:15.** "Barzan cihetine avdet itmekde olan iki taburun Hakkari mıntıkasına ve bir batarya topun Hakkari merkezine ikası ve jandarmaya devrolunan hudud taburları mevcudlarının daha uzaklarda bulunan Nizamiye taburlarından kura ile efrak tefrik..." **B.O.A, DH-EUM-EMN, 74/21, Belge No:16.**

alınması muvafık görülerek dehaleti halinde ümidinin fevkinde mazhar hüsn-ü kabul olacağı ve inde'licab hükümetçe de kendisinden istifade edileceği..."¹⁴⁸ Ancak hükümetin bütün diplomatik yolları kullanmasına rağmen Abdürrezak'ı ele geçirememiş olduğunu görmekteyiz. Bu çabaların ötesine Rusya, yakalamış olduğu fırsatları değerlendirmekten vazgeçmemiş , özellikle Kürtlerin halet-i ruhiyyesine yönelik okşayıcı çalışmalarına devam etmiştir: Mesela, Rusya kendi tarftarı aşiret reislerine haç işaretli gümüş tabakalar hediye ettiği gibi Abdürrezak'a da daha bir ileri giderek "**Sultan'ül aşair**" unvanı vermiş ve bundan dolayı bütün aşiretlerin kendisine biat etmesi gerektiği¹⁴⁹ hususunda çalışmalara devam etmiş ve Kürtlerin bir kısmı üzerinde tesirli olmuştur.

Netice itibariyle şunu söyleyebiliriz: Rusya'nın Kürtler üzerinde oynamak itediği oyunlarının başarıya ulaşması noktasındaki tutum ve çalışmaları için Abdürrezak gibiler her zaman olacaktır. Kendisi köklü bir aileden geldiği için de Rusların her zaman kullanmak isteyeceği bir isimdi. Buna rağmen bütün Bedirhanîlerin Ruslara hizmet etmiş gibi algılanması da yanlış bir yaklaşım olur. Çünkü ailenin büyük kısmı Osmanlı Devleti'ne yakın olmuş ve hükümetin yanında yer almıştır. Bedirhanîlerin büyük kısmı Rusların maksadını iyi idrak etmiştir. Bu meselede de Abdürrezak'ın Rusların yanında yer almasını kabullenmemişlerdir. Hele son zamanlarda yapılan çalışmalarından haberdar olan aile üyeleri sessiz kalmamıştır. Mesela: Hoy'da Rus Bayrağını dikmesi bardağı taşıran son damla olmuştur. Aileden bazıları son yapılanı protesto etmiş ,sonra

¹⁴⁸ **B.O.A, DH-ŞFR**, 43/245. Zaman zaman bazı istihbarat bilgileri de Osmanlı Hükümeti'ni heyecanlandırmıştır. Mesela Abdürrezak'ın öldürüldüğü yolunda haberler bu minvaldedir. "Abdürrezak'ın Tebriz'den hareketini müteakib katledildiği Rusya'dan alınan malumata atfen Haçboğan'dan Osmanlı azasına çekilen 19 Temmuz 330 tarihli telgrafnamede bildiriliyor. **B.O.A, DH-ŞFR**, 43/58. "Abdürrezak'ın Azerbaycan'da bulunduğu Tiflis Başşehbenderliğinin işarına atfen Petrograd Sefareti'nin iş'ar eylediği ve merkumun temin-i dehalet ve ilticası ile Dersaadet'e avdeti esbabının istikmali Hoy, Tebriz ve Rumiye Şehbenderliğine..." **B.O.A, DH-ŞFR**, 45/181.

¹⁴⁹ **B.O.A, DH-ŞFR**, 45/215. "Abdürrezak'ın Hoy'da bulunduğu ve merkumunun temin-i dehalet ve ilticası esbanının istikmali lüzumunu Hoy Şehbenderliğine tavsiye olunduğu..." **B.O.A, DH-ŞFR**, 46/5.

gazetelere ilan vererek Abdürrezak'ı ailenin yüz karası olarak ilan etmiş olmaları son derece dikkat çekici bir tavır olmuştur¹⁵⁰.

Abdürrezak'ın bu yolda verdiği mücadelesi son derece ibretlik bir örnektir. Geline son durumu anlatması bakımından Abdürrezak hatıralarında şu ilginç ve anlamlı bilgiyi vermektedir: “Ben Rus devletinden silah, erzak ve mermi vermeleri için ricada buldum. Son ümid olarak General Nikolayev’e gittim. Batum Kürtleri arasında dağıtayım diye Haydaranlıların elinden aldıkları silahları vermelerini istedim.... Bir süre sonra General Nikolayev bana, artık karar aldık, senin Rus güçlerinin içinde işin kalmadı. Özgürsün istediğin yere gidebilirsin...”¹⁵¹

¹⁵⁰ Osmanlı Hükümeti'nin bütün olumlu çağrılarına rağmen Abdürrezak daha da ileri giderek *Makü* tarafında Türk hududuna yakın yerlerde tedhiş hareketlerine devam etmiş ve buralarda köylere Rus Bayrağı dikme cesaretin de dahi bulunabilmiştir. Bu gelişmeler üzerine en büyük tepkiyi yine hükümet taraftarı olan Kürt aşiretleri vermiştir. Gazetelere yansıdığına göre bir çok protesto telgrafları çekilmiştir. Bunlardan birisi de **Tanın** de yayınlanmıştır. Bu telgrafta şunlar ifade edilmiştir:

"Efendim, ceride-i muhteremelerinin 4 Teşrin-i Sani 330 tarihli nüshasının tebligat-ı resmi kısmında Bedirhanî Abdurrezak Bey'in bu kerere Ruslara muavenet maksadıyla 300 kadar avenesiyle Makü tarafında hududumuzu tecavüz ederek bir köye Rus Bayrağı regz itmek şenaatine cüret ettiğini kemal-i tefekkür ve teessüfle gördük. Ecdadımızın Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi ile Kanun-i Sultan Süleyman'ın Viyana Muhasarası'nda din ve vatan uğrunda sebk eden hıdmetleri şevahid-i tarihiye ile müsbet olup ve biz Bedirhanzadelerle irtihal eden diğer bir ordularımız müttefiken 93 Rus Seferi'nde Kürdistan, Adana ve Dersaadet'den cem ve tertip eylediğimiz 30.000 asakir-i malume ile muhtelif mevki harbiyeye giderek vazife-i diniyye ve vataniyemizi ifa etmiş olduğumuz gibi Balkan Harbi'nde oğullarımızla yeğenlerimizin eli silah tutanları aynı vazifeye şitap etmiş vallahülhamd ve hiss ile eylevm mütehasis bulunmuş iken melunet-i mezkureyi irtikab iden Abdurrezak Bey'in efrad-ı ailemiz meyanında bulunması halen ve atiyen mucib ar ve şin olacağı hareket-i sabıkasından dahi anlaşılmalı olması üzerine kendine mukaddeme telin ederek Bedirhan Ailesi içinde red ve tart eylediğimiz cihetle cümleye malum olmak üzere işbu varakanın aynen ceride-i muhteremelerine dercini rica ile Abdurrezak Bey'in bu yolda tekarrur eden harekât-ı melanetkeranesi bilcümle Kürtler nazarında dahi öteden beri nefret ve lanetle görülmekte bulunduğunu bütün mevcudiyetimizle ilaveten beyan eyleriz. **Abdurahman, Murat Remzi, Emin Ali, Mehmet Ali, Hasan Hüsnü**" **Tanın**, 9 Teşrin-i Sani 1330/ 22 Kasım 1914, No: 2126

¹⁵¹ Abdürrezak, **Bedirhan Otobiyografya...**, s.74. "İki hafta sonra 3 Ağustos 1915 tarihinde Tiflis'e geldim. Geldiğimde yeniden duydum ki Rus askerleri terkettiği toprakları, tekrar dönüp ele almış..."

c) Çelik Hadisesi*

27 Şubat 1913 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta: “Cizre'ye giden mahud Çelikli Derviş'in gaybubetinden bilistifade biraderi Mustafa, merkumun kasrını zabt eylemesi üzerine Derviş tarafından vuku'bulan müracaatda kasrın tahliyesi, esbabının istikmali ve aksi halde aşiretiyle beraber biraderini kasrdan tard ideceği izbar olunarak hükümet-i mahalliyece tedabir-i mukteziyenin icrası tevessül ve teşebbüs olunmuş idiyse de merkum Derviş, hükümetçe icra edilecek teşebbüsat ve takibat neticesini beklemeksizin başına topladığı haşeratla hodbehod öteye beriye tecavüz ve ika , cinayete de tasaddi eylediği ve bu halin gün be gün tevsî' ve efrada sirayet ideceği...”¹⁵² denilerek, Vilâyât-ı Şârkiyye'de çok sık görülen basit ve adî bir hadisenin meydana geldiği ve bundan dolayı Dahiliye Nezareti'nin bilgilendirilmek istendiği anlaşılmaktadır.

Ancak Diyarbakır Vilayeti'nin başlattığı soruşturmanın ilk bulgularında bu hadisenin bir tertip olduğu izlenimi vardır. Gerburen müdürü ve Midyat kaymakamının destek ve ihmalinin söz konusu olduğu ve özellikle hükümeti Bedirhanî meselesiyle oyalayarak daha önce adamlarıyla tutuklanmış olan Derviş'in firar ettirildiği eğer bu görevlilerin burada kalmaları durumunda da benzer hadiselerin sıkça yaşanacağı hususunda Dahiliye Nezareti'nin dikkatleri çekilmişti. Ayrıca da Diyarbakır Valisi yetkisini kullanarak bu görevliler işten el çektirmiş, yerlerine vekâleten görevliler tayin

* Çelik, son Osmanlı idari teşkilatlanmasına göre Diyarbakır Vilayeti'nin Mardin Sancağı'na bağlı Midyat Kazası'nın bir köyüdür. Bu yapı zaman içerisinde birtakım değişikliklere uğramıştır. 1983 yılında da Mardin Vilayeti Dargeçit Kazası'na bağlı Çelikköy olarak idari değişikliğe uğramış ve ismi değiştirilmiştir. Nuri Akbayar, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, İstanbul, 2001, s.38.

¹⁵² “Jandarma binbaşısı mevcut kuvvetle beraber Derviş'in kendisine mahsus olan Halilan Karyesi'ne varması üzerine vuku bulan şiddetli müsademe neticesinde jandarmada bir nefer şehid, iki nefer hakikiyece mecruh düşerek...” **B.O.A, DH-SYS, 118/8, Belge No:7; B.O.A, DH-SYS, 118/8, Belge No:27** Bu hadisenin meydana geldiği günlerde Mardin de ve civarında vergi toplanması için yapılacak çalışmaların sekteye uğrayabileceği endişesiyle tahsildarların yanında jandarma bulundurulması istenmiş ancak Çelik Hadisesi'nin yaşandığı bu günlerde ayrıca tahsildarlara da jandarmanın verilmemesinin uygun olacağı bildirilmiştir...**B.O.A, DH-SYS, 118-8, Belge No:14/2.**

etmiş olmasına rağmen “namuslu” bir kaymakamın tayininin de çabucak yapılması istenmişti¹⁵³.

Bu çalışmalara paralel olarak Dahiliye Nezareti'nin de benzer çalışmalar yaptığı görülmektedir. Özellikle Diyarbakır ve Bitlis'te Kürtlerin arasında Osmanlı Hükümeti'ne karşı bir müddetten beri devam eden fiili durumlara bir de Çelik Hadisesi'nin karışması ciddi endişelere sebebiyet vermişti. Bu bölgede gazeteci kimliği ile dolaşan Rus ajanları ve İngiliz ajanları da bu gibi hadiseleri büyütme suretiyle propaganda malzemesi olarak kullanmaktan geri kalmamıştı. Mesela Petersburg'da yayınlanmakta olan BrejeVedmosti (?) Gazetesi muhabiri Öklenit, hadisenin vuku bulunduğu yere gitmiş ve bu hadiseyi “Kürtlerin ilan-ı istiklal ederek düvel-i muazzamadan bazılarının himayesini talep etmek üzere alenen akd-i ictima etmekte olduğu...” şeklinde bir haber yapmış bundan da siyasi maksat beklentisi içine girmişti. Bu haber üzerine hükümet bu gazetecinin gizlice izlenerek propaganda yapmasına meydan verilmemesi hususunda yetkililerin dikkatini çekmişti¹⁵⁴.

Çelik hadisesi başlangıçta adî bir vak'aymış gibi kabul edilmesine rağmen soruşturmalar derinleştikçe hadisenin emperyalist devletlerin kontrolünde olan Bedirhanîlerin talimatıyla meydana geldiği ortaya çıkmıştı. Hatta Arnavutluk hadisesine nisbetle büyük benzerlikler taşıdığını Çelik'te de bu maksadın güdüldüğü şeklinde ifadelerin söyleniyor olması sert tedbirlerin alınmasının kaçınılmaz bir hal aldığını göstermekteydi.

Bu maksatla Diyarbakır Vilayeti, hadisenin daha çok büyümemesi için Bedirhanî ailesinin uyarılması¹⁵⁵, bölgede asayişin temin için müfrezelerin köylerde dolaştırılması ve ahalinin fikrini hükümet lehine çevrilmesi, emperyalistlerin maksadının anlatılması,

¹⁵³ B.O.A, DH-SYS, 118/8, Belge No:8. “Müdür Celal Efendi azledildi. Kaymakam Cemil Efendi'nin işten el çektirilerek vekaleten Mardin Nüfus Memuru Hicabî Efendi tayin edilmiş...” B.O.A, DH-SYS, 118/18, Belge No:9.

¹⁵⁴ B.O.A, DH-SYS, 118/3. “IX. Kolordu Kumandanlığı'ndan alınan telgrafnamede 250 mevcudlu tabur müheyya-yı hareket ile topa ihtiyaç olup olmadığının işarını yazıyor. Mardin Mutasarrıfıyla Hüseyin Paşa'nın Çelik'de ictima münasebetiyle hadisenin kuva-yı askeriyeye ihtiyaç göstermeksizin bertaraf edilmesi ihtimaline mebni taburun bir takım topla beraber müheyya-yı hareket bulundurularak ilk vuku bulacak işar üzerine hemen hareket ettirilmesi. B.O.A, DH-SYS, 118/8, Belge No:13.

¹⁵⁵ B.O.A, DH-SYS, 118/8, Belge No:14.

Derviş'in yanına adamlar göndererek adamlarını dağıtarak hükümete teslim olunmasının istenmesi böylece de vatanperverliğinin isbatının bekleneceği... vs. tarzında bir takım tedbirler alınmasını sağlamıştı¹⁵⁶. Hükümet de bu bağlamda bir an evvel sonuç alınması için gerekenin yapılmasından geri durulmamasını yetkililere bildirmişti¹⁵⁷.

Bu manada alınması kaçınılmaz askeri tedbirlerin bir an evvel alınması sağlanmış ve hadisenin daha da büyümesinin önüne geçilmişti¹⁵⁸. Bu hadisenin sorumluları da kanun önüne çıkarılmış ve gereken yapılarak hükümeti büyük bir uğraşa sürükleyen bir hadise böylece son bulmuş ama emperyalistler çalışmalarına devam etmekten geri durmamıştı. Benzer hadiselerin çıkması için çalışmalarına devam etmişlerdir.

d) Dersim Hadiseleri ve Hükümetin Tavrı

Dersim, Osmanlı Devleti'nin kontrol etmekte ve asayişini sağlamada en çok problemle karşılaştığı bölgesiydi. Tanzimat'a kadar aşiretlerin bölgeyi paylaşarak söz sahibi olduğu Dersim'de, halk bu aşiret reisleri ve beylerin elinden çok acılar çekmiş adeta *soysuzlaştırılmıştır*. Hükümetin verdiği emirlerin dinlenmediği, kanunların uygulanmadığı Dersim ,adeta şiddet ve güvensizlikle anılır olmuştu. Dersimli 1936'ya kadar aşiret reislerinin baskı ve zulmünü yaşamıştı¹⁵⁹. Buna bir de seyyitlik gibi dini hüviyet taşıyan bir kurumun varlığı eklenince bu durum , dindar halkın duygularının istismarına sebebiyet vermiştir. Seyyitler ağaların, ağalarda seyyidlerin haklarını

¹⁵⁶ B.O.A, DH-SYS, 118/8, Belge No:16; B.O.A, DH-SYS, 118/8, Belge No:17.

¹⁵⁷ "Çelik hadisesinin itraf-ı sirayetine meydan virmemeksizin bir an evvel itfası ve vekayi'-i muhtemelenin zuhuruna mahal kalmaması için ne yapılacak lazım ise yapılması hamiyetlerine muntazır ve merkezce takib edilmesi lazım gelen mevadın vilayat-ı müşarü'lileyhe ile kararlaştırılarak ıfartı..."B.O.A, DH-SYS, 118/8, Belge No:19/2.

¹⁵⁸ "Çelikli Şakî Derviş'in nezdine firar eden jandarmanın kanlı Osmanın yapılacak takibat üzerine bu cihete geçmemek için Dicle Nehri yakasına kuvvet izamı Diyarbakır Vilayeti'nden bildirilmesi ile mevcut Nizamiye ve jandarmadan kuvvetlice bir müfrezinin sevki Siirt Mutasarrıflığı'na yazılmış ve merkum Derviş, Bedirhanîlerin fikriyle hareket ettiği işrab etmesi..." B.O.A, DH-SYS, 118/8,;Belge No:23; B.O.A, DH-SYS, 118/8, Belge No:27.

¹⁵⁹ "Dersim ,tarihi dönemler içinde iki mıntıkaya ayrılmıştır:

1- Batı Dersim: Hozat, Çemişgezek, Pertek, Ovacık ve Kemah Kazalarını ,

2- Doğu Dersim: Mazgirt, Kığı, Çarsancak(Peri), Nazimiye, ve Pülümür Kazalarını kapsamaktadır."İbrahim Yılmazçelik, XIX.Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı, Elazığ,1999, s.1.

korumuş, böylece halkın üzerinde manevi baskıların kurulmasına zemin hazırlanmıştı¹⁶⁰.

Bu gibi durumlar asker toplama zamanlarında da önemli problemlerin yaşanmasına sebep olmuştu. Mesela, zabitanın asker toplama zamanlarında gevşek davranışları hep dikkat çekici olmuştur. Bölgede mütegalibe ve eşraf ile iyi geçinmek zorunda bulunan memurlar bunların maraba ve hizmetkarlarına göz yumuyorlardı¹⁶¹. İhtiyaç hasıl olan hayvan ve malzemenin de yine bu şahıslardan toplanmasına cüret dahi edilemezdi¹⁶².

Dersim sosyo-kültürel ve ekonomik bakımdan fakir bir bölgeydi. Uzun seneler burada devlet otoritesinin yeterince sağlanamaması yüzünden ne sosyo-kültürel, ne de ekonomik manada bir yatırım götürülemedi. Burada kurulan derebeylikler de bu çalışmaların devlet eliyle yapılmasına engel olmuşlardı. Çünkü aksi halde düzenlerinin bozulabileceği endişesi hep taşınır olmuştu.

Bu yüzden Dersimliler ağaların ve seyyitlerin teşvikiyle yol kesme, soygun yapma, köy basma, adam kaçırma, öldürme gibi her türlü fenalığı yapmıştır. Bu yüzden de devlet otoritesi tam anlamıyla temin edilememiştir. Devlet, bir çok kez buraları bir düzene koymak ümidiyle ıslahat teşebbüsünde bulunmuştu¹⁶³. 1860'lardan itibaren 1875, 1905, 1907, 1908, 1910, 1914 tarihlerinde ciddi adımlar atılmışsa da Osmanlı Devleti'nin büyük problemlerinin olduğu bu yıllarda yapılanlar da yalnızca iyi niyetli çalışma olmaktan öteye geçememiştir. Ama bu çalışmalarla her defasında önemli adımlar atılması, burada İttihat ve Terakki Hükümetleri'nin devlet otoritesini tesis etmesinde etkili olabilmisti.

1908 yılına kadar Dersim'de yapılan ıslahat denemeleri daha çok askeri ve güvenlik içerikli olduğu için bu ıslahat denemeleri amacına ulaşamamıştı. Ancak 1908

¹⁶⁰ “Seyyitliği ve aşiret reisliğini bir arada nefsinde cemedan adam müthiş bir derebeyidir. Çok defa seyitlik ve aşiret reisliği birbirinden ayrıdır. Dersim de seyit, ehlibeyitten birine mensubiyet iddia edenlere verilen bir addır” Ömer Kemal Açar , **Tunceli –Dersim Coğrafyası**, İstanbul ,1940, s.30.

¹⁶¹ “Eğin ahalisi bile maattessüf vatanın bilhassa kendi köylerinin mal ve canlarının hususiyeti için silah altına davetine icabet etmiyor ve günlerce haftalarca işler sürüncemede kalıyordu...” A.Sami, “Dersim Hatıratı”, **Tanin**, 24 Kanun-ı Sani 1324/ 6 Şubat 1909, No:186.

¹⁶² A.Sami, “Dersim Hatıratı”; **Tanin**, 27 Kanun-ı Sani 1324/ 9 Şubat 1909, No:189.

¹⁶³ Açar, **Tunceli –Dersim Coğrafyası...** s.31.

tarihi yani II: Meşrutiyetin ilanıyla bu manada yapılan çalışmalarda daha boyutlu olmuştur. İlk önce Dersim livasında asayişin tesisi için bir Heyet-i Islahiye teşekkül ettirilmesi amacıyla Meclis-i Mebusan'da görüşmeler yapılmıştı¹⁶⁴. Bu sıralarda Dersimli bazı aşiret reisleri Koçan Aşireti Reisi İbrahim Ağa'nın riyaseti altında, aşiretler arasında bir ittifak sağlamak maksadıyla problemler arasında barış süreci başlatılmıştı., Bu ittifak arayışının amacı genel bir ayaklanma başlatılmasını sağlamaktı¹⁶⁵.

Bölgede çıkan ayaklanmalara karşı Hükümet çok geç ve parça parça tedbir almaktaydı. Bu ise isyana daha bir güç ve cesaret kazandırmaktaydı. Ayaklanmaları bastırmak üzere Elazığ'da liva kumandanı Neşet Paşa görevlendirilmişti. Kuzeyden yani Erzincan'daki birlikler de Atıf Paşa kumandasında takviye olarak görevlendirilmiş bazı başarılar elde edilmişse de şikayetler üzerine Neşet Paşa görevden alınarak Ferik Ali Paşa göreve tayin edilmişti. Ancak Ali Paşa da bu şartlarda yapılacak fazla bir şeyin olmadığını ve burada esaslı ıslahatların yapılmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmişti¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi I, c.3, Ankara, 1982, s.597 ; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi I, c.2, Ankara,1982,s.346; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi I, c.3, Ankara,1982, Dersim 'de asayişin tesisi için hükümetin heyet-i Islahiye tezkeresinde şu ifadeler yer almaktadır;

"Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesine ,

21 Mart 1325 tarihli tezkere-yi aciziyeye zeyldir.Dersim Livası dahilinde emn-ü sükunu tesis edecek olan Heyet-i Islahiye'nin bir an evvel izamı mertebe-i vücub da bulunduğu Mamuretülaziz Vilayeti'yle Dersim Mutasarrıflığı'nın iş'arına atfen Dahiliye Nezaret-i Celilesi'nden bu kerre de tekrar edilmiş olmakla heyet-i mezkureye dair cereyan etmekte olan tetkikatın sürat-iikmali esbabının istihsal buyurulması...."; Dersim 'in ıslahı için en çok çalışanların başında Erzincan Mebusu Osman Fevzi Efendi gelmekteydi. Kendisi bir çok kez meclise bu konuda takrirler sunmuştur. "...Binaaneleyh bahar geliyor, bu babda hükümet ne gibi tedabir etmiştir.Yine hazinece mesariffat-ı külliyyeyi intaç eden bir kuvve-imüselleha ile yalnız tecavüzleri me'ne mi çalışacaktır, yoksa ıslah için verilen rapor münderecatını tatbik edecek midir ...?" Daha geniş bilgi için bkz. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İctima Senesi 2, c.5, Ankara1986, s.322-323,

¹⁶⁵ "Xozat'ta bir miktar asker kışlamaktaydı. İlk önce bunların Hozat'la Soğuksu arasındaki erzak ve cephaneleri ondan sonra da Şavak yöresinde bulunan Jandarma kuvvetlerinin silahları ele geçirildi ve Türk memurları uzaklaştırılarak yerlerine yerli Kürtlerden görevliler tayin edildi. Bu başarılar diğer bütün aşiretlerin ittifaka girmesini sağlıyordu..." Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, İstanbul, 1997, s.96-97.

¹⁶⁶ Suat Akgül, "Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu"; OTAM, (Sayı 4). Ankara, 1993, s.10.

Bu süreçte Dersim de büyük başarılar sağlamamış, bu durum isyana karışan bazı Kürt gruplarını da bir hayli şımartmıştı.

Hükümetin 1908 tedib ve tenkil hareketinden sonra 1909'da yeni bir hareketin yapılması için çalışmaların başlatıldığı görülmektedir¹⁶⁷. Bu sefer de Dersim'in ıslahına IV. Ordu Kumandanı Müşir İbrahim Paşa görevlendirilir. İbrahim Paşa bu görev ile ilgili görüşlerini Hükümete bildirmiş ve bunlar Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek karara bağlanmıştır. İbrahim Paşa'nın tespitleri şunlardır:

- 1 Dersim ahalişi fakir ve borçlu olduğundan borçlarının ertelenmesi,
- 2 Ahali arasında asker kaçağı ve firar edenler çok olduğundan yaşlı ilerlemiş olanlardan da bir fayda olmayacağı gerçeğinden hareketle son üç sene içinde kuraya tabi olanlar bir kerede askere alınması,
- 3 Adliyenin gıyaben mahkumiyetine karar verdiği şahısların sayısının çok olmasından dolayı yalnız 10 Temmuz 324 tarihinden sonra suç işleyenlerin takibi yani bir anlamda afv getirilmesi,
- 4 Birçok kez eşkiyalık ve cinayete bulaşanların derhal yakalanarak teslim edilmesi,
- 5 Aşiretlerin elinde bulunan silahların toplattırılması,
- 6 Eşkiyalık ve cinayet suçu işlemeyen ve II. Meşrutiyetin ilanından önce suç işleyenlerin afv edilmesi,
- 7 Kırk köyden mürekkebe olmak üzere bir kaza ve her kazanın üç nahiyesi nahiyeye müdürlüklerine de aşiret reislerinin tayin edilmesi,
- 8 Zabıta taburlarının lağvedilerek yerine jandarma birlikleri kurulması... vs.¹⁶⁸

Bu ıslahat projesi üzerine çalışmaların hemen başlatıldığını görmekteyiz. Özellikle ayaklanmaya iştirak eden aşiretlerden bir çoğunun ıslahata memur Müşir İbrahim Paşa'ya gelerek hükümetin teklifini kabul etmişler, yalnız Haydaranlı aşiretinin isyana ve şekavete devam etmesi üzerine 24 Ağustos'tan itibaren Paşa bizzat hareketi başlatmış, kısa zaman için aşiretlerin çoğu kontrol altına alınmış ve bunlar bizzat

¹⁶⁷ Akgül, "Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim ..."s.11.

¹⁶⁸ Refahiye Kaymakamlığı vekaletinde bulunan Sabit Bey'in, mutasarrıf muavinliğine tayini ile mutasarrıf-ı cedidin vüruduna kadar mutasarrıflık vekaletinin mumailiye ihalesi beyan..." **B.O.A, M.V, 130/ 76**

Paşa'ya gelerek kendileri için bir iskan mahalli açılmasını rica etmişler ve hareket dar bir anlamda amacına ulaşmıştı¹⁶⁹.

Islahat Projesi çerçevesinde Dersim için istenen genel afva hükümetde birtakım şüpheler yüzünden sıcak bakılmamış ancak ıslahat heyetinin yerinde tedkikine göre hareket edileceği bildirilmiş ve Erzincan, Elazığ yolunun yapılmasına karar verilmişti¹⁷⁰. Bu bağlamda Hükümetin ele aldığı en önemli kararlarından birisi de Dersimli Kürtlerin tedib ve tenkili sırasında top atışına maruz kalan Ermeni hanelerinin tamiri için gerekli olan parasal yardımın yapılması ile ilgili olanıydı¹⁷¹.

Bu gibi çalışmalar Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiş bölgede az da olsa bir asayiş ve güven temin edilebilmişti. Ancak savaşın çıkmasıyla bölgede fiili durumun daha da hareketlendiği ortaya çıkmaya başladı. Özellikle Ruslar ve Ermenilerin Kürtler üzerinde öteden beri var olan çalışmalarının Dersimli Kürtler üzerinde de etkili olacağı düşünülmekteydi. Bundan dolayı da Dersim Bölgesi'nde faaliyetlerini artırmışlardı. Bitlis isyanından sonra Rusların kontrolünde meydana gelen isyanlardan en önemlilerinden birisi de 1916 yılında vuku bulmuştur. Rusların bütün Vilâyât-ı Şârkiyye bölgesini işgal amacıyla başlattıkları ileri hareketi çerçevesinde en çok önem verdikleri yer Dersim Bölgesi'ydi. Ruslar, "Dersim üzerindeki bütün politikalarını ve planladıkları bütün entrikaları uygulamaya başladılar"¹⁷².

¹⁶⁹ "Bilatehir bunları iskana bu sene için mekan itasına ve tohumluk zahire tevziine, haneler işnasına, hayvanat-ı ziraiyye tedarik ve itasına şitab etmelidir. Zira bunlar şu halde bir sürü muhacirden başka bir şey değildir". "Aşireti Nasıl Tedib Edildi?", **Tanin**, 18 Eylül 1325/ 1Ekim 1909, No:389. "Bütün Tunceli'nin ileri gelenleri çağrıya uydukları halde Kutu deresi denilen çok yüksek ve sarp dağlar arasındaki dar vadide birkaç köylü bulunan Haydaranlı Aşireti Reisi Kamar Ağa gelmemiştir. Ona nasihat etmek ve kendisini getirmek üzere Mareşal, Şefik ve Sabit Beyleri oraya gönderdi .Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası...** s.47.

¹⁷⁰ "Heyet-i Islahiye marifetiyle muhallinde ariz-ü amik tedkik edilmesine taallukat-ı muvafık-ı maslahat görüldüğünden salifüzzikr heyetin..." **B.O.A, M.V**, 125/82.

¹⁷¹ "...Muahharen sarfına lüzum görülen 12.500 kuruşun Dahiliye muvazenesinden" **B.O.A, M.V**, 134/32.

¹⁷² Suat Akgül, **Rusya'nın Doğu Anadolu ...** s.146.

Erzurum'un ve daha sonra Erzincan'ın işgaliyle Dersim bölgesinde Kürtlerin civar köylere sarkıntılıkları ve eşkiyalıklarında hissedilir oranda artış olmuştu¹⁷³. Rus ilerleyişi karşısında Osmanlı ordusunun geri çekilmesi Doğu Dersim bölgesindeki aşiretlerde bir telaş ve hareketlenmeye sebep olmaktadır. Bu gelişmeleri Nuri Dersimi şöyle anlatır: “Doğu Dersim’in Demenan, Heyderan, Kureşan, Karsan, Alan, Şexan Suran, Yusufan ve kısmen Mazgirt, Nazimiye ve kısmen de **Xozat**, Pertek merkezleri üzerine hareketle bu ilçeleri tamamen istila ederek Osmanlı memurlarını ortadan kaldırmışlar, Elaziz Vilayeti’ne doğru yürüyerek Kürdistan davasını emrivaki şeklinde halletmeye çalışmışlar ve bütün o yöreyi hakimiyetleri altına almışlardı...”¹⁷⁴ Bu hareketlenmeyle birlikte Nazimiye, Pah, Mazgird haberleşmesini sağlayan telgraf telleri tahrip edilmiş¹⁷⁵, köyler yağmalanmış, muhacirlerin mallarına el konulmuş kimisi öldürülmüş¹⁷⁶ bölgeye tam anlamıyla asayişsizlik hakim olmuştu.

Bu gelişmeler üzerine Hükümet, Dersim’in tedib ve tenkili için¹⁷⁷ lazım gelen tedbirin ordu kumandanlarıyla birlikte alınmak suretiyle¹⁷⁸ müdahalelerin başlatılması emrini vermişti.

Ruslar ise 1915 tarihinde tehcir edilen Ermenilerden Dersim bölgesinde Kürtlere sığınanları ve Rus ajanı bazı Kürtleri Dersim’e göndererek “Bir isyan hareketi ile Ruslara yardım edilirse Dersim’i işgal ettikleri zaman kendilerine istiklaliyet verileceği propagandasında bulunuyordu. Ayrıca Balabanlı, Kureşyanlı Aşiretlerinden alaylar teşkil ettirmek suretiyle Türk askeriyle mücadelesi sağlanmıştı.”¹⁷⁹ Yine Ruslar Kürtlere silah ve cephane yardımıyla buldukları gibi Kürtler hakkındaki mezalimden bahs ile

¹⁷³ Guze, “Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeleri”, s.87; Erzincan’ın işgali ile meydana gelen olaylar için bkz. Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, 1995, s.46 vd.

¹⁷⁴ Dersimi, **Kürdistan Tarihinde...** s.116.

¹⁷⁵ “Hududun ıslahı emrinde telgraf memurlarına muavenet de bulunmalarının icab idenlere ehemmiyetle tebliği...” **B.O.A,DH-ŞFR**, 62/39.

¹⁷⁶ Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cehesi Hatıraları, Zivinden Peteriçe**, Ankara, 1934, s.106.

¹⁷⁷ **B.O.A,DH-ŞFR**, 62/185.

¹⁷⁸ “Ordu kumandanlığına muntazaman malumat itasıyla olacak talimat ve hasıl olacak muvafakat dairesinde hareket olunması...” **B.O.A., DH-ŞFR**, 62/106.

¹⁷⁹ Suat Akgül, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, İstanbul, 1992, s.110-111.

Kürtlerin kendi bölgelerini müdafaa için Hükümete karşı kışkırtmakta¹⁸⁰ ve kendilerine her türlü desteğin verileceğini propaganda etmekteydiler.

Rusların Kığı ve Erzincan'ı işgal etmesiyle Dersimlilerle doğrudan doğruya temasa geçmesinde herhangi bir engelin kalmaması gerçekten endişe verici bir durum almış ve idarecileri de heyecanlandırmıştı. Özellikle Elazığ Valisi, Ruslara karşı Kürtleri kazanmak adına çalışmalar yapmış bizzat bu bölgeler dolaşmış, gerekli nasihat ve tedbirlerin alınması sağlanmışken, Ruslarla temas halinde olan bölgelerin de durumunun aciliyet arzemesi hususunda ilgililerin dikkatleri çekilmişti¹⁸¹. Elazığ Vilayeti'nin 27 Temmuz 1916 tarihli raporunda da şu ifade dikkat çekicidir;

"Hozat'da da bir gün kalarak merkez vilayete avdet ettim. Nezd-i aciziye gelen umum rüesaya her türlü tebligatta bulunduğum gibi bazılarını da münasib vazifelerle taltif ederek ,cevaplar aldım. Fakat bu cevaplar yalan ve ordunun Refahiye şehrine kadar çekilmesi sebebiyle Ruslarla Dersimliler arasına hiçbir hail kalmamış ve bu suretle Dersim'e gelecek Rus kuvvetlerinin ve Ermeni çetelerinin Dersimlilerle tevhid-i mesai iderek içerülerdeki memurin-i ahaliyi imha edilmeleri memul bulunmuştur. Bu hakiki bi'litiraf II. Ordu Kumandanlığına yazılarak Dersim ile Ruslar arasındaki hududun mühim bir kuvvetle acilen kapatılmasını... arz ettim..."¹⁸²

Bütün bu girişimlere rağmen Dersimli bazı aşiretlerin Ruslardan hediyeler ve bir takım vaatler alması¹⁸³ söz konusu olan işbirliğini önemli kılmaya yetmişti. III. ve II. Orduların birbiriyle olan haberleşme kaynaklarının bertaraf edilmesi, yol güzergahlarının güvenliğinin sarsılması¹⁸⁴ özellikle hükümet taraftarı, Eğinli aşiretlerin yağmalanması, muhacirlerin gasb ve öldürülmesi¹⁸⁵ yine Kemaha bağlı köylerin tamamen yağmalanması, maliye sandıkları ve birtakım evraklarının gasp ve katliamların

¹⁸⁰ ATASE, Dlp.104, K.129, D.601, F.29-1.

¹⁸¹ ATASE, Dlp.104, K.129, D.601, F.29-2.

¹⁸² ATASE, Dlp.104, K.129, D.601, F.29-3.

¹⁸³ Akgül Yakın Tarihimizde..., s.111.

¹⁸⁴ ATASE, Dlp.104, K.129, D.601, F.76-10.

¹⁸⁵ ATASE, Dlp.104, K.129, D.601, F.76-26 ; "Erzincan cihetinden Eğin'e çıkarılan postanın 18 Nisan 332 'de Eğin 'e civar Demirmağara mevkiinde Kürtlerin tecavüzüne uğrayarak muhafız jandarmalardan birinin şehid ve diğer biriyle mecruh olduğu postanın henüz Eğin'e vasıl olmadığı Posta Nezareti'nden bildiriliyor..."**B.O.A,DH-ŞFR.** ,64/ 2.

artması gibi birçok şikayet ardarda gelmekteydi.¹⁸⁶ Ayrıca II. Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa'nın Başkumandanlık Vekaleti'ne gönderdiği raporda ise gelinen nokta şöyle izah edilmekteydi:

- “1 Pülümür civarında bulunan Rus kuvvetleri Nazimiye'ye gelmekte olan Tercan muhacirlerine tesadüfleri Rus hükümetinin kendi tebası meyanına girmiş olan ahaliye hüsn-ü muamele eyleyeceği ve nereye gitseler Rus kuvvetlerinin oraya geleceği tarzında telkinat ile muhacirini mahallerine iade etmişlerdir,
- 2 Eğin Kazasına tabi 9 karye Dersimliler tarafından kamilen ihrak edilmiş ahali Eğin merkezine hicrete başlamıştır,
- 3 Hozat civarında bulunan ve şimdiye kadar sadakat göstermekte olan ağaların Ovacık'da memurin-i devlet de müstahdem bazı Kürt ağalarıyla birlikte Kemah civarındaki Rus kumandanına arz-ı duhulet ve Hükümet-i Osmaniye'ye zaten isyan eylediklerini bilbeyan Rus kuvvetlerinin Dersim'e geldikleri taktirde kendileri de olarak Türkleri tard eyleyeceklerini ifade etmişlerdir...”¹⁸⁷ Bu görüşler üzerine hükümetin de daha ciddi tedbirler almasına teşvik etmişti.

Bu sürece paralel olarak Dersimlilerin Ruslar ve Ermenilerle işbirliği arayışları hızlanmıştı. Erzincan'a gelen Ermeni Gönüllü Alay Kumandanı Gödirilli Murat Paşa ve Rus Generali Lahof, Dersimlilere Osmanlılara karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmişti¹⁸⁸. Bunun üzerine Dersim'den bir heyet Rus generalini ziyarete gitmişti. General ile yapılan görüşmelerde Dersim geleceği hakkında bir karar verilmiş ve işbirliği teklifleri de kabul edilmişti¹⁸⁹. Nuri Dersimi'nin verdiği bilgiye göre anlaşmanın esası Fırat'ın Doğu ve Güney mıntıkasıyla, Doğu ve Batı Dersim ve özellikle Ovacık mıntıklarında Kürdistan hakimiyeti altında geçici bir siyasi varlık taraflarca tanınmıştı¹⁹⁰. Bunun karşılığında da Kürtler; Ermeni ve Ruslarla Osmanlı'ya karşı savaşıyordu.

¹⁸⁶ ATASE, Dlp.104, K.129, D.601, F.82.

¹⁸⁷ Akgül, *Rusya'nın Doğu...*, s.152.

¹⁸⁸ ATASE, K.129, Dlp.104, D.601, F.87.

¹⁸⁹ Dersim, *Kürdistan Tarihinde ...*s.124. “Bu davete Elaziz Vilayeti'nin Koruk Köyü'nden olup alay kumandanı göreviyle orduda bulunan Kürt Mustafa Paşa, Erzincan cephesinde Ruslara katıldı.”.

¹⁹⁰ “General, ziyaretçi heyete Tunceli ileri gelenlerinin gelip işgal ordusuna teslim olmalarını teklif etti. Heyet Başkanı'nın Tunceli'nin silah gücü hakkında ve diğer bilgiler Generali şaşkına çevirdi.

Bölgede olup bitenleri öğrenen Osmanlı ordusu komutanı, Türk birliklerinin zor duruma düşmesi üzerine gerekli tedbirler alınmaya başlamıştı. Pertek'te bulunan iki alay Hozat'a sevk edilmiş, II. Ordu Komutan Vekili Mustafa Kemal Paşa da Rusların hareket alanını daraltmak üzere aşiretlerin kazanılması yolunu takip etmiş ve başarılı sonuçlar da almaya başlamıştı¹⁹¹. Özellikle 1917 yılından itibaren kendi iç problemleri yüzünden yavaş yavaş gücünü kaybetmiş, Rusların Erzincan'dan çekilmeleriyle de Dersim'den beklentileri de bir anlamda çökmüş, Ruslardan birçok yardım alan aşiretler de bu imkanlardan faydalanamayacaklarını anlayınca ümitleri kırılmaya başlamış, Ermeniler de yalnız kalınca yeni askeri tedbirlere başvurmuştu¹⁹². Ermeni Murad, bölgede yalnız kalınca Dersimlilerle yeni ittifak arayışına girmiş ancak şartlarda anlaşma olmayınca bu girişimleri de boşa çıkmıştı.

Osmanlı Ordusu'nun burada aldığı tedbirlerin getirdiği olumlu hava ile Hozat'da Garbi Dersim Komutanlığı kurulmuş, Dersim'in büyük aşiret liderlerinden Seyit Rıza gibi reisler de bir bir Hükümetle hareket etme kararı almış ve bu aşiretlere çeşitli maddi yardımlar yapılarak Ermenilere karşı görevlendirilmiş¹⁹³ diğer taraftan da askeri ve mülki amirler aşiretlerin bu yaklaşımlarını iyi değerlendirme gayretinde olmuş ve onlara bir çok yardımda bulunmuştur. Dahası Dersimlilerin halet-i ruhiyyesine uygun olarak onları onure etmişlerdir. Mesela Kırserdarı Kumandanı Dursun Ağa, aşiretlerin maddi olarak desteklenmesini, ayrıca bazı aşiretlere de birer madalya verilmesinin onları sevindireceğini bildirerek bu gibi yaklaşımların Kürtler üzerinde çok etkili olacağını vurgulamıştır¹⁹⁴. Bu bağlamda Nazimiye Kaymakamı Mehmet Rüşdi Bey de Pülümür'deki bütün aşiret reislerine hitaben çağrılarda bulunmuştu. Bu çağrılarının birinde şu ifadeler dikkat çekicidir:

“Himmetli Ağalar,

Yaşayınız! Aferin size işte daha bir tabur askerle mitralyöz getirdim.

Bunun üzerine General ağız değiştirdi ve bu arada da heyet başkanı Generalden et müteahhitliği istedi. General heyet başkanı Alişerin bu teklifini kabul etti...” Hıdır Öztürk, **Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi**, Ankara, 1984, s.19.

¹⁹¹ Dersimi, **Kürdistan Tarihinde ...**s.126.

¹⁹² Akgül, **Rusya'nın Doğu...**, s.150 vd. ; Akgül, **Yakın Tarihimizde...**, s.112.

¹⁹³ Dersimi, **Kürdistan Tarihinde ...** s.127.

¹⁹⁴ **ATASE**, K.2670, Dlp.157, D.162, F.4-33.

Diğer aşiretleri de davet ettim. İşte her istediğiniz yapıldı. Görelim sizi Rusları kırılım, kovalım. Pis murdar ayaklardan memleketimizi tathir idelim”¹⁹⁵.

Ordu Komutanı Vehip Paşa da, oluşan bu ortamdan istifade edebilmek için Dersimli Alişer’in Rusya ile hareketini hoş gördüğünü ve afv edildiklerini ilan ederek Ovacık’taki aşiret reisleriyle birlikte Suşehri’nde ordu merkezine davet etmiş bazı tutukluların da serbest bırakılmasını sağlamıştı¹⁹⁶. Böylece bölgede oluşan bu olumlu havadan da faydalanılarak Ermeni ve Ruslara karşı topyekun hareket edilerek Dersim’de başlayan ayaklanma Mayıs 1917’de bastırılmış¹⁹⁷ ve buralarda büyük hesapları olan Ermeni ve Rusların da beklentileri yok edilmiş oldu.

C- Vilâyât-ı Şârkiyye’de Kürtlerin Yaşam Şartlarının İyileştirilmesi İçin Yapılan Bazı Çalışmalar

Vilâyât-ı Şârkiyye’de yaşayan Kürtlerin yaşam şartları ve hükümetlerle olan münasebetlerini uzun yıllar isyanlar, eşkiyalık ve onların askeri müdahalelerle bastırılması döngüsü oluşturmuştur. Özellikle Kürtlerin sosyo-kültürel ve ekonomik anlamda içinde buldukları şartların getirdiği olumsuz tepkiler ve Osmanlı Devleti’nin çok zor şartlarda uzun yıllar yaşamasının getirdiği ihmaller olumlu manada idarenin tavır ve politikalar geliştirebilmesi için en önemli engeller mesabesindeydi.

I. Meşrutiyetin getirdiği olumlu hava Kürtlerle-hükümetler arasındaki ilişkilere de yeni boyutlar getirmiştir. En azından problemlerin tesbitinde ve çözüm önerilerinde alışılmışın dışına çıkıldığı görülmüştür. Şimdiye kadar Hükümetlerin Vilâyât-ı Şârkiyye meselesinde “safha-i idariyeden”, yani bölgenin idaresinde herhangi bir problemle karşılaşılmasında için geçici önlemler alınması, mevcut statükonun korunması esasından uzaklaşarak, “saha-i ihtimamiye” yani bölgenin içinde bulunduğu sıkıntıların dikkate,

¹⁹⁵ ATASE, K.2670, Dlp.157, D.162, F.4-26.

“Dursun Ağa’ya,

İşte bir tabur asker ve bir bölük mitralyöz getirdim ve daha gelecektir. Çarpışmakta devam ediniz. Oradaki ahvalden bana uzun uzadıya malumat veriniz. Aşairden hangilerinin oraya yetişdiklerini yazınız. Cümlelerinize selamlar “ NazimiyeKaymakamı”ATASE, K.2670, Dlp.157, D.162, F.4-28.

¹⁹⁶ “Göz altında bulunanlar arasında Koçgirili Alişan ve Haydar Ağalarda bulunmaktaydı.” Dersimi, **Kürdistan Tarihinde ...** s.128.

¹⁹⁷ Akgül, **Rusya’nın Doğu...**, s.152.

ciddiye alınarak çok çalışması en azından küçümsenemeyecek problemlerin olduğunun şuuruna varılarak Vilâyât-ı Şârkiyeye’de radikal çözümlerin kaçınılmaz olduğunun kabul edilmesi hususunu son derece önemli adımlar olarak kabul edebiliriz.

Hükümet, bölge için yapmayı düşündüğü çalışmalarında buralarda görevli mülkî ve askerî yöneticilerin tesbit ve öneriler sunduğu raporlarını esas kabul etmiştir. Bu yaklaşımında, uzaktan emretmek yerine , yerinde tesbitlerin yapılmasının daha da gerçekçi ve kalıcı olacağı düşüncesinin etkili olması kuvvetle muhtemeldir. Mesela Aşiret Alayları Müfettişliğinin raporu ve Erzurum Valisi’nin raporu bu manada önemli addedilebilir. Birinci raporda bölge hakkında en dikkat çekici tespitlerin altı çizilmiştir:

“Devr-i sabıkda çok imtiyazata malik oldukları zannedilen Kürtler bilakis bir çok tahribata uğramışlar idi. Meşrutiyet tekmil anasından ziyade tebcil ile Hükümetin tekmil evamirine derhal inkiyad iden Kürtlerin terakkiye ahvallerine çalışmak ehemmiyet ve elzemdir. Köylerden sarf-ı nazar kasabaların bazılarında bile mekteb yoktur. Her yerden ziyade bu havalide iyi memurlar istihdam-ı lazimedden iken bu cihette ihmal edilmiştir... Birinci derece muhtaç oldukları maarifin terakkisine ihtimam olunursa Kürtlerin merbutiyet ve sadakatleri teyit edilmiş olur...”¹⁹⁸ ikinci raporda da diğer müslüman milletler gibi Kürtler de hilafete ve saltanata bağlı olsalar bile yabancıların teşvik ve fikirleriyle bilmeyerek de olsa cahilce bunlara alet olabilecekleri¹⁹⁹ ve Rusların Kürtler arasındaki fitne çıkarmak için büyük çabalar içinde olmaları karşısında Kürtlerin “halet-i ruhiye ve seviye-i medeniyesiyle an’anat-ı kavmiye ve kabiliyet-i muhitiyesini tetkik ve mutalaa etmesi ve bilahare bu vazifeyi ifa yolunda ittihaz edeceği tedabire rağmen bir muhalefet ve temerrüde maruziyeti halinde vazife-i tedibiyeyi icra eylemesi iktiza eder...”²⁰⁰ denilmekteydi.

Erzurum Valisi’nin bu tesbitlerine paralel olarak 7 Ağustos 1912 tarihli bir başka raporunda da Kürtlerin istenilen noktaya gelmesinde iki önemli eksikliğe işaret etmektedir. Ancak aşiretlerin ihtiyaçlarına bir şekil verilebilmesi için nafia ve maarif memurlarının görüş ve projeleri kadar aşiretlerin arasına girilmek suretiyle bunların halet-i ruhiyelerini de dikkate almak suretiyle projelere yansıtılmasının önemi vurgulanmış ve acil olarak bölgede iki projenin hayata geçirilmesi için çalışmaların başlatılması

¹⁹⁸ B.O.A, DH-SYS, 90/1-6, Belge No: 15.

¹⁹⁹ B.O.A, DH-SYS, 23/1, Belge No: 50.

²⁰⁰ B.O.A, DH-SYS, 23/1, Belge No: 51.

istenmiştir. Bunlar Erzurum-Bayezid yolunun bir an evvel yapılması ve vilayet merkezlerinde birer medresenin yapılmasıdır.²⁰¹ Bu iki öneri Vali Mehmet Emin Bey'e göre "*Türkiye'mizin* bedeliye-i adalet ve saadetine göre ati-i Osmaniye'nin en kavî ve müteşebbis medeniyet ve terakki-i mücahedelerini ihtiva eleyecektir... efkar ve hissiyat-ı ahali değişmedikçe memleket de bir inkılab-ı mes'ud beklemek bir hülya alacağına binaen Şârkî Anadolu'muzun da hukuk ve şevket-i müstakbeliyesi için böyle bir nesil-i cedid ibda'ı tahte'z- zamanında görülmektedir..."²⁰²

Bu gibi raporların kısa bir zaman içinde değerlendirilerek gerçekçi ve uygulanabilir olanlarının ilgili nezaretlere tebliği yapılarak bunların hayata geçirilmesi hususunda ilgililerin dikkatleri çekilmiştir. Yukarıda verilen her iki raporun da böyle bir değerlendirme sonucu hayata geçirildiğini görmekteyiz.²⁰³ Gerçektende bu gibi çalışmaların devletin savaşlarda olmasına rağmen ciddiyetle ele alınmış olması ülke meselelerinin önemsenmediğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

1- Nasiha Heyetleri Gönderilmesi

Osmanlı Devleti'nde kurumsallaşma özelliği gösteren Nasiha Heyetleri, değişik zamanlarda ülkede yaşanan sıkıntılar karşısında hükümetlerin işlerini kolaylaştırmak adına bazen dini cemaat liderleri bazen de bölgelerinde sevilen sayılan kişilerin olay mahalline gönderilerek hükümet adına çalışmalar yapmaları istenmiştir. Böylece onların nüfuzlarından istifade edilmek suretiyle meselelerin haline gidilmiştir.

²⁰¹ "İş bu tarik ikmal edilecek olursa şübhesizdir ki, Bayezid Sancağı dahilinde bulunan aşair-i mühime-i bir teceddü-i sai ve inkılab-ı refahiye mahzar olacaktır. Zira şair efradının alanları kanun-ı vesai huzurunda eğilmedikçe ve kalbleri sapanların bahş eleyeceği zevk ve saadete mütehassıs olmadıkça bunların ellerinde bulunan silahları attırmak ve şu nafîle ve mühim vilayeti her dem müstaid-ü müheyyayı kuran olan hadisat-ı zaviyetinden tahlis eylemek mehal olacak ve bu mahali şekl-i imkana sevk olabilecek ise ancak bunların yaşadıkları muhit dahilinde silahlara... sapanlarla temin-i maişet ve feth-i saadet devrinden kesadına tevakkut eleyecektir..." **B.O.A, DH-SYS, 90/1-5, Belge No: 8/1.**

²⁰² "Bu nesli ibda idecek ocaklardan birisinin iş bu Medrese-i İslamiye olacağı derker bulunmaktadır..." **B.O.A, DH-SYS, 90 /1-5, Belge No: 8/2.**

²⁰³ "Bilumum vilayet ahalisinin ve hususiyle Bayezid Sancağı dahilinde bulunan aşair-i in mahzar-ı refah ve terakkiyat olmaları ve hususat-ı arzıyelerinden istifade edilebilmeleri için Bayezid-Erzurum tsarikinin behemehal ikma-i inşası muktezisi bulunduğu Erzurum Vilayetinden ehemmiyetle bildirildiğine iktizasının bir an evvel ifas..." Gerçekten de bu gibi çalışmaların devletin savaşlarda olmasına rağmen ciddiyetle ele alınmış olması ülke meselelerinin önemsenmediğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. **B.O.A, DH-SYS, 90/1-5 Belge No: 7/1.**

II. Meşrutiyet döneminde Vilâyât-ı Şârkiyye’de vuku bulan bir çok olayı yatıştırmak için bu yönetime baş vurulduğu görülmüştür. Bu dönemde Kürt aşiretlerinin ıslahı projesi çerçevesinde projenin amacına ulaşması için de yapılması düşünülenlerin halka anlatılarak onların benimsenmesinde de bu yönetime baş vurulmuştur.

Bu bağlamda somut adımlar atılmıştır. Mesela Van Vilayeti’nde aşiretlerin fitne ve bazı telkinlerle aldanmamalarını sağlamak ve onların kötülöklere yataklık etmeyeceklerine dair usulünce aşiretlerden sözler ve yeminler alınmasını temin için Şeyh Mehmed Sadık Efendi nasiha heyeti gönderilmişti²⁰⁴. Diyarbakır’ın Cizre kazasına göç eden Küçyat Aşiretinin devlet otoritesine girmesi ve asayişini bozucu hareketlerden kaçınmaları için bizzat kaymakam lazım gelen nasihatı vermeye gitmişti²⁰⁵.

Van Valisi Tahsin Bey’in de Kürt aşiret reislerinin hükümete karşı duydukları korku ve endişenin devlet otoritesinin zayıflamasına sebebiyet verdiği endişesiyle bir takım girişimler de bulunmuştur²⁰⁶. Tahsin Bey’in hükümetten talebi şu idi: “Umum Osmanlı ve İran Kürt aşairi nezdinde bir mevki-i muhabbet ve ihtiram kazanan Erkan-ı harb Abdülkadir Efendi’nin şu aralık burada bulunması her türlü sui tefhimatı izale ile mülk ve milletçe pek ziyade faydeli olacağından Harbiye Nazırı Paşa Hazretleri tarafından müsaade-i istihsaline....”²⁰⁷

Birinci Dünya Savaşı başında Osmanlı Devleti’nin karşısında durup Ruslarla işbirliği içine giren Kürt gruplarının meydana getirdiği infiallere karşı Kürtleri kazanmanın en iyi yol olabileceği gerçeğinden hareket eden Hükümetin özellikle de Alevî kökenli Kürtleri kazanmak için Bektaşî Tarikatının şeyhinden istifade etmeyi düşündüğü görüşmektedir.

Daha önce oluşturulan Mevlevî Alaylarına nisbetle Bektaşîlerden de alaylar teşkil edilmesi Alevîleri ve Kürt Alevîlerini kazanmak için de düşünülmüştür. Birinci Dünya Savaşı’nda Dersimliler gibi Alevî Kürtler savaşa katılmak istememiş, üstelik de bir çok problemin çıkmasına sebebiyet vermişlerdi. Mevcut durumu hükümet lehine çevirmek adına Bektaşî Tarikatından istifade edilmek istenmesi günün şartları

²⁰⁴ B.O.A, DH-SYS, 7/2-1, Belge No: 24.

²⁰⁵ B.O.A, DH-SYS, 23/1, Belge No: 67; B.O.A, DH-SYS; 23/1, Belge No: 66/1.

²⁰⁶ B.O.A, DH-SYS, 23/14, Belge No: 4.

²⁰⁷ B.O.A, DH-SYS; 23/14, Belge No: 3; B.O.A, DH-SYS, 23/14, Belge No: 1/1.

ölçüsünde bir zorunluluk olarak görülmüş ve şeyhler bölgeye davet edilmişti. Nuri Dersimi, bu oluşumu şöyle anlatır:

“H. Bektaş Veli evlatlarına bağlılıkları bulunduğu ve H. Bektaş evlatlarından Çelebi Cemalettin Efendi'nin Dersim'e gelmesiyle bütün Dersimlilerin cihada katılabilecekleri ihtimalinin bulunduğunu ileri sürerek Enver ve Talat Paşaları kandırmışlardı. Enver Paşa'nın verdiği emir üzerine Çelebi Cemalettin Efendi bulunduğu Kırşehir merkezinden hareketle etrafına topladığı kalabalık Alevî müridi, subayı ve alay mensuplarıyla birlikte öncelikle Sivas'a gelmişti. Sivas'ın Celallı Nahiyesine bağlı Yalkan Köyü'nde oturan Dersimliler tarafından bilinen ve Dersimlilerin mürşidi olan Avuçanlı Seyid Aziz'i de yanına alarak Koçgiri bölgesine ulaşarak, Koçgirilileri cihada davet etmişti.”²⁰⁸ Aziz Samih ise Çelebi Efendinin muharebenin faziletini, amirlere itaatın farz olduğunu... vs. hakkında bir nasihatname yazarak orduya ve Alevî Kürtlere dağıtıldığını ifade etmektedir²⁰⁹.

Netice itibariyle bu çalışmaların hayata geçirilmesinden beklenen faydaların zaman zaman amacına ulaştığını söylemek mümkündür. En azından yaşanan sıkıntıların az da olsa giderildiği ve işlerin yoluna konulmasına yardımcı olduğu söylenebilir. Bu gayretler ahalinin halet-i ruhiyesine de uygun görünmektedir.

2- Bazı Kürt Aşiretlerinin Mecburi İskana Tabi Tutulması

Osmanlı Devleti'nde savaş öncesi ve savaş sonrası, ülkede yaşayan azınlıklar ve onların emperyalist devletlerle olan ilişkileri, müslüman Kürt ve Arapların tavır ve tutumları hakkında edindikleri bilgi ve tecrübeler zaman zaman İttihat ve Terakkî Hükümeti'nin mevcut dünya görüşünü yeniden gözden geçirmesine ve yeni politik arayışlara sürüklemişti.

Özellikle Ermenilerin savaş sürecinde Osmanlı Devleti'ne karşı aldıkları pozisyonlar karşısında hükümetin 1915 yılında *tehcir kanununu* ile cevap vermesi işte

²⁰⁸ Bu bilgileri aktaran Nuri Dersimi, *Hatıraların ve Kürdistan Tahinide Dersim* adlı her iki eserinde de bir çok bilgi ve kronoloji hatayı yapmıştır. Bu yanlışların ortaya çıkmasında her iki eserin de Kürtçü ideoloji mantığıyla yazılmış olmasının etkisi büyük olmuştur kanaatindeyiz. Mesela, Enver ve Talat Paşa'nın Elazığ'a geldiğini kendileriyle görüşmeler yaptıklarını ve her ikisinin de kandırıldığını, bu yüzden de Şeyh Çelebi Cemalettin Efendi'nin heyetiyle gelmeleri için fikir verdikleri... Oysaki ne Enver Paşa ne de Talat Paşa Elazığ'a gitmemiştir... gibi ... Nuri Dersimi, *Hatıratım*, s.75 vd.; Dersimi, *Kürdistan Tarihinde*... s.107, vd.

²⁰⁹ Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*... s..83.

böyle bir arayışın sonucuydu. Yine bazı Kürt aşiretlerinin Ruslar ve İngilizlerle işbirliği yaparak devlete karşı ayaklanmaları dolayısıyla Hükümeti savaş içinde zor durumlara bırakmaları... gibi durumlar da bu arayışlar ivme kazandırmıştı. Bu arayışlar ideolojik bazda olduğu kadar kurumsal alanda da olmuştu. Mesela, “İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti”²¹⁰ bu mantıkla teşekkül ettirilmiştir.

1913 Vilayet Kanunnamesiyle de Osmanlı ülkesinde göçebe ve yarı göçebe olarak yaşayan aşiretlerin tümünü kapsayacak ve bunların özel ve toplumsal yaşam tarzları için gerekli olacak çalışmaları yapmak, bu aşiretlerin iskanı için düzenlemeleri organize etmek gibi amaçları gerçekleştirmek için de hukukî bir zemin hazırlanmış oldu.

Bu önemli görevlere esas olmak için hangi vilayetde ne gibi aşiretlerin mevcut olduğu, her birisinin kaç gruba ayrıldığı, bunların hükümetlerle alakalarının nelerden ibaret olduğu, ne gibi şartlar dahilinde yaşadıklarını tesbit için vilayetlerden bilgiler, cetveller tutulması istenmiş, böylece de yeni politikaların alt yapıları oluşturulmak istenmişti.²¹¹

Mesela 1 Nisan 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti’nden Trabzon’a çekilen telgrafta bu gibi talepler şöyle açıklamaktaydı: “... Vilayet dahilinde kaç nüfus-ı Kürd bulunduğunun ve nerelerde mukim ve Türklerle ne derece münasebette bulduklarının ve adat ve lisanlarını muhafaza idüb itmediklerinin inbasıyla beraber vilayet dahiline Kürd mülteci gelib gelmediğinin işarı...”²¹²

Müdüriyetin bu çerçevede uygulamaya koyduğu en önemli çalışmalardan birisi de Kürtlerin kazanılması ve kalkındırılması işiydi.

Vilâyât-ı Şârkiyye’de Kürtlerin ıslahı meselesi İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti’nin yukarıda özetle verilen çalışmalarının bir sonucu olarak da düşünülebilir. En azından kurumun amaçları doğrultusunda göçebe olan bazı Kürt

²¹⁰ “Balkan Harbi bozgunundan beri Rumeli’den memlekete büyük bir muhacir akını vardı. Bunların memleketin çeşitli yerlerine yerleştirmek, bunlara toprak vermek, iş bulmak ve üretici hale getirmek gerekiyordu. Muhacirin Müdürlüğü bu amaçla kurulmuştu.” M.Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım (1905-1950)**, İst. 1968, s..83.

²¹¹ “İşbu muharrer mevad hakkında verilecek malumat bu bab da vuku bulacak teşebbüsata esas teşkil edeceğinden mümkün olduğu...” **B.O.A, D.H-MB. HPS. H, 9/50**, Belge No: 1.

²¹² **B.O.A, DH-ŞFR, 62/188**. “Erzincan’da Erzurum Valisi’ne, Mamuretülaziz, Diyarbakır Vilayetlerine, Kürtlerin bugünkü vaziyetleri ile işgal ettikleri ve tenkil olundukları mevakiin ve kuvvetleri derecesinin hergün muntazam işar.” **B.O.A., DH-ŞFR. 62/202**.

aşiretlerinin de yerleşik hayata geçirilmesi yoluyla bir çok kazanımın olabileceği düşüncesinin etkili olması dikkat çekici bir arayış olarak kabul edilebilir.

Şu halde Vilayet-i Şârkiyye’de yaşayan bazı Kürtlerin yine Osmanlı ülkesinin bir başka bölgesinde iskanının düşünülmesinde şunlar etkili olmuştur:

1. Vilayet-i Şârkiyye’de merkezi otoritenin tesisi,
2. Bazı Kürt gruplarının Rus ve İngilizlerle uzun yıllar işbirliği içerisinde devlete karşı ayaklanmaları,
3. Ermeniler ve bazı Kürt gruplarının aynı maksatla hareket etmeleri,
4. Bölgede yaşanan asayişsizlik ve güvensizliğin sebeplerinden görülmeleri,
5. Aşiretler arasında vuku bulan anlaşmazlıklar,
6. Savaş nedeniyle ülkede yaşanan doğal göçler... vs.

Hükümetin Kürtlerin ıslahı politikası yukarıda ifade edilen şartların oluşmasının bir sonucuydu. Kaldı ki bu proje yalnız Kürtlerin bir kısmının başka yerlere iskanıyla da açıklanamaz Vilâyât-ı Şârkiyye’de yaşayan Kürtlerin sosyo-ekonomik, sağlık, eğitim bayındırlık alanlarında topyekun büyük bir kalkınma hamlesi olarak düşünülmüş olması çok önemli bir inkılap idi. Yoksa bazı Kürt aydınlarının ideolojik olarak iddia ettiği gibi “kitlesel asimilasyon süreci” söz konusu olamazdı.²¹³ Zaten Osmanlı Devleti ,Kürtleri Türklerin bir kolu olarak görmekte ve birinci sınıf vatandaş statüsünde kabul etmekteydi.

Dahiliye Nazırı Talat Paşa’nın Başkumandan Vekili Enver Paşa’ya çektiği telgrafta da Vilayet-i Şârkiyye’den çeşitli sebeplerle göç etmiş olan Kürtlerin Arablarla meskun bulunan yerlerde iskanının muvafık olmayacağından bunların harb mıntıklarından uzak yerlere sevklerinin daha münasip olacağı tarzında **yaklaşımı bu** çalışmalar hakkında bir takım ipuçları vermektedir.²¹⁴ Mesela, iskana tabi olan Kürtlerin büyük kısmının savaş nedeniyle Türkler gibi yaşadıkları yerlerden göç etmek zorunda kalanların oluşturduğu gerçeği idi. Şu halde göç nedeniyle ülkede yaşanan büyük

²¹³ “Kitlesel asimilasyon sürecini başlatmadan önce Türkler ilk etapta tanınmış Kürt gruplarını sürmeyi denediler. Fakat çoğu için büyük bir sürpriz olarak Kürtlerin tıpkı Ermeniler gibi asimilasyona ters tepki geliştirdiklerini keşfettiler. Sonuçta sabırlarını kaybederek Kürtlerin de Ermenilerle aynı kaderi paylaşacakları hükmünü verdiler.” Prens Süreyya Bedirhan, **Kürt Davası ve Haybun**, Çev. Dilara Zirek, İstanbul 1994, s.37-38.

²¹⁴ **B.O.A, DH-ŞFR, 63/190.**

sıkıntılarının yoluna konulması da hükümetin görevi olacağından geliştirilen projeler duruma göre şekil almaktaydı.

Ayrıca bütün Kürtlerin tehcire tabi tutulduğu iddiaları tamamen iftira mantığıyla ortaya atılmıştı.²¹⁵ Çünkü iskana tabi tutulan Kürtlerin diğer bir vasfı da savaş gerisinde emperyalist devletlerle işbirliği yapmış olan aşiretler idi.²¹⁶

Savaş sürecinde işlerin çabucak olması gerektiğinden sevk edilecek Kürtlerin mahallerinin tesbiti ve gerekleri sevk muamelelerinin ne şekilde yapılacağına dair vilayetlere de talimatlar verilmekteydi.²¹⁷ Savaş edilecek bölge vilayetlerinde de mahallin özelliklerine göre bir takım değişiklikler olacağından bunlara verilen talimatlar zaman zaman değişikliklere uğramışsa da ortak talimatlar da verildiği görülmektedir. Mesela, Sivas, Mamuratülaziz, Erzurum, Diyarbakır vilayetlerine verilen sevk talimatı çok dikkat çekicidir. Şöyleki,

- “1. Türk mülteciler ile Türkleşmiş olan kasabat ahali vilayet dahilinde veya münasib civar mahallerde iskan olunmalıdır,
2. Kürt mültecileri gittikleri yerlerde aşair hayatını yaşamamak ve milliyetlerini muhafaza edememek için aşiret reislerine behemahal efrattan ayırmak lazım geldiğinden bunlar arasında ne kadar zî nüfuz eşhas ve rüese varsa efrattan bittefrik vilayetin Türklerin mütekassıf bulunduğu mahallerine Konya, Ankara, Kastamonu vilayetleriyle Kayseri, Niğde, Kütahya, Eskişehir livalarına ayrı ayrı sevk edilmelidir.
3. Meşakk- sefere tahammülü olmayan alil ve ihtiyarlar ile kimsesiz fakir kadın ve çocuklar vilayet dahilinde Türk köylerinde müteferrikan iskan ve iase edilecektir.

²¹⁵ “Enver Paşa’da Rusya’nın Kürt coğrafyasını işgal ettiği ve Anadolu’ya tehdit ettiği koşullarda bile, Celadet Ali Bedirhan’a belirttiği üzere, Kürt tehlikesi, Türkler açısından Rusya tehlikesinden daha büyüktür diye beyanda bulunmuştur.” Hasan Hışyar Serdi, *Görüş ve Anılarım ,1907-1985*, (Çev.) Hasan Cuni, 2.bs., İstanbul 1994, s.140.

²¹⁶ “Ahval-i Harbiye dolayısıyla dahile iltica eden Kürtlerin Anadolu Vilayeti garbiyesine sevkleriyle müteferrikan iskanları mutasavver ise de evvel emirde dahil vilayette bulunan Kürtler ve Kürt köyleri hakkında malumat-ı mufassala ahz-ı icab ettiğinden...” **B.O.A, DH-ŞFR, 62/278.**

²¹⁷ **B.O.A, DH-ŞFR, 63/172;**

4. Sevk edilen mahallerle muhabere edilmekle beraber ne miktar mültecinin hangi tarihte nerelere sevk edildiğinden nezarete de malumat verilecektir. 21 Nisan 332/4 Mayıs 1916, Nazır Talat.”²¹⁸

Bu mülteciler veriler talimatlar doğrultusunda şu vilayet ve kasabalara yerleştirilmesi istenmiştir; Urfa, Maraş, Ayıntab, Niğde, Kayseri, Ergani, Behremaz, Maden, Amasya, Malatya, Darende ,Tokat, Kütahya, Eskişehir, Ankara, Konya, Kastamonu, Yozgat, Canik, , vs.²¹⁹

Ayrıca mültecilerin gittikleri yerde kendilerine ne şekilde davranılması ve dikkat etmeleri gereken hususlarda talimatlar da verilmişti. Mesela, Kürt mültecilerin cepheye yakın mıntıklalarda iskanlarının söz konusu olamayacağı gibi problemlili aşiretlerin de sevklerinin mutlaka yapılacağını ve taviz verilmemesi²²⁰, Kürtlerin yaşadıkları bölgeler ile iskan edilecek mahallerin iklim ve arazi hususlarının da önemsenmesi²²¹ bildirilmişti. Bunların dışında aşiretlerin yerleşimlerin de şu hususlara da büyük dikkat edilmesi istenmiştir:

1. Rüesa ile efrad-ı aşair tefrik edilecek ve sahib-i nüfuz rüesa icabına göre vilayet, liva ve yahud kaza merkezlerinde iskan bulunacak ve efrad-ı aşair müteferrik surette ve hiçbir vakit yerli ahalinin % 5 ne tecavüz etmemek üzere köylere tevzi ve aralarda iskan olunacaktır,
2. Şeyh ve imamları kaza efrad-ı aşairden tefrik olunacak ve bunlar da müteferrik surette ayrıca iskan edilecektir,

²¹⁸ “Menatik-ı harbiyeden gelen mültecilerin Arap ve Kürtlerle meskun havalide iskanı bunların oralarda adet ve milliyetlerini muhafaza ederek yine gayr-i müfid bir unsur halinde kalmalarına imkan bırakılmış olacağından...” **B.O.A, DH-ŞFR, 63/189.**

²¹⁹ “Türk mülteciler ile Türkleşmiş olan kasabat ahali Urfa, Maraş, Ayıntab cihetlerine... efrattan bittefrik Konya, Kastamonu Vilayetleri'yle, Niğde ve Kayseri Sancakları'na... Kadın ve çocuklar Maden Kasabası'yla, Ergani ve Bahremaz Nahiyeleri gibi...” **B.O.A, DH-ŞFR, 63/173.** “C. 4 Mayıs 332, şifreye vilayetin sia-i istiabından fazla kalacak Türk mültecileri Ezgi, Diyarbakır Siverek tarıkıyla Urfa, Zor, Maraş, Ayıntab cihetlerine, Kürt mültecilerin Malatya, Sivas, Tokat ve kezalik Malatya, Darende, Şariz, Aziziye tarıkıyla Kayseri, Yozgat, Ankara, Canik cihetlerine,....” **B.O.A, DH-ŞFR, 64/93.** “Van cihetinden gelen mültecilerin Malatya'dan Sivas'a ve Erzurum'dan gelenlerin de Sivas'tan Malatya'ya sevk edildiği ve Sivas'ta iskana müsaid yer bulunmadığı Başkumandanlık Vekaleti'nden bildirilmiştir. 20 Nisan 332 tarihleri şifre talimatla Türk mültecilerin vilayet civarında iskan ve Kürtlerin ise Garbî Anadolu'da tayin edilen mahallere sevkî....” **B.O.A, DH-ŞFR, 64/5.**

²²⁰ **B.O.A, DH-ŞFR, 84/42.**

²²¹ **B.O.A, DH-ŞFR, 63/215.**

3. Rüesa ile şeyhleri ve efrad-ı aşairin yek diğeriyle devam-ı münasebetlerine meydan verilmeyecektir,
4. Bütün bu mülteciler bilahare de memleketlerine iade edilmeyeceklerinden muhacirin gibi emval-i mezkureden ve arazi tefriki suretiyle idare edilecek ve hususat-ı salifeye muktezi mesarifat-ı muhacirin tahsisat-ı umumiyesinden tesviye edilecektir²²².”

Yukarıda verilen somut bilgiler doğrultusunda Osmanlı Hükümeti'nin şartların oluştuğu kanaatine varmasıyla uygulamaya koyduğu Muhacir Kürtlerin iskanıyla aynı zamanda bir çok önemli kazanım elde edilebildiği görülür.

3- Erzurum'da Kürtler için Bir Medrese Yapılması

Vilâyat-ı Şârkiyye'de zaman zaman yapılması düşünülen ıslahat çalışmalarının daha ziyade Ermenilere şamil olması bölgede yaşayan müslümanların adeta sosyo-ekonomik anlamda ezilmesine, hatta Ermeniler karşısında birer azınlık konumuna düşmesine Türkleri ve Kürtleri ziyadesiyle incitmektedir.

Hükümetlerin Vilâyat-ı Şârkiyye'de müslümanların yaşadıkları mağduriyetleri gidermek hususundaki gayretleri de bölgeye bir başka açıdan bakıldığını göstermektedir. En azından şimdiye kadar yapılan ihmallerin telafi edileceği hususu çok önemli başlangıçtı. Bu bağlamda atılan en önemli adımlar eğitim ve bayındırlık hizmetlerinde görülmüştür.

Vilâyat-ı Şârkiyye'de stratejik bir önem arzeden Erzurum Vilayetinde de bu çalışmaların başlatılması önemliydi. Erzurum Valisi Mehmet Emin Bey'in telkinleriyle daha önce başlatılmış bu çalışmaların başında da Erzurum'da Kürtler için bir medresenin açılması için başlatılan çalışmalar gelmekteydi.²²³ Mehmet Emin Bey'in sunduğu teklifte açılmasını istediği medrese şu özelliklerde olacaktır:

²²² “Bunlara artık aşiret hayatını terk ettirmek ve kendilerini gayr-i müfid bir unsur olmaktan çıkarıp müfid bir unsur haline getirmek için...” B.O.A, DH-ŞFR, 62/188. “... Rüesanın kasabalarda ve efradın ikişer üçer haneye bittefrik livanın şimaline tesadüf eden Türk köylerinde müteferrikan iskanları iktiza eder...” B.O.A, DH-ŞFR,63/187.

²²³ B.O.A, DH-SYS, 90/1-5, Belge No: 8/2; B.O.A, DH-SYS, 90/1-5, Belge No: 7/1.

“Erzurum Vilayeti’nde Kürtlerin güzergahı olan Karskapı caddesinde 120 şakird’i ihtiva etmek ve sunuf-u ibtidaiye ve idadiyeye şamil bulunmak üzere leylî olarak “Medrese-i İslamiye” namıyla bir mekteb tesisi....”²²⁴

Görülebileceği üzere Erzurum’da düşünülen medrese; özellikle Kürtlerin içinde bulunduğu cahiliye ve bedevilik tarzı yaşamdan kurtarılması için düşünülmekteydi. Medresenin hem ilkokul hem de ortaokul müfredatı statüsünde ve yatılı olması düşünülmüştü.

Başlatılan çalışmalarda Maarif Nezareti, Vilayetin bu teklifinin önemli olduğunu ancak nezaret bütçesinde yatılı mekteblerin açılması için yeterince ödenek olmadığını ancak 1913 senesinde yapılacak olan bütçeden bunun için bir ödenek ayrılabilceği hususunda görüş beyan etmiştir.²²⁵

Bu sıra da Erzurum valiliğine Reşid Paşa tayin olunmuştu. O da bu medresenin önemine binaen bir sonuç almak için devamlı surette hükümetle yazışmalar yapmaktaydı. Mesela 22 Haziran 1913 tarihli telgrafında proje hakkında yapılacak bazı düzenlemeler için keşifname ve planların Erzurum’a gönderilmesini istemişti.²²⁶

Bu bağlamda yapılan yazışmalara rağmen ülkenin Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’na sürüklenmesi sonucu ve bazı siyasi gerekçelerle olsa gerek Erzurum’da düşünülen medresenin hayata geçirilmesi mümkün olamamış, ancak Vilâyât-ı Şârkiyye’nin bütününde yaşanan problemlerin kökeninde eğitimsizliğin çok önemli rolü olduğu kabul görmüş, bu gibi çalışmaların bölgede diğer vilayetlere de taşınması çabası içinde olunmuştu.

²²⁴ B.O.A, DH-SYS; 90/1-5, Belge No: 12.

²²⁵ “Erzurum’da Kürt aşair-i etfaline mahsus olarak Medrese-i İslamiye namında leylî bir mekteb tesisi ve fevaidine dair mütalaatına havi...” B.O.A, DH-SYS; 90/1-5, Belge No: 13.

²²⁶ “Medrese-i İslamiyeye ait takdim olunan keşifname ile planın lüzumuna mebni sûrat-i iade ve irsaline müsaade buyurulması...” B.O.A, DH-SYS; 90-1-5, Belge No: 15. “Keşifname ile planın Vilayet-i müşarüileyhden batelgraf taleb idilmekte evrak-ı mezkurenin müseraten iade buyurulması...” B.O.A, DH-SYS; 90/1-5, Belge No: 14/2.. “Telgrafname-i valaları ile taleb buyurulan keşifname ile plan Maarif Nezaret-i celilesine bi’lcelb leffen iade kılınmıştır “ B.O.A, DH-SYS, 90/1-5, Belge No: 17/2. . “Fi 12 Haziran 329 tarih ve 79932/65 numrolu tezkire-i aliye nezaretpenahileri cevabıdır. Erzurum Vilayeti merkezinde Kürtlerin güzergahı olan Kars Kapı caddesinde “Medrese-i İslamiye” tesisine nisbet olunan mektebe aid....” B.O.A, DH-SYS, 90/1-5, Belge No: 18

4-Kürt Aşiretlerine Silah Dağıtılması

Vilâyât-ı Şârkiyye’de yaşanan büyük sıkıntılar karşısında Hükümet de duruma, zamana ve şartlara göre birtakım politikalar geliştirmektedir. Özellikle Rusların İran’da ve Vilâyât-ı Şârkiyye’de sürdürdükleri çalışmaların bir sonucu olan Kürt grupları arasındaki hareketlenmeler ve Ermenilerin tedhiş ve mezalime dönten şumarık eylemleri karşısında Hükümet de herhangi bir olaya karışmamış ahalinin can güvenliğinin sağlanması hususunda yetersizliğini gördüğü için biraz da meseleleri halka mal etmek suretiyle çözüm yolları araması sonucunda ahaliye ve hükümet yanlısı muti aşiretlere silah dağıtma cihetine gitmiştir.

Bu yaklaşım, İttihat ve Terakki Hükümeti’nin Vilâyât-ı Şârkiyye de bir ideoloğu ve Valisi olan Tahsin Bey’in teklifi üzerine değerlendirmeye alınmıştır. Tahsin Bey’in bu teklifinde, eşkiyalık hareketlerinin artması kadar Rusların da bölgede kendileriyle işbirliği içinde olan aşiretlere silah dağıtmalarının ²²⁷yaratacağı sıkıntılara duyarlılık etkili olmuştur.

Bu teklif üzerine gerçekleştirilen fikir teatileri sonucunda Hükümet tarafında bazı endişeler meydana gelmişti. Özellikle hükümetin asker kanadı bu endişeleri şöyle izah etmiştir: “Bazı kura ahalisine silah verildiği halde esasen haşin ve taammülsüz olan ahalinin hükümet tarafından böyle bir müsaade istihsaline muvaffak olurlarsa fırsat buldukça İran’a tecavüz ile nehb-ü garet hususundaki cüretleri artacağı ve bu halin Ruslarda mazahir-i siyasiye tevlidinde sebebiyet vermekle beraber anasır-ı sairenin de emsal göstererek muhafazaları için teslihlerini talep edecekleri ve bilvesile silah tedarikine çalışacakları tabi olduğundan Kolordunun bu babdaki mütalaası nebü’lemre muvafık görülmüş...”²²⁸ Bu yüzden de vilayetlerin bu aşamada, Ruslarla siyasi problemlerin çıkması endişesinden ötürü, silah dağıtılmasından feragat etmesi bunun yerine problemlerin çözümü için hudud bölüklerinin artırılması ve mahalli jandarma

²²⁷ **B.O.A, DH-SYS, 3/39, Belge No.1/1.** “Ruslarda bunlardan endişe ederek o civarda müfrezelerini takviye etmekle beraber köylülere silah tevzi etmek teşebbüsünde buldukları...” (**B.O.A, DH-SYS, 3/39, Belge No.2.**); “Rus hududunda bu günlerde türeyen kırk kişilik bir eşkiya çetesinin takibi lazımeden bulunduğu hakkında Rus hudud komiserliğinden varid olan telgrafnamenin...”
B.O.A, DH-SYS, 3/39, Belge No.3.

²²⁸ **B.O.A, DH-EUM, EMN, 37/16.**

teşkilatlarının genişletilmesinin daha münasib olacağı üzerinde alternatif görüş beyanında bulunulmuştur.

Ortaya çıkan bu yaklaşıma rağmen Van Valisi Tahsin Bey'in bu konuda ısrar ettiğini görmekteyiz. Tahsin Bey, bölgesinde meydana gelen olaylardan örnekler vermekte ve buna bir çare bulunmasını istemektedir. Halkın sosyal psikolojisini yakinen bildiğinden dolayı bu konudaki ısrarını şu gerekçelere dayandırmaktaydı. Eğer halkın yaşadığı sıkıntılara siyaseten çareler bulunamamış ise öç almak için toplu hareketler olabileceği, ahali ve aşiretler arasında çatışmaların olabileceği dolayısıyla böyle ortamlarda Rusya'nın alacağı vaziyete göre birçok meselenin artabileceği dahası bu hareketler devam ettikçe can ve mal güvenliği için halkın İran'a dahi göçle taraf değiştirebileceği ve bu kadar geniş bölgelerin yalnızca hudud bölükleriyle korunmasının imkansız olduğu hususunda Hükümetin dikkatlerini çekmekteydi. Bu gerekçelerden dolayı en azından hudud bölgelerinde yaşayan ve tecavüzlere maruz kalan ahalinin can ve mallarının güvenliği için silah dağıtılmasının kaçınılmaz olduğunda ısrar etmekteydi. Bunun dışında da her köyde bir köy bekçisi teşkilatının kurulacağı içinde ayrıca silah ve cephaneye ihtiyaç olacağını belirtmiştir²²⁹.

Savaş arifesinde meydana gelen bu gelişmelere bir de Rusların kontrolünde Bedirhanî Abdürrezak'ın Hoy'da topladığı büyük Kürt Kongresi'nde alınan kararların Vilâyât-ı Şârkiyye'yi derinden etkileyeceği endişeleri de eklenince ahaliye silah dağıtılması meselesinin önemini artırmıştı²³⁰. Bu son gelişme üzerine Tahsin Bey'in görüşlerine itibar edildiği görülmektedir: Enver Paşa'nın 24 Mayıs 1914 tarihli telgrafi bunu doğrulamaktadır. Telgrafta şöyle denilmiştir. "Devlete mutî ve sadık bulunan aşaire silah tevzi itasıyla indeliktiza bu suretle elde bir kuvve-i zaide bulundurulması mümkün ve münasib görüldüğünden bu babda vilayetle bilmuhabere icabının..."²³¹

²²⁹ "Yüzelli kadar Martın veya mavzer silahının muvakkaten hükümete teslimi için Harbiye Nezareti'nden Redif Müfettişliğine tebligat ifası..." **B.O.A, DH-EUM-EMN, 38/25.**

²³⁰ Kongrede alınan kararların 2. maddesinde "Bu maksat için Ruslardan tedarik edilmiş 500 mükerrer ateşli eslihanın Said Simko, Cihangir Hacı Kuluhan nam rüesa-yı eşkiyaya bi'ttevziî..." **B.O.A, DH-EUM-EMN, 72/21, Belge No2;** "Hudud-ı İraniye Süvarileri namı altında İran aşairini teslim itmektedirler..." **"B.O.A, DH-EUM-EMN, 74/21, Belge No.3.**

²³¹ **B.O.A, DH-EUM-EMN, 74/21, Belge No:4; B.O.A, DH-EUM-EMN, 74/21, Belge No.5.**

Harbiye Nezareti'nin bu görüşüne binaen de Dahiliye Nezareti Van Vilayeti'ne bu husus da gerekenin yapılması talimatını göndermişti²³².

Bu mevzu Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasıyla da zaman zaman gündeme gelmişti. Özellikle hukuki açıdan tartışmaların olabileceği bu yüzden de kontrollü hareket edilmesi istenmiştir: Savaş sebebiyle idare-i örfiyyenin uygulamaya girmesi ahalinin silah bulundurmaktan dolayı divan-ı harbde yargılanmasının söz konusu olduğu hususunda idarecilerin dikkatleri çekilmiştir. Bu kanun mucibince, ordu kumandanları, müstakil kolordu kumandanları, vs. kendi bölgelerinde şartlar oluşmuşsa ahalinin silahlarını toplamaya yetkili olduğu aksi halde hareket edenleri divan-ı harbe vererek idam edilmelerini sağlama yetkisini almasından dolayı²³³ birtakım problemler yaşanacağından hukuki çerçevenin dışına çıkılmaması da hassaten hatırlatılmıştır²³⁴.

Savaşın bütün hızıyla devam ettiği zamanlarda özellikle Ermenilerin silahlı mukavemetleri, mezalimleri karşısında hükümetin bu işe daha bir özen gösterdiği ortaya çıkmıştır. Ermeni komitelerinin yaptıkları, bu kanun dairesine girdiğinden dolayı da “cezayı ağırlaştırmak ve fakat kanunu umumileştirmek” lazım geleceği hususu ele alınmış, ordunun savaş esnasında ülkeyi savunurken içeride cephe gerisinde düşmanlarla işbirliği yapılmasının varacağı noktaya da işaret edilmişti²³⁵.

Ermeni komitelerinin faaliyetlerine dikkat çekilmesiyle birlikte bunların elinde bulunan silahların toplattırılması için Dahiliye Nezareti nezdinde komisyonların kurulması ve zaman kaybetmeden çalışmaların başlatılması için ilgililere emirler verilmişti²³⁶.

Görüleceği üzere Hükümet, ülkenin içinde bulunduğu bütün şartları değerlendirmekteydi. Bu manada yapılması kaçınılmaz hal alan durumlarda dahi bu

²³² B.O.A, DH-EUM-EMN, 74/21, Belge No:6

²³³ ATASE, K.253, Dlp.107, D.1052, F.1.

²³⁴ ATASE, K.253, Dlp.107, D.1052, F.1-1; ATASE, K.253, Dlp.107, D.1052, F:1-2; ATASE, K.253, Dlp.107, D.1052, F:1-3; ATASE, K.253, Dlp.107, D.1052, F:1-4.

²³⁵ “Bir aralık bu ihtilal yüzünden III. Ordu mıntikasında bir kuvve-i askeriye mevken hedef-i askerisinden yaklaşımağa ve oldukça büyümüş Ermeni ihtilalini bastırmağa mecbur oldu. Memleketin mukadderatı için harb iden orduların temin-i selameti herhalde bunların geri hizmetinin mühim bir halde tutulmasıyla mümkün olabilirdi. ATASE, K.253, Dlp.107, D.1052, F:1-9).

²³⁶ ATASE, K.253, Dlp.107, D.1052, F:1-19.

işlerin hukuki çerçevede olması için gayret göstermekte ve sorumlu olmanın bilinciyle hareket etmekteydi.

D-Bitlis Hadisesi'nin Ortaya Çıkması

1- Bitlis Hadisesi'nde Rusya'nın Rolü

8 Şubat 1914 tarihinde Osmanlı Devleti ve Rusya Vilâyat-ı Şârkîyye'de yapılacak İslahat projesini imzalamışlardı. Bu aşamadan sonra Rus ve Ermenilerin Vilâyat-ı Şârkîyye'ye yönelik çalışmalarına hız verdikleri görülmektedir. Ermeniler, Umumi Müfettişlere Murahhas olarak komitacıları atamış, Taşnaksüyun Komitesi ise merkezini Erzurum'a naklederek kongre çalışmalarına başlamıştı²³⁷.

Ruslar, İslahat Projesiyle avuçları içine aldıkları Ermenilerden sonra bölgede yaşayan müslüman Kürtleri de elde etme çabası içinde oldular. Rusya açısından Vilâyat-ı Şârkîyye'ye nüfuz etmek için her iki tarafı da elde tutma mecburiyeti vardı. Bu maksatla Kürtler arasında nüfuz sahibi olan aşiret reislerinden Simko, Abdürrezzak.. gibilerini²³⁸ yanlarına çekmek için bir çok yolu denemekten geri durmadılar. Kürt milliyetçiliğini bir araç gibi kullanmayı düşünen bu işbirlikçiler Ermenilere tanınan ayrıcalıkların sözde Kürtlere de verilmesi için Ruslarla her türlü işbirliğine açıldılar. Bayur'a göre Ruslar Kürtleri elde etme noktasında; dağıttıkları büyük paraların da etkisiyle bilgisiz cahil tarikat şeyhleri ve aşiret reislerinin sayesinde bunları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırma hususunda hiçte zorluk çekmemekteydi . Böylece Rusya bir taşla iki kuş vurmak istiyordu. Bir taraftan Kürtlerin bu tür eğilimleri için Osmanlı Devleti devamlı bir surette gizlice çalışacak, büyük gayret gösterecek, maddi ve manevi açıdan zarar görecekt diğer taraftan da Kürtlerin Rus parası alarak²³⁹ bu işlere giriştiklerini gerektiğinde bir propaganda malzemesi olarak kullanabilecekti.

Birinci Dünya Savaşı arifesinde İngiltere'nin Van'daki Konsolos yardımcısının verdiği bir raporda Rusya'nın Osmanlı Devleti hakkında ki yeni politikaları izah

²³⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, c.II*, ks. II, Ankara, 1991, s.4.

²³⁸ "İran ve Kafkasya'da Rus amaline hizmet iden Abdürrezzak'ın şu sırada Rusların elinden alınması muvafık görülerek...", *B.O.A, DH-ŞFR*, 43/245.

²³⁹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, c.II*,...s.188; Hüseyin İldeniz, "Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmaların Dış Destek Bağlantıları", *V.Askeri Tarih Semineri Bildirileri, I*, Ankara, 1996, s.644.

ederken ünlü Kürt liderlerden biri olan Abdürrezak'ın Rusya'nın himayesinde bir otonom Kürt yönetimi için propaganda faaliyetlerine başladığını²⁴⁰ yazmaktaydı. Bu tür çalışmalar bölgedeki Ermenileri rahatsız etse de Rusya açısından her iki tarafta aynı maksat etrafında çalışacaktı.

Rusya'nın yukarıda özetle verilmeye çalışılan Vilâyât-ı Şârkiyye'deki bu eylemlerinde başarılı olduğunu da görülmektedir. Bu çerçevede ortaya çıkan ve Osmanlı Devleti'ni uğraştıran ve birçok Kürt hareketine örnek teşkil etmesi mümkün olan olayların başında Bitlis ayaklanması gelmektedir.

Şu halde Rus tahrik ve desteğiyle meydana geldiğinden emin olunan Bitlis ayaklanmasının sebepleri şöyle sıralanabilir:

- 1 İsyancı kesimin İttihat ve Terakki yönetimine duyduğu tepki, yani Hükümetin Vilâyât-ı Şârkiyye'de gerçekleştirmek istediği reformlarda çıkarları baltalanacak şeyh ve reislerin tepkisiydi,
- 2 Rusya'nın Bitlis Konsolosluğunun tahrik ve teşvikinin eseri²⁴¹,
- 3 Bitlis'in stratejik öneminin Ruslar tarafından kullanılmak istenmesiydi,

Bunun için Bitlis ayaklanması bir Rus komplosuydu. Balcıoğlu'nun yerinde ifadesiyle; "Rus Konsolosluğu'nda başlayın Rus Konsolosluğu'nda biten bir isyandır.. Rusların dini ve toprak aristokrasisini kullanarak meydana getirdiği"²⁴² bu ayaklanma II. Meşrutiyet dönemindeki Osmanlı-Rus dostluk çabalarını zedelediği gibi Rusların gerçek niyetlerini bir kez daha ortaya koyması bakımından da anlamlıdır.

2-Bitlis Hadisesi'nin Başlaması ve Hükümetin Aldığı Tedbirler

Birinci Dünya Savaşı sürecinde Bitlis, hem Osmanlı Devleti'nin hem de emperyalist devletlerin önem verdiği yerlerden biriydi. müslüman ahali arasında Ermeni nüfus da mevcuttu.Ermeniler ticaretle uğraşıyorlar ve bölgede zengin bir hayat sürüyorlardı. Bitlis'te çoğunluk Türk ve Kürtlerden meydana gelmekteydi. Coğrafi

²⁴⁰ Bayram Bayraktar, "1914 Bitlis Ayaklanması", V. Askeri Tarih Semineri Bildirileri, I, Ankara, 1996, s.219.

²⁴¹ Bayraktar, "1914 Bitlis Ayaklanması..."s.215.

²⁴² Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu: Şeyh Selim Ayaklanması", Türk Kültürü, 30/..... s.4.

konumu itibariyle karayolu ve nehir taşımacılığıyla Diyarbakır üzerinden Arabistan ve Basra Körfezi'ne uzanan doğu sınırının stratejik önem arzeden yeri idi²⁴³.

Bitlis Olaylarıyla ilgili üç isim dikkat çekmektedir. Bu üç isimde Hizan Kazası'nın nüfuzlu şeyhlerindendir. Başta Geyda Tekkesi Şeyhi Şehabeddin, aynı tekkenin idari işleriyle meşgul amcazadesi Seyid Ali ve Şeyhin Halifesi Molla Selim gelir. Bu üç isim de halk üzerinde nüfuzlu şahsiyetler olduğu kadar, Van Bölgesi'nde Tekke sahibi Seyyid Taha ile de rabitaları vardı²⁴⁴.

Alt yapısı yeterince oluşan ayaklanma nihayet 8 Mart 1914 tarihinde patlamıştı. Bu sürecin Bitlis'te başlamasından daha önce "Şeriflik" iddiasıyla Seyyid Ali, Ermenilerle görüşmeler yapmış ve ortak hareket kararı almışlardı. Ayrıca Molla Selim de Muş'ta Surp Garabet Manastırı'yla temasa geçerek Taşnak Komitesi'nden Rahip Vartan Vartabet ile görüşerek işbirliği teklifleri yapmıştı²⁴⁵.

Bu aşamada olup bitenden haberdar olan hükümet de gerekli çalışmalara başlamış ve aldığı istihbaratların doğruluğunun araştırılmasını istenmiştir. Dahiliye Nezareti'nden Bitlis'e çekilen bir telgrafta "...Şeyh Şehabeddin ve Seyyid Ali hakkında ne gibi malumat mevcuttur. Geçen sene Karçıkan vukuatında üç gün askerle müsademe etmiş ve bu gibi harekate ön ayak olmaya alışmış oldukları anlaşılan Horuslilerin (?) bu meselede dahil ve müşareketleri var mıdır? Ne gibi esaret ve ilcaata ve ne dereceye kadar hangi cihetlerde harekate lüzum hiss olunuyor"²⁴⁶ demekteydi.

Bu üç zatın cahilce hareketleri bir müddet sonra iyice aleniyet kazanmıştı. Ayrıca Seyyid Taha'nın da hükümete karşı açıktan açığa kışkırtılması hükümeti rahatsız etmekteydi.

Böyle kritik günlerde birlik ve beraberliğin tesisine inanan Hükümet, Bitlis merkezine bir hareketin olacağını öğrenince Bitlis Valisi, bunlara Bitlis eşrafından ve meşayihden oluşan bir Heyet-i Nasiha göndermişti. Nasiha Heyeti, ilk etapta başarılı olmuş olmalı ki Molla Selim, Bitlis'e kadar gelmiş ve pek ziyade memnuniyet dolu bir

²⁴³ Rüştü Pekdemir, *I.Cihan Harbi'nde Bitlis'in Ruslar Tarafından Zaptı* (Daktilo-Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi), Ankara, 1957, s.1.

²⁴⁴ Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ..."s.171.

²⁴⁵ Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde..." s.170.

²⁴⁶ "Şimdiye kadar merkez ve mülhakat vilayetde ne kadar kuvvet can ve temsil edilmiştir.". **B.O.A, DH-ŞFR, 39/208.**

hava edinilmişti. Bilahare Molla Selim, Vali'nin kendisini ziyaret etmesini istemişti. Ancak Vali'nin böyle bir şey kabul etmeyeceği malumdu. Bilahare Vali, Molla Selim'i makamına çağırmıştı. Molla Selim de buna icabet etmemiş ve çekip gitmiştir. Bu esnada Molla Selim, Şeyh Şehabeddin ve Seyyid Ali'ye mektuplar yazarak her üçünün de Hükümet tarafından idamına karar verildiği asılsız haberini yayarak, toplayacakları kuvvetlerle Bitlis'e hareket etmeleri hususunu bildirdi. Meselenin aslı şu idi: Molla Selim'in adamlarından Süleyman adında biri şüpheler üzerine yakalanmış ve yapılan soruşturmasında Molla Selim'in hakkında olumsuz bilgiler verince, savcılık ihtar müzekkeresi çıkarmıştı. İşte bunu Molla Selim idam kararı gibi tasavvur etmişti²⁴⁷.

Bu arada Hükümet, Molla Selim'in bu hareketlerini durdurmak için tutuklanması emrini verince Hizan Jandarması harekete geçmiş ve Molla Selim jandarma tarafından tutuklanmıştı. Daha sonra Bitlis'e getirilirken de yolda adamları tarafından baskın edilerek kaçırılmıştı. Bu durumdan cesaret alan Molla Selim etrafına adam toplamaya hız vermişti²⁴⁸.

Bu gelişmeler üzerine Bitlis Valisi Mazhar Bey* civar merkezlerden yardım istemiş, Hükümet de bu işin vardığı noktayı Van Valisi Tahsin Bey'den gelen raporlardan öğrenmişti. Bitlis'te meydana gelen hadiseleri irticaî bir hareket olarak değerlendiren Tahsin Bey**, Seyid Ali ve Şeyh Şehabeddin ve diğer meşayihin Van Vilayeti'ndeki aşairi kışkırtmak için haberler saldıkları ve bu işin perde arkasında da Rusya'nın olduğunu vurgulayan Van Valisi Tahsin Bey, Vali Mazhar Bey'in de bu işlerde telaşlı ve beceriksiz olduğunu söylemiş ve eğer zamanında müdahaleler yapılmazsa bu gidişle "bir Kürt Meselesi çıkaracağız" diyerek Babiâli'nin dikkatlerini çekmişti²⁴⁹.

²⁴⁷ "Bitlis Vukuatına Ait Tafsilat", **Tanin**, 8 Nisan 330/ 21 Nisan 1914, No:1913.

²⁴⁸ Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ..."s.171.

* Mazhar Müfid Kansu.

** Hasan Tahsin (Uzer)

²⁴⁹ Tahsin Bey bu raporunda Molla Selim'in hakkında şu ilginç bilgiye yer verdiğini görmekteyiz; "Halife Selim'in bir sene evvel İstanbul'da Şeyh Abdülkadir'e misafir olması ve Kamil Paşa'nın sükutuyla Bitlis'e avdet etmesiyle bu defa adeta ref-i livayı irtica eylemesi pek münasebettadır. Halife Selim kürre-i arzın kürriyetini (yuvarlaklığını) iddia edenleri tekfir ve müştehir bir mürtecidir". **B.O.A, DH-KMS**, 16/30, Belge No:3.

Hükümet Tahsin Bey'in raporunu ciddiye almış olacak ki, Dahiliye Nazırı Talat Bey şu cevabı vermiştir: "Bitlis'te birşeyler kaynamakta olduğu ve Mazhar Bey'in zaaf gösterdiğini ben de hissediyorum. Tedabir-i ibtidaiye olarak Muş'tan Van'dan biraz asker gönderdik, Erzincan'dan da bir alay sevki mukarrerdir. Mazhar Bey'in yerine Mustafa Abdülhalık Bey'i* vekaleten veya asaleten tayinde isabet görür müsün ve başka hatırına gelen tedabir var mıdır²⁵⁰,"

Babıâli'nin bu cevabına karşılık veren Tahsin Bey'in görüşleri son derece dikkat çekici ve Hükümet'in Vilâyât-ı Şârkiyye politikasına yön verici tarzdadır. Bu yüzden Tahsin Bey'in cevabını aynen vermeyi uygun buluyoruz.

"Cevap, 6 Mart 330/ 19 Mart 1914, Esasen saika-i irtica olan eşrafi vücûh-ı memleketi toplayıp Halife Selim gibi sersem ve suhte nezdine dördü vücuhtan (eşraf) dördü, ilmiyeden olmak üzere sekiz kişilik bir Heyet-i Nasiha gönderen ve bunların avdetiyle beyne'l ekrağ Hacı Selim'e paye veren Mazhar Bey artık Bitlis'te kalmaz. Mustafa Abdülhalık Bey, istikbalin ümitvar bulunduğunu cesur ve genç bir vali olabilir. Zaten valimiz azdır, belki yoktur. Meslek-i devletleri dairesinde bir kaç vali yetiştirmek selamet-i vatan icabıdır. Siirt Mutasarrıfı, Bitlis'e üçüncü sınıf maaşla bi'l isale vali olur ve gider gitmez mukteza-yı hale göre idare-i örfiyye ilan ederek başta mektubçu olduğu halde bir kaçını memleket haricine atar ve Erzincan'dan gidecek kuvvetle tedabir-i tenkiliyye tevessül ederse zaten yektan ibaret olan meseleden eser kalmaz. Ordu Müfettiş Vekili Erzurum Kolordu Kumandanı Çerkez Ahmet Paşa, Tatar Osman Paşa'nın tavsiyesiyle şu mevki-i mühimme geçirilmişse hata edilmiştir. Bu zat buradaki orduyu zehirlemiş, hükmet-i hazırayı bilhassa Enver Paşa Hazretlerine ilan-ı husumet eylemiştir. Bu yüzden az kaldı orada fenalık olacaktı. Ahmet Paşa, buradan giderken meşbu'-ı kin ve âdâvet olarak ayrıldı. Ve ağzına ne geldiyse söyledi. Vazifeme taalluk etmeyen şu sözleri söylememek için yazmamak istiyorum. Fakat hal zaman bunu icab

* Mustafa Abdülhalık Renda'dır. Ülkenin bir çok yerinde öğretmenlik, kaymakamlık, valilik yapmış, Talat Paşa döneminde Dahiliye Nezareti Müsteşarı olmuş, I. Damat Ferit Hükümeti'nce Bursa Valisi iken azledilmiş, Malta'ya bir ittihatçı olarak sürgün edildi. Milli Mücadele döneminde İktisat ve Dahiliye Vekaletleri Müsteşarlığı, İzmir ve Konya Valiliği sonra 1923 yılında Meclis'e Çankırı Milletvekili olarak katıldı. Maliye Vekili, 1935'te de TBMM Başkanlığı... gibi birçok görevi başarıyla yapmış bir devlet adamıdır.

²⁵⁰ B.O.A, DH-KMS, 16/30, Belge No:1/1; B.O.A, DH-KMS, 16/30, Belge No.2.

ettirdi. Tabur kumandanları da katiyyen şayan-ı emniyet değildir. Bu cihetlerin fırka kumandanından tahkik edilmesi daha münasibdir. Van ve Bitlis'e izam-ı mukarrer jandarma, zabitan ve efradının bir an evvel gönderilmesi de pek lazımdır. Mustafa Bey tayin buyurulur. Bitlis'e gelirse tensib-i alileri dairesinde bir vesile bulub bendeniz de gider tedabir-i mukteziyeye birlikte teşebbüs ederiz"²⁵¹.

Bu fikir teatisi üzerine olayların devam ettiği bir sırada Tahsin Bey'in önerisi doğrultusunda Siirt Mutasarrıfı Mustafa Abdülhalık Bey ,1914'ün Mart ayında Bitlis'e vali atanmış²⁵² ve Van'dan ikiyüz, Muş'tan da bir tabur asker gönderilmesi için emir verilmişti²⁵³.

Şeyh Selim'in bölgede tahşidatları ve adam toplama çabaları sürerken bir ilginç öneri yine Van Valisi Tahsin Bey'den gelir. Ona göre alınması gerekli tedbirlerden birisi nüfuz sahibi Kürtlerden bazılarını hediye ve para ile hükümete taraftar olmasını sağlamak diğeri de ahali ve memurlardan bazılarını başka yerlere mecburi iskana tabi tutmaktı. Elbette bu işler için de paraya büyük ihtiyaç duyulmaktaydı²⁵⁴ ve hükümet de gereğini yapmaktan geri durmadı²⁵⁵.

Babıâli ve Vilayat-i Şârkiyye arasında bu görüşmeler ölçüsünde alınan tedbirler devam ederken, asilerin Bitlis üzerine hücum edecekleri iyice anlaşılmış ve yeni Vali de yorulmak bilmez bir azimle çalışmalarına devam etmekteydi. Nihayetinde Molla Selim

²⁵¹ **B.O.A, DH-KMS; 16/30, Belge No.4.**

²⁵² "Siirt Mutasarrıfı Mustafa Abdülhalık Bey'e Şifre, Bitlis Vilayeti'ne tayiniz irade-i seniyye iktirân etmiş olduğundan serian Bitlis'e hareketle vüsulünüzün iş'arı..."; **B.O.A, DH-ŞFR, 39/62; B.O.A, DH-ŞFR, 39/63; Bayraktar, "1914 Bitlis Ayaklanması..."s.20; Mustafa Abdülhalık Bey'in tayin tarihini Ali Çankaya 29 Mart 1914 olarak vermiştir .Bkz..Ali Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, c.III, Ankara, 1968, s.973. Mustafa Abdulhalık Bey Bitlis'e atanınca Mazhar Bey de Nisan 1914'te Balıkesir Sancakları Mutasarrıflıklarına atanır. Yani tenzil-i rütbeye uğramış olur .Çankaya,Yeni Mülkiye Tarihi ...s.473.**

²⁵³ **B.O.A, DH-ŞFR, 39/7.**

²⁵⁴ **B.O.A, DH-KMS, 19/27, Belge No:2.**

²⁵⁵ "Van Vilayeti'ne Cevap., Mestureden bin lira bittahsis maliyeden tezkirat yazıldı". **B.O.A, DH-KMS, 19/27, Belge No.1/1.**

Bitlis kapularına dayanmış²⁵⁶ Şeyh Şehabeddin, Seyyid Ali ve kendileriyle hareket edecek diğer şeyh ve reisleri beklerken yine hükümet, Molla Selim'e Şeyh Şehabeddin'in katılıp katılmamasını önemsemiş olacak ki, hakkında sürekli bir şekilde rapor istemekteydi²⁵⁷. Bunun için de Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerinin sık sık dikkatleri çekilmiş ve buralardan gelebilecek tehlikeler için zamanında tedbir alınması istenmişti²⁵⁸.

Mesela Diyarbakır Vilayeti, Bohtan mıntikasında bulunan aşiretlerin Bitlis havalisinde Kürt hareketına katılmaması için askeri kumandanlarla fikir teatisinde bulunarak gerekli tedbirlerin alınması istenmişti²⁵⁹.

Hükümetin bir diğer endişesi de, Bitlis olaylarının başarıya ulaşması halinde diğer bölgelerde de benzer olayların yaşanacağıydı. Bunun için de Erzurum Vilayeti'ne çekilen şifre telgrafta, "o havali Kürdlerinde ve alehusus Kiğı ve mülhakatında bir hareket-i mahsus olub olmadığının işarı" istenmekteydi²⁶⁰.

Hükümetin aldığı tedbirler arasında bir diğeri de isyancı eşraf ve şeyhlere karşı hükümete yakın eşrafın para, hediye, silah ve cephaneye verilmesi suretiyle askeri kuvvetler bölgeye gelinceye kadar geçici organize edilmesi gibi tedbirlere tevessül edilmişti. Ancak alınan tedbirler çerçevesinde askeri kuvvetlerin zamanında isyan

²⁵⁶ Molla Selim bu ırada kendi yandaşlarına etki edebilmek için olmadık uydurma kerametler öne sürüyorlardı. Mesela başarı Allah tarafından bunlara verilecekmiş, güllerle atılsa da şeyhler elleriyle yakalayacakmış, hatta boynunda asılı duran torbadaki toprakları askerlerin tarafına septiği gibi hepsi derin bir uykuya dalacakmış... **Tanin**, 8 Nisan 330/ 21 Nisan 1914, No.1913.

²⁵⁷ "Şeyh Şehabeddin Kürd hareketına iştirak idip itmediğinin ve üzerinde zuhur iden mektubun kendi tarafından mı yoksa başkalarının zor... ve teşviki olarak mı teehhür edildiğinin..." **B.O.A, DH-KMS**,16/30, Belge No.4.

²⁵⁸ "Bitlis meşayihinden Şeyh Celaleddin ve Abdürrezak ve emsali bazı eşhasın Midyat ve Cizre taraflarına tahrik-i aciz bazı telkinat ifa eylemekde oldukları Diyarbakır Vilayetinin işarından anlaşılmiş ve hareketin mevzii bir halde kalması için ifadatın akim kalmasına çalışılması cevaben bildirilmiş. Bahs olunan Şeyh Celaleddin Hızanlı Şeyh Şehabeddin olması memul bulunduğundan iş'ar-ı sabık vechile mıntikasıyla civarının Bitlis'le iştiraki hususuna katiyyen meydan verilmemesi..." **B.O.A, DH-ŞFR**, 39/173.

²⁵⁹ "Bu cihet taht-ı temine alınmak şartıyla Nusaybin'de mevcut kuvvetin bu esasın teminine tahsisi..." **B.O.A, DH-ŞFR**, 39/190.

²⁶⁰ **B.O.A, DH-ŞFR**, 39/178.

mahalline gelmesi üzerine yukarıda bahsedilen tedbirden vazgeçilmiş ve onlara dağıtılan silah ve cephane yine bir tedbir olarak geri toplatılması istenmişti²⁶¹.

Hükümetin yaptığı hazırlıklar sürerken Molla Selim ve yandaşları 12 Nisan'da Bitlis'e saldırmış, şehrin doğu kesimini işgal etmişlerdi. Hükümet kuvvetleriyle şiddetli çarpışmalar olmuş ve durumun ciddiyet kazanması üzerin Enver Paşa IX. Kolordu birliklerinin zaman kaybetmeden Bitlis'e yardım etmesini emretmiş, ancak bu birlikler Bitlis'e varmadan, asiler mevcut hükümet kuvvetleri karşısında yenilmiş ve şehrin önemli noktaları yeniden ele geçirilmişti²⁶². Çarpışmaların devam ettiği sıralarda asilerin yenileceği kanısı Rus konsolosunda oluşunca konsolos, koruma görevlisini Vali Bey'e göndererek kendisi meseleye etki etmek istemişti. Bu gelişmeleri Bayur şöyle anlatır: "Kavas Konsolos tarafından Valiye der ki: Eğer siz ateşi keserseniz ben de saldırılara ateşi kesdiririm. Vali reddeder; Kavas: Konsolos sizi gelip görmek istiyordu Vali: Olduğu yerden çıkmasın karşılığında bulunur"²⁶³.

İsyanın bastırılması aşamasında Hükümetin takip ettiği sağduyu kadar yöntem ve tavırları da bir o kadar önemliydi. Bu süreçte Hükümetin yanına almayı başardığı sdiğer aşiret reisleri ve şeyhlerin de bu başarıda fevkalade bir yeri vardır. Yapılan bu yardımlara bir jestle cevap vermeyi düşünen hükümet, Bitlis Hadisesi'nde iyi niyetleri görülen bazı zevatın nişanla taltif edilmeleri için Padişaha müracaat etmiş²⁶⁴ ve 12

²⁶¹ B.O.A, DH-ŞFR, 39/197.

²⁶² B.O.A, DH-ŞFR, 39/183.

²⁶³ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, c.II,*... s.189.

²⁶⁴ "Bitlis hadise-i zailebi esnasında askere muavenet için adamlarıyla teslimiyeti teklif eden ve en evvel silah alan Bitlisli Hacı Necmeddin Efendizade... vs."B.O.A,DH-ŞFR, 21/551. Belge No.101."...Usatın sürat-i tenkili ile hadisenin men-i tevessü ve izalesi yolunda bezl-i faaliyet ederek hükümete karşı sadakat ve merbutiyetlerini isbat eylemiş olan ve hizmetlerinden bihakkın istifade edilen efendilerin "beşinci rütbeden Mecidiye nişan-ı aliyyesiyle taltifleri..." B.O.A, DH-ŞFR, 21/55, Belge No.2/1.

"Bitlis Vilayetine,

Cevap,. Bitlisli Hacı Necmeddin Efendizade, Şemseddin ve Bitlis'te Küfrevî Şeyhizade Şeyh Abdülbaki ve Hacı Fazıl Efendizade Şeyh Mehmed ve Şeyh Fethullahzade, Şeyh Alaeddin ve Norşin'de Şeyh Ziyaeddin Efendilere beşinci rütbeden Mecidî nişan-ı alisi itası bilistizan irade-i seniyye-i Hazret-i hilafetpenahiye iktiran edildi." B.O.A,DH-ŞFR, 21/55, Belge No.3/1.

Mayıs 1914 tarihinde irade-i seniyye alınmıştı. Bu irade-i seniyye de şöyle denilmekteydi:

“Bitlisli Hacı Necmeddin Efendizade Şemseddin ve Bitlis’te mukim Küfrevî Şeyhizade Şeyh Abdülbaki ve Hacı Fazıl Efendizâde Şeyh Mehmet ve Şeyh Fetullah Efendizade Şeyh Alaeddin ve Norşin’de mukim Şeyh Ziyaeddin Efendilere beşinci rütbeden Mecidî nişan-ı alisi ita edilmiştir”²⁶⁵.

Asiler amaçlarına ulaşamayacaklarını anlayınca başta üç şeyh olmak üzere Bitlis’te Rus Konsoloshanesine sığınmaktan başka çare görememişlerdi. Bunun üzerine yeni Bitlis Valisi, bu asilerin hükümete teslim edilmesini ister. Ancak Konsolos İstanbul’da Rus Büyükelçisinden aldığı emir doğrultusunda bunları kendilerine teslim edemeyeceğini söyleyerek Osmanlı ve Rusya devletleri arasında yeni bir diplomatik krize sebep olmuştu²⁶⁶.

Böylece Rusların Kürt eşkiyasıyla birlikte yapmak istedikleri ayaklanmanın başarısızlığa uğraması Ruslarla, şeyhler arasındaki organik bağı ortaya çıkarmış Bitlis halkına ve bu yollara tevessül eden Kürtlere de bir anlamda işin gerçek yüzünü göstermiştir.

a) Bitlis Divan-ı Harbi’nin Kurulması ve Sonraki Gelişmeler

Bu sırada Bitlis’te sükunetin sağlanması için sıkıyönetim ilan edilmiş²⁶⁷ ve asilerin yakalanması için çalışmalara hız verilmişti. Bitlis Rus Konsololuğu’na sığınan Molla Selim ve arkadaşlarının iadesi için hükümet büyük bir kararlılık çerçevesinde eski Vali Mazhar Bey zamanında hazırlanan; Molla Selim’in Ermeni olaylarındaki rolü katliam, gasp ve şekavetten ahaliyi hükümete karşı silahlı teşvik ve tahrik gibi suçlardan

²⁶⁵ **B.O.A,DH-ŞFR**, 21/55 Belge No.4 “...Efendilere beşinci rütbeden mecdi nişan-ı alisi itası hakkında şerefşudur buyurulan irade-i seniyye Hazret-i Padişahinin bir suret-i müsaddıkası leffen takdim kılınmış olmakla” **B.O.A, DH-ŞFR**, 21/44, Belge No:5, “...İhsan buyurulan beşinci rütbeden Mecidi nişan-ı zişanlarına ait beratlar leffen savb-ı alilerine irsal kılınmıştır”. **B.O.A, DH-ŞFR**, 21/55. Belge No.6/1.

²⁶⁶ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, c.II**,...s.189.

²⁶⁷ Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ...”s.171.

tutuklanma müzekkeresinin yeniden hazırlanarak İstanbul'a bildirilmesi istenmişti²⁶⁸. İstanbul'da da Hükümet krize sebep olan Molla Selim ve arkadaşlarının iadesi hususunda Rus Büyükelçiliği ile sıkı pazarlıklar yapmaya devam etmekteydi. Bu çerçevede yapılan pazarlıklardan birisi de Trabzon hapishanelerinde bulunan Rus ajanı... vs. suçlardan tutuklanan Rus mahbuslarının Molla Selim ile mübadelesinin yapılmasıydı ki bunun için bu şahısların firar etmelerine fırsat verilmemesi hususunda yetkililerin dikkatleri çekilmekteydi²⁶⁹.

Gelinen bu noktada Bitlis'te Divan-i Harbî kurulmuş olaylarla ilgili olarak yakalanan 122 kişinin yargılanmasına başlanmıştır²⁷⁰.

Bu süreçte Hükümetin ve Dahiliye Nazırı'nın olup bitenlere zaman zaman müdahale ettiğini ve yetkililerinde dikkatlerini çektiği görülmüştür. Yargılamaların başlaması aşamasında yetkililere şu telkinat yapılmıştır: "Divan-ı Harbî teşkil edecek zabıtların yerliden, mücavir ahalisinden olmamasına ve bitarafılığı ile tanınmış zabıttandan intihab edilmesine itina olunması idare-i örfiyye mıntıkası haricine tebid olunacak kesanın kararname ahkâmının müsaadesinden istifade olunarak Taif'e sevkleri ve fakat meselenin büyük bir şekil ve mahiyette gösterilmemesi için bu teb'idin yalnız ihraçlarına lüzum-ı kat'i görülenlere hasrı..." ayrıca bölge de var olan tekke şeylerinin hükümet yanına alınması hususunda gerekli çalışmaların da önemsenmesi ve gerekli görülecek yerlerde de idare-i örfiyye (sıkıyönetim)'ye geçilmesi istenmiştir²⁷¹. Yapılan yargılamalar sonucunda elebaşlarından oniki kişi idama çarptırılmış, bir kısmı tahliye edilmiş bir kısmı sürgün edilmiş, konsoloslukta bulunan Molla Selim ve arkadaşlarına

²⁶⁸ **B.O.A,DH-ŞFR**, 40/18. "C.2.Nisan 330. Konsolosun infaline ehemmiyet verilmeyerek takidatta devam olunması tavsiye olunur , Dahiliye.Nazırı" **B.O.A,DH-ŞFR**, 40/24.

²⁶⁹ **B.O.A,DH-ŞFR**, 40/179. "Molla Selim'in Konsolos.ane'den firara muvaffak olduğu hakkında bir rivayet vardır. Hakikat-i halin sürat-i işarı ve tedabir-i müttehaze hakkında malumat itası". **B.O.A, DH-ŞFR**, 40/78. " C.7 Nisan 330 Şeyh Mehmed Reşid, Molla Selim'in Konsolos.aneye ilticasını mı yoksa bundan başka badi-i istifade bir şey mi ihbar etmiştir. Bahis buyurulan Kôr Said nerelidir ve vak'ada iştiraki ne derecede ve kendisi elyevm nerededir, Şeyh Mehmed Reşid'in ibraz ettiği müessir sadakate nezaretçede başkaca taltifine lüzum var mıdır, İş'arı" **B.O.A,DH-ŞFR**, 40/47.

²⁷⁰ Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ..." s.173.

²⁷¹ **B.O.A, DH-ŞFR**, 40/31; **B.O.A,DH-ŞFR**, 40/32; Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ..." s.173.

da gıyaben idam kararı verilmişti²⁷². Mesela, bu yargılanmalar sonucunda Bitlis olaylarıyla münasebeti olan Bitlis eski Mebusu Sadullah, Şeyh Nasreddin Semikli Sadık, Nasrullah ve Cibranlı Cündî Ağaların aileleriyle müebbeten Taif’de mecburi iskanına Divan-ı Harb tarafından karar verilmişti²⁷³. Ancak bu karara da bir müddet sonra müdahale edilmiş ve çeşitli sebeplerden dolayı bunların Taif’de değil Medine’de ikametleri uygun bulunmuştu²⁷⁴.

Bu sırada Rus Konsolosluğu’na sığınan Molla Selim ve arkadaşlarının da iadesine çalışılmaktaydı. Rus Hükümeti’yle işbirliği yaptıkları ortaya çıkan asilerin konuşmalarından korkan Rus Hükümeti bu manada hep olumsuz tavır takınmış, en sonunda da Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi ve savaşa her iki devletin de taraf olması Rus Hükümeti’nin Konsolosluğu’nun basılma ihtimalini de dikkate alması sonucu asileri teslim etmek zorunda kalmıştı. Bunlar da Divan-ı Harbî’n kararları doğrultusunda idam edilmişlerdi²⁷⁵.

Savaşın ilerleyen safhalarında gerek hükümetin içinde bulunduğu sıkıntılar gerekse de bölgenin hassas dengelerinin dikkate alınması sonucu bu dönemin birlik beraberlik için mecburiyet arzeden nazik şartları sonucu Hükümeti daha da sağduyulu kararlar almasına mecbur etmişti. Bu bağlamda Bitlis olaylarından dolayı Medine-i Münevvere’de sürgün, Sivas; Ankara ve Bitlis hapisanelerinde ve diğer yerlerde

²⁷² Bayraktar, “1914 Bitlis Ayaklanması...” s.223.

²⁷³ **B.O.A, DH-ŞFR**, 41/46.

²⁷⁴ “Bitlis’de müteşekkil Divan-ı Harbi Örfi’ce maaile mevaki’-i be’ideye müebbeten nefyelerine karar verilmiş olan Müftizade Sadullah Efendi ile Cibranlı Cündî ve Simekli Sadık Ağaların ve Şeyh Nasreddin ve Şeyh Nasrullah Efendilerin gerek berren gerek bahren Taife sevkleri mümkün olamayacağı muahaberat-ı cariyeden anlaşılmasına binaen merkumenin Medine-i Münevvere’de ikametleri bittensib icab idenlere tebligat ifa kılınmış...” **B.O.A, DH-ŞFR**, 42/102.

²⁷⁵ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, c.II**,...s.190; Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ...” s.173; Bayraktar, “1914 Bitlis Ayaklanması...” s.223.

tutuklu bulunanların “İrade-i Seniyye” kararıyla afv edildiklerini²⁷⁶ ayrıca da alınan bu karar Meclis-i Vükela’ca da onanarak uygulanaya konulmuştu²⁷⁷.

Netice itibariyle Rusya’nın verdiği büyük destekle Vilâyât-ı Şârkiyye’de patlak veren Kürçü ve irticaî karakter de meydana gelen ayaklanmalardan biri olan Bitlis Hadisesi, Hükümetin soğukkanlı ve yerinde ve zamanında müdahaleleriyle büyümeden bastırılmış sonunda da sağduyulu tavırlarıyla da ülkenin bölünmezliği temin edilebilmişti.

---

²⁷⁶ Bu afvlar için alınan İrade-i Seniyye de şöyle denilmekteydi: “Bitlis Hadisesi’nden dolayı mahkumun ve menfiyyen Medine-i Münevvere, Sivas, Ankara, Bitlis hapis.anelerinde ve mahal-i sairede mevkuf bulunan eşhasın aflarını Meclis-i Vükelâ kararıyla tensib olunmuştur” **B.O.A, MV. 237/126.**

²⁷⁷ “...Eşhasın afvları hususunda Meclis-i Vükelâ kararıyla bilistizan irade-i seniyye şerefşudur buyurularak Adliye ve Harbiye Nezaretlerine tebligat ifa kılındığı batezkere-i samiye izbar buyurulmuş icab edenleri bildirilmesi” **B.O.A, DH-ŞFR, 47 190.**

IV.BÖLÜM

VİLÂYÂT-I ŞÂRKİYYE'DE ERMENİLER ve İTTİHÂT TERÂKKİ FIRKASI

A. Vilâyât-ı Şârkiyye'de Ermeniler

Vilâyât-ı Şârkiye Bölgesi, birbiriyle eş zamanlı olmak üzere Osmanlı literatüründe Vilayat-ı Sitte, batı kamuoyunda da Six Vilayet's yani altı vilayet yanında Batı Ermenistan gibi tabirlerle tanımlanmaya çalışılmıştır.¹ Batılı devletler ve Ermeni komitelerinin propagandalarıyla devamlı surette gündemde tutulmak istenen bu bölge, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin en stratejik bölgelerindendi.

Bu bölge, sosyo-etnik ve dini yapısından dolayı stratejik bir ehemmiyet arzeder. Özellikle Berlin Antlaşması'yla uluslararası bir boyut kazanan Ermeni Meselesi, bu bölgeyle özdeşleştirilmiş ve batılı devletler Ermenilerin bu bölgede nüfus yoğunluğunun fazla olduğu iddialarını ortaya atmışlardır.² Böylece kendi iddialarına zemin hazırlama gayreti içinde olmuşlardır.

Ermeniler, Türk ve Kürtlerle birlikte bu bölgede yaşayan bir millet olmasına rağmen tarihin hiçbir döneminde bu bölgede siyasi bir egemenlik ve bağımsız bir devlet kuramamışlardır. Türklerin bu bölgeyi fethetme sürecinde buralarda egemen güç Bizanslılardı. Türklerin buraları fethinden XX.yüzyıla kadar Ermeniler her zaman Türk egemenliği altında yaşamıştır. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin en rahat azınlığı idi. Vilâyât-ı Şârkiyye'de tarım, bölgesel endüstri, ticaretle meşgul olmuşlar, büyük şehirlerde de bankerlik, kuyumculuk gibi alanlarda, devlet kadrolarında ise hep önemli yerleri işgal etmişlerdir.³

Bu durum böyle olmasına rağmen emperyalist politikalar yüzünden Ermeniler istismar edilerek, büyük devletlerin çıkarlarına hizmet etmeye başlamışlardır. Batı Ermenistan diye ifade ettikleri bu bölgede bağımsız bir devlet olmak için mücadeleye girmişlerdir. Bu güçlerini de bu bölgenin en kalabalık kesimini oluşturdukları iddialarına dayandırmışlardır. Ermenilerin sahip olmak istedikleri bu bölgede:

“Erzurum Vilayeti : 52.000 km²

¹ Mc Carthy, “The Anatolian Armenians (1919-1922)... s.17.

² Pamukciyan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfus...” s.16-18.

³ Karal, *La Question Armenienne*, ... s.6-vd.

Van Vilayeti	: 37.000 km ²
Bitlis Vilayeti	: 27.800 km ²
Diyarbakır Vilayeti	: 42.100 km ²
Mamüratülaziz Vilayeti	: 32.900 km ²
Sivas Vilayeti	: 60.300 km ² :

olmak üzere toplam, 252100 km²'dir. Yani 6 vilayetin yüzölçümü bugünkü Türkiye'nin üçte biri kadardır.

Bunlar Osmanlı vilayetleridir. Yani her vilayet bugünkü vilayetlerin iki üç kat genişliğindedir. Ermeniler işte bu topraklar üzerinde bir büyük Ermenistan devleti kurmayı hayal ediyorlardı.”⁴

Ermeniler bu coğrafyada nüfus itibariyle hiçbir dönemde çoğunlukta olmamışlardır. 1882 nüfus sayımlarına göre Vilâyat-ı Şârkîyye'nin toplam nüfusu 2.903.514 Ermeni nüfusu ise 540.396 idi. Bu hesaba göre Ermeni nüfusun toplam nüfusa oranı % 18.6 olarak ortaya çıkmaktadır.

Vilayet	Gregoryen	Katolik	Protestan	Toplam	Toplam Nüfus	Ermeni %
Erzurum	101.138	6.730	1.970	109.838	659.155	16.6
Bitlis	101.358	4.948	1.498	107.804	276.998	38.9
Van	60.448	---	---	60.448	269.860	22.3
Diyarbakır	46.833	9.955	3.981	60.769	289.591	20.98
Mamüratülaziz	73.178	1.915	4.971	80.064	481.346	16.6
Sivas	116.256	3.223	1.994	121.473	926.564	13.1

Altı Vilayette Ermeni Nüfusu 1882⁵

⁴ “Bu altı vilayetes o zaman Rus işgali altında bulunan Kars ve Ardahan'ı eklemek gerekir. Zira Büyük Ermenistan Emeli Kars Vilayetini de içine alıyordu. Kars yöresini de katınca Ermenilerin Anadolu'da göz diktikleri toprak miktarı 300.000 km² yaklaşıyor...” Bilal Şimşir, “Ermeni Sorunu Tarihçesi”, *Müdafa-i Hukuk*, 44 (Nisan 2002), s.6. “Vilayat-ı Şarkîyye diye tanımlanan bu bölge günümüzde, Erzurum, Erzincan, Van, Ağrı, Hakkari, Muş, Elazığ, Bitlis, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Bingöl, Malatya, Sivas, Amasya, Tokat, kısmen Giresun illerini kapsamaktaydı...” Mithat Sertoğlu, “Türkiye’de Ermeni Meselesi...”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2 (Kasım 1967), s.46.

⁵ Stanford J. Shaw, Egel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. II, İstanbul 1983, s..250-251.

Durum bu minval üzerine olmasına rağmen Ermeniler emperyalist devletlerin de desteğini alarak Vilâyât-ı Şârkiyye’de bir bağımsız devlet kurmak yolunda Osmanlı Devleti’ne düşmanca tavır ve faaliyetler içinde bulunmuşlardır.

Osmanlı Devletini kendi çıkarları için böl ve yönet ilkesine göre elde etmek için Ermenilerin kullanılması mecburiyeti vardı. Ermenilere verilen rolü Kevorkyan şöyle izah etmiştir: “Asırlar boyu dinini, mezhebini muhafaza etmiş Ermenileri kurdukları misyonlarla mezhep kavgalarının içine itmişler, peşpeşe açtıkları konsolosluklarla da eşkiyadan mutazarrır Ermeni ve Türklerden, sadece Ermeni’nin koruyucusu kesilmişlerdir. Bilahare Ermeni’ye bağımsızlık vaat etmişler, kiliseyi ve bu amaçla kurulan partileri çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır.”⁶

Emperyalist devletlerin, bağımsız bir devlet kurdurmak vaadiyle kandırdıkları Ermeniler her zaman yaşadıkları büyük acıları kendilerini kullanmayı bir meslek edinen emperyalist devletlere borçludurlar. Buna rağmen yine de amaçlarına ulaşmayı becerememişlerdir..

B- Emperyalist Devletlerin Ermeni Meselelerine Bakışları

XIX.yüzyılın son çeyreğine kadar ne Ermeniler açısından ne de Türkler açısından Ermeni Meselesi diye bir anlaşmazlık söz konusu olmamıştı. Bu döneme kadar her iki taraf arasında vuku bulmuş ciddi bir olay dahi yaşanmamıştı. O halde ne oldu da günümüze kadar devam eden bir suni Ermeni Meselesi ortaya çıktı.

Osmanlı Devleti’nin egemenliği altında asırlarca huzur ve refah içinde yaşayan Ermeniler, Osmanlı literatüründe millet-i sadıka diye tanımlanmıştı. Ancak dünyada baş gösteren sömürgecilik ve emperyalist mücadelelerin hız kazanması beraberinde devletlerarası hukukun ve politikaların da değişmesine sebebiyet vermiştir. Bu değişimin öncülüğünü Rusya, İngiltere, Fransa başta olmak üzere diğer devletler çekmiştir.

Çoğu zaman birbirleriyle çelişecek politikaların ortaya çıkmasında en önemli öge Osmanlı Devletinin varlığı ve sahip olduğu çok büyük zenginlikleriydi. Her devlet bu zenginlikten istifade edebilmek için bazen birbiriyle müttefik, bazen de birbirlerine

⁶ Dikran Kevorkyan, “Uluslar arası, Terör Karşısında Türk Ermenilerinin Düşünceleri” **Türk Tarihinde Ermeniler**, İzmir ,1983, s.116.

karşı düşmanca tavır içinde olmuşlardır. Ancak temel öğeden hiç uzaklaşmamışlardır. Bu devletler amaçlarına ulaşabilmek için de devamlı olarak bir takım bahaneler yaratmak suretiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak istemişler ve Osmanlı Devleti'ni dünya kamuoyunda yalnız bırakmak hevesinde olmuşlardır.

Bu devletler, Osmanlı Devletinin güvencesi altında yaşayan Ermenileri politik arayışlarında kullanabilecekleri en uygun obje olarak görmüşlerdir. Çünkü diğer azınlıklardan ziyade Ermenilerin kullanılması noktasında büyük hazırlıkları vardı. Böylece gizlenen amaçlarını gerçekleştirmek için tabir-i caizse pusuda bekleyen bu güçler fırsat buldukça devamlı harekete geçmeye çalışmışlardır.

Bayram Kodaman'a göre, "Ermeni Meselesi Hristiyan dünyasının Osmanlı İmparatorluğu'na karşı uygulamak istediği genel politikasının sadece Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'nde sahneye konulan veya konulmak istenen küçük bir kısmını teşkil etmektedir."⁷ Yani Şârk Meselesi diye maruf bu meselenin çok önemli bir halkasını teşkil eden Ermeni Meselesi emperyalist devletlerin kullanabileceği bir durum arz etmekteydi.

Şu halde Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasının sebeplerini irdelemek yerinde olacaktır. Ermenilerin asırlarca baskı ve zulme maruz kaldıkları tarzında tarihi gerçeklerle uzaktan yakından ilgisi olmayan iddiaları vardır. Bu iddialar hiçbir belgeye dayanmayan propaganda maksatlı ve Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmek için birer bahane mesabesinde. Bu ilişkilerin bozulmasında Fransız İhtilali'nin etkisinin büyük olduğu söylenir. Oysa ki bu tarz iddialarda da Ermeni tarihinin, Ermeni milliyetini izahtan uzak bir durumu söz konusudur.⁸ Ayrıca milliyetçi düşüncelerin yeşermesi için 1878 tarihine kadar niçin beklendiğinin izahı da mümkün ve inandırıcı görünmemektedir.

Halbuki emperyalist devletlerin politik beklentileri yüzünden Ermeniler adına girişimlerde bulunmaları meseleleri aydınlatacak yeterliliktedir. Mesela 1847'de İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğunda bağımsız bir kilise kurma izni için çalışmaları

⁷ Bayram Kodaman, "Şark Meselesi Emperyalizm ve Ermeniler", **Kaynaklar**, 2 (Kış-1984), s.7- vd.

⁸ "Millet Sisteminin bir sonucu olarak İmparatorluğun ilk 5 yüzyıllık mevcudiyeti sürecinde müslim ve gayrimüslim tebaa güvenlik ve barış içinde yaşamıştır. Değişik milletlere mensub kişiler arasında temas çok az olmuş... Bu grupların kendi geleneklerini dinlerini ve kültürlerini koruyabilmeleri mümkün olmuştur." **Türkiye Aleyhindeki Ermeni Propagandası ve Gerçekler**, Ankara,(Tarihsiz),s.4.

sonucunda buralardan başlattıkları propagandalarının da etkisiyle Ermeniler arasında milliyetçi fikirlerin gelişmesini etkilemiştir. Böylece Ermeniler üzerinden politika yapmalarını kolaylaştırmıştır. Diğer taraftan misyonerlerin sözlü ve yazılı yayınları bu gerginliğin artmasına ivme kazandırmıştır.⁹

Ermenilerin faaliyetlerini yönlendiren bir başka etken de, ABD'ne giden Ermeni göçmenlerin kışkırtmalarıydı. Buradan yapılan maddi yardımlar yanında vatandaşlık hakları adına Osmanlı Devleti'nin baskı altına alınması için teşvik ediyorlardı.

Bu gibi etmenler arasında şüphesiz en etkili olanı Avrupalı Devletlerin kışkırtmalarıydı. Ermeni Meselesi için zemin hazırlayan çalışmalar arasında Rusların Vilâyât-ı Şârkiyye'yi işgal etme planları gibi siyasi ve askeri etmenler yanında Fransızlar gibi Paris'te Doğu Dilleri okullarında Ermenice ile ilgili bölümlerin kurulmasını desteklemeleri manidardır. Büyük güçlerin sistematik sömürü ve faaliyetleri bu meselenin ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır.¹⁰

Emperyalist devletlerin bu gibi yöntemleriyle temelde yıkılmak üzere olan bir devletten nüfuz bölgeleri ve arazi elde etme mücadelesi dikkate değer çatışma alanlarını da beraberinde getirmekteydi. Çünkü bunların derdi Ermenilerden ziyade Ermeni nüfusunun büyük çoğunluğunun yaşadığı Vilâyât-ı Şârkiyye'nin stratejik önemi idi. Bu durum onların bu bölgedeki emperyalist beklentilerini yönlendirmekteydi. Bu yüzden Ermenilere Osmanlı Devleti'nden toprak vaadleri verilerek onları yanlarına çekmeye çalışmışlardı.¹¹ Ermeniler böylece Osmanlı Devletinin yıkılması noktasında fırsatları kollayacak ve komiteler kurmak suretiyle darbe vurmak için bekleyeceklerdir.

Gelinen bu noktada dikkat çekici bir taraf da Osmanlı Devleti'nde Hristiyan azınlıkların isyanlarında bu zamana kadar teşebbüs hep azınlıklardan gelmiş, bu devletler de desteklemiştir tarzında var olan gelenek Ermeni Meselesi'nde yeni bir boyut kazanmıştır. Mesela Ruslar, Ermenilerin her hangi bir talebi, faaliyeti yokken Ayestefanos Antlaşması'nda Ermeni Meselesini gündeme getirmişler ve

⁹ Enver Ziya Kanal, **La Question Armenienne**, Ankara (Tarihsiz), s.8.

¹⁰ Karal, **La Question Armenienne...**, s.9.

¹¹ "Doğu Anadolu'nun Karadeniz, Basra Körfezi ve İskenderun Körfezi üçgeni içinde bulunması, hatta Azerbaycan ve Hazar Denizi yoluyla Asya içlerine açılma imkanını vermesi önemli idi..." Kodaman, "*Şark Meselesi Emperyalizm ve Ermeniler...*" s.13.

maddeleştirmişlerdi. İngilizler de aynı şekilde Kıbrıs Antlaşması'nda hiçbir ilgisi olmadığı halde Ermeni Meselesini yine gündeme aldırılmıştır.

Görüleceği üzere gelinen bu noktada alışılmış yöntemler ve objeler değiştirilmiş, coğrafya değiştirilmiş ve beklentiler diplomasi alanında gerçekleştirilmek istenmiştir. Büyük devletlerin bu tavrını ve beklentilerini Enver Ziya Karal şöyle özetlemiştir:

“Ermeni davası Ermenilerin değil, Osmanlı İmparatorluğunda menfaatleri çarpışan iki büyük devletin İngiltere ve Rusya'nın davası olarak ve evvela politik bir hüviyet ile meydana getirilmişti... Fakat kağıt üzerinde ve madde halinde kalan bir davadan da ne Rusya'nın ne de İngiltere'nin istifade etmesine imkan yoktu. Şu halde bu davayı canlandırmak gerekiyordu. İşte Ermeni isyanları bu gibi ince hesapların bir neticesi gibi görünmektedir.”¹²

1- İngiltere'nin Ermeni Meselesinin Çıkmasında Rolü ve Beklentileri

Osmanlı Devleti toprakları üzerinde emelleri olan devletlerden birisi de İngiltere'dir. Himaye altında yaşayan Hristiyan azınlıkların statülerinden istifade etmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahale etmek isteyen İngiltere, Fransa ve Rusya gibi Osmanlı Ermenilerini elde etmek için önce dini duyguları istismar etmekle işe başlamıştır. Bunun için de 1847'de Ermenileri Protestanlaştırmak için Osmanlı Devleti'nden kilise açma izni almaya muvaffak olmuştur.

1870'lerden itibaren değişen siyasi dengeler içinde İngiltere'de artık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmak temeline oturttuğu politikalarından vazgeçerek, işgalci ve himayeci bir devlet olma yolunda arayışlar içinde olmuştur.¹³ Ermeni Meselesi'nde de İngilizler sadece kendi çıkarlarının peşinde olmuş Ermenileri ise politik malzeme olarak kullanma eğilimini sürdürmüştür.

İngilizlerin bu yöndeki politikalarında meydana gelen değişimleri Rusya'nın Ermeni ve Vilâyat-ı Şârkiyye politikalarına karşı, bir manevra olarak da değerlendirmek mümkündür. Rusların tek başına harekate kalkışması durumunda Osmanlı Devleti'nin karşı koyamayacağını düşünen İngiltere bu aşamada geleneksel politikalarından ayrılmadan, İngiltere için olmazsa olmaz olan topraklara sahip olmak için yeni bir

¹² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, c. VIII., 4.bs, Ankara 1995, s.131.

¹³ İsmet Binark, *Ermenilerin Asılsız Soykırım İddialarına Cevap*, Ankara 1998, s.17.

politika geliştirmişti ki, işte Ermeniler bu politikanın siklet merkezindeydi. Bu yolda ilk adım da Ayestefanos'un 16. maddesinden zarar görebileceğini düşünerek Kıbrıs'ın gerektiğinde Rusya'ya karşı üs olarak kullanabilmesi için Kıbrıs Antlaşması'nda hiçbir ilgisi olmamasına rağmen Ermenilerle ilgili kararlar da aldırılmıştı. Çünkü Ruslar bu antlaşmayla Evliye-i Selâse'yi yani, diplomasi tarihine Kars, Ardahan ve Batum diye geçen bölgede halkın sosyal psikolojisini etkileyebileceğini sonunda da Rusların bu bölgeyi tamamen ele geçirmesine zemin hazırlayacağı endişesi İngiltere'nin politikalarına ters bir durum arz ediyordu. Bunun için de bazı tedbirler almaya kalkışmıştı ki, işte Kıbrıs Antlaşması bunun bir sonucuydu.¹⁴ Böylece Ermeni Meselesi İngilizlerin en önemli politik kartlarından biri olmuş oluyordu.¹⁵

İngiltere'nin bu gibi politik döngü içinde olmasının sebeplerini Murat Sertoğlu şöyle ifade etmiştir: "Vilâyât-ı Şârkiyye kendisi için çok mühimdi. Trabzon, Erzurum ve Doğu Bayezid vasıtasıyla Karadeniz'i İran'a bağlayan ticaret yolu, bu sırada önem kazanmıştır. 1840 yılından itibaren Mançester'de yerleşen Ermeniler, İngiltere tezgahlarının dokuduğu pamuklu kumaşları bu yol vasıtasıyla İran'a ve Orta Asya'ya gönderiyordu. 1870 yılından sonra artmaya başlayan mamul pamuklu stokları büyük bir iktisadi kriz yaratmak istidadındaydı. Bunlar süratle erimez ve yeni imalat için pazar bulunmazsa bir çok imalathanelerin kapanması, iflasların birbirini takibi ve büyük bir işsiz kitlesinin devletin başına bela olması işten değildi. İngilizler sevkiyatı hızlandırmak için Doğu Anadolu'da Ermeni tüccarlarına sermaye ve kredi yardımında bulunmuşlar ve bunun faydasını görmüşlerdi... İngiltere burada yaşayan Ermenileri korumak zorundaydı. Çünkü Vilâyât-ı Şârkiyye ve Kuzey İran transit ticareti bunların elindeydi. Rusya'da oturan Ermenilerin Ruslaştırılarak Rus emellerine alet edilmesi Kuzey transit yolunu İngiliz ticaretine kapatacağı gibi Vilâyât-ı Şârkiyye Ermenilerinin bunların tesiri altında kalması İngiliz ticari hakimiyetini de tehlikeye düşürebilirdi..."¹⁶

İngiliz politikalarının ortaya çıkmasında bu gibi etmenlerin yanında bir de dini motifler önem arz etmektedir. Fransızların Katolikliğin, Rusların Ortadoksluğun

¹⁴ Bilal N. Şimşir, "Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler", **Türk Tarihinde Ermeniler**, İzmir 1983, s.123.

¹⁵ Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. VIII..., s.130.

¹⁶ Mithat Sertoğlu, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 4 (Ocak 1968), s.22-23.

hamiliğine soyunmalarıyla Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma imkanına kavuşmaları İngiltere'yi bu yönde harekete mecbur etmişti. İngiltere de bu konuda dengeyi yakalayabilmek için Protestanlık politikasını gündeme taşımıştır. Bunun sonucunda da Osmanlı Devleti'nde Vilâyât-ı Şârkiyye başta olmak üzere bir çok yerde okullar, kolejler açtırmış, buralarda Ermeni tarihi edebiyatı ve kültürünü işlemeye başlamıştır. Böylece bir çok Ermeninin Protestanlığa dönmesi sağlanmış, bunların milli ve dini duygularından istifade yoluna gidilmiştir.¹⁷

Vilâyât-ı Şârkiyye'de, Ruslar tarafından yeni bir Balkanlaştırma politikası güdebileceği ihtimaline karşı gayrimüslim unsurları kendi hesabına kullanmayı düşünen İngiltere, eğer bunu sağlayabilirse Hindistan yolu üzerindeki Rus tehlikesine karşı tampon devletçiklerle siyasi ve ekonomik çıkarlarını koruyabileceğini düşünmekteydi.¹⁸ Yine İngiltere, en çok müslüman kolonilere sahip bir ülkeydi. Bu yüzden eğer bu yöndeki beklentilerine cevap bulabilirse aynı zamanda da padişahın halifelik nüfuzunun bu kolonilere tesirini azaltmış olacaktı.¹⁹

İşte bütün bu gibi diplomatik problemlere rağmen İngiltere'nin milli çıkarlarıyla örtüşen bir boyut kazanan Ermeni Meselesi artık dış politikalarının da en önemli saiki olmuştu. 1880'lerden sonra Gladstone'un başbakan olmasıyla birlikte aktivite kazanan Ermeni Meselesi'nde insiyatifi kaybetmek istemeyen İngiltere, bundan sonra da Osmanlı Devletini devamlı surette ıslahatlarla sıkıştırmaya gayret gösterecektir. Ayrıca Ermeni çetelerini maddi ve manevi yönden desteklemiş, yardım etmiş olmaları Ermenilerde İngilizlere karşı büyük bir sempati oluşmasına yardımcı olmuştur. İngiltere'nin desteğini arkasında bilen Ermeniler de örgütlenmeye gitmişler ve bağımsız Ermenistan için faaliyetlerini hızlandırmıştır.²⁰ İngiliz politikalarıyla ilgili bir Amerikalı gazeteci şu gözlemlerde bulunur; "Türkler aleyhine tahrik etti .Ermeni çeteleriyle hem iş hem de suç ortaklığı yapmaya razı oldu. Çetelere vatansever ve milli kahraman

¹⁷ Fahir Armaoğlu, **19 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)** , Ankara,1997, s.566;"İngiltere'nin teşvikiyle 1847'de ilk defa Kudüs'te bir Protestan Kilisesi açılmıştır.Ayrıca yabancı okullar için bkz.,Seviç, **Ajan Okulları...**s.24-vd ;Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlıklar...**s.39-vd.

¹⁸ Erdal İlter, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü" ,**OTAM**, Sayı 6, Ankara 1995, s.162.

¹⁹ Reşat Sagay, **XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler**, İstanbul 1972, s.72.

²⁰ İlter, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda..." s.168-vd.

olduklarını fikrini telkin etti. Çeteler bu fırsatlardan faydalanarak Ermeni toplumu üzerinde nüfuz sahibi oldukları ve kolay yaşamının yolunu buldular. ”²¹ Bunun için terör eylemlerine hız veren Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı’na kadar durmak bilmez bir şekilde faaliyetlerine devam etmişlerdir.

İngiltere’nin, Ermeni meselesine bu kadar sahip çıkmasıyla başlayan problemlerin önüne geçmek üzere Osmanlı Devleti’nde bir takım yollara tevessül etmiştir. Bunların başında devletin gözündeki düşen, itibarını kaybeden Ermeni komiteleriyle işbirliği içinde olan Protestan ve Ortadoks Ermenilere verilen bir takım özel imtiyazlar geri alınması gelmekteydi. Bunun sonucu olarak da bir çok Ermeni okul kapandı. Kiliselere hiçbir müsamaha gösterilmeden önceki fermanlarla verilen haklarda geri çekildi. Okul ve kiliselerin komitelerin saklandıkları yerler olması yönündeki ihbarlar değerlendirilmiş, buralar aranmış gerektiğinde de kapatılmaları gibi yöntemlere baş vurulmuştur.²² Buna rağmen Osmanlı Devleti yıkılana kadar meseleyi halledememiş ,diplomatik sorun olarak devam etmiştir.

2- Fransa’nın Ermeni Meselesi’nin Çıkmasında Rolü ve Beklentileri

Protestan ve Ortodoks Ermenilerin devlete karşı takındıkları tavra rağmen Katolik Ermeniler, bunların yaptığı eylemlerden uzak durmasını bilmişlerdir. Bu tavırlarından dolayı da devletin onlara olan güveni diğerlerinden daha kuvvetliydi.²³ Şüphesiz bu durumda hamileri Fransa Devleti’nin Osmanlı Devletine karşı takip ettiği politikaların büyük etkisi olduğu ayrıca III. Napolyon döneminde vuku bulan savaşlardan aradığını bulamaması sonucunda nisbeten kapalı politikalar takip etmiştir.

Fransa Devleti, Berlin Kongresi’ne katılan bir devlet olmasına rağmen ağırlığı olmamıştı. Buna rağmen Fransa’nın Ermenilere olan ilgisi devam etmiştir. Diğer emperyalistler gibi Ermenileri diplomatik bir malzeme olarak görmüşlerdir. Ancak Fransa diğer devletlerin aksine nüfuz alanı Orta Doğu ve Akdeniz olduğu için bu

²¹ Bayram Kodaman, “Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)” ,**Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**,(8-12 Ekim 1984), Ankara 1985, s.261.

²² Mithat Sertoğlu, “Türkiye’de Ermeni Meselesi”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 2 (Kasım 1967), s.47.

²³ Sertoğlu, “Türkiye’de Ermeni Meselesi” ... s.47.

bölgelerde denge ve insiyatifi elden bırakmamak için Ermeni meselelerini kontrol etmek adına desteklemekten geri kalmamıştır.

Ermeniler de, Fransa'nın bu yakın ilgisinde Fransız işgal kuvvetlerine lejyoner olarak katılmışlar ve bunlardan birlikler kurmuşlardır. Konferanslarda da Fransızların desteğini almışlardır.²⁴

3-Rusya'nın Ermeni Meselesinin Çıkmasında Rolü ve Beklentileri

Uluslararası arenada Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında en büyük rolü Rusya Devleti oynamıştır. 1774 Kaynarca Antlaşması'yla Ortodokslar üzerinde elde ettiği tavizleri kullanmak suretiyle Osmanlı Devleti aleyhinde tertiplendiği isyanlar, kışkırtmalar ve savaşlarla Balkanlarda ve Vilâyât-ı Şârkiyye'de toprak kazanmaya başlamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Balkan Savaşları da geleneksel büyük Rus politikalarının değişiminde birer dönüm noktası olmuştur.

Rusların sıcak denizlere inebilmek için güneye inme mecburiyetleri vardı. Ancak Osmanlı Devleti'nin varlığı bu politikalarına en büyük engeli teşkil ediyordu. Bu nedenle Ruslar, Osmanlı Devleti'ni yıkabilmek için gayrimüslim halkı elde etmek suretiyle Osmanlıya karşı kullanma politikasını benimsedi. İşte Balkanlarda Sırp'ların, Bulgarların, üstlendiği rolü Vilâyât-ı Şârkiyye'de de Ermenilere vermek istemeleri diplomasi tarihinde Ermeni Meselesinin oluşmasına zemin hazırlamıştı.

Bu savaşlar sonucunda Rus orduları Kuban ve Terek ırmaklarına kadar ilerleyip buralarda yerleşerek, işgale başlayınca Kuzey Kafkasya'nın müslüman ahalisi ile Rusya Devleti arasında bir cephe çizgisi yani meşhur Kafkas hattı meydana gelmiştir. Rusya bu hatta yerleşince yavaş yavaş güneye doğru inmeye başlar. Burada kalıcı olabilmek için de çok ilginç yöntemlere baş vurmaktan geri kalmaz. Bu bölgelerin sosyo-etnik yapısından dolayı da bu yöntemlerini başarıyla uygulamıştır. Ruslara karşı oluşan Kafkasya Müridizm hareketi de Rusları bu amaçlarından uzaklaştıramamıştır.²⁵

Kafkasya'ya inen Ruslar, Gürcü ve Ermeni prenslikleriyle de dostluk ve ticaret antlaşmaları yaparak bu toplumların ileri gelenlerinin çocuklarını Moskova'da okutmak adına uzun vadede ajanlarını yetiştirmek istemiş ve onları Rus ordusunda

²⁴ Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeni ve Ermeni Olayları*, İstanbul 1997, s.65-vd.
²⁵ Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, (Haz.) Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987, s.11-vd.

görevlendirmek gibi yöntemlerle içlerine nüfuz edebilmeyi amaçlamıştır.²⁶ Ayrıca Rus Çarları Ermenileri elde edebilmek için dünyevî olduğu kadar dinî bir takım imtiyazları vermek suretiyle de bazı politikalar geliştirmiştir. Özellikle ırk ve mezhep ayrılığına rağmen Ermenilerce kutsal olan Eçmiyazin Kilisesi'nin desteğini almak için yakın ilgi göstermiş ve bu beklentisinde de haklı çıkmıştır.²⁷ Çünkü dini otoritesinin nüfuzu, silah gücünden çok daha etkili olabilmıştır.

Rusya, bu yöndeki amaçlarına ulaşabilmesi için bir taraftan da Vilâyât-ı Şârkiyye topraklarında ıslahat fikrini işlemeye başlayacaktır. 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi akabinde bağımsızlıklarını kazanma fırsatı bulan Balkan milletlerinden bazıları üzerinden amaçlarını gerçekleştirme yoluna gitmişken, Vilâyât-ı Şârkiyye'de ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde yaşayan Ermeniler için ıslahat fikri etrafında bunlar üzerinden yeni politikalarını gerçekleştirme fırsatı yakalamışlardır.

Ermeniler ise bu savaşlar esnasında Ruslara yaptıkları yardımların karşılığını alma hevesine kapılmışlardır. Savaşın sonunda Ermeni Patriği Nerses Varjebeyan'ın başkanlığında toplanan Ermeni Milleti Meclisi, Rus Çarı'na başvurarak Bulgarlara verilen imtiyazların benzerlerini Ermenilere de verilmesini istemişlerdir. 3 Mart 1878 tarihinde imza edilen Ayastefanos Antlaşması'na isteklerini koydurmayı başarmışlardır. Böylece diplomatik alanda amaçlarına ulaşmışlar ve Ermeni Meselesini Ruslar yardımıyla dünya kamuoyunun gündemine getirebilmişlerdir.²⁸

Ancak bu gelişmeler üzerine İngilizlerin bir müdahalesi söz konusu olmuştu. Bu mücadele neticesinde Ermenilerin bir kısmı Rusların bir kısmı da İngilizlerin himayesini kabul ederek ikiye ayrılmışlardır.²⁹ Her iki grup da bunlardan aldıkları desteklerle şımarık hareketlerini terör eylemlerine dönüştürmeye bir anlamda icazet almışlardır.

²⁶ Mehmet Saray, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984)**, Erzurum 1984, s.127.

²⁷ Mesela Rusya'da yapılan çalışmalar arasında "Rus İncil Cemiyeti, 1815'te Petersburg'da 15 bin Ermenice İnci bastırdı. 1822'de Türkçe İncil bastırıp Ermenilere dağıttı..." Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesinin Rolü (1828-1915)", **Ermeni Araştırmaları / Armenian Studies**, 2 (Haziran-Temmuz-Ağustos 2001), s.49, vd.

²⁸ Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, 2.bs., İstanbul 1986, s.1-vd.; Karal, **Osmanlı Tarihi, c.VIII**, ... s.129.

²⁹ Saray, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi". s.128.

1877/78 Osmanlı-Rus Harbi'nde Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin Kuzeydoğusundaki topraklarını elde etmesi Vilâyât-i Şârkiyye hakimiyetini sağlamak için iyi bir fırsat vermişti. İlber Ortaylı Berlin Kongresi'yle oluşan durumu ve sonuçlarını şöyle ifade etmiştir: “Gerek Avrupa’da güçler dengesinde, gerekse Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak kompozisyonu ve etnik yapısında önemli değişimler meydana getirerek kapandı. Osmanlı İmparatorluğu artık bir Slav İmparatorluğu olmadığı gibi; bazı stratejik noktaları ve Türk nüfusunun bir kısmını da kaybedecekti”.³⁰ Osmanlı Devleti'nin zayıf düştüğü bir anda sahneye çıkma fırsatı bulan Rusya'nın Ermenistan üzerindeki istekleri İngiltere ve Almanya'nın tepkisiyle karşılaştı.³¹ İngiltere Hindistan'da sahip olduğu sömürgelerini kaybetmekten Almanya'da Anadolu'da ve Mezopotamya'daki menfaatlerinin tehlikeye düştüğü endişesi içindeydi. Gerçekten de Rusya'yı Erzurum önlerinde durduran, geri çekilmesine mecbur eden güç Avrupa diplomasisiydi. Buna rağmen Rusya, bu önemli bölgeyi ele geçirebilmek için her türlü yolu denemekten geri durmuyordu. Çünkü Rusya'nın Çanakkale ve İstanbul Boğazları'yla ilgili taleplerinin kabul görmemesi, tam tersine tepki alması göz önünde bulundurulacak olursa İran Körfezi'ne inme şansının daha fazla olduğu görülür.³²

Rusya'nın askeri faaliyetleri ve siyasi çabalarıdır ki, İngiltere'nin tutumunu değiştirmiştir. Hatta İngiltere, Almanya'ya daha yakın politikalar takip etmeye başlamıştır.³³ Bu iki devletin imzaladığı Koloniler Antlaşması da bunun bir sonucuydu.

Rusya, bu aşamada bir çıkmaza girmiştir. Çünkü Rusya İran'daki menfaatlerini ön plana alırsa İngiltere ile arası açılacaktı ve Üçlü İtilaf bir anlamda son bulacaktı. Rusya'nın Ermeni politikaları bu dönemde bir belirsizlik içine girmişti. Ermenistan'ın siyasi durumu Türkiye'deki Ermenilerin belirli bir bölgede ikamet etmemesi, dağınık yaşamalarından dolayı dini ve siyasi birlikten uzak olmaları, Türk ve Kürtlerin 61. Maddeye olan tepkileri düşünülecek olursa Rusların işinin hiç de kolay olmayacağı anlaşılır. Kaldı ki 61. Maddeyle Ruslar, Ermenilerin isteklerini yerine getirmiş olsaydı, bu sefer de Rusya Türk Ermenileri için bir cazibe merkezi olmaktan çıkabilirdi.³⁴

³⁰ İlber Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Ankara 2000, s.399.

³¹ B.O.A, DH-KMS; 2-2/5, Belge No: 13/1.

³² B.O.A, DH-KMS, 2-2/5, Belge No: 13/2.

³³ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi...*, s.426-vd.

³⁴ B.O.A, DH-KMS; 2-2/5, Belge No: 14/1.

Ayrıca Rusya, Osmanlı Devletindeki Ermeni problemini canlandırarak kendi Ermeni tebaası üzerindeki nüfuzunu da artıracak ve Traskafkasya’da kendilerine yönelebilecek bir anarşiyi de önleyebileceklerini düşünmekteydiler. Rusların Kafkas Valisi Waranzow-Daschkow bu hadiseyi Dışişleri Bakanı Sazanof’a gönderdiği bir yazıda dile getirmiştir. Daschkow, sadece Ermenileri “Rus tarafına çekmek için değil, aynı zamanda Rusya Ermenilerinin Rusya’ya cephe alması ihtimalini önlemek için de Türkiye’deki Ermenilere yardım etmek gerektiğini söylüyor. Vali ayrıca savunma amaçlı olarak Türkiye Ermenilerine silah dağıtılmasını öneriyordu. Çünkü Rusya Ermenilere silah tedarik edemezse, Kafkasya ve Türkiye’deki Ermeniler batılı güçlere yönelebilirdi. Bu da Rusya’nın prestijine zarar verebilirdi.³⁵

Bu gibi belirsizliklerden dolayı 1880’lerde emperyalist devletler Ermenilerin yanında eskisi kadar kararlı bir duruş sergilemiyorlardı. Ayrıca Ermenilere verdikleri desteğe rağmen dünya kamuoyunu etkileyebilecek düzeyde eylemlerin yapılamayışı bu duruşu etkiliyordu. Bu yüzden Ermenilerin harekete geçirilmesi gerekiyordu.³⁶ İşte bu durgunluktan sonra Ermeni terör örgütlerinin harekete geçirilmesi için teşvik edilmeleri hususunda çalışmalar hız kazanmış oluyordu. Bu mantıkla hareket edilmeye başlanınca Vilâyât-ı Şârkiyye’de yoğun bir Ermeni örgütlenmesi aleniyet kazanmaya başlayacaktır. Mesela “Gizli Ermeni İhtilal Örgütü”, Anavatan Koruyucuları da 1881’de Mayıs ayında Erzurum’da kurulmuştur. Bu cemiyetin kurucularından birisi Van’a oradan Kafkasya’ya geçerek faaliyetlerini genişletir...³⁷

Rusya’nın bu tarihlerde içinde bulunduğu siyasi, askeri, ekonomik problemler, Osmanlı Devleti’ne karşı bu zamana kadar devam ettirdiği politikalarını da etkilemiş ve çıkmaza sürüklemeye devam etmiştir. 1881’de Üçlü İttifak, 1890’larda Fransa’yla 1907’de İngilizlerle yakınlaşma adeta bir denge politikasına yöneltmişti. Politikalarında ki değişikliklerin bir diğer sebebi de Rusya’nın 1905 Japon savaşından sonra ülkenin

³⁵ Somakian, *Empires in Conflict...*, s.47.

³⁶ İbrahim Meral, *Mütarekeden Cumhuriyete Azınlıkların, Sosyal, Ekonomik Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri*, 30 Ekim 1918-29 Ekim 1923, (Y.D.T.), Ankara 1998, s.36.

³⁷ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*. İstanbul 1983, s.61; *Katliam Efsanesi*, Ankara 1987, s.5-vd.

içine düştüğü sıkıntılı durumlardır.³⁸ Bu savaşla birlikte Uzakdoğu'dan beklediğini bulamayan Rusya, artık politik yönünü yeniden Balkanlara ve Vilâyât-ı Şârkiyye üzerinde çevirmiştir. Bununla da Uzakdoğu'da kaybetmiş olduğu prestijini yeniden sağlamayı düşünüyordu.³⁹

Ancak bütün bu gibi politik değişimlere rağmen Şârk Meselesi ve geleneksel Rus misyonu unutulmamış, imparatorluğun Hristiyan tebâsını elde etmek suretiyle nihai hedeflerine ulaşma beklentisini devam ettirilmişti.⁴⁰

Bu süreç, Balkan Savaşlarıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Rusya kaybettiği prestijini 1912 yılında Balkan devletlerini kışkırtmak suretiyle yeniden kazanabileceğini düşünmüştü. Savaşın sonunda da Ermeniler harekete geçerek 7 Ekim 1912'de Tiflis'te bir konferans düzenlemişler ve Berlin Antlaşmasının 61. Maddesinde belirtilen Vilâyât-ı Şârkiyye ıslahatlarının hayata geçirilmesi için Londra Konferansı'nın gündemine getirilmesi yönünde kararlar almışlardır.⁴¹ Bu aşamada Rusya'nın Osmanlı Devleti Büyükelçisi De Giers'de hükümetine baş vurarak ıslahatın desteklenmesini aksi halde de bölgenin işgal edilmesini teklif etmişti.⁴²

Gerçekten de reform çabalarının başarısız olması halinde işgalin gerekliliği düşünülmüş ve Dışişleri Bakanı Sazanof, Osmanlı Devleti'ne bu konuda bir nota vererek tehditini yenilemişti.⁴³ Bu süreç Birinci Dünya Savaşı arifesine kadar devam etmiş yapılan görüşmeler sonucunda da 8 Şubat 1914'te Vilâyât-ı Şârkiyye'de ıslahatların yapılması hususunda bir anlaşma imza edilmiş ve zaman kaybetmeden de bölgede ıslahatları uygulamaya geçirmek için umumî müfettişleri göreve davet etmiştir. Ancak savaşın çıkmasıyla birlikte yapılan anlaşmalar iptal edilmiş oldu.

³⁸ "9 Şubat 1905 günü silahsız işçiler reform istemek için Çar'ın Sarayına yürüdüler ve sonunda Çar Jandarması tarafından St. Petersburg sokaklarında kılıncıdan geçirdiler. Tarihte "kanlı Pazar" diye anılan bu gün bir yıl sürecek bir anarşinin başlangıcı oldu. Troçki'nin sonradan dediği gibi: 1905 olayları, 1917 gerçek devriminin provasıdır." **20. yüzyıl Tarihi Devrimler Yüzyılın Devrimci Tarihi**, c.I, İstanbul 1970, s.53. Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)**, c.I, Ankara 1991, s.93-vd.; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, 4.bs, İstanbul 1995, s.283-vd.

³⁹ Somakian, **Empires in Conflict...**, s.48.

⁴⁰ Alan Bodger "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğunun Sonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, Edit. Marian Kent, (Çev.) Ahmet Fethi, İstanbul 1999, s.88.

⁴¹ Ercüment Kuran, "Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)" **OTAM**, Sayı 5, Ankara 1994, s.227.

⁴² Ercüment Kuran, "Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu..." s.228.

⁴³ Somakian, **Empines in Conflict...**, s.49.

Rusya, Ermeni Meselesinde oynadığı rolünü, 1914-1918 yıllarında daha da büyük destekle tekrarlamıştır. Rusya açısından Ermeniler ortak gelecek adına büyük bir yatırım olarak görülmüş ve Ermenilere her türlü desteği vermekten geri kalmamışlardır.⁴⁴

Büyük devletlerin bir Ermeni Meselesi yaratma hususundaki kararlılıkları ortadayken, olup bitenleri iyi okuyan Osmanlı hükümetleri özellikle İttihat ve Terakki, bu devletlerin oynadıkları oyunları bozmak için çalışmalarına devam etmiştir. Her şeyden önce İttihatçılar için asıl düşman Ermeniler değil Rusya Devleti'dir. Bu yüzden Kafkasya'daki müslümanları örgütlemeye büyük önem veren İttihatçılar bu düşüncelerini devamlı surette işlemişlerdir. Yayınladıkları bildirilerin birinde düşüncelerini şöyle ifade etmişlerdir: "İtikadımıza göre Rusya hükümetinin politikası Kafkasya'yı elden kaçırmamak için Kafkasya'da yaşayan milletlerden hangisi kuvvetli ise zayıf olanı ile birleşip kuvvetlisini ezmektir. Dün Rus hükümeti nazarında Ermeniler kuvvetli görünüyordu. Onları ezdi. Bugün müslümanlar kuvvetli görünüyor. Ermenilerle birleşip müslümanları eziyor. En büyük düşmanınızın desiselerini hükümsüz bırakmak için bizce siz kendinizden daha zayıf olan Ermenilerle hüsn-i imtizaca ve onlarla birlikte düşman-ı kavi olan Rus belasını başınızdan atmaya gayret ediniz."⁴⁵

Bu çerçevede savaş arifesine gelindiğinde İttihat ve Terakki, Ermeni örgütlerle sık sık temasa geçmiş ve onları kazanmaya gayret etmiştir. Buna rağmen İttihat ve Terakki hükümeti, Ermenilerin Rusya'ya yönelmesine engel olamamış. Ermeniler büyük savaşta Osmanlı Devleti aleyhinde mücadeleye girişmiştir.

a) Rusya'nın Ermenileri Elde Etme Çabaları

Ermeni meselesinin uluslararası arenaya taşınmasında İngiltere kadar Rusya'nın da rolü büyük olmuştur. Rusya'nın bu yöndeki politikasının belirlenmesinde İngiltere ile girmiş olduğu mücadelelerin yansımalarının bu yönelişte etkin olduğu görülür.

Berlin Antlaşması'yla birlikte insiyatifi ele alan Rusya'nın bu yöndeki politikalarından rahatsız olan İngiltere de Rusya'nın sahip olduğu insiyatife ortak olmak

⁴⁴ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Dünya Savaşından 1971'e*, (Çev.) Babür Kuzucu, c.III, 5.bs, İstanbul, 1992, s.13.

⁴⁵ Aydın, Dr. Nazım ve Bahaeddin Şakir'in Kaleminden İttihat ve Terakki Cemiyeti..., s.86.

istemmiştir. Bu yönden Vilâyât-ı Şârkiyye’de yeni bir Balkanlaştırma politikaları hayata geçirilse kendi çıkarlarının bundan büyük zarar görebileceği endişesi içinde olan İngiltere Rusya’nın Ermeni ıslahatları ve Vilâyât-ı Şârkiyye ile meşgul olmasına göz yummuştu. Ancak Rusya bu gibi yaklaşımları fark etmek de gecikmemişti.

“Petersburg’un amacı başarılı bir savaşın meyvelerini toplayarak Doğu Anadolu’nun ilhakını bir olup bittiye getirmektir... Rusya, “Ermenisiz bir Ermenistan istiyordu.” Görüleceği gibi Rusya iki politika arasında kalmıştı. Eğer, Berlin’deki vaat edilenler hayata geçirilirse bu sefer de kendi uyruğundaki Ermenilerin benzer taleplerde bulunabileceği endişesini taşımaktaydı. İşte bu durumu bilen İngiltere de ıslahat işlerinde Rusya’nın uğraş vermesini politikalarına uygun görmekteydi.⁴⁶

İşte bu noktada Vilâyât-ı Şârkiyye’de yaratılan suni bir Ermeni Meselesi 1900’lerde bir durgunluk dönemine girmişti. Bunun nedeni de Çarlık Rusyası’nın politikalarında meydana gelen değişimlerdi. Osmanlı Devleti’ndeki tüm Ortodoksların hamiliğine soyunan Rusya, aynı zamanda da Ermeni terör örgütlerinin en büyük destekçisi olmuştu. Bu bağlamda Rusya, Vilâyât-ı Şârkiyye’de yalnız bağımsız bir Ermenistan değil aynı zamanda da bu bölgeyi ve Ermenileri de Slavlaştırma, Ruslaştırma gayretleri içinde olmuştu. Bu yaklaşımların ilk belirtisi de 1900’lerde Kafkasya’daki Ermeni kiliselerinin mallarına el koymalarıyla yeni bir süreç başlamış oluyordu.⁴⁷

Rusya’nın bu yaklaşımı 1911 yılına kadar devam etmiş ,bu tarihten sonra da Ermeni meselesine yeniden ağırlığını koymaya başlamıştır. Yaklaşık on senelik bu durgun politikaların bir başka sebebi de Rusya’nın yönünü Uzak Doğu’ya çevirmiş olmasıydı. Ancak değişen dünya dengeleri Rusya’yı da bu gibi politikalarını gözden geçirmeye mecbur ediyordu. Özellikle Balkan Savaşlarıyla, Balkan devletlerinin elde ettiği kazanımların Ermenileri de etkileyebileceği düşüncesi Rusya’nın sözde Ermenileri desteklemek suretiyle amaçlarına ulaşma formülünü devreye sokmasına vesile oldu.⁴⁸ Bu formül Berlin Antlaşması’ndaki ıslahatların yeniden gündeme alınmasıydı.

⁴⁶ Mîm Kemal Öke, *Ermeni Sorunu, 1914-1923, (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, Ankara 1991, s.80.

⁴⁷ Yuluğ Tekin Kurat, “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu (1900-1920)”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkilerine Sempozyumu*, Erzurum 1984, s.228.

⁴⁸ Kurat. “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu...”, s.329-330.

Rusların, Ermenilerle olan yakın temasları çok eski tarihlere kadar uzamaktadır. Bu temasla birlikte Rusların XVI.yüzyıldan itibaren Volga Nehri havzasına inmesi sonucunda Hazar sahilleri, Kafkasya, Orta Asya, İran ve Anadolu ile doğrudan temasta bulunmaları buralarda siyasi ve askeri manada bir güç dağılımıyla sonuçlanmıştı. Böylece Ruslar, Güneylerinde kalan saha da ticaret yapmak fırsatı yakalamış⁴⁹, Ermeniler de bunun sonucunda Rusya'nın kontrolüne girmeye başlamıştı.

Ticaretle başlayan gidiş gelişlerin bir sonucu olarak Rusya'da hatırı sayılır bir Ermeni lobisinin oluştuğu göze çarpar. 1790'lardan itibaren Petesburg'a gelerek buralara yerleşen Ermeniler buralarda ticaret ve boyacılıkla meşgul olmuşlar, 1750'lerden sonra da buralarda örgütlenme çabası içinde olmuşlardır.⁵⁰

Rusların Güneye yayılma politikaları beraberinde özellikle İran'da yaşayan Ermenilerin Rusya'ya tehcir edilmeleri sonucunu doğurur. 1816'da Rusya'da kurulan "Ermeni Şârk Dilleri Enstitüsü", "gençlerin eğitimi, sivil ve askeri hizmetlerde kullanılacak elemanların yetiştirilmesi gibi genel amaçları yanında okul ve kiliseler için öğretmen ve papaz yetiştirilmesine de ağırlık veriyordu. Rusya açısından bu çalışmaların en önemli yanı, Petro ile başlayan Doğu ticaretinden istifade edebilmek için Ermenilerden faydalanma politikaları aslında Rus emperyalizminin yayılmasına bir zemin hazırlama, bu bölgelere nüfuz edebilme amacına matuftu. Bu çabaların bir sonuçları 1826 tarihli Rus-İran savaşlarında alınabilmişti. Buraların çok kısa bir zamanda alınması yalnızca Rus gücüyle olmamıştır. Aynı zamanda Ermeni gönüllülerinin de işbirliğinin bir sonucudur. Özellikle Revan'ın düşüşünde Ermenilerin şehri Ruslara teslim etmeleri, "Rus silahlarının gürültüsünde Ermeniler, İran boyundurluğundan kurtuluşun müjdesini duymaktaydılar."⁵¹

Ermenilerin Rusya'ya göçlerinin önemli bir kısmının da Vilâyât-ı Şârkiyye'den yapıldığı görülür. Özellikle Rusların buraları işgal etme çabaları sonucu, bir kısmı

⁴⁹ Hatem Halfeoğlu, "Rusya'da Ermeni Diasporası Oluşumu ve Faaliyetleri", 2023, 12 (Nisan 2002), s.68.

⁵⁰ Halfeoğlu, "Rusya'da Ermeni Diasporası Oluşumu...", s.68.

⁵¹ "Petro, Doğu ticaretinden istifade etmek için Ermenilerden faydalanmayı düşünmüş ve bu temaslar neticesinde Çar, Ermenileri Rus topraklarında yerleşmeye davet etmiş... İşte Lazarev ailesi ve bu davete uyarak Rusya'ya gelip yerleşenlerin en önde gelenlerinden biri olmuştur. Moskova'da Lazarev Enstitüsü'nün bulunduğu sokak Ermeni Caddesi adıyla anılmaktaydı ki, bu da Lazarevlerin şahsında bütün Ermenilerin eriştikleri yüksek konumların propagandaya yönelik bir göstergesiydi." Kemal Beydilli, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Görülen Ermeniler, Ankara 1988. s.368-369.

propaganda maksatlı, bir kısmı bu bölgedeki asayişsizlik sonucu, bir kısmı da ticaret gibi sebepler yüzünden buraları terk etmişlerdir.⁵² Rusya'daki lobi oluşumlarına büyük destek vermişlerdir.

Bu tarihlerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden bu süreçte Rusya daima kendi çıkarlarına göre hareket etmiştir. Ermeniler üzerinde gittikçe artan nüfuzu da bu amaçlarını kolaylaştırmaktaydı. İşte Rusların bu noktaya taşınmasında bir başka önemli etken de Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun Türkmençay Antlaşması'yla kendisine bağlanmasıydı. Böylece Rusya⁵³ Kataogikosluğun siyasi ve dini gücüne dayanarak, dağınık halde bulunan Ermenileri, toplamak ve onları bu vasıta ile kullanma politikasına önem verir. Rusya'nın bu politikası hakkında Cevdet Paşa, Osmanlı Reisülküttab Akif Paşa ile Rus Sefareti Baştercümanı Kazaz Artin arasında geçen şu diyalogu anlatır: "Tercüman bir gün Akif Paşa'ya: "Siz bu Eçmiyadzin meselesini takdir etmiyorsunuz. Bir millet ne kadar kendi dîn-ü mezhebine sadık olur ise devletine dahi o kadar sadık olur. Ermenilerin mezheplerine sadakatleri ise ancak Eçmiyadzin Kilisesine olan irtibatlarının takviyatıyla kuvvet bulur" dedikte Akif Paşa: Evet evet... Meselenin ehemmiyetini şimdi anladım. Amma siz bu babda bize bir hüsn-i misal gösterseniz biz de tabiatıyla size pey-rev oluruz..." demekle artık Rusya tercümanı bu ihtarattan vazgeçmiştir."⁵⁴

Rusların Ermeniler üzerindeki sosyo-kültürel çabaları artık sonuç vermeye başlamıştı.⁵⁵ Ermeni okulları kiliselerin kontrolü altındaydı. Yayınlanan gazeteler ve mecmualar da yine Ruslara hizmet eder durumdaydı. Ruslar, "Osmanlı aleyhine, Osmanlı Ermenileri üzerindeki bilinçlendirme faaliyetlerini Eçmiyazın Kilisesi aracılığı ile yürütme planlarının artık sonuçlarını alıyordu. Çünkü Eçmiyazın Katogikosluğu'nun Rus Çarlığı'yla olan yakın ilişkileri ve bu merkezin Osmanlı himayesi altında yaşayan

⁵² Beydilli, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda...**, s.383.

⁵³ Süleyman Hatipoğlu, "Rusya'nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu Siyaseti" **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, 17-21 Haziran 1991**, Ankara 1992, s.249; Armağanoglu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi...**, s.184.

⁵⁴ Cevdet Paşa, **Tezâkir, 21-39**, (Hz). Cavid Baysun, Ankara 1986, s.236-237.

⁵⁵ Halfeoglu, "Rusya'da Ermeni Diasporası Oluşumu..." s.69.

din adamları üzerindeki etkisi, Rusya'yı Osmanlı Ermenilerinin başına kendi davasına sadık papazları yerleştirme noktasına getirdi."⁵⁶

Bu çalışmalar neticesinde papazlar, Rus emir ve isteklerine göre hareket etmeye başlamışlardır. Bu sıralarda siyasi ve ekonomik problemlerle iyice bunalan Osmanlı Devleti'nin durumundan istifade etmeyi düşünen Ruslar, Eçmiyadzin vasıtasıyla Ermenileri ayaklandırma önerilerini yenilemişlerdir. Hatta Gregoryen Papazı bu öneriyi red edince bedelini ağır bir şekilde ödemiştir. Rusya'nın Vilâyât-ı Şârkiyye politikaları, 1877 / 78 Osmanlı-Rus Harbi'nde de iyice netleşmiştir. Ermeniler Ruslar tarafından silah, para, lojistik olarak desteklenmiş ve Osmanlıya karşı birlikte hareket etmeleri sağlanmıştır. Bu çabalar Kılıç'a göre Osmanlı Devleti'nin dağılmasına da en büyük sebepler arasındadır.⁵⁷

Rusların bu yöndeki çabalarına rağmen 1880'lerden itibaren bu zamana kadar takip ettiği politikalarında çok önemli değişikliklerin olduğu görülür. Rusya, içeride Ruslaştırma politikalarına devam ederken dışarıda da bağımsızlık hareketlerine karşı bir politika sürecine girmiştir. Bu yüzden Berlin Antlaşmasındaki ıslahat isteklerini rafa kaldırmış, hakimiyeti altındaki Ermenileri de baskı altına almaya başlamıştır. Ancak, 1900'lerden itibaren Ermeni meselesinde İngiltere'nin insiyatifi ele alması ve Balkanlardaki gelişmeler Rusların Ermeni politikasındaki sertliğini yumuşatmış ve yeniden Ermenileri kazanmak için çaba içinde olmuşlardır. Mesela, daha önce el koyunmuş olan kilise malları 1903'te iade edilmişti. Böylece Ermeni-Rus ilişkileri, Trablusgarp ve Balkan savaşlarıyla yeni bir sürece girmiş, Rus taraftarı Ermeniler, yeniden Vilâyât-ı Şârkiyye'de ıslahat yapılmasını gündeme taşımak gayreti içinde olmuşlardı.⁵⁸

Ermeniler her defasında belki bu sefer diyerek Rus kontrolünde bağımsızlık için bu bölgelerin işgalini daha bir hevesle istemekteydi.⁵⁹ Ermeni örgütleri de Petersburg'da eğitilmiş ve buralarda hazırlanan fedailer Vilayat-ı Şârkiyye'de⁶⁰ huzursuzluklar

⁵⁶ Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)", **Ermeni Araştırmaları / Armenian Studies**, 2 (Haziran – Temmuz – Ağustos 2001) s.55.

⁵⁷ Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın...", s.56.

⁵⁸ Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın...", s.60-61.

⁵⁹ Uras, **Tarihte Ermeniler...**, s. 374.

⁶⁰ **B.O.A, DH-ŞFR**, 45-166.

çıkarmak suretiyle büyük devletlerin ilgisini çekerek amaçlarına bu sefer ulaşmayı istemektedirler.

Özellikle Taşnak örgütü, Vilayat-ı Şârkîyeye'de ıslahatlar yapılacağını dolayısıyla da buraların Ruslar tarafından işgalinin kaçınılmaz olduğu şeklinde propagandalar yaparak, halkın maneviyatını kırmaya ve hükümetin baskı altında tutulması yolunu seçmişken⁶¹, diğer taraftan Rusya da Kafkasya ve Kiev'deki ordularının savaşa hazırlanması için bazı teşebbüslerde bulunmakta, böylece Osmanlı Hükümetini baskı altında tutmaya gayret etmekteydi.⁶²

Bütün bu çabaların büyük savaşın arifesinde yeni bir şekil aldığı dolayısıyla tarafların gerçek niyetleri ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Ağustos 1914'te Katagikos Kevork, Eçmiyazin'in resmi yayını olan Ararat'a şöyle bir yazı yazar, "şimdi, Ermeni milletinin geçmişte, tarihte yüzyıllardır bilinen bağlılığını, Rus İmparatorluğu tahtına karşı olan sadakatini en yüksek inanç ve istekle göstermesi zamanı gelmiştir..."⁶³ Bu gibi gayretler sonunda zaten alt yapısı hazırlanmış olan ayaklanmalar ve katliamlar tetiklenmiş ve Vilâyât-ı Şârkîyeye'de "cephe gerisinde beşinci kol çalışmaları faaliyete" başlamıştır.⁶⁴ Yani Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşına girdiğinde Komiteler de Rusların yanında yerlerini almışlardı.⁶⁵

Bu gelişmeler üzerine Hükümet Vilâyât-ı Şârkîyeye'deki vilayetlere bu konuda şu uyarıda bulunur: "Kafkasya'daki Ermenilerin bilhassa komitecilerin ailelerini Erivan'a gönderdikleri ve Erzurum'daki komitecilerin de ailelerini kamilen Rusya ve Erivan cihetine aşırırmakta oldukları ve Rusya'daki Ermenilerin ora İslamlarını tahkir ettikleri gibi 311 intikamını alacaklarını söyledikleri ve şenlik yaptıkları Kafkas Vali-i Umumîsinin Ermeni ileri gelenlerine ziyafetler ve hediyeler verdiği mevsukan istihbar bulunduğu ve bu malumatın bilhassa memalik-i Osmaniye'nin havali-i Şârkîyeye'deki Ermenilere dair olan kısmı pek ziyade mühim ve calib-i dikkat görülmek de olduğundan..."⁶⁶

⁶¹ B.O.A., DH-SYS, 118/13.

⁶² "Rusya'nın Tahşidatı", Tanin, 7 Mart 1328/ 20 Mart 1912, No: 1275.

⁶³ Uras, Tarihte Ermeniler..., s.589; Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin..." s.62.

⁶⁴ Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin..." s.63.

⁶⁵ Karal, La Question Armenienne..., s.16.

⁶⁶ B.O.A., DH-ŞFR, 44/43.

İşte Rusya'nın Ermenilerle olan münasebetleri ve onları elde tutmak için gösterdikleri performansları Rusya, Eçmiyadzin ve komiteler arasında şekillenmiş, zaman zaman yaşanan durgunluklara rağmen taraftarın hedeflerinden sapmadığı görülmektedir. Bu süreç ve niyetler Birinci Dünya Savaşında da iyice aleniyet kazanacak ve kazanan hep kullananlar olacaktır.

b) Rus Generali Mayewski'nin Vilâyât-ı Şârkiyye Raporu

Uluslararası arenada Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında ve savunulmasında en büyük destekçilerden birisi de Rusya Devleti'dir. Bu politikalarında bir süreklilik olmasına rağmen zaman zaman bazı duraksamalar daha doğrusu politik revizyonlara gitmiştir, ama hep öncülerden olabilmıştır. Rusya bu politik döngülerini biraz da bölgede görevli olan elemanlarının raporlarına göre gerçekleştirmiştir. Mesela, kendisi de bir Rus olmasına rağmen Mayewski, bu raporunda çok önemli tespitlerde bulunmuş ve objektif kriterlere büyük oranda riayet edebilmesi verdiği bilgilerin değerini artırmıştır.

Mayewski, Vilâyât-ı Şârkiyye'de yaşayan Ermenileri ahalinin en zengin tabakasını teşkil ettiği, bunların sanayi, ticaret ve çiftçilikte meşgul olduğunu belirtir. Ermenileri şehirli ve köylü tabakalara ayırdığı gibi hem ekonomik hem de sosyal yaşantı olarak bunlarla rekabet edecek bir başka azınlığın olmadığını vurgulamaktadır.⁶⁷

Ermeniler, sosyo-ekonomik yaşantıları yanında devletin bir çok kademesinde üst düzeyde görevlere geldikleri bir başka gerçektir. O halde suni bir Ermeni meselesinin ortaya çıkmasının gerçek sebebi ne olmalıydı? Mayewski'ye göre "bu mesele bir çok tarihi vukuatın ve Türkiye ahval-i dahiliyesiyle Rusya da dahil olduğu halde garp düvel-i muazzamasının Türkiye ile olan münasebatının neticesidir."⁶⁸ Özellikle Rusya'nın Balkan ve Vilâyât-ı Şârkiyye politikalarını hayata geçirme yolundaki girişimleri, Osmanlı mirasını Rusya'ya bırakmayı düşünmeyen emperyalist Avrupalı devletleri rahatsız ettirmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının çıkmasını Rusları zayıf düşürmek isteyen Avrupalı devletlerin bir oyunu olduğunu vurgulayan Mayewski, gelinen noktayı izah

⁶⁷ Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu, Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki, (Hz.) Hamit Pehlivanlı, Van ,1997, s.31.

⁶⁸ Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu... s.36.

ederken “Türkiye Ruslara karşı durabildikçe Avrupa kendisine dost idi” demektedir. Bu tarihten itibaren batı diplomasisinin iç yüzünü;

1. Türkiye’nin Rusya ile birlemesine meydan vermemek,
2. Türkiye’yi yıkararak yerine Rusya’ya düşman olmak üzere daha emniyetli bir Hristiyan hükümeti ikame etmek” tarzında açıklamaktadır.⁶⁹

1890’lardan itibaren Osmanlı ülkesinde vuku bulan bir çok can sıkıcı problemin yaşanmaya başlamasında en büyük yardımın Avrupalı devletlerce verildiğini, bu yardımlar olmasaydı asla böyle problemlerin yaşanmayacağını ileri sürer. Özellikle Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında en birinci desteği İngiltere’nin verdiğini belirten Mayewski bu konuda Rusya’nın rolünün olmadığını belirtmektedir.⁷⁰

Ülkede baş gösteren Ermeni isyanlarının sebebi Ermeni köylülerinin son derece zor şartlarda yaşaması baskı görmeleri, değildi. Çünkü Ermeni köylüleri komşu köylülerden çok daha iyi şartlarda yaşamaktaydılar. Şu halde bunların sebepleri neler olabilirdi? Mayewski’ye göre üç önemli sebep vardır.

- “1. Bunların malum olan politikacılıktaki terakkileri,
2. Ermeni efkar-ı umumiyesinde milliyet, serbesti, istiklal fikirlerinin neşv-ü nema bulması,
3. Bu efkarın hükümet-ı garbiyece teşviki ve Ermeni papazlarının sai ve telkini...”⁷¹

Ermeniler bu gibi sebepler yüzünden vuku bulan ve ülkeyi huzursuzluk, güvensizlik ortamına getirmeyi amaçlayan bu hareketlerin sonucunda Osmanlı hükümetinin aldığı bazı tedbirleri de propaganda maksatlı olarak abartılı bir şekilde Avrupalı devletlere duyurmak suretiyle kamuoyunu etkilemeyi ve destek almayı düşünmüşlerdir. Bu durum karşısında Mayewski şu soruyu sormaktadır: “Ermeni komitelerinin bu gibi hallerine karşı Hükümet-i Osmaniye nasıl hareket etmeliydi? Hükümet-i Osmaniye’nin inkırazına giden bu gibi hareketi Türkiye hoşgörebilir miydi? Ellerini bağlayarak lakeydane oturmalı mıydı? Propagandacılarının hitabelerini uzaktan dinleyerek komitelerin nasıl teşkil edilmekte bulunduğu seyirci mi kalmalıydı?”⁷²

⁶⁹ Rus General Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu... s.39-40.

⁷⁰ Rus General Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu... s.40-41.

⁷¹ Rus General Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu... s.43; Neriman Hasanaliyev, **Rusya’nın Van ve Erzurum’daki Başkonsolosu Mayevski’nin Hatıraları**, (Hz.) Enver Uzun, Trabzon, 2001, s.9.

⁷² Rus General Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu... s.47.

Ermenilerde isyan fikrini aşıl原因an en önemli kurumlardan birisi de eğitim maksatlı açılan okullardır. Bunlar hükümetin kendilerine tanıdığı hakları istismar etmek suretiyle buralarda eğitimden ziyade komiteci gençleri yetiştirmeye başlamaları dikkat çekici bir gelişmedir. Bunların en önemlilerinden birisi de Sivas Vilayeti'ne bağlı Merzifon'daki Amerikan mektebidir. Mayewski'nin tesbitlerine göre bu mekteb Londra'da fide edilen fikir ihtilale güzel bir tatbikat tarlası idi. "Merzifon bir çok serbesti ve istiklal peyam-berleri (Peygamberleri) yetiştirdi. Bunlar Ankara, Sivas, Yozgat, Köyhisar'da bir sürü cinayetleri intaç eden kıyamlar yaptılar.... Bütün maksat ihtilal çıkarmakta temerküz etti. Propaganda şu şekli aldı: Ancak kan dökmek lazımdır ki Ermeniler serbesti kazansınlar! Kan dökünüz, Avrupa sizi himaye eder..."⁷³ Burada görevli öğretmenler de gençlere müslümanlara karşı kin ve garaz aşıl原因amaya devam etmişler, burada yetişen gençler ya Taşnak ya da Hınçalar diye bilinen terör örgütlerine katılmışlar, hepsi Ermeni köylüsünü teşvik etmek için Sivas'tan İran'a oradan Rusya'ya kadar dağılmak suretiyle bu yolda çalışmışlardır.⁷⁴

Ermeni komitacılarının yaptığı çalışmalar aslında Osmanlı Devleti'nde hakim unsur olan Türklere karşı yapılmış çalışmalardır. Bu yönde başlattıkları kara propaganda ile kendilerini mazlum, Türkleri ise vahşi, kan akıtıcı gibi gösterme gayreti vardır. Bu gibi çalışmalara rağmen Mayewski gözlemlerine göre şekillendirildiği bakışını şöyle izah etmiştir: "Türkleri herhangi bir vahşilikle itham ediyorlar, etsinler. Fakat ben bir şey söyleyeceğim: Türkiye'nin değişik şehirlerinde Ermeniler ve müslümanlar arasındaki kavgalar hakkında şahsen benim bildiklerim beni böyle bir kanaate getirir ki, kanlı işler her yerde Ermenilerin kendi teşebbüsleriyle başlamıştır."⁷⁵ Mesela Trabzon katliamı burada iki Türk paşasına düzenlenen saldırıyla başlamıştır. Yine Sason İsyanları, Van Olayları hep Ermenilerin tahrikleriyle vuku bulmuş olaylardır.

Mayewski'nin bahsettiği bir başka önemli konu da Vilâyât-ı Şârkiyye yaşayan Kürt ve Ermenilerin münasebetleriyle ilgilidir. Mayewski, Kürtler hakkında şu tesbitlerde bulunur: "Kürtlere dair bir kimse ömründe bir şey okumuş ise bunda ilk defa gözüne çarpan şey, Kürtler hırsızdır, eşkiyadır, yağma ile geçinir adamlardır. Hakikaten

⁷³ Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu... s.49-50.

⁷⁴ Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu... s.55

⁷⁵ Neriman Hasanaliyev, Rusya'nın Van ve Erzurum'daki Başkonsolosu..., s.14.

Kürtler aralarına girmek isteyen her türlü yabancıya dostça muamele etmezler. Bu terbiye Kürtlerin havasındandır. Hükümet-i Osmaniye'nin müsadese ve himayesi olmaksızın Kürtlerin arasına girmek isteyen her Avrupalının encamı hayr olmayacağını evvelce katiyyen bilmelidir".⁷⁶

Yine Kürtlerin yaşam tarzından dolayı husumet adeta bir gelenek haline gelmiştir. Mesela iki komşu aşiretin diğeriyle hoş geçindiği hiç vaki olmuş şey değildir. Bu husumetin sebebi ağaların birbirini çekememesidir. Bundan dolayı da bölgede çok önemli huzursuzlukların çıkmasına sebep olmuşlardır. Abdülhamit döneminde hayata geçirilen Hamidiye Alaylarına Kürtlerin kabul edilmesi bunların kazanılması için atılmış çok önemli bir adımdır.⁷⁷

Hükümetlerin bu gibi tedbirlerine rağmen Kürt ve Ermeniler arasında meydana gelen olayların ardı arkası kesilmemiştir. Mayewski'ye göre bu durumun sebebi de Ermeni komiteleridir. Komiteler iki taraf arasına öyle bir soğukluk sokmuşlardır ki hiçbir tedbir, ıslahat bunu telafi etmeye yetmeyecektir. Bu yolda da Ermenilerin propagandası devam etmiştir. Öyle ki Berlin Antlaşması'ndaki meşhur 61. Madde de bile Ermenilerin Kürtlerden korunması için şartı eklenmiştir.

Mayewski, tarafların bir çok sıkıntının bütün kesimlerce yaşanmasına rağmen Ermenilerin bunu da istismar ettiğini söylemiştir. Ona göre, "Ermeni köylüleri daimi surette Kürt hücumuna maruz gibi zannedilmemeli. Çünkü eğer hakikat-i hal böyle olmuş olsaydı, şimdiye kadar hiçbir Ermeni köy bu havalide yaşamamak lazım gelirdi. Halbuki Ermeni köyleri her zaman için Kürd köylerinden daha zengin ve nisbeten daha hasılatlıdır."⁷⁸

Mayewski'nin dikkat çektiği bir başka önemli konu da bu olayların ve tahriklerin dışında kalmayı başarmış olan katolik Ermeniler hakkındadır. Ona göre Ermeni meselesine Katolikler hiçbir sebeple müdahale etmemiştir. Gregoryenlerle aynı ırktan olmalarına rağmen kendilerini daima başka bir millet gibi tutmasını bilmişlerdir. "Hatta bunlardan birisine sen Ermeni misin? diye sorulsa Katoliğim diye cevap verir.

⁷⁶ Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu... s.126-127.

⁷⁷ Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu... s.137,

⁷⁸ Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu... s.33-34.

Bu da Katolikliğin bir prensibidir” Çünkü Katolik Mezhebi milliyet propagandasına kapalıdır. Dolayısıyla da milli düşünceler taraftar bulmamıştır.⁷⁹

Gerçekten de Katolik Ermenilerin Hükümetle daha iyi bir hukuku olmuştur. Bu durum 1915’te mecburi iskana tabi tutulan Ermeniler arasında Katoliklerin olmamasında da görülmektedir.

Netice itibariyle Rus Generali Mayewski’nin bu raporunda altını çizdiği bir çok konudan hareket edildiğinde görülecektir ki, Ermeniler en başından büyük savaşın sonuna kadar dolaylı ve dolaysız içinde buldukları bir çok olayın gerçek sorumlularıdır. Büyük Ermenistan hayallerine kapılan Ermenilerin yaptıkları, Osmanlı Devleti’nin zayıf anlarını kollamak ve bundan istifade edebilmektir. Yaklaşık elli yıllık bir mücadele de bu gibi amaçlara ulaşmaktan ibarettir.

C- Osmanlı Ülkesinde Ermenilerin Örgütlenme Çabaları ve Hükümetlerin Duruma Bakışları

Osmanlı Devleti’nin egemenliği altında yaşayan ve Osmanlı tarihinin son elli yılına damgasını vuran ve devletin kaderini değişime zorlayan azınlıkların başında; Ermeniler gelmektedir. Dini ve kültürel anlamda şuurlu bir milliyetçiliğin tesirinde olan Ermeniler, XIX.yüzyılın son çeyreğinde de siyasi milliyetçiliklerini bir çok platformda seslendirme sürecini yaşamışlardır.

Yaşanan bu sürece Avrupalıların misyoner teşkilatları kadar Batı ile temasa geçmiş, orada iyi eğitim almış aydınların da Ermeni siyasi düşüncelerini etkilediği olmuştur. Milliyetçilik, Ermenilere has bir öğreti değildi. Ancak Kafkasya politikalarının önceki bir halkasını oluşturması beklenen Ermenilerin, “Transkafkasya’nın Rus İmparatorluğu tarafından ilhakını bir kurtuluş olarak görürken, bu ilhakın olumsuz yanlarına –otokrasi ve kolonyalizme karşı olumlu yanlarını, yani Ermenilerin maddi güvenliğini, ekonomik ve kültürel gelişmesini terazinin öbür kefesine koydular. 20.yüzyılın başına kadar, siyasi eylemin kökeni olduğu ölçüde,

⁷⁹ Rus General Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu... s.11.

Kafkasya Ermeni Milliyetçiliği, böylelikle hedefini Rus İmparatorluğu'nun dışında aramaya mahkum edilmişti.”⁸⁰

İşte bu süreçle birlikte Ermeniler, uluslararası platformlara kendilerince var olan meseleleri taşımaya başladılar. Bu işlerin başarıya ulaşması için de Pan Ermeni örgütleri kurulmaya başlanmıştır. Bu örgütlenmelerle aynı zamanda bir takım fikirlerin taşıyıcısı olmuşlardır. Yani demokratik, liberal, sosyalist⁸¹ fikirlerin başta kendi toplumları olmak üzere yaşadıkları devletlere de bir anlamda taşıyıcı roller de üstlenmiş oluyorlardı.

Bu gibi çalışmalarla bir anlamda olgunlaşma döneminin içine giren Pan Ermeni örgütleri, Osmanlı Devleti'nde I.ve II. Meşrutiyetin özgürlükçü söylemlerini iyi bir şekilde kullanmak suretiyle yoğun bir örgütlenme başlatmışlardır. Ermeniler Vilâyât-ı Şârkîyye Bölgesinde en dikkat çekici örgütler çok kısa sürelerde çalışma içine girmişler ve bazı bölgesel problemleri kullanmak suretiyle kendilerine zemin oluşturmaya çalışmışlardır. Bu örgütlerden bazıları şunlardır: Kurtuluş Birliği, Kara Haç Derneği, Anavatanın koruyucuları. Bunlar yerel olma özelliği taşımıştır. Ancak bunları müteakiben Armenagan Partisi, Hınçak Partisi, Taşnaksutyun Partisi, Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam Cemiyeti gibi bir çok parti ve cemiyetin kurulması sağlanabilmiştir.

II. Meşrutiyetle birlikte aleniyet kazanan bu gibi parti ve cemiyetlerin hepsi Osmanlı Devleti'nde “Cemiyetler Kanunu'na” tabiidir, dolayısıyla meşrudurlar.⁸² Dahiliye Nezareti'de 27 Nisan 1910 tarihli bir yazıya verdiği cevapta Sosyal demokrat Hınçak ve Taşnaksutyun Cemiyetleri'nin devletçe resmen tanındığı ve cemiyetlerin şube açmalarına hak tanındığı bildirilmiştir.⁸³ Cemiyetler Kanunu'nun 6.maddesine göre, “Hafî cemiyetler teşkili katiyyen memnudur”⁸⁴, denilerek bu yöndeki yasaklar kaldırılarak kamu özgürlükleri ve bireysel özgürlüklerin önündeki engeller kaldırılmış oluyordu. O vakitlerde takib edilen *İttihad-ı Anasır* politikalarıyla bir Osmanlı vatandaşı oluşturma projeleri hükümetlerin bütün iyi niyet çabalarını baltalamış ve azınlıkların ideolojik tercihlerini değiştirememişti. Tunaya, bu çabaları şöyle özetler; “Ne var ki, bu

⁸⁰ Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm, 1887-1912*, Çev. Mete Tuncay, 2.bs, İstanbul 1995, s.8-9.

⁸¹ Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm...*, s.10.

⁸² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi, c.I*, İstanbul 1984, 367-368.

⁸³ B.O.A; DH-SYS, 65/2, Belge No: 27.

⁸⁴ Cemiyetler Kanunu, Dersaadet, 1327, s.1-2.

coexistence (beraber yaşama) isteği gerçekler karşısında çok çabuk yozlaştırılmıştır. İttihad-ı Anasır hayal boyutlarına vardırılınca, içi boş bir kalıba dönüşmüştür. Ve cemiyetler kanununun yasağından kaçmak için milliyetçiliği saklayan araç olmuştur. Ve bu adlarla sözde hayır cemiyetleri kurulmuştur.”⁸⁵

Bu dönemde kurulan Ermeni cemiyet ve partilerinin çoğunun sosyalist ideolojileri temel baz aldıkları görülür. Osmanlı Devleti'nin ilk sosyalist örgütü olan Hınçakyan 1887'de Taşnaksutyun 1890'larda kurulmuştur. Ancak bu gibi örgütlerin henüz olgunlaşmaktan uzak olduğu, ideolojik yetersizlik ve tecrübesizliklerinden dolayı da büyük kitleleri etkileyebilme kabiliyetleri en azından II. Meşrutiyet dönemine kadar gözükmemektedir.⁸⁶

Anaide Ter Minassian'ın *Kafkasya Intelligentsia'sı*⁸⁷ diye tanımladığı örgütlerin sayıca az olmasının toplumsal etkisinin de zayıf olmasına sebebiyet verdiği söylenebilir. Ama bu kesimin Ermeni milliyetçiliğini besleyen, yönlendiren ve de örgütleyen taraf olduğunu söylemek gerekir. Bunların çalışmalarıyla alanını genişletip, siyasal iradelerini belirlemek isteyen Osmanlı Ermenileri de İttihat ve Terakki ile temasa geçerek işbirliği ortamı yaratmış ve kısa bir süre sonra da Meclis-i Mebusan'a mebus gönderebilmeleri yönünde adımlar atabilmiştir.

Erzurum Mebusu Varteks, Sivas Mebusu Dr. Nazret Dagavaryan İstanbul Mebusu Zöhrab, Kozan Mebusu Muradyan gibi mebusların hemen hepsi Hınçak, Taşnaksutyun gibi terör örgütlerinin üyesiydi. Mesela ,Erzurum Mebusu Varteks Efendi bir konuşmasında açıkça Taşnaksutyun Fırkası'nın programı ile seçildiğini belirtiyor ki bu da Meclis-i Mebusan'daki gayrimüslim mebusların gizli komitelere ve partilere bağlı ve sadık olduklarının önemli bir delilidir.⁸⁸

Ermeni terör örgütlerinin II. Meşrutiyetle elde ettikleri özgürlükleri istismar etmek suretiyle örgütlenme adına Vilayat-ı Şârkîyeye de hızlı bir çalışma sürecine

⁸⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.I, s.370-371.

⁸⁶ *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*, (Haz.) George Haupt, Paul Dumont, İstanbul 1977, s.36-vd.

⁸⁷ Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm...*, s.18.

⁸⁸ Varteks Efendi ,Mecliste yaptığı bir konuşmasında bu ilişkiyi şöyle anlatır: “Ben Şiyamdanı intihap olduğum vakit İttihat ve Terakki'nin orayan programı geldi. Bunu kabul ediyorum musunuz dediler. Ben de Taşnaksutyun Fırkası'nın programını gösterdim ve bu programla beni intihap ederseniz ediniz dedim.” Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910-1960*, Ankara, 1967, s.37-38.

girdikleri dikkatleri çekmektedir. Bölgede yeni şubeler açarak, yerel kongreler, konferanslar gibi organizasyonlara girmek suretiyle taraftar bulma gayreti içinde olmuşlardır.

Örgüt yapısı ve çalışma yöntemleri farklı olmasına rağmen Ermeni örgütlerinin tek amacı vardı .Bu da Büyük Ermenistan'ın gerçekleşmesiydi. Bunun içinde “daima Osmanlı yönetiminin haksızca davranışlarını, zulümlerini kötülüklerini yayınlayıp Avrupa müdahalesini çekmek ve müdahale fikrini yavaş yavaş geliştirmek...”⁸⁹ hususunda her zaman fırsatları kullanmak istemişlerdir. Bu komitelerin aralarında bazı birleşme denemeleri olmasına rağmen sosyalizm konusundaki farklı düşünceleri yüzünden birleşme denemelerini kısa sürmüş ve yollarını ayırmışlardı.⁹⁰ Vilâyât-ı Şârkiyye’de bu örgütler bu amaçla çalışmaların devam ettirirken bir taraftan da kendi aralarında mücadele etmek suretiyle de örgütlenme zemini hazırlamaya gayret etmişlerdir.

1- Ermenilerin Örgütlenme Süreci

Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında yaşayan azınlıklardan Ermenilerin örgütlü mücadeleleri 1860'lardan itibaren büyük bir ivme kazanmıştır. Gerek Osmanlı ülkesinde, gerekse diğer ülkelerde yaşayan Ermenilerin arasında milliyetçilik fikirlerinin yeşermesinde büyük devletlerin ve misyonerlerin katkısı büyük olmuştur.

Rusya’da Avrupa’da iyi eğitim almış Ermeni gençlerin, kiliselerin ve zengin Ermenilerin desteğiyle istedikleri yönde yetiştirilmesi büyük bir aydın Ermeni kesiminin oluşturulması sağlanabilmiştir.⁹¹ Böylece Ermeniler arasında milli bilinç yaratılarak Büyük Ermenistan fikrinin ideolojik temellendirilmesi süreci başlatılmış oldu.

Mim Kemal Öke'nin “müstakil bir Ermenistan kurulabilmesine yönelik gelişmelerin birinci safhası” diye tanımladığı bu süreç tamamlanmış sıra bu büyük amacın gerçekleştirilmesine gelmişti. İşte bu gibi gerekçelerle Osmanlı ülkesinde ve diğer ülkelerde Ermenilerin örgütlenmeye başladığı görülür.⁹² 1860'da Kilikyayı

⁸⁹ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s.429.

⁹⁰ Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm...*, s.22.

⁹¹ Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde...*, s.18.

⁹² Öke, *Ermeni Sorun 1914-1923*, s.75.

Kalkındırma, Hayırseverler Cumhuriyeti, Fedekarlar Cemiyeti, 1870 ve 1880’li yıllarda Van’da Ararat, Muş’ta Mektep severler, Şârkli, gibi sosyal, kültürel ve dayanışma görünümlü derneklerin hayata geçirildiği, ancak bir müddet sonra yeterli alt yapı hazırlıklarına paralel olarak da bu derneklere eş komitelerin kurulmaya başlandığı hatta isimlerinin bile bu yöndeki amaçlarını ifade eder tarzda değiştirildiği dikkat çekicidir.⁹³ Mesela; bu tarihten itibaren Erzurum’da Silahlılar Cemiyeti, Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti, Kafkasya’da Genç Ermenistan Derneği, Van’da İttihat ve Halas Derneği, Karahaç Derneği, İstanbul’da da Ermeni Vatanperverler İttikad, gibi daha bir çok derneğin yer altı faaliyetler başlattığı bilinmektedir.⁹⁴

Bu gibi örgütlerin en büyük amacı Vilâyât-ı Şârkiyye’de Ermenilerin lehine ıslahat yaptırmak, Ermenilerin kendi kendilerini yönetebilme hakkını almak, Vilâyât-ı Şârkiyye’de okullar açmaktı.⁹⁵

Ermenilerin bu gibi faaliyetlerini Osmanlı Devleti hoş görmekte bu çabaları bir vatandaşlık hakkı olarak kabul etmekteydi. Ve her olup biteni normal olarak gördüğü için de bunların ihanet edebileceğine ihtimal vermemekteydi. Osmanlı idaresinin bu yöndeki engin hoşgörüsüne rağmen, emperyalist devletlerin kışkırtmaları ve kilisenin faaliyetleri bu komitelerin Osmanlı Devletine karşı ayaklanma başlatmaları için, fırsat olarak görülmüştür. Geline bu noktayı Fransız Büyükelçisi Cabon şöyle anlatır: “Ermenileri ayaklandırmak için öncelikle içlerine bağımsızlık ve milli amaç düşüncelerinin sokulması gerekiyordu. Ermeni komiteleri bu araçların yayılmasını ve yerleşmesini sağladılar. Birkaç yıl içinde gizli dernekler kuruldu. Bu dernekler, Osmanlı Hükümeti yönetiminin kötü ve aksayan taraflarını abartarak etrafa yaydılar ve böylece Ermeniler arasında bağımsızlık düşüncelerinin yayılmasına etken oldular.”⁹⁶

Rus Generali Mayewski’nin ise komiteler hakkındaki analizi dikkat çekicidir; “Petersburg Darül’l-Fünun talebesinden Serkis Kulcunyan’ın taht-ı riyasetinde 80-90

⁹³ Cemal Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası*, İstanbul 1982, s.95.

⁹⁴ Metin, *Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler...* s.87.

⁹⁵ Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası...* s.96; Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s.430.

⁹⁶ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, 2.bs., Ankara 1984, s.73-74. Yine bu konuda, New York, Herald Muhabiri Sidney Whitman’ın komiteler hakkında şu ilgi çekici bilgiyi aktarmaktadır: “Erzurum İngiliz Konsolosu M. Graves’e sordum: -Eğer bu memlekete hiçbir Ermeni komitecisi gelmemiş olsaydı ve Ermenileri isyana kışkırtmasaydılar, bu çarpışmalar olur muydu? -Tabii hayır, sanmam ki bir tek Ermeni öldürülmüş olsun.” Uras, *Tarihte Ermeniler...* s.426; Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası...* s.94.

kişilik bir çete teşkil etti. Bu çetenin yarısı Petersburg'daki genç Ermeni talebeden ve nısfı da Kafkasya'nın cenub havalisinde gönüllü olarak teşekkül etmişti. Bunların hiçbirisi Türkiye ne demektir ve hudut nasıl muhafaza edilir bildikleri yoktu. Kürd ne demektir ve taraf-ı ahval arazisi ne merkezdedir. Bunlara dair hiç malumatları yoktu. Bu cihetler ikinci derecede kalır. Asıl maksat Türkiye'ye geçip arada bir çok kan dökmek"⁹⁷

Bu komiteler, zaman kaybetmeden olaylar, isyanlar çıkarma yarışına katılırlar. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılardan da istifade edebilmeyi düşünmekteydiler.⁹⁸ İşte Ermenilerin, içinde buldukları bu süreçte öne çıkan Hınçak ve Taşnak komiteleri oldu. Her iki komite de aynı amaçları paylaşmış ve dağınık haldeki farklı isimdeki dernek ve komiteleri birleştirmeyi amaçları arasında görmüşler ama Büyük Ermenistan'ı ihya için çaba içinde olmuşlar ve Vilâyât-ı Şârkiyye'de örgütlenmeyi esas edinmişlerdir.

2-Hınçak Cemiyetinin Kuruluşu, Amaç ve Programı

Osmanlı Devleti'ne karşı alenen cephe alan en önemli örgütlerden olan Hınçak Komitesi*, 1887 yılında makam tutkunu, şöhret meraklısı Kafkasyalı bir Ermeni olan Avedis Nazarbeg ve Marksist ideolojiye inanmış beş öğrenci ile birlikte İsviçre'nin Cenevre kentinde teşekkül ettirilmiştir.⁹⁹

Komitenin prensipleri Karl Marx'ın Kominist manifestosundan esinlenilerek hazırlanmıştı ve üyelerinin çoğu Rusyalı Ermenilerdendi.¹⁰⁰ Kendileri Sosyal demokrat olarak tanımlamalarına rağmen programlarında daha çok Marksizmin ağırlığı vardır. Kendilerini ifade edebilmek ve propaganda yapabilmek maksadıyla Hınçak (Çan) isminde bir de yayın organları vardı.¹⁰¹

⁹⁷ Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu... s.58.

⁹⁸ Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu... s.75.

* Hınçak; Çan sesi, çingirak anlamındadır, (Uras, Tarihte Ermeniler... s.431.)

⁹⁹ Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emelleri,(Hz.) İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.16.

¹⁰⁰ Uras, Tarihte Ermeniler... s.431.

¹⁰¹ Anaide Ter Minasian, Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm..... s.22.

Komitenin amacı, Batı Ermenistan'ı Osmanlı Devleti'nin elinden alarak, Rus ve İran Ermenistanı'yla birleştirmek bağımsız ve Büyük Ermenistan'ı inşa etmektir.¹⁰² Bunun için de silahlı eylem yoluyla isyanlar ve olaylar çıkarmak usulünü kullanarak amaçlarına ulaşabileceklerini düşünmüşlerdir.¹⁰³

Bütün ülkede özellikle de Vilâyat-ı Şârkîyye'de çalışmalarına başlamışlardı. Ancak bir süre sonra Hınçaklar arasında fikir ayrılıkları oluşmaya başlamıştır. "1896'da Türkiye'deki faaliyet sahasından uzaklaşıyorlardı. 1897'de ikiye bölündüler. Bir kısmı asıl Hınçaklar yani Nazarbeg taraftarı olanlar, diğer kısmı Reforme Hınçaklar, Vera Gazmıyal Hınçaklar, adını aldılar. Bunlar da Arpiyar Arpiaryan isminde bir başka lidere taraftar idiler." Her iki tarafta Hınçak cemiyetinin programıyla değil de liderlerinin hesap ve görüşleriyle hareket etmeye başlamışlar ve bir müddet sonra da taraftar kitlesini kaybetmeye başlamış, birbirlerine düşmüşlerdir.¹⁰⁴

Hınçak Komitesi, nizamnamesinde amaçlarını şöyle açıklamışlardır: "Sosyal Demokrat Fırkası – nitekim Hınçakyan Cemiyeti- için bütün memalik-i Osmaniye'de yani Ermenistan, Makedonya, Arabistan, Arnavutluk ile Memalik-i Osmaniye'nin kıtaat-ı sairesinde şu sosyalist teşkilat-ı içtimaiyesinin vücud bulması azami-i amali teşkil eylediği gibi metalib-i atıye dahi cemiyet için bir maksad-ı asgari teşkil eylemektedir. Şöyle ki:¹⁰⁵ Ahalinin kendi mukadderatına hakimiyeti esasını husule getirerek memalik-i Osmaniye ahalisinden müstahsil sınıfın memleketin bilcümle umur-ı siyasiyesine müdahale edebilmelerini imkanpezir etmek ve sınıf-ı mezkurun iktisadi ve tahsis-i temeddün-i terakkiyatına (cultural) nail olabilecek kaffe-i esbabını ref etmek velhasıl müstahsil sınıfın bilcümle temayülat ve metalibatını kemal-ı serbesti ile izhar edebilmesini temin edecek şerait-i siyasiyeyi icad ve erbab-ı seî için elyevm bir barkiran olan şerait-i şekileyi peyderpey tâdil ederek müstahsil sınıfın kendi ahval-i

¹⁰² Uras, *Tarihte Ermeniler...* s.431; Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası...*, s.95.

¹⁰³ Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1967, s.126, Erdal İlter, *Ermeni Propagandasının Kaynakları*, Ankara 1994, s.8–vd. Mesela Hınçakya Komitesinde görev yapacak olan şahıs ve üyelerin seçimi ile ilgili talimatnamelerinde şöyle denilmektedir:

- Altıncı madde, komite kendi içinde bir sır hafiyeye tayin etmeli, bu hafiyeye hükümet memurinden olmalı,

- Sekizinci madde; Komitenin bir de celladbaşısı bulunmalı.

- Dokuzuncu madde, Komitenin bir de alet-i fesadı bulunmalı... vs, *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Ankara 2001, s.11-12.

¹⁰⁴ Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler...* s.127-128.

¹⁰⁵ B.O.A, DH-SYS, 53/3, Belge No: 4/7.

hakikiyesinin müdriki olmasını temin ve sınıf-ı mezkurun müstakil bir heyet-i siyasiye halinde teşekkülünü husule getirmek ve bununla beraber bu sınıfın vazife-i içtimaiyesinin ifası hususundaki mesainin semeredar olmasını teshil ederek şerait-i içtimaye-i hazıra ile haddi azami-i amele doğru hatveen daz-i terakki olmasını taht-ı temine almaktır.”¹⁰⁶

Hınçak Komitesinin, yukarıda kısaca vermeye çalıştığımız amaçlarını hayata geçirebilmek için de hazırlamış oldukları siyasi programlarında şu ilkeleri öne çıkarmaya çalışacakları belirtiliyor;

1. Memleketin siyasi ve iktisadi ve içtimai bilcümle mesail ve umuru hakimiyet-i mutlaka ile tetkik ve ittihaz-ı karar etmek selahiyet-i kamilesini haiz bir heyet-i teşriye teşkili,
2. Vilayat, sancaklar, kazalar ve nahiyeler hakkında tevsi-i mezuniyet idare bahşi,
3. Referandum usulünün kabulü,
4. Her gûna payelerin ilgasıyla, millet, kavim, mezhep ve cins tefrik edilmeksizin her ferdin kanun nazarında müsavi tanınması,¹⁰⁷
5. Umumen ve bila istisna ahz-ı asker usulünün tatbiki ve vakti huzurda hizmet-i askeriyenin milis usulüne hasrı,
6. Tedrisatın umumi ve cismani (laique) olarak mecburi ve meccanen olması,
7. Her ferdin lisan-ı maderzadı ile şifahen ve tahriren ifadeye hakkı olması ve ahali-i memleketi teşkil eden anasır-ı muhtelif lisanlarının müessesat-ı resmîye umumîyece müsavî tutulması,
8. Mürur tezkiresi ve pasaport usulünün lağvı,
9. İdam cezasının külliyen lağvı,
10. Angarya usulünün lağvı,¹⁰⁸ ... vs.

Hınçak Komitesi, Cemiyetler Kanunu gereğince kurulduğu için meşru bir zeminde görünmektedir.¹⁰⁹ Dolayısıyla bu programları her Osmanlı vatandaşının kabul edip içinde bulunabilecekleri bir yapı tarzındaydı. Oysa ki görünen tarafı kadar bir de görünmeyen bir yapısı vardır ki işte bu tarafı, gayr-i meşru, terör ve bölücülüğü metod

¹⁰⁶ B.O.A, DH-SYS, 53/3, Belge No: 4/8.

¹⁰⁷ B.O.A, DH-SYS, 53/3, Belge No: 4/9.

¹⁰⁸ B.O.A, DH-SYS, 53/3, Belge No: 4/10; B.O.A, DH-SYS, 53/3, Belge No: 4/11.

¹⁰⁹ Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, c.I,... s.368 – vd.

ve yol görmeleri idi.¹¹⁰ Ermenilerin önde gelen aydınların Hınçakların bu yapısı şöyle izah ederler:

“Ermeni Halkının duygularını harekete geçirmek için tahrik ve teröre ihtiyaç vardı. Halk, düşmanlarına karşı kışkırtılacak ve aynı düşmanın misilleme faaliyetlerinden yararlanılacaktı. Terör halkı korumak ve Hınçak programına güven oluşmasını sağlamak için bir yöntem olarak kullanılacaktı. Bu suretle rejimin prestiji azaltılacak ve tam anlamıyla dağıtılması için çaba harcanacaktı...¹¹¹ Yine aynı konuda Robert Colleg’in yöneticisi Dr. Cyrus Hamlin de basında çıkan bir mektubunda Hınçakların tanımlanmasını şöyle yapmaktadır: “Hınçak Ermeni İhtilal Partisi, Türkiye’nin bazı bölgelerinde bütün Hristiyan halka ve misyonerlerin uğraşlarına büyük fenalıklar yapıyor, ıstırap çektiriyor...”¹¹²

Hınçak Komitesinin programı ve yöntemlerine rağmen Ermeniler arasında büyük taraftar bulmalarına yetmemiştir. 1890’lardan itibaren de tek başına hareket etmekten feragat ederek Ermeni Devrim Federasyonuna katılmıştır. Ancak bundan kısa bir süre sonra Hınçaklar, kendilerine Taşnak Sutyun’un bir üyesi gibi davranılmasından rahatsız olmuşlar anlaşmazlıklar iyice su yüzüne çıkmış ve Hınçak merkez komitesi resmi ilanlarla Taşnaklarla hiçbir bağlarının olmadıklarını belirtmişlerdir. Böylece kurulmak istenen birliktelik kurulmadan dağılmış oldu. Hınçaklar da kendi aralarında gruplaşmaya gitmişler, aralarında sokak kavgaları, öldürmeler yaşanmaya başlanmıştı.¹¹³

Gelinen bu noktada Ermenilerin de Hınçakların Marksist ideolojisine itirazları olmuş, 1900’lerden itibaren de bir çok komite taraftarı İngiltere, Rusya, Kafkasya’da öldürülünce de Hınçaklar büyük kan kaybetmişlerdi.¹¹⁴ Bu gidişatı durdurabilmek için de bazı eylemlerde bulunmuşlarsa da, yetersiz kalmışlar ve Taşnaklar kadar taraftar bulamamışlar ama yine de Birinci Dünya Savaşı sürecinde Ruslarla işbirliği yapmak suretiyle Vilâyât-ı Şârkiyye’de eylemlerine devam edebilmişlerdi.

¹¹⁰ **Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri**, s. 12-vd.

¹¹¹ **Le Probleme Armenien: Neuf Questions, Neuf Reponses**, Ankara, 1982, s.15.

¹¹² **Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu...** s.82.

¹¹³ Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement The Devalopment of Armenian Political Partres Though th Nineteenth Century**, Berkeley and Los Angeles, 1963, s.163-164.

¹¹⁴ **Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu...** s.86. Bu eylemler arasında Erzurum İsyanları, Babiali Ba skinları sayılabilir... **Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri...** s.17.

a) Hınçak Komitesinin Vilâyât-ı Şârkiyye’de Örgütlenme Çabaları

Hınçak Komitesi, bilindiği üzere Avrupa’da kurulmuş, ancak 1890’lardan itibaren başta İstanbul olmak üzere ülkede teşkilatlanma atağına girebilmişti.¹¹⁵ İlk önce ideolojik manada kendini anlatabilmek için basın yoluyla propagandayı denemiş daha sonra da teşkilatlanma atağına girebilmişti.¹¹⁶

Cemiyetin bundan beklentisi, Ermeni meselesini Avrupalı devletler vasıtasıyla gündeme taşımak ve istediklerini elde edebilmektir. Özellikle Vilâyât-ı Şârkiyye’de büyük bir örgütlenme çabası içine girmeleri, zamanı geldiğinde topyekün olarak Osmanlı’ya karşı Ermenileri ayaklandırmayı gerçekleştirebilmektir.¹¹⁷

Bu bağlamda Komitenin kuruluşu meşru kabul edilmiş olmasına rağmen,¹¹⁸ Viâyât-ı Şârkiyye’de teşkilatlanma gayretleri Osmanlı hükümetlerince de ihtiyatla karşılanmıştır. Özellikle vilayetlerden bu konudaki belirsizliklerin giderilmesi için devamlı surette baş vuruları olmuştur. Mesela Urfa Mutasarrıflığı, Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti’nin bir şubasının Urfa’da açılmak istendiği, bu durumda nasıl bir yol takip edilmesi gerektiği hususunda Dahiliye Nezareti’ne başvurmuştur.¹¹⁹ Yine komitenin merkez idare heyeti, Mamuretülaziz’de “Reforme Hınçak Cemiyeti”nin bir şubasının açılması için şu başvuruyu yapar:” Reforme Hınçak Cemiyeti” ünvanlı cemiyetimizin İstanbul Vilayeti’nin 30 Nisan 1909 tarihli ve 101 numaralı tasdiknamesiyle musaddak bulunmuş olduğu halde Mamuratülaziz Vilayeti dahilinde Çengüş Kazası’ndaki şubemiz mahalli hükümetçe tanınmaya tasarruf ve cemiyete mensub olanların düşar-ı tahkir edildiği mahallinden varid olan bir kıta mektublardan müsteban olmuş olmakla bu gibi ahval-i nameşruaya tekrar meydan verilmemesi hususunda icab edenlere tahrir buyurulması...”¹²⁰ Bunun üzerine Dahiliye Nezareti ilgililere Cemiyetler Kanunu hatırlatmış ve buna göre hareket edilmesini istemiştir. Bunun üzerine de bir çok vilayet ve kazadan bunların gizli maksatlar taşıdığı ve

¹¹⁵ Koçaş, **Tarih Boyunca Ermeniler...** s.126-127.

¹¹⁶ **B.O.A., DH-SYS, 65/2, Belge No: 12.**

¹¹⁷ **Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri...** s.17.

¹¹⁸ **B.O.A., DH-SYS, 53/12, Belge No: 2/1.**

¹¹⁹ **B.O.A., DH-SYS, 53/3, Belge No: 2; B.O.A., DH-SYS, 53/3, Belge No: 1/1, B.O.A., DH-SYS, 53/3, Belge No: 1/2, B.O.A., DH-SYS, 93/3, Belge No: 3.**

¹²⁰ **B.O.A., DH-SYS, 53/12, Belge No: 2.**

niyetlerinin iyi olmadığı yolunda gerekçeler ileri sürerek bu şubelerin açılmamasına taraftar oldukları bildirilmiştir.¹²¹

Benzer bir durumun Diyarbakır ve Erzurum Vilayeti'nde de yaşandığı görülür. Hınçak Komitesinin 1887'den 1914'e uzanan hayat çizgisinde bir çok inişli çıkışlı durumlar yaşanmıştır. Komitenin Vilâyât-ı Şârkiyye'de otoritesini tesis edebilmek, diğer komitelere yönelişleri engelleyebilmek için zaman zaman şubelerinin yönetimlerini fesh ederek bazı müdahalelerde bulunması da bazı olumsuzlukların yaşanmasıyla sonuçlanabiliyordu.¹²² Yani komite her defasında bölgede varlığını ispatlayabilmek için daha da şiddete baş vuruyor, buralar da otorite tesisinin gerçekleşmesini amaçlıyordu. Bu durum karşısında Hükümet de yine Cemiyetler Kanunu'na göre hareket edilmesini ilgililere bildiriyordu.¹²³

Komitenin bu yönde hareket tarzını benimsemesi¹²⁴ ve Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla yeni bir süreç başlamıştır. Bu aşamada niyetlerinin hiç de halis olmadığı görülmeye başlanmış, bütün bölgede topyekün eylemlere katılmaya başlamışlardır.

Mesela Hükümetin ,Van Vilayeti'ne gönderdiği bir yazıda komitenin ulaştığı noktayı anlatması açısından önem taşımaktadır. Bu yazıda şöyle denilmekteydi: "Hınçak Komitesi Paris Merkezi reisi olup Şerif Sadık ve avenesiyle akd-i itilaf iderek ihtilal ve Dersaadet de erkan-ı hükümete suikasd tertibatı için adamlar göndererek Kafkasyalı İstapan Gorgian nam, diğer sabah Gülpanın son zamanlarda Ermenileri ayaklandırmak üzere Kafkasya tarikiyle Van'a geçmek üzere bulunduğu veya geçtiği mevsukan istihbar olunmuş ve devaran yine Van'da bulunan Hınçak fedailerinden sağ eli çolak Sivaslı Krikor Nalbandyan nam diğer Gülvahan ve yine komite azası faalesinden Vanlı Asu'nun oralarda ika-ı fesad itmeleri kaviyen muhtemel.. kendilerinin

¹²¹ B.O.A., DH-SYS, 53/12, Belge No: 1/1; B.O.A, DH-SYS, 53/12, Belge No: 3.

¹²² "Nalbandyan, İstanbul Merkez-i Umumisi'nden aldığı emir üzerine cemiyet-i mezkure heyetini fesh ederek idarenin mühr-ü resmisiyle işbar-ı sairinin tarafına teslimi azasına tebliğ ittiği..." B.O.A, DH-SYS, 65/2, Belge No: 5

¹²³ "Cemiyetler Kanunu'nun madde-i mahsusası mucibince idare yeniden teşkil ve usulü dairesinde Hükümete müracaat edildiği..." B.O.A, DH-SYS 65/2, Belge No: 6; "Civar şubelerin konferansı Heyet-i İdarece tesirsiz kalıyor. Hükümet, Vahek'in murahaslığını tanıyor..." B.O.A., DH-SYS, 65/2, Belge No: 8; B.O.A, DH-SYS, 65/2, Belge No: 10.

¹²⁴ Mesela Hınçaklar 17 Eylül 1913 tarihinde Köstence'de yaptıkları toplantılarında bu yöndeki düşüncelerine aleniyet kazandırmışlardır. Yöntemleri terör olacaktı..." Mahmut Muhtar, *Maziye Bir Nazar*, (Çev.) Nurcan Fidan, Ankara 1999, s.50.

ika-ı mefsedet itmelerine meydan vermeden derdest ve tevkifleri...”¹²⁵ Yine bir benzer durum Mamuratülaziz Vilayeti’nde yaşanmış ve Hükümet bir uyarı da buraya yaparak dikkatli olunmasını istemiştir.¹²⁶

İşte görüldüğü üzere komite, Vilâyât-ı Şârkiyye’de örgütlenme adına yaptığı çalışmalar aslında bir fırsat kollanmadan başka bir şey değildi. Kuruluşundan büyük savaşın sonuna kadar bu yönde aktivitesinden vazgeçmemiş, savaş sürecinde de çok büyük acıların yaşanmasında çok etkin bir rol üstlenmiş oldukları görülmüştü.

3- Taşnak Komitesinin Kuruluşu, Amaç ve Programı

Taşnaksutyun Komitesi, Ermenilerin kurabildiği cemiyet, komite ve partiler arasında en uzun ömürlüsü, Ermenilerin de en çok destek verdiği bir partidir.¹²⁷ Federasyon anlamına gelen Taşnaksutyun Komitesi 1890’da Kafkasya’da kurulmuş, Hınçakların kuramadığı birlikteliği kurmak amacıyla ve iddiasında olan devrimci grupların liderliğinde kuruluşu gerçekleştirilmiştir.¹²⁸ Bu komite kendini anlatabilmek ve propaganda yapabilmek için de Truşak adında bir gazeteye yayın hayatına sokmuştur.¹²⁹

Krisdapor Mikaelyan ve arkadaşlarının gayretleriyle kurulan bu fedarasyon özellikle Türkiye Ermenistan’ının sosyo-ekonomik ve siyasal özgürlüğünü isteyen milliyetçi, sosyalist, demokrat, liberal ve Norodniklerinde bulunduğu bir yapı özelliği taşımaktaydı. Komite, ilk kurulduğu andan 1892’ye kadar belirgin bir program ortaya koyamamıştı.¹³⁰ Bu tarihe kadar kuruluş amacı olarak ifa edilen “Tiflis’te bulunan (Genç Ermenistan’ı), Merkezi Van’da olan (Ermeni Cemiyeti-Armenaganları), (Hınçak’ı) birleştirmek ve Türkiye’ye geçen çetelere yardımda bulunmaktı.”¹³¹ Çünkü Taşnaklar için bu tarihe kadar çetelerin teşkili, bunların silahlandırılması gibi konular

¹²⁵ B.O.A, DH-ŞFR, 44/68.

¹²⁶ “Ermeni Metropolit, Demokrat Sosyal Hınçakyan Komitesinin Paris merkezi efkarına hadım ve ihtilalkarane bir vaziyet de bulunduğu istihbar olan Harput şubesi efradının ahval ve hareketi taht-ı tarassudda bulundurulması...” B.O.A., DH-ŞFR, 45/71.

¹²⁷ Erdal İltar, “Taşnak Partisi’nin Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1892-1914)”. **Türk-Ermeni İlişkileri, 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış**, Ankara 2000, s.85.

¹²⁸ Anaide Ter Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm.....** s.25.

¹²⁹ **Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri, ...s.18.**

¹³⁰ Anaide Ter Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm.....** s.25.

¹³¹ Uras, **Tarihte Ermeniler...** s.442.

programdan daha önemliydi.¹³² Yine bu çerçevede Komitenin ilk emri de “Türk’ü, Kürtü her yerde, her türlü şartlar altında vur. Gericileri sözünden dönenleri Ermeni hafiyelerini, hainlerini öldür. İntikam al.”¹³³ olmuştu.

Görüleceği üzere komite, tıpkı Hınçaklar gibi terör yöntemini benimsemiş, ülke içinde isyanlar çıkarmak, katliamlar yapmak¹³⁴ suretiyle taraftar toplamayı, ajitasyonlarla da propagandanın işe yarayacağını düşünmekteydi. Taşnakların kontrol edilemez bir noktaya taşıdıkları bu çabalarında; halktan zorla para toplamak vermeyenlerin öldürülmesi bu gibi terör eylemlerine en güzel örneklerdi. Mesela 3 Haziran 1895 tarihli Truşak gazetesinin bir haberine göre “Bu akşam saat 8’de meşhur Polis Komiseri Hacı Dikran teröristlerimizden biri tarafından İstanbul’da öldürüldü. Onu öldüren kişi emniyet altındadır. Memurlar arasında derin bir üzüntü bizim halkımız içinde de büyük bir sevinç vardır.”¹³⁵ Bu haberdeki olay tipik bir terörist eylemdir. Buna rağmen, kendi milletdaşları üzerinden dahi Hınçaklarla sen değil ben yaptım, senden daha büyük eylemleri ben gerçekleştirdim tarzında küçültücü tarzda polemikler dahi yapılabilmekteydi.

Taşnaklar 1892’ye kadar belli bir program çerçevesinde çalışmadıklarından, bu süreçte bazı çatışmalar ve bölünmeler yaşamıştır. Taşnakların kurucusu Krisdapor Mikaelyan dahi kısa bir süre içinde itibar kaybetmişti. Bu yüzden komite merkezinin Tiflis’e alınarak bunlardan kurtulmayı istemişti. Komite, bu gidişatına durdurabilmek amacıyla 1892 yılında ilk genel kongresini yaparak amaç ve yöntemlerini belirlemek istemişti.

Bu kongreye Vilâyât-ı Şârkiyye ve İstanbul şubelerinden de delegelerin katılması dikkat çekiciydi.¹³⁶ Kongre sonunda ilk kez Taşnaksutyun Komitesi’nin programı ortaya çıkarılır. Programda; Taşnaksutyun cemiyetinin teşkilat-ı askeriye ve adliye ile ilgili belirgin bir karar alınmadığı dikkat çekici bir taraftır.¹³⁷ Buna rağmen sosyalist prensipleri kapsayan bir giriş ve işçi sınıfı, proleteryanın zaferlerinden

¹³² Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası...* s.97. Bu düşünceler yine Karl Marx’ın “Bir düzine program yerine gerçek bir atılım daha önemlidir.” Şeklinde ifade ettiği prensiplere göre benzetilmiştir. Uras, *Tarihte Ermeniler, ...*s.442.

¹³³ Uras, *Tarihte Ermeniler, ...*s.443; Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası...* s.97.

¹³⁴ Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler...* s.130.

¹³⁵ C.B. Norman, *Ermenilerin Maskesi Düşüyor*, (Hz.) Yavuz Ercan, Ankara 1993, s.57-58.

¹³⁶ Anadol, *Tarih Işığında Ermeni Dosyası...* s.98.

¹³⁷ B.O.A., DH-MUİ, 77-2/18.

bahsedilir. Türkiye Ermenilerinin durumunu izah etmek için de eski Sparta köleleriyle bir karşılaştırılmasının ardından Taşnakların amaçları şöyle izah edilir:

- “1. Bütün halkın menfaatlerine uygun bütün vatandaşların oylarıyla kurulacak özgür demokratik Ermeni hükümetinin kurulması,
2. İş ve hayat güvencesi için sıkı tedbirler,
3. Kanun önünde bütün milletlerin eşitliği,
4. Konuşma, yazma, toplanma özgürlüğü,
5. Toprağı olmayanlara toprak verme,
6. Bütün halka ödeyebileceği kadar vergi yüklemek,
7. Angarya gibi zorlu ve ücretsiz yaptırılan işleri ortadan kaldırmak,
8. Askerden muafiyet vergisini kaldırma ve zaman ve zeminin şartlarına göre mecburi askerlik yaptırma,
9. Halkın entelektüel ilerlemesini sağlamak,
10. Modern metodları kullanmak suretiyle halkın endüstri gelişmesine yardım etmek,
11. Köyü ve çiftçiyi modern metotlarla yetiştirmek...”¹³⁸

Komitenin belirlediği amaçların gerçekleştirilmesi noktasında takip edilecek yöntemlerin ortaya konulması kongrenin en ilginç tarafıydı. Gerçekten de burada alınan kararların Taşnakların en son eylemlerine kadar onların yönlendirilmesini etkileyebilmesidir. Bu bağlamda devrimci çetelerin takip edeceği metod da şöyle izah edilmiştir:

- “1. Taşnaksutyunun prensiplerini ve amaçlarını sempatik bir anlayışla propaganda etmek,
2. Savaşçı çeteler oluşturarak, yukarıdaki problemleri çözmek için onlarla çalışmak,
3. Halkın duygularını ve devrim eylemlerini yükseltmek için her şeye başvurmak,
4. Halkın silahlandırılması için her çareye baş vurma,
5. Devrim komiteleri organize etmek ve onlar arasında güçlü irtibat kurmak,
6. Bütün ülkeden Taşnaksutyun merkezine bilgi aktarmak,
7. Her türlü hükümet dairelerini, eğitimcileri ve diğerlerini terörize etmek,
8. Finans bölgeleri oluşturmak,

¹³⁸ Nalbandıran, *The Armenian Revolutionary Movement The Development of Armenian Political...* s.168.

9. Halkı çetelerin saldırılarından korumak,
10. Silah ve adam transferi için ağ kurmak,
11. Hükümet binalarının tahrip edilmesinin sağlanması... vs."¹³⁹

Görüleceği üzere Taşnak programının içeriği Hançaklardan biraz farklıydı. Hınçaklar büyük Ermenistan'da yahsederken Taşnaklar, bundan açıkça bahsetmiyordu. Onlar daha çok Türkiye'de Ermeni ıslahatlarından bahsediyordu. Yani özerklik taraftarıydılar. Programın bu yönleri Nalbandian'a göre 1878'de Berlin Kongresi'ne sunulan Patrik Nerses'in programı ile aynı içerikliydi.¹⁴⁰ Komite ideolojik olarak sosyalist idi. Dolayısıyla Hınçaklarla bu noktada birliktelikleri vardı.

Taşnak Komitesi 1907 yılında da yaptığı genel kongresinde de faaliyet alanlarını tesbit etmiş, bunun içinde Doğu ve Batı Bürolarını kurmuştur. Batı Bürosunun merkezi Cenevre idi. Görevi bütün Avrupa'da yaşayan Ermenilerin birlikteliğini sağlamak ve Avrupa kamuoyunu etkilemek için propaganda yapmak, destek olmaktı. Doğu Bürosu'nun merkezi Erivan'da Eçmiyazin Kilisesi idi. Görevi de Komitenin çetelerine destek olmak, terör yaratmak, para ve silah temin etmek, propaganda malzemelerini temin etmektir.¹⁴¹

Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti aleyhine yürütmek istedikleri bu çabalar, sürerken Osmanlı Devleti'nde gittikçe büyüyen muhalifler, sisteme ciddi eleştiriler getirmekte ve bunun için de gerektiğinde azınlıklarla dahi işbirliği ortamları aramaktaydılar. Bu dönemin en güçlü örgütü İttihat ve Terakki'de Ermenilerin geldikleri bu noktadan istifade edebilme düşüncesindeydi. Bu yüzden Ermeni komiteleriyle işbirliği yapma yolları aranmıştır. Çünkü her iki tarafında ortak düşmanı siyasal sistem ve Abdülhamit'di.

Bu maksadla İttihatçı yayın organlarında bu yönde yazılar yazılmaktaydı. Mesela 1 Şubat 1904 tarihli Meşveret Gazetesi'nde, Ermenilerin yanlış davrandıkları, Rumların ise Türklerle işbirliği yaparak daha akıllıca hareket ettikleri, Ermenilerinde Genç Türklerle Kanun-ı Esasi'nin yeniden tesisi için çalışmalar yapmaları için

¹³⁹ Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement The Development of Armenian Political...* s.169.

¹⁴⁰ Nalbandian, *The Armenian, Revolutionary Movement The Development of Armenian Political...* s.170.

¹⁴¹ Uras, *Tarihte Ermeniler...* s.446-447; İter, "Taşnak Partisi'nin Ermeni İsyanlarındaki Rolü..." s.86; Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu...* s.88. vd.

komitelere mesajlar gönderilmişti.¹⁴² İttihat ve Terakki'nin böyle bir yola tevessül etmesinin de bir başka önemli etkeni de cemiyetin o gün savunduğu Osmanlıcılık düşüncesinin bu yakınlaşmalara zemin hazırlamasıdır.

Ancak hemen şunu ifade etmek gerekir ki, İttihatçılar, Ermenilerin amaçlarını, niyetlerini çok iyi bilmekteydiler. Buna rağmen, İttihatçıların eğer Meşrutiyet yeniden ilan edilirse Ermeni komitelerinin bu yöndeki çabalarında bazı değişiklikler olabileceğini dolayısıyla yapılacak anlaşmalarla onları kontrol edebilmeyi düşünmüş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Yine İttihatçılara göre II. Abdülhamid'in dikkatleri başka meselelere kaydırılması kaçınılmazdı. Eğer Padişah, Ermeni Komitelerinin eylemleriyle meşgul edilirse, İttihatçılar da çok rahat hareket ve çalışma imkanlarına kavuşmuş olabilecekti.¹⁴³

Yine Ermeni komitelerin, faaliyet alanı olarak gördükleri Vilâyât-ı Şârkiyye'de Türklerin yanında Kürt gruplarıyla işbirliği yapma eğilimi göstermeleri de metodlarına uygun bir hareket tarzıydı. Taşnakların bu yoldaki çalışmalarına rağmen Armenagan gibi partiler de yabancı örgütlerle işbirliğine karşıydılar.¹⁴⁴ Bütün bu gibi çabalara rağmen Ermeni komiteleriyle Türk ve Kürt gruplarıyla demokratik tutumu benimsediklerini ilan etmelerine karşı, pratikte bunların gerçekleşme imkanı yok denecek bir düzeyde kalmıştır.

Komite, amaç ve programı doğrultusunda Makyevist politikalar takip ederken her defasında da yalnız amaçlarına ulaşmayı istemiştir. Değişik tarihlerde yaptığı kongre ve toplantılarında da bu tutumunu sürdürmüştür.¹⁴⁵ Bu süreç 1914 yılına kadar aşağı yukarı böyle devam etmiştir. 1914 tarihinde savaşın patlak vermesinde kısa bir süre önce Erzurum'da toplanan kongrede de tarafsız kalacakları yolunda karar aldıklarını duyurmalarına rağmen, bu tavırları da yalnızca kağıt üzerinde kalmıştır.¹⁴⁶

¹⁴² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, c. II, K.IV, 3.bs., Ankara 1991, s.117; Yusuf İzzettin Uçar, *Taşnak Komitesinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1890-1922)*, (Y.Y.L.T.), Ankara 1994, s.26-vd.

¹⁴³ Altan Deliorman, *Türklere Karşı Ermeni Komiteleri*, 3.bs., İstanbul 1980, s.89-90.

¹⁴⁴ Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement The Development of Armenian Political...* s.172.

¹⁴⁵ Mesela, 1910 senesinde Kopenhag'da yapılan sosyalist kongresinde de ermenilerin silahlandırılacağı vurgulanmıştır. Fahri Çakır, *Elli yıl öncesi: Şark Cephesi ve Anadolu*, İstanbul 1967, s.37.

¹⁴⁶ Aydın Süer, "1915 Ermeni Ayaklanmalarında Çarlık Rusyası'nın Rolü" *DTCF Dergisi*, XXXIII/1-2,(Ankara 1990), s.461.

Taşnak Komitesi yaklaşık otuz yıllık serüveninde dikkate değer bir çok eyleme imza atmıştı.¹⁴⁷ Vilâyât-ı Şârkiyye’de güvensizlik ve asayişsizliğin oluşmasında en büyük rolü üstlenmişlerdir. Şüphesiz Taşnakların benzer politikalarla gelinen bu noktada amaçlarıyla büyük devletlerin Ermeniler lehine müdahalelerine zemin hazırlamak fikri de etkili olmuştur.¹⁴⁸ Mayewski 1912 yılında verdiği bir raporda, komitelerin Ermenilerle müslüman gruplar arasında huzursuzluk çıkararak büyük devletlerin özellikle de Rusların desteğini almaya çalıştıklarını belirtir ki¹⁴⁹ işte Taşnakların kuruluşundan 1930’lara da uzanan çizgisinde de ayakta kalabilmesinin sırrı da burada aranmalıdır.

a) Taşnak Komitesinin Vilâyât-ı Şârkiyye’de Örgütlenme Çabaları

Taşnak Komitesi de Osmanlı Devleti’ndeki siyasal düzene muhalifler arasında yer almış ve bu sürece bağlı olarak politikaların da değişiklikler yapmıştır. Taşnaklarda, II. Meşrutiyetin ilanına kadar gizli olarak faaliyetlerini sürdürmüşler meşrutiyetin ilanı ile da Cemiyetler Kanunu’na tabi olmuşlardır. Böylece komite resmen tanınmış oluyordu.¹⁵⁰

İşte bu tarihten sonra Ermeni toplumu arasında kendini kabul ettirmek ve bunun içinde Vilâyât-ı Şârkiyye’de örgütlenme çabası için de olmuştur. Bu komite zaten bölgede yeterince yapılan çalışmalar sonucunda hazırlanmış olan alt yapıyı kullanmak suretiyle kısa bir sürede bütün vilayetlerde ve kazaların çoğunda teşkilatlanmasını tamamlayabilmiştir. Öyle ki bölgenin asayiş ve güvenliğini ihlal ile devleti az çok meşgul edebilecek kadar bir güce ulaşmıştı.¹⁵¹ Daha öncede bahsedilen 1907 tarihli genel kongresinde teşkilat şemasını belirlemiş ve Doğu Bürosu masasını oluşturmuştu. Doğu Bürosu’nun faaliyet alanı da Giresun Harput, Diyarbakır hattının doğusuna düşen vilayetlerden oluşuyordu.

¹⁴⁷ “Avrupa’da Taşnaksutyun ve Hınçakyan gibi bazı küomiteler zuhur ederek topladıkları külli mebalîğ ile memleketimize fedayiler gönderiyorlar ve bazı kendini bilmezleri işgal ediyorlar.” Ali Emiri, **Osmanlı Vilâyât-ı Şârkiyyesi...** s.28; Komitelerin bazı eylemleri için bakınız; Nejat Göyünç, “Osmanlı Devleti’nde Ermeniler Hakkında”, **Osmanlı**, (Edit) Güler Eren, Kemal Çiçek Cem Oğuz, c.2, Ankara ,1999, s.147-151; **Anadol, Tarihin Işığında Ermeni Dosyası, ...** s.98-vd.

¹⁴⁸ Anaide Ter Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm.....** s.25.

¹⁴⁹ Kara Schemsi, **Turc et Armeniens Devant L’histoire**, Geneve 1919, s.11; **Le Probleme Armenien: Neuf Questions, Neuf Reponses...** s.18.

¹⁵⁰ **B.O.A., DH-SYS, 65/2**, Belge No: 14.

¹⁵¹ **B.O.A., DH-SYS, 53/7**, Belge No: 3.

Bu masa Vilâyat-ı Şârkiyye’de yürüteceği faaliyetlerini Van, Muş, Erzurum ve Trabzon başta olmak üzere dört merkezden yürütecekti.¹⁵² Bu büro aynı zamanda Rus Kafkasyasını ve İran’ı kapsamaktaydı. Komite buralarda faaliyetlerini yürütmek için görevlendireceği fedailer ve sorumluların genel meclisin direktifleri doğrultusunda hareket edecekler arasından seçileceği, resmi belge ve mühür kullanılmadan Doğu Bürosu adına hareket edebilecek bir tarzda örgütlenme gayreti içinde olmuşlardır.¹⁵³ Yani Hınçakların aksine komite merkeziyetçi bir anlayışla hareket ederek kontrolü devamlı elde tutmaya özen göstermiştir.

Taşnak Komitesi, bölgede örgütlenmesini tamamlamak kadar buralarda kalıcı olmayı da düşünmüşlerdir. Çünkü kendi iddialarına göre buralarda nüfusun büyük kısmının Ermenilerden oluştuğuna inanıyorlardı. Komite, Vilâyat-ı Şârkiyye’de örgütlenmesini tamamlayabilmek için çok değişik metodları kullanmışlardır. Bunlardan bazıları; bölge insanına Türk, Kürt, Süryani, Ermeni ayırdetmeksizin sıcak mesajlar vererek beyaz propaganda yapmak.¹⁵⁴ Bir başkası, bölge hakkına karşı şiddet kullanarak, tehdit ederek halk üzerinde bir baskı oluşturmak¹⁵⁵; Rusya gibi büyük devletlerden lojistik ve mühimmat yanında onların desteği almak için Ruslar hesabına casusluk yapmak¹⁵⁶, Kürt aşiretleri ve Ermenileri devlete karşı kışkırtmak¹⁵⁷... gibi bir çok etkili yolu denemekten kaçınmamışlardı.

Taşnaklar, II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte ülke sathında meydana gelen özgürlükçü ortamı da değerlendirmişlerdir. Bu süreçte de İttihatçılarla kimi zamanlar işbirliği yapmalarının Ermenilere ulaşmalarında önemli rolü olmuştur.¹⁵⁸ Komite bu

¹⁵² Uras ,*Tarihte Ermeniler...* s. 446; İlder, “Taşnak Partisi’nin Ermeni İsyanlarındaki Rolü...” s.86.

¹⁵³ Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu...* s.88-89.

¹⁵⁴ **B.O.A., DH-SYS, 65/2, Belge No: 27.** Mesela bu bildirilerden birisi Türki ve Ermeni ibareli beyanamedir. Bu beyanname İstanbul’da Taşnak Komitesi bürosunca hazırlanmış ve dağıtılmıştır. **B.O.A, DH-SYS, 65/2, Belge No: 28.**

¹⁵⁵ **B.O.A, DH-SYS, 77-2/18.** “Üçgün evvel geceleyin Ataryanın ipek dokuma fabrikasına giderek dezgahta bulunan kumaşları parça parça etmiş olduğu..” **B.O.A., DH-SYS, 23/1, Belge No: 11; B.O.A, DH-SYS, 23/1 Belge No, 13; B.O.A, DH-SYS, 23/1, Belge No: 15, B.O.A, M.V, 128/27; B.O.A, DH-MUİ, 77-2/18, Belge No: 7.**

¹⁵⁶ **B.O.A, DH-SYS; 3/35, Belge No: 1/1.** “Taşnaksutyun Cemiyeti rüesasından ve Rusya tebasından olup hükümet-i Osmaniye’ye dehalet eden Surin namındaki şahsın ruslara casusluk etmekte olduğu...” **B.O.A, DH-SYS, 3/-35, Belge No: 8, B.O.A, DH-SYS; 118/13, Belge No: 4; B.O.A, DH-SYS, 118/13, Belge No: 5; B.O.A, DH-SYS, 118/13, Belge No: 6; B.O.A, DH-SYS, 118/13, Belge No: 7, B.O.A, DH-SYS, 118/13, Belge No: 8; B.O.A, DH-SYS, 118/13, Belge No: 9.**

¹⁵⁷ **B.O.A., DH-SYS, 77-2/18, Belge No: 9; B.O.A, DH-SYS, 77-2/18, Belge No:10.**

¹⁵⁸ Kudret Emiroğlu, *Anadolu’da Devrim Günleri*, Ankara 1999, s.207-vd.

işleri yaparken de devamlı surette Taşnakların meşrutiyette sadık olduklarını vurgulamak suretiyle, Osmanlı hükümetini karşısına almamaya özen göstermişlerdir.¹⁵⁹

Komite, ülkede yaşanan bu ortamı, özellikle de Vilâyât-ı Şârkiyye’de vücut bulan örgüt şubeleriyle iyi değerlendirmek istemiştir. Mesela, Erzurum’daki Ermeni köylerine Taşnak Komitesi mesubundan alenen birer memur ve her yedi köye bir kumandan tayini şeklinde bir yapılanmaya gitmiştir. Bunu yaparken zahiren de olsa İttihat ve Terakki’nin yanında gerçekte de kendi programları için çalıştıkları görülmüştür ve¹⁶⁰ bu yapıyı bütün Vilâyât-ı Şârkiyye’de tesis etme gayretini göstermişlerdir.

Taşnak Komitesi, bölgede örgütlendikçe vilayetlerde kongreler konferanslar düzenleyerek gücünü pekiştirmek istemiştir. Bunlardan birisi Erzurum’da birisi de Van’da¹⁶¹ gerçekleştirilmiştir. Her iki kongrede de gerçekten ilginç kararlar almışlardır. Mesela Erzurum’da yapılan kongrede, bölgede arazi meselesi ilkbahara kadar halledilemezse bir takım çeteler teşkil edilerek asayişin ihlali için toplu ayaklanmaların başlayacağı yolunda kararlar almışlar ve hükümete iletmişlerdir.¹⁶²

Komite elde ettiğine inandığı gücüne dayanarak Vilâyât-ı Şârkiyye’de ıslahatların gündeme gelmesiyle birlikte İttihat ve Terakki Fırkası’nın muhatabı, Ermenilerin sözcüsü gibi davranması, propaganda yapması hem Ermeniler hem de hükümet nezdinde ciddi problemler yaratmış, Rusya’yı da bu konuda teşvik edebilmiştir.¹⁶³

Ermeni komitelerinin kendilerini anlatabilmek için en önemli faaliyet alanı olarak Vilâyât-ı Şârkiyye’yi görmeleri beraberinde bazı problemlerin ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Bunlar vilayetlerde düzenledikleri faaliyetlerinde birbirlerini kötölemeleri, alay etmeleri gibi durumlardı. Bu yüzden de zaman zaman kendi aralarında tartışmalar, kavgalar hatta öldürmeler dahi görülebilmiştir.¹⁶⁴

¹⁵⁹ B.O.A, DH-SYS, 65/2, Belge No: 17.

¹⁶⁰ B.O.A, DH-SYS, 77-2/18 – Belge No: 22.

¹⁶¹ Hasan Oktay, “Taşnak Partisi Van Şubesinin 5. Kongresi”, *Yeni Türkiye* ,38 (Mart-Nisan 2001), s.822-831.

¹⁶² B.O.A, DH-SYS, 67/1-4, Belge No: 3; B.O.A, DH-SYS, 67/1-4.

¹⁶³ B.O.A, DH-KMS, 2-2/5, Belge No: 16.

¹⁶⁴ “Taşnaksutyun ve Hınçakyan Komiteleri arasındaki rekabet şu günlerde asayişe tesir ederek hükümetin müdahalesini intaç itdirecek bir derece-i şedideye tekârüb itmektedir...” B.O.A, DH-SYS, 65/2, Belge No: 9.

İşte komitelerin ısbat-ı vücud eylemek için yaptıkları çalışmalar, neticesinde bölge insanının huzurunun kaçmasına vesile olmuşlar, güvensizlik hat safhaya çıkmıştır. Büyük savaşın arifesine kadar yaşananlar da, savaşın çıkmasıyla birlikte yaşanacakların adeta habercisi olmuştur.

4-Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam Cemiyeti

Pan Ermeni komitelerinin büyük taraftar bulmak ve teşkilatlanmalarını tamamlayabilmek için en uygun yer Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'ydi. Bu bölgede ısbat-ı vücud etme yarışında olan bu komitelerden birisi; Anayasacılık ve demokrasi gibi kavramları esas aldığı iddiası içinde olan Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam Cemiyeti'dir.

Diğer Ermeni komitelerinin aksine bu cemiyet ülke şartları ve problemlerine sosyalizmin uygun olmayacağını, bunun yerine mevcut durumun demokrasi programıyla aşılabileceği fikrindedir. Cemiyetin programında siyasi maksadları şöyle izah edilmiştir: “Evvela Kanun-u Esasi'nin gayet vasi' bir surette tadiliyle hukuk-u avama müsaide bir şekle ifrağı”.

Saniyen kazalarla umum vilayatta ve binaenaleyh Ermenilerden müterakkin vilayatta dahi- tedricen tevsi-i mezuniyeti mutazammın ve sırf umur-u idareyi şamil olmak adem-i merkeziyet decentralisanton usulünün tesisi, devlet-i Osmaniye'nin istiklal-i siyasi ve temami-i mülkisinin cümle-i teminatında olduğundan usul-ü mezkurenin tatbiki.

Cemiyetin milli maksadı da şöyle ifade edilmiştir: “Evvela Ermeni milletinin kanunla müesses olan imtiyazı, hürriyet-i mezhebiye ve tamimi-i terbiyeye zaman teşkil ettiğinden imtiyazat-ı mezkurenin halelden temin-i masuniyeti saniyen taraf-ı devletten musaddak Ermeni milleti nizamnamesinin bi't-tadil ihtiyacat-ı zamaneye tevfiği.

Salisen Ermeni ve Ermeni-Katolik ve Ermeni-Protestan cemaatinin sırf mezhebe ait umurunu idare işlerinden ayırarak kavmin menafi-i umumiyesine, ezcümle maarife ait işlere memuren bir idare-i müttehede vücuda getirilmesi.

Rabian, Ermeni lisan ve tarih ve edebiyatının muhafaza ve terakkisi ve ehemmiyet-i tarihiyeyi haiz asar ve müessesat-ı kavmiyenin halelden masuniyeti”.

Görüleceği üzere cemiyetin hem siyasi hem de milli maksadlarıyla izah etmeye çalıştığı Ermeni milliyetçiliğinin ve şuurunun canlandırılması ve yaşatılmasıydı. Bu

bağlamda amaçlarına ulaşabilmek içinde, kanunlara ve Osmanlıya bağlı olduğunu ve gizli bir komite olmadığını vurgulamıştır. Cemiyet hareket tarzı olarak da Vilâyât-ı Şârkiyye başta olmak üzere Ermenilerin yaşadığı yerlerde gazeteler, kitaplar çıkarmayı, konferanslar, toplantılar yapmayı en iyi propaganda yöntemi olarak kabul etmiştir.¹⁶⁵

Cemiyet, ortaya koyduğu programını hayata geçirmek ve Ermeniler arasında taraftar bulmak amacıyla Vilâyât-ı Şârkiyye’de teşkilatlanma çabası içinde olmuştur. Cemiyetin genel merkezi İstanbul’daydı. Ancak bölgede şubeler açabilmek için bazı prosedürleri yerine getirmesi gerekiyordu. Bu yüzden de vilayetlerde şube için izin alma müracaatlarında bazı problemler yaşanmaktadır.

Bu hususta yaşanan problemlere Diyarbakır Vilayetini örnek olarak vermeyi uygun bulmaktayız. Cemiyetin müracaatı üzerine Diyarbakır Valiliği de Dahiliye Nezareti’nden cemiyetin meşru olup olmadığı ve takip edilecek hareket tarzı hakkında görüşlerini öğrenmek ister.¹⁶⁶ Dahiliye Nezareti de cevabi yazısında meseleyi şöyle izah eder:

“Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam Cemiyetinin teşkili için 2 Mart sene 326(15 Mayıs 1910) tarih ve 103 numrolu ilm-ü haber ita edildiği İstanbul Vilayeti’nden bildirilmiş¹⁶⁷ ise de Cemiyetler Kanunu’nun altıncı maddesi mucibince Diyarbakır’de küşad edilmek istenilen şube için cemiyet nizamnamesini ve şube heyet-i idaresini teşkil edecek zevatın esamisi ayrıca beyanname ilk makam-ı vilayete bildirilmek ve vilayet-i aliyyelerince de tedkikat icra edilmek lazım gerektiğinden ber mucab-i kanun muamele ifası babında...”¹⁶⁸

¹⁶⁵ Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm...*, sh.93-vd.

¹⁶⁶ **B.O.A; DH-SYS, 53/6, Belge No: 3.**

¹⁶⁷ “Diyarbakır’de küşad edilmek istenilen şube için Cemiyetler Kanunu’nun ahkam-ı dairesinde hareket edilmek...” **B.O.A; DH-SYS, 53/6, Belge No: 2.**

¹⁶⁸ **B.O.A; DH-SYS, 53/6, Belge No: 1/1.** Cemiyetler Kanunu’na göre taşrada şube açabilmek için, mahallin en büyük mülki memuruna cemiyetin ünvanı ve maksadını ve merkez-i idaresinin ve unur-ı idare ile mükellef alınacakların isim ve sıfat ve mahall-i ikametlerini mübeyyin cemiyetin müessisleri tarafından mahtum ve mumzi bir nizamname ita olunacak ve buna mukabil bir ilmühaber verilecektir...” **Cemiyetler Kanunu...**, s.1.

5. Ermeni Meselesinin Meydana Çıkmasında Mekteb, Kilise ve Gazetelerin Rolü

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkarak, günümüze kadar kendinden bahsettiren Ermeni Meselesi'nin oluşumunu etkileyen bazı etmenler öne çıkmaktadır.¹⁶⁹ Bunların başında; büyük devletlerin hesabına çalışan ajanlar, azınlık ve yabancı okullar, patriklik ve Ermeni gazeteleri gelmektedir. Bu etmenler Ermeni azınlığın arasında milliyetçi duyguların oluşumu etkilemesi kadar emperyalist devletlerinde amaçlarına ulaşmasına ortam hazırladıkları için büyük önem taşımaktadır.

Bu meselenin iki tarafı vardır. Bir tarafta müslümanların vatanını kurtarmak adına bütün azınlıkları aynı hukuk ve amaçlar etrafında birleştirmek için çaba gösteren¹⁷⁰ diğer tarafta da Osmanlı Devleti'nin mahvı için çalışan yani kendi sonlarını hazırlayan Ermeniler ve bunların arkasında olan büyük emperyalist amaçlar peşinde koşanlar vardır. İkinci taraf olan emperyalistler ve milliyetçilik düşüncesinin peşinde koşan komiteler amaçlarına ulaşmak için en çok baş vurdukları ve kullandıkları propaganda malzemeleri arasında yukarıda bahsedilenler gelmektedir.

Ermeniler arasında propaganda yapmak suretiyle onları kazanmak için Rusya'da eğitilmiş Ermeni ve Rus ajanları Kafkasya'dan ve Karadeniz'den Anadolu'ya geçerek çalışmalar yapmaktaydılar. Bu ajanlar çok değişik yöntemlere baş vurmak suretiyle çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bunlar kimi zaman, tüccar, kimi zaman tiyatrocü gibi hareket ederek Ermenileri hatta Kürtleri Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmışlardır. Mesela, bu ajanlardan bir kısmı "Doğulu İzdanya" denilen büyük bir tiyatrodan Rusya'dan gelen bazı Ermenilerin teşvikiyle bir miting tertib ederek, halka ayaklanmak için tam zamanı olduğu yolunda telkinler de bulunmuş, silah ve bombalarla Anadolu'ya geçerek büyük bir ihtilal çıkarılacağı yolunda propaganda yapmışlardır.¹⁷¹

Vilâyât-ı Şârkiyye'ye nüfuz ederek etkili olabilmenin yollarından birisi ajanlık müessesidir. Emperyalistler bunu hayata geçirebilmek için başta Ermeni, Süryani, Kürtlerden olmak üzere çeşitli yollarla etkileyebildikleri bazı kimseleri kendi

¹⁶⁹ Bu süreçte daha geniş bilgi için bakınız; **Le Problem Armenien, Neuf Questions, Neuf Responses...** s.11 - vd.

¹⁷⁰ Hüseyin Cahid, "Ermeniler İçin", **Tanin**, 26 Teşrin-i Sani 1325/ 8 Ocak 1910, No: 456.

¹⁷¹ "Ruşçuk'da Osmanlı Şehbenderi yoktur. Katibi ise Ermeni'dir. Onun için keyfiyeti oraya ihbar ettim..." **B.O.A., DH-EUM-EMN, 28/2.**

hesaplarına kullanmışlardır. Bunların yanında değişik maksadla bölgede bulunan misyonerler, subaylar ilim adamlarından da istifade etmişlerdir.¹⁷² Mesela Van Valisi Tahsin Bey, Dahiliyeye şu telgrafi çekerek malumat ister: “İngiltere mebusanından Ganis namında bir zatın tahkikat da bulunmak üzere Erzurum’a geldiği ve o havaliyi dolaşarak Bitlis ve Van Vilayeti’ne gideceği istihbar edilmiş...”¹⁷³

Bu gibi bilgiler üzerine hükümet de bölgede yöneticileri uyararak bunlara fırsat verilmemesini istemiştir. Yine emperyalistler, Osmanlı Devleti’nin müttefiki Almanların bölgede rahat hareket edeceğini bildikleri için ajanlarına Alman süsü vererek çalışmalar yapmalarını sağlamışlardır.¹⁷⁴ Bu işte de etkili olabilmışlardır.

Yine Ermeni milliyetçilerinin en çok kullandıkları yöntemlerden birisi de insanların çokça kullandıkları sigaralar üzerine bir takım ifadeler, resimler yapmak suretiyle halkın üzerinde etkili olmaya çalışmalarıdır. Buna bir örnek vermek gerekirse, dışında Ermenistan haritası, Ermeni kralı resmi, komiteleri ifade eden sözlerle dolu sigaralar dağıtmak suretiyle Ermeni milliyetçiliğini kışkırtmak istemişlerdi.¹⁷⁵

Ermeni propagandasının önemli bir halkası da eğitim yuvası olması gereken okullardır. “Gerek Patrikhaneye bağlı cemaat okullarında ve gerek misyonerlerin açmış olduğu kolejlerde Ermeni gençleri Fransız Devrimi’nin milliyet ilkesi ile tanıştılar. Aynı sınıflarda kendilerine Ermenistan coğrafyası, yüceleştirilmiş edebiyatı ve efsaneleştirilmiş tarihleri öğretildi. Kısaca, gençler milli bilinçlerini bu kurumlarda kazandılar.”¹⁷⁶ Bu okullarda Türk ve Osmanlı düşmanlığı körüklenmiş ve müslümanların manevi değerlerine saldırılar düzenlenmesi teşvik edilmiştir. Buralarda okutulan manzume ve şiirlerde isyan, ihtilal, komite marşları öğretilmiş, Türk evlerine haç işaretleri çizerek afişler asarak, kadınları taciz ederek ahlaksız eylemlerde

¹⁷² “Bir İngiliz o havalide de seyahat için ruhsat verildiğine dair bir gûna malumat yoktur...” **B.O.A, DH-SYS, 23/15, Belge No: 1/1.**

¹⁷³ “Ne bu namda bir İngiliz havali-i mezkure de seyahat ve cevalanına ve ne de öyle bir maksat takib edeceğine dair nezaret-i celilece bir gûna malumat olmadı...” **B.O.A, DH-SYS, 23/15, Belge No: 2.**

¹⁷⁴ **B.O.A, DH-ŞFR, 45/236; B.O.A, DH-ŞFR, 44/58; B.O.A, DH-ŞFR, 65/207; B.O.A, DH-ŞFR 44/124; B.O.A, DH-SYS, 103-2/2-3, Belge No: 103/2; B.O.A, DH-SYS, 103-2/2-3, Belge No: 60.**

¹⁷⁵ “Ermenistan hatırası ismini ve üzerinde harabeler arasında bir kadın şeklinde Ermenililik timsalini havi sigara kağıtlarının araya da gönderilmiş olması memul bulunduğundan müsaderesi...” **B.O.A, DH-ŞFR, 52/40; B.O.A, MV; 132/49, Belge No: 49.**

¹⁷⁶ Öke, **Ermeni Sorunu, 1914-1923, ... s.73.**

bulunmaları öğretilmiştir.¹⁷⁷ Mesela, Sivas ve kazalarında bulunan okulların duvarlarına afişler yapıştırılmış, çarşılarda bu eylemlerini gerçekleştirmişlerdir.¹⁷⁸ Bu okullar komitelerin mühimmat deposu olarak kullanılmış, mekteplerde telsiz-telgraf araç gereçlerini sözde laboratuvarlarda öğrencilere kullanılmak adına saklamışlar gerektiğinde de kullanılmasını temin etmişlerdir.¹⁷⁹

Gelinen bu noktada Komiteler işi o kadar abartmıştır ki yapılanlar azınlıkları da rahatsız etmiştir. Buna en güzel örnek Diyarbakır'da yaşanmıştır. Komitelerin yaptığı bu gibi eylemlerden rahatsızlıklarını bir bildiri ile şöyle izah etme mecburiyetinde kalmışlardır. Buna göre; "Bir müddetten beri diyanetimiz sokaklarda, çarşıda ihanet olunuyor. Hatta dün sabah çarşıda işlek bir köşeye kırmızı mürekkeble musavver haç resminin dört tarafına Arapça haç'a şütumat-ı galiza yazılmış, yafta yapıştırılmış bulundu. Bu hal dinimizi tahkirden başka müteakibi de Hristiyanlar aleyhine heyecan-ı efkar mevcut menviyat ve cünha mukarrer olduğuna delildir. Cemaatlerimiz külliye me'yus olmuştur..."¹⁸⁰

Bu haber ve şikayetler üzerine hükümetin başlattığı soruşturma sonucuna göre çok ilginç bulgulara ulaşılmıştır. Buna göre İtalyan hükümetinin hesabına çalışan casusların, "Avrupa'nın nazar-ı dikkatini celb-i iğtişaat ihdasına memur etmesi müstebid olmadığında ve meydan hiçbir sebep yok iken bir müddetten beri Vilâyât-ı Şârkiyye'de İslamların Hristiyanları katleddikleri yolunda şayiât devaran ettirmesi bunun gösterir bulunduğundan bilumum İtalyalı papaları memalik-i Osmaniye'den serian ihraç hususunun taht-ı karara alınmasına lüzumu dermiyan kılınmıştı.

¹⁷⁷ Mesela Öğrencilere Öğretilen Taşnaksutyun Marşı şöyle idi:
Taşnaksagan çetesi Sason'a gidelim,
Yiğit arkadaşlarımız bizi bekliyor,
Kahraman Antranik cesur arkadaşlarıyla
Harp istiyor, baharı bekliyor..." **Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri...** s.38-vd.;

¹⁷⁸ Niksar'da mekteb duvarına yapıştırılan yaftanın son fırkasının Ermeni Rum ittifakıyla mabudü var kelimeleriyle nihayet bulduğu..." **B.O.A, DH-SYS**; 23/1, Belge No: 70; "Mekteb duvarına talik edilen takkiye beynelanasır câyegir hüsn-i vifak ve muaşeretü müşkil görülmekle mürettiblerinin zahire ihracı..." **B.O.A, DH-SYS**, 23/1, Belge No: 71; Merzifon Amerikan anasır mektebi müdiri Dr. Waytın, oraya vusulünde Merzifon'a avdet veya İstanbul'a azimet edebileceğinin kendisine tebliği..." **B.O.A, DH-ŞFR**, 64/115.

¹⁷⁹ **B.O.A, DH-ŞFR**, 47/60.

¹⁸⁰ **B.O.A, DH-SYS**, 23/4, Belge No. 2; **B.O.A, DH-SYS**, 23/4, Belge No: ½.

Suret-i işara göre Mardin, Diyarbakır'da İtalyalı papalar tarafından mekâsıd-ı faside ile tahdiş-i ezham mucib işaatta buldukları ve bir mesele çıkarmak istedikleri anlaşıldığından..."¹⁸¹

Ermeni komitelerinin ve milliyetçilerinin Vilâyât-ı Şârkiyye başta olmak üzere diğer bölgelerde de kendi propagandalarını yapmak ve buralarda olup bitenleri abartarak, istismar ederek büyük devletlerin buralara sesini duyurabilmek ve Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakma gayretleri için en iyi ve etkili yöntem yerel gazetelerin devreye sokulmasıydı.

Meşrutiyetin ilanından sonra sayıları oldukça artan Ermenice neşriyat yapan gazeteler hemen hemen Vilâyât-ı Şârkiyye'de her Vilayet de çıkarılmaya başlanmıştı. Bu gazetelerden bazıları; Orizon, Yargir, Mişak, Haraç, İşhadank, Azadamar... vs. Bu gazeteler, bölgede olanları kara propaganda mantığıyla ele alarak neşretmiştir. Bölgede yaşanan en basit adî vakalar dahi bu gazeteler vasıtasıyla siyasi malzeme olarak kullanılmaktan geri durulmamıştır. Bunlara en güzel örnek Van Vilayeti'nde yaşanmıştır. Van'da yayın yapan İşhadank Gazetesi'nin 7 Temmuz 1913 tarihli nüshasında "müthiş bir haber" ismiyle bir makale neşredilir. Bu habere göre Apsi Köyü'ne koyun saymak için gelen sekiz kişi, burada hamile bir kadına tecavüz ederek kadının düşük yapmasına vesile olmuşlar. Bu haber üzerine hükümet, olay mahalline bir heyet göndererek inceleme yaptırtmıştır. İnceleme neticesinde haberin yanlış olduğu yalnız sayım sırasında meydana gelen karışıklık ve tartışmalar sonucunda kadının hastalandığı düşük hadisesinin bundan kaynaklandığı, Van Savcısı Ermeni Dahan Efendi'nin de yaptığı incelemelerle aynı kanaate sahip olduğu rapor edilmiştir.¹⁸²

Bu gibi asparagas haberlerin çokça yapılması hükümeti de rahatsız etmiş ve bu gibi haber yapan gazeteler hakkında soruşturma başlatarak bir kısmını kapatmış, bir kısmını da belirli sürelerle yayını durdurma gibi cezalar vermek zorunda kalmıştır.¹⁸³ Ayrıca Tiflis gibi şehirlerde yayınlanarak, Vilâyât-ı Şârkiyye'ye gönderilen gazetelerin bölge halkını ajite etmesinin de buralarda yaşanan sıkıntılarda etkisinin olduğu da

¹⁸¹ B.O.A, M.V; 159/63-1; B.O.A, MV; 159/63-2.

¹⁸² B.O.A, DH-SYS, 115/1-2, Belge No: 32. Benzer haberlerden biri de Azadamar ve Jamanak Gazetelerinde çıkmıştır. Burada da Siirt de her gün yolcuların soyulduğu, köylerin yağma edildiği, Ermenilerin katledildiği... gibi haberler yapılmıştır. B.O.A, DH-SYS, 115/1-2, Belge No: 29; B.O.A, DH-SYS, 115/1-2, Belge No: 15/1.

¹⁸³ B.O.A, DH-KMS, 18/33, Belge No: 1/1; BOA, DH-KMS, 18/33, Belge No: 2.

dikkate alınarak, buralardan gelen gazetelerin de takib edilerek toplattırılıp, yasaklandığı da alınan tedbirler arasında görülür.¹⁸⁴

Ermeni milliyetçiliğinin oluşmasında en güçlü öge dindir.¹⁸⁵ Bu yüzden de Ermeni Meselesi'nin oluşum sürecine uygun olarak Osmanlı Devleti'ne başkaldıran Ermeni terör örgütleri zaman zaman din adamları ve kiliseden büyük destek görmüştü. Bu komiteler yapacakları eylemlerin başarılı olabilmesi için kilisenin desteğinin olmazsa olmaz olduğunun farkındaydılar. "Bunun için Gregoryan Ermeni Kiliselerini ve din adamlarını Ermeni Meselesi'nin merkezi yapmaya, terörün içine çekmeye çalışmışlardır."¹⁸⁶ Komiteler yanlarına çekmeyi başaramadıkları devlet yanlısı tavır ortaya koyan din adamları ve kilise görevlilerini ise birer bahane ile görevlerinden uzaklaştırmak için baskı yapmışlardır.¹⁸⁷ Dolayısıyla Ermeni din adamları bu baskıların sonucu olarak da bir kısmı isteyerek bir kısmı da istemeden de olsa taraf olabilmışlerdir. Bu düşüncelerin öncülüğünü büyük Ermenistan'ın kurulması için Eçmiyazın destekli İstanbul Patriği Miğirdiç Hirimyan yapmıştır.¹⁸⁸ Bu çabalarına rağmen geleceğini Osmanlıya bağlı kalmakda gören banker, sarraf ve esnafın baskıları sonucunda istifa etmiş yerine Patrik Nerses Varjabedian geçmiştir. Bu da meselenin ihtilal ve isyanlarla halledebileceğini düşünmüş ve bu konuda genelgeler bile yayınlatabilmiştir. Bu sıralarda İstanbul'da Patrik vekili olan Başpiskopos Mateos İzmirliyan da boş durmuyar bu çabalara büyük destek veriyordu.¹⁸⁹

Bu süreç ikinci Meşrutiyetin ilanına kadar devam etmiş ve bu tarihlerden sonra yeni boyutlar kazanabilmiştir. 1908'den sonra komitelerin faaliyetlerini durdurması, Meşrutiyete bağlılıklarını ilan ederek, Osmanlı kalacaklarına dair taahhüdler de bulunmuşlarsa da bu barış ortamı kısa sürmüş tekrardan komiteler baltalarını sakladıklarını ama yerlerini unutmadıklarını hatırlayarak terör eylemlerine yeniden

¹⁸⁴ B.O.A, MV, 193/74, Belge No: 34.

¹⁸⁵ "Ermeni "Gregoryen Kilisesi V. Yüzyılda ana cereyandan ayrılarak Eçmiyazın'de kuruldu" Öke, **Ermeni Sorunu, 1914-1923...** s.70.

¹⁸⁶ Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara 1997, s.108.

¹⁸⁷ Davut Kılıç, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi", 1850-1896", **Yeni Türkiye** ,38 (Mart-Nisan 2001), s.851; Küçük ,**Ermeni Kilisesi ve Türkler...** s.109.

¹⁸⁸ Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler...** s.110.

¹⁸⁹ Erdal İlter, "Ermeni Kilisesi e Terör", **Yeni Türkiye**, 38 (Mart-Nisan 2001), s.862-vd. Erdal İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara 1999, s.52., Ayrıca bu konuda patriklerin çalışmaları için bkz., Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara 2000, s.208- vd.

başlamışlardır.¹⁹⁰ 31 Mart Olayı'ndan sonra ülkede yaşanan otorite boşluğunu bir fırsat olarak değerlendiren Ermeniler ülkede bir çok yerde isyanlar çıkarmaya başlamışlardır. "Aynı tarihlerde 11 Ağustos 1913'de İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan,¹⁹¹ 1907 Ekim ayında ölen Eçmiyazin Katagigosun Mıgırdiç Hırimyan'ın yerine Katogigosluk Makamına geçmek için İstanbul'dan hareket ediyordu. Yerine patrik olarak Yegiçe Turyan (1909-1911) getirildi.¹⁹² Az sonra da Patriklik Makamına Havannes Arşaruni (1912-1913) seçilecektir."¹⁹³

İşte Ermeni Meselesinin ortaya çıkışını ve propagandasını etkileyen bu süreçte din adamlarının gerçekten ajitasyona dayalı asparagas yüklü haberleri gündeme getirmesi çok anlamlı çalışmalardır.¹⁹⁴ Mesela Van Vilayeti'nde Ahtamar Katagikosluğu'ndan gelen bir habere göre Şitak Kazası köylerinde meşhur eşkiyadan Mir Miha ve rüfekası tarafından üç gün evvel beş erkek, iki kadın katledilmiş, sekiz kadının kaçırıldığı,¹⁹⁵ Varto'da Jandarmaların asker toplamak için köye geldiklerinde bir erkek ve bir kadını çıplak olarak eşeğe bindikleri¹⁹⁶ gibi yüzlerce şikayeti bildiren haberler gazetelerde yayınlanmakta¹⁹⁷ dahası bu şikayet haberleri belirli zaman aralıklarında rapor olarak tutularak hükümete sunulurken, duruma karşı tedbirler alınması yolunda baskı yollarına dahi tevessül edebilmekteydiler.¹⁹⁸

Patrikhane bunlarla da yetinmeyip; zaman zaman bütün mezhep murahhasları, siyasi parti murahhaslarından müteşekkil komisyonlar kurarak Ermeni cemaatinin bütün ülkede yaşam şartlarını, eğitimini, askerlik gibi hayati konularda da topyekün iyileştirmeler yapılması için layihalar hazırlayarak hükümete sunduğu görülür.¹⁹⁹

¹⁹⁰ Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler...** s.112.

¹⁹¹ "Ermeni Meclis-i Muhteliti", **Tanin**, 11 Teşrin-i Evvel 1325/ 24 Aralık 1909, No: 410.

¹⁹² Patrik Turyan Efendi, **Tanin Gazetesi**'ne verdiği bir röportajda şöyle demektedir: "Ermenilerin gaye-i emeli yine Osmanlı olarak yaşamaktır. Biz Osmanlıyız ve menafimiz hükümet-i Osmaniyenin menfiyle müşterektir..." "Ermeni Patriği ile Mülakat" **Tanin**, 23 Haziran 1325/ 5 Eylül 1909, No: 303.

¹⁹³ Erdal İter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara 1999, s.52.

¹⁹⁴ **B.O.A, DH-SYS**, 106-1/1-2, Belge No: 1/1; **B.O.A, DH-SYS**, 106-1/1-2, Belge No: 3; **B.O.A, DH-SYS**, 106-1/1-2, Belge No: 4/1; **B.O.A, DH-SYS**, 106-1/1-2, Belge No: 28/1.

¹⁹⁵ **B.O.A, DH-SYS**, 71-2/3; **B.O.A, DH-SY**, 71-2/3, Belge No. 90/2; **B.O.A, DH-SYS**, 71-2/3, Belge No: 1.

¹⁹⁶ **B.O.A, DH-ŞFR**, 41/187.

¹⁹⁷ **B.O.A, DH-SYS**, 71-1/3-2, Belge No: 2; **B.O.A, DH-SYS**, 71-1/3-2, Belge No: 74/2.

¹⁹⁸ Böyle bir rapor için bkz., **B.O.A, DH-SYS**, 71-1/3-2, Belge No: 68/3.

¹⁹⁹ "Gayrimüslim vatandaşlarımızın tedrisatı ve askerlikleri hakkında bazı müstedayat-ı havî patrikhaneler tarafından hükümete takdim olunan takrir-i müşterek Meclis-i Vükelâ kararıyla

Hükümet de bu gibi konulardaki şikayet ve istekleri incelettirerek uygun çözüm yolları arayışına girmiştir.²⁰⁰

Bu süreçte bir de emperyalist devletlerin devreye girmesi Ermeni dini liderlerini ve komiteleri iyice şımartmaya yetmişti. Büyük savaşın arifesinde de meydana gelen birikimin savaşta da kullanılacağı kaçınılmaz bir hale gelmişti. Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanı ile birlikte Eçmiyazın Katogigosu V. Kevork ile Kafkas Genel Valisi Wronzof-Daşkof arasında bir yakınlaşma olur. Kevork'un bu atılımıyla birlikte Rusların Ermeniler lehine daha önce kararlaştırılmış olan ıslahatların hayata geçirilmesi karşılığında Ruslarla birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı savaşacaklarını taahhüd etmesi,²⁰¹ savaşın ulaşacağı boyutları ortaya koymaya yetecektir. Kevork'un bu tavrına karşı Hrant Vartabed'in Çarlık Rusya'ya alet olmak ve Anadolu Ermenilerine ihanet etmekle suçlamaları da bu gidişatı durdurmaya yetmeyecektir.²⁰²

İşte bu gibi propaganda malzemelerinin hem Ermenilerce hem de emperyalist devletlerce en iyi şekilde değerlendirilmesi Osmanlı Devletinin de zayıflamasına ve dağılmasına en büyük etken olmuştur.²⁰³

6- Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermenilerin Propaganda Çalışmaları

Uluslararası boyutta bir Ermeni Meselesinin gündeme getirilmesi için verilen mücadeleye A.B.D'nin de etkisi büyük olmuştur. Bu ilginin uyanmasında ABD'nin uluslararası çıkarları kadar buraya çeşitli vesilelerle gelmiş Ermeni göçmenlerin yapmış oldukları çalışmaların rolü çok büyük olmuştur.

Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki diplomatik yakınlaşmalar XIX.yüzyılın ilk yarısına tesadüf etmiştir. Bu aşamada ilişkiler daha çok dini,kültürel ve ticari boyuttaydı.²⁰⁴ Bu yakınlaşmada, Osmanlı ülkesinden göç eden Ermenilerin zamanla buralarda önemli birer nüfuz alanları oluşturmasının etkili olduğu görülür. Ermeniler buraya üç farklı amaçla göç etmişlerdir. "Bunlardan birincisi, eğitim amaçlı olarak

cellettetik-i adliye, harbiye, maarif nazırlarından mürekkebe bir encümene tevdi olunmuştur..." "Patrikhanelerin Müstedayatı", **Tanin**, 2 Ağustos 327/ 15 Ekim 1911, No: 1061.

²⁰⁰ **B.O.A, DH-ŞFR**, 40/137.

²⁰¹ Uras, **Tarihte Ermeniler...** s.580-vd; İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör...** s.53.

²⁰² Kara Schemsi, **Turcs et Armeniens Devant L'histoire...** s.20-vd; **Le Probleme Armenien, Neuf Questions, Neuf Reponses...** s.14.

²⁰³ Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde..." s.55.

²⁰⁴ Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler...** s.66.

yapılan göçler, ikincisi ticari amaçlı yapılan göçler ve üçüncüsü ise siyasi amaçlı yapılan Ermeni göçleridir. İlk ikisi XIX.yüzyılın ikinci çeyreği ile başlamış, siyasi amaçlı göçler ise aynı yüzyılın son on yılından itibaren gerçekleşmiştir.”²⁰⁵

Birinci grup göçmenlerin üzerinde Amerikalı misyonerlerin etkisi vardır. Misyonerler gerek Osmanlı ülkesinde açma imtiyazına kavuştukları okullarla gerekse ABD’ye göç etmelerine vesile oldukları Ermenileri etkisi altına almıştır. Bu misyonerlerin baş görevi Protestanlığı Hristiyan toplumlara yaymaktır. Osmanlı müslümanlarının üzerinde yeterince tesir edemeyeceklerini anladıklarında, Hristiyan toplumuna yönelmişlerdir. Ermeniler üzerindeki çalışmaları kısa sürede sonuç vermeye başlamıştır. Fransız İhtilali’nin Osmanlı azınlıkları üzerinde tesir etmeye başlaması bu başarıyı hızlandıran bir başka etken oldu. Ermenilerin çok geçmeden misyonerlerinde tesiriyle kendilerine bir geçmiş oluşturma gayret ve heveslerini kamçulamış²⁰⁶ bunun içinde büyük devletlerin desteğini almışlardır.

İkinci grup göçmenler tüccarlardan müteşekkildi. Bu grubun ABD’ye gitmelerinde Amerikalı tüccar ve misyoner teşkilatları tesir etmiştir. Birinci gruba göre daha az eğitilmiş olmalarına rağmen, Osmanlı ve Türk düşmanlığı noktasında kara propaganda içinde olmuşlar ve bunu ticari reklamları için kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bunlar her vesile ile Amerikan kamuoyunu ve resmi makamları tesirir altına almaya çalışmışlardır.²⁰⁷ Özellikle büyük paralar kazanmış olmaları bu tür çalışmalara finansörlük etmelerini kolaylaştırmıştır.

Üçüncü grup Ermeniler ise, artık iyice aleniyet kazanmış bir meseleyi ABD gibi büyük bir devlete mal etme gayreti içinde olmuştur. Bu kesim diğerlerinden daha çok basın yayın yolu ile kendini göstermeye başlamıştır.²⁰⁸

Her üç grubunda amaçları bir noktada birleşmektedir. Büyük Ermenistan’ın gerçekleştirilmesi için ABD’nin desteğinin alınması hayati bir önem arz etmekteydi.

²⁰⁵ Şenol Kantarcı, *ABD’de Ermeni Toplumunu ve Türkiye’ye Yönelik Lobi Faaliyetleri, (Y.D.T.)*, Erzurum 2003, s.75.

²⁰⁶ Seçil Akgün, “Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk-Ermeni İlişkilerinde ABD’nin Rolü”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984)*, Erzurum, 1984, s.332; Seçil Akgün, “Anahatlarıyla General Moseley Raporu. Türkiye’de Amerikan Mandası” *Belleten*, 189-190/XI-VIII (Ocak-Nisan 1984) Ankara 1985, s.98; Seçil Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, *OTAM*, Sayı 3, (Ocak 1992) s.1-vd.; Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika... s. 91.vd.*

²⁰⁷ Kantarcı, *ABD’de Ermeni Toplumunu...*, s.77.

²⁰⁸ Kantarcı, *ABD’de Ermeni Toplumunu...*, s.79.

Özellikle değişik dönemlerde gruplar halinde olsun, ferdi olsun ABD'ye göçlerin artması dahası her geçen sene bu sayının katlanarak artması çok geçmeden göçmen Ermenilerin buralarda büyük rakamlara ulaşmaları,²⁰⁹ gelecek adına amaçlarını başarıya götürecek bir güç mesebesine taşınmıştı. Özellikle misyonerlerin Ermeni toplumuyla geliştirdikleri yakın ilişkilerin sonucunda Amerikanın çıkarlarına hizmet etmeleri temin edildiği gibi Türk-Ermeni ilişkilerinin de bozulmasında büyük rol oynamıştır. Monroe Doktrini'yle uzun bir dönem olup bitenlere uzak durmaya, tarafsız kalmaya çalışmasına rağmen en azından öyle görünmesine rağmen sömürgecilik yarışını görmemezlikten gelemezdi. Ancak bu seferde çelişkili devlet politikası izlendiği yolunda eleştiriler almaktan çekindikleri için bu konudaki, açığı misyonerlerin çalışmalarıyla kapatmaya çalışmışlardı.²¹⁰

Ermeniler burada oluşturdukları kolonilerle, çok çeşitli iş alanlarına atılmışlardır. "Halı ticareti, makinistlik, bakır işçiliği, mücevher işletmeciliği gibi iş kollarını tutan Ermeniler, bu iş kollarının yanı sıra işçi olarak ayakkabı fabrikalarında, tekstil fabrikalarında ve hızla büyümekte olan otomobil fabrikalarında çalışmaya başlamışlardır. Bir taraftan da Anadolu'da bulunan Ermenilere para göndermişlerdir."²¹¹

İşte ABD'ye göçen Ermenilerin zamanla buralarda büyük ekonomik güce ulaşmaları, siyasete atılmaları gibi toplumsal aktivitelerde ilerlemelerinin bir sonucu olarak, ABD'de söz sahibi olmalarını etkilemiştir.²¹² Amerikan toplumuyla başlayan yakınlaşmalarında yardımıyla Ermeni Meselesi uluslararası arenada yeni bir hamisine kavuşmuş oluyordu.

Göçmen Ermeniler, ABD'de örgütlendikçe daha etkin olmaya başlamışlardır. Özellikle meşhur 61. Maddenin vaat ettiği Vilâyât-ı Şârkiyye ıslahatları gündeme geldikçe devamlı surette aktif olmaya çalışmışlardır. ABD'li Ermeni lobisinin bu yöndeki çalışmalarından birisi de ıslahatların yapılması için Osmanlı Devleti'ne manevi baskı yapmak ve kamuoyunu etkilemek için mitingler düzenlemektir. Mesela 29 Eylül

²⁰⁹ "1908 yılında 3.300, 1910 yılında 5.500 ve 1913 yılında 9.355 Ermeni ABD'ye göç etmiştir. Öyleki, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ABD'deki Ermeni kolonisinin nüfusu 50 bini aşmıştır.." Kantarcı, **ABD'de Ermeni Toplumu...** s.80-vd.

²¹⁰ Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", **Atatürk Yolu**, 1/1 (Mayıs 1988), s.1-3.

²¹¹ Kantarcı, **ABD'de Ermeni Toplumu...** s.82.

²¹² Metin, **Türkiye'nin siyasi Tarihinde Ermeniler...** s.67.

1912 yılında Boston Şehri ve civarındaki Ermeniler bir büyük miting tertip etmişlerdir. Burada olup bitenleri Boston Başşehbenderi rapor etmiş ve hükümeti bilgilendirmiştir.²¹³ Ermenilerin bu mitingi düzenlemelerinden maksatları Ermenilerin yaşadıkları yerlerde zulüm ve şiddete maruz kaldıkları ferdi ve toplu katliamlara, gasb, tecavüz, kız kaçırmama, milli ve mezhebi istismarlara uğradıkları tarzındaki şikayetlere Osmanlı Hükümetinin ve diğer devletlerin dikkatlerini çekmek istemişlerdir.

Bu miting sonucunda Vilâyât-ı Şârkiyye'de ve Ermenilerin yaşadıkları mahallerde yapılacak ıslahatlara etki etmek ve yönlendirebilmek için önemli taleplerde bulunmuşlardır. Bu talepler şöyle sıralanmıştır:

- “1. Şirah (?), Morgan, Hateb, Çarsancak, Hizan ve mahal-i sairede bulunan Seyit Mehmed Said., Şakir, Mehmed Kasım ve Musa Beyler misüllü eşkiyanın şediden mücazâtı,
2. Son dört sene zarfında idilen umum gasb ve garat ve talanları aynen veyahut bedelleri asilerden tahsil edilerek sahiplerine itası,
3. Madem ki Kürtlerin terk-i silah etmeleri gayr-i kabil olmuştur. Ermenilerin muhafaza-i nefis için silah taşımaklık hakkını tanımak virilenlerden milis teşkiliyle hükümet vasıtasıyla teslih etmek.
4. Cemiyetin haklı iştikasına mahzar olmuş memurinin derhal azli,
5. Memalik-i Albanya kısmı için kabul ve Ermenilerin komşu Kürtlere tatbik edildiği gibi sulh zamanında Ermeni asakirinin kendi vilayetinde vezaif-i askeriye icrası,
6. Derhal ve kabil-i icra vesaitte arazi meselesinin halli,
7. Patrikhanenin hukuk ve imtiyazat-ı milliyesine tamamen riayet doğrudan hall, hükümete merbut, hulul gibi taarruzata nihayet virmek. Memalik-i Osmaniye'nin mütesaviyen terakki ve tealisi için iş bu ıslahatı umum muhtelif millet ve vilayata teşmil etmek.”²¹⁴

İşte yaklaşık bir asırdır devam eden Ermenilerin göç yoluyla Amerika'da hatırı sayılır rakamlara ulaşmaları bir başka önemli problemi gündeme getirmiştir. Burada Ermeni lobisinin Türkiye aleyhindeki tutumlarından istifade edebileceğini düşünen

²¹³ Bu mitingi tertip edenlerden bazıları; “Karabet Papazyan, Tarus Gazoryan, Ermenak Nazariyan, Murat Sivaslı, Serkis Verayyan...” **B.O.A., DH-SYS; 106-1/1-2, Belge No: 33.**

²¹⁴ **B.O.A., DH-SYS; 106-1/1-2, Belge No: 35.**

Amerikan yönetimi, lobi çalışmalarına büyük destek vermiştir. Bu maksatla “ABD’ye giden Ermenilerin bir kısmı ABD pasaportuyla geri dönmeye çalışması, Türk ABD münasebetlerinin bozulmasına vesile olacaktır.”²¹⁵ Değişik maksatlarla bu geri dönüş gayretlerindeki ince hesabı fark eden Osmanlı Hükümetleri de tabiyet değiştirenleri tekrar vatandaşlığa kabul etmemek usulüyle problemi halletmeye çalışmış, bu da Türk-Amerikan ilişkilerinin gerilmesine sebebiyet vermiş ve bu konuda uzun uzun görüşmelere devam edilerek çözüm yolları aramışlardır.²¹⁶

Büyük savaş sürecinde de gerginleşen bu ilişkiler neticesinde Amerika’nın Almanya’ya savaş ilan ederek İtilaf Devletlerinin yanında yer aldığı ilan etmesi üzerine Osmanlı Devleti de 20 Nisan 1917’de Amerika ile diplomatik ilişkilerini keserek tepkisini ortaya koymuştur.²¹⁷

Netice itibariyle, Ermeniler ABD’de örgütlenip güçlendikçe sosyal-kültürel ve siyasi aktivitelerini artırmışlardır. Böylece Ermeni meselesinin haklı olduğu yolunda Osmanlı Devleti aleyhine kara propaganda yaparken, kendileri içinde beyaz propaganda yöntemlerini geliştirerek günümüze kadar çalışmalarını elde ettikleri birikimleriyle sürdürebilmişlerdir.

D-İttihat ve Terakki Fırkası’nın Ermeni Komiteleriyle İşbirliği Yapma Çabası

İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulduğu andan itibaren bir çok kez fikri dönüşümler geçirmiştir. Jön Türklerin fikri ve siyasi düşüncelerinin tesiriyle başlangıçta saltanat idaresine karşı ortaya çıkan muhalef görünümlü bu hareket zamanla bir çok grubun katılmasıyla yeni bir zihniyeti meydana getirmişti. Bu grupların, muhalefet hareketi içinde yer almaları, ortak zemin olması gereken düşünce ve programdan ziyade baskıcı siyasal sisteme duyulan tepkiyle ilgiliydi.

Bu süreç, zamanla dini bazda yapılacak tartışmalarla beraber ordu ile olan sıkı ilişkilerinde başlangıcıydı. Saraydan paşaların da verdiği destekle güçlenen muhalefeti

²¹⁵ Nedim İpek, “Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü”, **OTAM**,.....s.269.

²¹⁶ İpek, “Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü”, s. 265; Türk-Amerikan münasebetleriyle ilgili belgeler için bakınız. **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)**, (Hz) Fahir Armaoğlu, Ankara 1991, s.1-18.

²¹⁷ Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri...** s.19.

saray darbecileri ve aydın kesimin büyük destek verdiği görülmüştür. Bu hareketler felsefi temelden uzak olmasına rağmen Osmanlı Devleti için yeni örgütlü bir toplum oluşumunun temelleri atılmış oluyordu.²¹⁸

1902 tarihi cemiyet için bir dönüşüm yılı olmuştu. Çünkü cemiyetin kendi içinde yaşadığı dönüşüm, aynı zamanda içinden çıkılmaz derecede sorunların yaşandığı bir süreci de beraberinde getirmişti. Bu sorunlar arasında; farklı etnik ve siyasi grupların cemiyet çatısı altında tavır ve politika üretmek istemeleri cemiyet içinde eski devlet adamlarının ağırlık kazanmasıyla başlayan belirsizlikler, muhafazakarlar, milliyetçiler, tıbbiyeliler, mahalli Jön Türkler... gibi bir çok grubun uzlaşmaz yaklaşımları siyasal belirsizliklerin yaşanmasına sebebiyet vermekteydi. Dahası bu gibi belirsizliklerle siyasal sisteme getirilen eleştirilerin ortaya çıkardığı en önemli sorun “klasik siyasal ideal olan Osmanlıcılığın bir çok olay karşısında anlamsız olduğunun görülmesi ama gene de çok uluslu bir yapının dağılmasını önlemek isteyen kadronun bunun yerine başka bir değer ikame edememesiydi. Bu aynı zamanda bu kadronun geçirdiği siyasal toplumsallaşmanın da bir sonucudur...”²¹⁹

Bu tarihe kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti dar ve bağınaz politikalarından uzak siyasi bir karakter taşımıştır. Amacı Osmanlıcılık olan bu hareketin hedeflerine ulaşması içinde Türk, Türk olmayan müslüman, müslüman olmayan gruplarla hukukunu geliştirmek gibi bir misyonu gerçekleştirmek istemiştir.

Cemiyetin farklı gruplar tarafından desteklenmesinde programı da etkili olmuştur. Cemiyet bu düşüncelerini hemen her kongresinde teyid etmiş, Osmanlıcılığı bütün unsurlar için gaye kabul edilmesi noktasında gayret içinde olmuştur.

Cemiyetin bu düşüncesini kabul edip işbirliği yapan azınlık gruplarının başında Ermeniler gelmekteydi. Bilindiği gibi Ermeni toplumu Taşnaklar, Hınçaklar ve Patrikhane etrafında toplanan bir yapı arzuetmekteydi. Her üç grubun içinde de İttihat ve Terakki'nin programını benimsemiş olanlar vardı. Ancak bunların içinde en çok Taşnakların, cemiyet ile uzun süre devam eden bir ilişkiyi geliştirdikleri görülür. Ermenilerin bu aşamada beklentisi, imparatorluk içinde daha geniş bir özerklik elde etmektir... “Patrikhane İttihatçılara karşı çıkıp liberal koalisyona katılarak bu amacı elde

²¹⁸ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, c.I, İstanbul 1985, s..647-648.

²¹⁹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti...* s..649.

etmek istiyordu. Taşnaklar ise diğer yandan cemiyetle işbirliği yapmak ve görüşme ve uzlaşma yoluyla hedeflerine varmak istiyorlardı. İttihatçılar ikinci grubu seçerek Taşnakları desteklediler. Bu Taşnak-İttihatçı anlaşması yüzünden meclislerdeki Ermeni temsilcilerinin sayısı en az değişime uğrayan grub Taşnaklar olmuştur..”²²⁰

İttihat ve Terakki'nin kuruluş aşamasını yeni tamamladığında kamuoyu ile düşüncelerini paylaştığı ilk çalışması “Vatan Tehlikede” isimli risalesiydi. Bu risalede cemiyetin temel kaygılarından birisinin yine Vilâyât-ı Şârkîyye ve Ermeniler olduğu vurgulanmıştır. Cemiyetin risalede bu konulara temas etmesinin sebebi de Vilâyât-ı Şârkîyye’de ıslahatın yapılmasının kaçınılmaz olduğunun, Ermeni gruplara da mesaj olarak verilmek istenmesidir. Böylece Ermenilerin isyan ve ayrılıkçı fikirlerinin önüne geçilerek bölgenin bütünlüğünün temininin mümkün olacağını bilmesi etkili olmuştur.²²¹

Ermenilerle olan bu gibi temaslar 1902 yılında Paris’te toplanan Osmanlı hürriyet severler kongresinde devam etmiştir. Kongreye katılan Ermeni Komitelerinin temsilcileri ortak isteklerini şöyle ifade etmişlerdir.

1. Ermeni örgütleri şimdiki rejimin değiştirilmesi amacıyla yapılacak bütün faaliyetlere katılmaya hazırdırlar,
2. Bu katılma ve faaliyetin dışında Ermeni teşkilatları kendilerine ait özel ve ayrı amaçlarına devam edeceklerdir. Bununla beraber bu faaliyetlerinin şimdiki rejime karşı olduğu ve Türkiye’nin hakimiyetine yönelmiş bulunmadığı anlaşılmalıdır,
3. Kendilerinin doğuş sebebi de aslında başka bir gayeyi hedef gütmemektedir. Amaç Berlin Antlaşmasınının 61’inci maddesiyle 11 Mayıs 1895 muhtırası ve ekindeki ıslahatın derhal uygulanmasını temin etmektir.²²²

Bu kongrede Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için Avrupalı devletlerin müdahalelerini istemeleri gibi tavırları yüzünden ortak kararların çıkması engellenmiş olmasına rağmen, Ermeni komiteleri bir taraftan da propaganda maksatlı çalışmalarına devam etmiştir. Bu amaçla 1902 yılında Brüksel’de sözde Ermeni dostu Avrupalılar

²²⁰ Feroz Ahmad-D.A.Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler...” s.254-255.

²²¹ “Bu altı vilayette ıslahat-ı mülkiye yapılması için müştereken Babıali’ye bir nota verdiler. Orada yapılacak ıslahatı bir tadad eylediler...” Ali Birinci, “İttihad ve Terakki’nin İlk Risalesi, Vatan Tehlikede”, *Tarih ve Toplum* ,9/54 (Haziran 188), s.9.

²²² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s..543.

adına kongre toplamışlar ve Osmanlı Devleti'nin aleyhinde baskı içerikli kararlar almışlardı.²²³

Aralık 1907 yılına kadar devam eden işbirliğinin bu tarihte de teyid edildiği görülür. Paris'te toplanan II. Jön Türk Kongresi'ne kadar Ermeni komiteleri boş durmamıştır. 1905 senesinde Sultan Abdülhamid'in öldürülmesi için başlatılan çalışmaların başarısızlığa uğramasının²²⁴ rejimin yıkılmasının zor olacağı geçeceğini ortaya çıkardığından, ülkede bütün muhaliflerle birlikte hareket edilmesinin daha mantıklı olacağı düşüncesi ağır basmış ve II. Jön Türk Kongresine katılmayı uygun bulmuşlardı.

Bu kongreden maksat, her komitenin programı kendine kalmak şartıyla mevcut rejimi yıkmak için gerekli alt yapıyı ve programı müzakereye açmaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amacı bu kongreye daha ziyade Ermeni komitelerini iştirak ettirmektir. Bunun için cemiyet reisi Ahmet Rıza Bey, Cenevre'ye giderek Ermeni komiteleriyle müzakere etmiştir.²²⁵

Kongre görüşmelerinin başlamasıyla birlikte katılımcı örgüt temsilcilerinden müteşekkil Teşkilat Meclisi oluşturulmuştur. Her komitenin program ve özel hareketına saygılı olunmak üzere başlatılan çalışmalar sonucunda şu esaslar üzerinde ortak karar alınmıştır;

1. Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi,
2. Mevcut idarenin tamamen değiştirilmesi,
3. Meşrutiyetin tesisi,

Ayrıca kongrenin bu kararlarına paralel olarak mevcut statükonun eleştirilmesi, baskı altına alınması, değiştirilmesi için kamu oyunu etkilemek üzere bir takım tavsiye kararları da almışlardır. Buna göre;

1. Hükümete karşı silahlı direniş gösterilmesi,

²²³ Uras, **Tarihte Ermeniler ...**, s.544-545.

²²⁴ Niyazi Ahmet Banoğlu, **Ermeninin Ermeniye Zulmü**, Ankara 1976, s.18.

²²⁵ A.C, "Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki", **Milliyet**, 18 Eylül 1934, Tefrika No: 145. Ahmet Rıza Bey, Cenevre'den Paris'e gönderdiği bir mektubta bu girişimleri hakkında şu bilgiyi vermektedir:"Ermenilerle dört gün uğraştım.Pek muazzeb oldum.Ömrümde bu Rus Ermenileri kadar kaba dik başlı kalın kafalı adamlar görmedim.Bu heriflerle hiçbir vakit birleşemeyiz. Ancak cemiyetleri muntazam ,paraları çok ve her tarafta adamları var.Bu kuvetten istifadeyi düşündüm .cümlemize fenalık eden idareyi devirmek için icraatta ittifakın lüzumunu anlattım. Buna razı oldular. A.C, "Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki", **Milliyet**, 19 Eylül 1934, Tefrika No:146

2. Siyasî ve iktisadî tatili iştigalat ile silahsız mukavemet,
3. Hükümete vergi vermemek,
4. Ordu içinde telkinlerde bulunmak ve bunları kazanmak için propaganda yapmak,
5. Genel ayaklanma tertib etmek,
6. Şartlara göre eylemlerde bulunmak.²²⁶

Görülebileceği üzere bu kongre çalışmasıyla II. Abdülhamit'in idaresine karşı çıkan ve uzun zamandan beri çeşitli faaliyetler içinde bulunan bir çok azınlık komiteleri böylece bir program etrafında birleşme imkanına kavuşmuşlardı. Ancak bu birleşme çabaları uzun vadeli bir hareket olmaktan uzak görünüyordu. Çünkü cemiyetlerin her biri örgütlenmelerini ve amaçlarını bir tarafa bırakmamış kendi özel programlarını devam ettirme eğilimi içine girmişlerdi. Komitelerin bu beklentilerine rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu kongrede Ermenilerle işbirliği anlaşması yapmakla komiteleri geçici bir süre için de olsa kontrol altında tutmak gibi bir beklenti içinde olmuşlardır. İttihat ve Terakki bu yöndeki beklentilerini Meşrutiyetin ilanından sonra da komitelerden beklediğini söylemek doğru bir yaklaşım olur.²²⁷

Cemiyet, bu manada yapılacak işleri organize etmek ve olabilecek fenalıkların önüne geçmek için memleketin muhtelif yerlerine yakın adamlarını göndermiştir. Mesela İsmail Mahir Efendi'yi Ankara'ya, Binbaşı Vehip Bey'i Erzurum'a memur tayin etmişti.²²⁸ Cemiyetin, Vilâyât-ı Şârkiyye'de teşkilatlanması için büyük çabalar gösterilmiştir. Bölgenin sosyo-etnik yapısından dolayı bu konuda bazı sıkıntılar da yaşanmaktaydı. Bu yüzden hem politik görüşlerin hem de azınlıkların tavır ve tutumları noktasındaki hassasiyetleri de göz önüne alarak buralarda ağırlığını hissettirmesi cemiyet ve parti politikalarına da uygun olabilecekti.

II. Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki bu maksatla bölgeye bir çok mensubunu göndermişti. Başta Ömer Naci olmak üzere Bahaeddin Şakir, Vehip Bey, Salim Bey, Ahmet Şerif gibi önemli şahısların becerilerinden istifade edilmek

²²⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, İstanbul 1952, s.155-156; A.C, "Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakkî", *Milliyet*, 20 Eylül 1934, Tefrika No: 147.

²²⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, 1908-1918*, c.IX, Ankara 1996, s.20-21.

²²⁸ A.C, "Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakkî", *Milliyet*, 16 Nisan 1934, Tefrika No:13.

istenmişti. Bu isimler arasında Vehip Bey, Merkez-i Umumi'nin en çok güvendiği isimlerdendir. Bu maksatla Vilâyât-ı Şârkiyye'de bu görev bir dönem ona tevdi edilmişti.

Vehip Bey'e iki önemli görev verilmişti. Birisi bölgede teşkilatlanma, diğeri de Ermenilerle temasa geçerek komitelerin reisleriyle işbirliğini tesis etmektir. Vehip Bey'in bu yöndeki çalışmaları sırasında yakın arkadaşı olan Nazım Ören bu misyonun amaçlarını şöyle anlatmaktadır.

“Muş'tan sonra Bitlis'e geçti. Orada da yanında idim. Bitlis'te daha fazla bir müddet kaldı. Ermeni komite rüesasıyla “Bitlis Kongresini” yaptı. Bu kongreye doğudaki vilayetler ve livalardan Taşnak ve Hınçak komitelerine mensup ikişer aza ile İttihat ve Terakki Cemiyetinin yeni merkezlerinden ikişer aza gelmişlerdi. Kongrede İslam ve Hristiyan vatandaşlar arasında bir uzlaşma ve kaynaşma tesisiyle meclise gönderilecek mebus adetlerinin bir nisbet dahilinde tesbiti temin edildi. Bitlis Kongresi Meşrutiyetin ilanına kadar gürültüler ve surişlerle harap olan bedbaht doğunun Balkan ve hatta birinci Cihan Harbine kadar nisbi ve sükun ve sükunet içinde yaşamasının en faydalı ve tesirli amillerinden biri oldu. Kongreden sonra Vehip Bey Salim'le beraber doğudaki İttihat ve Terakki Cemiyeti teşkilatını bitirmek üzere Diyarbakır'a gitti.”²²⁹ Cemiyet içinde Ermenilerin gerçek niyetlerini görür gibi olanların taşıdığı endişelere bir de emperyalist devletlerin Ermenileri diplomatik bir problem olarak kullanma hususundaki gayretlerinin iyice alenilik kazanması komitelerle işbirliğini bir anlamda mecbur kılıyordu.²³⁰ Mesela, Ermeniler bir taraftan Kürtlerin zulmünden, şikayet ederlerken diğertaraftan Ermenilerin de, Rusya tarafından yapılan teşviklerle aynı muameleleri Kafkasya'daki İslamlara yapmaktan geri kalmıyorlardı. Rusların bu çabaları bölgede huzursuzlukların çıkarılmasına yönelikti.²³¹ Böylece dünya

²²⁹ Nazım Ören, “İki Paşadan Biri; Vehip Paşa(1)”, *Dünya*, 29 Mayıs 1953, No:451.

²³⁰ A.C, “Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakkî”, *Milliyet*, 24 Mayıs 1934, Tefrika No: 47; A.C, “Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakkî”, *Milliyet*, 7 Mayıs 1934, Tefrika No:33.

²³¹ Bu amaçlarına ulaşmak için gazetelerinde de sık sık tahrik edici yalan haberler yazılmaktaydı. Bu gazeteler her gün sayfalarında: “Ey Ruslar! Kafkasya elden gitti. Türkler baş kaldırıyor Vatan tehlikededir...” A.C, “Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakkî”, *Milliyet*, 17 Teşrin-i Evvel 1934, Tefrika No:164; A.C, “Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakkî”, *Milliyet*, 26 Temmuz 1934, Tefrika No: 96.

kamuoyunu yanıtmak suretiyle hem Osmanlı Devleti'nin birliğini bozmayı hem de İttihat ve Terakki'nin Ermenilerle işbirliği yapmasına engel olmayı istiyordu.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Ermeni komiteleriyle, İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında temaslar devam etmiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasal huzursuzluklara bir de Bosna Hersek, Bulgaristan ve Adana olaylarının baş göstermesi, devlet otoritesini sarsmaya başlamıştır. Bunun üzerine cemiyet ve komiteler arasında yapılan müzakereler hızlanmış sonunda da tarihe "Unsurlar Anlaşması" diye geçen bir anlaşmaya varılmıştı. Vatanın ve devletin bölünmez bütünlüğü noktasında her iki tarafta sağ duyulu davranmış ve şu kararlar üzerinde mutabakat sağlanmıştı:

- “1. Söz konusu iki cemiyet, meşrutiyeti güçlendirmek ve halkın kültürel eğitimini en sağlam esaslar üzerine kurmak için bütün kuvvetleriyle ve hiçbir fedakarlığı esirgemeyerek çalışacaklardır,
2. Her türlü gerici hareketler ihtimaline karşı kanuni şartlar dairesinde kararlı ve belirli yönde hareket edeceklerdir,
3. Kutsal Osmanlı vatanını bölünme ve ayrılıktan uzak bulundurmak, her iki cemiyetin faaliyetlerinin tek hedefi olduğundan, Ermenilerin bağımsızlık eğiliminde olduklarına dair istibdat döneminden kalan ve kamuoyunda mevcut olan söylentilerin ortadan kaldırılmasına çalışılacaktır,
4. Her iki cemiyette vatanın ilerleme ve yükselmesine elverişli olan illerin yetkisinin geliştirilmesi usulü hakkında aynı düşüncede bulunuyor,
5. İttihat ve Terakki Cemiyetiyle Taşnaksutyun Komitesi 31 Mart olaylarıyla Adana faciasına bir uyarı olarak kabul ederek yukarıda sayılan esaslı noktaların uygulanabilmesi için el ele vererek çalışmaya karar vermişlerdir.”²³²

Hemen şunu da ifade etmek yerinde olacaktır. İttihat ve Terakki'nin bu gibi yaklaşımlarında Taşnak ve Hınçakların Vilâyât-ı Şârkiyye'de pek muntazam teşkilatlara sahip olmalarından dolayı, yanlış politikaların komitelerce de istismar edilerek bu bölgede asayiş ve rahatın ihlalini ve bu yüzden de devletin buralarda boşuna meşgul olacağı tarzında düşünceleri de etkili olmuştur.²³³

²³² Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi...*, s.575.

²³³ B.O.A., DH-SYS, 53/7, Belge No: 3.

İttihatçılar bu gibi önemli çalışmalarına paralel, azınlıkların bir kısmını kontrollerine almak için bunların seçilmelerine yardımcı olmuşlardır. Böylece Meclis-i Mebusan'da da bu grupları hoşnut etmek suretiyle kontrol altına alabileceklerini düşünmüşlerdir.²³⁴Bu yüzden de 1908 yılında yapılan seçimlerde Taşnak ve İttihatçıların işbirliği içinde seçime girdikleri görülmektedir. Ülkenin gelişmiş bölgelerinde Türk seçmenler kadar Ermeni ve Yahudi seçmenler tarafından da destek alan İttihatçılar, bu seçimlerden başarıyla çıkmıştır. Hatta İttihatçıların aday gösteremediği yerlerden de azınlık adaylarının desteklenmesi söz konusu olmuştur. Yapılan seçimler sonucunda on milletvekili çıkarmayı başaran Ermeniler bundan sonra da bu yönde yapıcı adımlar atmalarına devam edeceklerdir.²³⁵

Cemiyetin bu manada yaptığı çalışmalar büyük savaşa kadar başarılı olmuştur. Bu başarı şeklen de olsa ülkede bir birliktelik tesis etmeyi başarmıştır. Mesela Trablusgarb'ın İtalyanlarca işgaline karşı bir Osmanlı olarak Taşnak komitelerinden büyük tepki gelmiştir. Komitenin Elazığ Vilayeti şubesinin gazetelerde yayınlanan telgrafi bu açıdan önemlidir. Bu ilanda şunlar yazılmıştır:

“İtalya'nın Trablus'da desisekarane hücumuna karşı bütün Osmanlılar dahil ihtilafları bertaraf ederek bilatefrik milliyet-i ittihad ve hükümete muavenet etmek vecibe-i necibe-i hamiyetdendir...”²³⁶

Ülkede barışın tesisi için başlatılan çabalar 1913 yılına kadar iyi yönde sürmüştür denilebilir.²³⁷Bu sürecin Ermeniler açısından önemsenmesinde de yine Ermenilerin Vilâyât-ı Şârkiyye'de yapılacak ıslahatlardan önemli kazanımlar elde etmek düşüncesi vardı. Komiteler bir taraftan uysal gözükererek ıslahat görüşmelerinde güçlü olmayı düşünürken diğer taraftan da bölgede taşkınlıklar, cinayetler işlenmesini teşvik ederek Osmanlı Devletini baskı altına almayı düşünmekteydiler.

Bu stratejilerinde de başarılı olmuş gözükyorlar. Islahat görüşmelerinde İttihat ve Terakki hükümeti de Ermenilerin bu gibi baskı ve stratejilerini yok etmek ve görüşmelerde zayıf düşürmek için Taşnaksutyun Cemiyeti'ni muhatab olarak görmek düşüncesi kısa sürede hükümeti haklı çıkaracak sonuçlar vermiştir. Osmanlı Devleti'nin

²³⁴ Feroz Ahmad-D.A. Rustaw, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler...”, s.257-258.

²³⁵ Turgay Akkuş, 1909 Adana Olayları (Y.L.T), İzmir 2002, s.40.

²³⁶ Mamûratü'laziz Gazetesi, 28 Eylül 1327/ 11 Aralık 1911, No:1254.

²³⁷ Akkuş, 1909 Adana Olayları...s.39.

Taşnakları muhatab olmak istemesi ilk önce Rusya destekli Ermenileri ciddi olarak endişeye düşürmüştür. Bu gerçek , Osmanlı belgelerine şöyle yansımıştır:

“Ermeni Taşnaksutyun Cemiyetinin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti amal ve efkarına mümaşaat ederek Vilâyât-ı Şârkiyye meselesinin hal ve faslı için doğrudan doğruya Babıali ile müzakereye girmesinden ve bu suretle selahiyeti haricinde bulunan umur-ı mahalliyeye müdahale eylemesinden Tiflis Ermeni gazetelerinin bundan iki mah mukaddem olur ve diraz bahsederek bu fiillerinden dolayı cemiyet-i mezkure ile Halacyan Efendiye itham ve mesul addetmelerinden Rüşt ile civarı Ermeniler arasında Taşnaksutyun Cemiyeti aleyhinde bir cereyan peyda olduğu...vs.” Taşnaksutyun’un hıyanetinden bahisle civar Ermeniler namına Kafkasya’daki Ermeni gazetelerine bir protestoname irsali teklif edildiği...”²³⁸

Ancak bütün bu gibi iyi niyet çabaları karşısında Ermeniler amaçlarından vazgeçecek gibi gözüküyordu. Bu sırada Balkan Savaşlarının çıkması, Rumeli’den büyük toprak kaybının yaşanmasının kamuoyunda yarattığı olumsuz havayı değerlendirmek isteyen komiteler bunlardan yararlanma çabaları içinde de olmuşlardır. Özellikle Rusya ve diğer emperyalist devletler Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışmak ve insiyatifi elden bırakmamak için sürekli olarak hükümeti baskı altına alma yönünde çalışmaktaydı.

Bu gerçeği ve bundan sonraki gelişmeleri Ermeni tarihçi Leo şöyle özetler; “Ermeni Taşnaksutyun ile İttihat ve Terakki ilişkileri bir yıl kadar sürdü. Balkan Harbi, Türkleri fena bir hale getirdi. Taşnaksutyun’unda Türk hükümetiyle hesaplaşması ortada kaldı. Ne ile ? Tabii ne kuvvet, ne silah ve ne de parlamentodaki adamlarıyla. Çünkü Millet Meclisi’nde on kadar Ermeni milletvekili vardı. Bunun çoğu, Genç Türklerin yardımıyla seçtirilmişti. Ermeniler o kadar dağınıktılar ki çoğunluğu kazanmaları, bir tek milletvekili bile fazla çıkarmaları mümkün değildi. Şu halde ne kalıyordu? Taşnaksutyun’un eski, uğursuz, kana bulanmış bir silahı vardı. Altmış birinci madde. Bunu tekrar meydana attı, ortalığı ayaklandırdı. İttihat ve Terakki ile ilişkiler çözüldü. Taşnaksutyun Çarlığın kucağına atıldı...”²³⁹

²³⁸ “Rusya konsolotosunun tacirbaşlarından Şahbaziyan ve Mosis nam kimseleri iş bu cereyanı takviye etmek için Rusya devletinin faaliyet eylemekte olduğu...” B.O.A, DH-KMS, 2-2/5, Belge No:16.

²³⁹ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi...*, s.577.

Ermeni komiteleri büyük savaşın arifesinde bütün iyi niyet çabalarını bir tarafa bırakarak gerçek niyetlerini gerçekleştirmek için yoğun bir faaliyet içinde oldular. Bunlardan en dikkat çekici olanlarından biri de Haziran 1914'te Erzurum'da Taşnaksutyun kongresini düzenlemeleriydi. Yaklaşık iki hafta süren bu kongreye bir çok vilayetten temsilci katılmıştı. Bu kongrede hükümete karşı takip edilecek politikalar ele alınmış, tartışılmış ve "İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmayı onun siyasi programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadeleye girmeye karar vermiştir."²⁴⁰

Görüleceği üzere pamuk ipliğine sarılmış bu gibi ilişkiler en küçük olumsuzluklarda kopabiliyordu. Büyük savaş arifesinde yaşanan bu gibi olumsuzluklar, komitelerin, patrikliğin, politikacıların ve Rusya'nın kışkırtmalarıyla da ülkede sosyal barışın tesisine engel olunmak isteniyordu. Osmanlı Hükümetinin bu bağlamda üzerine düşeni yaptığı görülür. Özellikle Vilâyât-ı Şârkiyye'de ıslahatların yapılması için gösterdiği özveri takdire şayandır. Ancak bütün çabalara rağmen Ermeni komitelerinin ve Rusya'nın müdahaleci yaklaşımları bitmek bilmemiş ve Birinci Dünya Savaşının çıkmasını bekler bir halde tabir-i caizse baltaları gömmüşler ama yerlerini unutmamışlardı. Bu yüzden Ermeniler amaçlarına ulaşabilmek için savaşı çok büyük bir fırsat bilmişlerdir.

E- Vilâyât-ı Şârkiyye'de Islahat Meselesi

1- II.Meşrutiyet Döneminde Vilâyât-ı Şârkiyye'de Islahat Meselesi'nin Gündeme Gelmesi

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında en çok telaffuz edilen kavramlardan birisi de ıslahattır. Bu kavramdan ne anlaşıldığı açık değildir. XX.yy.'ın ilk çeyreğinde de ıstılah manasının dışında birçok manada kullanılmıştır. Hele diplomasi dilinde yabancılar; memleketin bir kısmını parçalayıp ayırma ve bir kısım azınlığın nemalanmasını temin için kullanmıştır. Islahat; herhangi bir azınlığın lehinde, o azınlığın refah ve yükselmesinden ziyade Osmanlı Devleti'nin haysiyet ve bağımsızlığına kastetme için kullanılmaktan çekinilmemiştir.

²⁴⁰ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s.732.

Şârk Meselesi de bu politikanın etrafında anlaşılabilir²⁴¹. İnsanlık, medeniyet adına yapılan taleplerin hemen hepsi Osmanlı Devleti'ni sarsarak temelini; dahili tefrikalarla çürütüp, dış güçlerin rahat hareket edebileceği ve asıl amaçlarına kolayca ulaşabilmelerini sağlamaya matuf kisve bir kavram olarak anlaşılmalıdır.

Bu kavram Osmanlıca'da; teceddüd yani yenileme, Almanca ve İngilizce'de; reform, Fransızca'da; reforme kavramlarının karşılığıdır. Genel olarak herhangi bir kuruluştaki, Devlet düzeninin eskimiş ya da bozulmuş olan yanlarını düzeltmek, yeniden yapılanma, yeniden şekillenmenin adıdır. Osmanlı tarihinde gerileme döneminden başlanarak zaman zaman batı örneğine göre girilen yenileşme ve ilerleme atılımlarına verilen addır²⁴².

Şu halde yukarıdaki tanımlama gereği bu kavramın Osmanlı Devleti geleneklerinde uygulanma alanı bulunduğunu söyleyebiliriz. Ermeni Meselesi çerçevesinde kavram ele alınacak olursa 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi'nin bir dönüm noktası olduğu görülebilir. Bu savaş öncesine kadar bir Ermeni Meselesi yoktu. Ancak bu savaş sonrası uluslararası boyutlara ulaşan ve imparatorluğun yıkılmasına hatta Lozan'a kadar süren bir mesele haline gelmiş oldu²⁴³. Bu durumu Rusya'nın bu savaşta Vilâyât-ı Şârkîyye'yi işgal ederek burada yaşayan Ermeni azınlığı sözde bağımsızlık adına Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmasıyla boyutlanmış Ayestefanos ve Berlin Antlaşmaları'nda Ermeni azınlığının bulunduğu şehirlerde ıslahat yapılması yönünde hükümler konulması ve bunlara dayanarak Rusya ve Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalelerine kadar devam etmiş, özellikle de İngiltere ve Rusya'nın çıkarları doğrultusunda II.Meşrutiyet'e kadar bir takım ıslahat projeleri uygulamaya konulmuştur²⁴⁴.

1908 II.Meşrutiyet'in ilanı ile ülkede hürriyet, eşitlik, kardeşlik vs. sıkça ifade edilmiş, bunlara olan ilgi katlanarak artmıştı. Bu tarihe kadar azınlıklar arasındaki kin,

²⁴¹ Babanzade İsmail Hakkı, "Islahat Meselesi", *Tanin* (18 Şubat 328), No.1528.

²⁴² Bekir Sıtkı Baykal, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1974, s.63.

²⁴³ Ermeni Meselesinin Uluslar arası bir mesele olma süreci için bakınız. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul, 1986.

²⁴⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, c.VIII*, Ankara, 1995, s.126.

nefret ve düşmanlıklar son bulmuş, ülkede sevinç, mutluluk manzaraları yaşanır olmuştur. Ancak, bu büyük serbestlik dönemi Ermeni komitecilerini cüretlendirmiş, ülkede teşkilatlanma, Ermeni azınlığı silahlandırma ve önemli yerlere silah depoları kurma; gazete, risale, kitap, dergilerle kara propagandaya başlanılmış, Ermeni gençlerinin beyinleri yıkanarak devlete karşı silahlamaları istenmiş, Avrupa'da önemli şehirlerde dünya kamuoyunu etkilemek için teşkilatlanmışlardır.

Talari ve Sasun İsyanları'yla amaçlarına ulaşmayı başaramayan Ermeniler, her açıdan önemli bir yer olan Adana'da yeniden isyan etmişlerdi. Amaçları büyük devletlerin ilgisini Ermeni meselesine yönlendirmektir. Ancak bu durumdan da istediklerini almayı başaramayan Ermeni komitacılarından bazıları İttihat ve Terakki Fırkası ile anlaşarak birlikte hareket etmeyi tercih etmekten başka çıkar yol bulamadılar. Mesela İstanbul Milletvekili Kirkor Zöhrab, Nafia Nazırı olacak Hallaciyani, Erzurum Mebusu Vartakes Dahiliye Nazırı olan Talat Bey ile anlaşmayı uygun yol görenlerdendir. Bu gelişmeler memnuniyet vericiydi. İttihat ve Terakki Partisi de ülkenin içinde bulunduğu bu zor anlarda bu gibi kişilerle anlaşmayı uygun görmüştü. Bu görüşmeyi teyid eden Mehmet Ali Ayni Bey, Talat Paşa ile arasında vuku bulan bir anekdotu hatıralarında şu şekilde anlatır: "O sırada Talat Bey Dahiliye Nazırlığı'na geçmişti, ben de ondan biraz evvela Elaziz'e vali olarak tayin edilmiş olduğumdan yeni Nazırı tebrik için Babiâli'ye gitmiştim. Bir iki gün zarfında yola çıkacağımı söylediğim vakit bugün gelen giden çok, iki gün sonra görüşelim, söyleyeceğim şeyler var demişti. İkinci görüşmede vilayet dahilindeki müslim ve gayri müslim bütün unsurlar arasında anlaşmanın kurulmasında çalışmaklığımı gayet samimi bir lisanla tenbih etmişti. Dahiliye Nezareti'nde Talat'a halef olan Halil Bey zamanında ise vilayetin en tenha bir köşesinde mesela Ermeni Kiragos'un bir topal eşiği çalınışa kıyamet kopar ve telgraflar gelirdi. Şu halde Talat'ın Ermenileri memnun etmek için her ne mümkünse yapmak istemiş olduğuna şahadet etmeyi vicdani bir borç bilirim"²⁴⁵.

Girit olayları, Bosna Hersek'in elden çıkması, Trablusgarp ve Balkan Savaşları, Yemen isyanı ve ülkenin birçok yerinde çıkan isyanlar karşısında çok zor anlar yaşayan Osmanlı Devleti'ne karşı Ermeniler buldukları her fırsatı değerlendirme çabası

²⁴⁵ Mehmet Ali Ayni, *Ulusçuluk (Milliyetçilik)*, Der.Nezih H.Neyzi, İstanbul, 1997, s.337-338.

içindeydiler. Ermeni Patriki Zevan Efendi 29 Nisan 1911’de Sadrazamı ziyaret ederek istekleri konusunda bir muhtıra vermiş, Taşnak Cemiyeti’nden Dr.Zavriev de Rus Elçisi Giers’e müracaat ederek Rusların yardımını istemişti. Rus Hariciyesi ise Avrupalı büyük devletlere müracaat ederek Şârk vilayetleri için yapılması kaçınılmaz ıslahat hususnuda ortak hareket edilmesini istemişti²⁴⁶.

1908-1913 yılları arasında yaşanan son gelişmeler karşısında Ermeni ıslahatının yeniden uluslararası bir boyut kazanması Osmanlı Hükümeti’ni harekete geçirmiştir. Amaç büyük devletlerin müdahalelerini zamanında kesmek, hükümetin istediği gibi ıslahat projesini büyük devletlere kabul ettirmektir. Bu maksatla 24 Nisan 1913 tarihinde İngiltere’ye başvuran Babıali, Vilâyât-ı Şârkîyye ıslahatı hakkında düşüncelerini anlatmış ve Ermeni Meselesi hususunda kalıcı ve akılcı çözümler için İngiltere’den gerekli yardım talebini iletmiştir. Ancak bu talep karşısında Rusya’nın tepki göstereceğini anlayan İngiltere yardım yerine Rusya’ya müracaat etmişti. Rusya ise bu teklife sıcak bakmış, bu projenin daha da geliştirilerek uygulanabileceği yönünde beklenti ve görüşlerini diplomatik yollarla Osmanlı Hükümeti’ne iletmiştir. Osmanlı Hükümeti ,27 Mayıs 1913’de Rus ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na bir nota vererek bu konuda görüşlerini şöyle beyan etmiştir: “Babiâli’ye şu iki yoldan birini seçmesi önerilebilir. Ya Rusya ile bir menfaat birliği kurarak onunla çalışmak yada Rusya’nın kimseye karşı hiçbir üstlenmesi olmadan olayların gerektireceği biçimde kendi menfaatlerini korumaya kalkışmasını göze almak...”²⁴⁷ Görüleceği üzere Rusya Ermeni ıslahatı hususunda her türlü yolu göze almıştır. Ruslar strateji olarak üç aşamalı bir yol benimsemişlerdir. Birinci aşamada Ermenileri Osmanlı Devleti nezdinde imtiyazlı konuma getirme, ikinci aşamada; muhtariyetle yönetilecek bir Ermenistan kurmak, üçüncü aşamada ise Türk Ermenistan’ı diye bilinen Vilâyât-ı Şârkîyye’yi de kapsayacak Rus hegemonyası altında piyon bir Ermenistan hülyasını Rus isteklerine göre gerçekleştirmektir²⁴⁸. ıslahat meselesi’nde Rusya kadar İngiltere ve Almanya’nın

²⁴⁶ Aynî, *Ulusçuluk...* s.338.

²⁴⁷ Mim Kemal Öke, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1996, s.123.

²⁴⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarih, c.IX*, Ankara, 1996, s.377.

da bir takım beklentileri vardı. Rusya ile ters düşmeyi çıkarlarına aykırı gören İngiltere akılcı bir siyaset takip ederek; hayali Büyük Ermenistan'ı kendi kontrolü altına alarak Rusya'nın sıcak denizlere inmesini kontrolü altına alabilmeyi uzun vadede çıkarlarına uygun görüyordu. Almanya açısından ise Vilâyât-ı Şârkiyye için ve Osmanlı Devleti ile dostane ilişkilerin devamı esastı. Rusya ve İngiltere'nin kendi hedeflerine ulaşması Almanya'nın ekonomik ve siyasal çıkarlarına tamamen tersti. Rusya'nın bağımsız Büyük Ermenistan'dan beklentileri Almanya'yı Osmanlı Devleti ile daha da yakınlaşmasına sebebiyet vermişti. Bu maksatla Almanya her platformda bağımsız büyük Ermenistan isteklerine olumsuz yaklaşmış ve buna engel olmayı istemiştir²⁴⁹. En azından buna engel olunamayacaksa bu hayali devletin Osmanlı Devleti'nin denetimi altında olması stratejisini takip etmiştir.

a) Vilâyât-ı Şârkiyye Islahatı Hakkında Osmanlı Devleti'nin Görüşleri

Osmanlı Hükümeti hiçbir zaman Vilâyât-ı Şârkiyye'de ıslahat yapmak gereğini inkar ve ihmal etmedi. Bu manada, ilk teşebbüsü kendisi başlattı ve bunu fiiliyata geçirmekten de geri durmadı. Ancak büyük devletlerin menfaat çatışması bu gibi kalıcı çözümlere hep engel olmuştur.

II. Meşrutiyet sürecinde Mecliste temsil edilme hakkına kavuşan Ermeni azınlık vekilleri sürekli bir şekilde Patrikliğin de teşvikiyle Ermeni azınlığa imtiyazlar kazandırma ve başta Vilâyât-ı Şârkiyye olmak üzere Ermenilerin yaşamış olduğu yerlerde ıslahat yapılması noktasında hükümetini sıkıştırmaktaydı. Bütün bu taleplere karşı duyarsız kalmayan hükümet her fırsatta bu meseleyi ele almış ve komisyonlar kurarak işi ciddiye aldığını göstermiştir. Mesele; 18 Şubat 1912 tarihinde İstanbul Mebusu Zöhrab, Erzurum Mebusu Vartekes, Van Mebusu Papesyan, Sivas Mebusu Dagavaryan, Muş Mebusu Kagan, Kazan Mebusu Hampersum, Tekfurdağı Mebusu Agop Boyacıyan, Erzurum Mebusu Pastırmacıyan.. vs.den oluşan Ermeni mebusları Meclise bir muhtıra vererek Vilâyât-ı Şârkiyye'de ıslahatın lüzumunu vurgulamışlardı.

²⁴⁹ Görüleceği üzere Almanya ve Osmanlı Devleti'nin bu şekil ilişkileri 1914 I. Dünya Savaşı'na birlikte katılma sürecinin çok önemli halkalarıydı.

Buna karşılık da hükümet bu istekleri ciddiye almış ve ilgili bakanlardan mürekkep bir komisyon kurarak çalışmalara başlanmıştı²⁵⁰.

Bütün bu isteklere karşılık Osmanlı hükümeti, yapmayı düşündüğü ıslahatı aşama aşama hayata geçirme taraftarıydı. Önce bütün ülkede idarenin sonra Vilâyât-ı Şârkiyye için köklü ve geniş bir ıslahat yapmayı o günkü şartlarda programına uygun görüyordu. Bu görüş hem akılcı, hem de kalıcı olanıydı. Bu maksatla ilk teşebbüs olarak Avrupa'nın yardımını istedi.

Babiali bu konuda samimi adımlar atmaya hazır görünüyordu. Gerek Sadrazam Mahmut Şevket Paşa gerek Sait Halim Paşa Kabineleri ıslahatlar hususunda hemfikir olarak hareket etmişlerdi. 1912'e Mehmet Şevket Paşa döneminde İngiltere hükümetine müracaatla Ermenistan'a icra olunacak ıslahat için ortak bir çalışma başlatılmasını teklif etmişti. Bu teklifte; bu bölgelerde jandarma teşkilatını kurmak ve buralara yeterli miktarda memur ile beraber üç Müfettiş-i Umumi tayini isteniyordu. Edward Grey esas itibariyle bu müracaata sıcak bakmakla beraber herhangi bir teşebbüste bulunmadı. Osmanlı hükümeti ise bir adım daha atarak, Grey'in bu suskunluğunu bir kabul ediş olarak görüp, İngiliz Müfettişlerinin isimlerini açıkça yazıp, İngiliz hükümetinden bunları istedi²⁵¹. İngiliz hükümeti buna karşılık daha da ileri giderek Osmanlı Devleti'nin bu isteklerine hayır cevabı verdi.

İngiltere'nin bu çelişkili tavrı ve politikalarını Novoye Vremya Gazetesi şöyle değerlendirmiştir: "Bu hal Türkiye'nin beslediği ümitlere karşı şiddetli bir darbe teşkil etti. Osmanlı matbuatı İngiltere'nin Türkiye'ye karşı eskiden beri takip ettiği siyasetin tebeddüle uğradığına dair neşriyatta bulunmaya başladı. Bu propaganda esnasında Hind İslamların menafii en müessir bir amil olarak mevzubahis edilmesi unutulmadı... İngiltere Devlet-i Osmanıyye'ye ıslahat hususunda muavenet edecek ve fakat diğer

²⁵⁰ "Birinci muhtıradan beyan olunan mevaddan bir ikisinden maadası şayan-ı kabul görüldüğünden Dahiliye, Harbiye, Adliye ve Ticaret ve Ziraat Nazırlarından mürekkeben teşkil olunacak bir kamuoyunca zikrolunan muhtıraların tedkikatiyle ittihazı lazım gelen tedabirin ba mazbata bildirilmesi hususunun müşarüleyhe tebliği tezelkür kılındı". **B.O.A, Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, 159/143. "Vilâyât-i Şârkiyye'ye ait ıslahatın tezekkürü zımında Dahiliye Nezareti'nce müteşekkül encümünde mütalaa olunmak üzere zikir olunan...", **B.O.A, MV**, 172/28.

²⁵¹ "Vilayatta Islahat Meselesi", **Tanin**, 26 Eylül 1329/ 9 Aralık 1913, No.1723.

devletlere ait menafiin nazar-ı dikkaten uzak tutulmamasına müsaade etmeyecektir²⁵². Ancak hükümetin bu talebine, birtakım siyasi gelişmelerden dolayı herhangi bir resmiyet ve şekil verilememiştir. Çünkü istenen müfettiş ve müşavirler Avrupa'dan gelecekti. Bunları göndermeyenler de yine her fırsatta ıslahat diye Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakma gayretinde olan Avrupalı devletlerdi. Bütün bu gecikmeler ve engellemeler ne olursa olsun Osmanlı Hükümeti'nin Vilâyât-ı Şârkiyye'de vaziyetin pek mühim olduğunu bilmekteydi.

Osmanlı Hükümeti, ıslahat konusunda iki hususa büyük önem verdiğini görmekteyiz. Birisi devleti bütün organlarıyla yeniden teşkilatlandırmak, diğeri de bu yeni teşkilatın en iyi şekilde uygulanmasını temin etmektir²⁵³. Bunun da hükümet programına göre olmasını istiyordu. Oysa ki, Avrupalı devletler, müfettiş ve müşavirler aracılığıyla siyasi fikirlerini Osmanlı Devleti'ne empoze gayretindeydi. Bu tür yaklaşımlar elbetteki ıslahat meselesini bir çıkmaza sokuyordu. Yine ıslahatların amacına ulaşması için ciddi miktarda parasal desteğe de büyük ihtiyaç vardı. Meseleyi çıkmaza sokan sebeplerden birisi de bu idi. Bu para nereden bulunacaktı? Osmanlı Devleti'nin içinde yaşadığı büyük sıkıntılar karşısında ıslahat için büyük miktarda para ayırması zor görünüyordu. ıslahat için nasihatları olan Avrupa'nın eğer istekleri sadece vakit geçirmek değilse bu işe parasal destek vermesini bekleyen Babıâli'nin bu talepleri karşılanmayınca işin Avrupalı devletlerce geçiştirildiğinin görülmesi birtakım şüphelere sebebiyet vermişti²⁵⁴.

Büyük Devletlerin baskıları ve istekleri ne olursa olsun Babıâli ve İttihat Terakki Fırkası'nın tedbiri elden bırakmadığını görmekteyiz. En azından bu devletlerin niyetini

²⁵² Osmanlı Hükümeti'nin zikrettiği Müfettiş-i Umumilerden birisi daha önceleri Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş Mister Robert Windhan Grevs idi. "Vilayat-ı Şarkiye Islahatı", **Tanin**, 19 Teşrin-i Sani 329/ 1 Şubat 1914, No.1761.

²⁵³ Hüseyin Cahid, "ıslahat-ı Cedideye Doğru", **Tanin**, 13 Haziran 328/ 26 Ağustos 1912, No.1373.

²⁵⁴ "ıslahat bahsine gelince, Osmanlı İmparatorluğu'nda vücuda getirilecek ciddi bir ıslahat birçok paralar sarfına tavakkuf eder. Parasız ıslahat dünyanın hiçbir yerinde yapılmaz. Anadolu'nun altı mıntika-i teftişiyesine peyderpey taayyün ederek ihtiyaçlar bir an içinde tatmin maddeten gayri mümkün olmakla birlikte ehemmi-i mühimme takdim suretiyle atılacak". "ıslahat Yapmak İçin" **Tanin**, 31 Kanun-i Sani 329/ 13 Nisan 1913, No.1846.

ve samimiyetlerinin ölçülerini dikkate alıyorlardı. Bu konuda Hüseyin Cahid'in ciddi bir siyasi analiz yaptığını biliyoruz. Tanin'de çıkan bir makalesinde şunları yazmaktadır: “Şimdi Türkiye'nin şu muharebe yorgunluğundan kurtulup kuvvetlenmesine ve kuvvetli bir halde yaşamasına mani olmak Türkiye'yi tezlil ve tahkir ederek alem-i İslam nazarında ehemmiyetini kırmak maksadıyla bir Avrupa ehl-i salibi teşekkül ediyor demektir. Çünkü Şârkî Anadolu'da Avrupa kontrolü tesis etmek üzere devletler arasında husule gelecek bir ittifakın başka bir maksadı yoktur. Maksat ciddi ıslahat yapmak ise devlet-i aliyyenin haysiyetine, hukuk-u istiklaline taarruz etmeden bunu temin için bir çare bulunabilir”²⁵⁵. Yine Hüseyin Cahid Bey, Avrupalı devletlerin bu açık düşüncelerine karşı aynı makalesinde İttihat ve Terakki Fırkasının'nın bir ideloloğu olarak fırkanın bu meseleye olan mesafesini şu şekilde anlatmaktadır: “Memlekette İttihat ve Terakki kabinesi buldukça biz buna imkan tasavvur edemiyoruz. İttihat ve Terakki, Avrupa düşmanı değildir. İttihat ve Terakki bilakis Avrupa ulumundan, terakkiyetinden tecaribinden istifade ederek şu atıl ve uyuşuk Şârka yeni bir hayat getirmek, XX.asır medeniyetine sokmak fikir ve azminden doğmuştur. Fakat İttihat ve Terakki bu inkılâb ve teceddüdü vatan haysiyet ve istiklaline hürmet ederek ve ecanibe de bu hiss-i hürmeti telkin etmek isteyerek mevki-i fiile çıkarmak azmindedir. Bir Avrupa kontrolünü kabul etmek İttihat ve Terakki'nin temelinde ruhuna, hikmetine aykırıdır. Binaenaleyh İttihat ve Terakki için böyle bir teklife boyun eğmek katiyyen imkan haricindedir”²⁵⁶.

Babiâli'nin bu düşüncelerinde samimi ve kararlı olduğunu görmekteyiz²⁵⁷. Zira, Avrupalı devletlerin ve Rusya'nın baskılarını durdurmak için birtakım girişimlerde

²⁵⁵ Hüseyin Cahid, “Şarki Anadolu İçin”, **Tanin**, 9 Teşrin-i Sani 329/ 22 Ocak 1914, No.1764.

²⁵⁶ “Eğer Avrupa'nın bütün şark meselesini tekrar mevzu-u bahs etmeye azmi vardı bunu bir bahane tutmak istiyorsa o başka. Fakat Avrupa aheng-i düvelisi Türkiye'nin tamamıyet-i mülkiyesine ve bekasına hürmet ederek bu memlekette ıslahat sokmak emelinde ise şu tertibat ve tasavvurat ile emeline... muhalif bir yol takip ettiğini söylemeyi bir vazife biliriz”. Hüseyin Cahid, a.g.m., **Tanin**, 9 Teşrin-i Sani 329/ 22 Ocak 1914, No.1764.

²⁵⁷ Osmanlı Devleti'nin ıslahatlar hususundaki samimiyetini bu çerçevede oluşturduğu heyet ve komisyonları fiiliyata geçirmesinden anlayabiliriz. Mesela, 30 Kanun-i Sani 1327/ 12 Nisan 1911, tarihinde **Tanin**'de çıkan bir habere göre problemleri yerinde incelemek üzere oluşturulan bir

bulunur. Bu maksatla vilayetlerde Umumi Meclislerin yerinde kararlar alarak, kendi bütçelerini ve memurların görevlerini tespit eden İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu 26 Mart 1913 tarihinde çıkarılır²⁵⁸. “Sulh Hakimleri hakkında” çıkarılan bir kanunla da hakimlerin yetkileri ve yeni mahkemelerin kurulması 24 Nisan 1913 tarihinde çıkarılmıştır²⁵⁹.

Vilâyât-ı Şârkiyye Islahatı hakkındaki düşünceler ve uygulamalar yerli basında olduğu kadar yabancı basında da oldukça büyük ilgi toplamıştır. Avrupa’da Ermeni lobilerinin endişe ve istekleriyle şekillenen kamuoyu ıslahat hakkında takip edilecek stratejiyi öğrenmek için büyük gayretler içinde olmuşlardır. Bu çerçevede hükümetin üyesi olduğu kadar ıslahattan sorumlu bir bakan olan Talat Paşa’nın ne düşündüğü dolayısıyla hem hükümet hem de İttihat ve Terakki Partisi’nin düşüncelerinin ortaya konulacağı bir röportaj Fransızların ünlü Union (Birlik) Gazetesi’ne verilmiştir. Tanin Gazetesi’nin bu gazeteden yaptığı iktibasta; röportaj, hükümetin Vilâyât-ı Şârkiyye ahalisinin şikayet etmekte olduğu problemler karşısında ne gibi çözüm önerileri sunacağı sorusuyla başlamıştır.

Talat Paşa, bu soruya karşılık olarak söz konusu sıkıntılara nelerin sebep olduğunu açıklamak suretiyle cevap vermiştir. Bu sebepler şunlardır:

- 1- Asayiş ve düzeni sağlayacak kuvvetin yeterli olmadığı,
- 2- Göç eden Ermenilerin yerleri ve malları sahip olarak addedilerek başkalarının el konulmuş veyahut Kürt reislerince zaptedilmiş olduğundan avdet eden Ermenilerin yerlerinin ve mallarının iadesini istemesi,
- 3- Görevli memurların seçiminde büyük bir dikkat gösterilmemesi,
- 4- Memur kadrolarında Ermenilere yeterince yer verilmemesi,

---

heyetin Vilâyât-ı Şârkiyye’ye gitmesi karara bağlanmıştır. Evkaf Nazırı Hayri Beyefendi’nin bir Heyet-i Mahsusa riyasetinde Vilâyât-i Şârkiyye ıslahatı için havalî-i mezkûreye gitmesi esas itibarıyla tekerrür etmiştir. Heyet Mart’ın 15’inde hareket edecektir”. **Tanin** 30 Kanun-i Sani 1327/12 Nisan 1911, No.1238.

²⁵⁸ M.Hanefî Bostan, **Said Halim Paşa**, İstanbul, 1992, s.46. Vilayet kanunu hakkında daha geniş ve ayrıntılı bilgi için bakınız; Erkan Tural, **1329 (1913), İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu (Y.Y.L.T.)** İzmir, 2000.

²⁵⁹ Bostan, , **Said Halim Paşa...** s.46.

- 5- Genç kızların kaçırılıp iffal edildiği, buna karşılık suçluların cezalandırılmadığı,
- 6- Yirmi yaşından küçük kızların evlilik yoluyla veyahud da teşvik yoluyla din değiştirmelerinin ahali arasında sıkıntı yaratması.
- 7- Aşiretlerin veya Kürt ağalarının gayrimeşru yollarla vergiler toplaması, azınlıkların büyük sıkıntılar çekmesine sebep olması,
- 8- Bu zamana kadar bölge halkının buldukları şikayetlerin yeterince takip edilmediği, suçluların yakalanmadığı ve bunların cezalandırılmadığı... vs.

Talat Paşa bölgede yaşayan veya yaşadığı iddia edilen söz konusu sıkıntıları tespit ettikten sonra bu problemlerin çözümü için hükümet olarak aldıkları tedbirleri de şu şekilde ifade etmektedir:

- 1- Hükümetin ana stratejisi; bölgede katı bir emniyet ve asayişin teminidir. Bunun için Vilâyât-ı Şârkiyye'de jandarma birliklerinin sayısını ve niteliklerini artırarak, bölgeyi birtakım mıntıkalara ayırarak Rumeli'den tecrübeli jandarma zabitanını tayin ederek kendilerine bir ecnebi zabıt ve bir mülkiye müfettişi gönderilmesi. Bu yeni kadrolar zaman kaybedilmeden Erzurum, Sivas, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamûratülaziz'e gönderilecektir.
- 2- Hükümet kurulması düşünülen bu jandarma birliklerinin uzun bir zaman alacağını düşünerek, askeri birlikleri lüzumu halinde jandarmanın emrine verileceği,
- 3- Hükümet adli görevlilere eşkiyanın takibi ve en şiddetli şekilde cezalandırılması için geniş yetkilerin verildiğini,
- 4- Bölge halkından toplanan gayr-i meşru vergilerin ve haraçların toplanmasını şiddetle yasaklandığını,
- 5- Arazi meselelerinin çözümü için komisyonlar kurulduğunu,
- 6- Arazi meselelerinin çözümü için dahası kalıcı olması için kadastro usulünün tatbik edileceğini,
- 7- Bölgede görev yapan memurlar hakkında yapılan şikayetleri zamanında çözümleyebilmek için vilayet kanunu ile valilere geniş yetkiler verildiğini,
- 8- Mülkiye müfettişlerinin sayısını artırarak, her vilayete bir müfettiş gönderileceği,

9- Bundan böyle bölgede görev yapacak memurların seçiminde özen gösterileceği, bu memurlarda bölgenin lisan ve gelenek göreneklerini bilen, müslüman, Hıristiyan farkı düşünmeyenlerin gönderilmesi... vs.²⁶⁰

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere hükümet herhangi bir yabancı müdahaleye yer vermemek için bütün gayretiyle çalışmaktaydı. Bu meseleyi devletin bir iç meselesi olarak görerek o zor dönemde bile bu işe eğilmeleri, çözüm yolları aramaları küçümsenmeyecek aksine takdire şayan gayretler olarak görülmesi gerekir.

b) Vilâyât-ı Şârkiyye Islahatı Hakkında Ermenilerin Faaliyetleri

II. Meşrutiyet döneminin özgürlükçü havasını istismar etme gayreti içinde olduğu gözlenen Ermeniler, her dönem olduğu gibi ıslahatların gündeme taşınmasında en büyük rolü üstlenmişlerdir. Özellikle de Ermeni Patrikhanesi bu işin başını çekiyordu. Islahatların gündeme geldiği dönemlerde bölge hakkında şikayetler, istekler ve sızlanmaların büyük oranlarda arttığı gerçeği ile karşılaşılır²⁶¹. Bunlar ve istekleri Rusların teşvik ve güdümünde ancak Ermeni istekleriymişcesine hükümetten ve müslümanlardan şikayet etmek suretiyle sözde Ermeni haklarını savunmayı düşünüyorlardı.

1911 yılına gelindiğinde Ermenilerin kara propagandalarının arttığı görülür. Ermeni Patrikhanesi Umumi Meclisi 16 Haziran 1911 tarihinde bir dizi isteklerde bulunur. Bunlar; a) “Derebeyliğin kaldırılması, b) Toprak sorununun çözülmesi, c) İşyarların tevilenmesi (memurların), d) Güven ve baysallığı kurmak ve sağlamak için yeterli askeri birlikler gönderilmesi”²⁶².

Ermenilerin böylesi siyasi isteklerinin ardı arkası kezilmez. Ermeni Mebusu Zöhrap Efendi'nin verdiği layihaya karşı Meclis-i Vükela'nın aldığı karar son derece

²⁶⁰ “Talat Bey'in Beyanâtı, Islahat ve Hükümetin Nokta-ı Nazarı”, *Tanin*, 24 Haziran 329/ 7 Temmuz 1913, No.1654.

²⁶¹ Ermeni Patrikhanesi şikayetlerini tahrir halinde Babiâli'ye sunmuştur. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. *B.O.A, DH-SYS*, 71-1/3-2.

²⁶² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.II, ks. I, Ankara, 1991, s.50.

dikkat çekicidir. Yusuf Hikmet Bayur'un aktardığına göre bu karar şöyle ifade edilmiştir;

- “1- (Dilek): Doğu vilayetlerine bir iki Ermeni valinin atanması ,
(Karar): Herkes, her işin başına, eşitlik üzere geçirilir, dolayısıyla böyle bir ayırma yapılamaz,
- 2- (Dilek): Eşkiyaya karşı gezgin kovalama kolları kurulması,
(Karar): Oradaki askeri kuvvetler zaten eşkiya kovalamasıyla uğraşmaktadır, dolayısıyla ayrıca yapılacak bir şey yoktur,
- 3- (Dilek) Hafif Süvari Alayları'nın genel askeri örgüt içine sokulması,
(Karar): Zaten yapıldı, .
- 4- (Dilek): Jandarmanın çoğaltılması ve düzeltilmesi,
(Karar): Zaten yapıyoruz,
- 5- (Dilek) Bir oymağın üyeleri arasında biteviye ve edimsel bir işbirliği olduğu için bunlardan biri bir suç işleyince o yakalanıncaya kadar o oymağın başkan ve ileri gelenlerinin suçta ortaklıkları ve suçluyu gizledikleri “zannı kanunisine” binaen yakalanmaları,
(Karar): Kanuni ahkamı aşmamak şartıyla olabilir,
- 6- (Dilek): Bekçilerin Rumeli’de olduğu gibi düzenlenmesi ve silahlandırılması,
Karar) Yapılacaktır,
- 7- (Dilek): Eski devirde (istibdat) kariyerinden uzaklaşmak zorunda olan Ermenilerin toprakları hakkındaki kanun layihasının incelenmesinin çabuklaştırılması,
(Karar): İncelenmektedir,
- 8- (Dilek) : Ermeni okul, kilise ve manastırlarına bağlı emlak ve arazi hakkında hükümetçe bir önlem alınıncaya kadar bunların mahluliyeti muamelesinin geciktirilmesi,
(Karar): İncelenmektedir”²⁶³.

Yine Ermeni Patriği Arşaroni Efendi, bölgede meydana gelen olaylarla ilgili eline geçen ihbarları Dahiliye Nazırı Ali Daniş Bey’e iletmış, Ali Daniş Bey de bu gibi

²⁶³ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. I ...s.52.*

hadiselerin sıkça olduğunu ve bölgeye yapılacak şimendüfer hatlarından sonra yapılacak ıslahatlarla bu işlere kesin çözümler getirileceğini söylemişti²⁶⁴. Bölgede meydana geldiği iddia edilen olaylar yurt içinde olduğu kadar yurt dışında da propaganda maksadıyla sıkça kullanılmaktaydı²⁶⁵. Ermeni Patrikhanesi daha da ileri giderek, şimdiye kadar yapılan müracaatların ve isteklerin gereğinin yerine getirilmediği ve bundan sonra da Babıâli ile uyum içinde olunamayacağını, yapılacak herhangi bir çıkar yolunun olmadığı gerekçesiyle Patriklik ve azaları istifa dahi etmeyi göze almışlardır²⁶⁶.

Ermeni Patrikliği'nin bu çıkışları devam etmiştir. Alınan bu kararlardan sonra Patrik Arşaroni Efendi, La Turquie Gazetesi'yle bir röportaj yapar ve bu meseleler hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade eder:

- “1- İstedığımız şey namusumuzun hayat ve emvalimizin hüsn-ü muhafazasından başka bir şey değildir,
- 2- Kürtlerin Ermenileri her fırsatta imha etmeye çalıştığı ve buna rağmen hükümetin ciddi bir tedbir almadığı,
- 3- Jandarma kuvvetinin ıslahıyla sayısının artırılması,
- 4- Hem Ermeniler hem de Kürtler için mekteplerin açılması,
- 5- Vilayetler için karayolu ve şimendüfer hatları yapılması,
- 6- Eşkiyaların şiddetle takip edilmesi”.
- 7- Bölgede müslüman ve Hıristiyanlar hakkında eşitlik gözetilmeli,
- 8- Hükümete Cumartesi günü bir layiha verileceği,
- 9- Hükümetin Avrupalı uzmanlardan yararlanması gerektiği,
- 10- Anadolu yabancı zabıtların kontrolü altında olmalıdır,
- 11- Hükümet memurları arasında kabiliyetli olanların var olduğu, ancak Avrupalı mütehassısların memurlar üzerinde denetlemesinin kaçınılmaz olduğu,

²⁶⁴ Recep Karaca, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)**, (Y.D.T), İstanbul, 1999, s.134.

²⁶⁵ “Van ve Bitlis’de meydana geldiği iddia olunan olaylar Bulgaristan’daki Ermeniler tarafından bir miting düzenlenerek protesto edilmişti”. (Karaca, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi ...s.134**).

²⁶⁶ “İşbu istifa meselesi ve alelumum Şarkî Anadolu vilayetlerinin ahvali hakkında Meclis-i Umumi azası meyanında uzun uzadıya müzakere icra olunduktan sonra taşra ahval-i hazırasının vehameti müttefikan teslim edilmişti”. Yusuf Hikmet , **Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks.II**, Ankara, 1991, s.68.

- 12- Vilâyât-ı Şârkîyye; Erzurum Mamuratülaziz, Bitlis, Diyarbakır, Van, Sivas vilayetlerinden mürekkeptir,
- 13- Arazi meselesi mahkemelerde halledilmeli,
- 14- Emlak kanununun işlevsel olması”²⁶⁷.

İstanbul’da bu ve benzeri gelişmeler olurken Şârk vilayetlerinde Taşnak, Hınçak Komiteleri Patrikhane’ye bilgi aktarmaya devam eder. Bölgedeki ağalar ve onların emri altında bulunan memurlardan şikayet olunarak, bu kesimin Ermeniler kadar Kürtlere de zarar verdiklerini ve bunlara karşı gerekli tedbirin alınmasını istedikleri telgrafları gönderirler²⁶⁸. Ermeni Patrik’i de bu sırada Sadrazamı bir heyetle ziyaret ederek görüş ve düşüncelerini aktarır²⁶⁹.

Ermeni Patrikhanesi, Anadolu Heyet-i Islahiyesine katılmak üzere İzmir Ermeni Murahhasası İnceyan Efendi’yi görevlendirmiş, o da “Ermenistan’ı Ermenisiz bırakma”²⁷⁰ siyaseti yapıldığı gerekçesiyle her fırsatta yabancı basına birtakım görüşler serdetmiştir. Dahası bir din adamı sıfatına rağmen özellikle Kürtler hakkında hakaret

---

²⁶⁷ “Malum olduğu üzere Kürtler tamamen cahil adamlardır. Aralarında sekavet ve yağmagirlik kesirdir. Binaenaleyh bu yolda hareket edenlerin süratle tecziyesi ve icabında bunların tedibi lazımdır”. “Ermeni Patriki’nin Beyanati”, **Tanin**, 27 Nisan 329/ 10 Temmuz 1913, No.1596.

²⁶⁸ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, k. III ...s.69.**

²⁶⁹ Bu görüşmede Patrik şu görüşlerini aktarır: “Ermeniler için geçmişdekilerden daha büyük bir yıkım yaklaşmaktadır. Devletin başına gelen yıkımların Hıristiyanlar yüzünden geldiği propagandası biteviye yapılarak müslümanlar kışkırtılmaktadır. Ermeniler biteviye öldürülüyor, yaralanıyor, zorla müslümanlaştırılıyor ve bu zulümlerde bulunan suçlulara dokunulmuyor. Ermenilerin silahları alınıyor ve müslümanlarınkiler bırakılıyor. Rumeli göçmenleri Doğu Anadolu’ya yerleştiriliyor... vs.” Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III... s.70.**

²⁷⁰ “Muhabir: Bu yolda bir ıslahat Türk Hükümeti’nin kendi kendine tatbik edebileceğini zannediyor musunuz?

“Murahhasa: Vazife ve mevki ve hasebiyle hükümetin memurin-i mühimmesiyle çok defa mahramane mülakatta bulunurum. Hemen hepsi de bila istisna ve kemal-i esaf ve samimiyetle beyan etmişlerdir ki muktedir memurin-i devletin fikdanı kendilerinin en büyük bedbahlığını teşkil ediyor. Abdülhamit otuz sene mütemadiyen adam yetiştirilmesine müsaade etmedi. Elyevm bu devleti idame edecek adamlarımız bulunması nasıl kabil olur? İşte bizzat kendi itiraflarından anlaşıldığına göre kendi kendine ıslahat icrasına muktedir değildiler”. “İslahat Etrafında İzmir Murahhasasının Beyanati”, **Tanin**, 28 Haziran 329/ 10 Eylül 1913, No.1654.

ve iftiralar atmış, hükümetin bu işin altından kalkamayacağı bu maksatla yabancılara ihtiyaç olduğunu, açıklamaktan çekinmemiştir.

Bu sırada Ermeni Hınçak Komitesi Merkez-i Umumîsi de tartışmalara birtakım talepleriyle katılır. Kuruluşundan itibaren Ermeni hareketi içinde bulunmuş bir çok eyleme katılmış olan Hınçaklar Romanya'da 1912 Eylül ayında Fırka'nın VII. Kongresi'nde birtakım kararlar almıştır. Muhtar bir Ermenistan'ı mantıklı ve yaşanabilir bir proje olarak olduğunu bunun için de bu projenin bir an evvel gerçekleşmesi gerektiği istenmiştir²⁷¹. Yine Hıristiyan ve müslümanlar arasında eşitliğin imkansız olduğunu bunlardan birinin diğerini idare edeceğinden burada Hıristiyanların tercih edilmesi gerektiği ifade edilmiştir... vs.

Bu görüşleri de İstanbul basınında makes bulmuştur.

Ermeniler yalnız yurt içinde değil, yurt dışında da her fırsatı değerlendirme gayretinde oldular. Mesela, Katogikos Kevork, 10 Kasım 1912 tarihinde Mısır'daki Bogos Nubar Paşa'yı yetkili temsilci olarak Paris'e gönderdi²⁷². Kendisine yardımcı olmak üzere de Taşnaksütyunlular yanındaydı. Paris'te yapılacak Uluslararası Konferansa Vilâyât-ı Şârkiyye Islahatı'na dair kamuoyu oluşturma görevini üstlenmişti. Kendisi Osmanlı kalmak şartıyla Babıâli'nin Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinin icra edilmesi fikrini işlemekteydi²⁷³.

²⁷¹ a)Oldukça muayyen bir müddet içinde Avrupa tarafından intihap edilen bir vali-i Umumi,
b)Azası, ara-yı umumiye ile muayyen bir müddet için seçilen bir Meclis-i Umumi. Bu meclisin seçiminde Ermeni ve müslümanlar arasında cins ve mezhep farkı gözetilmeyecektir.
c)Vali-i Umumi, meclis azasından birini intihap eyleyecek ve intihap edilecek bu zat da memlekette kuvve-i icraiyyeyi haiz olmak üzere birkaç kişi intihab ile bir Meclis-i İdare teşkil edecek.
d)Kanunların yazımında Meclis-i Umumi'de ve meclis-i sairede Ermeni lisanı geçerli olacaktır. "Mesele-i Islahat Bir Tebliğ" **Tanin**, 16 Kanun-i Sani 329 / 29 Mart 1913, No.1818.

²⁷² İzmir Murahhası İnceyan'ın "Novoye Vremya" Gazetesi'yle yaptığı röportajında kendisine Nubar Paşa'nın Avrupa'daki faaliyetleri hakkındaki düşünceleri sorulunca şu cevabı vermiştir: "Bence Bogos Nubar Paşa pek büyük bir Ermeni olduğu kadar aynı zamanda büyük bir Osmanlı'dır. **Tanin**, 24 Haziran 329/ 6 Eylül 1913, No.1654.

²⁷³ "Devr-i Hamidî'de bunu tatbik ettirmeye kimse müsmir surette teşebbüs edemedi. Devr-i Meşrutiyete Vilâyât-i Şârkiye'de dahi hakiki ıslahat icrasına başlandığı zaman bu 61. Maddeyi ısıtıp ısıtıp tekrar etmek manasız değil midir? Berlin Muahedesi'nin lehimizde olan ahlakı delik

Nubar Paşa'nın bu faaliyetlerine hükümet ve İttihat Terakki Partisi'nce büyük tepki gösterilmiştir. Şöyleki, Osmanlı Devleti'nin bekasını isteyen ve Osmanlılığı kendi hayatıyla eş tutan birisinin; Osmanlı Devleti'nin kerhen kabul ettiğinde şüphe olmayan bir antlaşmayı isteklerine esas almasını anlamsız ve şüpheli olarak görmüşlerdir.

Ermenilerin bu süreçte üzerine gittikleri konulardan birisi de İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı tavır almalarıydı. Özellikle Ermeni basınında bu maksatla ağır haberler çıkıyordu. "11 Eylül tarihli "Jamanak" Gazetesi'nde "Ermeniler Kimin İçin Kırılıyor" başlıklı yazıda İttihat, Ermeni sekencesini havi olan Anadolu vilayetlerine bu günlerde adamlar yollamıştır. Bunların vazifesi mahalli komiteler vasıtasıyla bugünkü hükümete karşı karışıklık çıkarmaktır. Anadolu'da karışıklık çıkarmak Ermenileri kırdırmak demektir". Yine "Nor Aşklar" Gazetesi'nde de İttihat ve Terakki'ye karşı büyük ithamlarda bulunuluyordu²⁷⁴.

Bu tür tepkilere rağmen, İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı daha akl-i selim yaklaşan, siyasi ortama itidal isteyen Ermeniler de vardır. Bunlardan birisi de Ermeni ulemasından Prof.Dr.Tomayan Efendi'dir. Tomayan Efendi bu tartışmalara şu fikirleriyle katılır; "İslahat-ı hazırta bir Ermeni ıslahatı değildir. İdare-i Osmaniye'dir. Şimdiye kadar o nam ile söylenmesini bunun yalnız Ermeniler tarafından istenilmesine hamlederiz. Zaten Ermeniler ıslahatı yalnız kendileri için değil, bütün vatandaşları için talep etmişlerdir. İşte İttihat ve Terakki'nin Şârkî Anadolu'ta takip edeceği hatt-ı hareketin doğru terakkisi bundan ibarettir"²⁷⁵.

Görüleceği üzere Ermeni azınlığı ve onun temsilcileri yukarıda özetlemeye çalıştığımız faaliyetlerini ihmal etmemiş,durumu her fırsatı Osmanlı Devleti aleyhine çevirme gayreti içinde olmuşlardır. Buna rağmen II. Meşrutiyet döneminin özgürlükçü havası bu tür faaliyetlere izin vermiş, dahası Ermenilerin Rus desteğine olan inançları ve beklentileri, bu manadaki çalışmalarını başarısızlığa götürmüştür. Bütün bu

---

deşik olduğu halde yine aleyhimizdeki ahkâmını berhayat addetmek reva-yı hak mıdır?" "Nubar Paşa'nın İfadatı", **Tanin** ,9 Kanun-i Evvel 329/ 22 Şubat 1914, No.1781.

²⁷⁴ Karaca, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi** ...s.135.

²⁷⁵ "Bir Ermeni Aliminin Mühim Bir Makalesi", **Tanin** ,19 Kanun-i Sani 329/ 1 Nisan 1913, No.1821.

düşmanlıklara rağmen Osmanlı Hükümeti, Ermeni temsilcileriyle birçok kez anlaşmaya çalışmış²⁷⁶, bu çerçevede yapılan faaliyetlerin Rusların bir oyunu olduğu vurgulanmış ve ıslahatın elbirliği ile yapılması için Ermenileri iknaya çalışmışlardır.

c) Vilâyat-ı Şarkiyye Islahatının Gündeme Gelmesinde Rusya'nın Rolü

Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın sonucunda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar Vilâyât-ı Şârkiyye'de Ermeni reformlarını yeniden gündeme getirmiş oldu. Bu süreçte Rusya'nın Ermeni meselesine olan ilgisinin yeniden artmasında Rusya'nın kendi milli çıkarlarının rolü unutulmamalıdır. Özellikle de 1895 ıslahatlarından sonra problemlere duyarsız kalmasında kendi iç ve dış politik durumu etkili olmuştur²⁷⁷. Ancak 1912'den itibaren Rusya'nın bu tavrında birtakım değişiklikler görülmeye başlandı. Bunun birkaç sebebi vardır. Rusya'nın Boğazları elde etmek amacıyla takip ettiği diplomatik ve savaş metodlarının dünya dengeleri itibariyle engellenmiş olması Rusya'yı yeni arayışlara itmişti. Bu arayış Rusya'yı Osmanlı Hıristiyan azınlıklarını kendi menfaatleri ölçüsünde kullanmaya doğru itmişti.

Birtakım Ermeni çevrelerinin ıslahat noktasındaki yaygaraları Rus diplomasisinin işini kolaylaştırmıştı. Böylece Rusya, Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahale edebilecek, burada elde edeceği nüfuzunu İran topraklarında kullanabilecekti. Bunun dışında Rusya, uluslararası Kafkasya politikasındaki yerini yeniden güçlendirerek kendi tebası Ermenileri kontrol altına alarak bölgede kontrolü ele geçirecek ve

²⁷⁶ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III...* s.71-72.

²⁷⁷ Rusya, kendi iç ve dış problemlerine rağmen büyük bir devlet ve büyük bir denge olmuştur. Roosevelt'in dediği gibi, "Dünya'da hiçbir ulus Rusya kadar gelecek yılların yazgısını elinde tutmamaktadır". Henry Kissinger, *Diplomasi*, Çev.İbrahim H.Kurt, Ankara, 1998, s.26. 1904 yılında Japonya, Büyük Britanya ile yaptığı anlaşmada güç olarak Rusya ile savaşması ve bu savaştan Japonya'nın galip gelmesi Rusya'nın 1910'lara kadar sessiz kalmasının sebebi olarak değerlendirilebiliriz. Ayrıca savaş sonunda Rusya Hariciyesi'nin başına Iswolsky'nin geçmiş olması Rusya'nın Uzakdoğu politikasının değişmesine sebep olmuştu. Böylece Uzakdoğu'da aradığını bulamayan Rusya, Iswolsky'nin de yönlendirmeleriyle asıl faaliyet alanını Balkanlar, Boğazlar ve Kafkasya ve Doğu Anadolu olarak yeniden belirlemelerine sebebiyet olmuştur. Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih Dersleri, 1789-1919*, Ankara, 1961, s.524.

Kafkasya’da gözü olan İngiltere ve Almanya gibi devletlere karşı da konumunu güçlendirmiş olacaktı.

Bütün bu beklentilerine rağmen Rusya’nın birtakım tereddütleri de var idi. Özellikle kendi hegemonyası altındaki Ermenilerin Vilâyât-ı Şârkiyye’deki Ermenilerle işbirliği yapabileceği, kendi bölgelerinde ayaklanarak asayiş bozabileceği ve daha da önemlisi Vilâyât-ı Şârkiyye’de yapılabilecek ıslahatın benzerini kendilerinden isteyebilecekleri endişesini taşımaktaydı. Yusuf Hikmet Bayur’un aktardığına göre Kafkasya Genel Valisi Woronzof Daşkof almış olduğu istihbaratlara dayanarak endişelerini şöyle ifade etmiştir: “Böyle bir hareketin hedefi tabii evvel emirde ıslahatı ve muhtariyeti hedef tutmak zorundadır. Fakat Kafkasya’da yaşayan ve sayıları çok olan Ermeniler, Türk toprağında millettaşlarına verilmiş imtiyazlardan haber edinir edinmez aynı hakları istemeleri ve Kafkasya’da karışıklıklar çıkması beklenebilir”²⁷⁸.

Yukarıda çelişki gibi görünen görüşler Rusya’nın Ermeni ıslahatı konusunda inisiyatifi yeniden ele alma gayretleriyle, kaybedilmiş prestijini yeniden kazanma ve yeni bir politika oluşturma beklentilerine bağlanabilir. Bu çelişkili duruma rağmen Rus Hükümeti her yolu denemekten çekinmemiştir. Mesela Vilâyât-ı Şârkiyye’de yaşayan Ermenilere silah dağıtılması gerektiğini, aksi halde silah almak zorunda kalacak Ermenilerin Batılı devletlere yaklaşabileceğini bu durumlarda da Rusya’nın prestijinin sarsılacağı her fırsatta ifade edilmiştir.

Rus diplomatlarına göre, Ermeni Meselesine karşı Rus politikalarının özünü insancıl yaklaşımlar oluşturmaktadır. Oysa amaçları, kamuoyu oluşturma ve hedef saptırma olarak anlaşılmalıdır. Zaten Rusya’nın bu istek ve yaklaşımları Osmanlı Hükümeti yani İttihat ve Terakki yönetimince tespit edilmiş olduğundan, bu işi Osmanlı Hükümeti’in yapması gerektiğini anlamışlar böylece inisiyatifi Rusya’ya bırakmamaya çalışmamaktaydı.

Rusya için Akdeniz’e çıkış hayati bir mesele olduğu için Vilâyât-ı Şârkiyye bu politikanın önemli bir halkasını oluşturmaktaydı. Hele 1905’te Japonya yenilgisi bu

²⁷⁸ Yusuf Hikmet Bayur, Daşkof’un Ermenistan’da Rusya’nın faal bir politika takip etmesine karşı olduğunu söylemektedir. Bu durumda Woronzof Daşkof’un Kafkasya Genel Valisi olması elbette çelişki gibi duruyor. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.II, ks. III... s.32.

amacını iyice perçinlemişti. Bu amaçla Vilâyât-ı Şârkiyye Islahatı çok önemliydi. Ancak ıslahat alanında yapılacak çalışmalar başarısız olduğu takdirde de bu bölgelerin işgali dahi göze alınmıştı. Bu talepleri Rusya'daki Ermeniler de desteklemekteydi. Özellikle Duma'daki Ermeni Milletvekili Mikaye I. Papajanov yapmış olduğu konuşmalarda bu eğilimleri desteklemişti. Bu konuşmalarından birinde; “Batılı güçlerin Ermenileri koruyacak kadar güçlü olmadıklarını ve Ermeni toplumu adına Rusya'yı Türkiye Ermenistan'ındaki reformların uygulanmasına davet ettiğini açıkladı... Bizim özlemlerimiz ve gözlerimiz Rusya'ya çevrilmiştir. Biz Rusya'dan problemi çözmesini bekliyoruz.. Ayrıca Ermeni Kilisesi'nin başındaki V.Cathalicos Kevork tarafından da ifade Kafkasya Genel Valisi Woronzof-Daşkof, bir mektubunda Çar'dan Ermenilere yardım etmesini ve Türkiye'deki Ermenilerin himayesini Rusya'nın üstlenmesini istemişti”²⁷⁹.

Islahatlar konusunda Rusya'nın aktif bir siyaset takip etmesi hususunda Vilâyât-ı Şârkiyye'de yaşanan birtakım anarşi ve asayişsizlik hakkındaki şikayetlerin etkili olduğunu en azından mevcut durumu kendi çıkarları için lehine kullanmayı bir fırsat bilmişti. Mesela 1912 yılında Duma yapılan bir konuşmada; Van ve çevresindeki asayişsizliğin arttığı, Ermenilerin büyük sıkıntılar yaşamakta olduğu bu yüzden bu gidişata seyirci kalınmaması gerektiği vurgulanmıştı. Ayrıca bu bölgenin stratejik ve ekonomik açıdan bir çıkış yolu olduğundan bahsedilmişti. Rus Dışişleri de bu görüşte idi²⁸⁰.

Rusya, Vilâyât-ı Şârkiyye'yi kendi tabirleriyle Türkiye Ermenistanı'nın stratejik ve ekonomik değerini önemsiyordu.

Rusya açısından stratejik önem ekonomik öneme tercih ediliyordu. Bu görüş Rusya'nın I. Dünya Savaşı'na gidiş süreciyle de izah edilebilir. Bölgenin bu durumu göze alınarak Ermeni ıslahatını ve bölgede yaşayan Kürtleri kazanmak yoluyla Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket edebilmek uzun vadede de bunların

²⁷⁹ Manoug Joseph Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, New York, 1995, s.49.

²⁸⁰ Somakian, *Empires in Conflict: Armenia...* s.49.

hegemonyasını üstlenmek isteniyordu²⁸¹. Bu maksatla olsa gerek Ermenilerin hamiliğini üstlenecek ıslahatı tekeline almayı, böylece Osmanlı Devleti'nin muhatabı olmayı isterken birtakım ajanlar vasıtasıyla Kürt gruplarını parayla satın alarak Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaya çalışmaktaydı. Bölgeyi işgal edebilmenin yolunun da Ermenileri ve Kürtleri kullanmaktan geçtiğini biliyordu ve bunu da her fırsatta kullanmayı ihmal etmemekteydi.

2-Vilâyât-ı Şârkiyye Islahat İçin Görüşmelerinin Başlaması Yeniköy Konferansı'nın Toplanması ve Osmanlı- Rus Anlaşması'nın İmzalanması

Rusya'nın Ermenilerin hamiliğine talip olmasında kendi çıkarları kadar Ermeni istek ve teşviklerinin de etkili olduğu söylenebilir. Rus kontrolü altında yapılacak bir ıslahatın daha gerçekçi olacağını düşünen Ermeni çevreleri özellikle de Katagikos, bu isteklerini gerçekleştirmek için bütün varlıklarıyla çalışmaktaydılar. Bu maksatla Ermeni davasını dünya kamuoyuna kabul ettirmek için temsilci heyetlerini oluşturarak Rusya'nın kontrolü altında bir ıslahatın gündeme gelmesi için yoğun çaba içine girmişlerdi.

Rusya ise Ermeni davasının uluslararası bir problem olması yolunda Avrupa'da propaganda çalışması içine girmişti. İngiltere ve Fransa, Rusya'nın bu çalışmalarına destek vermiş ve görüşmelerin Londra'da yapılmasını istemişti. Ancak Rusya buna itiraz ederek görüşmelerin İstanbul'da ve büyük devletlerin büyük elçileri vasıtasıyla olması gerektiği görüşünü savunarak bunu kabul ettirmişti²⁸². Diğer taraftan Rus Dışişleri Bakanı Sazanof, 5 Haziran 1913'te Berlin Büyükelçisi'ne, İstanbul'daki Büyükelçi Giers'e, Fransız ve İngiliz büyükelçileriyle birlikte hareket ederek Islahat

²⁸¹ Somakian, *Empires in Conflict: Armenia...* s.50.

²⁸² "Rus Elçisi Giers,Rus Dışişleri Bakanı'na Türkiye'nin içinde bulunduğu anarşi dolayısıyla ıslahatın sükun temin edemeyeceğini ,bu sebeple Rus ordularının bu bölgelere girmesi gerekeceğinden buna şimdiden hazır bulunmasını tavsiye ediyordu. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler...**, s.385.

Meselesi'nin anahatlarını 1895 projesinin esas alınarak tesbit edilmesi hususunda gerekli talimatları verdiğini söylemekteydi²⁸³.

Bu sırada Osmanlı Sadrazamı Mahmut Şevket Paşa öldürülmüş, Osmanlı Devleti'nde Sadrazam Sait Halim Paşa olmuştu. Bu karmaşadan da yararlanmayı düşünen büyük devletler işi çabuk tutarak, bu probleme bir şekil vermeye çalışıyordu. 9 Haziran 1913 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul Büyükelçileri daha önce kurmuş oldukları bir komisyonla diğer büyük elçilere de sunulacak olan ıslahat projesini hayata geçirmek için çalışmalara başlamıştı. Rusların bu çıkışına karşılık olarak sessiz kalmayı çıkarlarına aykırı gören Almanya, Vilâyât-ı Şârkiyye'de yapılacak bir ıslahatın bütün büyük devletleri ilgilendirdiğini bu yüzden de Rusya, Fransa ve İngiltere'nin yanında Almanya, Avusturya, Macaristan ve İtalya'nın da görüşlerinin alınması gerektiğini bildirdi²⁸⁴. Ayrıca Vilâyât-ı Şârkiyye'de olup bitenler hakkında daha doğru bilgiler elde edebilmek, Ermenilerin nüfusça azınlık olduğunun ve tahrikçi unsur olduklarından görüşmelerin daha sağlıklı olması için;

- 1- "Padişahın saltanat hukukunun ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması,
- 2- Müzakerelere bir Türk delegesinin de katılması."

Gerektiği hususunda ısrar etmesine rağmen Rusya görüşmelerde Ermeniler açısından bir ümitsizlik olabileceği endişesiyle bu teklifi kabul etmedi ve Almanya, İstanbul Elçisi Wangenheim'ı görüşmelere katılması hususunda görevlendirdi.²⁸⁵

Daha önce İngiliz, Fransız ve Rus temsilcilerinden oluşan komisyon ise ön tasarımı tamamlamıştı. Buna göre, Rusya'nın Baştercümanı Mandelstam'ın hazırlamış olduğu proje 6 büyük devletten²⁸⁶ oluşan heyetin görüşlerine sunulmuş oldu²⁸⁷.

²⁸³ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III...s.102.*

²⁸⁴ Bostan Said Halim Paşa..., s.47.

²⁸⁵ Uras, *Tarihte Ermeniler...* s.386.

²⁸⁶ Altı Büyük devlet, Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, Macaristan ve İtalya olarak bilinmekteydi.

²⁸⁷ Mandelstam'ın hazırlamış olduğu bu tasarı şu belgelere dayandırılarak hazırlanmıştır. 1- 1895'de Ermeni vilayetlerinde yapılacak ıslahat için verdikleri proje, 2-1913 tarihli İdare-i Vilayet Kanunu, 3-Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan 1880 tarihli Rumeli vilayetleri tasarısı, 4-Lübnan'a ait protokol ve nizamnameler .Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks.III... s.108.*

Mandelstam'ın hazırlamış olduğu bu projenin ana hatları şöyle idi:

- 1- Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir, Harput ve Sivas Vilayetleri tek vilayet haline getirilecekti,
- 2- İşbu Ermeni vilayetinin genel valisi büyük devletlerin muvaffakatiyle Padişah tarafından 5 yıl müddet için atanacaktır. Kendisi bir Osmanlı Hristiyanı veya tercihen bir Avrupalı yabancı olacaktır,
- 3- Bu genel vali, vilayetın icra reisi olup hiç istisnasız bütün memurları tayin ve azledebilir. Kaza yargıçları da tayin eder. Polis ve jandarma doğrudan doğruya onun buyruğu altındadır. İstedığı taktirde asayişin takriri için ordu da buyruğu altına verilir. Memur, yargıç ve jandarmalar yarı yarıya müslüman ve Hristiyan olacaklardır,
- 4- Genel valinin istişari mahiyette bir idare meclisi vardır; üyeleri
  - a-Muhtelif daire başkanları
  - b-Muhtelif cemaatlerin ruhani başkanları
  - c-Daire başkanlarının teknik yabancı müşavirleri
  - d-Üçü müslüman ve üçü Hristiyan olmak üzere Vilayet Meclisi tarafından kendi üyeleri tarafından seçilmiş altı müşavir,
- 5- Vilayet Meclisi eş sayıda müslüman ve Hristiyan üyeden mürekkep olacaktır,
- 6- Nahiyelerin sınırları o suretle çizilecektir ki elden geldiği kadar ahaliyi aynı ulustan olan köyleri kapsasın. Nahiyenin ahaliye seçilmiş bir meclisi olacaktır, meclis de kendi üyeleri arasından nahiyeye müdürünü ve muavinini seçecektir; müdür çoğunlukta olan unsura ve muavini azınlıkta olan unsura mensup olacaktır,
- 7- Her nahiyeye ve her kaza merkezinde umumi vali tarafından atanmış birer sulh yargıçları olacaktır. Nahiyedeki sulh yargıçları çoğunluğun dininden olacaktır,
- 8- Barış zamanında vilayet ahaliyi askerliğini vilayet içinde yapacaktır. Kürt Hafif Süvari Alayları kaldırılacaktır,
- 9- Türlü seçimlerde oy vermek ve seçilmek hakkı yalnız meskun ahaliye mahsustur,
- 10- Bütün kanun, nizamname vs. üç dilde neşredilecektir (Türkçe, Kürtçe ve Ermenice),

- 11- Vilayette yaşayan her ulus her derecede özel okul açabilir ve bu maksatla kendi üyelerinden ayrıca vergi toplayabilir". Bu özel okullarda Türkçe mecburi olacaktır,
- 12- Ermenilerin ellerinden alınmış toprakların geri verilmesi işini incelemek üzere genel vali bir komisyon atayacaktır,
- 13- Ermeni cemaatinin muhtelif beratları ve 1863 teşkilatıyla haiz olduğu haklar ihlal edilmeyecektir,
- 14- Vilayete göçmen yerleştirilmeyecektir,
- 15- Yukarıdaki esaslara uygun olmak üzere, vilayet dışında kalan ve bilhassa Kilikya'da bulunan Ermenilerin durumunu düzeltmek için tedbir alınacaktır,
- 16- Osmanlı hükümetinin ve büyük devletlerin murahhaslarından mürekkep bir komisyon vilayetin anayasasını tespit edecektir,
- 17- Büyük devletler bütün bu hükümlerin yürütülmesiyle ilgilenecekler ve bunu sağlayacaklar"²⁸⁸.

Görüleceği üzere Rus ıslahat projesinin en önemli yönü 6 vilayetten bir vilayet oluşturulmak suretiyle bir Ermeni bölgesi meydana getirilmesidir ki, bu uzun vadede bağımsız Ermenistan'ı gerçekleştirme anlamına gelmekteydi. Ayrıca bu vilayetin başına da genel vali adıyla yetkileri son derece şümullü Avrupalı bir memurun atanmasıyla bu oluşuma da sözde Osmanlı Devleti'ne bağlı gerçekte ise bağımsız bir yapı kazandırılıyordu²⁸⁹.

Mandelstam'ın bu tasarısı Osmanlı Hükümeti'nce kabul edilemez şartlar içermekteydi. Bu konuda olup biten tartışmaları komisyonun Alman üyelerinden öğrenen Osmanlı tarafı, ıslahatın kontrolü ve tatbikinin Osmanlı Hükümeti'ne bırakılması gerektiği aksi halde şartların kabul edilemeyeceğini bildirmişti. Yine Babiâli'nin en çok önem verdiği nokta ise devletin nüfuzu ve bağımsızlık ve onurunu zedeleyecek isteklerin kabul edilemez olduğuydu²⁹⁰. Rus Islahat Projesini inceleyen

²⁸⁸ Bayur, , **Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III...** s.109-110; Uras, **Tarihte Ermeniler...** s.388-395.

²⁸⁹ Uras, **Tarihte Ermeniler...** s.395-396.

²⁹⁰ "Vilayet-i Şarkiye Islahatı", **Tanin** ,20 Teşrin-i Sani 329/2 Şubat 1914, No:1774. Fransız Union Gazetesi bu gelişmelerle ilgili şu haberi veriyor: "Bu proje tanzim edildiği esnada 1880 ve 1895 ıslahat projelerinden istifade edilmiştir. Yalnız bunlar biraz tahvif edilmiştir. Ne şekilde ve surette

komisyonda görevli Alman ve Avusturya delegeleri 6 Türk vilayetinin bir umumi valinin emrine verilmesine karşıydılar ve bu bakışlarıyla Osmanlı Devleti'nin görüşlerini yansıtmaktaydılar²⁹¹.

Rus tasarısını inceleyecek olan komisyonda üye olan Almanya ve Avusturya-Macaristan temsilcileri tasarının I. ve II. maddelerinin Padişah ve devletin egemenlik haklarına gölge düşürdüğüne işaret etmişlerdi. Görüşmelerde Alman temsilcisi Mandelstam'ın tasarısının bağımsız bir Ermenistan fikrini işlediğini ve Osmanlı Devleti'nden tamamen ayırma teşebbüsü olduğunun altını çizmiş ve yakında tamamlanacak olan Osmanlı tasarısının da incelenmesi gerektiği hususunda ısrar etmiş, ama kabul edilmemişti²⁹². Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması şüphesiz ki kendi çıkarlarını koruma ve Rusya'nın oyunlarına engel olmakla ilgilidir²⁹³.

İnceleme Komisyonu çalışmalarına devam ederken Bâbîâli de Rus projesine alternatif olmak üzere bir tasarı hazırlamış ve 25 Haziran 1913 tarihinde Sadrazam Said Halim Paşa yayınladığı bir genelge ile Osmanlı Hükümeti'nin bu konudaki görüşlerini büyük devletlerin sefirlerine açıklamıştı²⁹⁴. Buna göre Osmanlı tasarısının anahatları şöyle idi. 1913 Vilayet Kanunu'nda yapılan bazı değişikliklerle ülke altı bölgeye ayrılarak Vilâyât-ı Şârkîyye iki teftiş bölgesine göre düzenlenmişti. Umumî Müfettişler 5 yıl süreyle Meclis-i Vükelâ kararıyla ve Padişah iradesiyle atanıyor, yerli ve yabancı uzmanların atama ise Meclis-i Vükelâ kararıyla olunuyordu²⁹⁵.

---

olacağı tayin edilememekle beraber düvel-i muazzamanın ıslahat icrasını temin edecekleri söyleniyor" .Tanin, 16 Haziran 329/ 29 Ağustos 1913, No.1646).

²⁹¹ Aynî, *Ulusçuluk*.. s.341.

²⁹² Bayur, , *Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks.III...s.116*.

²⁹³ Almanya Büyükelçisi Wangenheim bu sıralarda Berlin'e gönderdiği raporunda bu durumu şöyle izah etmekteydi: "Sefirlerin bugünkü toplantısında Bay Giers şu izafette bulundu. 1-Bu konferans Rusya'nın teşvikiyle yapılıyor, 2-Rusya Şarki Anadolu ve Ermeni meselesinde diğer milletlerden daha ziyade alakadardır. 3-Müzakerat mümkün olduğu kadar süratle yapılmalıdır"(Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III... s.116*).

²⁹⁴ Bayur, , *Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III...s.118*; Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi ... s.144*.

²⁹⁵ Bâbîâli 5 Temmuz'da da genel müfettişliklerin sınırları elçiliklere bildirir. Buna göre; Doğu ve Kuzey-Doğu Anadolu iki umumi müfettişlik içine girmektedir. Birincisi, Erzurum, Sivas ve

Osmanlı Hükümeti'nin bu çıkışı doğal olarak İngiltere, Rusya ve Fransa'nın temsil ettiği görüşleri zorlamış ve gitgide ortak paydalar oluşmaya başlamıştı. Mesela, Rusya Müfettiş-i Umumîlerin valileri azletmek hakkına sahip olmalarını ve buna dair Meclis-i Vükela'ya başvurmalarını, Meclis-i Vükela'nın 6 gün içerisinde bu babdaki fikrini beyan etmesini talep etmişti. Ancak yapılan görüşmelerde bu taleplerden feragat etmesinin düşünülebileceğini fakat buna mukabil Müfettiş-i Umumi'nin, valinin azlını ve Meclis-i Vükela'ya başvurmaya hakkı olmasını ve kabinenin de 4 gün zarfında bir cevap vermesi gerektiğini kapsayan görüşünü ortaya atmıştı. Yine Rusya, Ermenilere ait iken Kürtler tarafından gasbedilen araziye ait meselelerin Müfettiş-i Umumi'nin başkanlığında bir komisyonca görüşülmesi gerektiğini ileri sürerken Bâbîâlî de bu meselelerin mahkeme yoluyla halledilmesini istemiştir²⁹⁶.

Bu gelişmelerin ardından İstanbul'da daha önce verilmiş karar gereğince en eski Büyükelçi sıfatıyla Avusturya-Macaristan Büyükelçisi'nin ev sahipliğinde 3-24 Temmuz 1913 tarihleri arasında Yeniköy'de²⁹⁷ bir konferans düzenlenerek ıslahat projesini neticelendirme amaçlanmıştı. Böylece Yeniköy Konferansı'nın toplanması daha da bir önem kazanmış oluyordu.

Daha önce Rusya ile birlikte hareket eden İngiltere'nin de Yeniköy Konferansı'nda Osmanlı Hükümeti'nin hazırlamış olduğu tasarımı da dikkate almak suretiyle görüşmelerin başlaması gerektiği hususunda Almanya ile aynı noktaya gelmiş olması ıslahat meselesinde sona yaklaşıldığını gösteriyordu. Toplam sekiz seanslık oturumların ardından bazı noktalarda delegeler hemfikirdiler. Bunların en önemlisini var olan kanun ve düzenlemelerin doğru bir şekilde yapılabilmesi için bir Avrupa kontrolünün olması, gerekliliği idi. Aynı zamanda Hamidiye Süvari Alayları'nın tasviyesi, dillerin eşitliği ilkesi ve özel okulların statüsü vs. idi. Buna rağmen Rus projesinin esas noktaları kabul görmedi. Alman ve Avusturya-Macaristan temsilcileri, ön projenin Sultan'ın bazı temel haklarının çiğnenebileceğini ve Bâbîâlî tarafından tayin

---

Trabzon bölgesi, ikincisi; Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamûratülaziz vilayetlerini kapsayacaktır Bayur, , **Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III... s.120**).

²⁹⁶ "Mesele-i Islahat", **Tanin**, 14 Kanun-i Sani 329/ 27 Mart 1913, No.1816.

²⁹⁷ Bayur, , **Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III... s.121**; Ali İhsan Sabis, **Birinci Dünya Harbi, c.I, İstanbul, 1991, s.28**.

edilenlerin, yabancı olsalar bile Bâbîâli karşısında bağımsız davranışlar elde etmelerini kabul etmiyorlardı. Bunların dışında Ermeniler için hayati noktalar Ruslar tarafından desteklenmesine rağmen karşı tarafın bu isteklerin Osmanlı'nın içişlerine karışması anlamına geldiğini söyleyerek reddetmesi Rus projesinin temel önerilerinin çoğunu boşa çıkarıyordu²⁹⁸.

Netice itibarıyla; Osmanlı ve Rus ıslahat projeleri arasındaki büyük farklar ve tarafların projelerinden beklentileri Yeniköy Konferansı'nın bir sonuç alınmadan dağılması sonucunu ortaya çıkardı. 23 Temmuz 1913 tarihinde Almanya-Avusturya ve İtalya Büyükelçileri ortak bir demeç vererek bu konuda görüşlerini şöyle ifade etmişlerdir: "Ermenilerin oturdukları vilayetlerde yapılacak ıslahatı, yürürlükte bulunan Osmanlı Kanunları, Umumî Müfettişler hakkındaki talimat ve Bâbîâli'nin 1 Temmuz tarihli genelgesi üzerine kurmanın daha uygun olacağı yolundaki görüşümüzde ayak diremekteyiz"²⁹⁹.

Yeniköy Konferansı'nda Ermeniler için olabildiğince fazla tavizler koparma gayreti için olan Rus Hükümeti, konferansın başarısızlığa uğramasıyla büyük bir prestij kaybına uğramış oldu. Bu durum Rusya'yı Almanya ile yeniden anlaşma zemini aramaya itti. Rusya açısından gerçek böyle iken, meseleyi saptırmak için sözde insanlık adına olduğunu belirttikleri bu yeniden gayretlere Türk ve Kürtlerin yeni cinayetler işleyeceği, yağmalar, tecavüz hareketlerine devam edecekleri şeklinde propagandalar yapmaya da gayret gösteriyorlardı³⁰⁰.

Rusların bu gayretleri sürerken Osmanlı Hükümeti, II. Balkan Savaşı'nı fırsat bilerek Edirne'yi geri almış, bununla büyük bir moral kazanmıştı³⁰¹. Talat Paşa, Osmanlı Meclisi'ndeki Ermeni mebuslarıyla bu meseleyi halletmek için görüşmüş ancak istediği sonucu alamamıştı. Bunun üzerine Meclis'teki Ermeni üye sayısını 15'ten

²⁹⁸ Andre Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1917, s.231-234.

²⁹⁹ Bundan sonra üç elçi bazı tedbirler önermektedir: 1-Umumî Müfettişlerce istenecek kanun ve nizamların yürütülmesi ve Avrupa gözetimi, 2-Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının lağvedilmesi, 3-Türlü meclislerde nüfusa göre üye sağlanması ve Rumeli vilayet kanununa uyulması, 4-Ermenilerin toplu olarak buldukları vilayetlerde polis, jandarma alımlarında nüfus oranlarına dikkat edilmesi. (Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.II, ks. III... s.134-135.).

³⁰⁰ Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman*... s.234.

³⁰¹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.II, ks. III... s.135.

20'ye çıkarmaya hazırlık yapmasına rağmen, Ermeniler hamileri Rusya'dan yana tavırlarını iyice netleştirmişlerdi³⁰². 1 Ağustos 1913'te de Ermeni Patriki Ohannes Efendi görevini bırakmıştı³⁰³. Osmanlı Hükümeti görüşmelerin yeni başlaması ve ıslahat meselesinin halli için beklenti içindeydi³⁰⁴.

Nihayetinde uzunca görüşmelerden sonra Rusya ve Almanya karşılıklı birtakım tavizler vermek suretiyle, ara verilen görüşmeler yeniden başlamış oldu. 10 Eylül 1913 tarihinde Almanya bir nota vererek; "Alman hükümeti Türkiye'yi içten arzulamadığı bir karara boyun eğdirmenin ne uygun, ne de mümkün olduğu inancındadır" diyerek Almanya'nın komisyon çalışmalarının Türk tasarısının esas alınarak başlaması gerektiği hususunu vurgulamış³⁰⁵ ve netice itibarıyla 23 Eylül'de Gires ve Wangenheim, Türk tasarısında uzlaşarak bir program etrafında anlaşmış oldular.

Bu programda şu görüşler öne çıkıyordu:

- 1- Her iki tarafta iki bölgeye iki müfettiş tayin edileceği,
- 2- Bu müfettişlere bütün memurları azletme yetkisi verilecek,
- 3- Sultan adına yargıçları tayin etme hakkı verilecek,
- 4- Her iki bölgede eşit oranda müslüman ve Hıristiyanlardan oluşacak Meclislerin oluşturulması,
- 5- Bölgelerde memuriyetlere atanacak müslüman ve Hıristiyanlar eşit oranda olacak,

³⁰² Edgar Granville, **Çarlık Rusya'nın Türkiye'deki Oyunları**, Ankara, 1967, s.82-83.

³⁰³ Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi, c.II, ks. III...** s.136.

³⁰⁴ Hüseyin Cahid Yalçın; Osmanlı Hükümetinin düşüncelerini ve endişelerini yansıtan şu yazıyı yazmıştır: "Rusya hükümeti Şarkî Anadolu istilasını hazırlamak fikrinde değilse –ki böyle bir fikri olmadığına inanırız- ne isteyebilir? İsteyeceği yegane şey oralarda sükun ve asayişin temin edilmesidir. Binaenaleyh Rusya devletinin Şarkî Anadolu'da sükun ve asayiş hükümferma olmasını arzu etmesini pekala aklımız alır. Fakat bu sükun ve asayiş temin çaresi bizim hakk-ı hakimiyet ve istiklalimize tecavüzde Şarkî Anadolu Vilayetlerine bir Avrupa kontrolü vaz etmekte midir? Yapılacak ıslahata bir Avrupa kontrolü şekli vermeye kalkmak o ıslahatı daha başlangıcından akamete mahkum etmekten ve hiçbir zaman Şarkî Anadolu'ya sükun ve asayiş getirmemekten başka bir mana ifade etmez" Hüseyin Cahid, "Devletler ve Şarkî Anadolu", **Tanin**, 14 Teşrin-i Sani 329/ 27 Ocak 1914 , No.1769.

³⁰⁵ Granville, **Çarlık Rusya'nın Türkiye'deki...** s.83.

6- Reformların uygulanıp uygulanmadığı kontrol edilmesi için İstanbul'daki elçiler ve bölgelerdeki konsoloslar yetkili olacak³⁰⁶.

Bâbiâli bu reform programlarına karşı çıkmış ve çekingelerini belirterek problemin Alman-Rus Elçileri ve Sadrazam arasında görüşmeler yoluyla çözüleceğine inanmıştı. Sonuçta Rus-Alman tasarısını Babiâli başarılı ve yerinde müdahaleleriyle kendi lehine çevirebilmişti³⁰⁷. Uzun ve zorlu görüşmelerin sonunda Vilâyât-ı Şârkiyye Islahatı Rusya Maslahatgüzarı Goulkevitch ile Sadrazam Sait Halim Paşa arasında 26 Ocak-8 Şubat 1914 tarihinde imza edilmiş oldu³⁰⁸. Söz konusu ıslahat tasarısı ve anlaşma metni şu içeriktedir;

“Rusya maslahatgüzarı Constantin Goulkevitch ile Osmanlı hükümeti Sadrazamı ve Dışişleri Bakanı Sait Halim Paşa arasında Doğu Anadolu’da iki bölgenin başına getirilecek müfettişlerin tayini ile birlikte Bâbiâli’nin büyük devletlere aşağıdaki notayı vermesi kararlaştırılmıştır:

Doğu Anadolu’da iki bölgenin başına Avrupalı iki genel müfettiş konulacaktır.

Bölge (A) Erzurum, Trabzon ve Sivas illerinden meydana gelen bölgeye;

Bölge (B), Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır’ı kapsayan bölgeye tayin edilecektir.

Bu müfettişler, illerinin sivil idare, adliye, polis ve jandarmasını kontrol edeceklerdir. Güvenliği koruyacak olan kuvvetlerin yetmemesi halinde, müfettişin isteğiyle yetkileri hududu dairesinde hazırlayacakları tedbirlerin uygulanması için askeri kuvvetler, genel müfettişin emrine verilecektir.

Umumî Müfettişler, gerekirse ehliyetsizliklerini veya kötü hareketlerini gördükleri bütün memurları görevlerinden alabilirler. Bunlardan görevlerinde yolsuzluk yapmakla suçlanmış olanları adliyeye verip, vazifeden alınmış olan küçük memurların yerine, kanun ve nizamlarca istenen kabul niteliklerini taşıyanları tayin ederler. Büyük memurları hükümetçe tayin edilmek üzere rapor etme hakkına sahiptirler. Uzaklaştırma işlemlerinden, derhal bağlı oldukları bakanlığı kısaca işlemin sebebini bildiren

³⁰⁶ Mandelstam, *Le Sort de l’Empire Ottoman...* s.235.

³⁰⁷ Osmanlı Devleti ve Rusya-Almanya arasındaki bu görüşmeler Osmanlı basınında ilgiyle takip edilmiştir. Gelinek nokta Türkiye’nin huzur ve rahatını haysiyetini başarıyla koruyabilmiştir şeklinde yorumlanmıştır. “Mesele-i Islahat”, *Tanin* ,14 Kanun-i Sani 329/ 27 Mart 1913, No:1816; “Mesele-i Islahat”, *Tanin* ,2 Kanun-ı Evvel 329/ 15 Şubat 1914, No.1778.

³⁰⁸ Mandelstam, *Le Sort de l’Empire Ottoman...* s.237; Uras, *Tarihte Ermeniler...* s.398.

telgraflarla haberdar ederler ve sekiz gün içinde de bu memurlar hakkındaki tamamlayıcı bilgiyi, dosyalarına göre ayrıntılarıyla açıklarlar.

Umumî Müfettişler acele tedbirler gerektiren önemli durumlarda hemen Adliye Nezareti'ne bilgi vermek suretiyle, adliye memurlarının elini işten çektirmek hakkına sahip olacaklardır. Bu gibi suçların, valiler tarafından işlendiği ve acele tedbirlere lüzum görüldüğü takdirde müfettişler, durumu telgrafla Dahiliye Nezareti'ne bildirecekler, bakanlık da işi bakanlar kuruluna sevk edecek, bakanlar kurulu, genel müfettişin telgrafını aldıktan sonra, en çok dört gün içinde bir karar verecektir. Arazi anlaşmazlığı, Umumî Müfettişlerin doğrudan doğruya gözetimi altında çözümlenecektir. Müfettişlerin hukuk ve yetkilerine ait daha ayrıntılı talimat, kendilerinin tayinlerinden sonra katılmalarıyla düzenlenecektir.

On yıl içinde genel müfettişlik yeri boşaldığı takdirde, Bâbiâli yeni müfettişler seçiminde büyük devletlerin yardımlarını ümit eder.

Kanunlar, buyruklar, resmi duyurular, her bölgede mahalli dil ile yayınlanacaktır. Genel müfettiş, mümkün gördüğü takdirde mahkeme ve hükümete müracaat eden taraflardan her birisi kendi dilini kullanmak hakkına sahip olacaktır. Mahkemelerin hükümleri Türkçe olarak yazılacak ve mümkün olduğu takdirde buna iki tarafın dillerinde birer tercümesi eklenecektir. Her unsurun genel eğitim bütçesindeki payı, eğitim vergisine katılması oranında ayrılacaktır.

Cemaatlerin mezhepdaşlarının okullarını idare etmesine hükümet engel olmayacaktır.

Her Osmanlı tebaası, askerlik görevini barış zamanı oturduğu askeri müfettişlik bölgesinde yapacaktır. Yalnız hükümet yeni emre kadar Yemen, Asir, Necid, gibi uzak yerlere bütün Osmanlı hükümeti ülkeleri bölgelerinden, orada mevcut nüfusun sayısına uygun oranla alınacak kara askerinden gönderecektir. Bundan başka deniz için de bütün memleketten alınacak kur'a erlerinden kimseler alınacaktır. Hamidiye Alayları (yedek süvarisi) ne değiştirileceklerdir. Bunların silahları askeri depolarda saklanacak, ancak seferberlik ya da manevra zamanında kendilerine verilecek. Bunlar askerlik görevi için bağlı buldukları kolordu kumandanı emrine verilecektir. Barışta Hamidiye süvarilerinin alay, bölük, takım subayları, silah altındaki Osmanlı subayların dan seçilecektir. Bu alayların erleri bir yıl askeri hizmete tabi olacaklardır. Alaylara kabul

olunmak için erler ,bütün takımıyla beraber atlarını , kendileri temin edeceklerdir.Bu şartlara tabi olan aynı bölgeden herkes ırk ve mezhep ayrımı yapılmadan bu alaylara girebileceklerdir.Manevra ya da seferberlik için toplanıldığında , bunlar da ordu askerlerinin tabi olduğu kurallara bağlı olacaklardır.

İller Genel Meclislerinin yetkileri 13 Mart 1329/ 26 Mart 1913 tarihli kanundaki esaslara göre tesbit edilmiştir.

Kesin bir nüfus sayımı ile –bu sayım, Umumî Müfettişlerin gözetimi altında ve mümkün olduğu kadar az bir zamanda ,bir yılı geçmemek şartıyla yapılacaktır-iki bölgede çeşitli mezheplerin, milliyetlerin, dillerin gerçek oranları tayin olunacaktır.Şimdilik Van,Bitlis illeri ,genel meclis ve komisyon üyeleri yarı yarıya müslüman ve Hristiyanlardan tayin edilmiş olacaklardır.

Erzurum ilinde kesin sayım bir yıl içinde bitmezse ,genel meclis üyeleri yukarıda söylenen iki ilde olduğu gibi eşit olarak seçileceklerdir.Sivas ,Harput ve Diyarbakır illerinde genel meclis üyeleri şimdiden oran kuralına uyularak seçilerek ,şimdiye kadar islam seçmenleri sayısı son seçime esas olan listelere göre belirli ve sınırlı kalacak,Hristiyanların sayısı da cemaatlerince verilecek listelere göre tesbit olunacaktır.Bununla birlikte bu geçici seçim sistemini, maddi zorluk ve engeller imkansız kılarsa ,Umumî Müfettişlerin üç il(Sivas, Harput ,ve Diyarbakır) genel meclis merkezlerinin bölünmesi hakkında bu illerin şartları ve mevcut durumuna iyi cevap verecek başka bir oran teklifine hakları vardır .

Genel meclislerin kıyaslama kuralına göre seçileceği her ilde azınlık, komisyonlarında temsil edilecektir.

İdare meclislerine seçilen her üye ,eskisi gibi yarısı müslüman ve yarısı Hristiyanlardan olacaktır.

Umumî Müfettişler sakıncalı görmedikçe müslüman ve Hristiyanlar arasındaki eşitlik kuralı iki bölgede ,boş yer oldukça polis ve jandarma teşkilatı içinde uygulanacaktır.Aynı eşitlik kuralı mümkün olduğu kadar bütün genel hizmetler içinde uygulanacaktır.

Onaylarını bildirerek ,yukarıda adı geçenler, bu anlaşmayı sona erdirmişlerdir.

İstanbul:26 Ocak-8 Şubat 1914

Goulkevitch Said Halim

Bu anlaşma Ermeniler açısından oldukça önemli bir başlangıçtı. Anlaşma aynı zamanda Rusya'nın uluslararası platformda daha önce kaybettiği pozisyonunu yeniden kazanmak adına büyük bir öneme sahipti. Anlaşmayı imza edenler Osmanlı Sadrazamı ve muhatabı Rus mazlahatgüzarıdır. Bu durum protokol açısından Osmanlı Devleti'nin onurunu zedeleyici bir durumdur. Ancak Sadrazamın aynı zamanda Dışişleri Bakanı da olması bu imzayı bir mecburiyet olarak ortaya çıkarmıştır. Yine bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı bir yükümlülük altına girmiş oluyordu. Osmanlı Devleti açısından ise daha önceki Rus tasarısına göre oldukça büyük bir başarı kabul edilebilir. Ancak bir devlet olarak içinde bulunduğu durum gerçekten onur kırıcı idi. Zaten bu anlaşmayı kamuoyuna açıklayamayışı da bunu göstermekteydi.

Bu anlaşma zaman kaybedilmeden uygulanmaya konulmuştur. Anlaşmaya göre büyük devletlerce seçilen müfettişlerden Norveçli Binbaşı Hoff; Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır'a Hollanda'lı Westrenak Erzurum, Trabzon ve Sivas bölgelerine atanmışlardır³⁰⁹. Bunlar Dahiliye Nazırı Talat Bey ile sözleşmelerini 25 Mayıs 1914'te imzalamış ve sözleşme resmi gazetede yayınlanmak suretiyle hayata geçirilmişti.

3-Kamuoyunun Islahatlara Tepkisi

8 Şubat 1914 tarihinde imza edilen Ermeni Islahatı projesi yurt içinde ve yurt dışında bir takım olumlu ve olumsuz tepkiyi de beraberinde getirmiştir. Yapılan bu antlaşmada Osmanlı Hükümeti'nin verdiği tavizlerin başında Rusya'ya karşı verilmiş sorumluluk sözü gelmekteydi. Bu durumu Osmanlı Hükümeti, halka izah edemeyeceğini düşündüğünden birtakım sıkıntılar yaşamaktaydı.

³⁰⁹ Bostan, **Said Halim Paşa** ...s.49. Müfettişliklerle imzalanan sözleşmeler resmi gazetede şöyle ifade edilmiştir: "Kendilerine yüksek rütbe verilerek, Van, Bitlis, Mamuratülaziz, Diyarbakır illeri genel müfettişliğine Norveçli Hoff ve Trabzon, Erzurum, Sivas illeri genel müfettişliğine de Hollandalı Westenen beylerin tayinlerine izin veren Padişah Hazretlerinin buyruğu çıkmıştır" Uras, **Tarihte Ermeniler...** s.401.

Osmanlı Hükümeti, imza edilen bu anlaşmanın yalnızca sefaretlere tebliğ edileceğini ayrıca bir protokol imza edilmeyeceğini açıklamakla yetinmişti³¹⁰.

Henüz ıslahat tasarıları görüşüldüğü sıralarda Ermeni çevrelerinde “tahrik ve propaganda maksadlı çalışmalar neticesinde bu görüşmelere karşı bir tepki doğmuştu. Basında çıkan birbirine zıd haberler Türk kamuoyunun zihnini karıştırmaktaydı. Bu dönemin sosyal psikolojisini yansıtmaları açısından Diyarbakır Valisi’nin 26 Mart 1913 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne yazdığı rapor son derece dikkat çekicidir. Bu raporda şu görüşler ifade edilmiştir: “Bir taraftan Mısırlı Bogos Nubar Paşa sene başı ve Noel yortuları münasebetiyle bura Ermenilerine bilcümle tekalif ve şeraitin kabul olunup yakında tatbik olunacağını tebşir ve binaenaleyh Ermeni milletini teşrik ediyor. Diyarbakır’da yavaştan yavaşa duyulan bu sözler ahali-i İslamiyenin pek ziyade heyecan ve telaşını badi oluyor. Zaten gazetelerde ilk yazılmaya başlandığı günlerden beri pek müzlim ve kapalı bir halde neşr ve hergün başka bir şekilde işaa edilen Vilâyât-i Şârkiyye İslahatı aded-i nisbinin kabul vesaire gibi havadis ve rivayatın ahali-i İslamiye efkâr ve ezhanını rencide etmeye başlamış ve son zamanlarda işe bais galeyanları olmuş... Bu defa işe ıstırap ve endişe-i derunlarına delalet edecek bir lisan ile her ne kadar hükümete emniyetimiz var ise de hayat ve istikbal-i memleketimize ait böyle bir mesele de bundan ziyade bigan kalmak ihtimali olmadığından ve hukuk-ı İslamiyenin ziyai suretiyle vuku bulacak vaad ve ıslahatın bu babda verilecek söz ile edilecek taahhüdün ahali-i İslamiye üzerinde iyi bir tesir hasıl etmeyeceği ve bundan atıyan fena neticeler tevellüd edebilmek ihtimali bulunduğu suretinde ifade-i meram edilmeğe başlandı”³¹¹.

³¹⁰ Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi ...** s.151. “Rüfekamızdan bazıları bu meseleden dolayı bir protokol tanzim ve imza olunacağını yaazmışlarsa da bunun asl-u esası yoktur. Yalnız Bab-ı Ali ıslahat-ı mukarrerinin esaslarını sefaretlere tebliğ ile iktifa edecektir. **Tanin** ,11 Şubat 1914 / 24 Nisan 1914, No.1844

³¹¹ “Bahusus arazi mesail ve ihtilafatının da müfettiş-i umumiler tarafından hal ve fiil edileceğine dair olan neşriyat ahali-i islamiyenin pek ziyade bais-i ye’s ve telaşı olmuş bulunur ki...”, **B.O.A, DH-KMS, 2-2/5-7, No:7.**

Dahası, Diyarbakır Vilayeti'nin Vilâyât-i Şârkiyye hududları içinde dahi kabul edilemeyeceği vurgulanmış ve buna delil olarak da bölgede yaşayan Ermeni nüfusunun çok az olduğu gösterilmiştir³¹².

Diyarbakır vilayetinde İslahat projelerine gösterilen bu tepkilere paralel olarak Vilâyât-ı Şârkiyye'de Ermenilerin en yoğun olarak yaşadıkları Van Vilayeti'nde de büyük bir endişe ve memnuniyetsizlik yaşanmıştır. Özellikle haber kaynaklarının çelişkili bilgileri müslümanları üzdüğü kadar Ermeni azınlığı da sevindirmeye yetmişti³¹³. Bu konuda Van Valisi Tahsin (Uzer) Bey'in çekmiş olduğu şifreye karşılık Dahiliye Nezareti'nin cevabı gelinen noktayı örtbas eder mahiyetteydi. Verilen bu cevapta; "Ermeni işi hakkında bir teklif vuku-u muhtemel bulunmuş ise de bunu hükümet katiiyen redde karar vermiştir. Yerli olmak üzere bir Müfettiş-i Umumilik teşkilatına hemen tatbik ve evvelce bildirildiği veçhile mühim miktarda jandarma istihdamı ve karayollar tesisi ile telefonla yekdiğerine rabtı gibi tedabire şimdiden taammül idilecektir"³¹⁴.

Verilen bu cevaplar yetmiyor ve inandırıcı olmuyor ki Vali Tahsin Bey kendilerine yeterince bilgi verilmediğinden bahisle Babîâli'nin Vilayat-ı Şârkiyye'de görev yapan valilere her türlü teşebbüsten ve gelinen noktadan haber vermesinin hayati bir mesele olduğunu vurgulamıştır³¹⁵. Bütün bu tepkilere rağmen Vilâyât-ı Şârkiyye ıslahatı hakkındaki görüşmelerin sona ermesi üzerine gelinen noktayı memleketin hayrına ise tebrik etmiş ve ayrıca izahat istemişti³¹⁶.

³¹² "Diyarbakır Vilayeti'nde hükümetimizin bilumum vilayetimizin temin-i terakkiyat ve ıslahatı için kabul ve tatbik edeceği usul-i ıslahatatan ümran ve terakkiyattan müstefid olacağından şüphe yoktur". **B.O.A, DH-KMS, 2-2/5-8.**

³¹³ "Dün gece Osmanlı Ajansı'nın tebliğ ettiği telgrafta Rusya, Fransa, Hariciye Nazırları Anadolu Şarkî vilayeti hakkındaki programı tasdik etmiştir. İngiltere'den sonra Almanya'da kabul edecektir diyor. Asayişini şaibedar idecek bir havadis görüldü.". **B.O.A, DH-KMS, 2-2/5.**

³¹⁴ **B.O.A, DH-KMS, 2-2/5-1/1.**

³¹⁵ "Vilayat-ı Şarkıyye'yi İdare idenlere her dürlü ahval ve teşebbüsat-ı siyasetden malumat verilirse memleketin selamet ve mukadderatıyla cidden alakadar olan bu memurlardan Babîâli'ye zarar gelmez, belki de faide hasıl olur". **B.O.A, DH-KMS, 2-2/5-3.**

³¹⁶ **B.O.A, DH-KMS, 2-2/5-18.**

Yukarıdaki tepkilerin bir benzeri de Erzurum Valisi Reşid Bey'den gelmiştir. Burada yaşayan Ermenilerin ve özellikle de Rus Konsolosu'nun şımarık bir tavırla durumunu kendince izahı karşısında çaresiz kalındığını ve “kanaatbahş olabilecek bir surette takzib ve indelicab idare-i lisan edilmek üzere cereyan-u hakikat-i halden vilayetin haberdar buyurulması”na ihtiyaç olunduğunun altı çizilmiş idi³¹⁷.

Islahatlar hususundaki bu endişelere rağmen hükümet taraftarı Tanin Gazetesi de imza edilen ıslahat antlaşması için gelen bu noktayı memleketimiz için çok faydalı olduğu kadar bir ihtiyacın hakkının verilmesi noktayı nazarından da o derece ehemmiyetli bir vesika olarak değerlendirmiştir³¹⁸. 14 Mayıs 1914'de Meclis-i Mebusan'ın açılışında da Padişah'ın konuşmasında gelen nokta kapalı geçilmiş ve devletin gelişmesinin sağlanması için genel ıslahat olarak gösterilmeye çalışılmıştır³¹⁹.

Görüleceği üzere bu tepkiler karşısında gelen noktayı kamuoyuna izah etmek fevkalade güç bir işti. Buna karşılık Avrupa basını gelen noktayı bir gelişme olarak görmekteydi. Bazı Fransız gazeteleri bu ıslahat hakkında Rusya'nın görüşlerini destekler yayınlar yapmış, İngilizler ıslahatın Avrupa kontrolü altında olmasını ileri sürmüş aksi halde bu çabaların felaketten başka bir netice vermeyeceği söylenmiş, bu yapılmadığı takdirde de Ermenilerin Rus hakimiyetine girebileceği üzerinde durulmuştu³²⁰.

Yine bir Ermeni olan Prof.Dr.Tomayan Efendi, Londra'dan “Puzantiyan” Gazetesi'ne gönderdiği bir mektupta ıslahat çabalarını şöyle izah etmiştir: “Islahat-ı hazırda bir Ermeni Islahatı değil, bir idare-i Osmaniye ıslahatıdır. Şimdiye kadar o adla söylenmesini yalnız Ermeniler tarafından istenilmesine atfederiz. Zaten Ermeniler ıslahatı yalnız kendileri için değil bütün vatandaşları için talep etmişlerdir. İşte İttihat ve Terakki'nin Şârkî Anadolu'da takip edeceği yolun doğru telakkisi de bundan ibarettir”³²¹.

³¹⁷ B.O.A, DH-KMS, 2-2/5-19.

³¹⁸ “Anadolu Islahatı”, Tanin ,30 Kanun-i Sani 329, No.1845.

³¹⁹ Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III... s.179.

³²⁰ Karacakaya, Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi ... s.154.

³²¹ Karakaya, , Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi ... s.155.

Bu anlaşmayla halktan gizli tutulan daha doğrusu izah edilemeyen iki mühim nokta vardır. Bayur bu çekinceleri şöyle izah eder: “12 Şubat 1914 tarihli Tanin’de çıkan Anadolu Islahatı, başlıklı özetle iş genel ıslahat biçiminde gösterilmeye çalışılmıştır; halbuki Ruslarla yapılan anlaşmada yedi vilayetin ismi zikrediliyordu. İkincisi Polis ve Jandarma seçiminde eşitlik ilkesi esas alınacaktı. Yani adayların en kabiliyetlisi dinine bakılmadan atanacaktı. Oysa Rusların anlayışına göre eğer iki Müfettiş bunda bir mahzur görmezlerse ahalisinin yüzde 80’den çoğu müslüman olan bir bölgede bile görevlilerin yüzde elli nispetinde Hıristiyan olmaları temin edilecekti³²².

Netice itibariyle Anadolu ıslahatı hangi yönden bakılırsa bakılsın bir emr-i vaki olarak görülmelidir. Ancak birbirine çelişki gibi görünen bu tavırlar ve düşünceler ortak bir amacı oluşturmuştur. Bu da, emr-i vakinin uygulanma aşamasında başarılı olmasıyla devletin yeniden dirilebileceğini en azından önemli bir problemin halledilmesiyle rahat bir nefes alınacağı gerçeğiydi.

4-Müfettiş-i Umumilerin Tespit Edilmesi Türkiye’ye Gelerek Göreve Başlamaları

Vilâyât-ı Şârkiyye Islahat Projesi’nin imzalanma aşamasında tarafların yaklaşım ve düşünceleri temelde birbirine zıt bir durum arz ediyordu. Osmanlı Devleti açısından bakıldığında Şârkî Anadolu meselesi denildiği zaman bölgede asayişsizlik anlaşılmaktaydı. Bu maksatla da Avrupa’ya baş vurarak, onlardan yardım istemiş, Müfettişler ve Müfettiş-i Umumîler talep etmişti³²³. Yani Avrupalı devletlerin vekili sıfatında olmaları beklenmiştir. Oysa ki, Avrupalı devletler açısından ise Ermenilerin haklarını koruma adıyla Osmanlı Devleti’nin içişlerine müdahale ve ülkede bir Avrupa kontrolü sağlamak amaçlanıyordu³²⁴.

³²² Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III...** s.178-179.

³²³ Hüseyin Cahid, “Sarkî Anadolu İçin”, **Tanin**, 9 Tesrin-i Sani 1329/ 22 Ocak 1914, No.1764.

³²⁴ Hüseyin Cahid, “Sarkî Anadolu Islahatı”, **Tanin**, 23 Tesrin-i Evvel 1329/ 5 Ocak 1914, No.1750.

Özellikle Avrupa kamuoyunu etkilemek amacıyla “Türkler sözlerine itimad edilecek kimseler değildir”, “ne yapmak istediklerini kendileri de bilmiyorlar”³²⁵ tarzında propagandaların yapılması da Osmanlı Devleti’ne karşı bir kontrol mekanizması kurulması maksadını taşımaktaydı.

Bilindiği üzere bu anlaşmazlıklara rağmen uzun görüşmeler sonunda Vilâyat-ı Şârkiyye Islahat Projesi imzalanmıştı. Gelişen bu aşamada çok önemli bir mesele ortaya çıkmıştı. Proje kadar Umumî Müfettişlerin seçimi de bir o kadar önemliydi. Özellikle Rusya ve Ermeni temsilcisi Nubar Paşa müfettişlerin seçimi hususunda çok etkili olmaya çalışmaktaydı³²⁶. Şüphesiz bu çabalar zaten kan kaybetmekte olan hükümeti zor durumda bırakmaktaydı.

Osmanlı Hükümeti henüz Islahat proje taslaklarının görüşüldüğü sıralarda Rus ve Ermeni temsilcilerinin bu tür çalışmalarının önüne geçmek ve işi şansa bırakmamak için Meclis-i Vükelâ’da şu kararı aldı:

“Vilâyat-ı Şârkiyye’deki iki mıntıka için İngiltere Devleti’nden talep olunan memurların intihab ve izamı düçar-ı haiz olmakda bulunduğundan ve devlet-i müşarülileyhaca bu müfettişlerin intihabı bir müddet daha uzayacak ise işin daha ziyade tehire tahmili olmadığına matlub memurların taharrisi ve ne gibi şerait ile gelebileceklerini tetkiki ile işin bir an evvel hüsn-ü hitama isali zımnında Nafia Nazırı Osman Lütfi Paşa Hazretlerinin memuran Londra’ya izahın tensib için ve bu suretle istenilen memurların İngiltere’den celbine imkan bulamayacağı anlaşılır ise düvel-i saire rical-i idariden müracaat itmesi için müşarüniley’e selahiyet virilmiş olmakla...”³²⁷

Görüşmelerin başından beri İngiltere’den gerekli yardımı bulamayan Osmanlı Hükümeti’nin müfettişlerin seçimi hususundaki gayretleri de istenileni veremedi. Müfettiş-i Umumilerin seçimi de ıslahat projesinin imza sürecinde yine kendi istedikleri bir karara bağlanmıştı. Bu çerçevede alınan karara göre; müfettişlerin seçimi şöyle olacaktı:

³²⁵ Hüseyin Cahid, “Islahat Meselesinde Bir Nokta”, **Tanin**, 4 Tesrin-i Sani 1329/ 17 Ocak 1914, No.1759.

³²⁶ “Nubar dogrudan dogruya müfettis namzedleriyle müzakereler yapmiş ve isine gelmeyenleri birakmistir”. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, c.II, ks. III... s.185-186;

³²⁷ **B.O.A, M. V.**, 179/27.

Malum olduğu üzere iki teftiş bölgesine ayrılan Vilâyat-ı Şârkiyy'ye Avrupalı iki Mûfettiş-i Umumi'nin tayin olunması proje kararları cümlesindendi. Görüşmeler gereğince Babîâli ile taraf devletler arasında ortaya çıkan bu meselede; Avrupalı Mûfettişler küçük devletler arasından seçilecek ve buna muktedir birkaç kişinin ismi gizli olarak bir liste halinde tertip edilecek ve bu liste Babîâli'ye verilecekti. Babîâli'de bu isimlerden ikisini seçecekti.

Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve taraf sefirler arasında yapılan olağan görüşme de Mûfettiş-i Umumilere aid liste Dahiliye Nazırı'na takdim edilmişti. Bu listeye göre, devletlerce beş namzet gösterilmiş bunlardan ikisi Belçikalı, ikisi Hollandalı, bir Norveçli idi. Bu namzedlerin isimleri şöyle idi³²⁸:

Belçikalı

1-Kongo Vali Vekili Mösyö Henry (?)

2-Mösyö Dö Giz (?)

Hollandalı

1-Mösyö Westenek

2-Miralay Dormur (?)

Norveçli

1-Miralay Hoff

Yapılan görüşmeler sonunda Osmanlı Hükümeti, yukarıda bahsedilen isimler arasında Hollandalı Westenek ve Norveçli Hoff'u Vilâyat-ı Şârkiyye yapılacak ıslahatların hayata geçirilmesinde tercih etti. Buna göre Hollandalı Westenek; Trazon, Erzurum, Sivas Vilayetlerine Norveçli Hoff ise Van, Bitlis, Mamûratülaziz ve Diyarbakir Vilayetleri Mûfettiş-i Umumiliği'ne tayin olundu³²⁹. Her iki Mûfettiş de 25 Mayıs 1914'te Dahiliye Nazırı Talat Paşa ile sözleşme imzalamış ve kendilerine yetki

³²⁸ "Mûfettiş-i Umumiler", **Tanin**, 26 Mart 330/ 8 Haziran 1914, No.1900.

³²⁹ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, c.II, ks. III... s.186.

ve görev³³⁰ talimatnamesi verilmişti³³¹. Geline bu nokta akabinde vilayetlere resmi olarak duyurulmuştu³³².

Resmi protokolün imzalanmasından sonra Umumi Müfettişlikler kendi mıntıklarına gitmek için gerekli hazırlıkları yapmaya koyulmuşlardı.

Van, Bitlis, Mamüratülaziz ve Diyarbakır Bölgesi Müfettiş-i Umumisi Hoff, 21 Haziran'da Padişah tarafından huzura kabul edilmiş, daha sonra da diğer dairelere ziyaretlerde bulunmuştur³³³. Dahiliye Nazırı ise Müfettiş Hoff'a Katib-i Umumilik yapmak üzere arayışa girmiş ve Adana Valisi İsmail Hakkı Bey'i bu işe tayin etmek istemiş, ancak o bu işi kabul etmemiş³³⁴ bunun üzerine de Karesi Mutasarrıfı Reşid Bey'i 10 bin kuruşluk maaşla bu göreve tayin etmişti³³⁵. Ayrıca Müfettiş Hoff'un çalışma merkezi olarak Van'ı seçmesi üzerine Van Vilayeti'nden Hoff ve maiyetinin kalacağı ve çalışabileceği karargahı için 14 odalı bir bina veya birkaç binanın tedarik edilmesi istenmişti³³⁶. Yolculuk esnasında güzergah vilayetlerine de şifre telgraflar çekerek gittiği yerlerde kendisine hürmet resmi karşılama ve ikramda kusur edilmemesi talimatını da vermişti³³⁷. Müfettiş Hoff, bu hazırlıkların ardından maiyetindeki memurlarla birlikte yola çıkmış Trabzon-Erzurum yoluyla Van'a ulaşmıştı³³⁸.

³³⁰ "Müfettis-i Umumilerin Selahiyeti", **Tanin** ,24 Haziran 329/6 Eylül 1913, No.1654; **B.O.A, DH-KMS, 2-2/5, No.4/1.**

³³¹ **B.O.A, DH-KMS, 2-2/5.**

³³² "Westenek ile Hoff Vilâyât-i Şârkiyye Müfettis-i Umumiliklerine tayini tekarrür etmiştir. Mumaileyhanin hayirhah ve namuskar ve sahib-i iktidar bulduklarına kanaat hasil olmuştur". **B.O.A, DH-SFR, 40/98.**

³³³ **B.O.A, DH-KMS, 2-2/5, No.40.** "Haziran'ın 21.Cumartesi günü vasati saat üçte seref-i müsûle müzaheret-i hussuna bilistifasina irade-i seniye-i cenab-i Padişahî seref-i müteallik buyurulmasını...".

³³⁴ "Van, Bitlis, Diyarbakir, Mamüratülaziz. Vilayetleri teftis-i umumisi Hoff Bey'in Katib-i Umumiligine evsaf-i matlubeyi haiz sizden baskasini bulamıyoruz...." **B.O.A, DH-ŞFR, 43/25.**

³³⁵ **B.O.A, DH-ŞFR, 43/71.**

³³⁶ **B.O.A, DH-ŞFR, 43/57.**

³³⁷ "Hoff Bey'in Cuma günü buradan mahall-i memuriyetle azimet ideceginden oralara vüsulunde hakkında ihramat layika-i resmiye ve tesilat muavenet muktezi ifasi..." **B.O.A, DH-ŞFR, 48/82.**

³³⁸ **B.O.A, DH-ŞFR, 43/144.** Müfettiş katibleri arasında Ibrahim Ali Osman Nuri ve Fuat Beyler de vardı. **B.O.A, DH-ŞFR, 44/15.**

Müfettiş Hoff, Van'a geldiği günden itibaren Van Vali Tahsin Bey'den rahatsız olmuştur.Çünkü kendisinin Tahsin Bey tarafından yakinen takip edildiğini biliyordu.Bu durumdan rahatsız olan Müfettiş Hoff da “memuriyetine merkez olarak Bitlis'i seçip reform heyetini orada yerleştirmeyi planlamıştı. Reform müfettişi gittiği vilayetlerde törenlerle karşılanıp yollarda güvenliğini sağlamak için bir müfreze asker görevlendirildi”³³⁹.

Trabzon, Erzurum ve Sivas Bölgesi Müfettiş-i Umumisi Westenek ise bölgesine hareket etmeden önce Hoff'un yaptığı gibi birtakım ön hazırlıklar yapmış, hükümet de bu konuda gerekli yardımları yapmıştı. Westenek müfettişlik merkezini Erzurum'da kurmak istiyordu. Mayıs ayının sonlarına doğru bu kararını netleştirmiş³⁴⁰, Müfettişlik karargahı için Erzurum'dan büyük ve kullanışlı bir yer istemişti³⁴¹. Dahiliye Nezareti ve Erzurum Vilayeti arasında cereyan eden yazışmalar sonunda Erzurum'daki hastanenin istenilen şartlara uyduğu, bu maksatla hastaların yeni bir binaya taşınması ve kira bedellerinin karşılanması durumunda buranın Müfettişlik Karargah binası olacağı hususunda bir netice alınmıştı³⁴². Ancak bütün bu hazırlıklara rağmen Müfettiş Westenek bölgesine gitme fırsatı bulamamıştı.

Müfettiş-i Umumilerin seçimi sürecinde Osmanlı Hükümeti'nin bütün iyi niyet çabalarına rağmen ayrılıkçı Ermeni grupları bu iyi niyeti suistimalle Vilâyât-ı Şârkiyye'de müslüman ahalinin psikolojisini etkilemek maksadıyla devamlı bir surette tahrik ediyordu. Özellikle bölgede örgütlenmiş olan Taşnaksütyun Cemiyeti, bu iyi niyeti istismar edenlerin başını çekmekteydi. Mesela bu grup sözde Vilâyât-ı Şârkiyye

³³⁹ Ali Karaca, “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettisligi (1878-1915)” ,*Ermeni Meselesi Üzerine Arastirmalar* Erhan Afyoncu (Yay.Haz.) Istanbul, 2001, s.92; “Hoff Bey'in esna-yi avdetini muhafazasinin temini...” **B.O.A, DH-ŞFR**, 44/147.

³⁴⁰ “C.31 Mayıs 330; Mösyö Westenek'in Erzurum'dan ikamet idecegine dair tekarrür etmiş bir sey yoktur.” **B.O.A, DH-ŞFR**, 42/ 6.

³⁴¹ “Erzurum Vilayeti'ne
C.2 Haziran 330; Müfettis-i Westenek'in mümkün mertebe büyük bir hane istiyor, münasib bir mahall isticariyla derece-i vüsatina dair malumat itasi”. **B.O.A, DH-ŞFR**, 42/147

³⁴² “O vakte kadar bedel-i icari ve mesarif-i nakliyesi hükümetçe verilmek üzere münasib bir mahal isticariyla hastaların ve hastane eşyasının oraya hemen nakli ve daire-i resmiye olmak için ebniye-i mezkure ne gibi tadilat ve tamirata ihtiyaç varsa hemen icrası icabatına...” **B.O.A, DH-ŞFR**, 43/106.

mesalesinin çözümü için İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ittifak ederek Babıâli'yle müzakereye oturduğu şayiasını yaymaktaydı³⁴³. Ermenilerin bu çabaları elbette bir maksada hizmet etmekteydi. Bu, ileride Müfettiş-i Umumilerin atanmasıyla onların faaliyet alanlarına etki ederek istediklerini yaptırmak, kamuoyunu korku ve endişeye düşürmekti. İşte bu çabalarına bir örnek olarak Ermeniler özellikle de Taşnaklar Müfettiş-i Umumilerin Vilâyât-i Şârkiyye de genel bir afv çıkaracağı Babıâli'nin de bu teklifi kabul ettiği ve Ermeni Patrikhanesi'nin de bu çabaları destekler faaliyetler yaptığı yine, Vilâyât-ı Şârkiyye'de bir vali ve yirmiiki kaymakamla, daire amirlerinin Ermeni olması Babıâli'ce kabul edildiği vs. sözler çıkarılmaktaydı. Bu durum karşısında Van Valisi Tahsin Bey'in bu duruma bir açıklık getirilmesini isteyen bir şifre telgrafla Dahiliye Nezareti'ne başvurduğu görülmektedir³⁴⁴. Dahiliye Nezareti'nin cevabı ise bu iddiaları yalanlar nitelikteydi. Verilen cevapta şöyle denilmekteydi: “Şayiat-ı vaka' bî asl-u esasdır. Müfettiş-i Umumîler tarafından böyle bir teklif vuku bulmadığı gibi vuku bulsa dahi tervic edilemeyeceği tabiidir”³⁴⁵.

Vilâyât-i Şârkiyye'de yaşanan sıkıntılar yalnızca bunlardan ibaret değildi. Bu çerçevede yaşanan sıkıntıların başında bölgedeki mülki amirlerin; Müfettiş-i Umumilere karşı muamele, haberleşme, bunlara karşı tutulacak vaziyet ve kendi rollerinin ne olacağına ve yetkilerine dair belirsizliklerden şikayetleridir³⁴⁶.

Bu gibi sıkıntıların şikayet konusu olması üzerine ve Dahiliye Nazırı bu duruma karşı şu açıklamayı getirir: “Müfettiş-i Umumilerin vazife ve selahiyetleri valilerin idareten vilayet kanunuyla muayyen olan hukuk ve selahiyetlerini tehdid ve takyid idecek bir derece ve mahiyette değildir. Müfettiş-i Umumîler ecnebi oldukları için bittabi ve kavanin ve nizamat-ı devlete ne de ahval ve ihtiyacat-ı memlekete vakıf değildirler. Binaenaleyh maiyetlerinin bunları idare ve bilhassa valilerle ve hükümet

³⁴³ B.O.A, DH-KMS, 2-2/5, No.16.

³⁴⁴ “...Hükümetçe bu şayanin önüne durulması zaruret hükmüne girdi. Müfettişler ne vakit gelecek selahiyetleri zimmında ne karar yapıldı...” B.O.A, DH-EUM-EMN, 78/27.

³⁴⁵ B.O.A, DH-EUM-EMN, 78/27, No.1/1.

³⁴⁶ B.O.A, DH-KMS, 2-2/5, No.60. “Babiâli ile kendileri arasında mestur ve mahrem cihat ve nekat var ise bunların da bildirilmesi lazımdır...” B.O.A, DH-KMS, 2-2/5, No.59.

merkezimizle münasebetlerini hüsn-ü tanzim idecek iktidar ve meziyet-i itimad ve emniyeti haiz zevatdan intihabata dikkat idilmelidir...³⁴⁷

Hükümetin verdiği cevaptan da anlaşılacağı üzere her türlü kolaylık gösterilecek ancak tedbirin de elden bırakılmaması hususu vurgulanmaktaydı. Buna rağmen Van Valisi Tahsin Bey'in daha başından beri Müfettiş-i Umumilere karşı takındığı tavır ileri görüşlü, vatanperverane ve gerçekçi bir valinin takınması gereken bir tavidir. Tahsin Bey, her fırsatta Babîâli'yi uyarıyor, gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu. Mesela 5 Ekim 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında ülkenin içinde bulunduğu bu hassas ortamda kayıtsız şartsız ve tam yetkili olarak Müfettişlerin işe başlamalarının hükümet ve millete zarardan başka bir faidesinin olmayacağı vurgulanmıştı³⁴⁸.

Babîâli ve Vilayat-ı Şârkiye'deki valiler arasında cereyan eden tartışmalara rağmen Müfettiş-i Umumîler zaman kaybetmeden işe koyulmuşlardır. Müfettiş Hoff, bölgesine gider gitmez Ermeniler ilgilenmeye başlamıştı³⁴⁹. Ancak bu tarihlerde Avusturya Velihtının öldürülmesi akabinde dünyada bir savaşın çıkacağı gerçeğini ortaya çıkarmıştı. Bundan dolayı da Müfettiş-i Umumîlerin Rusya ve Avrupalı devletlerden alacakları desteğin zayıflayacağı şüphesinin kuvvetlenmesi işe ciddi olarak başlanmasını engellemişti. Hatta Müfettiş Westenek görev bölgesine dahi gitmekten vazgeçmişti³⁵⁰. Müfettiş Hoff ise kendi bölgesine gitmeden Erzurum'da savaşın çıkması yüzünden ıslahat kararlarının uygulanmasının mümkün olamayacağı gerekçesiyle İstanbul'a çağrılmış bir müddet sonra da Hoff, Beyrut yoluyla İstanbul'a geri dönmüştü³⁵¹.

Meydana gelen bu gelişmeler üzerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa bir tezkire hazırlayarak Müfettiş-i Umumîler Norveçli Hoff ve Hollandalı Westenek Beylerin Dünya Savaşı'nın çıkması yüzünden memuriyetlerine son verilerek tazminatlarının ödenmesi suretiyle memleketlerine geri dönmeleri hususunun görüşülmesini Meclis-i

³⁴⁷ B.O.A, DH-ŞFR, 43/107; B.O.A, DH-ŞFR, 43/108; B.O.A, DH-ŞFR, 43/109; B.O.A, DH-ŞFR, 2-2/15, No.56/1.

³⁴⁸ B.O.A, DH-KMS, 2-2/5, No.69.

³⁴⁹ Karaca, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi...* s.92.

³⁵⁰ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III...* s.187.

³⁵¹ Karaca, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi...* s.92-93.

Vükela'dan istemişti. Bu layiha Meclis'te görüşülmüş ve irade-i seniye çıkarılmıştı. Buna göre;

“Van, Bitlis ve Mamûratülaziz Vilayetleri Müfettiş-i Umumisi Norveçli Hoff ve Trabzon, Erzurum ve Sivas Vilayetleri Müfettiş-i Umumisi Westenek Beyler ile katiplerine mukavelenameler mucibince tazminat itası ile memuriyetlerine nihayet verilmesi Meclis-i Vükela kararı ile tensib edilmiştir”³⁵² denilerek konu sonuca bağlanmıştır.

Ermeni ıslahatı, Vilâyât-ı Şârkiyye Islahatı vs. adı altında uzun seneler Osmanlı Devleti'nin en önemli problemleri arasında yer alan bu mesele I. Dünya Savaşı arefesinde bir sonuca bağlanmıştır. Taraf devletlerce bir zafer gibi telakki edilen bu projenin imzası Osmanlı Hükümeti ve İttihat ve Terakki Fırkası'nı Osmanlı kamuoyu önünde bir çıkmaza sokmuştu. I. Dünya Savaşı'nın başlaması zaten anlaşmayı mecburiyet karşısında imza eden Osmanlı Hükümeti'ne yeni bir fırsat vermiş ve ustaca hareket ederek diplomatik bir başarı kazanmış, kaybetmekte olduğu prestijini yeniden kazanma fırsatı bulmuştu. Bu başarıyı Rus diplomat Pol Milyokof , 2 Temmuz 1914 tarihli “Reitsch” Gazetesi'ne yazdığı “Ermeni Buhranı” isimli makalesinde şöyle itiraf etmiştir: “Artık Türkiye için her arzu ettiği zaman Avrupa'nın murahhaslarına münasip miktarda tazminat ile beraber yol vermekten başka bir şey kalmıyor. Babîâli bu ciheti dahi unutmayıp müfettişlere kabul ettirdi...”³⁵³.

a) Osmanlı Hükümeti'nin Müfettiş-i Umumiler İçin Hazırladığı Talimatname

Vilâyât-ı Şârkiyye'de yapılacak genel ıslahatların hayata geçirilmesi için anlaşmanın imzalanmasının ardından bölgede görev yapacak Avrupalı Umumi Müfettişlerin seçiminde de Ermeni-Rus ittifakının etkili olduğunu görmekteyiz. Kendi menfaatleri ve haklarını daha iyi koruyabileceklerini düşündükleri Müttefiklerin Norveç, Danimarka ve Hollandalı olması noktasında girişimleri sona ermiş bu konuda da Rus ve Ermenilerin istedikleri olmuştur³⁵⁴. Her iki Müfettişin de 25 Mayıs 1914

³⁵² B.O.A, MV, 237/209; Karaca, s.93; Bayur Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III..., s.187; Uras, Tarihte Ermeniler... s.401-402.

³⁵³ B.O.A, DH, KMS, 2-2/5, No.25; Karaca, Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi... 94.

³⁵⁴ Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, c.II, ks. III..., s.186.

yılında Talat Paşa ile imzalamış oldukları sözleşmelerinden iki gün önce Osmanlı Hükümeti, Müfettiş-i Umumilerin Osmanlı ülkesinde görevli oldukları süre içinde yapacakları işleri ve bunlarla ilgili olarak yetki alanlarını kapsayan talimatnameyi 23 Mayıs 1914 tarihinde kabul ederek yayınlamıştır³⁵⁵.

Hükümetin bu talimatnameyi hazırlaması ıslahatlar konusunda hükümetin kararlılığını bir kez daha ispatlamaktadır. Bununla daha önceki anlaşmanın önemli bir halkası da tamamlanmış oldu.

Bu talimatname 23 maddeden oluşmaktadır. Müfettiş-i Umumilerin vazife salahiyetlerine müteallik talimatname şöyle ifade edilmiştir:

Birinci Madde: Müfettiş-i Umumîler memur oldukları daire dahilinde vazifelerinin icabatına en muvafık gördükleri şehri kendileri için merkez ittihaz ve bizzat veya bilvasıta icra edecekleri devr ve teftişlerin zaman ve suret-i icrâsını kendileri tayin edecekler ve daire-i teftişyelerinin idare-i mülkiye ve idare-i adliye nokta-i nazarından bulunduğu hal ve mevkiye dair gerek dahiliye ve gerek adliye nezaretlerine her ay birer rapor göndereceklerdir.

İkinci Madde: Müfettiş-i Umumîler memur oldukları dairenin idare-i mülkiye ve adliyesiyle polis ve jandarmasını teftiş edeceklerdir. Daire-i salahiyyetleri dahilinde ittihaz edecekleri tedabirin icrası için mıntıkaları dahilindeki kuvâ-yı inzibatiye gayrikâfi olduğu takdirde talepleri üzerine icab eden kuva-yı askeriye dahi emirlerine hazır ve âmade bulundurulacaktır.

Müfettiş-i Umumîler tarafından talep vukuunda muhaberat-ı resmiye için ikâmetgâh-ı hususilerine telgraf memurları tayin ve makam-ı celil-i sadaretuzmâ ve dahiliye ve adliye nazırlarıyla şifreli muhaberatta bulunabilmeleri için kendilerine hususi bir şifre meftahı tertib ve itâ edilecek ve kendilerinin emri tahtında olmak üzere ikâmetgâh-ı hususilerinde jandarma veya asker dahi bulundurulacaktır.

Üçüncü Madde: Müfettiş-i Umumîler daire-i teftişyeleri dahilinde idare-i vilayat ve idare-i nevahi kanunları ahkâmının ve idare-i mülkiye ve adliye ve polis ve jandarmaya dair olan bilcümle kavanin ve nizamât-ı saire-i devletin tatbik ve icrasına nezaret eyleyeceklerdir.

³⁵⁵ B.O.A,DH-KMS, 2-2/5 (Müfettis-i Umumilerin Vazife ve Selahiyetlerine Müteallik Talimat, Dersaadet, 1330.)

Dördüncü Madde: Müfettiş-i Umumîler kavanin ve nizamat-ı devletin kendi daire-i teftişyelerinin ihtiyacat-ı hakikiyesine tevafuk etmeye mevad ve ahkâmının tâdilini talep için esbab-ı mucibeyi havi levayih-i kanuniye tanzim ve valilerin rey ve muta'zasını aldıktan sonra bunları Bâbiâli'ye takdim edecekleri gibi kavanin ve nizamat-ı mezkurenin daire-i teftişyeleri dahilinde süver-i tatbikiyesine teshil edecek talimatnameler tanzim ve bunlar ait oldukları nezaretlerin nazar-ı tasvib ve tasdikine arzeyeceklerdir.

Beşinci Madde: Müfettiş-i Umumîler idare-i vilayat kanunun üçüncü maddesine tevfikeyen teşkilat mülkiye icrasına hacet mes eden mevakiyi tayin edecekler ve valiler ile kolordu kumandanlarının rey ve mütalealarını aldıktan sonra bu babdaki levayih-i kanuniyeyi ihzar ve iki vilayete dahi münasebeti olduğu iddia edilen kurra ve nevayihin cihat-ı irtibatıyesini tayin ve liva ve kaza merkezlerinin tebdili hududlarının tadil ve tashihi ve kaza ve nahiyelerin fek ve tahvil-i irtibatları hakkında madde-i mezkure hükmüne tevfikeyen vilayat mecalis-i umumiyesine verilecek kararlar hakkındaki mutalealarını dahiliye nezaretine iş'ar ederler.

Altıncı Madde: Müfettiş-i Umumîler , İdare-i Vilayat Kanunu'nun dördüncü maddesi mucibince daire-i teftişyeleri dahilindeki seyyar aşair ve kabailin suret-i iskân ve idareleri hakkında bunların emzice ve adatıyla ihtiyacat-ı ictimaiye ve icabat-ı mevkiyelerini nazar-ı itibara alarak nizamat-ı hususiye layihaları tanzim ve Dahiliye Nezareti'ne irsal edecekler ve kabail-i mezkura tavnin ve iskân edilip umum-i ziraiye ve sanayiye kesbi sifet eyleyinceye kadar kıtaat-ı mâmureye ikâ-ı zarar etmelerine meydan vermemek için valilerle müttefiken tedabir-i lazıme ittihaz edeceklerdir.

Yedinci Matüdde: Daire-i teftişyeleri dahilindeki anasır-ı muhtelif beyinde hüsni amizeşi takviye ve teyid eylemek ve anasır-ı mezkure beyinde mucib-i tefrika suitefehümât mevcut ise onları izale etmek ve müsavat hukuku temin ile herkesin hürriyet ve hukuku siyanen muhafaza ettirmek Müfettiş-i Umumilerin cümle-i vezaifindendir.

Bu maksada binaen Müfettiş-i Umumîler bilhassa bazı mahallerde ahalinin anasır-ı muhtelifesi beyinde mucib-i tefrika olan tasarruf-ı arazi münazaat ve ihtilafatının fasl ve tesviyesi hususunu doğrudan doğruya taht-ı teftiş ve nezarete bulunduracaklardır.

Sekizinci Madde: Daire-i teftişiyeleri dahilinde muhtelif mezheb ve milliyet ve lisanlara mensub olan sekene beynindeki nisbet-i hakikiyesi tayin edecek surette kat'i bir tahrir-i nüfusun teftiş ve murakabeleri tahtında olarak sür'at-i mümküne ile icrasını temin etmek müfettiş-i umumilerin vazife ve salahiyetleri cümlesindedir. Müfettiş-i Umumîler hükümet-i seniyyece kararlaştırılan atiyü'zzikr mevadın daire-i teftişiyeleri dahilinde tatbik ve icrasına nezaret eyleyeceklerdir.

Van ve Bitlis Vilayetleri mecalis-i umumiyesi ile encümenleri azasının nisfı diğeri gayrimüslim olacaktır. Erzurum vilayetinde tahrir-i nüfus muaemele-i kat'iyesi bir sene zarfında icra edildiği tardirde meclis-i umumi azası mezkur iki vilayette olduğu gibi nisfiyet esası üzerine intihab edilecektir. Sivas, Mamüratülaziz ve Diyarbakır Vilayetleri'nde mecalis-i umumiye azası şimdiden intihab-ı nisbi esasına tevfi ken intihab olunacaklardır. Bu maksada binaen suret-i kat'iyede tahrir-i nüfus icra olununcaya kadar müslim müntehiblerin tayin adedinde intihabat-ı ahireye esas ittihaz edilmiş olan cetveller muteber olacak ve gayrimüslim azanın adedi mensub oldukları cemaatler tarafından verilecek cetvellere göre tayin olunacaktır. Mamafih birtakım müşkilat-ı maddiye işbu mesul-i intihabiye-i muvakkatin icrasına mani olduğu takdirde Müfettiş-i Umumîler Sivas, Harput ve Diyarbakır Vilayetleri mecalis-i umumiyesi azasının tayin nisbeti için vilayat-ı mezkurenin ihtiyacat ve ahval-i hazırasına daha muvafık diğer bir teklif dermiyan etmek salahiyetini haiz olacaklardır.

Mecalis-i umumiye yi azası nisbet kaidesi esasına tevfi ken intihab edilecek olan bilcümle vilayatta ekalliyet , encümenlerde dahi temsil edilecektir. Mecalis-i idareye intihab edilecek azanın kemafissabık nisfı müslim ve nisfı diğeri gayrimüslim olacaktır. Müfettiş-i umumilerce mahzur görülmediği takdirde iki daire-i teftişiye dahilinde münhal vuku buldukça polis ve jandarmayı efrad ahzında müslim ve gayri müslimler arasında müsavat kaidesi tatbik edilecek ve diğer bilcümle hidemat-ı resmiyenin tevahilinde dahi mümkün mertebe aynı kaide-i müsavat tatbik edilecektir.

Dokuzuncu Madde: Müfettiş-i Umumîler bilcümle memurinin uhdelere ne mevdu vezaifi ne suretle ifa ettiklerini bizzat veya bilvasita taht-ı teftişte bulduracaklar ve onların derece-i ehliyet ve faaliyetlerini tetkik edecekler ve bilcümle memurinin tercüme-i hal varakalarını tanzim ettireceklerdir.

Onuncu Madde: Müfettiş-i Umumîler kifayetsizliklerini veya suihal ve hareketlerini müşahede edecekleri memurini icabına göre azl ettirip mucib mücazat ahvali tebeyyün edenleri de doğrudan doğruya taht-ı muhakemeye aldırır. Müfettiş-i Umumîler azlolunan memurin-i taliye yerine kavanin ve nizamat ile muayyen şerait kabulü ve ehliyet ve liyakatı haiz bulunan diğerlerini alacakları gibi büyük memurların nasb ve tayinini de hükümet-i seniyyeye arz ve inhâ etmek salahiyetini haiz olacaklardır.

Müfettiş-i Umumîler memurinin azilleri hakkında ittihaz olunan bilcümle tedabiri esbab-ı mucibesıyla beraber derhal mücmelen devair-i aidesine telgrafla bildirecekler ve sekiz gün zarfında da bu memuriyete ait evrakın dosyası ile beraber mufassal bir esbab-ı mucibe layihası irsal eyleyeceklerdir.

Büyük memurlar şunlardır: (Her vilayet ve sancakta) vali, mutasarrıf, kaymakamlar, defterdar, mektuçü, maarif müdürü, ziraat müdürü, nafia baş mühendisi, defter-i hakani müdürü, polis müdürü, nüfus müdürü, sıhhiye müdürü, umur-ı ecnebiye müdürü veya vilayet tercümanı, liva muhasebecisi, liva tahrirat müdürü, tedrisat-ı taliye müessesatı ile darülmuaallimin müdürleri ve muallimler, bilumum müfettişler. Doğrudan doğruya valilerin maiyyetlerinde bulunan memurin hakkındaki mukarrerat valilere tebliğ ve iş'ar olunacaktır.

Onbirinci Madde: Valilerin haklarıda acilen tedabir-i şedide ittihazını istilzam edecek if'âl ve harekât vukûa getirdikleri tahakkuk ettiği takdirde keyfiyet Müfettiş-i Umumîler tarafından telgrafla dahiliye nezaretine bildirilecek ve nezaret müşarünileyha dahi işi derhal Meclis-i Vükelâ dahi Müfettiş-i Umumîler tarafından varid olan telgrafnamenin ahzından itibaren nihayet on gün zafrında bu babda itây-ı karar edecektir.

Müfettiş-i Umumi tarafından veyahut müfettiş-i umuminin talebi üzerine azledilen memurin onuncu maddede musarrah esbab-ı mucibe layiha-i mufassalası hükümet-i merkeziyece ahşedilerek mündericatı hakkında bir karar ita edildikçe hatta mazulin kadrosu dahilinde bile bulunsalar haklarında cevaz istihdam kararı verilemez.

Onikinci Madde: Mülkiye, adliye, jandarma, nafia ve ziraat müfettişleri doğrudan doğruya mensub oldukları dairelere tabi iseler de memurin-i vilayet misilli müfettiş-i umumilerin taht-ı teftiş ve nezaretlerine vaz edilmiş olduğundan müfettiş-i umumi

tarafından müstaciliyetine hükmedilen hususatta kendilerine vaki olacak tebligatı infaza mecburdurlar. Bu müfettişler kendi talimatlarına tevfikeyen icrâ edecekleri teftişat hakkındaki raporlarının suretini Müfettiş-i Umumîler ve aslını da mensub oldukları nezarete irsal edeceklerdir. Memurunin vezaif-i memurelerine müteallik teftişat ve tahkikatı mübeyyin raporlarında bu teftişat ve tahkikat gerek nezaretlerinden ve gerek müfettiş-i umumiden verilen emir serine yapılmış olsun suretleri müfettiş-i umumilere ve asılları ait oldukları nezaretlere gönderilecektir.

Onüçüncü Madde- Maliye müfettişleri doğrudan doğruya maliye nezaretine merbut olup bunlar nizamname-i mahsusuna tevfikeyen icra edecekleri teftişat layihalarını nezaret müşarünileyhaya irsal ve bir suretini de Müfettiş-i Umumîler ita edeceklerdir. Müfettiş-i umumi ve madde-i mahsusanın müstacilen teftişine lüzum görüpte keyfiyeti müfettiş-i umumilik merkezinde bulunan sermüfettişe iş'ar eylediği takdirde sermüfettiş ya bizzat veya diğer müfettiş marifetiyle teftişat-ı lazımevi icra etmekte ve ol babda tanzim olunan raporu Müfettiş-i Umumîler ita eylemeye mecburdur. Bu gibi teftişattan maliye nezareti de haberdar edilecektir.

Ondördüncü Madde: Memurin-i adliyeden mucib-i azl ve muhakeme if'ali anlaşılın memur lâyünazl hükkâm sınıfından ise taht-ı muhakemeye aldırılması müfettiş-i umumi tarafından adliye nezaretine inhâ edilir ve bu inhaya nezaretçe verilecek netice bir haftadan ziyade tehir edilemez. Memur hükkamdan olduğu takdirde memuriyetinin derece-i ehemmiyetine göre azilleriyle yerlerine diğerlerinin tayini müfettiş-i umumi tarafından adliye nezaretinden veya istinaf müddei-i umumiliğinden talep edilecektir. Tadabir-i müstacileyi müstelzem olan ahval-i fevkaladede Müfettiş-i Umumîler keyfiyeti derhal adliye nezaretine iş'ar etmek şartıyla lâyünazl memurini bile hemen işten el çektirmek salahiyetini haiz olacaklardır.

Onbeşinci Madde: Müfettiş-i umumilerin en mühim vazifelerinden biri de muhakematın her türlü tesirat-ı hariciyeden masun olarak cereyanı ve hükümlerin kemal-i bitarafı ve istiklal ile itâsı ve hükkâmın hiçbir suretle taht-ı tesir ve nüfuzda bulunmaması hususlarına nezaret etmektir.

Onaltıncı Madde- Umur-ı adliyenin kısm-ı idari ve tahririsini ıslah ve tanzim ve ittırad dairesinde cereyanını temin için müfettiş-i umuminin vâki olacak tebligatı memurin-i adliyece vacibülefbâdır.

Müfettiş-i Umumîler hükümet-i Osmaniyece kararlaştırılan atiyü'zzikr mevadın kendi daire-i teftişiyeleri dahilinde tatbik ve icrası hususuna da nezaret edeceklerdir.

Kavanin evamir ve ilanât-ı resmiye her daire-i teftişiyeye dahilinde elsine-i mahalliye ile neşr ve ilan edilecektir. Müfettiş-i umumice imkan görüldüğü takdirde taraftiyenden herbiri huzur-ı mehakimde ve devair-i hükümette kendi lisanını istimal etmek hakkındı haiz olacaktır. Mehakim ilamatı Türkçe tanzim olunacak ve mümkün olduğu takdirde bunlara tarafeynin mütekellim olduğu lisan üzere bir suret-i mütercimesi de rabt edilecektir.

Onyedinci Madde: Her daire-i teftişiyeye dahilinde jandarma ve polise ait teşkilat ve tensikat müfettiş-i umuminin nezaret ve malumatı altında altında icra edilecektir.

Jandarma ve polis teşkilat ve tensikatında lüzum görünecek tadilat Müfettiş-i Umumîler tarafından valilerin rey-i istifsar olunduktan sonra vuku bulacak iş'ar üzerine idare-i merkeziyece icra olunacaktır.

Onsekizinci Madde: Bircümle maarif-i umumiye müessesatının teftiş ve nezareti müfettiş-i umumilere aittir. Müfettiş-i Umumîler hükümet-i Osmaniyece kararlaştırılan mevad-ı atiyenin kendi daire-i teftişiyeleri dahilinde tatbik ve icrası hususuna nezaret eyleyeceklerdi;

Vilayet bütçelerine vaz' edilecek maarif tahsisatından her cemaatin hissesini vilayetlerce maarif için istila olunan tekalife iştirak nisbetinde tayin olunacak ve hükümet-i Osmaniyece aynı mezheb erbanının kendi mektebelerinin idaresine muavenette bulunmalarına hiçbir vechile ikâ-ı mevâni ve müşkilat edilmeyecektir.

Ondokuzuncu Madde: Müfettiş-i Umumîler devletin umumi bütçesinde vilayetin hidemat-ı umumiyesine mahsus bulunan tahsisatı alel müfredat tetkik edecekler ve bunlar hakkında valilerin mutaleasını aldıktan sonra gerek bilüzum sarfıyatın önünü almak ve gerek ledelhacce fazla tahsisat istihsal etmek için ihtiyacat-ı hakikiyeden fazla veya noksan göreceklere tahsisatı bildireceklerdir.

Yirminci Madde: Müfettiş-i Umumîler varidat-ı öşriye hakkında hazine-i devlet ile mükellefinin menafiini muhafaza etmekle beraber zürrâ izin asla izâa-i evkat ve müşkilatı dai olmayacak derecede sade ve sehlüttatbik olacak bir usul-i cibayetin hükümetini merkeziyeye teklif olunabilmesine salih tedabiri tetkik edeceklerdir.

Yirmibirinci Madde: Müfettiş-i Umumîler emlak ve arazi ve temettü vergilerinin suret-i tarh ve tahsili hakkında tetkikat icrâ ettikten ve lüzum görecekları mahaller için valilerin mütaleasını istihsal ettikten sonra kadastronun tecdidi veya başlanmış olan tadilatı umumiyenin ıslahı için teklifatta bulunabilirler.

Yirmiikinci Madde: Müfettiş-i Umumîler refaketlerinde bulunan erbab-ı ihtisastan mürekkeb heyet-i fenniye marifetiyle daire-i teftişyeleri dahilindeki madenlerle ormanların devletçe sâyan-ı istifade bir surette muhafazası ve işletilmesi ve karazinin ıslahıyla ziraatin temin-i terakkisi mesarif-i sanayi ve ticaretin teşviki ve müvaredatın teshili hususlarında müracaat edilmesi müstelzem müstahsinat olacak bilcümle vesaiti velhasıl vilayetin terakkiyat-ı aliye ve iktisadiyesine medar olabilecek kâffe-i hususatı tetkik ettireceklerdir. Bu kabilden olmak üzere bütçede karşılık tahsisine ve bir kanun tanzimine veya irade-i seniyye istihsaline muhtaç olmayan ıslahatın valiler tarafından icrasına nezaret edecekler ve umumî bütçede karşılık tahsisine ve bir kanun-ı mahsus tanzimine veya irade-i seniyye istihsaline muhtaç olan tedabiri devair-i aidesine inhâ edeceklerdir.

Yirmiüçüncü Madde- Umur- memurelerini ifa etmeleri için müfettiş-i umumilerden herbirinin maiyyetine atıyünzıkr memurin tayin edilecektir:

- 1- Kalem amiri olarak bir başkatip ile miktar-ı kafi müsevvid, mübeyyiz, mütercim ve katip.
- 2- Mülkiye ve polis ve jandarma umuru için bir müfettiş
- 3- Bir adliye müfettişi
- 4- Bir maarif müfettişi
- 5- Teb'a-i Osmaniye veya ecnebiyeden mütehassir bir ziraat müfettişi,
- 6- Teb'a-i Osmaniye ve ecnebiyeden mütehassis nafia müfettişi.
- 7- Ecnebi jandarma zabitanı miyanından intihab edilecek bir emirzabiti
- 8- Ecnebi bir katib-i hususi
- 9- Bir Kürtçe tercümanı
- 10- Bir Ermenice tercümanı

Salifüzzikr memurun müfettiş-i umumilerin intihabıyla veya muvafakati üzerine tayin edilecek ve vazife ve salahiyetleri müfettiş-i umumilerin inzıam-ı muavenetiyle tanzim olunacak olan bir talimatname-i mahsus ile tayin kılınacaktır. 23 Mayıs 1914”

Görüleceği üzere talimatname ;Müfettiş-i Umumilerin görevleri gereğince uygun gördükleri şehirleri merkez yapabileceklerdir ifadesiyle başlamaktadır. Müfettişler kendilerine bağlı daireleri teftiş edebilecek gerektiğinde askeri birliklere emir verebilecek, aşiret ve kabilelerin iskanları, onların ihtiyaçları karşılanacak ve bunun için valilerle ortak hareket edebileceklerdi.

Mezhep, milliyet ve dillerine bakılmaksızın nüfus sayımları yapılacak ve buna göre vilayet meclislerinde azaların tayini yapılabilecekti. Meclis-i İdare’ye seçilecek azaların yarısı müslüman ve yarısı Hıristiyan olmasına dikkat edilecektir. Yetersiz memurların ve yolsuzluklara karışmış olanların azledilerek mahkemeye çıkarılması sağlanacak yerlerine uygun olanları tayin edilebilecekti.

Müfettiş-i Umumiler, gerektiği zaman valilerin haklarında soruşturma açarak durumu Dahiliye Nezareti’ne bildirecek, Nezaret yaşanan problemi Meclis-i Vükelâ’ya götürecektir ve on gün içinde bu konuda karar verilecekti. Yine Müfettiş-i Umumilerin en önemli görevlerinden biri de mahkemelerin her türlü tesir ve cereyandan uzak, hakimlerin baskı altına alınmamasına dikkat edeceklerdi.

Daire teftişlerinde jandarma ve polise ait teftişlerde Müfettiş-i Umumilerin nezareti altında yapılacak yine eğitim dairelerinin teftişi ve vilayet bütçelerinde her cemaatin hissesi vilayetlerce nisbetleri ölçüsünde tayin olunarak, mezheplerin kendi açtıkları okullara yapılacak yardımlara karışılmayacaktı.

Müfettiş-i Umumiler, yanlarında bulunacak uzman kadrosu madenlerle, ormanların devletçe iyi bir surette işletilmesi, arazinin ıslahıyla ziraate açılması, sanayi ve ticaretin teşvik edilmesiyle birlikte bütçelerin buna göre de ayarlanmasına dikkat edeceklerdir.

Talimatnamenin son maddesinde ise Müfettiş-i Umumilerle birlikte çalışacak memurlar şöyle sıralanmış ve bunların seçimi ve tayinleri bizzat Müfettiş-i Umumiler tarafından yapılacağı hükmü getirilmiştir.

F- Ermenilerin Kürtlerle İşbirliği Teşebbüsleri

Ermenilerin Vilâyât-ı Şârkiyye’de bir devlet kurma çabalarına paralel olarak 1880’lerden itibaren başlattıkları terör eylemleri bölgede yaşayan bütün halkı canından bezdirmişti. Daha sonra 1894’ten itibaren de bölge yaşananları Ermeni kırımını olarak yansıtımlarıyla iyice alevlenen Türk-Ermeni ve Kürt olaylarıyla bir çok olumsuzluğun yaşanmasına da vesile olmuştu.³⁵⁶ Bu aşamalarda Kürtlerin, Ermenilerle olan hukuku Türklerinkine paralellik arzetymekteydi. Ermeni komitelerinin yakınlaşma teklifleri, çabaları dahi şüpheyle karşılanmaktaydı.

Taraflar arasında yaşanan güvensizlik sendromunun temelinde Kürtlerin yol kesen, yağmacı, yabani, hırsız gibi sıfatlarla tanımlanması gelmekteydi. Yine Avrupalıların da Kürtleri benzer şekillerde tanımlamaları da bu gibi ortamlara zemin hazırlamıştır. Bu gibi yaklaşımları yanlış ve yalan olarak değerlendiren Mayewski göre “eğer iddia ettikleri gibi olsaydılar, Kürtlerin arasında Ermeni olmayan milletlerin hiç biri yaşayamazdı. Halbuki Kürtlerin arasında yaşayan başka Hristiyan halklara da çok rastlanır. Bunlar Kürtlerin arasında bir lokma gibi yutulabilirlerdi.”³⁵⁷ Gerçekten de yaşanan olaylar ve tarihi gerçekler de bunu ıspatlar niteliktedir. Bu gibi iddiaların çoğu maksatlı ve propaganda yapmak adına çıkarılmış ve yayılmıştı.³⁵⁸ Bu demek değildir ki Kürtler hatasızdır ve yanlış yapmamıştır. Elbette benzer hadiseler çokça yaşanmıştır. Ancak bunların sebebi yalnız Kürtlerdir tarzında yaklaşımlar haksız ve doğru görülemez.

1877/78 Osmanlı-Rus Harbi’nden sonra imza edilen meşhur 61. Maddenin Ermenilere bazı ayrıcalıklar vermesi Kürtler üzerinde çok olumsuz tesirler bırakmıştır. Beklenen kötü günlere duyulan tepkiler beraberinde Kürtlerin de karşıt tepkiler geliştirmesine zemin hazırlamış olsun. Çok geçmeden Kürtlerin de örgütlenmesine, hatta Kürt birliği gibi milliyetçi söylemlerin geliştirilmesine de ivme kazandırmış oldu. İlk zamanlar Berlin Antlaşması’na duyulan bir tepki olarak gelişen eylemlere bir de emperyalist devletlerin de karışması, meseleyi yeni boyutlara taşımaya yetmişti.³⁵⁹

³⁵⁶ Sonyel, “*Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemi...*”, s.389.

³⁵⁷ Mayevsriy V.T., *19. Yüzyılda Kürdistan’ın Sosyo-Kültürel Yapısı Kürt Ermeni İlişkileri*, (Çev.) Haydar Varlı, (...) 1997, s.183.

³⁵⁸ B.O.A, DH-MUİ, 77-2/18; B.O.A, DH-SYS, 103-2/2-3, Belge No: 60/2; B.O.A, DH-SYS, 103-2/2-3, Belge No: 61/1; “Kürtler” *İslam Ansiklopedisi*, s.1106.

³⁵⁹ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi...* s.162

Kürtlerin bu tarz tepki göstermesi emperyalist devletleri olduğu kadar Ermenileri de rahatsız etmiş ve bu işin perde arkasında Osmanlı Devleti'nin politikaları olduğu dahi iddia edilebilmiştir.³⁶⁰ Osmanlı Devletinin, bu süreçte yaşanılardan hisse çıkarması normal bir durum olmasına rağmen, büyük devletlerin bundan rahatsız olması gerçekten anlamlıdır. Bu rahatsızlığın temelinde; Ermeni probleminin yeni bir Kürt problemi; yaratılmasıyla boğulabileceği endişesi vardır. Bu endişeye rağmen Kürtler arasında da milliyetçilik duygularının depreştiğini de söylemek gerekir.

Kürt-Ermeni ilişkilerinde en belirleyici bir başka etmen de değişik sebeplerle Avrupa'ya giden aydın kesimin ideolojik olarak ortaya koydukları eylemleridir.³⁶¹ Her iki kesiminde içinde Osmanlı Devleti'ne karşı tavır geliştirenlerin çoğalması ve ideolojik olarak bir yakınlaşma sürecinin büyük etkisi olmuştur. İşte bu kesimlerin hükümete karşı anlaşma çağrıları yapmaları bu manada değerlendirilebilir öneme haizdir.

II. Meşrutiyet'e kadar sicili bozuk olan bu ilişkilerin düzeltilmesi için çaba içinde olan aydın kesimin çabaları arasında her iki tarafında ortak düşman olarak telakki ettiği Padişah ve Osmanlı Devleti paydasında bulunmaları vardır. Aynı topraklar üzerinde hem Ermeni, hem de Kürt devletleri, kurulması çelişkisine rağmen ortak eylem çabaları da başka kurguların olduğunu ispatlamaktadır.³⁶²

Bu ilişkilerin düzeltilmesi için Kürt aydınının tavrını Malmisanij şöyle açıklamaktadır: "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyetinin önemli bir özelliği de Ermenilerle Kürtler arasında olumlu ilişkileri geliştirmek için çalışmasıdır. Cemiyetin tüzüğünde, Memalik-i Osmaniyye'nin Kürtlerle meskun vilayetlerinde oturan ahalden herhangi birinin" Kanun-ı Esasi ve gerektirdiklerinin aksine zulüm görmesi veyahud Kürtlerden herhangi birinin Kürt olmayan birisine zulüm etmesi durumunda orada bulunan KTTC şubesi vasıtasıyla bu haksızlığın giderilmesi için girişimlerde bulunacağı... Yine KTTC'nin tüzüğünde, Kürtlerle Ermeniler ve diğer milletler arasında ve Kürt aşiretlerinin birbiriyle olan ilişkilerinde uyum sağlamak için çalışacağı...

³⁶⁰ "Birlik özü itibariyle bir Osmanlı politikasıdır." Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi...* s.164-165

³⁶¹ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.yy'den Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, (Çev.) Bedros Zartaryan, Memo Yetkin, İstanbul 1992, s.193.

³⁶² Şükrü Kaya Seferoğlu, Halil Kemal Türközü, *101 Soruda Türklerin Kürt Boyu* Ankara, 1982, s.72.

İstanbul'a Kürtlerle Ermenilerden karma bir heyet oluşturularak çaba harcanacağı belirtilmiştir. Nitekim bu amaçla aralarında toplantı yaptıkları biliniyordu."³⁶³

Yine Kürt aydınlarının Avrupa'da çıkardığı "Meşrutiyet" Gazetesi'nde de Kürt ve Ermeni dostluk ve ilişkileri adına büyük bir özen gösterilmiştir. Çıkan yazılar arasında Kürt-Ermeni dostluğu ele alınmakta, Amerika'da ölen bir Kürt gencinin Ermenilerin kendi aralarında topladıkları paralarla nasıl defnedildiği, bu dostluğun güzel bir örneği olarak sunulmaktadır. Dahası bu gazetede, Kürtler ve Ermenilerin ortak hareket etmesi gerektiği işlenmektedir.³⁶⁴ Aynı tavır Ermeni gazetelerinde de gösterilmiştir. Mesela Taşnaksutyun Komitesi'nin yayın organı "Troşak" Gazetesi'nde misafir Kürt yazarların dostluk çağrılarına katıldığı görülür ve Kürtlerin silahlı mücadeleye katılması gerektiğini istikbalin burada olduğunun belirtilmesi oldukça önemli adımladı. Mesela "Kürtlere Çağrı" adıyla yazılan bir yazıda şöyle denilmiştir: "Dünyada ne olursa olsun Ermenilerle birlikte olmalısınız. Ermeniler sizin dostunuzdur. Siz onlarla birlikte ikibin senedir yaşamaktasınız. Bunun için Ermenilerde size dost komşulardır. Yiğit insat kendi dostu olan komşusuna düşman kesilmez... Yegane kurtuluş yolunuz vardır o da isyan silahına sarılmanızdır..."³⁶⁵

XX.yüzyılın ilk yıllarında Kürtlerin dostluk ve anlaşma çağrılarına karşı Ermenilerin de benzer çağrılarda buldukları vakidir. Kürt liderlerine yazılan bir mektubda şu ifadeler dikkat çekicidir: "Ermeni ve Kürdlerin yekdiğerlerinden ayrılmaz komşular gibi bir toprak üstünde bir sima altında bir memleketde yaşamaları Cenab-ı hakkın emridir. Bu iki komşu millet öz kardaşlar gibi iyi geçinmeleri sayesinde Allah'ın rızasını kazanabileceklerdir. Fakat bir takım şerir şeytan fesad fikirli adamlar Ermeniler ve Kürtler arasına düşmanlık tohumu ektiler ve bu suretle beyhude yere her iki tarafın kanı döküldü..."³⁶⁶

³⁶³ "Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi'nde çıkan bazı yazılarda da Kürtlerle Ermenilerin iyi ilişkileri üzerinde durulmuştur." Malmî Sanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti...* s.38-39.

³⁶⁴ Meşrutiyet Gazetesi, Şerif Paşa'nın katkılarıyla Paris'te Fransızca ve Osmanlıca olarak yayınlanmıştır. Gazetenin yayın politikası İttihat ve Terakki düşmanlığıdır. Rohat Alakom, *Şerif Paşa, Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları*, İstanbul 1998, s.59-60.

³⁶⁵ Troşak da yazan Kürtlerden birisi de meşhur Kürt aydınlarından Dr. Abdullah Cevdet'tir. M. Kalman, *Batı Ermenistan Kürt İlişkileri ve Jenosid*, İstanbul 1994, s.69-70.

³⁶⁶ T.İ.T.E., Kt.73, G.9, B.9.

Bu gibi propaganda maksatlı çağruların yüzlercesi mevcuttur.³⁶⁷ Bu çabalara rağmen Kürt ve Ermeniler arasında karışıklıklar ve bölgede asayişsizlikler az olmamıştır. Bunun da bir takım sebepleri vardır. Bunlar Garo Sasuni'ye göre şöyledir:

1. Kürtlerin aşiretlere özgü yaşam tarzlarının olması ve aşiret reislerinin mutlak hakimiyeti,
2. Emperyalist devletlerinin taraflar üzerindeki etkisi,
3. İslam dininin prensiplerin Kürtleri yönlendirmesi...³⁶⁸

Yine Sasuni'nin sosyolojik analizine göre Kürtler üç sınıfa ayrılmaktadır. Bunlar; 1. Beyler, şeyhler, ağalar, 2. Kürt memurları ve subayları, 3. Kürt aydınları. Bunlar arasında birinci grubun Vilâyât-ı Şârkiyye'de Ermenilere karşı tavrı olumsuzdu. Bu grupla II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet döneminde bir uyuşma zemini bulunamamıştı. İkinci grubun hem devletle hem de İttihat ve Terakki ile kaynaşmaları bunlarla da bir zemin oluşturamamıştı. Üçüncü grup ise Meşrutiyetin ilanı ile takip ettikleri politikalarında köklü değişikliklere gitmişler, bağımsızlık politikalarına son vererek, gidişatlarını Meşrutiyet rejiminin ve İttihatçı hükümetlerin başarısına göre politik döngülerin akışına bırakmışlardı.³⁶⁹ Dolayısıyla Kürt-Ermeni ilişkilerinde mevcut bir birliktelik tesisi zor gözükmekte ve aralarındaki problemler de iyice belirginleşmekteydi.

Bütün bu gerçeklerle rağmen Ermeni komiteleri özellikle Taşnaksutyun Komitesi Kürtlere yaklaşmak ve onları kazanmak için yoğun çabalar göstermeye devam etmiştir.³⁷⁰ Bu maksadla Ermenilerin Kürtlerle zaman zaman bir araya gelerek kongreler tertip ettikleri görülür.³⁷¹ Bu toplantılarla kendi aralarında görülen anlaşmazlıkların önüne geçilmek istenmişse de bunu hiçbir zaman başaramamışlardır.

Bu gibi yakınlaşmalar aynı zamanda da Osmanlı Devleti'ne büyük oranda bağlı Kürtlerin koparılmasını amaçlamıştı. Büyük savaş arifesinde Osmanlı Hükümetinin Vilayat-ı Şârkiyye başta olmak üzere Ermenilerin büyük oranda lehinde olan ıslahatların hayata geçirilmesi için başlattığı atağın başarıya ulaşması için Kürtlerin kazanılması

³⁶⁷ Ersal Yavi, **1856-1923 Emperyalizm Kısacasında Türkler Ermeniler Kürtler**, İzmir 2001, s.26.

³⁶⁸ Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri...** s.201-202.

³⁶⁹ Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri...** s.223-224.

³⁷⁰ Uras, **Tarihte Ermeniler, ...** s.540.

³⁷¹ Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemi..." s.392.

hususu daha da önem kazanmıştı. Yani ıslahatların başarıya ulaşması biraz da Kürtlerin kendi cephelerine alınmasına bağlı görülüyordu.³⁷² Bu yüzden de Kürt eylemlerine her türlü desteğin verilmesi gerekiyordu. Bu sürece en güzel örnek Bitlis Hadisesi'nde ortaya konulmuş ama hükümetin zamanında tedbirler almasıyla buna engel olunmuştu. Böylece Ermenilerin bir taşla iki kuş vurma düşünceleri yok edilmiş oldu.

Bu süreç Büyük Savaş'ın çıkmasıyla büyük bir darbe yeme durumunda kalmıştır. Aralarında bağlar zayıflamış gerçek niyetler ortaya çıkmıştı. Hem Ermenilerin hem de Kürtlerin savaşa birlikte saflarını belirlemiş olmaları hem Osmanlı Devleti'nin hem Rusya'nın olub bitenlere seyirci kalmadıklarını da ortaya çıkarmış oldu. Mesela Osmanlı Devleti açısından Ermenilerle işbirliği yapmak vatana ihanet anlamına gelmekteydi. Bu yüzden İttihat ve Terakki hükümeti Kürtleri kazanmak için her türlü tedbiri almak için büyük çabalar göstermiştir.³⁷³ Aynı şekilde Rusya'da Ermeni ve Kürtleri elde etmek için yoğun çabalar içinde olmuş ve uzun yıllar bunlara yaptıkları yatırımlardan büyük beklenti içinde olmuştur.³⁷⁴

Her şeye rağmen Kürtler ve Ermeniler arasındaki temel görüş ayrılıkları iyice belirginleşmiştir. Daha doğrusu taşlar yerine oturmuştu. Ancak savaş boyunca Vilâyât-ı Şârkîyye'de savaş öncesi gayretlere rağmen, huzursuzluklar, şikayetler devam etmiş, taraflar arasındaki tartışmalı konular çözümsüzlüğe sürüklenmiş oldu.

1- Kürt ve Ermeniler Arasında Yaşanan Arazi Meseleleri

Ermenilerle Kürtler arasında yaşanan problemler arasında, asayişsizlik köy baskınları, öldürme, kız kaçırmalar ve arazi anlaşmazlıkları öne çıkmaktadır. Bunların arasında arazi meselesi ise bu anlaşmazlıkların başında gelmekteydi ve hükümetleri en fazla meşgul eden hukuki ve siyasi bir özellik taşımaktaydı.

Bu meselenin bu kadar girift bir hale gelmesinde meselenin mahiyetinin layıkıyla bilinmemesinden veyahut da Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi bir malzeme olarak kullanılmak istenmesinden kaynaklanmaktaydı. Hatta arazi meselesinden bahseden Ermenilerin çoğu bile neden ibaret olduğunu bilmiyorlardı.

³⁷² "Balkan Savaşından sonra Ermeniler yeni bir siyasi yol seçtiklerinde, 1913'te Şeyh Said Ali, Taşnak Partisi'yle görüşme isteğinde bulundu." Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri...** s.232.

³⁷³ M. Kalman, **Belge Tanık ve Yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi 1926-1930**, İstanbul 1997, s.44.

³⁷⁴ Kemal Mazhar Ahmed, **1. Dünya Savaşı'nda Kürdistan, ...** s.147.

Her şeyden önce Ermenistan Bölgesi büyük göçlerin, istilaların geçiş yeri³⁷⁵, Kafkasya'nın önemli bir merkezi olduğundan dolayı özellikle emperyalist Rusya Devleti'nin hem Kafkasya'ya hem de Osmanlı ülkesine hakimiyet kurabileceğine inandığı stratejik bir öneme sahipti. Buyüzden de buraların elde edilmesi için çeşitli oyunlar, politikalar hayata geçirilebilmiştir. Benzer bir durumun Vilâyât-ı Şârkiyye'de yaşayan Ermenileri de kapsadığını söylemek doğru bir ifade olacaktır.

Ermeni meselesinin en büyük safhasını teşkil edecek olan arazi davalarının özünde; Vilâyât-ı Şârkiyye başta olmak üzere diğer yerleşim alanlarında çok değişik sebepler yüzünden sahip oldukları toprakları terk etmeleri ve daha sonra buraları yeniden geri almak istemeleri gelmekteydi. Ermenilerin bu gibi taleplerle hükümetleri meşgul etmelerine rağmen bu meselenin ortaya çıkmasında şu sebepler etkili olmuştur:

1. Bölgede yaşanan asayişsizliklerin yarattığı baskı,
2. Kürtlerin baskı ve yıldırma hareketleri,
3. Ermeni komitelerinin baskıları,
4. Ekonomik sebeplerin etkili olması,
5. Emperyalist devletlerin propagandaları faaliyetleri,
6. Gönüllü olarak A.B.D, Avrupa ülkelerine göç etmeleri,
7. Bölgenin bir çok savaşa sahne olması,
8. Ermenilerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklarının yarattığı olumsuz hava,
9. Kendileri rızalarıyla toprakları satmaları.

İşte bu gibi sebeplerle yaşadıkları yerleri bırakarak başka ülkelere giden Ermenilerin arazilerine II. Abdülhamit ve İttihat ve Terakki hükümetleri döneminde bölgede yaşayan Kürtlerin, Kafkasya ve Kırım'dan gelen göçmen Türklerin, Çerkezlerin iskan ettirildiği tarihî vak'adır. Mesela, Vilâyât-ı Şârkiyye'de Sivas Vilayeti'ne 1882'de, 1887, 1891, 1901 ve daha sonraki tarihlerde de göçmenlerin toplu olarak iskan ettirildiği görülür. Mesela "1901 yılında Rusya'dan gelerek Sivas'ta iskan edilen 2300 nüfus Dağistan göçmenine hasat zamanına kadar yiyecek verilmesi kararlaştırılarak yeniden gelecekler için de hazırlıklı olunması istenmişti." Yine Erzurum, Memüratülaziz, Diyarbakır, Bitlis Vilayetlerine de göçmenlerin iskan

³⁷⁵ Uras, *Tarihte Ermeniler...* s.622.

ettirildiği görülmektedir.³⁷⁶ Ancak bu iskanların izahı yukarıda verilen sebepler irdelenmeden yapılırsa çok yanlış yorumlara sebep olunabilir. Zaten arazi meselesini gündeme getirenlerin de yaptıkları hatanın merkezinde bu yatmaktadır.

Bölgede bunlar yaşanırken hem Ermeni komitelerinin örgütlenmesi hem II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte ülkeyi terk eden göçmenlerin çoğunun eski topraklarına dönmek ve bunları işletmek için bir bir müracaat etmeye başlamaları bu süreci hızlandırmıştı.³⁷⁷ Bu gibi talepler ve konuların istismara açık olmasını iyi değerlendirmek isteyen Ermeni komiteleri ve Patrikhane de devamlı surette meseleyi siyasi antlaşmalar ve büyük devletlerin gündemine getirme gayreti içinde olmuşlardır.

Ermeniler arazi meselesi için şikayetlerini tek tek yapabildikleri gibi Patrikhane vasıtasıyla topluca yapabilmişlerdir. Bu meselenin Ermeniler açısından ne manaya geldiğini ifade edebilmek için kendi ağızlarından yapılan şikayetlerden birkaç örnek vermek gerekir. Mesela; Muş'un Vartinis ahalisinden Mardirus, Dahiliye Nezareti'ne yazdığı dilekçesinde şöyle demektedir: "Tapu senadını yeddimizde iken muhacirlere verilen arazilerimizi tarafımıza teslim etmiyorlar. Mevsim-i ziraat hulûl eylediği cihetle arazilerimizi her halde ziraate mecburuz. Lütfen arazilerimizin ziraati için vuku bulacak müdahalenin men'i hususunda hükümet-i mahalliyeye evamir-i katiyyenin itasını istisham eyleriz..."³⁷⁸

Ermeni Patrikhanesinin de sıkça yaptığı şikayetlerde şöyle denilmekteydi: "Anadolu Vilayat-ı Osmaniyesi Ermeni ahalisinden olub hadise-i zaileden dolayı canlarını kurtarmak için memalik-i ecnebiyeye hicrete muzdarr kalmış ve ilan-ı Meşrutiyeti müteakib vatan müfrezelerine avdet eylemiş olanlar bâtapu uhdelinde bulunan arazi ve emlakın muhacirlerin ve şunun bunun yed-i zabtında bulunduğunu görerek istidadı zımnında mahalleri hükümetine müracaat-ı müteaddide de bulunmuşlar ise de muvaffak olamadıklarından bir takımı meyusen tekrar terk-i vatana

³⁷⁶ "15 Temmuz 1902 tarihinde Erzurum'un Hınıs Kazası'ndaki Yeniüz Köyü'nde iskan olunacak Kars göçmenleri için 10.000 kuruş bedelli arazi alınmaya çalışılmış..." Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996, s.133-vd. (Ahmet Halaçoğlunu....)

³⁷⁷ Somakian, *Empires in Conflict...* s.44; B.O.A, DH-SYS, 115/1-2, Belge No: 33; B.O.A, DH-EUM-EMN, 32/26.

³⁷⁸ B.O.A, DH-M.U.İ, 78/6.; "Bulanık Kazasının Yoncalı Kazası ahalisinden mukaddema Rusya'ya hicret eden altı hane halkı bu kere avdet iderek bilahare geçmiş olan arazilerinin iade kılınacağına dir hükümet-i mahalliyyenin beyannamesine binaen..." B.O.A, DH-SYS, 67/1-8; B.O.A, *İrade (1331 M 16)*, Hususi: 2, Genel NO: 2451.

mecbur olmuş ve bir takımı dahi alan-ı memleketlerinde sefil ve perişan halde sürünmekte bulunmuşdur...³⁷⁹

İşte yukarıda sebepleriyle izah edilen benzer yüzlerce; binlerce şikayetle oluşan davaların özü bunlardan ibaretti. Ancak meseleler incelendiğinde görülecektir ki, bir çoğu istismar ve propaganda maksatludur. Buna bir örnek vermek gerekirse, 1880'lerde Amerika'ya gönüllü göç etmiş ve Amerikan vatandaşlığına geçmiş olanların şimdi de kendi arazilerinin iadesini istemiş olmalarının mantıklı hiçbir izahı bulunmamaktadır. Hatta Osmanlı hukukuna bile aykırılık arz etmektedir.³⁸⁰ Bu kadar giriftleşen bu meselelere karşı Osmanlı hükümetleri de duyarsız kalmamıştır. Her iki tarafı da mağdur etmeden bazı çözüm yolları bulmaya çalışmışlardır. Hükümet önce meseleleri iyice tetkikle durum tesbitleri yapmak istemiş bunun için de bir komisyon kurulmasını temin etmişti.³⁸¹ Bu komisyon Erzurum, Bitlis, Van, Sivas Mamuretülaziz ve Diyarbakır Vilayetlerinde mülki, askeri memurlar ile birer Kürt ve Ermeni temsilci ve meseleye vakıf iki kişiden oluşacaktı. Bu komisyonlar meseleleri yerinde tesbit ederek çözüm yolları önerecekti.³⁸² Ayrıca meselenin adilane bir surette halledilmesi için de bir layiha hazırlanacaktı.³⁸³ Mesele açılacak olursa, yabancı devletlere göç etmiş olan Ermenileri üç kısma ayırmak mümkündür. Birincisi, kendi arzularıyla ve hükümete taahhüd senedi vererek vatandaşlıktan çıkarak göç etmiş olanlardır ki, bunlar tarafından verilen şikayet dilekçelerinin ehemmiyeti olmayacaktır. İkincisi, vatandaşlıktan çıkmadan firar edenlerdir ki, Osmanlı Devleti bunları vatandaşlıktan çıkarmıştır. Üçüncüsü, Osmanlı Devleti'nin vatandaşlıktan çıkarmadıklarıdır. Bu iki kısım da aynı muameleye tabi olacaktır.

³⁷⁹ **B.O.A, DH-SYS, 67/1-8, Belge No: 12.** "Bitlis Vilayeti dahilinde Bulanık kazasının Latar Karyesi'nde icra-yı tagallub itmekde olan şeyhler Ermeni ahalinin eben an ceddin bâtopu taht-ı tasarrufu ve ziraatlerinde bulunan arazileri zabt itmeye kalkışarak..." **B.O.A, DH-SYS, 67/1-2, Belge No: 13.** "Ermeni arazisinin Kürtlere teslim teşebbüsünde bulunmuş ve haymenişin Kürtlerin gasbettikleri ağnam sahipleri tarafından bulunup karyelerine nakledildiği halde..." **B.O.A, DH-SYS, 71-1/3-2, Belge No: 32.** "Bitlis Vilayeti sahihinde Hizan'da Şeyh Seyyid Ali tarafından arazinin zabt edildiğinden bahsle hükümete müracacat ettiği..." **B.O.A, DH-SYS, 71-1/3-2, Belge No: 37;** "Jön Türk Gazetesi'nde Çar Sancak Beylerinin Faaliyeti Yüzünden 25 bin Ermeni ahali meskensiz kaldığı..." **B.O.A, DH-SYS, 67/1-5, Belge No: 22.**

³⁸⁰ "Anadolu Islahat Komisyonu", **Tanin**, 12 Şubat 327/ 25 Nisan 1911, No: 1251.

³⁸¹ "C.5 Temmuz 330 arazi ihtilafatını tetkik etmek üzere teşkiline lüzum gösterilen komisyonun vezaif-i esasi hakkında bir talimatname tanzimiyle..." **B.O.A, DH-SFR, 43/83.**

³⁸² Meclis-i Vükelâ'nın aldığı bu karar hakkında daha geniş bilgi için bkz. **B.O.A, MV, 123/13.**

³⁸³ "Anadolu'da Arazi Meseleleri ve Yeni Layiha-i Kanuniye", **Tanin**, 24 Ağustos 327/ 6 Eylül 1912, No: 1083.

Bu yönde yapılan çalışmalara göre, araziler hükümet tarafından resmen satılmışsa bu bedel, sahibine iade edilerek, para istemeyenlere de kendi arazileri civarında muadil araziler verilecekti. Arazileri hükümet tarafından satılmamış olanlara ise arazileri aynen yerinde duruyorsa bir problem yoktu. Fakat başkalarının zilyesinde ise bu taktirde hükümet; firar edenlerin elinde arazi tapuları bulunan meclis-i idare kararıyla sahiplerine iade edilecekti.³⁸⁴ Böylece hükümet tarafların mağduriyetine meydan vermemiş olacak uygulamalara başlamış oldu.

Meselelerin halli için Meclis-i Vükela'nın aldığı karara göre "Ermeni iğtişası esnasında Rusya memalikine giderek Rusya hükümetin birer ikamet tezkiresi istihsal eyledikleri anlaşıldığı ve bunlardan avdet itmek isteyenlerin Rusya'dan hareket idecekleri sırada tabiiyyet-i Osmaniye'ye rücu ittikleri Osmanlı Şehbenderi tarafından bittahkik pasaportlarına şerh virilecek olursa ref-i mahdur olunacağı ve arazileri hakkında mahallince icra idilmekde olan tahkikat neticesinin ayrıca bildirileceği."³⁸⁵

Buna rağmen anlaşmazlıklar ve olayların sayısı az olmamış, bir çok dava muallakta kalmıştır. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse, Bitlis'te bir arazi davasında mahkeme araziyi elinde bulunduran Kürtleri haksız bulmuştur. Bunun üzerine Kürtler arazilerini vermeye yanaşmadığı gibi köyün papazını da öldürmek suretiyle yeni problemlerin bölgede yaşanmasına da vesile olabildi.³⁸⁶ Hatta arazi meseleleri bir çok yerde asayiş meselesi olarak kabul edilmiş ve bu yönde çözümler aranması istenmiştir.³⁸⁷

Uzun yıllar Osmanlı Devleti'ni meşgul eden bu meselelere hükümetin hukuki bağlamda yaklaşımlarına karşılık³⁸⁸ Ermeni komiteleriyle Patrikhanesinin uzlaşmaz tavrı ve istismar alışkanlıklarının devam ettiği görülmektedir. Özellikle Taşnakların bu yöndeki faaliyetleri dikkat çekici düzeye ulaşmıştır. Mesela 1911 yılında Taşnakların,

³⁸⁴ Hüseyin Cahid, Şarkî Anadolu'da Arazi Meselesi", **Tanin**, 10 Kanun-ı Sani 326/ 23 Mart 1910, No: 858.

³⁸⁵ **B.O.A, M.V**, 123/11. Bu gibi durumlarda arşılaşılacak problemleri de çözebilmek için Şura-yı Devletçe de ihtisas komisyonları kurulduğu da görülür..." **B.O.A, DH-SYS**, 67/1-5.

³⁸⁶ **B.O.A, DH-SYS**, 67/1-8, Belge No: 12, Yine Bölgelerde bu gibi bir çok adli vakanın gündeme geldiği de bir gerçektir. "Arazi Meselesi", **Tanin**, 28 Haziran 326/ 10 Eylül 1910, No: 668, "Şarkî Anadolu Vilayetinde Arazi Meselesi", **Tanin**, 23 Temmuz 1327/ 6 Ekim 1911, No: 1501.

³⁸⁷ "Evet Kürtlerden araziye alıp Ermenilere vereceksiniz yolunda bir itirazda bulunmuş ve nihayet matbuatta bazı münakaşalara kapı açmış olduğu, Dersim'de ekseriyeti Kürtler teşkil etmekte bulunmasına nazaran..." **B.O.A, DH-SYS**, 53/31.

³⁸⁸ **B.O.A, DH-SYS**, 67/1-5.

Erzurum'da topladık kongrelerinde gündemi arazi meseleleri oluşturmuş ve bu konuda tahrik ve tehdid boyutunda kararlar almışlardır. Bu karara göre, şayet arazi meselesi ilkbaharda hal olunmazsa bir takım çeteler teşkiliyle asayiş ihlal için toplu olarak ayaklanılacaktı.³⁸⁹ Oysa ki, bu sıralarda hükümet meseleyi çözebilmek için komisyonlar oluşturmuş³⁹⁰ ve Erzurum'da tapu tahrir düzenlemesi için gayret göstermişti. Taşnakların, bu gibi kararlar almak suretiyle bu komisyonları etkilemek istedikleri sonucu ortaya çıkmaktadır.

Vilâyât-ı Şârkiyye'de yaşanan arazi meseleleri büyük kısmı benzer türdendi. Bu meselelerin halli için gayret gösteren hükümetin, bölgeye atadığı İttihatçı valilerin de büyük çabaları olmuştur. Mesela Van Valisi ve İttihatçı ideologlardan Tahsin Bey bu tarz yüzlerce ihtilafli şikayetleri kendi yetkisine dayanarak halletmiş ve bir çok çatışmanın da önüne geçmeyi başarabilmiştir.³⁹¹ Tahsin Bey yaptığı bu çalışmasını bir raporunda şöyle anlatır: "6 Haziran 329, vilayetde nakden mühim fedakarlıklar ihtibari mucib arazi meselesi olmadığını anladım. Gevaş Kazası'nın Pigates Karyesi Kürd ve Ermeni ahaliyle menmulatdan Osman Ağa ve biraderleri arasındaki köy davası köylünün teslim-i hukukuyla idareten neticelendirilmiştir."³⁹²

Ermeni meselesinin ortaya çıkmasıyla birlikte iyice gündeme gelen arazi davaları, Birinci Dünya Savaşı'na kadar hatta Türkiye Cumhuriyeti'ne dahi taşınmış bugün dahi yeniden canlandırılmak istenmektedir. Hükümetlerin işi zor olmasına rağmen bu konulara büyük bir sağduyu ile yaklaşıldığı görülür. Babanzade İsmail Hakkı Bey gibi İttihatçı yazarlar ise arazi davalarının halli için tarafları sabırlı olmaya, Ermeni vatandaşları akıllı ve sağduyulu olmaya davet ederken de, işin ne kadar zor olduğunu anlatmak istemişlerdir.³⁹³

Bütün iyi niyetli çabalara rağmen Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte Ermenilerin Rusya'nın yanında Osmanlı Devleti'ne karşı cephe almasıyla birlikte bu

³⁸⁹ "Şayed arazi meselesi kendü arzu ve menfaatlerine muvafık bu surette..." **B.O.A, DH-SYS, 67/1-4, Belge No: 12**

³⁹⁰ **B.O.A., DH-SYS, 67/1-4, Belge No: 17; B.O.A, DH-SYS; 67/1-4, Belge No: 19.**

³⁹¹ Hüseyin Kazım Kadri, **Türkiye'nin Çöküşü, II. Meşrutiyetin Perde Arkası** (Haz.) Yılmaz Daşcıoğlu, İstanbul 1992, s.139.

³⁹² **B.O.A, DH-SYS, 67/1-8, Belge No: 57.**

³⁹³ "Avdet eden Ermeniler arazisiz kalmayacaktır. Bunun için devlet elli altmış hatta yüzbin lira kadar fedakarlık iktizar etmesi bile göze aldırıştır. Ancak yapacağı suret-i tesviye neticesinde ister ki hem Kürt arazisini kaybetmesin, hem ermeni topraksız kalmasın..." Babanzâde İsmail Hakkı, "Anadolu'da Ermeniler", **Tanin**, 23 Haziran 326/ 5 Eylül 1910, No: 663.

yöndeki gayretleri, çalışmaları da diğer işlerde olduğu gibi bir sonuç alınamadan ortada bırakılmış oldu.

G- Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Ermenilerin Osmanlı Devleti Aleyhine Çalışmaları

Ermeniler, Birinci dünya Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti aleyhine yapageldikleri çalışmalarını, Patrikhané, komiteler ve emperyalist devletlerin verdiği destekle sürdürebilmişlerdir. Bu organizasyonlarla hem düşünce hem de siyasi çizgileri ve politikaları da kavileşebilmişti. Bu güçlerin faaliyet alanı da yine Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'ydi.³⁹⁴ İşte savaşın çıkmasıyla bu zamana kadar yapmış oldukları çalışmalarının da sonuçlarını almayı ümit etmekteydiler.

Bu çalışmaların savaş arifesindeki en önemli sonucu Vilâyât-ı Şârkiyye Islahatlarının hayata geçirilmesi noktasındaki gelinen aşamadır. Hükümetin, Meşrutî idarenin gerekleri kadar, devletin geleceği adına Ermeni ve diğer azınlıkları kazanlak için gösterdikleri çabaların da istismar konusu yapılması bütün iyi niyet çabalarını baltalamaktaydı.

Gelinen bu süreçte özellikle Patrikhanenin ideoloji merkezi, komitelerin de tetikçilik vazifelerini üstlenmeleri bazı şüphelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çünkü bu güçler Vilâyât-ı Şârkiyye başta olmak üzere bütün ülkede bu zamana kadar gizli yürüttükleri çalışmalarına bir aleniyet kazandırmak, gayreti içinde olmuşlardır. Savaş arifesinde yaptıkları bölgesel toplantılar işte bu gayeye matuf bir özellik taşır. Gelinen bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse, Ermenice harflerin ortaya çıkışının 1500. yıl dönümünü bir milli bayram telakki ederek bunun sene-i devriyesini kutlamak bahanesi altında Muş'ta geniş katılımlı bir kongre toplamaları son derece ilginç bir çalışmadır.³⁹⁵ Muş'un Çenkli Manastırını³⁹⁶ ziyaret adı altında bir araya gelen

³⁹⁴ "Genç, Bitlis dahilinde böyle bi tertibat ve teşebbüsat olacağı gibi Malazgirt, Sasan ve Varto Kazalarında Taşnak Cemiyeti'nin...". B.O.A. DH-MUI, 77-2/18

³⁹⁵ B.O.A., DH-SYS, 100 /6, Belge No: 21. "Ermeni hurufunun tarih-i icadının 1500. sene-i devriyesi olmak hasebiyle huruf-ı mezkure Çenkli Manastırında büyük bir ayin icra kılınacağı ve iş bu ayinde bulunmak üzere beş vilayet murahasasıyla bir hayli kesanın oraya geldikleri gibi Vilayat-ı saire ile Rusya'dan dahi pek çok kimselerin hazır bulunacakları tahkik edilmiş..." B.O.A., DH-SYS, 100/6, Belge No: 23.

Ermenilerin bu toplantısına katılım da çok geniş olmuştur. Bunlar arasında Diyarbakır Ermeni murahhasası Zevan Efendi, Mebuslar Pasdırmacıyan ve Varanyan Efendiler, diğer Murahhaslar, Rusya Ermenilerini temsilen bir çok kişi vardı.

Bu toplantının maksadı yapılan soruşturmalara göre, Ermeniler arasında propaganda yapmak, para toplamak ve hükümete karşı kışkırtma ve bilinçlendirmeydi.³⁹⁷

Panayır adı altında yapılan bu kongrenin amacı ortaya çıkınca³⁹⁸ İttihat ve Terakki Hükümeti, bölge yetkililerine emir vermek suretiyle kongrenin dağıtılmasını istemişti. Verilen bu kararlara itiraz eden mebuslardan bazıları da gözetim altına alınmıştı.³⁹⁹ Yaşanan bu gelişmeler üzerine Ermenilerden bir kısmı bölge idarecilerinden şikayetçi olmuşlardır. Bu dilekçelerden birinde şöyle denilmiştir: “Hükümet-i hazıra Ermenilere karşı kendi siyasetini açıktan beyan eylemiş eğer Meşrutiyet de var ise musavatla ve adalet cidden icra olunub Muş Mutasarrıfı-ı cedidesi Servet Bey’e, Jandarma Yüzbaşı Vasıf ve Hasan Çavuş’a takdirnameler, aksi halde şu hareketlerinden dolayı icra-yı muaddelet buyurulmaları selamet-i vatan için rica olunur.”⁴⁰⁰

Görüleceği üzere Ermeniler adeta bir kaşık suda fırtına koparırcasına hükümeti baskı altında tutmak suretiyle komitelerin eylem ve çalışmalarına göz yumulmasını istemekteydiler. Taşnak Komitesinin organizasyonu ile yapılmak istenen bu gibi çalışmaların⁴⁰¹ bir başka amacı yukarıda kısaca izah edilmişti. Bu da Vilâyât-ı Şârkiyye ıslahatlarına dikkatleri çekmek ve istediklerini alabilmektir. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması 8 Şubat 1914 tarihli ıslahat antlaşmasını da ortadan kaldırmaya

³⁹⁶ Çenkli Manastırı, Ermenilerin İncasına göre Hazret-i Yahya'nın mezarının burada olduğuna inanılır. Bu yüzden de buraya bir kudsîyet verilek istenmiştir. **B.O.A., DH-SYS**, 100/6, Belge No: 26.

³⁹⁷ “Mu Mutasarrıflığından alınan bir telgrafda Sakavi Karyesinde İstor namında bir Ermeni ile isim ve hüviyetleri meçhul 3-4 şahsın o civardaki karyede dolaşarak ermenilere tebligat ve telkinat-ı mechule de buldukları...” **B.O.A., DH-SYS**, 100/6, Belge No: 24.

³⁹⁸ “Çenkli Manastırı'nda ziyaret perdesi altında Ermeniler tarafından bir içtima akd edileceği...” **B.O.A., DH-SYS**, 100/6, Belge No: 29.

³⁹⁹ **B.O.A., DH-SYS**, 100/6, No: 2; **B.O.A., DH-SYS**, 100/6, Belge No: 1/1. “Pasdırmacıyan Efendi'yle refiklerinin tevkif-i hakkındaki tebligat-ı resmiyenin keyfiyeti...” **B.O.A., DH-SYS**, 100/6, Belge No: 27. Dr. Pasdırmacıyan ve rüfekasının ihtilati mekanında otuz Jandarma ile derdesti ahali arasında büyük bir heyecana meydan verdi. **B.O.A., DH-SYS**; 100/6, No: 28.

⁴⁰⁰ **B.O.A., DH-SYS**, 100/6, Belge No: 32.

⁴⁰¹ **B.O.A., DH-SYS**, 100/56, Belge No: 37. M. Sadık Yiğitbaş, **Kıyı ve Folkloru**, İstanbul 1969, s.149; Yılmaz Akbulut, **Ermeniler ve Bingöl'de Ermen Tehcirleri**, Ankara 19998, s.80-81.

yetmişti.⁴⁰² Bunun üzerine Ermeniler, zaten var olan plan ve programlarını hayata geçirmek için politik arayışlarını sürdürmüşlerdi.

Gelişmelere paralel olarak I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce komiteler, Patrikhane temsilcileri Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda alacakları ortak tavırları belirlemek üzere bir çok toplantı yapmıştır. Bunlardan birisi, Galata'da Ermeni mektebinde Patrikhane temsilcisi Rahip Kapriel Cavahirciyan başkanlığında Milli Ermeni Kongresi namı altında yapılan toplantıdır. Bu toplantılarda alınan karar: "Osmanlı hükümetine sadık kalmak, verilecek askeri vazifeleri yapmak, dış tesirlere kapılmamak" tarzında olup, hükümete teminat vermekteydiler. Taşnak Komitesi de bu kararlara dayanarak gerekli propagandaları yapmaktan geri durmazken, hükümetin de sözde güvenini kazanmak istiyordu.⁴⁰³

Ancak Osmanlı Hükümeti'nin seferberlik ilan etmesiyle birlikte komiteler de faaliyetlerini artırmaktaydı. Aynı günlerde Taşnak Komitesi genel merkezinden verilen talimatla mebusların kendi seçim bölgelerine hareket etmeleri isteniyordu.⁴⁰⁴ Bu faaliyetlerin dikkat çekmemesi için de Patriklik, Osmanlı ordusunun başarısı için dua edilmesini tavsiye ediyor,⁴⁰⁵ Kumkapı Ermeni Kilisesi Cemiyeti de gelinen son durum üzerine ülkenin bölünmez bütünlüğünününden ve ülkenin işgalcilere karşı savunulması için telkinlerde bulunmaktaydı. Buna rağmen Eçmiyazin Katogikosu Kevork bu yöndeki telkinleri dahi kabul etmemiş, bu kararların dini değeri olmadığını ilan edebilmişti.⁴⁰⁶

Ermeniler, Osmanlı hükümetinin seferberlik ilanını iyi bir fırsat olarak görmüş ve tarafların Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmeleriyle iyice cesaretlenmiş ve bazı organizasyonlara girişmiştir. Komitacılar, Osmanlı Devleti aleyhine Rusya hesabına casusluk yapmakta, halkını silahlandırmakta, bölgesel isyanların çıkmasını teşvik etmekteydiler. Mesela, daha önce olduğu gibi Zeytun'da yine ayaklanma başlatılmış devlet aleyhine çalışılmış, Zeytun Fedai Alayları adıyla donanımlı çeteler teşkil etmek

⁴⁰² Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi...** s.174.

⁴⁰³ Ahmet Hulki Sanal, **Ermeni Meselesi**, Ankara 1970, s.129.

⁴⁰⁴ Deliorman, **Türklere Karşı Ermeni Komiteleri...** s.144-145.

⁴⁰⁵ Uras, **Tarihte Ermeniler, ...** s.593.

⁴⁰⁶ Cemiyetin bu telkinlerine karşılık arada hazır bulunmalar: "Yaşasın???? ! Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi...** s.175.

suretiyle dağlara çıkmışlardı.⁴⁰⁷ Yine seferberlik ilan edileince Ermenilerin bir çoğu İran ve Rusya'ya firar ederek Rus ordularına katılmaktan geri kalmamışlardır. Buna bir örnek vermek gerekirse bu süreçte Erzurum Vilayeti'nde Ermenilerin dörtte üçü bu firara iştirak etmişlerdir.⁴⁰⁸

Kendisi bir Taşnak olan ve aynı zamanda Ermeni Cumhuriyeti'nin Başbakanı olan Kaçaznuni bu durumu şöyle anlatır: "1914 sonbaharı başlarında Türkiye savaşa henüz girmemiş, fakat savaş hazırlıkları içindeyken, ön Kafkasya (Maveray-ı Kafkas) Ermeni gönüllü grupları büyük bir sevk ve bilhassa şamatayla teşekkülle etmeye başladı. Taşnak sütüyun Erzurum'da birkaç hafta önceki Genel Kurulu'nda kararına rağmen mezkur grupların teşkilatlanmasında ve silahlanmalarında Türkiye'nin aleyhinde olarak fiilen yardımcı oldu... 1914 sonbaharında Ermeni gönüllü grupları kuruldu ve Türklere karşı döğüştüler. Bunun aksi olamazdı. Zira yaklaşık çeyrek asırdan bu yana Ermeni toplumu belli ve kaçınılmaz bir psikolojiyle beslenmişti. Bu halet-i ruhiyenin tezahürü gerekliydi ve gereken oldu."⁴⁰⁹

İşte bu düşünceyle planlarını eyleme geçirmek için komiteler çalışmalarını artırmış, Ruslara büyük destek vereceklerinin sinyallerini vermişlerdi. Bunun ilk tezahürü olarak da ülkenin hemen her tarafından gönüllülerin Rus ordusuna katılmak üzere Rusya'ya firarları devam ediyordu. Seferberliğin ilanıyla birlikte Eçmiyazin Katagikos'u Kevork'da Çar'ın desteğini alabilmek için bir mektub yazarak Türkiyeli Ermenilerle birlikte Çar'a sadakatlerini sundu ve Büyük Ermenistan'ın Rusya'nın kontrolünde kurulması için destek istedi.⁴¹⁰

Ermenilerin bu talepleri zaten Rusya'nın istediği yöndeydi ve Rusya tereddütsüz destek olunacağı bildirildi. Rusya, İran ve Kafkasya'daki Ermeni gönüllüleri toplamaya ve onları silahlandırma gayretini böylece hızlandırmış oluyordu.

⁴⁰⁷ Nurşen Mazıcı ,*Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni, 1878-1918*, İstanbul 1987, s.67 –vd. "Silahlarıyla dağa çıktılar. Zeytun Cumhuriyeti adını verdikleri bir devlet kurduklarını açıkladılar." Hasan Kundakçı, *Emperyalizmin Kullandığı Ermeniler*, Ankara 2001, s.77. Ahmet Tacemen, *Bulgaristan Türkleri Hayal ve Gerçek Ermeni İğtişaşları Üzerine Çağrışımlar*, Adana 1991, s.13.

⁴⁰⁸ *Tarihin Tanıklığında Ermeniler e Rumlar*, (Hz.) Ali Güler, Ankara 2000, s.30.

⁴⁰⁹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.196.

⁴¹⁰ Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi...* s.176. "Fransız Binbaşısı Larşer, Erzurum Vilayeti Hristiyanlarının bir kısmı daha 1914 Ekiminde Kafkasya'ya göç etmişlerdi." Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara 1996, s.35.

Bu gönüllüler, birlikler halinde organize edilerek Vilâyât-ı Şârkiyye'ye sızmaları sağlanmış, Rusların öncü birlikleri gibi hedef bölgeleri yakarak, işgal ederek Rusların buraları işgalini sağlamayı görevini üstlenmiş oluyorlardı.⁴¹¹

Bu konuda Rafael de Nögalis de şunları anlatmaktadır:

“Muhasamat başladıktan sonra Erzurum Mebusu Pastırmacıyan III. Ordudaki hemen bütün Ermeni zabitan ve neferleriyle Rus tarafına geçmiş ve müslüman köyler ahalisini bilarahmü şefkat yakmak katletmek için Ruslarla birlikte Türk arazisine girmişti. Bu vaziyet üzerine Türk Hükümeti, henüz ordudan kaçmağa muvaffak olamayan Ermeni neferleri toplayarak yol inşasında yahut dağlık yerlerde erzak naklinde kullanmağa mecbur oldu...”⁴¹²

Gönüllülerin firarı o kadar büyük boyutlara ulaşmıştı ki, savaş boyunca Rus ordusunda 180.000 Ermeni askeri vardı. Bunların da çok büyük kısmı Kafkas cephesinde Osmanlı ordusuna karşı savaşmıştı. Fransız lejyonlarında da bu rakamlar az değildi.⁴¹³ Ermenilerin bu tevessülleri başta Rusya olmak üzere emperyalist devletlerin kullanabileceği eğilimde olmaları onların cephelerde kullanılmak istenmesiyle örtüşmekteydi.⁴¹⁴

Gönüllüler listesi yalnızca Osmanlı Ermenilerinden de oluşmuyordu. Amerika'dan İngiltere'den, Fransa'dan, Bulgaristan'dan, Romanya'dan, Rusya'dan, Buhara'dan vs. nerede Ermeni varsa oradan gelmek isteyenler bu listede yer almıştır.⁴¹⁵ Çünkü bu savaş Ermenilerin büyük ideallerini gerçekleştirmek için son fırsat olabilirdi.⁴¹⁶ Bunun için de bu fırsatı mutlaka değerlendirmek gerekirdi.

Yine bu işlerde en aktif rolü, Meşrutî idare ve İttihat ve Terakki yönetiminin iyi niyetli çabalarıyla Meclis-i Mebusan'a girebilmiş Ermeni Milletvekilleri oynamıştır.

⁴¹¹ Gönüllülerin komutanları arasında Antranik, Armen Garo, General Dro, Hamazaap, Keri vs. bulunmaktaydı. Mim Kemal Öke, *Uluslar arası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, İstanbul 1996, s.150.

⁴¹² Rafael de Nögalis, *Hilal Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap*, Çev. Kaymakam Hakkı, s.4.

⁴¹³ Sadi Koçuş, *Tarih Boyunca Ermeniler...* s.170. Bu gönüllülerden birinin babasına yazdığı mektub da şöyle ifadeler kullanılmıştı. “Bu son mektubumdur. Zira ben de artık vatani vazifemi yapmak ve Türkün başını ezmek için Ermeni gönüllülerine iltihaka gidiyorum...” *B.O.A, DH-SFR*, 52/196. Mecbure Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi*, Ankara 1999, s.8.

⁴¹⁴ Ali Kemal Meram, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, İstanbul 1969, s.217.

⁴¹⁵ Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler...* s.129.

⁴¹⁶ Karal, *La Question Armenienne...* 15.

Komitacılar arasında yer alan mebuslardan Pastırmacıyan* ve Varanyan** Efendiler de bu aşamada gelinen noktayı son bir fırsat olarak görenlerdendir. Bu yüzden de bölge mebusu sıfatıyla zaman zaman seçim bölgelerine gitmek adına komitacılarla oralarda işbirliği içinde bulunmuşlar⁴¹⁷, savaşla birlikte de Rusya'ya kaçarak gönüllü birliklerin organizasyonu ile ilgilenmişler,⁴¹⁸ hatta bunların başında Vilâyât-ı Şârkiyye'de eylemlere dahi katılmışlardı. Bu yüzden Dahiliye Nazırı Talat Bey, Van Valisi Cevdet Bey'in 21 Mayıs 1915 tarihli şu telgrafına dikkatini çekmiştir: "Varanyan muhtelif vesilelerle Nezaret'e icraat-ı hükümeti tenkiden hakarete me'li telgraflar çekiyor. Bu adamın Van'dan ihracı ve Van, Erzurum, Bitlis valilerine virdiği muhtıralarla birlikte Erzurum Divan-ı Harbi'ne tevdi hakkındaki mütalaanızın serien işarı"⁴¹⁹

Hükümet, bir yandan bu gibi tedbirleri alırken diğer taraftan da Ermeni komitaları ve halkla olan hukukunu yaşatmak ve onları kazanmak için de bazı çalışmalar yapmıştır. Bunların başında bölgenin ihtiyacı olan reformları hayata geçirmek gelmekteydi. Ayrıca Ermeni ileri gelenleriyle dialog kurmak istemiştir. Van Valisi Cevdet Bey'in bu hususta hükümete sunduğu rapor çok anlamlıdır. Bu raporda Cevdet Bey şu ifadelerle yer vermektedir: "Ermeni rüesasıyla görüştim. Münasib vesilelerle ahvalden bahsettim. Ermeni ve İslam arasında vuku bulacak bir hadisenin Memalik-i Osmaniye'deki bütün Ermenileri müteessir edeceği şüphesiz olduğunu bildirdim. Burası gibi muharebe-i katiyyeye tesir olmayacak mahallerde vukua gelecek musademattan mütevellit vaziyetlerin pek çabuk tebeddül edeceğini anlattım. Ahali-i İslamiyesi, vaziyet-i ahire hakkında aşairin mübalağalı ifadatından ürktüklerinden, hüsnü- netice hasıl edecek icrası mümkün olamayacağını anladım. Ermenilerin bir hadise çıkarmamalarına itina ediyorum..."⁴²⁰

Ermenilerin, Rusları kurtarıcı olarak gördükleri Rusların Vilâyât-ı Şârkiyye'yi işgaliyle bu bölgenin Ermenilere verileceğine inanmaları büyük bir hata olarak hem

* Karakin Pasdırmacıyan Erzurum Mebusu olup Ermeniler arasında Armen Garo adıyla maruftur.

** Van Mebusudur.

⁴¹⁷ "Pastırmacıyan Efendi" *Tanin*, 11 Ağustos 326/ 24 Ekim 1910, No: 711.

⁴¹⁸ "Pastırmacıyan'ın 2 Kanun-ı Evvel tarihinde hareketinden Rus vapurayla Erzurum'da gittiği bittahkik anlaşıldı. O zamandan beri vilayet dahilinde görülmemiş ise bundan doğruca Rusya'ya geçerek Ermeni gönüllüleriyle birleşmiş olması memuldur. *B.O.A, DH-ŞFR*, 49-60; "Meclis küşad olunduğundan Mebus Varanya efendinin hemen İstanbul'a izamı" *B.O.A, DH-ŞFR*, 48/8.

⁴¹⁹ *B.O.A, DH-ŞFR*, 51-78 "Mebus Varamyan Efendinin orada bulunmasındaki maksat-ı rızasına bakılmayarak cebren Van mıntikasından ihracı..." *B.O.A, DH-ŞFR*, 48/38.

⁴²⁰ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayısı*, 85 (Ekim 1985) Belge No: 1936.

Ermenilere hem de Osmanlı Devleti'ne çok ağıra mal olmuştur. Oysaki Ruslar bu duruma hiçbir zaman Ermeniler gibi inanmamış, buralarda kalıcı olmak üzere savaşmayı göze alabilmişti.⁴²¹ Bu maksatla da Van, Muş, Bitlis bölgelerini ele geçirmek için 1915 Haziranında bu istikametlerde harekete geçilmişti. Ermenilerin de büyük desteği ile Rus birlikleri kolayca Van'a kadar gelebilmiş, Diyarbakır, İskenderun, Kilikya bölgeleri de işgale maruz kalabilecek bir durum ortaya çıkmıştı. Yani Rusları bu savaşa sürükleyen de kendi emelleriydi.⁴²²

Bölgenin stratejik öneminden dolayı Osmanlı hükümeti buraları kaybetmeyi göze alamazdı. Bu yüzden de yeni birliklerle Abdülkerim Paşa göreve getirilmiş ve buralarda çok şiddetli çatışmalar neticesinde Ruslar işgal ettikleri yerlerden geri çekilmek durumunda kalmışlardı. Ama her iki taraf da savaş boyunca buraları ele geçirme ve geri alma tarzında mücadele içinde olmuşlardı. Nitekim Ermeniler de bu süreçte olup bitenlerden yararlanmak için inanılmaz katliamlara girişerek savaşın kaderini değiştirmek hevesine kapılmışlardı.

1-Ermeni ve Rusların Vilâyât-ı Şârkiyye'de Yaptıkları Mezalimler

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte komitelerin, Patrikhanenin almış oldukları tavırların paralelinde Vilâyât-ı Şârkiyye Bölgesi'nde büyük bir hareketlenme içinde oldukları yukarıda kısaca izah edilmiştir. Özellikle gönüllülerden müteşekkil Ermeni çetelerin, Rus ordusuyla birlikte hareket etme kararlılıkları ve emperyalist devletin desteği birleşince iyice şımarmışlar ve bütün ülkeyi kan gölüne çevirme yarışına katılmışlardı.

Van Mebusu Papazyan'ın gönüllü taburların bir an evvel Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki kilit noktaları ele geçirmelerini isteyen bildirisiyle, silahlı Ermeni çeteleri "kurtulmak istiyorsan önce komşunu öldür" talimatları gereğince, erkekleri cephede savaşan savunmasız, silahsız kalan müslüman köylüsü, kasabalısına karşı saldırıya geçmişler, katliamlar yaparak Osmanlı ordusuna karşı cephe alarak birliklerin

⁴²¹ Saral, *Ermeni Meselesi...*, s.129.

⁴²² Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s.286-287.

hareketlerini engellemişler, yolları kesmek suretiyle birlikleri pusuya düşürmüşler, yolları, köprüleri yıkmak gibi akıl almaz faaliyetler içinde olmuşlardır.⁴²³

Bu anlayışla Erzurumlu Antranik, Muşlu Simbat, Vanlı Hamazasp Sivaslı Murat gibi ünlü teröristler de müslüman halka korku salmak suretiyle, müslümanların buralardan göç etmesini sağlamak ve Rus ordularına öncülük etmek için benzer çabalar içinde olmuşlar ve Nisan 1915’de Van’da isyan çıkarmak suretiyle eylemlerini artırmışlardır.⁴²⁴

Van Valisi Cevdet Bey, gelinen bu durumu izah etmek için 25 Mart 1915 tarihinde şu telgrafi ilgililere iletir: “Rusların Abağa ve Saray üzerinden Van’ı işgal için vuku bulacak taarruzlarını teshil etmek üzere Ermenilerin umumi bir ihtilal hazırlığında buldukları ve bunun için yolların açılmasına intizar ettikleri malum, o civar köylüleri toplanarak yakınlarındaki İslam köylerine tecavüze başladılar ve mürettep olan isyan zamanını beklemeyerek maksat ve hareketlerini izhar ettiler... Her taraftan Ermenilerin isyan edeceklerine şüphe yoktur.”⁴²⁵

Bundan sonra Şitak’ta Bitlis’de, Gevaş’ta Van’da katliamlara başlamışlar devlet dairelerini işgal etmişlerdi. Nitekim, Van Valisi ve devlet erkani Ermeni ve Rus saldırılarına daha fazla direnemeyerek şehri terketmek zorunda kalırlar.⁴²⁶ 6 Mayıs 1915’te Ermeniler Van Şehrini Ruslara teslim etmişlerdi, bir çok şehirde Aram ve Vardan isimli Ermeniler başkanlığında geçici hükümetler kurmakta, idari teşkilatlanmayla bu bölgeleri eyaletlere ayırmaktaydılar. Bütün bu olup bitenler karşısında İttihat ve Terakki hükümeti, Ermenilere ihtar ve nasihatlarla bulunmaktan başka bir şey yapamıyordu.⁴²⁷ Rusların Van’ı işgallerinde Ermenilerle birlikte yaptıkları soykırım ve vahşetlerle ilgili olarak bir Osmanlı tutanağında yaşananları şöyle tasvir etmektedir: “Rusyalıların Van muhitini istiladan ve bir aralık ricatlerini takib esnasında görülen mezalim ve fecâyi, kavanin-i insaniyye ve kavaid-i beşeriyye karşısında tebriye

⁴²³ **Le Probleme Armenien: Neuf Questions, Neuf Reponses....** s.22, Kara Schemsi, **Turcs et Armeniens Devant Lhistoire...** s.35-vd.

⁴²⁴ Abdurrahman Çaycı, **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Ankara 2000, s.59.

⁴²⁵ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayısı**, 86 (Nisan 1987) Belge No: 2052.

⁴²⁶ Çaycı, **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler...** s.60.

⁴²⁷ Ergünöz Akçara, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları 1896-1916**, İstanbul 1994, s.135.

edilemeyecek suretlerde. Tüyley ürperten vahşetleri senelerce ta'dad edilse tükenir şeylerden değildir..."⁴²⁸

Nitekim Ermeni ve Ruslar, Van Bölgesi'nde yaptıkları katliam ve vahşetten övünmek gibi bir duygu setine kapılmışlardır. 10 Nisan 1915 yılında Ermeni milli müdafaası adına yayınlanan bir bildiriye yaptıklarını şöyle anlatmışlardır: "Düşmanın kan gölü olmuş kışlarına, şu sayılamayacak zayıfına bakınız! Askerlerimizin kahramanca dayanmalarına bakınız! Cesaretle ümitle kalbimiz dolu olarak milletin hayat bulması ve bayramını kutlamak için hazırlanınız! Yaşasın Ermeni askeri, yaşasın Ermeni Milleti!

13 Nisan sabah,

1. Cumartesi günü Hacı Bekir kışlasının önünde bir Türk askeri öldürdük.
2. Vezvez mevzimizde bir Türk öldürdük....."

14 Nisan

1. Dün Pasdağ mevzimizde bir Türk öldürdük.
2. Şimav – Vezyan mevzimizde ahaliden bir Türk öldürdük...."⁴²⁹

Ancak Ermenilerin yaptıkları Van Bölgesi'yle sınırlı kalmamış Vilâyât-ı Şârkiyye başta olmak üzere diğer yerlerde de aynı fiillerin sergilenmeye başladığı görülür. Ermeniler için önemli bir yer olan Zeytun'da başlayan ayaklanmalar Erzurum, Diyarbakır, Bitlis, Mamuratülaziz, Muş, Sivas, Antep, Adana, Urfa⁴³⁰ gibi bir çok yerde de devam ettirilmiştir.

Konunun izahı ve daha iyi anlaşılabilmesi için vilayetlerin maruz kaldığı zulmü anlatan birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Ermenilerin Garin dedikleri Erzurum ve

⁴²⁸ "Dir Nahiyesi'nde salhane şekline koyulan bir karyede mükellefe bir kızcağızın hetk-ırzı irtikab ve sonradan iki emcikleri kesilerek can-hıcaz bir halde bırakıldığı..." **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906-1918**, c.I, Ankara 1995, s.61; "Bütün gayrete rağmen haneler dahilinde mahfuz siper yapan ve pek ziyade faaliyet göstererek kasabanın mühim bir kısmına ateş veren asilerin..." **A.T.B.D.**, 85 (Ekim 1985) Belge No: 2003; "Ermeni gönüllüleri, çalınmış ganimetleri götürürken bunları önlemeye mani Rus askerlerine Ermeniler tarafından ateş edilmiştir. Bundan başka gönüllüler devamlı yağma yapmakta ve her türlü cinayetleri işitmekten zevk almaktadırlar... "Azmi Süslü, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara 1987, s.27.

⁴²⁹ Mehmet Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul, 1976, s.615-vd.

⁴³⁰ Ermenilerin yaptıkları mezalim için bakınız. **Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri...** s.77, vd; İsmail Özçelik **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara (....) s.35-vd; Neşide Kerem Demir, **Türkiye'nin Ermeni Meselesi**, 3.bs., Ankara 1982, s.110-vd; **Ermeni ve Rus Mezalimi (1914-1916)**, Tanık ifadeleri, (Hz.) Erdal İter, Ankara 1999, s.23-vd.

çevresi, hem Ermeniler hem de Ruslar açısından çok önemli sayılmaktaydı.⁴³¹ Buraların elde edilmesi için komitelerin inanılmaz çabaları dikkat çeker. Burada yaşananları bizzat gözlemleyen Ahmet Refik gördüklerini şöyle dramatize eder: “Yangın yerindeyim. Türklerin bu tarihi ve fedakar beldesi adeta bir harabe halinde. Sokaklar ve binalar, camiler ve medreseler kamilen harab. Evler insan naaşlarıyla dolu, yanmış ve yakılmış evlerin enkazı ayakla dürtüldüğü zaman simsiyah kesilmiş, dişleri sırtmış insan kafalarına, çocuk başlarına kol ve bacak, gövde ve ayak parçalarına tesadüf olunuyor...”

Rus Yarbayı Twerdo Khlebof da Erzurum’da Ermeni mezalimine şahit olanlardandır. Khlebof, Erzurum’da yaşananlara şu örnekleri veriyor: “Bir Ermeni arabacıardan bir Kürt’ü öldürmek için vurmuş ve fakat Kürt henüz ölmemiş sırt üstü düşmüş, Ermeni elindeki sopayı can çekişen Kürt’ün ağzına sokmak istemiş, dişleri kilitlenmiş olduğundan sopayı ağzına sokamayan Ermeni Kürt’ün karnını tekmeleme tekmeleme öldürmüştü... Alaca Köyü’nde de Ermeniler bir kadını canlı olduğu halde duvara çivilemişler, sonra kalbini oyub başının üstüne asmışlar!”⁴³²

Yine Ermeni çeteleri Gümüşhane ve Bayburt’ta da halkın huzurunu bozmuş, postaları vurarak, gasb, adam öldürme gibi envai suçlara imza atmışlardır.⁴³³ Mesela, 11 Temmuz 1915 tarihinde “Bayburt’ta altı kişilik silahlı bir Ermeni çetesi devriye gezen Jandarma müfrezesine saldırmış, çıkan çatışmada beş şaki öldürülmüş, biri kaçmış, Hacı Hasan isimli er yaralanmıştı.”⁴³⁴

Benzer olaylar Bitlis Vilayetin’de yaşanmıştır. Muşlu bir jandarmanın Ruslara esir düşmesiyle birlikte yaşadıklarını şöyle anlatmıştır: “Ermeniler beni öldürmek istediler. Asker olduğum için Rus neferleri bırakmadılar. Fakat fena halde darp ve tahkir ettiler. Beni zabıtana gösterdikten sonra, bir hanede habssettiler ve üzerime altı nefer nöbetçi diktiler. Gece oldu mu bir nefer beni bekler, beşi köyün içine giderlerdi. İslam gelin ve kızları toplayıp getirir, bunları cebren oynatır ve şarap içirdikten sonra

⁴³¹ **Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri...** s.87, vd.

⁴³² “Erzurum’da Ermeni Mezalimine Şahit Rus Yarbayı Twerdo Khlebof’un Hatıraları”! Hz. Erdal Aydoğan, Şaban Ortak, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Bışkek 2001, s.44-45.

⁴³³ **Documents Relatifs Aux Atrocites Commises par les Armeniens Sur La Population Musulmans**, Constantinople 1919, s.1-vd.; Sabri Özcan San, **Rusların Gümüşhane İlini İşgali**, Ankara, 1987, s.92-vd.

⁴³⁴ Muammer demirel, **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, Ankara 1996, s.46.

muamele-i na-meşrua yaparlardı ve bana hitaben Bak işte! müslümanların hali hep böyle olacak der kemal-i hiddet ve şiddetle din ve imanımızı seb ve şetmederlerdi...”

Netice itibariyle örnekleri çoğaltılabilecek benzer binlerce olay Ermeniler tarafından bütün ülkede ve Kafkasya’da gerçekleştirilmiştir. Bu gibi haberlerin hem müslüman ahalinin hem de hükümetin maneviyatını bozduğu şüphesizdi. Olup bitenler karşısında İttihat ve Terakki hükümeti hakekete geçerek bazı tedbirleri alma mecburiyetinde kalmıştı. Bu tedbir hiç kuşku yoktur ki savaş şartlarında ülkenin ve halkın huzur, asayiş ve güvenliği için elzemdi. Bu maksatla bazı tedbirler hayata geçirilmekte tereddüt edilmedi.⁴³⁵

2-Gelişmeler Karşısında Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler

a) Ermeni ve Diğer Azınlık Memurlarına Memuriyetten El Çektirilmesi

İttihat ve Terakki’nin Büyük savaşa kadar takip ettiği azınlık politikalarında belirgin bir tutarlılık göze çarpmaktadır. Özellikle Ermeni komitesiyle yakınlaşma çabaları dikkat çekici boyuttadır. Ancak bütün bu çabalara rağmen Ermenilerin ve komitelerinin bu yakınlaşma politikalarında kendilerinden bekleneni verdiğini söylemek mümkün değildir.

II. Meşrutiyet’te eşitlik, adalet ve hürriyet prensiplerinin bütün ülkeye şamil kılınmak istenmesini yine en çok Ermeni komiteleri istismar etmekteydi. Bu prensiplere dayanarak, zaten Osmanlı Devlet anlayışına Tanzimatla girmiş olan, memuriyet hakkı azınlıklara da verilmiş olmasına rağmen istismar edilmiş konuların başında gelmekteydi.⁴³⁶ Ermenilerin bölücü düşünce ve eylemleri için en uygun olan saha Vilâyât-ı Şârkiyye bölgesiydi. Çünkü diğer bölgelerde çok dağınık ve az sayıda bulunmaktaydılar.

⁴³⁵ **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)**, c.I, Ankara 2001, s.106-vd. Yine Ermenilerin Yaptıkları katliam ve insanlık dışı eylemlerinin binlerce örnekleri için bakınız, **Documents, Volume I; Documents Sur les Armeniens-Ottomans, Volume II; Documents, Volume III.**

⁴³⁶ “Sultan Abdülmecid’in hükümrânlığı altında bulunan bir çok Ermeni’ye İmparatorluk sarayının görevleri verilmişti. Sultanın hatta ziyaret ettiği ünlü Gümüş Gerdan ailesine yaptığı ziyaret Sultanın itimadını gösteren önemli bir açıklamadır. 1856 Islahat Fermanı’nın beyanından sonra Ermeniler valilik, elçilik, baş müfettişlik ve de bakanlı görevlerine bile malik oldular...” Karal, **La Question Armenienne...**, s.7.

İşte Ermeniler gerek Meşrutiyet yönetimin, gerekse de ıslahatlarla elde etme fırsatı buldukları devlet dairelerinde çalışma haklarını, bu süreçle birlikte istismar etme eğiliminde olmuşlardır. Vilâyât-ı Şârkiyye’de başlayan ayaklanmaların perde arkasını iyi okuyan İttihât ve Terâkkî hükümeti de savaşıla birlikte bazı tedbirler almaya mecbur kalmıştı. Bunların başında da Ermeni memurlar ve bunları teşvik eden yabancıların işte el çektirme ve başka bölgelere gönderilmesi gelmektedir.

Buldukları mevkileri ve görevleri istismara başlayarak, emperyalist devletler lehine ajanlık yapan ve komitelerle işbirliği içine giren Ermeniler ve yabancılar hakkında hükümet 31 Aralık 1914 tarihinde Vilâyât-ı Şârkiyye valilerinin dikkatlerini çeken bir beyanname yayınlamak zorunda kalmıştır. Bu beyannamede şu ifadeler yer almıştır: “Vilâyât-ı Şârkiyye’de adedi oldukça mühim bir mikdara balığ olan hasseten Ermenilerin talim ve terbiyesiyle meşgul olan müessesat-ı ecnebiye-i memurinin hükümetçe ittihâz olacak tedabir-i siyasiyeye ve icra edilecek harekat-ı askeriyyeden haberdan olarak esrar-ı mühimme-i devletin şuyu ve intişarına ve anasır-ı Hristiyaniyenin tahrik-i hayatına vasıta ve sebep olabilecekleri nazar-ı dikkate alınarak bir harb vuku’unda bunların kaffeten menatik-ı harbiyyeden uzak mevakie nakliyle orada ikamete mecbur tutulmaları tasavvur eylemektedir. Bu babda mütalaanız ve vilayet dahilinde ne gibi müessebat-ı ecnebiye mevcut olup memurinin mikdarı neden ibaret bulunduğunun ve nerelerde ikameleri muvafık olacağını bittetik inbası”⁴³⁷.

Emperyalist devletlerin verdiği desteklerle iyice şımaran azınlıkların şımarık tavırlarının artması ve sapkınlıklara başlamaları hükümeti bu yönde bir karar almaya mecbur etmiştir. Bu manada Vilâyât-ı Şârkiyye’de memuriyetlerine siyaseti bulaştıran bu gibi memurların bu tamimle araştırması yapılarak çok hızlı bir şekilde istihbarat raporları hazırlanmış ve gerekenin yapılmasından da tereddüt edilmemiştir. Özellikle Ermeni azınlığa mensub polis, komser ve memurların takibe alındığı görülmüştür.⁴³⁸ Çünkü bunlar toplum içinde güvenlikten sorumluydular. Bu bağlamda Van Vilayeti’nde alınan kararlardan birisi “Van’da devam-ı memuriyetleri siyaseten caiz görülmeyen

⁴³⁷ B.O.A; DH-ŞFR, 46/119.

⁴³⁸ B.O.A; DH-ŞFR, 50/3.

Polis Memuru Armenak, Bogos ve Şahin Efendilerin Musul kadrosuna...⁴³⁹ tayinleri yapılarak bu gibi şahısların faaliyetlerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Hükümet, yalnız memurları işten el çektirmek veya sürgün etmekle yetinmemiştir. Aynı zamanda savaş şartlarının hüküm sürdüğü ve düşmanın işgal etme ihtimali olan yerlerde kendiliklerinden buldukları yerleri terk ederek vazifelerini yapmayan memurların da eğer mecburiyet hasıl olmazsa kesinlikle geri dönmeleri halinde eski görevlerine tayin edilmelerini de yasaklamıştır.⁴⁴⁰ Böylece bu gibi uygulamalarla devlet ciddiyetini istismar ederek, işlerin yürütülmesine engel olmaya çalışanlar cezalandırılmışken diğer taraftan da bu yönde temayülleri olanlara bir uyarı verilmek suretiyle devlet otoritesinin güçlü olduğu izlenimi verilmek istenmiştir.

İttihatçı hükümetin bu yoldaki politikaları yalnız küçük memurları da kapsamamaktadır. Özellikle üst düzeyde görev yapan ve toplumu yönlendirme kabiliyeti olanların da bundan muaf tutulmadığı da dikkat çekici bir başka tavır olarak görülebilir.

Mesela Vilâyât-ı Şârkiyye’de İttihatçıların destekleriyle mebus seçilmiş olan Ermeni temsilcilerinin de bu süreçte komitelerle ve Ruslarla olan irtibatı kesin anlaşılınca takibe alındıkları ve faaliyetlerine engel olunması ve tutuklanarak İstanbul’a gönderilmeleri istenmiştir.⁴⁴¹

Büyük savaş arifesinde başta Ermeniler olmak üzere azınlıkların Osmanlı Devleti’ne karşı takındıkları olumsuz tavırları savaşın başlamasıyla iyice aleniyete dökerek cephe almaları elbette hükümeti bazı tedbirler almaya mecbur kılıyordu. Azınlıkların bu tavırlarına örnek olan Mebus Karakin Pasdırmacıyan’ın tutumu dikkat çekicidir. Bu konuda Edgar Granville şu bilgiyi aktarır: “Türk-Rus çarpışmaları başlar başlamaz Ermeni gönüllülerinin başına geçmiştir. Babıali, Osmanlı Meclisi’nde mebus olan ve Garo adıyla tanınan Pasdırmacıyan’ı yolu üzerinde rastladığı bütün köyleri yakmakla ve oturanları katletmekle suçlamaktaydı... Türkler de Anadolu’nun

⁴³⁹ B.O.A; DH-ŞFR, 50/178.

⁴⁴⁰ “Memurin-i hükümetin cihet-i askeriyece lüzum ve icab-ı kat’i gösterilmedikçe vazifeleri başında infikat itmeleri ve...” B.O.A; DH-ŞFR, 46/152.

⁴⁴¹ “Karaçoban’dan Mebus Vartekes Efendi’ye çekilen 81 numaralı telgrafname kopyasının mütalaasıyla hakikatin inbası... B.O.A, DH-MUI, 106/30. “Varamyan’ın Erzurum’a sevkini muvakkat bir zaman için tehisi lüzumu vekil Şefike Bey tarafından işar olunmuş idi. Merhumun sevkinde henüz mahzur var mıdır?” B.O.A; DH-ŞFR, 5s1/169.

Kuzeydoğusunun Ruslar tarafından istila edilmesini, davranışlarıyla ülkenin savunmasını güçleştirmiş olan Ermeni çetelerinin faaliyetlerine bağlamaktadırlar...⁴⁴²

Bölgede yaşanan durum bu noktaya gelince hükümetin de kendi içinde bir duruş sergilemesi gerekiyordu. İşte bu duruşun ya da alınmak zorunda kalınan kararların bir anlamda alt yapısının olduğu ve ciddiyet arzeden bu durum karşısında da geri dönüşün olmayacağı biliniyordu. Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın 27 Şubat 1915 tarihinde ikinci bir tamim yayınlayarak bu duruşu netleştirdi. Buna göre "Ermeni anasına mensub ve memuriyetleri dolayısıyla şer-i mefsedet olmaları melhuz bulunan polis, komiser ve memurlarının mezuniyetlerine nihayet verilmek icab ettiğinden bunlardan evvelce bu suretle tanınarak kendilerine itimad kalmamış olanların ve kaydlarının terkinlerinde de oraca bir güna mahzur mutasavvur bulunanların hemen idareten terkin-i kaydları ve böyle yapılmasında müşkilat-ı hudusu memul olanların da vilayetin uzak mahallerine tahvilleriyle istifaya mecbur idilmeleri gerek terkin-i kaydları ve gerekse tahvil-i memuriyetleri dai mahzur olmak hasebiyle vilayetce münasib görülmeyenlerin de buraca başka vilayetlere tahvil ve iğran idilmek üzere isimlerinin inbası..."⁴⁴³

b) Şehirlerde Silah Taşıyanların Tedibi ve Yasaklanması

Vilâyât-ı Şârkiyye'de yaşayan Ermenilerin kazanılması yolunda Osmanlı hükümetlerinin gösterdikleri çabaların netice itibarıyla tam anlamıyla amacına ulaşamadığı görülmektedir. Bunun en somut örneklerinden birisi Ermenilerin devamlı surette silahlanmalarıdır.

Bu gerçeği Kazım Karabekir şöyle anlatır: "Rus kolordu ve tümenlerine komuta eden Ermeni komutanları ve kurmay başkanları vardı. Rusya'nın 1914 yılında Türk Ermenilerini yeniden silahlandığı ve Doğu Anadolu vilayetlerinde bir Ermenistan teşkil girişimleri saptanmıştır."⁴⁴⁴ Yine Osmanlı istihbaratının elde ettiği bilgilere göre "Rusların Kafkasya'da Rus ve Osmanlı Ermenileriyle Rumları silahlandırarak çeteler kurdukları ve bunları bizim tarafa göndererek ülkemizde de çete örgütünü

⁴⁴² Edgar Granville, *Çarlık Rusyası'nın Türkiye'deki Oyunları*, Çev. Orhan Arıman, Ankara 1967, s.89-90.

⁴⁴³ B.O.A; DH-ŞFR, 48/166.

⁴⁴⁴ Kazım Karabekir, *Cihan Harbine Neden, Nasıl Girdik ve Nasıl İdare Ettik...*s.90.

genişletecekleri saptanmıştır. Kıtalarımızdaki Ermeni firarileri de artıyor firar ve ihanet edenler hakkında kesin önlemler almak ve suçluları cezalandırmak gerekir.”⁴⁴⁵

Ermenilerin ve komitelerinin bu yöndeki çabalarının büyük savaş öncesi ve sonrası da devam ettirdikleri vakidir. Bölgeden gelen bu yöndeki haberlerde komitelerin silah dağıttıkları ve devamlı surette adam toplayarak çeteler kurma eğiliminde oldukları bildirilmiştir.⁴⁴⁶ Komitelerin bu yöndeki çalışmalarının biliniyor olmasına rağmen Hükümetlerin ılımlı politikalarında dolaylı ve de emperyalist devletlerin tepkileri çekilmemesi için gösterilen gayretlerin bu gibi çalışmalara ivme kazandırmıştır.⁴⁴⁷

Bölgede yaşayan müslümanların ve azınlıkların can ve mal güvenliklerinin tehlikeye girmesine rağmen yerel idarecilerin tedbirler almalarına da müsaade edilmiştir. Mesela Erzurum valisi, Ermenilerin bu çalışmalarının tehlikeli boyutlara ulaştığına dikkat çekerek, “tekayyüdatı tezyid eylemek ve dahilde esliha taşımak selahiyetini haiz olmayanlar hakkında polisçe tarassudatı takviye ile muamele-i kanun iyi siyanen ve şediden icra etmek itikadındayım.” diye bir teklifte bulunmuştur.⁴⁴⁸ Daha doğrusu o havalide silah toplanması için alınmış bir karar olmadığından böyle bir eyleme kalkışmaları caiz görülmemiştir. Geline bu noktada dahi “Ermeni vatandaşlarımızın vahdet-i Osmaniyeye hadim oldukları şüphesiz olmakla müstehak oldukları itimada mugayir hareket kendilerini bittabi dilgir eder”⁴⁴⁹ endişesinin taşındığı ve bu duygusallıkla meseleye bakıldığı görülür.

Ancak Osmanlı Hükümetlerinin bu yöndeki çabalarına rağmen Ermenilerin bunu istismar ederek amaçlarına ulaşmaya çalışmaları, Osmanlı hükümetlerinde bu politikalarını gözden geçirmeye mecbur etmiştir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'yla düşmanlıklarını resmen ilan ederek Rusların yanında savaşa giren komitelerin bu yöndeki çabalarını engellemek için de bazı tedbirler alınmıştır.

⁴⁴⁵ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, sayı 81, No: 1810...?

⁴⁴⁶ **B.O.A, DH-SYS**, 23/1, Belge No: 64.

⁴⁴⁷ “Nevahi-i Şarkıyye’de nüfuz-ı hükümet-i Osmaniyen’in tezyid ve teşviki emrinde memurin-i mahalliyenin lüzumundan ziyade asabiyet ve faaliyet göstermeleri ve Kafkasya ve İran’dan iltica eden bazı Acem ve bittahsis Ermeni hürriyet perveranının...” **B.O.A, M.V**, 162/88-1,

⁴⁴⁸ **B.O.A, DH-SYS**, 23-1, Belge No: 65.

⁴⁴⁹ “Bu veçhile mutalaa-i vâlâları aynı isabettedir. Eski martini tüfengi satın aldığı bildirilen Kapril’in böyle bir şey almış ise zabıtaya teslim etmesi kendilerine teklif edilmek icab eder...” **B.O.A, DH-SYS**; 23/1, Belge No: 63/1.

Hükümet, bu yöndeki çabaları için bir kanun teklifi hazırlamıştır. Kanun teklifinin gerekçesi , “Bu kanun seferberlikle beraber IV. ve III. Ordular mıntıkasında patlayan Ermeni ihtilalinin önünü almak ve Ermeni komitelerine yataklık eden kesianın elinde esliha ve buna mumasil mevadd-ı meşkale bulundurmamak maksadıyla tertib olunmuş ve Başkumandanlıktan kanun-ı muvakkate merbut tatakim edilmiş emr ile de bu kanunun şimdilik mahall-i tatbiki Ermeni komiteleridir”⁴⁵⁰ denilerek sınırları çizilmiş oluyordu.

Bundan sonra hükümet ilgili yerlere emirler vererek bölgelerde silah toplama komisyonları kurmak suretiyle uygulamaya geçmeleri istenmiştir.⁴⁵¹ Kanuna uymayanlar hakkında da yapılacak işlemler ise yine şöyle ifade edilmiştir: “Umumi seferberlik sebebiyle idare-i örfiye mer’i olduğundan ahalinin yedinde bulunacak eslihadan dolayı hamilleri divan-ı harb kararına göre tecziye edilmektedirler. Bu manada ordu kumandanları ve müstakil kolordu ve doğrudan doğruya Başkumandanlık Vekaleti’ne merbut müstakil kumandanlar ve Dersaadet Merkez Kumandanı mıntıklarının kaffesinde veya muayyen bir kısmında ahalinin muayyen bir mühlet zarfında silahlarını cihet-i askeriyeye teslim itmesini iade etmeye ve bu mühlet zamanında silahını teslim etmemiş olanları vakt-i seferde ordu-yı aliyeye hareket-ı ihzar-ı hakimane itmek cihetiyle idam ittirmeye selahiyetder olurlar...”⁴⁵²

Böylece hükümet yapmayı düşündüğü çalışmasını kanunî çerçeveye oturtarak, Ermeni komite ve çetelerini caydıracağını düşünmüştür. Ancak bütün tedbirlere rağmen Ermenileri buldukları yoldan geri alamamış, onlar bildikleri yolda çalışmalarına hız vermişlerdir.

3-İttihat ve Terakki Hükümeti’nin Ermenileri Uyarması

Ermeni komitelerinin Osmanlı ülkesinde siyasi ve ihtilalci örgütlenme içinde bulunmaları ve kendilerine özerk bir idare verilmesi yolundaki teşebbüsleri Birinci Dünya Savaşı’nın çıkmasıyla aleniyet kazanma süreci yukarıda izah edilmişti. Özellikle Taşnak Komitesi’nin Rusya’daki Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine örgütleme

⁴⁵⁰ “Ahali nezdinde bulunacak esliha, cepbane ve mevadd-ı meşkalenin suret-i teslimine dair neşr edilmiş kanun-ı muvakkat...” ATASE, K. 253, D.1052, Dlp., 107, F.1-9.

⁴⁵¹ ATASE, K.253, D. 1052, Dlp. 107, F.1-19.

⁴⁵² ATASE, K.253, D. 1052, Dlp. 107, F. 1.

çabaları, Osmanlı ordusu'nun büyük zaafa düşürülmek istenmesi için ihtilaleci emellerine dair kararlarını fırsattan istifade etme cüreti içinde bulunmaları hükümet tarafından endişeyle takib edilmişti.⁴⁵³

Bu aşamada ülkenin birçok yerinde meydana gelen isyanlar yerel çabalarla bastırılması, hükümetin iç güvenlik sorunların karşı savunmada kalarak soğuk kanlı hareket ettikleri izlenimi vermekteydi. Ancak hükümetin bu tavrını istismara bir vesile olarak gören Ermeni firarileri, komitecileri ve din adamlarının şımarık tavırları karşısında Ermenilere karşı birtakım acil ve uyarı nitelikli tedbirlerin alınmasına ortam hazırlamış oldu⁴⁵⁴. Hükümet ilk aşamada olup bitenlere karşı inzibatî tedbirler almış ancak bu tedbirler yeterli gelmemişti⁴⁵⁵. Ermeni halkın aşırı derecede silahlanarak, emperyalistlerden destek görmesi, müzlüman ahali üzerindeki baskı yıldırma ve katliama varan eylemlerine karşı⁴⁵⁶ hükümet de Vilayat-ı Şarkıyye'de olağanüstü hal ilan ederek halkın elinde bulunan silahların toplattırılması için çalışmalar başlatmış⁴⁵⁷ böylece bölgede huzur ve güvenliğin sağlanması amaçlanmıştı.

Bu çabalara paralel olarak bölgede olup bitenleri iyi incelemek radikal tedbirler almak amacıyla bölgede görev yapmakta olan başta valiler olmak üst düzey görevlileri İstanbul'a davet ederek bazı görevlileri performanslarına göre değiştirmiş yerlerine daha yetenekli, bilgili olanlarını tayin etmiş ve bunlar hükümetin politikaları hakkında bilgilendirilmiş⁴⁵⁸ bir şekilde geniş yetkilerle görev yerlerine gönderilmiş olmaları İttihad ve Terakki'nin sivil politikalarıyla örtüşmüştü.

Bu sıralarda Sofya'daki Ermeni Komitesi 3 Mart 1915'te İngiliz Büyükelçiliği'ne müracaat ederek Amerika ve Balkanlardaki 20.000 gönüllü Ermeni'yi kullanmak için izin isterken, Rusların teşvikleriyle Vilayat-ı Şarkıyye'de Ermeniler bir çok Türk'ü etkisiz hale gitirmişti⁴⁵⁹. Bölgede yaşananları hükümetin güçsüzlüğü

⁴⁵³ B.O.A., DH-ŞFR, 52/96.

⁴⁵⁴ Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu...*, s.2217.

⁴⁵⁵ Deliorman, *Türlere Karşı Ermeni Komitecileri...*, s.162.

⁴⁵⁶ TİTE, Kt.89, G.6, Belge No:6.

⁴⁵⁷ "Umumi seferberlik sebebiyle idare-i örfiyye mer'i olduğundan ahali yedinde bulunacak eslihadan dolayı hamilleri divan-ı harb kararına göre tecziye edilmektedirler". ATASE, D.1052, K.253, F.1; 1-9.

⁴⁵⁸ Mithat Şükrü Bleda, *İttihat ve Terakki Katibi Umumisi, İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, 1979, s.57.

⁴⁵⁹ Salahi R.Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri", *Belleten*, 141-144/XXXVI, Ankara, 1972, s.37-38.

tarzında algılayarak eylemlerini hızlandırmaları⁴⁶⁰ ve dünya kamuoyunu kara propaganda yapmak suretiyle etkileme çabaları karşısında İttihat ve Terakki Hükümeti gelinen aşamayı Ermeni mebuslarına anlatmayı uygun bulmuştu.

Talat Paşa, bu arayışları hatıralarında şöyle anlatmıştır: “Hükümet olayların çıkmasını beklemeye, ihtilalci amaçlara karşı herhangi bir hakarete geçmemeye yalnızca karşı tedbirler almaya karar verdi. Ben Taşnak Komitesi’nin üyelerine ve özellikle Erzurum Mebusu dostum Vartkes Efendi’ye bu tür eylemlere yöneldikleri takdirde çok şiddetli tedbirlerle karşılaşacaklarını bildirdim. Bununla hükümetin herşeyden haberi olduğunu bildirmek ve böylelikle bu niyetlerin gerçekleşmesine engel olmak istiyordum... Başkumandan Enver Paşa, Ermeni Patriği’ni davet ederek kendisine Türkiye’nin bu savaşta Ermeni vatandaşlarından bağlılık beklerken, silahlarıyla birlikte taşraya kaçmış olan Ermenilerin köylere saldırıp memurları öldürdüklerinin resmi raporlardan açıkça anlaşıldığını ve bundan sonra iyi öğütlerde bulunmasını Patrik’e tavsiye etti. Enver Paşa, bundan başka Patrik’e pek açık bir şekilde bu hareket genelleştiği takdirde askeri hükümetin en sıkı tedbirleri almak zorunda kalacağını da söyledi”⁴⁶¹.

Ermenilerin içinde buldukları tutum ve davranışlar karşısında 6 Eylül 1914’te Osmanlı Hükümeti bir tamim yayınlararak Ermeni Komiteleri ve bunların elebaşlarının kontrol altında tutulması talimatı verilmişti⁴⁶². Ermeniler hükümetin bütün iyi niyetli yaklaşımlarına rağmen bildiklerini yapmaları üzerine Başkumandanlık 25 Şubat 1915’te bir başka tamim yayınlayarak Ermenilerin birçok yerde çeteler kurdukları, firarilerin arttığı aramalarda da bol miktarda silah ve bomba bulunduğunu ayrıca isyan hazırlığında oldukları izah ile bazı tedbirlerin alınmasını istemişti. Buna göre, Ermeni askerler silahsızlandırılarak geri hizmetlere verilecek, gerekirse silahlı saldırılara karşı koyulacak, gerekirse de örfi idare ilan edilecek, sadık tebaya aralamalar da zarar verilmeyecekti⁴⁶³.

Özellikle Osmanlı Ordusunda görevli Ermenilerin firarlarının artması ve Rusya’ya sığınmaları karşısında ordunun bundan etkilenmemesi için Ermeni askerleri

⁴⁶⁰ ATBD, (Ermeni Belgeleri Özel Sayısı), 85 (Ekim 1985), Belge No:2004.

⁴⁶¹ Talat Paşa’nın Anıları (Hz.) Alpay Kabacalı, 3.bs., İstanbul, 1994, s.70-71.

⁴⁶² Gürün, Ermeni Dosyası..., s.212.

⁴⁶³ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Terciri ve Gerçekler (1914-1918), Ankara, 2001, s.43-44.

silahtan arındırılıp amele taburlarında istihdamlarının sağlanması için de çalışmaların başlatıldığı görülür⁴⁶⁴.

İttihat ve Terakki Hükümeti bölgede vuku bulan bu gibi olaylara karşı aldığı bir başka tedbir ise olaylara karışan Ermenileri alınan tedbirlerin yeterli olmadığı durumlarda başka yerlere iskan ettirme yoluna gitmesiydi⁴⁶⁵. Özellikle Zeytun'da meydana gelen ayaklanma karşısında⁴⁶⁶ hükümet olaylara karışan Ermenilerin Konya'ya sevk edilerek iskan edilmelerini istemişti. "Fakat burada da toplu halde bulunmaları, bir süre sonra o bölgedeki Ermenilerle birleşmeleri ve tehlike teşkil etmeleri üzerine bundan vazgeçildi. Bundan sonrakilerin Halep'in Güneydoğusu ile Zor ve Urfa havalisine sevkedilmelerine karar verildi"⁴⁶⁷.

Hükümetin aldığı tedbirlere rağmen olayların sona ermemesi hatta gittikçe artması karşısında birkaç adım daha atılmıştı. Vilayat-ı Şarkkiye'de vali ve mutasarrıflara 11 Nisan 1331 tarihinde yeni bir tamim yayınlayarak Hınçak ve Taşnak Komitelerinin şubelerinin derhal kapatılması, evraklarına el konulması, elebaşlarının tutuklanmasını ve divan-ı harblerin kurulması gibi daha sert tedbirlerin de hayata geçirilmesini istemek zorunda kalmıştır⁴⁶⁸.

Özellikle hükümetin savaşa katılmasından itibaren dokuz ay geçmesine rağmen aldığı tedbirlerle otoritesini tesis etme yolundaki çabaları⁴⁶⁹ Van isyanlarıyla ve Vilayat-ı Şarkkiye'de vukubulan işgal ve mezalimlerin dayanılmaz boyutlara ulaşması karşısında Ermenilerin uslanmaz ve uzlaşmaz tavırları karşısında hükümet de daha ciddi tedbirleri almak zorunda bırakılmış oldu.

⁴⁶⁴ Demirel, **Birinci Dünya Harbinde Erzurum...**, s.46 vd.

⁴⁶⁵ Hüsamettin Yıldırım, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, 2000, s.16.

⁴⁶⁶ "Zeytun Hınçak Komitesi Başkanı Çakaroğlu Panos'un evinde hükümet dairelerini ansızın basarak martinlerle cephaneleri ele geçirmek, kaymakam ve devlet memurlarının ailelerini öldürmek, telgraf tellerini kesmek maksadıyla müzakereye giriştiler...." Yalçın Özalp, **Millet-i Sadıka Patırtısı ve Maraş (Kahraman Maraş'ta Ermeniler)**, İstanbul....., s.230.

⁴⁶⁷ Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi...**, s.188; "Dahile Nazırı Tülat Paşa, Zeytun Ermenilerinin başlattığı olayları bir türlü yatışmaması üzerine 23 Nisan 1331 tarihinde Maraş Mutasarrıfı'na gönderdiği gizli bir şifre ile Zeytunluların tamamen başka bölgelere naklini emretti..." Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri...**, s.42.

⁴⁶⁸ **B.O.A., DH-ŞFR, 52/97; B.O.A., DH-ŞFR, 52/98.**

⁴⁶⁹ Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi...**, s.188.

4-Ermenilerin Güvenli Bölgelere Yerleştirilmesi Kararı ve Sonraki Gelişmeler

a) Tehcir Kavramı

Tehcir kavramı, Türk-Ermeni ilişkilerinde olduğu kadar dünya kamuoyunda da en çok tartışmalı ve istismar edilen kavramların başında gelmektedir. Kavram Arapça hacera fiilinden türetilmiş bir isimdir. Anlamı ise bir yerden başka bir yere hicrat ettirmek (immigration, emigration) manasına gelmektedir. Dolayısıyla bununla anlatılmak istenen bir sürgün, zor kullanma soykırım yapmak gibi manalardan çok uzaktır. Zaten tehcir kanunu diye bilinen kanunun aslı da sevk ve iskan kanunudur. Bu süreçte olup bitenleri anlatmak için de daha çok teşkil tabiri sıkça kullanılmıştır.

Bu duruma rağmen bazı kesimler Azmi Süslü'nün ifadesiyle "bilmeyerek veya çoğu kez olay dramatize edilmek amacıyla Ermeniler ve bazı Batılı yazarlar tarafından sürgün manasına gelen"⁴⁷⁰ deportation, exil, banissement, proscription gibi kavramları tercih etmek suretiyle daha çok olayları ve gerçekleri siyasallaştırma ve istismar etmeye çalışmışlardır.

Olayları Batılı kavramlarla izah etmek bazı yanlışlıkları beraberinde getirmiştir. Mesela tehcir karşılığı olarak deportationu kullanmak doğru olamaz. Çünkü deportationda, siyasal nedenlerle sürgüne gönderme, bir yabancı ülkede toplanma kamplarına gönderme vardır⁴⁷¹. Oysa ki Ermeni tehciri ne sebep ne de uygulamaları itibariyle bununla örtüşmeyeceği aşikardır.

Yine tehciri, genocide-soykırım kavramlarıyla izah etmek aynı hataya düşmektir. 1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi'ne göre soykırım; "Bir milli, etnik, ırkî veya dinî grubu grup niteliğiyle kısmen veya tümüyle, yok etmek kastıyla aşağıdaki fiillerin işlenmesidir. a) Grubun mensuplarını katletmek, b) Grubun mensublarına ciddi bedensel ve psikolojik zarar vermek, c) Grubun maddi varlığının kısmen veya tamamen yok olmasına yol açacak hayat şartlarına kasten tabi tutmak,

⁴⁷⁰ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990, s.99; Yıldırım, *Ermeni İddiaları...*, s.10-11; Kavramın kelime anlamı için bkz. Ferid Develioğlu, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 15.bs. Ankara, 1998, s.368.

⁴⁷¹ Tahsin Saraç, *Grand Dictionnaire Français-Turc*, 5.bs., İstanbul, 1994, s.408.

d) Grup içinde oğumları önlemek amacıyla önlemler dayatmak, e) Grubun çocuklarını bir başka gruba zorla nakletmek”⁴⁷².

Tehcir süreci irdelendiğinde görülecektir ki, meydana gelen kayıplar bilinçli hareketler değil, eşkıya ve çetelerin ayrıca hastalık vs. sebeplerin etkili olduğu görülür. Tehcir esnasında meydana gelen olumsuzlukların sorumlularını hükümet cezalandırmıştır⁴⁷³. Şu halde soykırım yapan bir yönetimin bu tür önlemler almak istemesi başka nasıl izah edilebilir.

Ayrıca hükümetin tehcir kararı halkın olay mahallinden alınarak ülkenin başka bir yerinde iskan edilmiş olmaları kapsamında yapılmıştır ki, ne genocide, ne de deportation kavramları olanları karşılayamaz. Üstelikte hükümetin savaş halinde bu kararları almasının da kendince çok haklı sebepleri vardır ki, devletin bekası halkın huzur ve güvenliği gibi gerekçeler izah edebilecek bir durumdur.

b) Tehcir Kararının Alınması (Sevk ve İskân Kanunu)

Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sürecinde sevk ve iskana tabi tutulmalarının iç ve dış dünyada siyasi etkisi büyük olmuştur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Osmanlı hükümetinin böyle bir karar alması bir anda olmamıştır. Savaşın olanca hızıyla sürdüğü dönemlerde ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik, askeri ve politik problemler karşısında cephe gerisinde Ermeni grupların aldatmaları⁴⁷⁴, isyanları, casuslukları, eşkıyalıkları, sabotajlarının dayanılmaz boyutlara ulaşması⁴⁷⁵ alınacak bu kararın sebepleri arasında önemli yer tutmaktadır.

Hükümetin bu zamana kadar almış olduğu çeşitli önlemlerin yetersiz kalmasının anlaşılması üzerine yeni arayışlar içine girilmiştir. Bu sırada Van isyanını ortaya çıkaranların Ermeni komitelerinin olduğunun anlaşılması⁴⁷⁶ ve Osmanlı Devleti’ne karşı

⁴⁷² İbrahim Kaya, “Uluslararası Hukukta Soykırım”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II.Cilt, Ankara, 2003, s.257. “Soykırım kavramı İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası’nın Yahudilere uyguladığı sistematik kıyım dolayısıyla düşünülmüş ve icad edilmiş bir kavramdır. Hasan Aydın, “Evrensel Hukuk Açısından Genocide ve Hukukun Siyasallaşması”; *Yeni Hayat*, 74 (Aralık 2000), s.19.

⁴⁷³ Kaya, “Uluslararası Hukukta Soykırım....”, s.258.

⁴⁷⁴ Ünlü İttihatçı Hüseyin Cahid’e göre Enver Paşa; “bu tehlikenin önünü almak için doğu illerindeki bütün Ermenileri yerlerinden kaldırarak başka yanlara göndermek gereğine inandığını” söylemektedir. Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anıları*, (Hz.) Rauf Mutluay, İstanbul, 1976, s.233.

⁴⁷⁵ *Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1989, s.51.

⁴⁷⁶ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 85, (Ekim 1985), s.41 vd.

takındıkları tavır üzerine 24 Nisan 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti, bir genelge yayınlarak komitelerin şubelerinin kapatılması, belgelerine el konulması elebaşlarının tutuklanması ve divan-ı harplere verilmeleri hususunda karar almıştı⁴⁷⁷.

Ancak alınan bunca tedbire rağmen olayların yatışmaması üzerine Başkumandanlık Vekâleti Dahiliye Nezareti'nin fikrini almak için şu öneride bulunur: "Van Gölü mevaki-i saniyede ki Ermeniler isyan ve ihtilal için daima bir olacak haldedirler. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrindeyim.

IV.Ordu'nun verdiği malumata nazaran Ruslar 7 Nisan'da hududları ve ahalideki müslüman ahaliyi çıplak bir halde hududumuz dahiline sürdüler. Hem buna bir mukabele-i bi'lmisil olmak ve aynı zamanda yukarıda sürdüğümü makul hal etmek üzere: ya merkum Ermenileri ve ailelerini Anadolu dahiline muhtelif yerlere dağıtmak lazımdır. Bu iki şıkka münasibinin intihabıyla icrasını rica ederim..."⁴⁷⁸

Görülebileceği üzere Enver Paşa bu önerisiyle tecrübelerle sabit olan Ermeni hareketlerini bertaraf etmek istiyordu⁴⁷⁹. Ermeniler küçük parçalar halinde Osmanlı sınırları içinde sevk ve iskana tabi tutulabilirlerse bunların yeniden etkili güç olmaları engellenebilecekti. Ayrıca bu önerisiyle isyan bölgelerindeki Ermenilerin sevk ve iskanının gerçekleştirilmesi öneriliyordu⁴⁸⁰. Georges de Maleville'in de altını çizdiği gibi Osmanlılar Ruslar gibi Ermenileri cephe hattının önüne itmek yerine daha insancıl çözümü yani cephe gerisine gönderme yöntemini seçmişlerdir. Zaten sevk ve iskan süreci de takip edildiğinde düzenli bir plan olmaktan öteye tamamen savaş şartlarının bir sonucu şeklinde ortaya çıkmıştır⁴⁸¹.

⁴⁷⁷ Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi...**, s.188. "Dahiliye Nezareti'nin bu talimatı üzerine İstanbul'da 2345 kişi tevkif edilmiştir" Gürün, **Ermeni Dosyası...**, s.213; "Ermenilerin Avrupa ve ABD Parlamentolarında soykırım yılı olarak her yıl kutladıkları anma günü bu tutuklamalara matuf olup tehcirle alakalı değildir" Süslü, **Ermeniler...**, s.109.

⁴⁷⁸ **ATASE**, K.44, D.207-155, Dlp.102-11,F.2/1.

⁴⁷⁹ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri...**, s.47 vd.

⁴⁸⁰ Bu tecrübelerle örnek olabilecek hadiseler hakkında bkz. Mete Tunçay, **Cihat ve Tehcir, 1915-1916 Yazıları**, İstanbul, 1991, s.67 vd.

⁴⁸¹ Georges de Maleville, **1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi, Fransız Avukatın Ermeni Tezleri Karşısında Türkiye Savunması**, çev. Necdet Bakkaloğlu, İstanbul, 1998, s.45.

Kaybedilecek zaman kalmamıştı. Bir an evvel yapılması gerekenler yapılmalıydı. Bunun için Dahiliye Nezareti Meclis-i Vükela kararı almadan sorumluluğu üzerine alarak Ermeni tehciri başlatmıştı⁴⁸².

Bu maksatla Van, Bitlis ve Erzurum Vilayetleri'ndeki Ermenilerin savaş sahasının dışına çıkarılması istendi. Dahiliye Nezareti 9 Mayıs 1915 (26 Nisan 1331) tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey'e Van Valisi Cevdet Bey'e ve Bitlis Valisi Abdülhalık Bey'e şifre emirler göndererek bu bölgelerde yaşayan Ermenilerin güneye doğru sevkıyatlarının başlatılması istenmiştir. Ayrıca Başkumandanlık Vekaleti de III. ve IV.Ordu Kumandanlıklarına da bu konuda harekete geçilmesi için gereken emirleri vermişti⁴⁸³. Yine Dahiliye Nezareti 23 Mayıs 1915 (10 Mayıs 1331) tarihinde IV.Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği şifrede nakledilecek Ermeniler hakkında bilgi vermiş⁴⁸⁴, 26 Mayıs 1915 tarihinde de Başkumandan Vekaleti Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek şu hususlara dikkat edilmesini istemiştir:

“Ermenilerin Vilâyât-ı Şârkîyye'den ve Zeytun'dan ve buna mümasil kesif buldukları yerlerden Diyarbakır cenubuna Fırat Vadisi'ne Urfa civarına, Süleymaniye civarlarına nakli şifahen tekerrür etmiş malum-ı aliyyeleridir.

Yeniden fesad ocakları getirmemek için Ermeniler nakline mülahazat-ı atiyenin esas ittihaz buyurulması rica olunur:

1-Ermeni nüfusu nakl olundukları yerdeki aşair ve islam kuvvetlerinin % 10 nisbetini tecavüz itmemeli,

2-Nakl olunacak Ermenilerin yapacakları köylerin her bir elli haneden fazla olmamalı,

3-Nakl olunan Ermeni aileleri seyahat ve nakl suretiyle civar mahallere bile tebdil-i hane edememelidirler”⁴⁸⁵.

⁴⁸² Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara,1994., s.8; Halaçoğlu, Ermeni Tehciri..., s.48.

⁴⁸³ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler..., s.8; Halaçoğlu Ermeni Tehciri..., s.48. “Başkumandanlık Vekâleti'nden de mülki memurlar vasıtasıyla idare edilecek olan bu tehcir sırasında ordu mintikasından geçecek Ermenilere bir tecavüz yapılmasına meydan verilmemesi tebliğ olunuyordu”. Bahriye Nazırı ve 4.Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatırat, (Hz.) Metin Martı, İstanbul, 1996, s.369.

⁴⁸⁴ Halaçoğlu, Ermeni Tehciri..., s.48-49.

⁴⁸⁵ ATASE, K.44, D.207-155, Dlp:102-11,F.2-3.

Osmanlı İttihat ve Terakki Hükümeti'nin zamanında aldığı etkili tedbir çok geçmeden hemen etkisini göstermiş olmalı ki, Ermenilerden istifade etmeyi düşünen emperyalist devletler (Rusya, Fransa, İngiltere) 24 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı hükümetine bir nota vererek sevk ve iskanın insanlık ve uygarlığa karşı işledikleri bu yeni cinayetlerden dolayı Osmanlı hükümetinin sorumlu tutulacağını vurgulamışlardır⁴⁸⁶.

Buna karşılık olarak da Osmanlı Hükümeti, Osmanlı ülkesinde yaşananların asıl sorumlusunun kendileri olduklarını söyleyerek bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin hiçbir devlete hesap vermek zorunda olmadığını, İngiliz ve Fransız deniz kuvvetlerinin Çanakkale'de hastaneleri topa tutarken, Rusya'nın Kars yöresinde müslümanları Ermenilere kırdırırken, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın insanlıktan bahsetmeye hakları olmadığı vurgulanmış ve notaları red edilmişti⁴⁸⁷.

Bu gibi gelişmeler üzerine Talat Paşa tehcir konusundaki sorumluluğunu üzerinden atarak, meseleye bir kanun çerçevesinde bakılmasını sağlamak için bir tezkere hazırlamış, 26 Mayıs 1915 tarihinde "Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat" çıkarılmıştır⁴⁸⁸. Böylece Dahiliye Nezareti'nin başlattığı tehcir, işi orduya devredilmiş oldu.

Bu kanun incelendiğinde yalnız Ermenilerle ilgili olmadığı hatta Ermeni isminin dahi zikredilmediği yalnız isyan edenleri kapsadığı hemen göze çarpmaktadır. Bu kanuna göre Ermenilerin isyanı ve ihanetleri yaptıkları dikkate alınarak göç işlemleri önce Vilâyât-i Şârkîyye'de sonra diğer bölgelerde uygulamaya hız verilmiştir⁴⁸⁹. Ayrıca ülkede yaşayan Katolik, Protestan Ermeniler hariç tutulmuş daha çok Gregoryan Ermenileri sevk ve iskana tabi tutulmuşlardır⁴⁹⁰.

⁴⁸⁶ Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri..., s.116.

⁴⁸⁷ Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri..., s.119; Mehmet Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul, 1976, s.660 vd., Osman Karabıyık, Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü, İstanbul, 1984, s.120 vd.

⁴⁸⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler..., s.8; Süslü, Ermeniler..., s.110; Halaçoğlu, Ermeni Tehciri..., s.52.

⁴⁸⁹ I.Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptıkları Katliam Fotoğrafları, Ankara, 2000, s.8.

⁴⁹⁰ Talat Paşa'nın 2 Ağustos 1915 tarihli talimatnamesinde "Protestan Mezhebinde bulunan Ermenilerden sevk olunmayanların sevklerinden vazgeçilmesi..." Atilla Köymen, Ermeni Soykırımı İddiaları ve Arşivlerdeki Gerçekler, Ankara, 1990, s.15.

Bir Osmanlı belgesinde bu durum şöyle izah edilmiştir: “Vilâyat-ı sairede esasen mevcuduna nisbeten azlığına ve bu maksad-ı siyasi namına orada bırakılmaları lüzumuna mebni şimdilik oradaki Katolik ve Protestan Ermeniler hakkında merkezin bu nokta-i nazarına tevfikan muamele yapılması...”⁴⁹¹ Hatta tehcirden kurtulmak için birçok Gregoryan’ın Ortodoks mezhebine geçtiği dahi sıkça başvuru yollarından olmuştur⁴⁹².

c) Tehcir Kanunu’nun Uygulanması ve Sonraki Gelişmeler

Osmanlı Hükümeti almış olduğu bu kararını düzenli bir şekilde uygulayabilmesi için önündeki en önemli engellerden biri güvenlik meselesiydi. Sevkıyat esnasında muhacirlerin yaşayabilecekleri olumsuzlukları asgariye indirmek için güzergahın emniyet içinde tutulmasını ve sorumluların işlerini ciddiyetle yapmaları hususunda devamlı surette talimatlar verilmiştir.

Mesela 14 Haziran 1915 tarihli bir şifrede bu uyarılar şöyle ifade edilmiştir: “Erzurum’dan çıkarılan Ermenilerden 500 kişilik bir kafilenin Erzincan ile Erzurum arasında aşiretler tarafından öldürüldüğü Erzurum Vilayeti’nden bildirilmişti. Çıkarılan Ermenilerin yollarda hayatlarının korunmasına çalışılması ve gönderilmeleri sırasında kaçırmaya yeltenenlerin korumakla görevli olanlara karşı saldırıda bulunacakların tedibi tabiidir. Fakat buna hiçbir zaman halk karıştırılmayacaktır. Bu gibi çıkarılanların öldürülmeleriyle sonuçlanacak olayların meydana çıkmasına kesinlikle imkan bırakılmayacaktır. Bundan dolayı o yolla gelecek Ermenilerin yol boyunda bulunan aşiretlerin ve köylülerin saldırılarına karşı her türlü tedbirin alınarak müdafaaları, katil ve gasba yelteneceklerin şiddetle tedibi zaruridir...”⁴⁹³ Yine Talat Paşa tarafından Diyarbakır Vilayeti’ne gönderilen bir talimatnamede görevlilerin bu konuda dikkatleri çekilmiştir. Bu yazıda şöyle denilmiştir: “Mukaddeme buraca tanzim ve tebliğ edilmiş talimatnamelerin bazı mahallerde gayrikabil-i tatbik olduğu bilahare tebeyyün etmesine göre memurun talimatname tebliğinden ise, valilerle ve diğer rüesa-yı memurin-i mülkiye ile bil müzakere kabil-i tatbik ve temin-i maksada hadim görülecek tedabirin

⁴⁹¹ B.O.A, DH-ŞFR, 64/136.

⁴⁹² B.O.A, DH-SYS, 71-1/3-2, Belge No:68/4.

⁴⁹³ Gürün, *Ermeni Dosyası...*, s.219-220.

ittihazıyla emr-i tatbikin kendilerine tevdi daha ziyade mucib-i menfaat olacağından bu suretle hareket olunarak tedbir-i müttihazeden malumat itası...⁴⁹⁴

Sevkiyat esnasında yaşanan olumsuzlukların üzerine gitmek ve olup bitenleri yerinde tesbit etmek için soruşturma komisyonları oluşturulmuştur. Bu uygulamayı Talat Paşa şöyle anlatır: “Bunlardan başka devletin en yüksek katlarından, Temyiz Mahkemesi ve Şura-yı Devlet üyelerinden ve ceza mahkemeleri başkanlarından dört soruşturma komisyonu oluşturup Anadolu’ya gönderdim. Bu komisyonlar birçok memuru görevden alarak yerel savaş divanlarına verdiler”⁴⁹⁵.

Soruşturma komisyonlarının incelemelerine bir örnek verecek olursak, Sivas Vilayeti’ne bağlı Tenos (?) Kaymakamı Cemil Bey, Ermenilerin sevki esnasında gayri ciddi davranarak olumsuzlukların yaşanmasına fırsat verdiği için işten el çektirilmiş ve divan-ı harbe verilmiştir⁴⁹⁶. Bu şekilde mahkemeye verilenler 1397 kişi olmuş, bir kısmı idam olmak üzere değişik cezalara çarptırılmışlardır⁴⁹⁷.

Sevk ve İskan Kanunu’nun çıkarılmasına paralel olarak bazı çalışmaların yapılması dikkat çekicidir. 10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan bir talimatname ile tehcir edilen Ermenilerin geride bıraktıkları mallarının korunması için “Emval-i Metrûke Komisyonu” kurulması sağlandı. Bu komisyon köy ve kasabalarda Ermenilere ait malların tesbitini yaparak defterlerini tutacaktı. Bu defterlerin biri kilisede biri de mahalli idareye teslim edilerek karışıklıkların önüne geçilmek istenmiştir⁴⁹⁸.

Hükümetin bu uygulaması soykırım iddialarını da çürütecek bir anlam taşıdığı söylenebilir. Çünkü soykırım düşüncesini taşıyan bir hükümet buna niçin ihtiyaç duyacaktır? Bunun cevabının verilmesi gerekir.

Hükümet muhacirlerin iâşe ve iskan masrafları karşılanması dışında işlerin düzenli bir şekilde yürütülmesi için İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey’i* görevlendirmiş ve ihtiyaca binaen 2.250.000 kuruş tahsisat ayırmış gerekli hallerde de ilave tahsisatı verebilmiştir.

⁴⁹⁴ B.O.A, DH-KMS, 41/18, Belge No:1/1; B.O.A, DH-ŞFR, 39/203.

⁴⁹⁵ “Gerek göç ettirmeler, gerek isyan yüzünden Ermeniler çok kayıp vermişlerdir. Bunu itiraf etmek gerekir. Ancak Doğu illerindeki Müslümanların da Ermeni vatandaşlarımız yüzünden aynı oranda kayıplara uğradıkları bir olgudur”. Talat Paşa’nın Anıları..., s.82-83.

⁴⁹⁶ B.O.A, DH-ŞFR, 57/105.

⁴⁹⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Gürün, *Ermeni Dosyası...*, s.221-222.

⁴⁹⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler...*, s.8-9; Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri...*, s.53.

* Şükrü Kaya, (1883-1959), TBMM, II-V dönemler üyesi. Ziraat, Hariciye, Dahiliye Vekili.

Hükümetin, tehcir kararı bütün Ermenileri kapsamamıştır. Özellikle yetin çocuklar ve dul kadınlar ve hastalar ve ihtiyarlar sevkıyatın dışında tutulmuşlardır. Bu maksatla Sivas'ta Diyarbakır'da Darü'leytamlar tesis edilmiş ve bu çocukların buralarda her türlü ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmıştır⁴⁹⁹. Mesela Talat Paşa Diyarbakır Vilayeti'ne verdiği bir talimatında bu konuda şöyle yazmıştır: "Bitlis'te bulunan 800 nüfusun orada yaşeleri mümkün olmayacağı cihetle geriye alınacaklardır ve 80 kadar yetim ve kadın Diyarbakır Darü'leytamı'na gönderilecektir. Bunların kabulleriyle iâşe imkanlarının temini ve neticenin inbası..."⁵⁰⁰

Yine korumaya muhtaç Ermeni aileleri hakkında 30 Nisan 1916'da genel bir talimatname yayınlamıştır. Buna göre; "a) Erkekleri sevk edilen veya askerde bulunan kimsesiz ve velisiz ailelerin, Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilerek iâşelerinin muhacirin tahsisatından verilmesi, b) 12 yaşına kadar olan çocukların, bölgelerindeki yetimhanelerin yeterli olmaması halinde zengin müslüman ailelerin yanına verilerek yetişmelerinin ve eğitimlerinin sağlanması, c) Hali vakti yerinde olmayan müslüman ailelere ise muhacirin tahsisatından, çocukların iâşe masrafını karşılamak üzere 30 kuruş ödenmesi, d) Genç ve dul kadınların kendi rızalarıyla, müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verilmesi..."⁵⁰¹ hususunda çalışmalar başlatılarak muhacirlerin mağduriyeti önlenmeye çalışılmıştır.

Ayrıca Ermeni muhacirlerin belirli bölgelerde sevkleri ve buralarda en iyi şekilde iskanlarının temini için de talimatlar verilmiş ve gerekli ödenekler gönderilmiştir⁵⁰².

Bütün bunlara rağmen Osmanlı Hükümeti, gerek iklim şartlarından dolayı sevkıyatta yaşanan yığılmalar gerekse problemlerin artması sonucu sevkıyatın 25 Kasım 1915 tarihinden itibaren geçici olarak durdurulduğu bildirilmiştir. Daha sonra da 21 Şubat 1916'da Ermeni sevkıyatına son verildiği bütün vilayetlere tebliğ edilmiş ancak zararlı kişilerin ve komitacıların bunun dışında tutulması istenmiştir. 15 Mart

⁴⁹⁹ B.O.A, DH-İ-UM, 17/1; B.O.A, DH-ŞFR, 61/20; B.O.A, DH-KMS, 41/18, Belge No:3; B.O.A, DH-ŞFR, 61/18; B.O.A, DH-HMŞ, 13/55.

⁵⁰⁰ B.O.A, DH-ŞFR, 67/40.

⁵⁰¹ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri...*, s.63-64.

⁵⁰² B.O.A, DH-MUİ, 104-1/20; B.O.A, E.U.M, 15/71; B.O.A, DH-İUM, E-2/36. Ayrıca Müslüman Ermenilerin iskanı için bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İstanbul, 2001, s.158 vd.

1916 tarihinden itibaren de ne sebeple olursa olsun sevkıyatın durdurulduğu bildirilmiş yollarda bulunan Ermenilerin de buldukları vilayetlerde iskanları istenmiştir⁵⁰³.

Hükümetin bu gibi kararlarının ardından daha etkili bazı tedbirler alarak Ermeni meselesine bir son vermek niyetinde olduğu görülür. Bu maksatla 10 Ağustos 1916 yılında 1863 “Ermeni Milleti Nizamnamesini” yürürlükten kaldırarak “Ermeni Katogikos ve Patrikliği Nizamnamesi” isminde yeni bir nizamnameyi yürürlüğe koydu.⁵⁰⁴ Bu nizamname ile Sis ve Akdamar Katogikosluğu birleştirilmiş; İstanbul ve Kudüs Patrikleri bu Katogikosluğa bağlanmıştır. Eçmiazin Katogikosluğu ile bütün ilişkiler kesilmiş, İstanbul Katogikosluğunun merkezi Kudüs’e taşınmış ve Mezahip Nezareti’ne bağlanmıştır⁵⁰⁵.

Hükümet bu çalışmasıyla Eçmiazin’i dışarıda bırakarak Rusya’nın Ermenilerle ilişkisini kesmeye çalışırken diğer taraftan da siyasi bir nitelik kazanmış olan Umumi Meclis’i kaldırarak Ermeniler arasındaki fırka tartışmalarına son vermek istemiştir.⁵⁰⁶ Ancak hükümetin bu yöndeki çabaları, 1918’de imza edilen Mondros Mütarekesi’nden sonra devrin hükümeti tarafından durdurulmuş bu nizamnameyi kaldırarak yeniden 1863 nizamnamesine geri dönülmesini sağlamış⁵⁰⁷ böylece mütareke hükümeti devlet politikalarındaki süreklilik ilkesini yıkarak işi siyaseten kirletmiş oldu.

Osmanlı İttihat ve Terakki Hükümeti , Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle birlikte isteyen Ermeni’nin tekrar eski yerlerine dönmeleri için bir kararname çıkarmış (31 Aralık 1918)⁵⁰⁸, daha önce oluşturulan “Emval-i Metruke Komisyonu”na muhafaza edilen veya satılan gayri menkullerini geri alabilmeleri için her türlü kolaylık ve imkan gösterilmiştir.

Netice itibariyle bir kısım çevrelerin siyaseten söylediği Ermeni soykırımını propagandası herşeyden evvel savaş şartlarının bir neticesidir. Bunun yanında emperyalizmin Türk kimliğine karşı sosyo-psikolojik savaşı, lobilerin faaliyetleri ve art niyetli çevrelerin

⁵⁰³ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler..., s.12; Halaçoğlu Ermeni Tehciri..., s.81-82.

⁵⁰⁴ Bu nizamname hakkında bkz. Murat Bebiroğlu, **Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Ermeni Nizamnameleri**, İstanbul,2003,s.158-vd.

⁵⁰⁵ Ali Güler, “Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler”, **OTAM**, Sayı 6, Ankara, 1995, s.95.

⁵⁰⁶ Osmanlı Hükümeti’ni böyle bir çalışmaya iten saikler için bkz. “Ermeni Patrikhanesi”,**Tanin**, 29 Temmuz 332/ 11 Ağustos 1916, No:2752.

⁵⁰⁷ Güler, “Ermenilerle İlgili...”, s.96-99.

⁵⁰⁸ İbrahim Ethem Atnur,

bundan çıkar elde etme gayretleri olarak izah edilebilecek tarihi bir vak'adır. Aksi halde Osmanlı ülkesinde bir tane dahi Ermeni kalmaması gerekirdi

d) Tehcir Talimatnamesi

1915 yılından Osmanlı Devleti'nin çok haklı gerekçeleriyle uygulamaya koyduğu "Tehcir Kanunu" hem yurt içinde hem de yurt dışında kimi çevrelerce maksatlı olarak istismar edilmiştir. Bu çevreler; bu meseleyi sözde insanlık adına işlenmiş bir suç olarak gösterme gayreti içinde olmuştur. Oysa ki, Hükümet gerek tehcir kararını alırken gerekse tehcir uygulamaları esnasında muhacirlerin hem güvenlik hemde diğer ihtiyaçlarının karşılanması için değişik tarihlerde bir çok talimatname hazırlayarak ilgililere iletmiştir. Biz çalışmamızda birbirine benzer birçok talimatname arasında 7 Temmuz 1915 tarihli ve en kapsamlı olanını esas aldık.

Talimatname; 5 varak ve 55 maddeden oluşmaktadır.⁵⁰⁹

Talimatname, Muhacirlerin iâşe ve iskanlarıyla ilgili olarak gerekli işlerin yürütülmesi için Dahiliye Nezareti tarafından, Halep, Urfa, Zor ve Maraş'a tayin edilecek Genel Müdür (Müdür-i Umumî) unvanlı özel görevlilerce yürütülecektir, ifadesiyle başlar (Madde 1) Genel Müdür'ün inisiyatifinde olmak üzere işlerin yürütülmesinde yardımcı olacak diğer personelin de atanması ya Genel Müdür'ün istediği gibi ya da onun izniyle mahalli yönetimce atanacaktır (Madde 2)

Muhacirlerin iskan edileceği yerler; "Halep, Katma (?) Müslime, Suruç, Restülayn, Rakka, Harran, Deyr-i Zor" olarak belirtilmiştir. Bunların iskan yerlerine ulaşması için takip edilecek güzergahlar; "Derü'lhazr Meskene, Ebu Harire, Hamam, Sıhhiye, Maden Şeriasi, Sibni olarak tasbit edilmiş ve bu merkezlerde gerekli ve yeterli iâşe, sevk ve ambar memurları bulundurulacağı şart koşulmuştur (Madde 3).

Sevk işlemlerinin 3 ana merkezden yönetileceği belirtilmektedir. Bunlar; Halep, Ebu Harire ve Deyr-i Zor sevk memurluklarıdır. Bu memurluklar buldukları kaza ve livaların reislerine bağlı ve onlardan alacakları emirleri icra edecekler, önemli durumlarda ise Genel Müdür ile haberleşebileceklerdir. (Madde 4). Yukarıda

⁵⁰⁹

Dahiliye Nezareti'nin 24 Eylül 1331(7 Temmuz 1915) tarihli talimatnamesi; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.-E.U.M. Kataloglarında 15/71 dosya numarası ile bütün araştırmacıların hizmetine sunulmuştur Şimdiye kadar hiçbir araştırmacının dikkatini çekmemiş olması söz konusu talimatnamenin önemini bir kat daha artırmaktadır.

belirttiğimiz iskan ve güzergahların iskan ve iaşesinden doğrudan doğruya Mutasarrıf, Kaymakam ve Maliye Müdürleri sorumlu olacaktır (Madde 5). Yine Resülayn'a kadar Şahzüfer güzergahında Vali , Mutasarrıflar ve Kaymakamlar gerektiği takdirde memur ve amele istihdam edebilecek (Madde 6) ,tayin edilen memurların ücretleri vazifelerinin önemine binaen 5 ile 50 kuruş arasında olacak. Genel Müdür'ün tayin ettiklerinin maaşlarını Genel Müdür, Vali, Mutasarrıfların tayin ettiği memur ve amelelerinkini ise Genel Müdür'ün tasdiki ile Mutasarrıf ve Kaymakamlar tayin edebilecektir. (Madde 7) Ayrıca görevlilere gerektiğinde harcırah ve yevmiyede verilebilecekti .(Madde 8,9,10)

Tehcir iskan ve sevk güzergahında işlerin yürütülmesi için yönetimin belirlenmesi, görüleceği üzere talimatnamenin ilk 10 maddesini kapsamaktadır.

Muhacirlerin bir kısmının demiryolu ile büyük bir bölümünün ise karayoluyla sevkı mümkün olduğundan bu yolla göçenlerin en az zararla yerlerine ulaştırılabilmesi için alınan tedbirlerin şayan-ı dikkat olduğu görülmektedir (Madde 11). Her iki yolla da sevklerin yapılabilmesi için kalifeler halinde ve kabilelerin isimleri ve miktarları sevk defterlerine yazılacak sevk memuruna verildikten sonra işlem başlatılacaktı (Madde 12).

Sevkiyatın büyük kısmı karayolu ile olabileceğinden bu yolla gönderileceklerin işlemlerinin daha bir ciddiyetle yapılması gerektiği hususunda emirler verilmiştir. Buna göre kabileler azami; 1.000 kişiden oluşturulacak ve her kabileye en az bir sevk memuru tayin edilecektir. Her kabilede mevcut çocuk ve kadınların sayısına göre de en az 150 eşek, katır veya deve verilecek, kadınların, çocukların ve hastaların nöbetleşerek bindirileceği hususunun altı çizilmiştir. Bu kabilelerin yola çıkması için en az 4 günlük yiyecek ve su ihtiyaçlarının temin edilmesinin dikkate alınacağı vurgulanmıştır (Madde 13).

Sevkiyat merkezlerinden olan Halep'te, muhacirlerin bu tür yiyecek sıkıntısı çekmemesi için un ambarları tesis edilerek, gerektiği taktirde bu unlar güzergaha gönderilecekti (Madde 14-15). Bu maksatla Derü'lhazr, Meskene, Ebu Harire, Hamam, Rakka, Sayha, Maden Şeriasi, Sibni vs. merkezlere zaman kaybetmeden Birecik ve Ayıntab'dan unun temini için işlemlerin başlatılması (Madde 16) ,yine bu merkezlere bulgur sevkı yapılması gerektiği bunun için yeteri miktarda para gönderildiği su ve el değirmenlerinin de temini için köylülerden parası karşılığı temini yoluna gidilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Madde 17, 18, 19).

Talimatnamede muhacirlerin ekmek ihtiyacını karşılamak için fırınlar yapılacağını eğer buna imkan olmazsa Halep, Deyr-i Zor Urfa, Maraş vs. yerlerden ekmek saçları alınması ve tuz ihtiyaçlarının karşılanması gerektiği hususunda idarecilerin dikkati çekilmiştir (Madde 20,21).

Buna göre her merkez veya ambar mahalline gelen muhacirlere günlük yarım okka (641.5 gr) ekmek veya un verilecekti⁵¹⁰. (Madde 22, 23). Her merkezde de biri sevk memuru diğeri iaşe memuru olmak üzere en az 2 memur ve 10 muhafız bulunacaktı (Madde 23).

Yiyecek ihtiyacının dışında zaruri olarak sevk esnasında muhacirin istirahat-ı temin edilecek ve seri, uzun yürüyüşlerden kaçınılacak ve muhacirlerin yorgunluğuna fırsat verilmeyeceği, her üç menzilde bir istirahat mahalleri oluşturularak, buralarda sağlık memurları bulundurulacak ve hastaların tedavi ve dinlenmesi temin edilecektir. Bu arada yolda kalan muhacirler en yakın menzile götürülecek ve ihtiyaçları karşılandıktan sonra gelecek olan kafileye katılımının temin edilmesi sağlanacaktır (Madde 27).

Muhacirlerden dul ve yetim olanlarda 3.000 kişi Maraş ve Ayıntab'a gönderilerek iskan ve iaşeleri sağlanacağı geri kalanının da Harran'da iskan edileceği bildirilmiştir (Madde 27,28).

Görüleceği üzere muhacirler iddia edildiği gibi ülke dışına katledilmek için gönderilmemiştir. Bir kısmının sadece yurt içinde yerleri değiştirilmiş ve bunların iskan edildiği yerler rastgele seçilmemiştir. Bunun dışında dikkat edilmesi gereken hususlar şöyle belirlenmiştir:

- İskan edilecek yerlerde yeterince su bulunması (Madde 31),
- Tarım yapabilecekleri münbit toprakların olabilmesi (Madde 31),
- Aşiretlerin topraklarla bir ilgisinin olmaması (Madde 31).
- İskan olunacak yerlerde karakollar kurularak, can ve mal güvenliğinin temin edilmesi (Madde 32).

-İlk etapta muhacirlerin çadır ve barakadan yerlere yerleştirilmesi, kış mevsiminde de soğuktan ve rüzgardan korunulacak yerlerin özellikle seçilmesi (Madde 33),

⁵¹⁰ **Kıyye:** Okka, dörtüzdü bir dirhem. Dirhem; eski okkanın yarısı, Okka: Ükiyye: 1283 gr'lik ağırlık ölçüdü.

- Varlıklı muhacirlerin sevklerinden evvel haber verilmesi ve ona göre yerlerin temininin dikkate alınması (Madde 35),
  - Mutasarrıfların şimdiden çadır temini için çalışmaları (Madde 36),
  - İnşaatlarda yevmiye karşılığı muhacirlerden istifade edilebileceği (Madde 37),
  - Öncelikle kadın ve çocukların barınaklarının temin edilmesi (Madde 37),
  - Her aileye yeterli miktarda toprak verilecek ziraatle uğraşmaları ve civar köylerden hayvan alabilmelerinin sağlanması (Madde 39),
  - Fakir muhacirlerin iâşesinin karşılanması (Madde 41),
  - Muhacirlerden “Nahiyeler” kurulması” (Madde 42),
  - Karayoluyla gideceklerin özellikle genç ve dinç olmasına dikkat edilmesi (Madde 43),
  - Kafilelerin 48 saat evvelinden hazırlanması (Madde 44),
  - Kışın açıkta kalma ihtimali olanlara öncelik verilmesi vs.,
- Talimatnamenin diğer maddeleri ise resmi protokolün kimlerden oluşacağı ve bunların vazifelerinin tesbitiyle ilgilidir.

Dahiliye Nezareti'nin yayınlamış olduğu bu talimatname çerçevesinde “Tehcire“ tabi olan Ermeniler, görüleceği üzere son derece titiz bir halde ülke dışına değil, başka bir Osmanlı bölgesinde iskanları sağlanmıştır. Bu yapılırken de ölçülü ve dikkatli olunması hususunda gerekli bütün tedbirlerin alınmış olduğu görülmektedir. Şu halde maksatlı çevrelerin karalamaları ne olursa olsun tarihi gerçekler ve sorumluluklar örtbas edilemeyeceği bir kez daha anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Vilâyat-ı Şarkiyye, emperyalist devletlerin etki alanında olan bir bölge idi. Bu bölge içerisinde yaşayan ahalinin etnik yapısı da bu devletlerin işini kolaylaştırmakta idi. Osmanlı Devleti'nin iç dinamikleri, dış politikanın ağır baskısı yüzünden dengesini kaybetmeye başladı.

XIX.yüzyılda Osmanlı Devleti'nin izlediği denge politikasının unsurlarından birisi de azınlıklardı. Vilayât-ı Şarkiyye'de de azınlıklar, nüfus olarak yoğun olduğundan emperyalist devletlerin bölge üzerindeki nüfuzu da hissedilir derecede idi.

Devlet, çöküş sürecine girmişti. Bu süreci engellemek için ileri sürülen görüşler; Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük başlıkları altında toplanmakta idi. 1889 yılında temelleri atılan İttihat ve Terakki Fırkası da kendisine Türkçülüğü rehber edinmişti. Bu düşüncenin ve Fırka'nın önde gelen simalarından olan Ziya Gökalp'in fikirleri, İttihat ve Terakki'nin Vilâyat-ı Şarkiyye politikalarını derinden etkilemekte idi.

İttihat ve Terakki Fırkası yönetime tamamen egemen olduğu zamana kadar, dolaylı bir şekilde; tamamen iktidarı ele aldığı da doğrudan bölgede uygulanacak politikalara etkiye bulunmakta idi.

Bu amaçla yapılan çalışmalara göz attığımız zaman; Valilere geniş yetkiler verildiğini, partinin ilkeleri dışında görev yapan memurların azledildiğini ve düzenli olarak bölgede müslüman nüfusun artırılması için muhacirlerin bu bölgeye yerleştirdiğini tespit etmekteyiz.

Yapılan faaliyetlerde sadece idari alanda yetinilmemiş, bölgede propaganda faaliyetlerine ağırlık verilerek, basın yolu ile de halk etkilenmeye çalışılmıştır. Bu faaliyetlerin organizasyonu ve hayata geçirilmesi ile ilgili olarak da, gazetelerin çıkarıldığı görülür ayrıca İttihat ve Terakki'nin paramiliter bir kuruluşu olan ve etkisini Cumhuriyet Türkiye'sine kadar taşıyan Teşkilat-ı Mahsusa örgütü görevlendirilmişti.

Teşkilat-ı Mahsusa, bölgedeki yerel müslüman ahaliden ve müslüman mahkumlardan gönüllü birlikler oluşturarak, o dönemde trendini artırmış olan Ermeni çetelerinin, müslüman halka yaptığı zulümleri engellemeye çalışmıştı.

İttihat ve Terakki sadece güvenlik açısından tedbirler almaya çalışmamış bölgenin eğitimi, ziraat ve imarı içinde çalışmalarda bulunulmuştu. Bu çalışmalar düşün alanında

kalmayarak hayata da geçirilmişti. Bunlara Erzurum'da bir hastanenin açılması, Van'da medrese açılması, yolların onarılması gösterilebilir. Şunu unutmamak gerekir ki, İttihat Terakki hem fikir, hem de aksiyon fırkası idi. Onu diğerlerinden ayıran en önemli özelliklerden birisi hiç şüphesiz bu yanı idi.

Vilâyat-ı Şarkiyye'de uygulanan karakteristik politikaların diğer bir yansıması da Hamidiye ve Aşiret Alayları idi. Müslüman Kürt ahaliden teşkil edilen bu alaylar sayesinde Vilayat-ı Şarkiyye Osmanlı idaresine bağlı kalacak ve bölgesel güvenlik için elde hazır mevcut bulundurulmuş olacaktı. Aşiret mektepleri sayesinde de cahilliğin önüne geçirilmek istenmişti. Bunların dışında Amele Taburları da hem güvenlik hem de bayındırlık alanlarında kullanılmıştı.

Vilâyat-ı Şarkiyye'de jandarma teşkilatının güçlendirilmesine de çalışılmıştı. Dikkat edilirse planlı olarak yoğun Kürt nüfus üzerinde politikalar uygulanmakta idi. Çünkü İngiltere ve Rusya'nın kürtlerle ilgili planları bulunmakta idi. Kaderlerini Türklerle bir etmiş olan bu Müslüman unsurun koparılması herşeyin sonu olabilirdi. Birtakım kişi ve grupların, yapılan propagandaların etkisi ile Osmanlı Devleti'nin aleyhine birtakım bölücü faaliyetler içine girmiş olmalarına rağmen İttihat Terakki'nin Kürt politikası başarılı olmuştur.

Emperyalist Güçler Ermenilerle birlikte Kürtleri de kendi saflarına çekmek için büyük çaba göstermişlerdi. Çünkü onlara göre Ermeniler kazanılmış bir halktı. Organize bir şekilde Osmanlı Devleti'ne karşı planlı eylemler yapmaktaydılar. Erzurum, Diyarbakır, Van ve Sivasta, Taşnak ve Hınçak ismi altında teşkilatlanarak kiliselerle okulları bağımsızlık ideali altında örgütlemişlerdi.

Özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında Rusların etki alanı altına girerek; Osmanlı Ordularını arkadan vurmaya başlamışlardı. Bu şartlar altında Vilayat-ı Şarkiyye'den Ermenileri göç ettirmekten başka çare bulumayan Osmanlı Hükümeti, Tehcir kararı olarak bunları daha güvenli bölgelere nakletmişti. İttihat Terakki liderleri de sahip oldukları resmi sıfatlarla yayınladıkları talimatnameler doğrultusunda Ermenilerin güvenliğini sağlamak için her türlü tedbire de başvurmaktan geri kalmamıştı. Gösterilen bütün gayretlere rağmen emperyalist devletlerin desteği ile bu tehcir olayı Ermenilerin soykırımını olarak nitelendirilmiş ve Mondros Mütarekesi'nden sonra yaygınlaşan İttihat Terakki düşmanlığının da katkısı ile suçsuz insanlar yargısız infaza tabi tutulmuşlardır.

Sonuç olarak; İttihat ve Terakki Fırkası'nın Vilayat-ı Şarkiyye de uyguladığı politikalar, bir yerde bu firkanın temel karakteristik özelliklerini yansıtmakta idi. Bu dönem itibarı ile devletin herşeyi idi. Yapılan bütün uygulamalarda bu partinin imzası vardı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Vilayat-ı Şarkiyye'nin bütünlüğü korunmuş ise bunda İttihat Terakki'nin uyguladığı politikaların büyük katkısı olmuştu. Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasında da İttihat Terakki'nin rolü inkar edilemez bir vaka idi.

EKLER

(Şifre)	Adı	Adres	İl	İlçe	Okul Adı
1	Yeni	Ordu	Ordu	Ordu	Ordu
2	Yeni	Ordu	Ordu	Ordu	Ordu
3	Yeni	Ordu	Ordu	Ordu	Ordu
4	Yeni	Ordu	Ordu	Ordu	Ordu
5	Yeni	Ordu	Ordu	Ordu	Ordu
6	Yeni	Ordu	Ordu	Ordu	Ordu
7	Yeni	Ordu	Ordu	Ordu	Ordu
8	Yeni	Ordu	Ordu	Ordu	Ordu
9	Yeni	Ordu	Ordu	Ordu	Ordu
10	Yeni	Ordu	Ordu	Ordu	Ordu

Şifre: 1234567890

ÖZET: Bu rapor, Ordu ilindeki eğitim kurumlarındaki mevcut durumun değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Raporun kapsamına Ordu ilindeki ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim kurumları girmektedir. Raporun amacı, eğitim kurumlarındaki mevcut durumun değerlendirilmesini, eğitim kalitesinin artırılmasını ve eğitim kurumlarının modernizasyonunun sağlanmasını sağlamaktır. Raporun kapsamına Ordu ilindeki ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim kurumları girmektedir. Raporun amacı, eğitim kurumlarındaki mevcut durumun değerlendirilmesini, eğitim kalitesinin artırılmasını ve eğitim kurumlarının modernizasyonunun sağlanmasını sağlamaktır.

1-ERMENİ KOMİTELERİNİN EYLEMLERİ VE HÜKÜMETİN UYARILARI

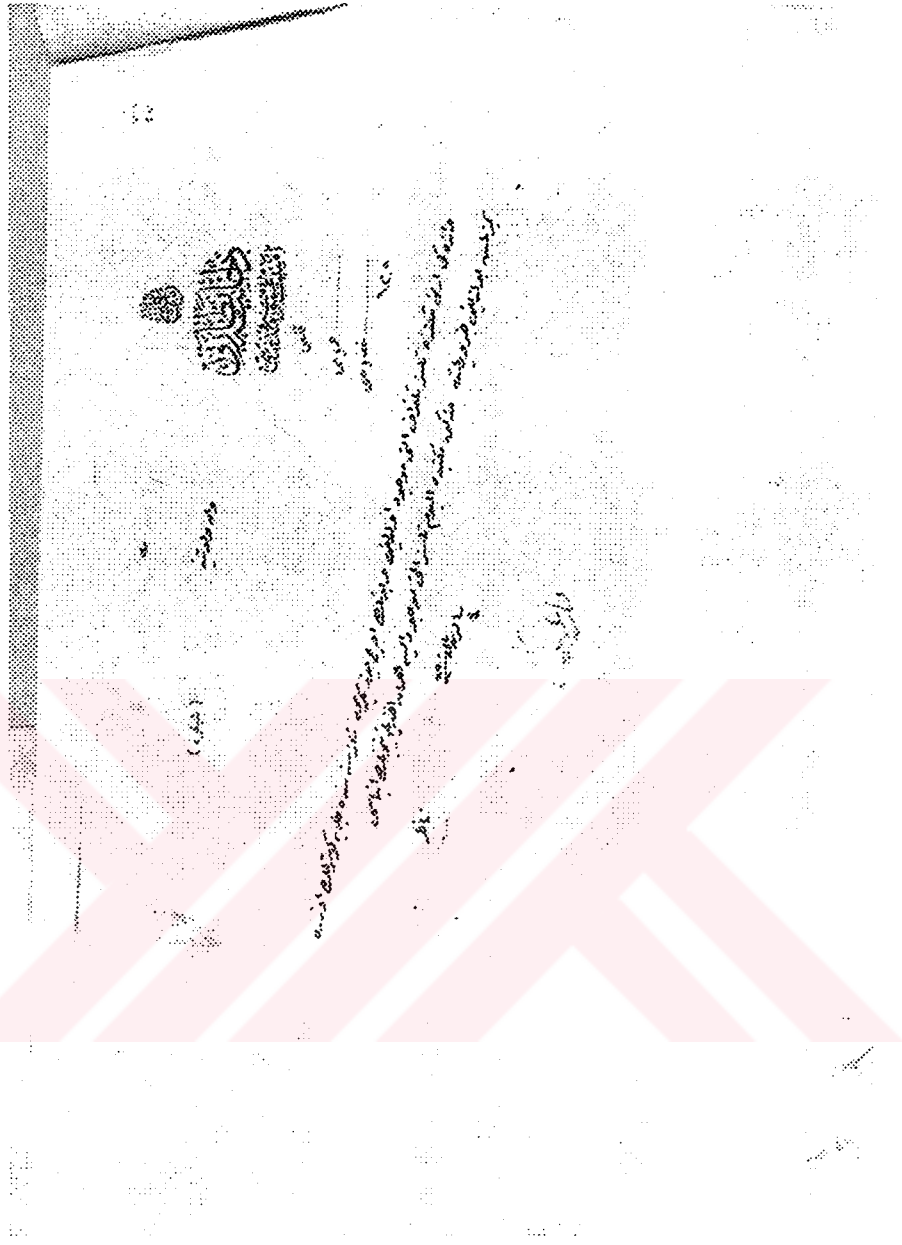
توليد و توزيع كاهل سكره

1- به عرض مي رسد كه رتبه نهايه كار بركونه التدي و قنور با صبر به صبايه از مردم سوي
 سابقه سوا اريك نوقصتي سوي به صبح و ظهر بركه كونه بوسه و قنور التادي نوقصتي
 سفاري قريش است و نامة بر ارض ايله اسم و هوندي كره اول اوج و رت
 شوق او بوزاره كي قريش كونه سوي و از بركه بديعات و اقيانان بركه
 و نوقصتي و اهالي كليسا به صبح ايله بركه كونه سوي است و نوقصتي سفاري
 اهالي به سوي نوقصتي به صبح ايله سوي و صبح و سوي به ايله است و ايله
 سفاري قريش كيه سوي ايله سوي سوي ارض بوزاره قريش و بركه سوي
 سفاري بولندي و در سوي و رت ايله كونه بولندي بولندي سوي ايله
 بولندي ارض و استامبول سوي نوقصتي هوندي بولندي ايله و نوقصتي سوي
 بولندي كونه سوي ايله سوي و نوقصتي سوي ايله سوي ايله سوي ايله
 سوي نوقصتي سوي ايله سوي و نوقصتي سوي ايله سوي ايله سوي ايله
 بولندي بولندي سوي ايله سوي و نوقصتي سوي ايله سوي ايله سوي ايله
 ايله كونه سوي ايله سوي بولندي سوي ايله سوي ايله سوي ايله

3-ERZURUM MEBUSU PASTIRMACIYAN'IN TUTUKLANMASI HAKKINDA

<p>عالمبولساد ذوات نامك ایسی</p>		<p>۵۵</p>
<p>مجلس اکبر</p>		<p>شماره</p>
<p>تاریخ</p>		<p>محل</p>
<p>مذکورہ مطالب</p>		
<p>در ذیل مذکورہ اخبار کے بارے میں اس وقت تک کوئی اطلاع نہیں ہے کہ وہ آیا یا نہیں ہے۔ اگرچہ ان اخباروں کے بارے میں کوئی اطلاع نہیں ہے۔ تاہم ان اخباروں کے بارے میں کوئی اطلاع نہیں ہے۔</p>		
<p>تصدیق</p>		
<p>اس وقت تک کوئی اطلاع نہیں ہے کہ وہ آیا یا نہیں ہے۔ اگرچہ ان اخباروں کے بارے میں کوئی اطلاع نہیں ہے۔ تاہم ان اخباروں کے بارے میں کوئی اطلاع نہیں ہے۔</p>		
<p>۱۵</p>		<p>۱۵</p>

4- VILÂYÂT-I ŞÂRKİYE'DE ERMENİ GAZETELERİ HAKKINDA HÜKÜMETİN KARARLARI

5-ERMENİ MEKTEPLERİNİN PROPAGANDA ÇALIŞMALARI

تعمیرات عمومی مدرسه
تاریخ
محل
موضوع

(موضوع)

ردیف	موضوع	محل	تاریخ
1	تعمیرات عمومی مدرسه	سوریه	1918
2	تعمیرات عمومی مدرسه	سوریه	1918
3	تعمیرات عمومی مدرسه	سوریه	1918
4	تعمیرات عمومی مدرسه	سوریه	1918
5	تعمیرات عمومی مدرسه	سوریه	1918
6	تعمیرات عمومی مدرسه	سوریه	1918
7	تعمیرات عمومی مدرسه	سوریه	1918
8	تعمیرات عمومی مدرسه	سوریه	1918
9	تعمیرات عمومی مدرسه	سوریه	1918
10	تعمیرات عمومی مدرسه	سوریه	1918

در خصوص تعمیرات عمومی مدرسه...
در خصوص تعمیرات عمومی مدرسه...
در خصوص تعمیرات عمومی مدرسه...

تاریخ
محل

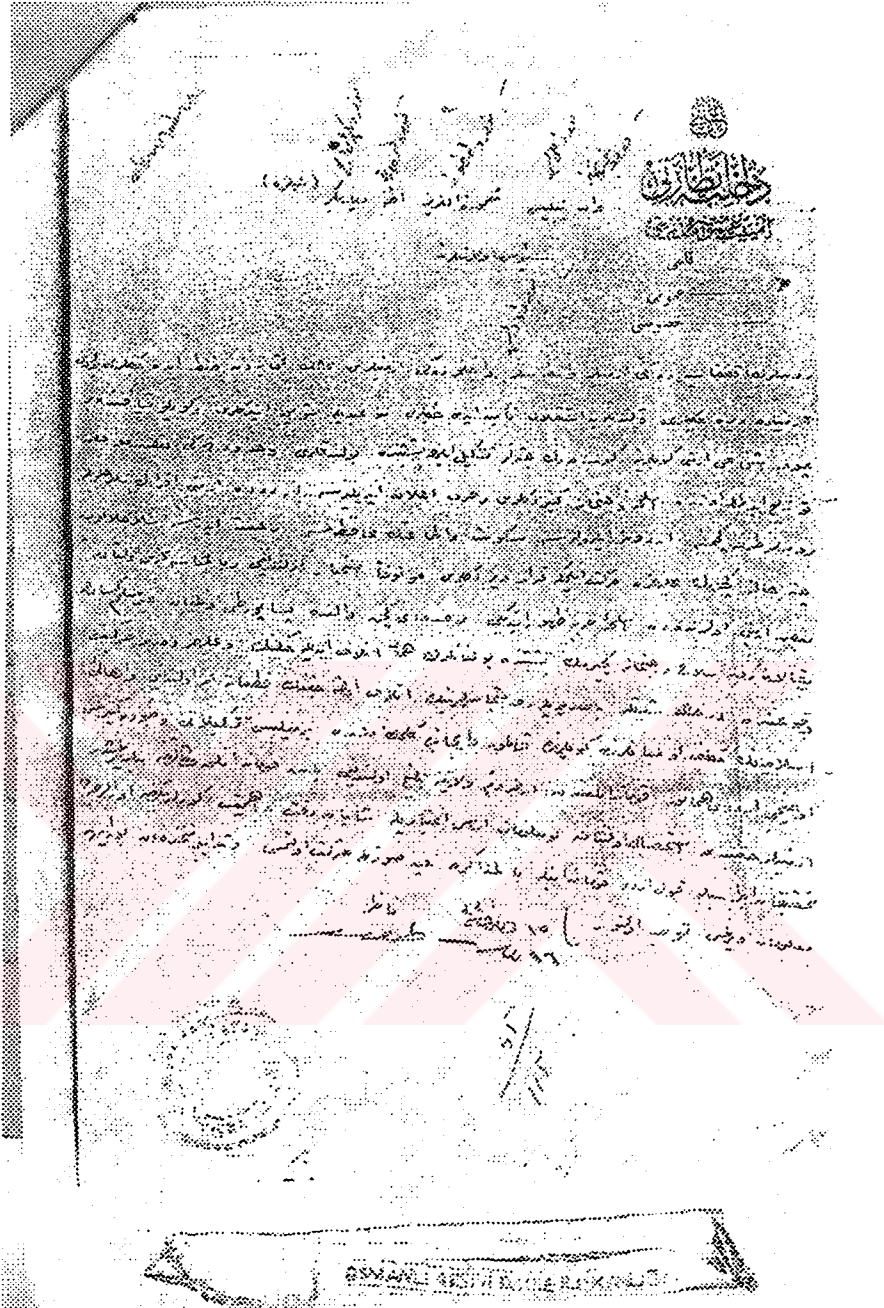
در خصوص تعمیرات عمومی مدرسه...
در خصوص تعمیرات عمومی مدرسه...
در خصوص تعمیرات عمومی مدرسه...

تاریخ
محل

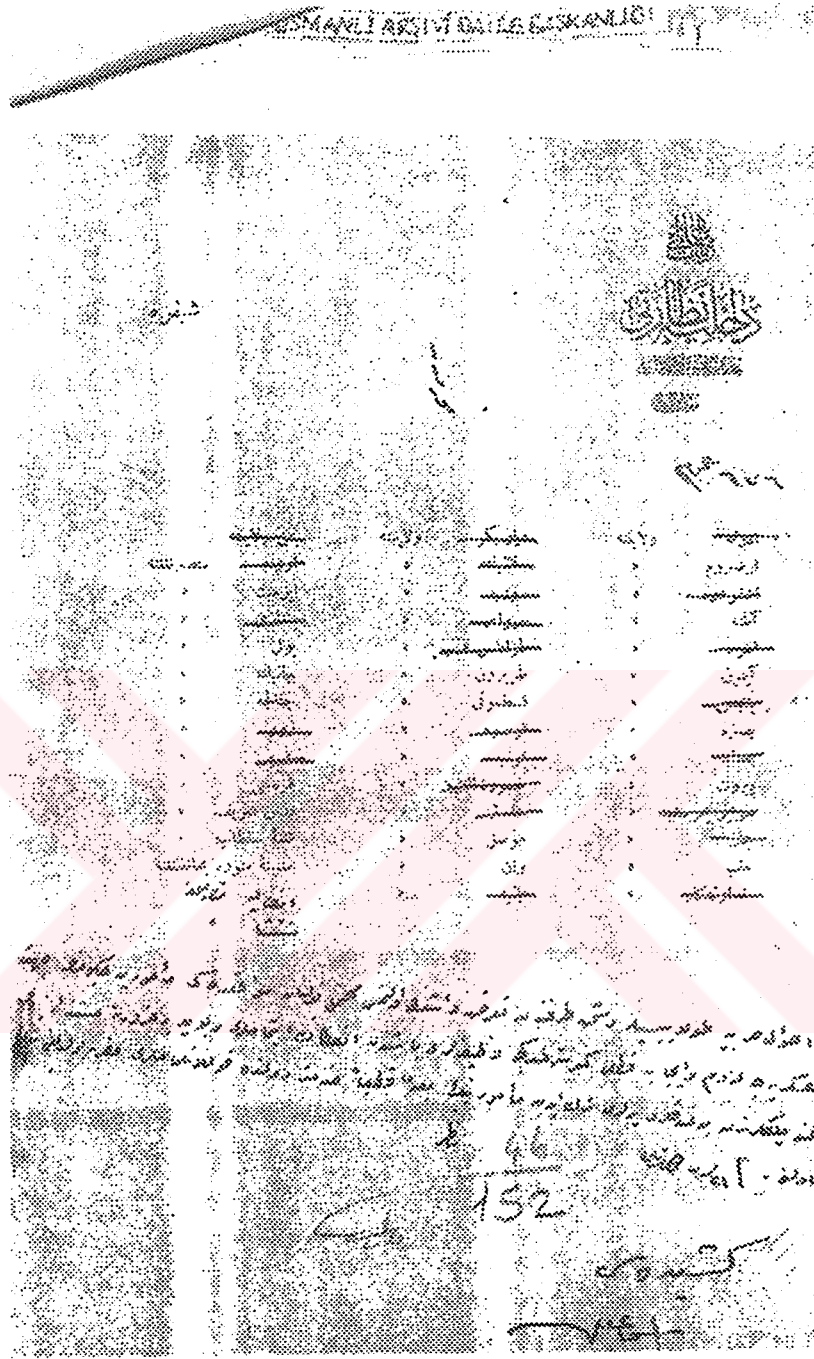
6- ERMENİLERİN SİGARALI PROPAGANDA YAPTIKALRI

<p>دائرة الشؤون الخارجية - دمشق</p>		<p>رقم: ٤٧</p>	
<p>التاريخ: ١٩٥٥</p>	<p>الرقم: ٤٧</p>	<p>الموضوع: ...</p>	<p>المرسل اليه: ...</p>
<p>ملاحظات: ...</p>			
<p>التوقيع: ...</p>		<p>التاريخ: ...</p>	

7- MEŞRUTİYET VE HUKUK-I AVAM CEMİYETİ'NİN BÖLGEDE ÖRGÜTLENME ÇABALARI

8- RUSLARIN ERMENİLERİ KULLANMASI

9- BÖLGEDE GÖREV YAPAN KOMİTEÇİ MEMURLARIN AZLEDİLMESİ

داخلي نظامي

تاریخ	موضوع	محل	ملاحظات
17/11/2011	مجلس	7	7
<p>صورت به - زراعتی امور و زراعتی خدمات و فوٹو تصانیف</p> <p>ایم بی - زراعتی امور و زراعتی خدمات و فوٹو تصانیف</p> <p>قائمہ قلمی امور و زراعتی خدمات و فوٹو تصانیف</p> <p>خبرہ قلمی امور و زراعتی خدمات و فوٹو تصانیف</p> <p>بجوریہ امور و زراعتی خدمات و فوٹو تصانیف</p> <p>اداریہ امور و زراعتی خدمات و فوٹو تصانیف</p> <p>مبلغ زراعتی امور و زراعتی خدمات و فوٹو تصانیف</p> <p>بہانہ قلمی امور و زراعتی خدمات و فوٹو تصانیف</p> <p>دیاریہ امور و زراعتی خدمات و فوٹو تصانیف</p> <p>مبلغ زراعتی امور و زراعتی خدمات و فوٹو تصانیف</p>			

داخليه تقارنى محاورات كورديه داؤومين

تاريخ التوقيع	موقع	تاريخ التوقيع	موقع
15/11/2017	مناخ ايراز	15/11/2017	مناخ ايراز

مناخ ايراز

مناخ ايراز

مناخ ايراز
مناخ ايراز
مناخ ايراز

مناخ ايراز
مناخ ايراز
مناخ ايراز

مناخ ايراز
مناخ ايراز

11- ERZURUM'DA ZIRAATIN GELİŞTİLMESİ İÇİN YAPILACAK ÇALIŞMA

پنجاب و گلزار بلبلہ خصوصی خطیٹ اور قلمبند

٢١

شاخه		شاخه	
تاریخ		تاریخ	
حاضر بولناہ ذوان فحاح اسامی			
سنگر اولاد مولد مشاہدہ در ذلک نوبت خدوہ مانی بایلی اورادہ اولو سجا اولاد نوری و مجلس مولد سجا بچی و مولد فانی قیام قلمبند اولادین			
تاریخ مولد	اورادہ اولو سجا نوری	عدد مولد فانی	تاریخ
دوب	عرب		
خداوند مالم			
دوبلاہ نوبت فحاح خدوہ مانی بایلی و نوبت مولد سجا اولادہ و مولد فانی قیام قلمبند اولادین			
سنگر اولاد مولد مشاہدہ در ذلک نوبت خدوہ مانی بایلی اورادہ اولو سجا اولاد نوری و مجلس مولد سجا بچی و مولد فانی قیام قلمبند اولادین			
قراری			
تصمیمات حق بیادہ در اولادہ اولو سجا اولاد نوری و مولد فانی قیام قلمبند اولادین			
[Signatures]			

15- BÖLGEDE YATILI OKULLARIN AÇILMASI

طنین

شماره ۱۰۰۰

تاریخ: ۱۰ آبان ۱۳۰۳
مکان: تبریز

آینه ملای کرانی

روزگار در هر حال...
باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...

باز و باغ و بوستان

باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...

ارمنی اصلاحاتی

باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...

آینه ملای کرانی

روزگار در هر حال...
باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...

باز و باغ و بوستان

باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...

باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...
باز و باغ و بوستان...

16- ERMENİ İSLAHATI HAKKINDA TANİN GAZETESİ'DE ÇIKAN BİR HABER

REPUBLIC OF TURKEY
DANIŞMANLIK

Millî Eğitim Bakanlığı
T.C. Milli Eğitim Bakanlığı
Genel Müdürlüğü

İstanbul, 15.05.2024

17-BİTLİS HADİSESİ'NDEN DOLAYI SÜRGÜN EDİLENLERİN AFV EDİLMESİ

Yazınca
M. K. K.

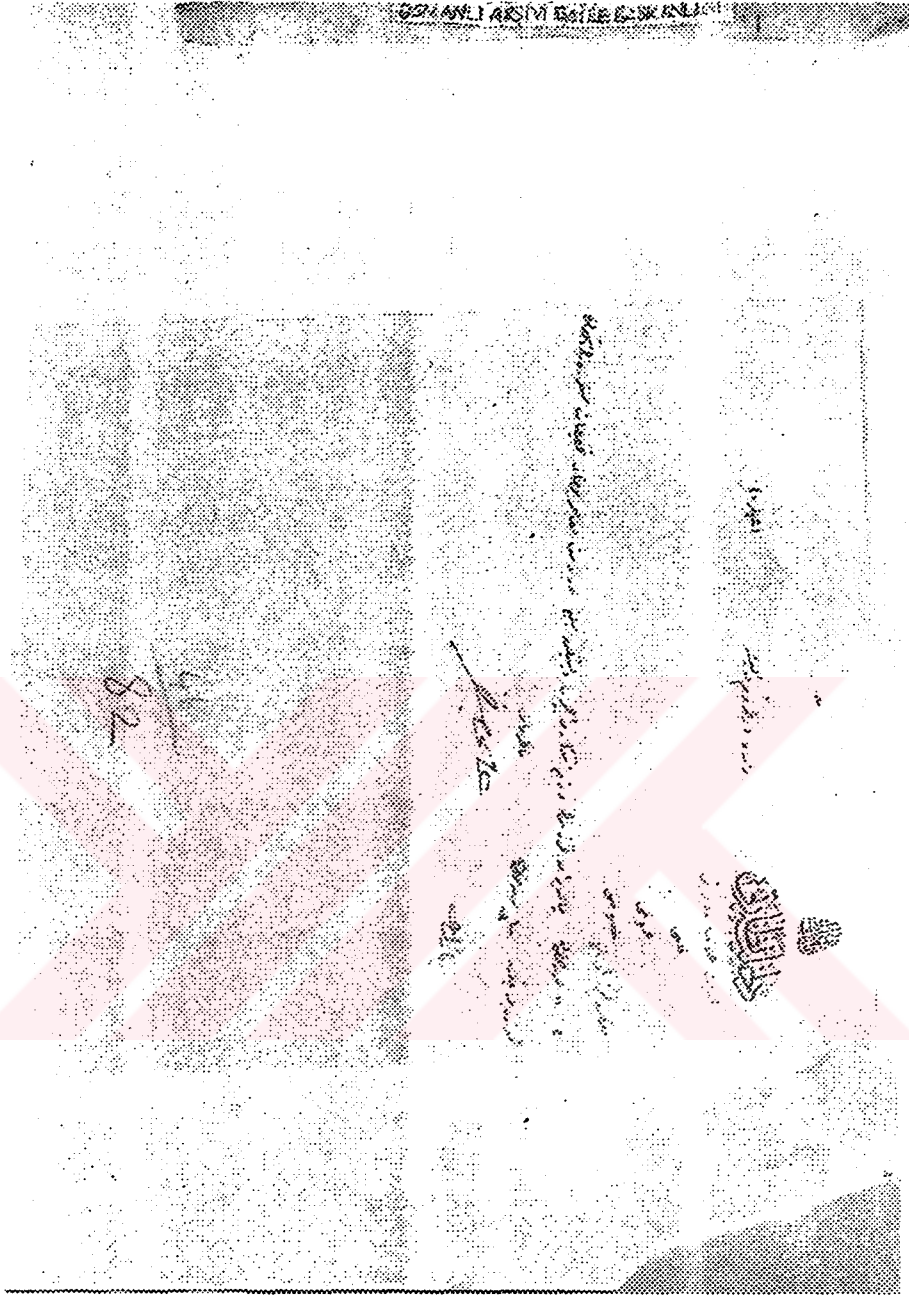
17-BİTLİS HADİSESİ'NDEN DOLAYI SÜRGÜN EDİLENLERİN AFV EDİLMESİ

اقسام مختلف

در تاریخ ۱۳۶۷ ...
 مقام نظام تعلیم عالی ...
 گذشته تفریحی حضور اولاد او ...
 اولاد او ...
 اجازت نخواهد که ...
 نظر ناممد آن ...
 فقط بواسطه ...
 و تقصیر ...
 در روز ...
 کسبه ...
 بر کسبه ...
 جنبه ...
 نگران ...
 عملی ...
 مدارسی ...

18-BÖLGEDE KÜRTLERİN KAZANILMASI İÇİN YAPILACAK ÇALIŞMALAR

20- VAN'DA ÇALDIRAN ADIYLA BİR GAZETE ÇIKARILMASI

درجہ شرفیہ الشاہدین

ازجانب بلور قضا دحلہ کے عینوں پر مدعو اور زخمیہ و کال سائبرہ و فوجیوں کو اور بلور سے ایڈیشن
دیند اور جلدہ برنامہ عینوں پر ہوا شہادتیں کی مستعد تعاون اولاً دیگر عینوں پر فنا بر و عینوں کی
شواہدہ و بلور اور دین و بڑو سفارہ زما اولاً کوز مومنت حلولہ میں موافقہ اسامہ پر زیادہ شکل حال
کالمہ اور بڑو اور کوزہ عمر ایڈیشن و جلاہ موضع جریہ برنامہ درجہ فقہر الدینک و مالہ بلا نام
شخصی و بڑو و زمانہ فاعلیہ ایڈیشن اووہ جہہ فاعلیہ مانتہ جیدی صفی کی مدد جہاں پر نام و بڑو و جی اکیڈ

مستحق
قائ

سرکار بلورہ جلیہ سیم اسٹنہ سائبرہ ۱۹۰۹
۱۰ اور دو

سنتھارہ سے کلمہ سولہ

İdari Bölge	Müslüman	Ermeni	Rum	Diğer	Toplam	%
Erzurum	673297	125657	4850	11619	815432	21.23
Bitlis	309999	114704	-	12776	437479	11.59
Diyarbakır	492101	55890	1822	70012	619825	16.14
Sivas	939755	143406	75324	10978	1169463	30.45
Elazığ	446379	76070	971	14807	538227	14
Van	179780	67792	1	11968	259141	6.74
TOPLAM	3040891	583519	82977	132160	3839547	

1914 Yılında Doğu Anadolu'da Nüfus Oranları

İdari Bölge	Müslüman %	Ermeni %	Rum %	Diğer
Erzurum	82.56	15.40	0.59	1.45
Bitlis	70.86	26.21	-	2.93
Diyarbakır	79.39	9.01	0.29	11.31
Sivas	80.35	12.25	6.44	0.95
Elazığ	82.93	14.13	0.18	2.76
Van	69.22	26.16	-	4.62

1914 Yılında Doğu Anadolu'da Nüfusun Yüzde Oranları

22- 1914 NÜFUS SAYIMLARINA GÖRE BÖLGEDE NÜFUS ORANLARI

107

CARTES GRAPHIQUES

ATATÜRK KİTAPLIĞI

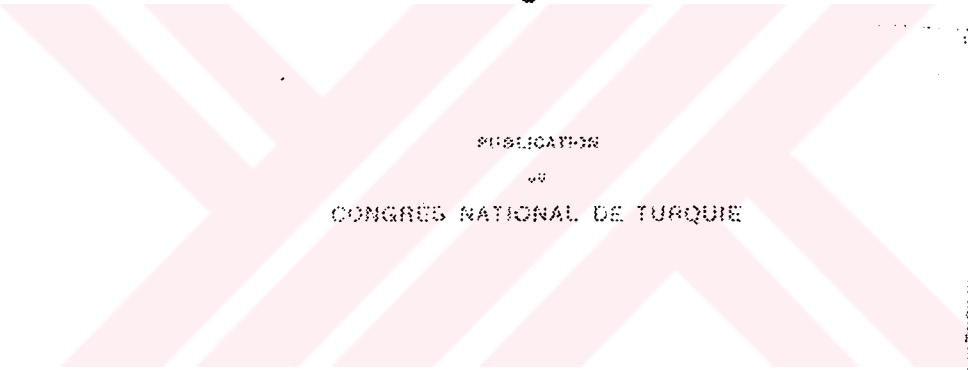
Kayıt No. 11061/260

MONTRANT LA PROPORTION ***

*** DES DIFFERENTS ÉLÉMENTS

EN ROUMÉLIE ET EN ANATOLIE *

302.3-581
CAR
1819

PUBLICATION

ou

CONGRÈS NATIONAL DE TURQUIE

CONSTANTINOPLE

Société Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie

1919

Série A. - N° 1.

23- ANADOLU'DA VE RUMELİ'DE Kİ FARKLI UNSURLARIN NÜFUS ORANLARINI GÖSTEREN GRAFİKLER

